DARON
ACEMOĞLU



2024 NOBEL
EKONOMİ ÖDÜLÜ

HANGİ LİBERAL DEMOKRASİ

İnceleme
Araştırma

Daron Acemoğlu, MIT'de iktisat profesörüdür. 2025 yılında, ekonomik düşünce ve bilgi dünyasına yaptığı önemli katkılardan ötürü kırk yaşın altındaki iktisatçılara verilen John Bates Clark Onur Ödülü'nü aldı. 2013'te sosyal bilimler dalında Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü'ne değer görüldü. 2024'te Nobel Ekonomi Ödülü'nü kazandı.

YAZARIN DOĞAN KİTAP TARAFINDAN YAYIMLANAN DİĞER KİTAPLARI
Ulusların Düşüşü (James A. Robinson ile birlikte)
Dar Koridor (James A. Robinson ile birlikte)
İktidar ve Teknoloji (Simon Johnson ile birlikte)

HANGİ LİBERAL DEMOKRASİ
Ortak Refah Siyasetini Yeniden İnşa Etmek

Orijinal adı: What Happened to Liberal Democracy?: Remaking a Politics of Shared Prosperity
© 2026 Daron Acemoğlu
Yazan: Daron Acemoğlu
İngilizce aslından çeviren: Solina Silahlı
Yayına hazırlayanlar: Cihat Tokgöz-Hülya Balcı

Türkçe yayın hakları: © 2026 Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.
Bu kitabın yayın hakları Brockman Inc.'ten alınmıştır.

1. baskı / Ağustos 2026 / ISBN 978-625-8593-64-8
Sertifika no: 44919

Kapak tasarımı: Geray Gençer
Sayfa uygulama: Gökçen Yanlı
Baskı: Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar - İSTANBUL
Tel: (212) 515 49 47
Sertifika no: 45464

Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 3, Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL
Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16
www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Hangi Liberal Demokrasi

Ortak Refah Siyasetini Yeniden İnşa Etmek

Daron Acemoğlu

Çeviren: Solina Silahlı

Doğan Kitap

İrma ve Kevork'a,
bu kitabı onlarla paylaşmayı ne kadar çok isterdim.

İçindekiler

1. Krizdeki Liberal Demokrasi 11
2. Neden Liberalizm? 46
3. Toplumsal Sözleşme Olmadan Liberalizm 84
4. Liberal Başarı 112
5. Liberalizmin İkilemleri 147
6. Krize Giden Yol 175
7. Sanayi Sonrası Siyaset 205
8. Toplum Mühendisliği 235
9. Algoritmalar Çağında Liberalizm 272
10. İşçi Sınıfı Liberalizmi 301

Teşekkür 335
Bibliyografik Deneme 337
Bölümlere Göre Kaynaklar ve Referanslar 349
Kaynakça 401
Dizin 479

Köleliğin ifade özgürlüğüne tahammülü yoktur. Eğer bu hak beş yıl kesintisiz kullanılabilseydi, Güney'deki her bir köle pazarını ortadan kaldırır ve her bir zinciri kırardı.

– Frederick Douglass

1
Krizdeki Liberal Demokrasi

Batı liberal demokrasisinin mutlak zaferine duyulan sarsılmaz özgüvenle başlayan yüzyıl, sona yaklaşırken adeta başladığı noktaya geri dönüyor: ...ekonomik ve siyasi liberalizmin mutlak galibiyetine.

- Francis Fukuyama

Moskva'yı takip ediyorum
Gorki Parkı'na doğru
Değişimin rüzgârını dinleyerek.

- Scorpions

16 Haziran 1989. Altı tabut, o gün siyah kreplere bürünmüş neoklasik sanat müzesi Műcsarnok'un sütunlu girişindeki anıtsal merdivenlerde duruyor. Beşi Macaristan'daki Sovyet egemenliğine son vermeyi amaçlayan ayaklanmaya liderlik ettikleri gerekçesiyle 1958'de Sovyetler tarafından idam edilen Başbakan Imre Nagy ve yoldaşlarının naaşlarını taşıyor. Mezarların yeri öyle gizli tutulmuştu ki bulunmaları tam yedi yıl sürdü. Altıncı tabut ise boş: Başarısızlıkla sonuçlanan devrimin isimsiz kurbanları için sessiz bir tabut. Çeyrek milyon Macar, ülkeleri için yeni bir günün doğacağı umudu ve 1956-58 olaylarının yeniden yaşanması korkusuyla meydanı doldurmuş.

Son konuşmayı, Genç Demokratlar İttifakı Fidesz adına sakallı genç bir adam, Viktor Mihály Orbán yapıyor. Tereddütsüz bir sesle şunları söylüyor:

> Kendi gücümüze inanırsak komünist diktatörlüğe son verebiliriz. Yeterince kararlı olursak iktidar partisini özgür seçimleri kabul etmeye zorlayabiliriz. 1956'nın ideallerinden kopmadıysak Rus birliklerinin geri çekilmesini sağlayacak müzakerelere vakit kaybetmeden başlayacak bir hükümete oy verebiliriz.

O dönemde yetmiş bin Sovyet askeri hâlâ Macaristan'ı işgal altında tutuyordu. Ancak kısmen Orbán'ın Sovyet kontrolünden kurtulma ve demokrasi çağrısı sayesinde bu işgal sona ermek üzereydi. Orbán bir süre sonra Avrupa'nın en genç başbakanlarından biri olarak göreve başlayacaktı.

Francis Fukuyama'nın tarihin sonunun geldiğini ve liberalizm ile liberal demokrasi için daha aydınlık bir geleceğin yaklaştığını ilan etmesinin arka planında yatan buydu. Bu görüşte olan tek kişi Fukuyama değildi. Birçok kişi dünyanın değiştiğine, daha ileri bir demokrasi ve özgürlüğe doğru ilerleyişin durdurulamaz olduğuna inanıyordu. 1991'de efsanevi Alman rock grubu Scorpions da, –Fukuyama'nın öngörüsünün gerçeğe bir adım daha yaklaştığı izlenimi veren– Sovyetler Birliği'nin çöküşünün habercisi, başarısız darbe girişimi hakkındaki şarkısıyla bu umutların bir başka sesi oldu.

Ne var ki o yaygın iyimserlik havası zamanla yerini derin bir kriz atmosferine bıraktı. Viktor Orbán ise tekrar ön saflarda yer alıyordu. 2014 yılında hâlâ iktidardaydı ve duruşunu tamamen değiştirmişti. Özgürlük çağrıları çoktan bitmişti. Tam tersine, büyük bir gururla "çalışma temelli bir toplum" ve "liberal olmayan (illiberal) bir devlet" inşa ettiğini söylemeye başladı. Aynı zamanda da "Avrupa Hıristiyanlığını savunduğunu" ilan etti. Yürütme yetkilerini kendi elinde merkezileştirdi, ifade özgürlüğünü kısıtladı, medya kuruluşlarının ve üniversitelerin kontrolünü ele geçirdi. Orbán, Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere, dünyanın dört bir yanındaki liberalizm karşıtı siyasetçiye ilham kaynağı olurken "liberalizm"in aşağı yönlü seyrinin de sembolü haline geldi.

Liberalizm ve liberal demokrasi bir süreliğine insanların özlem duyduğu şeyleri sunarak dünyaya ilham verdi. Ama sonra krize girdi. Peki ne oldu?

Liberalizmin anlamı

Gündelik dilde "liberalizm"in anlamı muğlaktır. Bağlamına göre sol veya sağ eğilimli çağrışımlarla kullanılabilir, sosyal (ilerici) liberalizm veya klasik liberalizm gibi. Anlamı coğrafyaya göre de değişir. Liberalizm Amerika Birleşik Devletleri'nde sol eğilimli ideolojiyi ifade ederken, Avrupa'da genellikle sağ eğilimli, serbest piyasa yanlısı bir duruşu tanımlar. Liberalizm aynı zamanda bir siyasi felsefeyi, bu felsefe üzerine inşa edilmiş kurumları ve kimi zaman gevşek bir bağla da olsa bu felsefenin ideallerinden beslenen aktivistlerin uygulamalarını ifade eder.

Bu da liberalizmin geniş bir çatı olduğunu gösterir. Temel fikirler bütünü etrafında tanımlanır ve tüm türleri tarafından paylaşılır. Tüm liberaller (irade ile karar verme özgürlüğü, ifade, din, örgütlenme ve seçme özgürlükleri dahil) temel bireysel hak ve özgürlüklerin cazibesi, iktidarın, özellikle de siyasi iktidarın sınırlandırılması ve yasa önünde eşitliğin geniş ölçüde korunması konusunda hemfikirdir. Liberaller, "ilerici" tanımı konusunda fikir ayrılığına düşseler de ilerlemenin mümkün ve arzu edilir olduğuna inanırlar. Pek çok liberal, özellikle sol liberaller, bu listeye toplumun en zayıf ve en savunmasız üyelerine yardım etmeye dair kararlılıklarını da eklerler. Dünya genelinde liberalizmin merkezinde yer alan bu inançlar bütünü, genellikle demokrasi düşüncesiyle birleşerek liberal demokrasiyi liberal kurumların arketipi olarak tanımlar. Daha sonra açıklayacağım üzere demokrasi, liberal fikirlerle ne çelişki içindedir ne de onlara sonradan eklenmiştir. Aksine demokrasi, liberalizmin değerlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Liberalizm, özyönetim ve beraberinde gelen sorumlulukları gerektirir.

Bu kitap liberalizmi hem bir siyasi hareket ve liberal demokratik kurumlar açısından hem de akımların ve kurumların dayandığı bir siyasi felsefe olarak ele alır. Çoğu zaman ben bu geniş çatının sol eğilimli köşesine, yani ABD'deki Yeni Düzen (New Deal) liberalizmine ve Avrupa'daki sosyal demokrasiye odaklanıyorum çünkü liberalizmin bu türü tarihsel olarak maddi ve toplumsal ilerlemenin itici gücü olmuştur. Liberal demokratik kurumların temelini şekillendiren, temel hakların işçi sınıfına, kadınlara, etnik azınlıklara ve diğer gruplara genişletilmesini hızlandıran ve İkinci

Dünya Savaşı sonrası sanayileşmiş dünyanın gündemini büyük ölçüde belirleyen de bu sol eğilimli liberalizm şekli olmuştur. Bu temel taahhütler bütününden –özellikle de özgür irade ile karar verme hakkı ve ifade, din, örgütlenme ve tercih özgürlüklerinden– uzaklaşan herhangi bir hareket liberal değildir. Faşizm, otoriterlik, Marksizm, komünizm ve sağ ve sol kimlik temelli ideolojiler de buna dahildir.

Beklentileri yükselten sol eğilimli liberalizmdi. Hem sol hem de sağ akımları kendi fikirlerini ödünç almaya teşvik eden ve büyük ölçüde başarılı olan da bu sol eğilimli liberalizmdi. Ancak bugün hem bir siyasi hareket olarak hem de liberal demokratik kurumlar biçiminde kriz yaşayan da yine liberalizmin bu versiyonudur.

Veriler bu krizin somut kısmını gözler önüne seriyor. Benzer modeller Batı'nın büyük bölümünde de görülüyor ancak en çarpıcı hali Amerika Birleşik Devletleri'nde karşımıza çıkıyor. Son otuz yılda her yaş grubu, demokrasinin en iyi yönetim biçimi olduğu konusunda giderek daha kararsız hale geldi. Bu değişim, özellikle on sekiz ile otuz beş yaş aralığındaki Amerikalılarda daha belirgin.

Amerikalıların demokratik kurumlara olan güveni şaşırtıcı derecede düşük seviyelerde. Haziran 2023 itibarıyla Amerikalıların yalnızca yaklaşık dörtte biri başkanlığa veya Yüksek Mahkeme'ye çok fazla ya da oldukça güvendiğini söylerken, Kongre için yalnızca yüzde 8'i aynı şeyi söylüyordu. Gazeteler ve medya da daha iyi durumda değildi. Oysa 1970'lerin başına uzanan Gallup anketleri, bir zamanlar bu temel demokratik kurumlara çok daha fazla güven duyulduğunu gösteriyor. Demokratik güvenin eşi görülmemiş bir ölçekte erozyona uğradığına tanık oluyoruz.

Pew Araştırma Merkezi, 2023'te Amerikalılardan ülkenin siyasi durumunu tek kelimeyle tanımlamalarını istediğinde, en çok tercih edilen seçenekler "kötü", "yozlaşmış", "ayrıştırıcı", "kaos", "karmaşık" ve "kutuplaşmış" oldu. Özellikle sonuncusu yerinde bir tanımlama. Art arda yapılan anketlerde Amerikalılar, son dönemde benzeri görülmemiş düzeyde bir kutuplaşmadan bahsediyor. 1990'larda anketlere katılan Amerikalıların yarısına yakını, sol ve sağ eğilimli görüşlerin dengeli bir karışımına sahip olduğunu ifade ediyordu. Bugünse Cumhuriyetçiler ve Demokratlar arasında çok daha az ortak bir zemin var. 1990'larda, karşı taraf hakkında

olumsuz görüşe sahip çok az Cumhuriyetçi ve Demokrat seçmen vardı. Şimdilerde her iki partideki seçmenin büyük kısmı karşı taraf hakkında olumsuz düşünüyor. Bir o kadar endişe verici olan ise Amerikalıların uzlaşmaya gittikçe daha az istekli olduklarına dair işaretler. Her iki partide de çoğunluk, karşı tarafla orta yolda buluşmayı sağlayacak anlaşmalara karşı olduklarını belirtiyor.

Belki de bunların hiçbirine şaşırmamak gerekir. Ne de olsa liberal demokrasi vaatlerini yerine getiremedi.

"Demokrasi ve düzgün kanalizasyon"

1990'larda bireysel özgürlükler ve yasa önünde eşitlik gibi liberal fikirlerle harmanlanan demokrasi Batı dünyasında tek geçerli sistem haline geldi. Öyle ki otoriter yönetimler bile rejimlerine demokratik kılıflar uydurmak zorunda kaldı. Darbeciler ise darbelerin kurt avından farkı olmadığında ısrar ettiler. Liberal demokrasinin böylesine kabul görmesi üç vaade dayanıyordu:

Paylaşım: Demokrasi ortak refah vaat ediyordu. Bu da hiçbir grubun geride bırakılmayacağı, ekonomik ve teknolojik değişimin meyvelerinin, ekonomik ayrıcalığa sahip olanlarla olmayanlar arasında paylaşılacağı anlamına geliyordu. Bu vaat demokrasi için aksiyomatikti. Öyle ki Britanyalı ilk kitlesel işçi hareketi olan Çartistler 1840'larda genel oy hakkının işçi sınıfını da kapsayacak şekilde genişletilmesini talep ederken kampanyalarının temelinde bu vaat vardı. Dünyanın her yerinde demokrasi sesleri yükseldikçe insanların ortak refah arzusu da kabarmaya başladı. Örneğin, Brezilya'nın 1980'li yıllarda askeri diktatörlükten demokrasiye uzanan zorlu yolculuğunda işçi sendikalarının ve İşçi Partisi'nin oynadığı kritik rol de bu açıdan değerlendirilebilir. İşçilerin örgütlenerek demokratik haklar talep etmelerinin bir nedeni de demokrasiyi daha yüksek ücretlere ve daha iyi çalışma koşullarına giden etkili bir yol olarak görmeleriydi. Doğu Avrupa'da da durum bundan pek farklı değildi. Birçoğu demokratik kurumlara Sovyet boyunduruğundan kurtulmanın bir yolu olarak yönelmiş olsa da Batı'daki ekonomik refah düzeyine ulaşma umudu da onları aynı derecede motive etmişti.

Kanalizasyon: Demokrasinin kamu hizmetleri vaadini Britanyalı saray şairi John Betjeman şu sözlerle özetler: "Ulusumuzun dayandığı değerleri düşünün... Demokrasi ve düzgün kanalizasyon." Kamu hizmetleri çok önemliydi çünkü demokratik olmayan birçok rejim sağlık, eğitim, ulaşım ve kanalizasyon hizmetlerini neredeyse tamamen ihmal etmişti. Demokratikleşme süreci başlamadan önce, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Britanya kentlerindeki koşullar içler acısıydı. Başlıca sanayi merkezlerinde doğuşta beklenen yaşam süresi otuz yılın altına düşmüştü; Manchester'da yirmi beş, Liverpool'da yirmi altı, Bristol'da yirmi dokuz yıla gerilemişti. Lağım suyu sokaklarda akıyordu ve sadece kokusu bile günlük yaşamı neredeyse dayanılmaz hale getiriyordu. Siyasetçilerin bu sorunları önemsemeye başlamasının ve Britanya'da kamu hizmetlerinin iyileşmesinin bir nedeni de demokratikleşme süreciydi.

1998'de Brezilya'da yoksul ve düşük eğitimli seçmenlerin fiilen oy hakkına kavuşması hem siyasette hem kamu hizmetlerinde radikal bir değişim yarattı. Bazı partiler yoksullara anne ve bebekleri için daha iyi bakım vaadinde bulunup onların desteğini aldı ve bu politikaları uygulamaya koydu. Önceden bu seçmenler, okuma yazma bilmeyenlerin karmaşık formları doldurmasını ve istedikleri adaylara oy vermesini neredeyse imkânsız hale getiren zahmetli seçim prosedürleri yüzünden oy kullanma hakkından fiilen mahrum bırakılmıştı. Nüfusun neredeyse dörtte birinin okuma yazma bilmediği bir ülkede, azımsanmayacak bir kesim siyasetin dışında kalıyordu. Dolayısıyla partiler dar gelirlilerin eğitimi, sağlığı ya da refahıyla pek ilgilenmiyordu. 1998'de, insanların istedikleri adayları uzun yazılar yazmadan, yalnızca fotoğraflarına bakarak seçmelerine olanak tanıyan yeni oylama makinelerinin ortaya çıkmasıyla durum bir anda değişti. Yoksullar arasında siyasi katılım hızla artarken siyaset de buna bağlı olarak dönüşmeye başladı.

Ses: Demokrasi ayrıca kısıtlanamaz bir ses ve özyönetim vaat ediyordu. İnsanlar fikirlerini ifade etmekte, halk meclislerinde tartışmakta, temsilcilerini aramakta, kendi adaylıklarını koymakta, topluluklarının yönetimine katılmakta ve genel olarak yaşamlarında özgürdü. Sesleri siyasi karar alma sürecine yansıyordu. 1830'larda Amerikan demokrasisinin işleyişini gözlemleyen genç Alexis de

Tocqueville'i en çok etkileyen de bu olmuştu. *Amerika'da Demokrasi* adlı başyapıtında bunu şöyle özetlemişti: "Amerikan kurumları sadece ilkesel olarak değil, tüm sonuçlarıyla da demokratiktir."

Başka hiçbir ülke veya dönem 1830'lardaki Amerika kadar katılımcı bir karaktere sahip olmasa da model açıktır. Demokratikleşme süreci daha önce haklarından mahrum bırakılmış insanların siyasi bir ses ve katılım fırsatı arayışıyla birlikte ülkeden ülkeye yayılarak hız kazandı.

Demokrasi hiçbir zaman kusursuz olmadı. Winston Churchill'in "Demokrasi zaman zaman denenmiş diğer tüm yönetim biçimleri dışında en kötü yönetim biçimidir" şeklindeki nükteli sözü, seçmenlerin ve siyasetçilerin hep aklına takılı kaldı. Demokrasinin liberal fikirlerden ve özgürlüklerden uzaklaştığı dönemler de oldu. Buna rağmen sanayileşmiş dünyada liberal demokrasi yavaş yavaş ilerledi. Özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrasında, demokrasinin olgunlaştığı ve sol liberal fikirlerin etkisinin arttığı dönemde bu üç vaadi büyük ölçüde yerine getirdi.

Refahın paylaşımından başlayarak liberal demokrasinin performansına bir göz atalım. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki otuz yılda, Amerika Birleşik Devletleri'nde hızlı bir ekonomik büyümeye tanık olundu. Asıl dikkat çekici olansa, bu refahın ne ölçüde eşit dağıtılmış olduğuydu. Coğrafi bölgeler, farklı eğitim düzeyleri, ırklar, cinsiyetler, yöneticilerle işçiler, ayrıcalıklı olanlarla diğerleri arasında elbette ki eşitsizlik hâlâ devam ediyordu. Bununla birlikte tüm eğitim grupları bu büyümeden payını aldı, işçiler yöneticiler kadar (oransal olarak) fayda sağladı. Düşük eğitim düzeyine sahip olanların ücreti, üniversite mezunlarına göre daha hızlı arttı. Savaştan dönen erkekler işlerini Perçinci Rosie'lerden geri aldı. Erkeklerin ücretleri kadınlardan daha yüksekti. Ancak yine de kadınlar bu on yıllarda istihdam alanlarını genişleterek erkeklere kıyasla kazançlarını daha hızla artırdılar. Eğitim imkânları iyileşip işgücü piyasasındaki ayrımcılık azaldıkça, siyah ve beyaz Amerikalılar arasındaki uçurum da benzeri görülmemiş bir hızla küçüldü.

Ortak refah hikâyesi yalnızca Amerika'ya özgü değildi. Bombardıman, savaş ve işgal sonucu yerle bir olmuş kentlerini ve fabrikalarını yeniden inşa etmek zorunda kalan Almanya, Fransa ve Japonya gibi ülkelerde büyüme çok daha hızlı gerçekleşti. Bu

yıllarda Avrupa'daki büyüme, kısmen İskandinav sosyal demokrat modelinin yayılması ve savaş sonrası uzlaşmada sendikaların oynadığı kilit rol sayesinde Amerika'dakinden daha eşitlikçi oldu.

Demokrasi aynı zamanda kanalizasyon sistemini de beraberinde getirdi. Yirminci yüzyılın ortalarında birçok Batı ülkesinde kamu altyapısı hâlâ oldukça kötü durumdaydı. 1947'de Birleşik Krallık'taki evlerin yarısından fazlasında banyo yoktu, 1960 gibi nispeten yakın bir tarihte ise evlerin beşte dördünde buzdolabı bulunmuyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nde durum ortalama olarak biraz daha iyiydi ancak siyahi Amerikalılar ve güney kırsalında yaşayanlar için çok daha kötüydü.

Bütün bu sıkıntılar zaman içinde iyileştirildi. 1970'lere gelindiğinde, ABD ve Birleşik Krallık'taki hanelerin artık neredeyse tamamında bina içi su tesisatı ve diğer temel olanaklar mevcuttu; her iki ülkedeki mahallelerin büyük kısmından toplu taşımayla kent merkezlerine ulaşılabiliyordu. Ayrıca hem Amerika'nın hem de Britanya'nın kırsal bölgelerindeki yollar artık otoyollara bağlanıyordu. Bu da hem insanların hem de malların taşınmasını kolaylaştırarak çok daha büyük ekonomik fırsatların kapısını aralamış oldu.

Sağlık hizmetlerindeki ilerleme de aynı ölçüde çarpıcıydı. 1950'lerde ABD'nin büyük şehirlerinde yaşayanlar sınırlı da olsa hastanelere erişebiliyorken, kırsalda yaşayan Amerikalıların neredeyse hiç erişimi yoktu. Örneğin 1950'de Boston, New York ve San Francisco'nun her birinde on sekizden fazla tam teşekküllü hastane vardı. Chicago'da ise bu sayı elli beşti. Ancak Orta Batı ve Güney'in bazı bölgelerinde insanlar sağlık hizmeti alabilmek için yüzlerce kilometre yol gitmek zorundaydı. 1946'da sağlık hizmetlerine erişimi genişletmek ve modernize etmek için çıkarılan Hill-Burton Yasası bu tabloyu tamamen değiştirdi ve bir hastane inşası çılgınlığı başlattı. 1975'te, Amerika Birleşik Devletleri'nde hastane sayısı 1948'e kıyasla 1500 adet artmıştı ve bunların çoğu küçük şehirlerde ve kırsal bölgelerdeydi.

Eğitimde zenginle yoksul arasındaki uçurumu kapatmak kolay değildi ancak Amerika bu konuda da başarılı oldu. 1940'larda Amerikalı çocukların yüzde 50'ye yakını lise mezunuyken 1960'ların sonunda bu oran yüzde 77'ye ulaştı ve okuma yazma bilmeyen Amerikalı çocuk neredeyse kalmadı. Nesiller arası "eğitimsel

hareketlilik" oranı, yani çocukların eğitim seviyesinin ebeveynlerinkinden yüksek olma olasılığı da 1940'lardan itibaren hızla arttı.

Liberal demokrat hükümetler yalnızca kamu hizmetleri sunmakla kalmayıp halkı koruyan önemli düzenlemeler de yaptı. Şirketlerin müşterilerine güvenli ürünler, çalışanlarına ise güvenli çalışma ortamları sunmalarını sağlamak Sanayi Devrimi'nin başlangıcından bu yana çözülememiş bir sorundu. İyileştirmek yerine öldüren ilaçlar, ölüm tuzağına dönüşmüş işyerleri ve aldatıcı reklamlarla pazarlanan sayısız ürün son derece yaygındı. Afyon özü olan laudanum, 1900'lerin başında Amerika Birleşik Devletleri'nde çocuklar için sıkça kullanılan ve hatta reçete edilen bir ilaçtı. 1901 tarihli bir tıp kitabında, ishal ve diğer çocuk hastalıkları için her üç saatte bir çay kaşığı laudanum öneriliyordu. Ancak laudanum düpedüz öldürüyordu. Bu uygulamalara son veren 1906 tarihli Saf Gıda ve İlaç Yasası oldu. Afyon, kokain, eroin, morfin ve alkol içeren bileşiklerin etikette belirtilmesi zorunlu hale getirildi.

Yazar Upton Sinclair, yoksulluk ve işyerlerindeki güvenlik riskleriyle ilgili makaleler yazmayı planlıyordu. Çalışma koşullarını yerinde incelemek üzere gizli kimlikle Chicago'daki bir et paketleme fabrikasında yedi hafta çalıştı. Yoksul, eğitimsiz ve çoğunlukla da göçmen işçilerin devlet korumasından yoksun şekilde katlanmak zorunda kaldığı dehşeti gözler önüne seren başyapıtı *Şikago Mezbahaları* ilk olarak 1905'te tefrika halinde yayımlandı. 1906 tarihli Federal Et Denetleme Yasası, Sinclair'in kitabına doğrudan bir ilk yanıttı. 1913'te iş kazalarında ölen sanayi işçilerinin sayısı 23 bindi. Her 100 bin işçi başına yaklaşık 61 ölüme denk geliyordu. Demokrasinin bu koşullardaki başlıca taahhüdü tüketicileri ve işçileri korumak oldu ve bu taahhüdü yerine getirmeye başladı. Yine hayat kurtaran ve fiziksel bütünlüğü koruyan başka yasalar çıkarıldı. Zamanla işçi ölümleri 100 bin kişide 4'e kadar geriledi ki bu oran, 1910'lardaki yüksek rakamlarla kıyaslandığında büyük bir iyileşmeydi.

Liberal demokrasi halka sesini duyurma fırsatı da verdi. Amerikalılar belediye binalarına giderek, arkadaşları ve komşularıyla tartışarak, yerel topluluklarını yöneterek ve seçimlerde sandığa giderek siyasete katıldılar (dönemsel olarak seçimlere katılım oranları dalgalı olsa bile). Siyaset bilimci Robert Dahl 1950'lerde New

Haven'da yerel siyaseti "kimin yönettiğini" araştırmaya başladığında, cevap ne yerleşik bir parti ne de tanımı net bir elit kesimdi. Tocqueville'in bir yüzyıl önce öngördüğü gibi, sıradan insanların siyasete katılımı şehrin yönetiminde belirleyici bir rol oynuyordu.

Demokratik söz hakkı yalnızca Amerika Birleşik Devletleri ile sınırlı kalmadı. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Britanya'daki işçi sınıfının kadın ve erkekleri, savaşın en karanlık günlerindeki efsanevi liderliğine rağmen Winston Churchill'e karşı oy verdi ve onu iktidardan düşürdüler. Onun yerine, liberal bir ekonomist olan William Beveridge'in kaleme almış olduğu savaş dönemi Beveridge Raporu'ndaki ilkeleri uygulamaya koymayı vaat eden İşçi Partisi hükümetini işbaşına getirdiler. Beveridge raporu ekonomiyi daha adil, sendikaları daha güçlü, kamu hizmetlerini herkes için kolay erişilebilir hale getiren ve ulusal sağlık sigortası ve sosyal güvenlik sistemi sayesinde insan hayatını güvence altına alan bir refah devleti öneriyordu. Benzer vaatlerde bulunan hükümetler Batı Avrupa'nın birçok ülkesinde de seçimlerle iktidara getirildi.

Tutulmayan sözler

2000'li yıllara gelindiğinde, rüzgâr tersine esmeye başladı. Birçok seçmen, liberal demokrasinin temel vaatlerini yerine getirmediğini düşünüyordu.

1970'lerin ortalarından sonraki ekonomik büyüme, 1950'ler ya da 1960'lardakine hiç benzemiyordu. 1973 ve 1979'da yaşanan petrol krizleri sert ekonomik daralmalara ve yıpratıcı stagflasyona (yüksek enflasyon ve işsizlik) neden oldu. Ekonomideki yavaşlama geçiciydi ve üretkenlik 1980'lerde yeniden yükselişe geçti. Ancak aynı yükseliş ücretlerde yaşanmadı. 1948 ile 1973 arasında yıllık bazda yüzde 2,5'in üzerinde artış gösteren ABD'de enflasyondan arındırılmış medyan ücretler yerinde saymaya başladı. 1980'den itibaren ücret artışı yıllık yalnızca yüzde 0,45 düzeyinde kaldı. Üst gelir grubunun kazançlarıyla yukarı çekilen ortalama ücretler bile medyan ücretlerden pek de farklı değildi.

Medyan ve ortalama ücretler durumu yalnızca kısmen anlatıyor. Mavi yakalılar ve üniversite mezunu olmayanların ücretleri düşerken, profesyoneller, yöneticiler ve teknik mesleklerde

çalışanlar hızlı büyümeden faydalanmaya devam etti. ABD'de en zengin yüzde 1'lik hane halkının, ulusal gelirden aldığı pay 1980'de yaklaşık yüzde 10 seviyesindeyken, 2019'da bu oran çarpıcı bir artışla yüzde 19'a yükseldi. Ülkenin toplam servetinden aldıkları pay ise daha da çarpıcı bir boyuttaydı: yaklaşık yüzde 35.

Bu uçurum yöneticilerle işçiler, aşırı zenginlerle diğerleri ya da yüksek lisans mezunlarıyla lise mezunları arasındaki ayrımların çok ötesine geçiyordu. ABD'deki eşitsizlik 1980'den itibaren her boyutuyla belirgin bir şekilde derinleşti. New York, Chicago, Los Angeles ve San Francisco gibi büyük metropollerle nispeten küçük şehirler ve kırsal alanlar arasındaki uçurum büyüdü. Sermaye (işletme sahipleri ve finansörler) ile işgücü (işçiler) arasındaki gelir dağılımı da belirgin biçimde daha eşitsiz bir yöne kaydı ve son birkaç on yılda sermayenin ulusal gelirden aldığı pay giderek arttı. Siyah Amerikalıların ekonomik açıdan ilerlemesi durma noktasına geldi. Toplumun her kesiminden insanın yükselebileceğini, çocuklarının kendilerinden daha iyi bir yaşam süreceğini vaat eden "Amerikan rüyası" da büyük ölçüde son buldu. 1940'larda doğan ve yüzde 90'ı ebeveynlerinden daha fazla kazanan kuşak için durum gerçekten de böyleydi. Ancak 1980'lerde doğanlar için ilerleme tamamen durma noktasına geldi. Öyle ki bunların neredeyse yarısı ebeveynlerinin gerisine düştü.

Amerikalılar ekonominin ve ekonomideki paylaşım normlarının nasıl değiştiğini biraz geç fark etmiş olabilirler. Ancak artık yeterince farkındalar. Pew Araştırma Merkezi'nin yakın tarihli bir anketi, kaygı verici bir istatistiği ortaya koydu: Amerikalıların neredeyse dörtte üçü, bugünün çocuklarının maddi açıdan kendi kuşaklarından daha kötü bir durumda olacağına inanıyor.

Refah paylaşımı diğer ülkelerde de gittikçe geriledi. Ancak hiçbirinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadar sarsıcı sonuçlar ortaya çıkmadı. 1970'lerde Amerika'daki eşitsizlik, sanayileşmiş dünyanın geri kalanından zaten daha yüksekti ve sonraki on yıllarda da diğer ülkelere kıyasla daha da derinleşti. Zayıf sendikalar, düşük asgari ücretler ve işyerindeki eşitsizliğe karşı gevşeyen normlar bu eğilimi tetikledi. Başta teknoloji firmaları olmak üzere Amerikan bankaları ve çokuluslu şirketler hem daha güçlüydü hem de üst düzey çalışanlarına yüksek maaşlar ödemeye yatkındı.

Amerikan imalat şirketleri ise bir yandan işçi çıkarıp üretimi yurtdışına taşırken bir yandan da yöneticilerinin maaşlarını artırmayı sürdürdü.

Kamu hizmetleri de bu süreçten payını aldı. Bunun bir nedeni, kolay ulaşılabilir hedeflerin çoktan elde edilmiş olmasıydı. Okul inşa etmek maliyetlidir ama bina yapıldıktan sonra eğitim kalitesini yükseltmek daha kolaydır. Sağlık hizmetleri ise farklıdır. Yeni hastaneler oyunun kurallarını değiştirir ve hayat kurtarır. Oysa sağlık hizmetlerini düşük maliyetli, erişilebilir ve etkili hale getirmek çok daha zordur.

Eğitim, öğrencilerin önemli bir bölümünün göçmen ailelerden geldiği, ırk ayrımcılığına maruz kaldığı ya da yoksulluk içinde büyüdüğü Amerika Birleşik Devletleri için uzun zamandır içinden çıkılması güç bir meseledir. Bu koşullar altında okullar öğrencilerin büyük kısmına yardım ediyor olsa da yetersiz kaldılar ve son yıllarda başarısızlık gerçek. Öğrenci başına (enflasyondan arındırılmış) harcama 1970'lerde yaklaşık 6.500 dolardan 2019'da yaklaşık 17.000 dolara yükseldi (her ikisi de 2022-2023 fiyatları baz alınarak). Ancak son on yıllarda eğitim performansının gerilediğine işaret eden çok fazla gösterge var. 2010'ların sonlarında, dördüncü sınıf öğrencilerinin yalnızca üçte biri sınıflarından beklenen "yeterlilik düzeyinde" okuyabiliyordu. Pandemiyle birlikte durum daha da kötüleşti. Ebeveynler çocuklarını okula göndermek için yalvardılar ancak çoğu zaman görmezden gelindiler. Bunu da okuma ve sayısal yeterlilikte daha büyük düşüşler izledi.

Sağlık, Amerikan demokrasisinin başarısızlığının bambaşka bir boyutta olduğu bir alandır. Yirmi birinci yüzyılın başında Amerika Birleşik Devletleri'nin kişi başına sağlık harcaması Fransa, İngiltere veya Japonya gibi ülkelerin neredeyse üç katıydı. Buna rağmen bütün veriler, Amerikalıların Avrupalı akranlarından daha az sağlıklı ve daha kısa ömürlü olduğunu gösteriyordu. 2011 yılında doğuşta beklenen yaşam süresi Birleşik Krallık'ta 80,7, Fransa'da 82,3 ve Japonya'da 82,7'yken Amerika Birleşik Devletleri'nde yalnızca 78,7'ydi. Daha da kötüsü, harcamalar artmaya devam ederken bile orta yaşlı beyaz Amerikalılar arasındaki ölüm oranları, 2010'ların ortalarından itibaren sarsıcı ve benzersiz bir yükseliş göstermeye başladı. Bu ölümlerde opioid bağımlılığı ve alkolizm önemli bir rol

oynasa ve bazı ekonomistler bu ölümleri "umutsuzluk ölümleri" olarak adlandırsa da bu durum halk sağlığındaki daha genel bir başarısızlığın göstergesiydi. Çok sayıda Amerikalı, temel koruyucu sağlık hizmetlerine bile erişemiyor. 2010'ların sonlarında her dört Amerikalıdan biri, birinci basamak sağlık hizmetine erişemiyordu ve her on Amerikalıdan birinin sağlık sigortası yoktu. Sonuç olarak Amerikalılar, ortalama bir sanayileşmiş ülke vatandaşına kıyasla yüzde 25 daha yüksek önlenebilir ölüme maruz kalıyor. COVID de, diğer ülkelere kıyasla yaşam süresinde ciddi düşüşler yaşayan Amerikalıların yarasına tuz bastı.

Eğitim ve sağlık dikkat çekiyor ancak ABD demokrasisi daha az görünür alanlarda da tökezledi. Kötüleşen yol koşulları ve kapanmalarla birlikte kamu hizmetlerindeki aksaklıklar rutin bir hal alırken onarıma alınan bir şeyin yeniden hizmete girmesi de yıllar sürüyordu. Amerikalılar, kendi ülkelerinde en basit onarımlar bile yıllar sürürken Çin hükümetinin birkaç ay içinde köprüler inşa edebildiğini televizyonda izliyordu. 2000'lerde İtalya'nın trenleri, ABD'ninkilerden daha iyi ve daha hızlı hale geldi. Toplu taşıma pek çokları için gerçekçi bir seçenek olmayınca çukurlu ve tıkanık yollar daha da tahammül edilmez hal aldı.

Şehirlerdeki trafik sıkışıklığı arttıkça, çok sayıda metropol bölgesi Boston'daki Big Dig veya Los Angeles-San Francisco hızlı tren projesi gibi yeni yol yapım programları ve toplu taşıma sistemleri başlattı. Ancak bu projelerin her birinde başlangıç maliyet tahminleri kat kat aşıldı ve tamamlanmaları bazen on yılı bile aşan gecikmelere uğradı. Boston'daki Big Dig projesi 1982'de planlanmaya başladığında, tahmini maliyeti 2,6 milyar dolar (bugünün yaklaşık 8,7 milyar dolarına denk), tamamlanma tarihiyse 1998 olarak öngörülmüştü. 1991'de proje hâlâ planlama aşamasındaydı. Kazı başladığında, maliyet aşımları projeyi eleştirenlerin en uç beklentilerini bile aştı. Proje 2007'de, dokuz yıllık bir gecikmeyle tamamlandığında maliyeti başlangıçtaki tahminlerin neredeyse üç katına çıkmış, ABD tarihinin en pahalı kamu projesine dönüşmüştü.

1960'ların sonlarından 1980'lere kadar, bir mil otoyol inşa etmenin enflasyondan arındırılmış maliyeti üç kat arttı. Bu da, malzeme ve işçilik gibi girdilerin maliyetindeki artıştan değil, büyük ölçüde düzenlemelerden, yani kamu projeleri için gereken izin ve

şirketlerin federal sözleşmeleri alabilmek için aşmak zorunda olduğu bütün o engellerden kaynaklanıyordu.

Benim çalıştığım MIT yakınlarındaki Longfellow Köprüsü'nde basit bir onarım için gereken izinlerden bazıları şöyle: Massachusetts Ulaştırma Bakanlığı, Federal Karayolu İdaresi, Massachusetts Körfezi Toplu Taşıma Müdürlüğü, Massachusetts Koruma ve Rekreasyon Bakanlığı, ABD Sahil Güvenlik, Boston Belediyesi, Cambridge Belediyesi ve Massachusetts Çevre Koruma Bakanlığı'nın onayları. Köprünün tarihi değerinden dolayı proje için, Ulusal Tarihi Koruma Yasası'nın 106. maddesi uyarınca altı federal, eyalet ve yerel paydaştan onay almak ve köprünün tarihi dokusunu etkileyebilecek tasarım detaylarını tüm yönleriyle incelemeleri için onlara yeterli süre tanınması gerekiyor. Proje ayrıca Massachusetts Çevre Politikası Yasası ile 1969 tarihli federal Ulusal Çevre Politikası Yasası kapsamında çevresel etki değerlendirmesine tabi. Kamuoyunun görüşlerini almak üzere sivil toplum kuruluşları, işletmeler ve hükümet temsilcilerinden oluşan bir çalışma grubu toplandı ve bu süreçte sayısız forum ve toplantı düzenlendi.

Longfellow Köprüsü onarımının planlanması ve onaylanması dört yıl sürdü. Asıl onarım aşaması ise 2013'ten 2018'e kadar devam ederek beş yılda tamamlandı. Bu süre planlama aşamasıyla kıyaslandığında nispeten daha kısa görünse de, China Road and Bridge Corporation'ın 2011'de tamamladığı ve inşası yalnızca dört yıl süren dünyanın en uzunu olan Danyang-Kunshan Köprüsü'nün yapımı için gereken süreden daha fazlaydı. Üstelik Danyang-Kunshan Köprüsü'nün uzunluğu yüz altmış kilometrenin üzerindeyken, Longfellow Köprüsü bir kilometre bile değildir.

Konut inşaatı üzerine yapılan araştırmalarda da aynı modelle karşılaşıyoruz. Federal ve yerel düzenlemeler nedeniyle maliyetler kontrol edilemez hale gelince birçok metropolde evsizlik artış göstermesine rağmen yeni konut projeleri inşa etmek giderek zorlaştı. Örneğin San Francisco'da nüfus artışı konut arzını büyük ölçüde geride bıraktı ve evsiz nüfus yalnızca 2000 ile 2018 yılları arasında yüzde 50 oranında artış gösterdi.

İçme suyunda kurşun bulunmadığından emin olmak ya da reçeteli ilaçların zehirlemediğini doğrulamak başka bir mesele, rutin bir kamu projesi için sayısız onay ve yıllar süren gecikmeler talep

etmek, hatta bir binadaki musluğu tamir etmeden önce suyu kapatabilmek için birine bir dizi engel aşmayı şart koşmak bambaşka bir meseledir. Kuaförlerden ve masaj terapistlerinden ruhsat alabilmeleri için avukatlarınki kadar ağır şartlar talep etmek de sorgulanabilir. Güvenilir kanalizasyon sistemi gibi bir vaat, Amerikalılar için Kafkavari bir kâbusa dönüştü. Demokrasiyi neden "karmaşık" olarak niteliediklerine şaşmamalı.

Kendi kendini dayatan bürokrasinin en sarsıcı sonuçlarından biri, Başkan Joe Biden'ın altyapı programında yaşandı. Biden 2025 Ocak ayında görevinden ayrıldığında projelerin yalnızca yüzde 70'ine başlanabilmiş, bunların da çok küçük bir kısmı tamamlanabilmişti. Bu tam anlamıyla kendi ayağına kurşun sıkmaktı. Kimin hangi ücretle çalıştırılabileceği, kaç saat çalışabileceği, ayrımcılıkla mücadele ve çevre düzenlemelerine uyum sağlamak için atılacak adımlar, hatta hangi malzemelerin kullanılabileceği gibi kendi yönetiminin getirdiği düzenlemeler ve tüm federal müteahhitlere dayatılan yoğun bürokratik prosedürler, Başkan Biden'ın ilerletmeyi umduğu projeleri sekteye uğratmıştı.

Avrupa'daki düzenlemelerin ağır ve engelleyici olduğu ve ulusal hükümetlerle Avrupa Komisyonu'nun yetki alanlarının birbiriyle çakışmasının bu eğilimi körüklendiği görüşü uzun zamandır hâkim bir söylemdi. Öte yandan ABD'de kamu hizmetlerini etkileyen düzenlemelerin istikrarlı artışı, kimi zaman gözden kaçsa da, benzeri görülmemiş bir seviyededir.

Şimdi hem ABD'de hem de Avrupa'da zayıflayan demokratik sese dönelim. Artık hiç kimse Robert Dahl'ın New Haven gibi kentlerin siyasetinde sıradan vatandaşın etkili olduğunu tespit etmesini beklemiyor. Bugün, Amerikalıların yüzde 85'inden fazlası, seçilmiş yetkililerin insanların ne düşündüğünü umursamadığına inanıyor. Haklılar da: Araştırmacılar, seçilmiş yetkililerin toplumun alt üçte ikilik kesiminin politika tercihlerini dikkate almadığını, en varlıklı seçmenlerinin tercihlerine uygun hareket ettiğini ortaya çıkardı.

Böylelikle birçok Amerikalı, kendi seslerinin önemi olmadığını, hatta aktif biçimde susturulduklarını hissetmeye başladı. Bu kısmen sosyal medyadaki ve radyo programlarındaki asılsız haberler ve propagandadan kaynaklanıyor. Ancak az da olsa gerçeklik payı

da var. Göç meselesini ele alalım. Geçtiğimiz son birkaç on yılda, ABD nüfusunun neredeyse yarısı göçten, en çok da yasadışı göçten endişe duyuyordu (her ne kadar bu endişeler kimi zaman yanlış bilgilerle abartılmış ve Amerikalıların büyük çoğunluğu makul düzeyde göçün ülke için iyi olduğu konusunda hemfikir olsa da). Beyaz Amerikalıların yaklaşık yüzde 50'si, dünyanın en az bir ana bölgesinden gelen göçmen sayısının aşırı düzeyde olduğunu, yaklaşık yüzde 54'ü ise göçün azaltılması gerektiğini düşünüyor. Ana akım politikacılarsa bu sürecin büyük bölümünde bu endişeleri görmezden geldi.

Bu algılar, kimlik siyasetinin gözle görülür yükselişi ve okul müfredatlarında ırkçılık ve cinsiyet meselelerinin tartışılmasıyla daha da yoğunlaştı. Asıl tetikleyiciyi belirlemek zordur ama COVID döneminde çocukları derslere evden katılan beyaz, orta sınıf ebeveynlerin okul müfredatını görme fırsatı bulması bir etken olabilir. George Floyd cinayetinin ardından başlayan ve birçok beyaz ebeveynin kişisel bir ırkçılık suçlaması olarak algıladığı sistemik ırkçılık tartışmaları da bu süreci tetiklemiş olabilir. Ya da sağcı fenomenlerle siyasi eylemcilerin büyük ölçüde körüklediği "eleştirel ırk kuramı" ve "transseksüel tuvaletleri" hakkındaki tartışmalar da etken olabilir. Sebep ne olursa olsun genel tablo çok açıktı: Birçok Amerikalı, okullar, kamu görevlileri, siyasiler ve eylemciler tarafından, karşı çıktıkları bir kültürel gündemin kendilerine dayatıldığı görüşündeydi.

Seçmenin sesinin bastırıldığı yönündeki algı, özellikle kültürel meseleler ve göç konusunda Avrupa'da da hâkimdi. 2025 federal seçimlerinde, aşırı göçmen karşıtı Almanya İçin Alternatif (AfD) partisi, eski Doğu Almanya'nın bazı bölgelerinde yüzde 50 oy oranına yaklaştı ancak diğer partiler AfD ile koalisyon kurmayacakları konusunda fikir birliğine vardılar ve ana akım medya da AfD'yi, ideolojisini ve destekçilerini sert bir şekilde eleştirdi. 2024'te, Alman parlamentosunun diğer milletvekilleri, AfD'li vekillerin parlamentonun sosyal amaçlı futbol takımına katılmasını yasaklama kararı bile aldı. Bu stratejiler, isyancı hareketin yükselişini yavaşlatmak ve Almanya'daki göçmenlerle etnik azınlıkların temel özgürlüklerini savunmak açısından belli ölçüde etkili olsa da milyonlarca Alman'ın demokratik sesinin susturulduğunu

hissetmesine de yol açtı. Benzer dinamikler diğer bazı Avrupa ülkelerinde de yaşandı.

Sonuç olarak demokrasi, Batı'daki birçok seçmenin beklentilerini tam anlamıyla karşılayamadı. Elbette ki bu, alternatif sistemlerin daha iyi performans göstereceği anlamına gelmiyor. Demokrasinin vatandaşın sesine, diğer rejimlere kıyasla çok daha duyarlı olduğu ortadadır. İstikrarsızlıkla genel olarak daha iyi baş eder ve daha iyi sağlık ve eğitim imkânları sunar. Dördüncü Bölüm'de anlattığım gibi, son araştırmalar demokrasilerin ekonomik büyüme sağlama konusunda diğer rejimlere kıyasla daha başarılı olduğunu gösteriyor.

İleride göreceğimiz üzere, sanayi sonrası dönemde demokrasilerin düşük performans göstermesinin önemli teknolojik ve toplumsal nedenleri var. Ancak demokrasinin asıl varlık nedeni olan kitleler için daha iyi ekonomik, toplumsal ve siyasi koşullar sağlama vaadinin boşa çıkması kimseye teselli sunmaz.

Liberalizm başarılı olduğu için mi başarısız oldu?

Tanık olduğumuz şey yalnızca demokrasinin değil, liberal demokrasinin de çöküşüdür. Liberal demokrasi ortak refah ve kamu hizmetleri vaat etmişti. Bir süreliğine bunu yerine de getirmişti. Halka söz hakkı, ifade özgürlüğü sunmak da liberal demokrasinin temel vaatleri arasındaydı. İçinde bulunduğumuz durumun bir liberalizm ve liberal demokrasi krizi olarak görülmesinin nedenlerinden biri de budur.

Muhafazakâr düşünür Patrick Deneen, 2010'ların sonunda, aslında zaten artık hissedilmeye başlanan bir durumu *Why Liberalism Failed* [Liberalizm Neden Başarısız Oldu] adlı kitabında şöyle ifade etmişti: "Liberalizm başarısız oldu ama yetersiz kaldığı için değil, doğası gibi davrandığı için. Liberalizm, başarılı olduğu için başarısız oldu." Deneen burada "başarılı" derken bir refah değerlendirmesi yapmıyor. Liberalizmin kendi değerlerini topluma dayatabilmiş olduğunu iddia ediyor.

Deneen liberal projenin geçmişteki olağanüstü başarılarını görmezden gelerek onu tümüyle mahkûm eden ne ilk sağ görüşlü yorumcuydu ne de son. Ancak son yirmi yılda liberalizme yönelik

bu sağcı eleştiriler belirgin bir şekilde çok daha popüler hale geldi. Bunda uzun süredir unutulmuş fikirlerin yeni etnik merkezli siyasi kavramlarda yer bularak özgün antiliberal felsefelere dönüşmesi etkili oldu. Bu liberal olmayan felsefelere otoriterliğin çeşitli şekilleri ve yeni monarşizm biçimleri de dahildir.

Ancak, bu antiliberal alternatiflerin hiçbiri neyin yanlış gittiğini doğru teşhis edemedi. Liberallerin kendileri de. Böyle bir teşhis olmadan da liberalizm ve liberal demokrasinin kalıcı bir zarar görüp görmediğini anlamak mümkün değildir. Yine bu teşhis olmadan liberalizmin kendini nasıl yenileyeceğini açıklayan modeller oluşturmak da aynı derecede faydasızdır.

Bu kitabın temel tezlerinden biri liberalizmin aslında güçlü bir başlangıç yaptığıdır. Önce liberal hedeflere yönelik tepkiler üzerinden dolaylı bir biçimde, ardından da iktidara gelindiğinde liberal demokratik kurumların kurulması yoluyla doğrudan doğruya ideallerini hayata geçirmeyi başardı. Ve somut sonuçlar ortaya koydu. Sonradan da çoğu siyasetçi, bürokrat ve eylemci tarafından benimsenerek yerleşik düzenin kendisi haline geldi ancak yeni gerçekliklere uyum sağlayamadı. Daha da kötüsü, liberaller asıl meseleden koptu ve liberalizmin bazı değerleri de bu süreçte kaybolup gitti.

Liberalizmin raydan çıkması aslında eşzamanlı birkaç eğilimin sonucuydu. Sanayi sonrası ekonomi, liberal demokrasinin vaatlerini yerine getirmesini çok daha zorlaştırdı. Toplumun üniversite mezunu kesiminin daha etkin hale gelmesiyle liberalizm değişti. Bu da liberal demokrasilerin, sanayi sonrası zorlukların en ağır darbeyi vurduğu daha az eğitimli kesim için çözüm arama ihtimalini azalttı. Bu bir ihmal sorunuydu. Eylem sorunu da vardı. O da sanayi sonrası eğitimli elitlerin, liberal demokrasinin geçmişteki başarısında hayati rol oynayan özyönetim, toplum bilinci ve ortak refah taahhüdü de dahil, liberalizmin temel ilkelerinden vazgeçmiş olmasıydı. Her iki sorun da liberalizmle aynı sırada başladı. Liberal demokratik kurumları ve liberal felsefeleri etkisi altına aldı.

Liberalizmin temel ilkelerinin haklılık kazandığı dönemler muhalefet hakkının ve diğer özgürlüklerin istikrarsız zorbalara veya menfaatçi kodamanlara karşı korunmaya ihtiyaç duyulduğu zamanlardı. Liberalizmin yasa önünde eşitlik ve iktidarın sınırlandırılmasına yaptığı vurgu, Lord Acton'un ifadesiyle, iktidarın

yozlaştırdığı, mutlak iktidarınsa mutlak biçimde yozlaştırdığı fikrinin çoğunluk tarafından kabul edildiği zaman gerçekten de ilham verici oluyordu. Böyle bir bağlamda, liberalizmin siyasi gündemi etkili ve adildi.

Seri üretim çağında liberalizmin ekonomik vaatleri de hem umut verici hem de gerçekçiydi. Çünkü ortak refah ve demokrasi ile bireysel özgürlükler, piyasalar ve ekonomik büyüme birbirleriyle çok uyumluydular. Seri üretim, ekonomik büyüme ve genişleyen pazarlar vasıtasıyla yüksek ücretlere, dolayısıyla da ortak refaha giden bir yol yarattı (altta yatan kurumsal yapı işçinin söz hakkını ve işgücü piyasasında rekabeti desteklediği sürece). Bu da liberal değerlerle beslenen demokratik siyasetin hem işleyen piyasalar hem de adil rekabet ortamı için elzem olan sosyal güvenlik ağını, gelirin daha adil dağılımını ve kamu hizmetlerini sağladı.

Liberal demokrasi en parlak dönemini, faşizm, Nazizm ve komünizmin bir iktidarın dizginlenmediğinde yaşam ve özgürlük için sadece soyut bir tehdit olmadığını, izledikleri vahşi ve acımasız politikalarla gösterirken, onlara karşı durduğu sıralarda yaşadı. Ancak Mussolini, Hitler ve Stalin'in gidişinin ardından iktidara liberalizm geldiğinde bu defa da kendi ikilemleriyle mücadele etmek zorunda kaldı.

En başından beri liberal felsefe ve uygulama, daha az eğitimli kitlelerle eğitimli elitler arasındaki ilişkiyi hassas bir dengeye oturtmaya çalıştı. Entelektüel elitler liberalizmin ilham verici fikirlerini, varoluşlarının ve rahatlıklarının tamamen ekonomik ayrıcalıkların ve köle ve diğer özgür olmayan işçilerin alın terine dayalı olduğu Antik Yunan ve Roma'nın filozoflarına kadar dayandırdılar. Liberalizmin öncülerinden John Stuart Mill gibi birçok düşünür, eğitimsiz çoğunluğun zorbalığını en çok korkulması gereken çoğunluk zorbalığı olarak görüyordu. Mill'in kamu işlerinde eğitimli kesimin daha fazla siyasi söz hakkına sahip olmasını savunmasının nedenlerinden biri de buydu. Eğitimsiz kesime karşı duyulan bu şüpheci yaklaşım, Voltaire ve Johann Gottlieb Fichte gibi birçok erken dönem liberal düşünür tarafından da paylaşılıyordu. Bu liberal düşünürler açısından, eğitimli elitin iş dünyasında, hükümette, bürokraside ve sivil toplumda stratejik mevkileri ele geçirmesini ve liberal demokraside çok güçlü bir blok haline gelmesini öngörmek neredeyse imkânsızdı.

Liberalizmin kendi içindeki gerilimleri, seçimle başa geçmemiş hükümdarların, otoriter liderlerin ve Karun kadar (ya da en azından John Rockefeller kadar) zengin sanayicilerin güçlerini kısıtlama gibi gündemlerin yanında sönük kalıyordu. Diğer taraftan, bu gerilimler çok karmaşıktı. Aslında çatışmalar temel olarak hoşgörüsüzlüğe ve cehalete odaklanıyordu (ancak kapsayıcılıkla kesişen bir başka sorun daha var ve bunu Beşinci Bölüm'de ele alacağım). Bir yandan tüm fikirler savunulabilirken diğer yandan kitlelerin büyük kısmı hoşgörüsüzlüğü savunuyordu. Bir yandan herkesin ifade ve tercih özgürlüğü olmalıyken diğer yandan bazı liberaller, bu özgürlüklerin değerini yalnızca eğitimli kesimin anlayabildiğine ve bunları toplumun yararına kullanacak yetkinliğe yalnızca bu kesimin sahip olduğuna inanarak kamu kararlarında eğitimli kesime cahil kesimden daha fazla söz hakkı verilmesini savunuyordu.

Dolayısıyla bazılarının liberal gündemin bir parçası olarak toplum mühendisliğine yönelmesi şaşırtıcı değildi. Toplum mühendisliğiyle, bir toplumun değerlerini ve düşüncelerini zorla ve eleştirel düşünme ya da tartışmaya yer bırakmadan şekillendirme girişimlerini kastediyorum. Toplum mühendisliği yukarıdan aşağıya, devlet liderliğinde yürütülebileceği gibi toplum içindeki güçlü kesimler tarafından da yönetilebilir. Toplum mühendisliği, liberalizme ve liberal aktivistlere özgü değildir. İdeolojik taahhütleri ne olursa olsun her rejim bir ölçüde bununla ilgilenir. (Pek de liberal olmayan) Platon'a kadar uzanan hemen hemen tüm siyaset felsefecileri, kendi savundukları kurumların gelişmesi için belirli değerlerin aşılanmasını ve geliştirilmesini –ve evet, endoktrinasyonu– temel bir gereklilik olarak görmüşlerdir. Tıpkı Aristoteles gibi Platon da, "her kötülüğün kökü ve kaynağı olan cehaletin" yaygınlaşmasını önlemek için devlet kontrolündeki eğitimden yana olmuştur.

Modern toplumumuzun temeli olan eğitim, her şeyden önce bir endoktrinasyon yöntemiydi. Din, Karl Marx'ın dediği gibi "halkın afyonu" olabilir de olmayabilir de ancak her zaman ahlakın ve ritüellerin benimsetilmesi, toplumsal yaptırım ve ölümden sonra ödüllerin vaat edilmesiyle insanların davranışlarını değiştirmenin bir aracı olmuştur. Eğitim açısından da (ölümden sonra kısmı hariç) durum büyük ölçüde böyleydi.

Toplum mühendisliği, liberal gündem için sıkıntılı bir meseledir. Çoğu liberal, soyut düzeyde ne kadar hoşgörüsüz olursa olsun her düşünce ekolüne saygı duyulması ve bu düşüncelerin ifade edilmesine olanak tanınması gerektiği fikrini benimser. Bununla birlikte, liberalizme bağlı olanların hoşgörüsüzleri eğitip daha açık fikirli olmalarını sağlayabilecekleri inancı her zaman arka planda olmuştur.

Böyle bir ikna sürecinin sınırları ne olmalıdır? Herkese liberal elitlerin değerlerini aşılamaya çalışan bir eğitim sistemi kabul edilebilir mi? Peki ya sivil toplumun, medyanın ve önde gelen şirketlerin de aynı değerleri empoze etmesine ne demeli? Hoşgörüsüzlüğü destekleyen toplulukların normlarını ve geleneklerini yok etmek kabul edilebilir mi? Toplumsal baskının sınırları nelerdir? Peki ya hakaretin? Dışlamanın?

İkna etmenin boyutu ve biçimi, özellikle liberalizm açısından önemlidir. Bazı değerleri savunmak ve bunu eleştirel düşünme ve tartışmayla uyumlu, insanları ortak ahlaki ilkeler etrafında birleştiren bir şekilde yapmak bu değerleri hiçbir tartışmaya yer bırakmadan dayatan toplum mühendisliği çabalarından çok farklıdır.

Hoşgörüsüzlüğü hoş görme ve insanların "daha iyi" özgür vatandaşlara dönüştürülüp dönüştürülemeyeceği gibi ikilemler liberalizmin başlangıcından beri vardı. Ancak liberalizmin iktidarda olduğu bir dönemde, sanayi sonrası topluma uyum sağlama zorlukları ise çok yeniydi.

Sanayi sonrası ekonomi

Liberal demokrasinin başarısızlığının başlıca nedeni, Fransız düşünür Alain Touraine ve Amerikalı sosyolog Daniel Bell tarafından ortaya konulan terimden yola çıkarak benim sanayi sonrası çağ dediğim dönemde yatmaktadır. Bu terimle kastettiğim yalnızca ekonominin dijital teknolojilerle dönüşümü, imalatın azalan rolü ve sağlık, eğitim ve yönetimin artan önemi değil. Aynı zamanda hem çalışma hayatında hem de toplumsal ve siyasi yaşamda bilişsel becerilere ve üniversite eğitimine verilen ağırlığın artmasıdır.

Liberal demokrasiler sanayi çağında ortak refah düzeyine ulaştı. Bunun arkasında kısmen sanayi üretiminin seri üretim için

fabrikalarda yoğun işgücüne ihtiyacı olmasının etkisi vardı. Aynı şekilde girdi ve çıktıların taşınması için ulaşım sisteminde ve tasarım, mühendislik, üretim ve pazarlama işlevlerini birleştiren arka ofislerde de yoğun bir işgücüne ihtiyaç duyması sayesinde ulaştılar. İşgücü talebinin artması, ücretlerin de yükselmesi anlamına geliyordu. Liberal demokrasi, bilimsel ve teknolojik bilgi dahil olmak üzere, bilginin oluşturulması ve paylaşılması için elverişli bir ortam yarattı. Aynı zamanda gelişen toplumsal ve maddi koşullara uygun normlar ve kurumlar oluşturma konusunda pratik bilgi birikimini de teşvik etti ve bunu demokratik bir bağlam içinde gerçekleştirdi. Hızlı sosyoekonomik değişim, büyük ölçüde istikrar ve uyumla el ele gidebiliyordu.

Demokrasinin temel rollerinden biri, şirketlerin veya meslek birliklerinin güçlerini kullanarak işçi ücretlerini baskılamalarını ya da çalışanları tehlikeli veya sağlıksız çalışma koşullarına zorlamalarını önlemekti. Bunu da düzenlemelerle ve işçilerin örgütlenmesine izin vererek başardı. Demokrasi piyasaları destekledi, bunun sonucunda piyasalar sanayi üretimine talebi artırdı ve işçi hareketiyle desteklenen çerçeve ücret artışı için daha fazla olanak yarattı. Bu tür demokrasi-piyasa sinerjisinin sembolik örnekleri arasında 1930'larda İskandinavya'da ortaya çıkan sosyal demokrat model (bunu Dördüncü Bölüm'de ele alıyorum) ve Franklin Delano Roosevelt'in New Deal döneminde aynı yönde yaptığı girişimleri Dördüncü ve Yedinci Bölümler) yer alır. Bu yol ne kolaydı ne de önceden belirlenmişti. İşgücü ve sermaye arasındaki dengeyi belirlemek her zaman bir Goldilocks sorunu olmuştur; işçi örgütlerinin ezilmesine izin verilmemeli ancak yatırımı engelleyecek bir güce de ulaşmamalıydı. Bu dengenin ne ölçüde hayata geçirildiği elbette kusursuz olmaktan uzaktı ve toplumdan topluma farklılık gösteriyordu. Örneğin, 1930'lardan bu yana ücretlerin ve çalışma koşullarının sektör düzeyinde müzakere edildiği, korporatist bir yapı içine yerleşmiş güçlü sendikalarıyla İsveç'i, sendikaların 1947 Taft-Hartley Yasası'ndan bu yana işyeri düzeyinde zayıf bir pazarlık pozisyonuna hapsedilen ABD ile karşılaştırın.

İstikrarsızlığın bir diğer kaynağı ise işgücünü devralarak işçileri yerinden edebilen aşırı otomasyona ya da yeni mallar, hizmetler ve üretim tekniklerinden kaynaklanan başka tür aksaklıklara yol

açabilen teknolojik değişimdi. Ancak ABD ve birçok Avrupa ülkesi kısmen şanslarının yardımıyla, kısmen de demokratik kurumsal ortamın teknolojik değişimin işçiler aleyhine güçlü bir yanlılık göstermesini ve ortak refahın temellerini tehdit etmesini engellemesi sayesinde bu süreci yönetmeyi başardı.

Demokratik olmayan rejimler zaman zaman ekonomik büyüme sağlayabilmiş olsa da başarıları dengesizdi. Sovyet örneğinin de gösterdiği gibi, genellikle ortak refah yerine baskı, acı ve ölüm, hatta çok fazla ölüm getirmiştir.

Sanayi çağı kitlelere söz hakkı, özyönetim ve kamu hizmetleri sunma açısından da elverişli bir dönemdi. Seri üretim işçilerin şehirlerde ve fabrikalarda yoğunlaşmasına zemin hazırladı. Zorlu fiziksel çalışma koşullarında sürekli etkileşim ve dayanışma (karşılıklı anlayış, saygı ve ilgi) işçi hareketinin temelini oluşturarak işçilerin hem günlük yaşamında hem de siyasette seslerini duyurabilmeleri için doğal bir ortam yarattı. Dolayısıyla sanayi üretimi ve işçi örgütlenmesi birbirini tamamlayıcı nitelikteydi. Şehirler ayrıca insanların yerel ve ulusal siyasete katılımı için yeni yollar yaratarak ve halkın harekete geçmesine destek veren yeni siyasi ve sivil toplum kuruluşlarına ev sahipliği yaparak özyönetimi daha da güçlendirdiler.

Sanayi üretimindeki büyüme yol ve altyapı inşasını mümkün kıldı ve daha düşük maliyetli hale getirdi. Sağladığı ekonomik büyümenin sonucunda artan vergi gelirleri de hükümetlerin altyapı, eğitim ve sağlığa yatırım yapmalarına olanak sağladı. Britanya gibi bazı muhafazakâr demokrasiler ve demokratik olmayan çok sayıda hükümet, işçi sınıfının refahını ve sesini ihmal etmiş olduğundan yapılacak çok iş vardı.

Düzenlemeler bu anlaşmanın önemli bir parçasıydı; işçi hareketinin gelişmesini güvence altına alıyor ve şirketlerin tüketicilere karşı güçlerini kötüye kullanmalarını engelliyordu. Düzenlemeler, eşit erişimi sağlamada daha da merkezi bir rol oynuyordu. Kurallar ve adil yargılanma hakkı, yasalar önünde eşitlik için vazgeçilmezdi ve bu durum, sağlık ve eğitim gibi kamu hizmetlerinin dağıtılması gerektiği durumlarda daha da önem kazanıyordu, özellikle de yoksulların bu hizmetlere erişiminin kısıtlı olduğu koşullarda.

Ve sonra bilgisayarla tanıştık.

Dijital teknolojilerin ortaya çıkışı bu anlaşmanın tüm yönlerini yeniden şekillendirdi ve eşitsizlikte büyük bir artış oldu. Zengin ve yoksul arasındaki ekonomik eşitsizliğe Avrupalılardan daha toleranslı olan Amerikalıların neredeyse üçte ikisi şimdi "çok fazla eşitsizlik olduğunu" söylüyor.

Dijital teknolojilerin getirdiği üç değişim bu bağlamda önemlidir. Birincisi, bilgisayarlar işyerlerine girmeye başladı ve daha yüksek eğitimli, bilişsel becerisi gelişmiş çalışanlara ihtiyaç duyulmaya başlandı. İşverenler artık kas gücünden çok beyin gücü aramaya başladı.

İkincisi, sayısal kontrollü makineler, yarı otomatik ve otomatik gelişmiş araçlar, endüstriyel robotlar ve bilgisayarlı işyeri teknolojilerinin hem imalat hem imalat dışı sektörlerde hızla yayılmasıyla birlikte, dijital teknolojiler sanayi otomasyonunun temel platformu haline geldi. Bilgisayarlar bilişsel becerilere talebi artırdı. Otomasyon ise düşük eğitimli işçilerin sunduğu manuel becerilere duyulan ihtiyacı azalttı. Sonuç olarak programlama, ileri düzey hukuk veya yöneticilik gibi uzmanlaşmış bilişsel becerilere sahip üniversite ve yüksek lisans mezunlarının kazancı artarken mavi yakalı ve manuel işlerde çalışan işçilerin iş fırsatları ve ücretleri azaldı.

Gelişmiş ekonomilerin sanayi yapısını dönüştüren tek faktör otomasyon değildi; küreselleşme ve hizmetlere talebin artması da önemli rol oynadı. Tekstil, hazır giyim, oyuncak, mobilya, gıda ve basit elektronik gibi sektörlerin ucuz ithalat akışı altında ezilmesi ya da ayakta kalabilmek için üretimlerinin büyük kısmını yurtdışına kaydırmak zorunda kalması, düşük ücretli ülkelerle ticareti, sanayisizleşme sürecini tetikleyen temel unsurlardan birine dönüştürdü. Buna rağmen, Altıncı Bölüm'de ele alacağım üzere, özellikle gelişmiş endüstriyel makinelerin ve robotların kullanımıyla gerçekleşen dijital otomasyon, ABD'de ücret yapısında görülen değişikliklerin büyük ölçüde sorumlusudur.

Genel olarak, üniversite eğitimi almış işçilere talebin artması, bazı manuel ve ofis işlerinin otomasyonu, küreselleşme ve üretimin yurtdışına kaydırılması bir araya gelerek, liberal demokrasilerin ortak refah vaadini yerle bir eden büyük bir eşitsizlik artışına yol açtı. Bütün bunlar, sanayi sonrası elitlerin, daha düşük eğitimli

olanları tamamen geride bırakmayacak yeni bir yol çizme konusundaki pasifliğinden dolayı daha da kötüleşti.

Bilgisayarların getirdiği üçüncü değişim, etkileri daha çeşitli olsa bile diğerleri kadar temel nitelikteydi. Dijital çağ, üniversite mezunlarının sayısını ve toplumsal gücünü artırarak sanayi sonrası siyaset dönemini başlattı. Ayrıca, liberalizmin eylem suçlarının zeminini hazırladı.

Sanayi sonrası siyaset

"Eğitimli elit" fazlasıyla kullanılan bir terimdir. Ancak sanayi sonrası dönemde gerçeklik kazanmaya başladı ve iç içe geçmiş üç süreç, modern toplumda yüksek eğitimli bireylerin siyasi ve toplumsal rolünü değiştirdi.

Bunların ilki, üniversite mezunlarının sayısındaki muazzam artıştı. Demokrasilerde, aşağıdan yukarıya katılım zayıf olsa bile sayılar önemlidir. Nüfusun yalnızca küçük bir kesiminin üniversite mezunu olduğu dönemlerde, bu kesimin siyasi gücü de sınırlıydı. Ancak sanayi çağında başlayan ve sanayi sonrası dönemde hızlanan süreçle birlikte, üniversite mezunu nüfusunda büyük artış yaşandı. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1960'larda başlayan bu hızlanma bir süre sonra yavaşlasa da, o devasa bebek patlaması (baby boom) kuşağının üniversite mezuniyet oranlarında görülen önemli artış, ülke nüfusunun eğitim yapısını kökten değiştirdi. Günümüzde ABD işgücünün yüzde 40'ından fazlası dört yıllık üniversite mezunuyken (1940'larda bu oran yüzde 5'in altındaydı) yüzde 70'ten fazlası en az bir yükseköğretim derecesine veya ön lisans diplomasına sahiptir. Bu da üniversite mezunlarının dikkate alınması gereken önemli bir siyasi güce dönüşmesini sağlamıştır.

İkinci süreç çok daha önemliydi. Yine sanayi ekonomisinde başlayıp sanayi sonrası ekonomide hızlanan bu süreçte şirket yönetimi, teknik veya karmaşık işlerin denetimi, kamu yönetimi, eğitim ve sağlık sektörleri, medya ve sivil toplum kuruluşları gibi ekonominin stratejik kademelerinde üniversite eğitimi almış uzmanlara talep büyük ölçüde arttı. Böylece üniversite mezunları bu stratejik mevkilerin neredeyse tamamını doldurmaya başladı.

Üçüncü süreç ilk ikisiyle tam bir tezat oluşturuyordu. Bu süreç, eğitimli sınıfın kendi içindeki farklılaşmanın büyümesiyle ortaya çıktı. Programlama, güçlü sayısal bilgi, ileri düzey tıbbi uzmanlık, hukuk bilgisi ya da olağanüstü sosyal beceriler gibi gözde uzmanlık alanlarına sahip "elit mezunlar" zenginleşip toplumsal açıdan daha etkili hale geldi. Silikon Vadisi'ndeki girişimcilerin, bilim insanlarının ve mühendislerin yükselişi bunun yalnızca bir örneğidir. Bu elitlerden ayrı olarak, sayıca çok daha büyük olmakla birlikte elit mezunlara kıyasla yüksek değerli becerilere sahip olmadıklarını vurgulamak adına benim "kitlesel üniversite mezunları" diye adlandırdığım üniversite mezunlarının geri kalanından oluşan bir grup vardı.

Bu üniversite mezun kitlesinin beklentilerini tam anlamıyla karşılamak mümkün değildi. Nüfusun yüzde 40'ını oluşturan tüm üniversite mezunlarının (ABD'deki gibi) en iyi yazılım mühendisleri ya da en iyi firmalarda çalışan avukatlarla aynı yüksek maaşları almasını, aynı toplumsal statüye ulaşmasını beklemek gerçekçi olmazdı. Birçok üniversite mezunu için başlıca seçenek, en bilinen örneğiyle baristalıkta olduğu gibi, aşırı vasıflı kaldıkları düşük ücretli işlerde çalışmaktı. Ayrıca üniversite mezunları içindeki farklı gruplar da birçok konuda fikir ayrılığı yaşıyordu. Örneğin, teknoloji sektörünün elit mezunlarıyla sivil toplum kuruluşlarında ve kamu hizmetinde çalışan sol görüşlü Ivy League mezunları arasında önemli anlaşmazlıklar görülüyordu.

Öte yandan, çeşitliliğe değer vermek, bireysel özerkliği ve grup kimliğini özgürlüğün önemli bileşenleri olarak görmek ve yerelcilik karşıtı kozmopolit değerlere ve küreselleşmeye öncelik vermek gibi birçok kültürel meselede fikir birliği içindeydiler. Ayrıca, hoşgörüsüzlük ve cehalet olarak gördükleri tutumları küçümsüyorlardı. Bu ortak anlayışlar, eğitimli grup arasındaki ortak değerleri yansıtmakla kalmıyor, aynı zamanda elit mezunların ekonomik çıkarlarıyla da örtüşüyordu. Finans ve tıp gibi sektörler, özellikle Silikon Vadisi, küresel ekonomiyle merkezi olarak bütünleşmiş ve yetenekli göçmenlere erişime bağımlı hale gelmişti.

Kültürel ortak payda, sayıları ve siyasi etkileri artarken bile eğitimli sınıfın iki kanadını bir arada tutuyordu. Bu da hem eğitim sisteminde hem günlük konuşma ve davranışlarda düzenlemelerle,

belirlenen normlarla ve hatta düşünce polisliğiyle kültürel değişime vurgu yapılması anlamına geliyordu.

Toplum mühendisliği daha yüksek statü ve toplumsal nüfuz sağladığı için elit gruplara genellikle cazip gelir. Toplumun değerlerini denetlemek, uzmanlığa ve genel eğitime talebi artırır ve bu değerleri belirleme yetkisine sahip olmak, tek başına önemli bir güç kaynağıdır. Tarih, Ortaçağ Avrupa'sındaki Katolik Kilisesi üyeleri, on birinci yüzyıl İslam dünyasındaki ulema, Hindu kast sistemindeki Brahmanlar ve Çin imparatorluk bürokrasisindeki mandarinler gibi örneklerle toplum mühendisliğinin saygın bir meslek olduğunu gözler önüne serer.

Yoğun toplum mühendisliği ve düzenlemeler, iki farklı nedenle birbirinin doğal tamamlayıcısıdır. Birincisi, siyaset bilimci James C. Scott'ın *Seeing Like a State* [Bir Devlet Gibi Görmek] adlı eserinde ortaya koyduğu devlet müdahalesine dair öncü analizine dayanır. Scott, düşük çözünürlüklü bir haritanın yerel topografyadaki çeşitliliği basitleştirip ortadan kaldırmasına benzer biçimde, devletin de toplumu "okunabilir" kılmak adına yerel bilgileri, pratikleri ve normları sadeleştiren, hatta kimi zaman ortadan kaldıran yukarıdan aşağıya müdahalelere başvurduğunu vurgular. Böyle bir basitleştirme, basit kurallar ve prosedürlerle düzenleme yapmak için gereklidir. Benzer şekilde, toplum mühendisleri de tüm yerel toplulukları tek tip bir değerler ve düzenlemeler sistemi altında toplamak için, bu topluluklardaki normları ve çeşitliliği göz ardı etmek zorunda kalır.

Toplum mühendisliği ve düzenlemeler arasındaki ikinci sinerji, liberalizmin başarısının bir sonucudur. Liberaller, yirminci yüzyılın büyük bölümünde düzenlemelerin mutlak gücü sınırlamada ve çalışanlar için daha güvenli, daha iyi çalışma koşulları oluşturmada oynadığı kritik rolü doğru teşhis etmişti. Ayrıca, prosedürlerle yasalar önünde eşitlik arasındaki ilişkiyi de kısmen doğru biçimde tespit etmişlerdi: Herkes iyi tanımlanmış prosedürlere uyduğu takdirde herkes aynı yasalara tabi olacak, ayrıcalıklı kesimler için istisnalar olmayacaktı.

Bu iki güç, sanayi sonrası elitlerin, özellikle ayrımcılıkla mücadele, yoksulluğun azaltılması, güvenlik ve toplumdaki genel normatif değişim süreci söz konusu olduğunda daha fazla

düzenlemenin daha iyi olacağı varsayımını doğal hale getirdi. Bu da aktif toplum mühendisliğinin, yoğun bir düzenleme gündemiyle birleştirilmesiyle sonuçlandı.

Eğitimli sınıfın büyük kısmının toplumu iyileştirme yönünde samimi bir arzusu olmadığını söylemiyorum elbette. Onlar da bunu istiyordu. Kimi gruplara yönelik süregelen eşitsizlikler ve tahammülsüzlük gerçekti ve bu da iyi eğitimli birçok liberali, hem azınlıklara ve göçmenlere daha fazla hoşgörü gösterilmesi hem de daha sürdürülebilir bir ekonomi için insanların değerlerinin değiştirilmesinin toplumu iyileştirmek için gerekli olduğuna ikna etti. Benim argümanım, toplum mühendisliğinin sanayi sonrası ekonomi ve siyasetin ortaya çıkardığı daha geniş süreçlerden ivme kazandığı yönündedir. Bu güçler süreci hızlandırarak onu verimsiz ve daha müdahaleci bir yöne sürüklemiş, sonunda da liberalizmin kendisine karşı bir tepkiyi tetiklerken liberal değerlere de ihanet etmiştir.

Sanayi sonrası toplum liberalizme zarar verdi. Otomasyon, ortak refah ve dayanışmaya giden doğal yolları aşındırırken düzenlemeler de aslında korumayı hedeflediği kesimlerden uzaklaştı. Toplum mühendisliği daha yoğun bir hal alarak bazı temel liberal değerlere sırt çevirdi ve bu da güçlü bir tepki yarattı. Bütün bunlar sanayi sonrası dönemin ve liberalizmin ihmal ve eylem sorunlarının birer ürünüydü.

"Sokaklarda diğer insanlar gibi yürümek"

Bu sorunlar karşısında, liberalizm belki de artık yolun sonuna ulaşmış, dolayısıyla bizim de liberalizm sonrası felsefelerin rehberliğine başvurmamızın vakti gelmiş olabilir. Belki de liberal demokrasi, toplumun ilham verici hedefler etrafında birleşmesi açısından artık doğru çerçeve değildir. Bu kitabın temel argümanı, durumun böyle olmadığı yönündedir: Liberalizm kurtarılmaya ve yeniden şekillendirilmeye değerdir.

Bir sonraki bölümde, liberalizmin büyük şemsiyesinin bir köşesinde konumlanan (bazıları bu köşeyi biraz genişlettiğini de söyleyebilir) yeni bir liberalizm teorisi geliştirerek bu iddiamı savunuyorum. Bu, bireysel hakların korunmasını toplulukla birleştiren ve merkezine ortak refah arayışını alan bir liberalizm teorisidir.

Teorim dört varsayıma dayanıyor: (1) yanılabilirlik (her inancın, önermenin veya bilginin yanlış olabileceği fikri); (2) topluluk içinde sosyal öğrenme (insanların, güven ve ortak geçmiş, normlar ve çıkarlara dayalı geniş, birbiriyle kesişen topluluklarında iletişim yoluyla bilgi paylaşımında bulunması ve kolektif, faydalı bilgi üretmeleri); (3) yumuşak/nazik epistemik gelişim (yanlış inanışlar bir süreliğine de olsa yayılsa bile tartışma, müzakere ve sosyal öğrenme yoluyla daha faydalı bilginin ve gerçekliğin daha doğru tanımlarının zamanla üstünlük sağlaması için de nedenler vardır); (4) kolektif bilginin cazibesi (çeşitli toplumsal hedeflerimize ulaşmak için bilgiyi kullanabilir, hayatlarımızı iyileştirmek için teknolojilerimizi, normlarımızı ve kurumlarımızı değiştirebiliriz).

Bu dört ana madde bir araya gelerek, toplumsal örgütlenmeye dair bir dizi çıkarımı –ya da benim öngördüğüm şekilde liberal kurumların ve liberal demokrasinin unsurlarını– beraberinde getirir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: (i) deneyselliğin hayati önemi (toplumun teknik ve toplumsal bilgi üretmesini sağlamak için insanların yeni şeyler denemeye nasıl teşvik edilebileceği); (ii) tahakkümsüzlük ve özyönetim (liberal bir toplumda gücün ve kurumların nasıl örgütlenebileceği); (iii) ekonomik büyüme (maddi koşulları iyileştirmenin ve bu iyileşmeyi paylaşmanın liberal gündemin nasıl merkezine yerleştiği); (iv) ılımlı toplulukçuluk (özgürlük üzerindeki potansiyel riskleri dengelerken topluluğun liberal demokrasinin ayrılmaz bir parçası haline nasıl getirileceği).

Özetle, (benim yorumumda) liberalizm, bireylere ve topluluklara yeni yollar deneyebilmeleri için mümkün olan en geniş alanın ve kaynakların sağlanmasını öngörür. Tahakkümsüzlük ve özyönetim, bu tür deneyler için gerekli kaynakların temin edilmesini ve ayrıca özyönetimli toplulukların yeni düzenlemeler denemesine alan açılmasını ifade eder. Ekonomik büyüme ve yumuşak ılımlı toplulukçuluk ise deneyimlerle elde edilen bilginin paylaşılması ve kolektif bilginin maddi ve toplumsal iyileşmeye dönüştürülmesi anlamına gelir.

Tahakkümsüzlük bireylerin düşünce ve eylemleri üzerinde devletin ya da diğer özel aktörlerin denetiminden bağımsız olmasını talep eden (klasik liberal) müdahalesizlik ilkesinden farklıdır. Tahakkümsüzlük devletin, bireylerin veya geleneksel normlarla

donanmış grupların, kişinin tercihlerini *keyfi* biçimde kısıtlama yetkisine sahip olmamasını gerektirir ve elbette bu durum, müdahalesizlik ilkesinin, başkalarına doğrudan zarar veren davranışlara karşı getirdiği kısıtlamalar geçerliliğini korur. Buradaki ayrım, müdahalesizlik ile keyfi biçimde müdahale etme gücünün olmaması arasındadır. Tahakkümsüzlük aynı zamanda insanların yeni şeyler deneyebilmeleri için gerekli kaynaklara ulaşabilmelerini sağlayacak temel bir toplumsal ve ekonomik güvenliği de garanti altına alır. Örneğin, işvereni tarafından işten çıkarılması durumunda kendisinin veya ailesinin açlıktan öleceğinden korkan bir birey tahakküm altındadır ve özgürce denemeler yapması beklenemez. Bu nedenle tahakkümsüzlük ekonomide adil rekabet ortamı sağlamak adına belli ölçüde yeniden bölüşüm ve sağlık ile altyapı gibi kamu hizmetlerinin sağlanmasını gerektirir.

Daha da önemlisi tahakkümsüzlük, ılımlı toplulukçuluk ile bağlanır ve insanlar kendilerini yönetmedikçe bu imkânsızdır. Yasalar, kurumlar ve normlar her zaman insanlar üzerinde güce sahiptir ve neyin yasaklanacağına ve neyin cezalandırıldığına dair hiçbir söz hakkınız yoksa tahakküm altındasınız demektir. Özyönetim, yani bireylerin ve toplulukların kendi yönetim süreçlerine müdahil olmaları gerektiği fikri, insanların, bizzat söz sahibi oldukları yasa ve normlara bağlı olmalarını sağlamak açısından çok önemlidir. Özyönetim aynı zamanda tahakkümsüzlüğe zıt olan gücün toplanmasına karşı en iyi settir ve toplulukların kendi kurumsal ve normatif deneylerini yapmalarını sağladığı için sosyal öğrenme açısından da hayati önem taşır.

Dolayısıyla benim savunduğum türde liberal demokrasinin merkezinde topluluk, özyönetim, ekonomik güvenlik ve işçi sınıfıyla ilgili diğer meseleler yer alır. Bu kavramlar, ünlü İngiliz şair ve cumhuriyetçi düşünür John Milton'ın şu sözlerinin altında yatan düşüncenin özünü yansıtır:

> En üst mevkidekiler... kardeşlerinden daha üst'makama çıkamazlar; aileleriyle birlikte mütevazı bir yaşam sürerler, sokaklarda diğer insanlar gibi yürürler, onlarla özgürce, samimiyetle ve dostça konuşulabilir, kendilerine hayranlık duyulmasını beklemezler.

Umudum yalnızca bir siyaset felsefesi olarak liberalizme yeni bir soluk getirmek değil, aynı zamanda pratikte, bir siyasi hareket olarak da ona etki etmek.

Liberalizmin benim yorumladığım biçiminin günümüzdeki pratik uygulamasına "işçi sınıfı liberalizmi" diyorum. İşçi sınıfına yapılan vurgu, liberalizmin günümüzdeki başarısızlıklarının, işçi sınıfını ve önceliklerini terk etmiş olmasına dayanır. İşçi sınıfı liberalizminin, güçlü toplumsal kökleri vardır, toplum mühendisliğinden kaçınır ve ortak refaha, işlere ve kamu hizmetlerine öncelik verir.

(Metin boyunca "liberalizm" ifadesiyle, bir siyasi felsefesi ve fikirler bütünü olarak gelişen ve uygulanan sol eğilimli liberalizm anlayışına atıfta bulunuyorum. Kendi liberalizm yorumumdan bahsetmek istediğimde bunu ya açıkça belirtiyorum ya da bazen terminolojiyi biraz zorlayarak kendi versiyonumu basitçe işçi sınıfı liberalizmi olarak adlandırıyorum.)

İşçi sınıfı liberalizmini, liberal demokrasinin tepki görmemek veya destek toplamak için vermesi gereken bir taviz olarak sunmuyorum. Daha sonra açıklayacağım gibi, liberalizm bu işçi sınıfı karakterini benimsediğinde daha güçlü ve temel gerekçelerine daha sadık olacaktır.

Benzer şekilde, liberalizm olmaksızın işçi sınıfı ve toplulukçu duyarlılıklara öncelik vermek de aynı ölçüde cazip bir felsefe olmazdı. Çünkü topluluk ve özgürlük arasında hassas bir ilişki vardır. Topluluk, özyönetimin ve bilgi paylaşımının doğal bir merkezidir. Ancak, ileride ayrıntılı biçimde açıklayacağım üzere, topluluk aynı zamanda üyelerinin özgürlüğünü engelleyebilir ve kendi hayatlarını yönetme yetilerini kısıtlayabilir. İşçi sınıfı liberalizminin erdemi, temel liberal değerleri işçi sınıfının öncelikleriyle birleştirmesidir. Böylelikle topluluklar, (bazı) üyelerini baskılayan boğucu kafeslere dönüşmez ve işçi sınıfının çıkarlarına ters düşen siyasi projeleri desteklemeye başlamaz.

Liberalizmin çağrısı

Liberalizm başarısız olduğunda liberal olmayan rakipler hızla sahneye çıkar. Liberal düzene ve liberal demokrasinin yumuşak karnına yönelik bu özgürlükçü olmayan hareketlerin giderek

cüretkâr hale gelen saldırılarına tanık oluyoruz. Amerika Birleşik Devletleri de dahil, birçok ülkede bu saldırılar en azından belli ölçüde başarıya ulaştı ve yükselişe geçen antiliberal güçler ifade özgürlüğünü kısıtlamaya, hukukun üstünlüğünü ihlal etmeye, gücün kötüye kullanılmasını engelleyen denetim mekanizmalarını tasfiye etmeye ve çeşitli hiyerarşi ve eşitsizlikleri yeniden tesis etmeye başladı. Liberallere, azınlıklara ve güçten düşürülmüş kesime yönelik şiddet tehdidi –hatta fiili şiddetin kendisi– kapımıza dayanmış olabilir.

Bu kitapta, antiliberal güçlerin pespaye fikirleri ve stratejileri yerine liberalizmin krizine odaklanıyorum çünkü bu zararlı akımların yalnızca liberalizmin krizi ve zayıflığı sonucunda var olabildiğine inanıyorum. Antiliberal alternatifleri eleştirmek tek başına yeterli değildir. Alternatifler çok daha kötü olsa bile, liberalizmi hem bir siyasi felsefe hem de bu felsefeyi temel alan kurumlar ve pratikler bütünü olarak yeniden inşa edebilmek adına, liberalizmin başarısızlıklarına odaklanmamız gerekir.

Önümüzde kolay bir yol yok. İşçi sınıfı liberalizmini inşa etmek, en iyi zamanlarda bile zor bir görevken, kurumlara ve elitlere güvenin azaldığı bugünün kutuplaşmış ortamında çok daha zor. Yine de denemekten başka seçeneğimiz yok. Liberalizm kendini yenilemezse, yeni oligarşiler, otoriterlik, etnik milliyetçilik, köklü hiyerarşiler ya da yeniden canlanan aşırı ilerici hareketler gibi antiliberal ve antidemokratik alternatifler kazanan taraf olacaktır.

Kitabın geri kalanıyla ilgili plan

Özetle, bu kitabın iki temel argümanı var. Birincisi, deneyselliğin ve kolektif bilginin toplumsal arzu edilirlik ve gerekliliğinden hareketle ele aldığım (benim yorumladığım biçimiyle) liberalizmin erdemleri üzerine. İkincisi ise, ortak refahın ve liberal demokratik yönetim sisteminin başarılarının neden son iki yüzyılda ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktığı ve neden sanayi sonrası dönemde gerilemeye başladığıyla ilgili. Bu iki argüman birbiriyle bağlantılı: Liberalizmi savunmak özellikle önemli çünkü sanayi sonrası siyaset ortamında yolunu kaybetmiş olsa bile, yeniden inşa edilebilir ve toplumsal faydaya büyük katkılar sunabilir.

Bir sonraki bölümde, kitabın ilk ana temasını oluşturan liberalizm teorimi geliştiriyorum. Daha önce sıraladığım dört varsayımın tarihsel ve ampirik gerekçelerini sunuyor, ardından bunların aralarındaki kaçınılmaz gerilimleri ve bunların ortaya çıkardığı dengeleri daha derinlemesine inceliyorum.

Üçüncü Bölüm'de günümüzde topluluk liberalizmin rakibi olarak görülse de aslında bu fikirlerinin erken dönem liberal düşüncesinde kritik öneme sahip olduğunu tartışıyorum. Bu fikirlerin daha sonra, Jean-Jacques Rousseau'nun "genel irade" ve "toplum sözleşmesi" felsefesinden türeyen çıkarımların solda, klasik liberalizmin ise sağda baskın hale gelmesiyle neden terk edildiğini açıklıyorum. Ayrıca, topluluklardan yola çıkarak, benim liberalizm anlayışımı destekleyen bir "sosyal akit"in müzakereci temeller üzerine nasıl inşa edilebileceğini açıklıyorum.

Dördüncü Bölüm'de liberalizmin başarılarını ele alıyorum. Bunlar hem siyasi hem de ekonomik. Sınırlı hükümetin yükselişini liberal değerlere borçluyuz. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden on yıllarda birçok ülkede görülen ekonomik büyüme ve etkin kamu hizmetleri liberalizmin meyveleridir. Liberal demokratik kurumları benimsemiş ülkelerin ekonomik büyüme, eğitim ve sağlık alanlarındaki performanslarını karşılaştırmalı veriler ışığında incelemenin yanı sıra, İsveç ve Norveç deneyimlerinde liberal düşüncelerin ekonomik ve toplumsal sonuçlarını daha ayrıntılı biçimde ele alıyorum. Ayrıca, toplumun güçsüz ve ayrımcılığa uğramış üyelerini korumayı amaçlayan iyi tasarlanmış düzenlemelerin ve hükümet müdahalelerinin, Amerika Birleşik Devletleri de dahil olmak üzere, hedeflerine nasıl ulaştığını açıklıyorum.

Beşinci Bölüm'de liberalizmin sürekli içten içe kaynayan kapsayıcılık, cehalet ve hoşgörüsüzlük ikilemlerine odaklanıyorum. Bu ikilemlere hazır çözümlerin olmadığını ve bunların aslında özgürlükler ve özyönetim talepleri arasındaki dengelerle ilgili olduğunu savunuyorum. Öte yandan Rousseau ve takipçilerinin fikirleriyle kaynaşan bazı liberalizm anlayışlarının yanlış yaklaşımlar geliştirmeye mahkûm olduğunu da söylüyorum. Ardından, İkinci Bölüm'de ortaya koyduğum teorinin, bu dengeleri belirlememize ve pratik çözümler üretmemize nasıl yardımcı olabileceğini ayrıntılarıyla açıklıyorum.

Altıncı ve Sekizinci Bölümlerde, kitabın ikinci ana temasını ele alıyorum: Liberalizmin iktidarda olmaya uyum sağlayamaması. Altıncı Bölüm'de sanayi devri ekonomisinin dijital teknolojilerin ortaya çıkışıyla birlikte nasıl dönüştüğünü açıklıyorum.

Yedinci Bölüm'de, sanayi sonrası ekonomiyle birlikte, üniversite mezunlarının hâkimiyet kuran ve toplumun geri kalanından ayrılarak liberal demokrasinin daha derin krizinin tohumlarını eken bir sanayi sonrası siyasetin nasıl ortaya çıktığını açıklıyorum.

Sekizinci Bölüm'de toplum mühendisliğine odaklanıyorum. Toplum mühendisliğinin hemen her siyasi rejimin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve sıklıkla toplumun eğitimli kesimine daha fazla toplumsal güç kazandırdığını ve bu kesimin de zamanla daha ileri toplum mühendisliği girişimlerinin itici gücüne dönüştüğünü ileri sürüyorum. Daha fazla toplumsal güç elde etme beklentisi ve kendi aydınlanmalarına duydukları inanç, toplumun eğitimli kesimleri yeterince etkili olduğunda toplum mühendisliğine yönelik güçlü bir dinamiğin ortaya çıkmasının ve giderek büyümesinin nedenlerinden biridir. Bu çerçeveyi, sanayi sonrası toplum mühendisliği çabalarını ve yol açtıkları tepkileri yorumlamakta kullanıyorum.

Dokuzuncu Bölüm'de, savunduğum liberalizmin algoritmalar çağı için doğru olup olmadığını sorguluyorum. Liberalizmin başarısızlıklarının sosyal medyaya bağlanamayacağını, bu başarısızlıkların daha derinlere uzandığını ve Facebook ve X daha yokken başladığını savunuyorum. Sosyal medya, toplulukların kendi içlerinde ve birbirleri arasında güveni besleyen bağların inşasını zorlaştırarak bu sorunları daha da derinleştirir. Bu nedenle, sosyal medya düzenlemeleri için güçlü gerekçeler vardır. (Bunun ifade özgürlüğüyle uyumlu şekilde nasıl yapılabileceğini Onuncu Bölüm'de açıklıyorum.)

Yapay Zekânın (YZ) etkileriyse daha karmaşıktır. Öncelikle YZ çok yakında süper zekâ düzeyine ulaşıp insanın yapabildiği her şeyi yapabilecek noktaya gelirse, o zaman insan kolektif bilgisinin bir anlamı kalmayabilir. Böylesi bir süper zekâ bana ne gerçekçi ne de öngörülebilir gelecekte muhtemel geliyor. Üstelik güçlü bir YZ gelişse bile bu, insanın uyum sağlama ve sosyal öğrenme ihtiyacını ortadan kaldırmayacaktır. İkinci olarak, YZ'nin deneyselliği,

iletişimi ve faydalı kolektif bilgi birikimine nasıl zarar verebileceğini açıklıyorum. Buna dayanarak liberal bir toplumda YZ'nin düzenlenmesi için güçlü nedenler olabileceğini öne sürüyorum. Son olarak, YZ'nin doğru yönlendirildiği takdirde, kolektif bilginin genişlemesinde ve ortak refahın yeniden inşasında tamamlayıcı rol oynayabileceğini ele alıyorum.

Onuncu Bölüm'de toplum mühendisliği içermeyen, topluluk temelli ve ortak refaha güçlü bir taahhüde dayanan bir liberalizmin –işçi sınıfı liberalizminin– nasıl yeniden inşa edilebileceğini anlatıyorum. Söz konusu yenilenmiş liberalizm, her türlü insani çabanın yanılabilirliğine yönelik içten bir kabulü, ifade ve tercih özgürlüğünün değerini, etkili özgürlükler yaratmada ortak ekonomik büyüme ve istihdamın merkezi rolünü, ayrıca topluluk ve özyönetim üzerine güçlü bir vurguyu içermelidir.

Son olarak, bu kitabın nasıl okunabileceğine dair bir not ekleyeyim. Kitabın yapısı, liberal başarıların ve başarısızlıkların en bütüncül hikâyesine dair görüşümü, ayrıca liberalizmin ortak fayda üzerine tutarlı bir fikirler dizisi temelinde nasıl yeniden tasarlanıp inşa edilebileceğini yansıtıyor. Benim liberalizm yorumumun gerekçelerine girmeden, yalnızca başarı ve başarısızlıklara odaklanmayı tercih edenler, İkinci ve Üçüncü Bölümleri atlayarak doğrudan Dördüncü Bölüm'e geçebilirler. Öncelikle mevcut krizle ilgilenenlerse Altıncı Bölüm'e atlayabilir, önerilerimin temelini oluşturan bazı fikirlerle bu fikirlerin geçmişte liberalizmin başarılarında nasıl önemli bir rol oynadığını öğrenmek isteyenler de İkinci ve Beşinci Bölümleri okuyabilirler.

2
Neden Liberalizm?

Bu sayfalarda ortaya konulan her argümanın büyük ve yol gösterici ilkesi, en zengin çeşitliliği içinde, insan gelişiminin mutlak ve vazgeçilmez önemidir.
– Wilhelm von Humboldt

Bireysel özgürlük argümanı temel olarak hepimizin hedeflerimize ve refaha ulaşmamızı belirleyen birçok faktör konusunda kaçınılmaz bir cehalet içinde olduğumuz gerçeğine dayanır.
– Friedrich Hayek

Lady Mary Wortley Montagu, çiçek hastalığına ya da o dönemde bilinen adıyla benekli canavara hiç yabancı değildi. Canavar daha iki yıl önce aniden gelip kardeşinin canını almıştı. Vücudunu saran irinli kabarcıklar ve sayıklamalara yol açan yüksek ateşle acı içinde yatarken, canavarın onun da peşine düştüğü açıktı.

Lady Montagu her şeye rağmen hayatta kaldı. Pürüzsüz duru teni artık çukur çiçek izleriyle dolu olsa da şanslılardan biriydi. Modern öncesi dönemin birinci ölüm sebebi olan çiçek hastalığı, hastalığa yakalanan her dört kişiden birinin ölümüne neden oluyordu. On sekizinci yüzyılda, Avrupa genelinde her yıl tahminen 400 bin kişinin ölümüne yol açan hastalık, bazı bölgelerde tüm ölümlerin yüzde 20'sinden sorumluydu. Çiçek hastalığı son derece bulaşıcı olduğu için, dünya nüfusu arttıkça ölümlerin de hızla

artması kaçınılmazdı. İspanyol fatihler bu hastalığı Amerika kıtasına taşıdığında, benekli canavar daha da büyük bir yıkıma yol açtı. Bağışıklığı olmayan yerli nüfusun belki de yüzde 90'ından fazlası çiçek hastalığından hayatını kaybetti. Hayatta kalanlarsa Lady Montagu gibi hastalığın izlerini taşıyordu.

Çiçek hastalığının izlerini taşımayan binlerce sağlıklı insanla karşılaştığında Lady Montagu'nun yaşadığı şaşkınlığı bir hayal edin. İngiliz büyükelçiliğine atanan kocası Edward Wortley Montagu'ya eşlik ederek gittiği Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde yerel halkı gözlemleme imkânı bulmuş, 1717 tarihli bir mektubunda yaşadığı şaşkınlığı şu sözlerle dile getirmişti:

> Sana öyle bir şey söyleyeceğim ki hemen buraya gelmek isteyeceksin. Bizde son derece ölümcül ve yaygın olan çiçek hastalığı, burada tamamen zararsız... Her sonbahar, yakıcı sıcakların dindiği eylül ayında bir grup yaşlı kadın bu işlemi yapmak için toplanıyor.

Lady Montagu'nun bahsettiği bu "büyük işlem", tıp eğitimi olmayan Ermeni ve Rum kadınlarının uyguladığı ilkel bir aşılama yöntemiydi. Büyük bir iğneyle damarda bir kesik açıp çiçek hastalığıyla enfekte olmuş canlı irinli sıvıyı damardan içeri akıtıyorlardı. Bu yalnızca Osmanlı'da değil, tüm Yakındoğu'da yüzlerce (belki binlerce) insanın on yıllar boyunca edindiği tecrübe, bilgelik ve denemelerin birikimiyle oluşmuş kolektif bilginin sonucuydu.

Lady Montagu'nun dehası, bu kolektif bilginin değerini gözlemleyip anlamasında yatıyordu. Asıl başarısı ise toplumsal adaptasyondu: Başkalarından öğrendiği şeyi uygulayarak oğluna ve kızına bu aşıdan yaptırdı.

Aşı Avrupa'da yeni doğmakta olan Aydınlanma Çağı enerjisinin beslediği bilimsel bir buluş değildi. Hatta Avrupa'ya ait bir buluş da olmadığı gibi Avrupa'nın aydın elitleri tarafından da kabul görmedi. İngiltere tıp dünyası, Osmanlı topraklarındaki ilkel Müslümanlardan, "birkaç cahil kadının" uyguladığı bir yöntemden ya da soylu bile olsa tıp eğitimi almamış bir kadından öğrenecekleri hiçbir şey olamayacağını savunarak bu fikri büyük ölçüde reddetti.

Edward Jenner'ın ortaya çıkıp kullandığı daha risksiz sığır çiçeği irinini tıp dünyasına kabul ettirmesine ve uygulamanın, "vaksinasyon" (Latincede sığır çiçeği kabarcığı demek olan "vaccinae" kelimesinden türemiştir) diye adlandırılmasına daha seksen yıl vardı.

Bu örnek bize faydalı bilginin aldığı farklı biçimleri, bu bilginin nasıl edinildiğini, paylaşıldığını, bazen de nasıl dirençle karşılaştığını gösteriyor. Bunu fark etmek, doğru bir liberalizmin neler vaat ettiğini kavramak açısından çok önemli bir adımdır.

Bu bölümde, topluluk ve özgürlük ilişkisinden yola çıkarak topluluğun kolektif bilginin oluşumundaki ve yayılmasındaki rolünü ve özgürlüğün önüne koyduğu engelleri ele alıyorum. Bu da benim ileri sürdüğüm ve savunduğum dört varsayımın ve toplumun nasıl örgütlenmesi gerektiğine dair bu maddelerden çıkardığım dört sonucun, yani "liberalizmin unsurlarının" dayanağını ortaya koyuyor.

Topluluk ve özgürlük

Aşılamanın hikâyesi, topluluğun rolüne dair çarpıcı bir örnek sunuyor. Topluluk, ortak tarihsel, dini, etnik, toplumsal veya mesleki bağlar üzerine kurulmuş ya da ortak idealler ve çıkarlar etrafında bir araya gelmiş, aralarında karşılıklı güven ve saygı bulunan insan gruplarıdır. Tocqueville'in ifadesiyle topluluklar "kalbin alışkanlıklarını" paylaşarak daha iyi iletişim kurabilen, karşılıklı anlayış ve dile getirilmemiş bağlar inşa eden gruplardır.

Lady Montagu'nun topladığı bilgiler de bir topluluk tarafından zaman içinde üretilmiş ve yayılmıştı. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu topluluk, başka değerli bilgilerin yayılmasına ve matbaa gibi faydalı teknolojilerin kabul edilmesine şiddetle karşı çıkmıştı. Aşılama fikrini reddeden Avrupalı bilim insanları ise aslında diğer dönemlerde bilim ve teknolojideki olağanüstü ilerlemelerin ön saflarında yer almışlardı.

Her birimiz birbiriyle örtüşen birden fazla topluluğun parçasıyız, dolayısıyla hem bireyselliğimizle hem de ait olduğumuz toplulukların normları, bilgi birikimi ve değerleriyle tanımlanırız. Liberalizm, özellikle de faydalı kolektif bilginin inşasına odaklanan

liberalizm –bilgi alışverişinin kaynağı olarak, hedef ve önceliklerimiz üzerinde bir etki olarak, bazen de bireysel özgürlüklerin ve yeni bilginin önünde aşılmaz bir engel olarak– topluluğun rolüyle mücadele etmek zorundadır.

İnsan her şeyden önce uyum sağlayabilen bir varlıktır. Atalarımız cinayetlere, savaşlara, köleliğe ve kralların, devletlerin ve geleneklerin zulmüne dayandılar. Birçok kişi hâlâ dayanıyor. Aslında daha iyisini inşa etme becerimiz de var: Daha güvenli, köleliğin olmadığı, özel hayatta geniş özgürlüklerin tanındığı ve sıradan insanların kamusal dünyayı şekillendirme potansiyeline sahip olduğu topluluklar.

Modern dönemin en etkili filozoflarından biri olan Thomas Hobbes, meşru yönetimin, yönetilenlerin örtük mutabakatıyla ortaya çıktığı "toplumsal sözleşme" kavramını ortaya atarak bu tartışmaları başlatan ilk isimlerden biri oldu. Hobbes'a göre bu durum monarşiyi ve otoriterliği meşrulaştırabilirdi çünkü alternatifinde "hep şiddetli ölüm korkusu ve tehlikesi vardı; ve insan hayatı yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısaydı."[1]

Antropologlar bu tanımın bile fazla yumuşatıldığını gösteren birçok örnek kaydetmiştir. Güçlü şeflikler ve devletler ortaya çıkmadan önce dünyaya egemen olan küçük ölçekli toplumlar, çoğu zaman gruplar arasında, bazen de grup içinde bitmek bilmeyen çatışmalara mahkûm olmuştu. Bazı tahminlere göre, bu erken dönem toplumlarda her bin kişiden beşi şiddet nedeniyle ölüyordu; bu da bir kişinin şiddetli bir ölümle karşılaşmadan elli yaşına ulaşma olasılığının yalnızca dörtte üç olduğu anlamına geliyordu.

Böyle durumlarda insanların özgürlükten tat almasını bekleyemeyiz. Hayatınız sürekli tehlikedeyken nasıl özgür olabilirsiniz? Topluluğunuzun en güçlü veya en ölümcül üyelerinden biri değilseniz ve hayatınız size zarar verebilecek kişilerin keyfine veya merhametine bağlıysa özgürlükten bahsedebilir misiniz?

Antropoloji dünyasında, bu tür şiddetin evrensel mi, yoksa yalnızca belirli dönemlerdeki belirli toplumlara mı özgü olduğu konusunda tartışmalar hâlâ devam ediyor. Bazı toplumların daha

1. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, YKY, 2007.

barışçı olduğuna dair kanıtlar giderek artsa da, modern öncesi dönemde şiddet barışa kıyasla çok daha yaygındı. Bu şiddetin ne kadarının gruplar arası savaşlardan kaynaklandığı da belirsizdir. Brezilya ve Venezuela arasındaki Amazon havzasında Yanomami ve Papua Yeni Gine'deki Gebusi gibi bazı toplumlarda rutin çatışmalar bile kontrolden çıkabildiği için grup içi cinayet oranları çok yüksekti.

Ancak bir şey kesindir: İnsanlar bu tür durumlardan hoşlanmadı ve şiddeti sınırlamanın yollarını buldular. Bunu yapmanın bir yolu, topluluğun gücünden faydalanmaktır. Güçlü normlar ve geleneklerle yönetilen birbirine sıkı sıkıya bağlı topluluklar, anlaşmazlıkları çözmeye yönelik prosedürlerle şiddeti azaltırlar. Sürekli bir gerginlik kaynağı olan cinsel ilişkileri ele alalım. Cinsel ilişkiler geleneklerle düzenlendiğinde bazı çatışmalar önlenebilir. Çatışma çıksa bile ihlalleri cezalandırmaya yönelik net kurallar, çatışmanın büyük boyutlu şiddete dönüşmeden yatıştırılma şansını artırabilir. Devlet kurumlarının olmadığı bazı Afrika toplumlarıyla karşılaşan antropologlar, başlangıçta bu toplumların günlük yaşamlarında yeterince barışçıl koşullar sağlayabilmelerine şaşırmışlardı. Bu büyük ölçüde, yüzyıllar boyunca geliştirdikleri norm ve geleneklerine dayanıyordu.

Normlar şiddeti önlemeye ve hayata belli ölçüde öngörülebilirlik getirmeye yardımcı olabilir. Ancak James Robinson ve benim *Dar Koridor*'da savunduğumuz gibi, normlara aşırı derecede bel bağlayan toplumlar bir "normlar kafesi" oluşturma eğilimindedir. Çatışmayı önleyen gelenekler, bir yandan da insanların seçimlerini ve hatta düşüncelerini kısıtlar. Örneğin, cinsel ilişkilerin sınırlarını daraltarak çatışmayı azaltmak, açıkça cinsel özgürlükleri sınırlar. Topluluklar bu normları gelenekler yoluyla (içselleştirilmesini sağlayarak), akran baskısı ve dışlanma tehdidiyle, bazen de normlardan sapanlara şiddet uygulayarak empoze eder. Topluluklar, normların uygulanmasında doğal bir bağlantı noktasıdır çünkü insanlar bir norma uyduğunda, başkalarının da uyum sağlamasını isterler.

Tam mekanizma ne olursa olsun, ilk kayıp özgürlüktür. Birçok küçük toplumda normlar kafesi, yeni ekonomik girişim ihtimallerini ortadan kaldırmış, neredeyse tamamında yaşlıların, baştaki

şeflerin ve ailelerinin, toplumun geri kalanından çok daha fazla nüfuza sahip olduğu katı bir hiyerarşi kurulmuştur. Bu toplumların çoğunda kadınlara erkeklerden çok daha az özgürlük verilmiş, bağımlı bir konuma yerleştirilmişlerdir. Ancak bu tür normların en üstün konumda olduğu durumlarda bile şiddet tehdidi hiçbir zaman tümüyle ortadan kalkmış değildir.

Peştunvali denen bir dizi norm, günümüz Afganistan'ının büyük bir bölümüyle Pakistan'ın bazı bölgelerini işgal eden Peştun kabilelerinin yaşamlarına hâlâ yön vermeye devam ediyor. Temel kurallardan biri şu: "Bir Peştun... göze göz, dişe diş, kana kan anlayışına inanır ve buna uygun hareket eder. Bedeli ve sonuçları ne olursa olsun, hakarete hakaretle karşılık verir ve uygun eylemlerle ayıbını temizleyerek onurunu korur." Peştun kabilelerinin yaşadığı zorlu koşullar ve çobanlık gibi kolayca çatışma çıkarabilecek günlük faaliyetler dikkate alındığında, Peştunvali birçok anlaşmazlığı önlemede önemli rol oynar. Ancak çatışma bir kez patlak verdikten sonra, kana kan anlayışının genellikle üstün geldiği görülür ve sonuçları da korkunç olur.

Normlar kafesi, topluluk içindeki gerilim yaratan sayısız toplumsal etkileşimi düzenlemek için toplumların ödediği bedeldir. Kafes, toplulukların çok yönlü doğasına dikkat çeker: Toplulukların karşılıklı anlayışı desteklemesini ve istikrarlı normlar oluşturmasını sağlayan şey, onları aynı zamanda bireysel özgürlüğün ve seçimin önündeki engellere dönüştürür.

Daha da kötüsü bu normlar onları istemeyen, onlardan hiçbir fayda sağlamayan, hatta onlar tarafından boyunduruk altına alınan başkalarına da dayatılabilir. Milattan önce bin yıl boyunca Hint-Aryanlar, yedinci yüzyıldan itibaren Müslüman Araplar ve on dördüncü yüzyıldan itibaren Peştunlar örneğinde görüldüğü üzere normlar kafesi, askeri açıdan başarılı gruplar yeni topraklar fethedip genişledikçe yaygınlaşıp başka halklara dayatıldı. Bu normların yayılması, katı hiyerarşilerin iyice pekişmesine, hatta kimi zaman daha da derinleşmesine yol açtı; bunların belki de en kalıcı olanı Hint alt kıtasındaki kast sistemidir.

Devletler ve benzeri kurumlar ortaya çıktıktan sonra, insan toplumları çatışmalarla başa çıkmanın farklı bir yolu olarak devlet gücünün ve memurlarının desteklediği üçüncü taraf yaptırımını

geliştirdi. Devletlerin yasaları vardır ve bu yasalar dayatılır. Günümüzde iş ortağınızı dolandırırsanız bu bir kan davasını değil, yargı sürecini başlatır ve kurallar nettir (en azından öyle olması gerekir). Mahkemede suçlu bulunmanız durumunda devletin gücü tazminat ödemenizi sağlar. Ya gerekli bedeli ödersiniz ya da hapis cezasına çarptırılırsınız.

Ancak pratikte bu ilk devletlerin büyük kısmı son derece despotikti. Yasalar da, kraliyet ailesi üyeleri, nüfuzlu dini figürler, büyük toprak sahipleri veya feodal beyler gibi dar bir elit grup tarafından kendi çıkarlarına göre yapılıyordu. Yasalar önünde eşitlik yoktu. Siyasi gücü veya toplumsal statüsü daha yüksek olanlara tanınan bu iltimasın yanı sıra, bu devletlerin ilkel iletişim, ulaşım ve bilgi teknolojileri de yasaların gelişigüzel ve keyfi biçimde uygulanmasına yol açıyordu. Ve tüm bu etkenler, dünya genelinde bireylere son derece sınırlı bir özgürlük sunuyordu.

Dolayısıyla aslında belki de ifade, din, seçim ve ekonomik faaliyet özgürlükleri gibi özgürlüklerden yoksun olmayı, insanın varsayılan durumu olarak kabul etmeliyiz. Ancak liberalizmin temelini oluşturan fikirler daha iyisini yapabileceğimizi savunur. Liberalizm, ilerlemenin kaçınılmazlığına değil, olasılığına duyulan inançla kaderciliği reddeder.

Özgürlük değerlidir ve erişilebilirdir. Bu argümanı, (siyasi bir felsefe olarak) yeni bir liberalizm ve (bu felsefenin kurumsal karşılığı olarak) liberal demokrasi için kuramsal dayanaklar sunarak geliştiriyorum. Lady Montagu'nun hikâyesindeki temaları yansıtan, ampirik veya normatif açıdan cazip dört varsayım ile başlıyorum. "Normatif açıdan cazip" ifadesini herkesin daha fazla maddi kaynağa veya daha iyi bir sağlık durumuna sahip olmasının, olmamasından daha iyi olduğu iddiası gibi genel kabul gören değer yargılarını yansıtmak için kullanıyorum.

Öne sürdüğüm varsayımlar aslında tamamen yeni değil. Bazı liberal düşünürler de benzer noktalardan yola çıktılar. Benim yaklaşımım, Amerikalı matematikçi ve filozof Charles Sanders Peirce'in ve Avusturya asıllı İngiliz filozof Karl Popper'ın argümanlarıyla bazı paralellikler taşısa da önemli noktalarda onlardan ayrılır. Burada ortaya çıkan liberalizm, yerleşik liberalizm anlayışından farklı. Aslında benim yaklaşımım, liberalizmin geniş çerçevesini yalnızca

faydalı kolektif bilgiye odaklanarak değil, aynı zamanda topluluğun rolünü merkeze alıp onunla yüzleşerek daha da esnetiyor.

Öncelikle bu dört varsayımı ya normatif açıdan aşikâr olduklarını ya da güncel bilimsel, tarihsel ve sosyolojik verilerle güçlü bir şekilde desteklendiklerini ortaya koyarak savunuyorum. Bunlardan birlikte savunduğum liberalizm anlayışını tanımlayan dört unsur türetiyorum.

Tartışmaya topluluk ve özgürlükle giriş yaptım çünkü bu iki kavram arasındaki çok yönlü ilişkileri hem liberalizmin varsayımlarında ve ana unsurlarında hem de liberal demokrasinin karşı karşıya olduğu durumlarda göreceğiz. Liberalizm, bireysel hak ve özgürlüklerle başlayıp bunları ön plana çıkarsa da, bireysel davranış ve değerlerin toplumsal temellerini ve topluluğun güven ile güvenilir bilgi alışverişi kanalları oluşturmadaki rolünü göz ardı edemez.

Birinci varsayım: Yanılabilirlik

Tutunduğumuz her inanç, her önerme ya da bilgi kırıntısı yanlış olabilir, hatta feci şekilde yanlış olabilir. Toplumların sonradan sadece kısmen doğru, hatalı, hatta tamamen yanlış olduğu ortaya çıkan inançlara tutunma ve uygulamaları sürdürme eğilimi vardır. Bu kısıt, bilgi hakkındaki her tartışmada akılda olmalıdır.

Yanılabilirlik, liberalizmin birçok erken dönem savunucusunun temel inancıydı. John Stuart Mill, 1859 tarihli *Özgürlük Üzerine* adlı eserinin başında şöyle diyordu:

> Ancak her tür argümanın ortaya koyabileceği gibi çağlar da en az bireyler kadar hata yapabilir. Her çağ, sonraki çağların sadece yanlış değil, aynı zamanda saçma bulduğu pek çok düşünceyi savunmuştur.

Charles Sanders Peirce yirmi yıl sonra kendi yaklaşımını "hiçbir şekilde mutlak kesinliğe veya doğruluğa ulaşamayız. Hiçbir zaman hiçbir şeyden tamamen emin olamayız" sözleriyle dile getirdi. Bu onun "Yanılabilirlik" anlayışının özüdür; bilginin olasılık olduğu ve hiçbir teori veya hipotezin kesin olarak bilinemeyeceği

düşüncesi. (Pratikte ondalık sistemdeki 2+2=4 gibi bazı matematiksel kuralları bunun dışında bırakabiliriz.)

Friedrich Hayek, 1960'ta yayımlanan en önemli eseri *The Constitution of Liberty*'de [Özgürlük Anayasası] aynı noktayı vurguluyordu. Yeni bilginin nasıl ortaya çıkacağının son derece belirsiz olduğunu ve pratik amaçlar bakımından da bunun önceden bilinemeyeceğini kabul ederek şöyle yazmıştı: "Daha iyi yolu bulmak için gereken doğru yetenek ve fırsat kombinasyonuna kimin sahip olacağını öngörme ihtimali, farklı nitelikteki bilgi ve becerilerin sorunu çözüme ulaştırmak için hangi tarzla veya süreçle birleşeceğini öngörme ihtimali kadar azdır."

Bu bakış açısı, zaman içinde birçok güçlü konsensüsün yükselip çökmesiyle yeterince desteklenmektedir.

Antik Yunan'da Dünya'nın düz olduğuna dair inanç yaygın olmakla birlikte Pisagor, Platon ve Aristoteles gibi Yunan biliminin önde gelen bazı isimleri, bu inanca karşı güçlü kanıtlar toplamıştı. Sonuç olarak Yunanlılar, Dünya'nın küre şeklinde olduğunu kabul etti ama düz Dünya teorileri, Avrupa'daki İskandinav toplumlarının yanı sıra Çin ve Ortadoğu gibi coğrafyalarda varlığını bir süre daha korudu.

Dünya'yı evrenin merkezine yerleştiren ve Güneş'in onun etrafında döndüğünü öngören jeosantrik astronomi modeli ise varlığını çok daha uzun süre korudu. Aristoteles'in küre şeklindeki Dünya'yı evrenin merkezine konumlandırdığı bu sistem daha sonra Klaudios Ptolemaios (Batlamyus) tarafından geliştirilerek yaklaşık on beş yüzyıl boyunca egemenliğini sürdüren Batlamyus modeline dönüştü. Ancak bu modelle çelişen bazı bulgular ortaya çıktığında "episikl" adı verilen geçici uzantılar veya düzeltmelerle teori bu bulgularla uyumlu hale getirildi.

Nikolaus Copernicus'un (Kopernik) çığır açan bilimsel atılımları, jeosantrik konsensüsü değiştirmeye yetmedi. Dini otoritelerin sürekli saldırılarına maruz kaldı. Başyapıtı *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine* ancak 1543'te, ölümünden kısa bir süre önce yayımlanabildi. Kopernik'in çalışmalarını temel alan Galileo Galilei ise kilise tarafından çok daha da sert bir baskıyla karşılaştı ve bazı keşiflerini geri çekmeye zorlandı. Kopernik sisteminin üstünlüğünü ortaya koyan *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog* adlı

eserinin yanı sıra heliosentrik model hakkında yazdığı diğer kitaplar da kilise tarafından yasaklandı. *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog* 1835 yılına kadar Katolik Kilisesi tarafından yasaklı kaldı.

Charles Darwin'in doğal seçilim teorisi de benzer şekilde hem bilim camiası hem de toplum genelindeki yerleşik inançlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Darwin, evrim teorisine gelecek tepkiden duyduğu endişeyle çalışmalarını yayımlamayı uzun süre geciktirdi. Ancak Alfred Russel Wallace, Darwin'den bağımsız olarak geliştirdiği benzer bir evrim teorisi hakkında bir makale sunduktan sonra harekete geçti ve *Türlerin Kökeni*'ni yayımladı.

Her iki örnekte de yaygın olarak kabul gören inançlar yanlıştı. Alternatifleri ya bilinmiyordu ya da açıkça dile getirilemiyordu. Dile getirildiklerinde ise kendilerine yer edinemiyordu. Bu fikirleri savunmak alay konusu olmaya, dışlanmaya, hatta ölüm tehditlerine yol açabiliyordu.

Siyasi ve toplumsal konulardaki yanlış konsensüsler de oldukça yaygındır. On yedinci yüzyılın başlarında Britanya'da, tıpkı aile reisinin ailesini yönetmesi gibi, bir hükümdarın egemenliği altında, ilahi olarak belirlenmiş bir toplumsal düzen anlayışı hâkimdi. Dönemin önde gelen bir filozofu bu görüşü şöyle açıklar: "Krallığın gücü Tanrı'nın emrine dayandığı için, onu sınırlayacak bir yasa yoktur." Ardından da "Halkın yönetmesi ya da yöneticileri seçmesi doğaya aykırıdır" diye de eklemişti. Halkın, nasıl yönetileceği konusunda söz sahibi olabileceği fikri o dönemin çoğu düşünürünün aklına gelmemişti. Bu fikri savunmak zindana atılmanıza bile sebep olabilirdi.

Egemenliğin halka ait olduğu düşüncesi ancak Thomas Hobbes ve John Locke'un felsefeleri, İngiliz İç Savaşı ve bu savaş sürecinde ortaya çıkan Levellers (Eşitlikçiler), Diggers (Kazıcılar) ve Seekers (Arayıcılar) gibi radikal grupların fikir ve tecrübeleri sayesinde pekişti. Britanya halkı ancak başka bir iç savaşın ve 1688-89 Şanlı Devrim'inin ardından anayasal monarşinin kurulmasıyla bu fikri tamamen benimsedi.

Yanlış inanışlar etrafında fikir birliği oluşturmak ve alternatifleri dışlamak sadece uzak tarihle sınırlı değildir. Alfred Wegener'in ilk olarak 1912'de yayımlanan kıtaların kayması ve levha tektoniği

teorileri, bilim dünyasında başta alay konusu edildi ve reddedildi. Bu teori üzerinde çalışmak, 1950'li ve 1960'lı yıllarda kabul görmeye başlayana kadar, kariyer açısından tehlikeliydi.

Yapay zekâdaki son ilerlemelerin temelini oluşturan sinir ağları ve derin öğrenme yöntemleri, 1990'larda ve 2000'lerde çıkmaz sokak gibi görülüyordu. Bu alanda çalışan bilim insanları yayın yapmakta veya prestijli pozisyonlar elde etmekte güçlük çekiyordu. O dönemde bu konuları ciddiye alan bilgisayar bilimcisi ve matematikçi çok azdı. Geoffrey Hinton, her şeye rağmen bu alanda çalışmakta direnen araştırmacılardan biriydi. Günümüzde yapay zekânın büyükbabası kabul edilen Hinton 2024 yılında Nobel Ödülü'nü aldı. Ancak çok sayıda algoritmik atılım, çok daha büyük hesaplama kapasitesi ve veriye erişimde yaşanan köklü değişim sayesinde derin öğrenme yöntemleri yapay zekâ devriminin itici gücü haline gelebildi.

2005 yılında Katalin Karikó ve Drew Weissman, mRNA'yı (haberci RNA) bağışıklık tepkisini oluşturmayacak şekilde nasıl değiştireceklerini keşfettiler. Bu, şu an milyonlarca hayat kurtaran mRNA aşıları açısından önemli bir adımdı. Ancak bilim dünyası tarafından başta görmezden gelindi. Karikó ve Weissman çalışmalarını önde gelen dergilerde yayımlatamadıkları gibi Karikó çalışmaları için kalıcı bir pozisyon veya fon da bulamadı. Yaptıkları buluşun önemi, on beş yıl sonra, yaptıkları modifikasyonun COVID'e karşı geliştirilen mRNA aşılarının merkezine yerleşmesiyle anlaşıldı.

Bilimsel yöntem, hipotez ve iddiaları test etmemiz için gerekli araçları bize sunar ancak bunlar hiçbir zaman kusursuz değildir. Bilim ayrıca, hiçbir fikir birliği düzeyinin gerçeğe ulaştığımızın garantisi olamayacağının da altını çizer. Peirce'in belirttiği gibi, hiçbir bilimsel gerçek veya hipotezden asla emin olamayız ve yeni kanıtlar bugünün konsensüslerini yarının hatalı teorilerine dönüştürebilir. Mevcut konsensüslere güvenimizi artırmak ya da bunları tamamen reddedip yeni araştırmaları başlatmak için yeni fikirlere, daha fazla teste ve yeni atılımlara ihtiyacımız var. Hata olasılığını kabul etmek, bilimsel bilginin özüdür.

Yanılabilirlik, "toplumsal bilgi" açısından ya da sürekli değişen çevremize nasıl uyum sağlayacağımıza dair kolektif anlayışımız

açısından daha da büyük önem taşır. Bu tür bilgi de, topluluklarımız ve refahımız açısından aynı derecede merkezi bir önem taşır. Ancak elde edilmesi daha zordur ve hataların ortaya çıkma olasılığı daha yüksektir.

Eskiden gizli kalan cinsel pratikler yirminci yüzyılda görünürlük kazandıkça, konu hakkında uzman olan veya olmayan birçok kişi, başlangıçta eşcinselliği bir bozukluk olarak görerek bastırılması ya da tamamen yasaklanması gerektiğini savundu. Eşcinsellerin açık bir biçimde yaşayabilme olasılığı ise birçok kişi açısından mümkün veya arzu edilir görülmüyordu. Çok sayıda uzmanın ve aile üyesinin eşcinselliği "tedavi etmeye" çalışmasıyla bu konsensüs, eşcinsellik karşıtı normlara ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açtı. Ayrıca yasalar ve normlar bu bakış açısını dayatırken alternatifler üretmek zor olduğu ve eşcinsel çiftler özgürce yaşama veya eşcinsel topluluklar yeni toplumsal bilgi üretebilecek düzenlemeleri deneme imkânı bulamadığı için bu konsensüs varlığını uzun süre korudu.

Toplumsal bilgi üretmek de zordur çünkü dünya sürekli bir değişim içindedir. Hayek, sürekli değişen koşulların toplumsal olarak öğrenmemiz gereken yeni şeyler yaratacağını savunurken bunu öngörmüştü: "Koşullardaki her değişiklik, kaynak kullanımında, insan faaliyetlerinin yönünde ve türünde, alışkanlık ve uygulamalarda bazı değişiklikleri gerekli hale getirecektir."

Sosyal medya sorununu ele alalım. 1990'ların sonlarında yaşayan insanlar, yaşadıkları sorunlar hakkında kusursuz bilgiye sahip olsalardı bile, sosyal medyanın yarattığı yeni gerçekliğe nasıl tepki vereceklerini yine de bilemezlerdi. Bu kadar çok insanın sosyal medya aracılığıyla iletişim kurmasının, bilgilerini buradan edinmesinin ve yüz yüze sosyal ağların yerini sosyal medya üzerinden kurulan sanal ağlara bırakmasının, toplumsal dinamikler ve kaynaşma açısından ne anlama geleceğini kavrayamazlardı. Yirmi yıllık yoğun sosyal medya kullanımından sonra bile en önemli soruların cevabını hâlâ bilmiyoruz: Sosyal medyayı nasıl yönetmeliyiz? Gençler TikTok ve Instagram'da saatler geçirmekten vazgeçirilmeli mi? Sosyal medya kullanımı ve ruh sağlığı sorunları arasındaki artan ilişki konusunda endişelenmeli miyiz? Çocukların sosyal medyadan uzak bir ortamda eğitim görebilmeleri için akıllı telefonlar

ilkokul ve ortaokullarda yasaklanmalı mı? Bu soruların cevapları bireysel ve kolektif düzeyde, sosyal medya konusundaki kapsamlı tecrübelere ve geniş çaplı denemelere dayanmak zorundadır. Herkese uyan tek bir çözüm muhtemelen yoktur. Üstelik, arkadaşları sosyal medyaya bağımlıyken bireylerin sosyal medyadan uzak durma konusundaki isteksizliği yeni denemeler yapmayı kısıtladığı için kolektif olarak kusurlu bir uyum sürecine takılıp kalma olasılığımız da fazlasıyla yüksektir.

İkinci varsayım: Topluluk içinde sosyal öğrenme

Toplumların tanımlayıcı özelliklerinden biri de bilginin paylaşılmasıdır. Bilgiyi paylaşmadığımızda ve başkalarının başarılı pratiklerinden ders almadığımızda, koşullarımıza uyum sağlama ve durumumuzu iyileştirme becerimiz büyük ölçüde engellenir. Bu gözlemin, liberalizmin doğası açısından da önemi büyüktür çünkü toplulukların güveni ve normları olmadan insanlar faydalı bilgiyi paylaşamaz ve ondan yeterince fayda sağlayamaz.

Kurumlar yalnızca yasalarla işlemez, ortak bir anlayışa dayanırlar. Bu anlayış bir anda ortaya çıkmaz, sosyal öğrenme yoluyla inşa edilir. "Ortak bilgi"den bahsederken, gerçeklerden daha derin şeyleri kastederiz. Neyin kabul edilebilir, beklenen veya yasak olduğuna dair kolektif bir algıyı ifade ederiz. Normlar, yani davranışı şekillendiren ve çoğunlukla görünmez olan kurallar buna bağlıdır. Trafik kurallarından vergi kanunlarına kadar kurumlarımız da öyledir. Ortak anlayış olmadan ne normlar ne de yasalar ayakta kalabilir.

İnsanlar kusursuz sosyal öğrenenlerdir. Üç, dört yaşındaki çocuklar bile müthiş bir taklit yeteneğine sahiptir ve taklit, doğal dünya ve toplumsal yaşamla başa çıkma konusunda temel bir bilgi kaynağına dönüşür. Küçük çocuklar, cansız nesneler arasındaki nedene bağlı ilişkileri anlamayı gerektiren sorunları çözmede (örneğin, ucunda atıştırmalık gibi ödül olan bir görevi yerine getirmek) şempanzeler ve orangutanlarla benzer beceriler gösterirler. Öte yandan, toplumsal ilişkiler söz konusu olduğunda çocuklar diğer türlerin yavrularından çok daha ileridedir. Çok daha iyi taklit ederler ve toplumsal ilişkileri çok daha iyi kavrarlar. Öyle ki sosyal öğrenmenin, insan genomuna işlemiş olduğu söylenebilir.

Öğrenme topluluk gerektirir. Tüm insansılar sosyal bağlar kurar ve gruplarının üyelerinden bir şeyler öğrenirler. Ancak sosyal öğrenme, insanlar için çok daha çok yönlü ve çok daha önemlidir. İnsanlar normları, gerçekleri ve yorumları güvendikleri, yüksek prestij veya toplumsal statü atfettikleri kişilerden öğrenirler. Öğrenme sosyal bir faaliyettir ve topluluk temelinden ayrı düşünülemez. Bu durum, sosyal statüyü dikkatle gözlemleyen ve öğrenme odağına da yüksek statülü bireyleri alan küçük çocuklarda da açıkça görülür.

Sosyal öğrenmede topluluğun rolü, (parseller arası toprak koşullarının benzerliğine bağlı olarak) yerel tarım ortamının sosyal öğrenmeye daha fazla alan açtığı durumlarda birbirine sıkı sıkıya bağlı toplulukların oluşma ihtimalinin daha yüksek olduğunu gösteren son araştırmalarla da doğrulanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl Amerika'sında, yerel toprak homojenliğinin yüksekliği topluluk içi evlilik oranlarının artmasına yol açmış, aileler arasında daha benzer isim verme kalıpları görülmüş, dini ve kültürel pratiklerdeki çeşitlilik azalmıştır.

Hayek de sosyal öğrenmenin önemini şu sözleriyle vurguluyordu:

> Bilgi ve yeteneğin başarılı kombinasyonu... bireylerin daha başarılı olanları taklit etmelerinin ve ürünlerine teklif edilen fiyatlar veya davranış kurallarına uydukları için kazandıkları ahlaki ve estetik itibar gibi işaret veya sembollerle yönlendirilmelerinin, yani başkalarının tecrübelerinin sonuçlarından faydalanmalarının bir ürünüdür.

Fiyatlara yaptığı vurguya dikkat edin. Girişimcilerin yeni ürünler ve teknikler geliştirdiği, çalışanların farklı meslekleri denediği, tüketicilerinse çeşitli mal ve hizmetleri deneyerek kendi zevklerini keşfettiği piyasalar, sosyal öğrenmenin merkezleridir. Piyasa, topluluğun neredeyse zıddı olan, kişisellikten uzak bir yer olarak görülebilir ancak bu yanıltıcı bir yaklaşımdır. Piyasalar, aşinalığın ve güvenin büyük önem taşıdığı, birbirine bağlı insan ağlarıdır. Size vaat edilen malların teslim edilmeyeceğinden şüphelenseniz yine de paranızı harcar mıydınız? İşvereninizin size ödeme yapacağına

güvenmeseniz uzun saatler boyunca çalışır mıydınız? Piyasaların aslında piyasa dışı sayısız etkileşime, yani çalışanlar ve işverenler arasındaki uzun süreli ilişkilere, uzmanlaşmış girdi üreten şirketler ve müşterileri arasındaki bağlara ve iş ilişkilerinin toplumsal dokuyla iç içe geçtiği topluluk üyeleri arasındaki etkileşimlere dayandığını fark ettiğimizde, piyasaların topluluklara benzediği görüşü de çok daha makul hale gelir.

Piyasalar, hem yeni şeyler denemek için teşvik sağladıkları hem de bilgi paylaşımına imkân sundukları için kolektif bilginin genişlemesinde önemli rol oynar. Girişimciler, fikirlerinden kâr elde etme vaadi sunan piyasalar sayesinde yeni üretim yöntemlerini denemeye teşvik edilirler. Diğer firmalar yeni üretim yöntemleriyle girişimcilerin başarısını tekrar ettikçe keşifler piyasa aracılığıyla yayılır. Fiyatlar da bilgi iletir.

Daha da temel düzeyde piyasalar, yeni şeylerin ortaya çıkmasına aracılık eder: Piyasa olmadan yeni bir mal veya hizmete talep olup olmadığını öğrenmenin bir yolu yoktur. Matbaanın icadının ardından, bazı bireylerin okuyabilmek için görme yetilerini iyileştirecek merceklere ihtiyaç duyduğu anlaşıldı. Bu merceklere talep bir kez ortaya çıktıktan sonra, piyasa süreci optik alanında önemli gelişmelerin önünü açtı. Bu gelişmeler de sonuç olarak daha güçlü optik araçlar için yeni piyasalar oluşmasını sağladı.

İnsan gruplarının yeni şeyler denemesinin tek kanalı piyasalar değildir. Her topluluk, kendine özgü norm ve değerlerinden güç alıp farklı seçimler yaparak, karşılaştığı zorlukları farklı yöntemlerle aşabilir. Örneğin, her okul ders saatinde akıllı telefon ve sosyal medya kullanımına izin verilip verilmeyeceğine ya da bir pandemi döneminde sosyal mesafe kurallarının nasıl uygulanacağına kendisi karar verebilir. Diğer topluluklar ve genel olarak toplum bu çeşitli deneyimlerden ders çıkarabilir.

Başarılı adaptasyonun pekişmesinde topluluğun rolünün en net görüldüğü yerlerden biri de küçük ölçekli toplumlardır. Avrupalılar, Yucatán'daki yerli toplulukları ilk kez incelediklerinde ilginç bir geleneğe tanık oldular: Tropikal yumrulu bir bitki olan manyok (diğer adı kassava) çok özel bir yöntemle hazırlanıyordu. Bitki pişirilmeden önce soyuluyor, uzun süre suda bekletiliyor, içinde pişirildiği su dökülüyor ve ardından yemek hazırlığına

devam ediliyordu. Dışarıdan bakıldığında bunlar çok ilkel, dini bir ritüel gibi görünüyordu. Ancak araştırmacılar daha sonra bu yöntemlerin, manyokun içerdiği son derece zehirli ve siyanür üreten iki şekerle başa çıkmanın vazgeçilmez yolları olduğunu keşfettiler. Manyok doğru işlenmediği takdirde tüketilmesi şiddetli siyanür zehirlenmesine, hatta ölüme yol açabilirdi. Kuşaklar boyu süren sosyal öğrenme sayesinde yerli halk bu tehlikeyle nasıl başa çıkacağını ve bu tür zehirlenmeleri nasıl önleyeceğini öğrenmişti.

Ya da 1986 Çernobil nükleer santral kazası sonrası oluşan ve Birleşik Krallık'a kadar ulaşan radyoaktif bulutu hatırlayın. Bölgedeki koyunlarda yüksek düzeyde radyosezyum (radyoaktif ve tehlikeli sezyum-137) tespit edilmiş, yetkililer, kontaminasyonun kısa süreli olacağını düşünmüş ve koyunların kesilmesini yasaklamıştı. Koyun yetiştiricileri ise kontaminasyonun çok daha uzun süreceğini savunarak bu karara itiraz etseler de uzmanlar onların görüşlerini dikkate almamıştı. Ancak nihayetinde haklı çıkan koyun yetiştiricileri olmuştu çünkü yılların birikimi sayesinde, toprağın sezyumu yaydığını ve etkisinin uzun süreceğini fark etmişlerdi.

Topluluk, bölgeden bölgeye ve ortamdan ortama değişen yerel bilgi açısından da çok önemlidir. Örneğin, farklı işlerin çalışma koşullarının önemli bir yerel bileşeni vardır ve çoğu zaman bu bilginin en güvenilir kaynağı, topluluktaki diğer kişilerin deneyimleridir.

Öğrenmenin ve bilgi alışverişinin gerçekleştiği gruplar, birçok farklı topluluğu veya toplumun tamamını kapsayacak şekilde daha geniş bir alana yayılabilir; böyle olmasaydı faydalı bilgiler yalnızca yerel düzeyde kalırdı. Belirli toplulukların, ortak anlayışla ve daha üst (örneğin ulusal) düzeyde ortak bir kimlikle bir araya gelmesi, bilginin geniş çapta paylaşılması (ve ulusal düzeyde uzlaşmaya varılması) açısından çok önemlidir.

Topluluk, bilimsel bilginin kabulü ve yayılması açısından da önemli bir role sahiptir. Aydınlanma dönemindeki büyük bilimsel atılımlar, birçok bilim insanı ve filozofun Avrupa genelinde oluşturduğu gayriresmi bir ağ sayesinde mümkün oldu. Üyeleri bulgularını ve çıkarımlarını özenle yazılmış mektuplar aracılığıyla ilettikleri için bu ağ "Mektuplar Cumhuriyeti" (Edebiyat Cumhuriyeti) diye anılıyordu. Londra'dan Kraków'a uzanan bu geniş topluluk içinde hâkim olan güven ve şeffaf fikir alışverişi, üyelerin

birbirlerinin öngörülerinden beslenmesini ve yeni teorileri birlikte deneme cesareti göstermelerini sağlayarak dönemin ilk bilimsel atılımlarını tetikledi.

Bununla birlikte, Lady Montagu'nun kendi döneminin bilimsel topluluğuyla yaşadığı deneyimin gösterdiği ve normlar kafesi kavramının vurguladığı gibi, her tür topluluğun sosyal öğrenme üzerinde karmaşık etkileri vardır. Topluluk normları bilgi paylaşımı, güven ve kullanım için vazgeçilmez bir kanal olabilse de, bilginin edinilmesi veya uygulanması önünde büyük bir engele de dönüşebilir. Bu nedenle liberalizm, topluluğun rolüyle mücadele etmeli, bireysel özgürlükle kolektif gelenekler arasındaki dengeleri dikkatli bir şekilde yönetmelidir. Ayrıca, özgürlüğün ancak bir topluluğa entegre edildiğinde gerçekleşebileceğini, aksi takdirde normların oluşturduğu kafeslerin onu boğabileceğini kabul etmelidir.

Üçüncü varsayım: Yumuşak epistemik gelişim

Yanlış inanışlar yayılabilir, hatta bazen baskın hale gelebilir. Yine de yanlış inanışların, çoğu zaman David Hume'un "yumuşak kuvvet" dediği şeyin etkisiyle zaman içinde (bazen zayıf da olsa) yok olma eğilimi vardır. Bu durum, özellikle tartışmaya ve açık bilgi alışverişine yer olduğunda ve normlar kafesi çok boğucu olmadığında ya da farklı fikirlerin adil bir şekilde rekabet edebileceği etkili bir fikirler piyasası olduğunda geçerlidir.

Yanlış inanışların ya mantıksal kusurları vardır ya da gözlemlenen ampirik kalıplarla çelişir. Bu çelişkiler kuşkucuların sisteme meydan okumasına ve alternatifler için kampanya yürütmesine olanak tanır. Bu yavaş, zahmetli ve tehlikeli bir süreçtir. Francis Bacon'a atfedilen bir sözün de vurguladığı gibi "gerçek, otoritenin değil, zamanın kızıdır."

Düz Dünya teorisi ve jeosantrik astronomi modeli geçici fikirler değildi ancak sonunda etkilerini kaybettiler. İnsanlar, uzaklaşan gemilerin gövdelerinin direklerinden önce gözden kaybolmasından ufkun büküldüğünü fark edip ay tutulmaları sırasında Dünya'nın Ay üzerindeki gölgesini gözlemleyerek Dünya'nın düz olamayacağı sonucuna vardılar. Gezegen hareketlerinin daha iyi anlaşılması sayesinde, gezegenimizin evrenin merkezi olmadığı da

anlaşıldı. Her iki durumda da, gökyüzünü gözlemlemekte kullanılan daha gelişmiş araçların yardımıyla yerleşik teoriler yeni gerçekler tarafından sorgulandı.

Bulaşıcı hastalıkların anlaşılması, deneysel yöntemlerin hastalıklarda mikrop teorisinin temel ilkelerini doğrulamasıyla gelişti ve bu teori, halk sağlığı sorunlarına başarıyla uygulandığında tam kabul gördü. Bu çok uzun bir süreçti.

Levha tektoniği fikri ilk kez 1910'larda ve 1920'lerde ortaya atıldığında epey alay konusu oldu. Ancak bilim ilerlemeye devam etti ve kıta kaymasına dair kanıtlar arttıkça ortak akademik görüş de terse döndü. Günümüzde jeoloji anlayışımız ve deprem risklerinin değerlendirilmesi tamamen levha tektoniğine dayanmaktadır.

Elbette ki bunların telafisi zaman aldı ve yanlış inanışların savunucuları bazen çok ısrarcı oldu. Yerleşik teorilerin bu direnci bilim felsefesindeki en etkili fikirlerden birine ilham verdi. Thomas Kuhn, bilimsel ilerlemenin bilginin istikrarlı birikimiyle değil, "devrimlerle", yani artan kanıtlar hâkim paradigmayı sarstığında ve yeni kuşak bilim insanları bu paradigmadan kopmaya başladığında ortaya çıkan ani değişimlerle gerçekleştiğini savundu. Max Planck'ın dediği gibi, "Yeni bir bilimsel gerçeklik, rakiplerini ikna edip ışığını görmelerini sağlayarak değil, rakiplerin zamanla ölmesiyle zafer kazanır." Biraz daha net bir ifadeyle, "Bilim, her cenaze töreniyle bir adım daha ilerler." Sonuç olarak, yavaş da olsa *ilerleme* gösterir.

Toplumsal bilgi edinme, yeni ortamlara uyum sağlama, yeni normlar ve kurumlar üretme becerimiz de bilimsel ilerlememiz kadar etkileyicidir. On yedinci yüzyılın başlarında, otoritenin hükümdarlardan ve elitlerden geldiği alışılagelmiş hiyerarşik yapının dışında bir toplumsal düzen kurulabileceği fikrinin, dönemin insanları için ne kadar akıl almaz olduğunu bir düşünün. İngiliz İç Savaşı sırasında Cromwell'in Yeni Model Ordusu içindeki Levellers (Eşitleyiciler) gibi radikal gruplar, halkın siyasete katılımı kavramlarını dile getirerek aşağıdan yukarıya örgütlenmelerin mümkün olduğunu göstermiş olsalar da, bu önyargılar hemen ortadan kalkmadı. 1688'de halk egemenliği fikri İngiltere'de yaygınlık kazandı ve bu durum bir sonraki iç savaşta II. James'in tahttan indirilmesinin ardından anayasal monarşinin kurulmasındaki başlıca faktörlerden biri oldu.

Toplumsal bilgideki gelişmeler bilimsel ilerlemelerden belki de daha zordur. Bununla birlikte son iki yüzyılda –dünyanın birçok yerinde demokratik katılımın, özgürlüğün ve hoşgörünün artması gibi– toplumsal düzenlemelerimizde ve anlayışımızda kaydedilen büyük değişimler, her ne kadar yavaş ve zaman zaman gerilemelere açık olsa da bu tür değişimlerin mümkün olduğunu kanıtlıyor.

Bilimin ve toplumun, bilgideki bu hassas gelişim sürecinde önemli bir rolü vardır. Yeni fikirlere açık olan ve üyeleri arasında güven oluşturmuş topluluklar –Edebiyat Cumhuriyeti gibi– bilgiyi daha güvenli bir şekilde paylaşabilir ve kaçınılmaz çatışmaları daha kolay yönetebilir. Bu da mevcut teorilerin ve inanışların yenileriyle değiştirilmesini kolaylaştırır. İletişim ve güven olmadan sosyal öğrenme sıkıntılı ve çatışmacı bir sürece dönüşür.

Bilimsel yöntem de çok önemlidir. Bilimsel yaklaşım bir kez benimsendiğinde, yanlış inanışları fark etmek ve onları ortadan kaldırmak kolaylaşır. Ancak toplum ve bilimin arası bazen açılabilir; tıpkı Katolik toplumunun güneş merkezli (heliosentrik) modele karşı çıktığında olduğu gibi. Öte yandan birbirlerini güçlendirebilirler de. En iyi araçlara sahip olsalar bile, insanlar bilim insanlarına güvenmediği sürece bilim, belirli argümanların yanlış olduğu konusunda toplumu ikna edemez. Bilim bir topluluğa yerleşmişse, bu tür bir güvenin oluşması daha olasıdır. Örneğin COVID döneminde güvendikleri birinci basamak sağlık hizmetlerine erişimi olan topluluklarda aşılama oranları daha yüksek oldu.

Şunu da parantez içinde belirtelim ki, bilimin ampirik gözlemlerden beslenerek öğrenmeyi desteklemedeki rolü, Jacques Derrida ve Michel Foucault gibi Fransız düşünürlerle başlayıp Amerikan akademisinin her köşesine yayılan "postmodern" anlayışın bilime, dolaylı olarak da özgürlüğe verdiği büyük zararın temel gerekçelerinden biridir. Yanılabilirliği çok fazla abartıp ampirizm ve bilimsel araştırma yoluyla gerçeğe yaklaşabileceğimiz olasılığını reddedersek, benim liberalizm savunma gerekçem işe yaramazdı. Hatta insanlar otoriteyi körü körüne takip etselerdi de işe yaramazdı. Liberalizm, şüphecilik ve otoriteye saflık derecesinde inanma arasında bir orta yol bulmamızı gerektirir.

Dördüncü varsayım: Kolektif bilginin cazibesi

Bilgi, özellikle de paylaşıldığında ve kolektif olarak kabul edildiğinde, insanın gelişimi açısından vazgeçilmezdir; Humboldt'un bu bölümün başındaki alıntıda vurguladığı ve Mill'in *Özgürlük Üzerine* eserinin girişinde yer verdiği gibi.

Bilgi kendi başına bir amaç değildir. Toplumun çeşitli hedeflerine ulaşmasını sağlayan bir *araçtır*. Kolektif bilgi, hem mal ve hizmet üretme kapasitesini artırarak hem de değişen koşullara uyumu kolaylaştırarak bir toplumun daha yüksek maddi refah düzeyine ulaşmasına olanak tanır. Öte yandan toplumsal bilgi, halkların ve toplulukların barış içinde bir arada yaşamasını ve diğer kolektif bilgi türlerinin verimli kullanılmasını sağlayan daha nitelikli norm ve kurumların inşasına olanak tanıdığı için de arzu edilir.

Atalarımızdan çok daha sağlıklı olmamız toplumsal bilgimiz sayesindedir. Günümüzde, ABD hariç tüm sanayileşmiş ülkelerde doğuşta beklenen yaşam süresi seksen yılın üzerindedir (on dokuzuncu yüzyılda Britanya'da bu rakam otuzun altındaydı). En yoksul kıta olan Afrika'da bile, bazı bölgelerde temiz su yokluğuna ve kıtanın genelinde endemik sağlık tesisi ve hastane yetersizliğine rağmen, doğuşta beklenen ortalama yaşam süresi altmış üç yıldır. Bunun nedeni, bilim insanlarının ve doktorların artık bulaşıcı hastalıkların nasıl işlediğini anlamış olmalarıdır. Ölümcül enfeksiyonları önleyebilen antibiyotiklere erişimimiz var. Aşı üretimi ve dağıtımı yapan, tehlikeli veya sağlıksız maddelerden kaçınma konusunda rehberlik sunan ve hijyen koşullarını sağlayan halk sağlığı yöntemleri geliştirdik.

Son örneklerden de anlaşılacağı gibi "bilgi" derken yalnızca daha iyi araçlar ve ürünler geliştirmekte kullanılan bilimsel bilgiyi kastetmiyorum. Ellerinizi yıkamanız gerektiğini ya da kanalizasyon ve içme suyunun birbirine karışmaması gerektiğini anlamak, faydalı bir kolektif bilgidir. İnsanların siyasete katılabileceğini ya da mutlak güce sahip bir hükümdarın veya baskıcı bir generalin iradesine boyun eğmek zorunda olmadığını bilmesi de öyledir. Giderek karmaşıklaşan insan topluluklarında toplumsal ilişkileri nasıl yöneteceğimizi bilmek de çok faydalı bir kolektif bilgidir. Benim geniş bilgi tanımım, "Bilgi artışı ile oluşan medeniyetin

gelişimi, ancak bilgiyi geçmiş deneyimlerin dahil edildiği tüm insani uyum süreçlerini kapsayacak şekilde yorumladığımızda aynı şeydir" diyen Hayek'in yaklaşımına dayanır.

Bu nedenle çeşitli hedeflere ulaşmakta kullanılan önemli ve faydalı bilgi sürekli gelişen toplumsal hayatımızı yönetme yollarını kapsamalıdır. Kurumlar ve teknolojilerle nasıl etkileşim kuracağımızı öğrenmenin yollarını da içermelidir. Bu bilgilerin çoğu toplumsal ilişkilerimizle ilgilidir, duruma özeldir ve hatta üstü örtülüdür. Bu da onları daha önemli hale getirir.

Bu tür kolektif bilginin bir örneği, Ortaçağ Hollanda toplumunu tanımlayan polder modelidir. Hollanda, düşük eşitsizlik düzeyleri, karar alma sürecine sivil katılımın desteklediği güçlü işbirliği normları ve kolektif kararlar için geniş bir konsensüs arayan siyasi kültürüyle olağanüstü bir refah düzeyine ulaşmıştır. Bunlar, Ortaçağ'da diğer Avrupa toplumlarında nadiren gözlemlenen özelliklerdi. Birçok iktisat tarihçisi, Hollandalıların bu özelliklerinin arkasında polderler olduğunu savunur. Tarım alanları, yükselen gelgitler ve taşan nehirlerin sürekli su baskını tehdidi altındaki polderler, yani alçak araziler üzerinde bulunuyordu. Dolayısıyla kamu işlerine, özellikle de setlere yapılan yatırımlar çok önemliydi ve herkesin sorumluluk almasını gerektiriyordu. Bu koşullar ayrıca topluluğun kendi güvenliğini ve geçim kaynaklarını tehdit eden temel zorluklar konusunda uzlaşma eğilimini güçlendirerek kolektif seçimlere daha işbirlikçi bir yaklaşımın altyapısını oluşturdu. Bu tür tehditlerle mücadele etme ihtiyacı, Hollanda toplumunun benzersiz norm ve kurumlarının temelini meydana getirdi.

Peki Hollandalılar buna nasıl uyum sağladı? Kopyalayabilecekleri bir model yoktu. Fransa veya Almanya'nın kurumlarını ve normlarını dikkatle incelemiş olsalar bile, bu ülkelerin ekonomik ve coğrafi koşulları tamamen farklı olduğundan, polder modelinin temellerini öğrenemezlerdi. En makul açıklama, Hollandalıların bunu zaman içinde deneme yanılma yoluyla öğrenmiş olmalarıdır. Hollanda toplumu için bu öğrenme süreci, üretim tekniklerini anlamak kadar hayati önem taşıyordu.

Öte yandan insanların hem bilimsel hem toplumsal bilgiyi kötüye kullandığını da biliyoruz. Atomun ve atomik kuvvetlerin anlaşılmasındaki olağanüstü ilerlemeler, nükleer silahların

geliştirilmesine ve sonuç olarak Hiroşima ve Nagazaki'de yüz binlerce insanı öldüren Little Boy ve Fat Man adlı iki atom bombasına yol açtı. Fritz Haber'in atmosferik azotu amonyağa etkin bir şekilde dönüştürmeyi keşfetmesi, yirminci yüzyılın dönüm noktalarından biri oldu. Bu keşif, günümüzde artan dünya nüfusunu beslemek için ihtiyacımız olan sentetik gübrelerin seri üretiminin yolunu açtı. Ancak daha güçlü patlayıcıların üretilmesine de zemin hazırladı. Benzer fikirler, Birinci Dünya Savaşı'nda, Haber'in kendisi de dahil olmak üzere, hem İtilaf hem İttifak devletleri tarafından kimyasal silahların geliştirilmesinde kullanıldı.

Kolektif bilginin insanlığın amaçlarına –bu amaçlar ne olursa olsun– hizmet ettiğinden nasıl emin olabiliriz? Bunun kesin bir formülü yoktur. Ancak bu bilginin paylaşılmasına olanak tanıyacak kadar uyumlu, aynı zamanda üyelerinin davranış ve düşüncelerini aşırı düzeyde kısıtlamayacak topluluklara ihtiyacımız var. Kolektif bilginin arzu edilirliği, bu bilginin kurumsal bir bağlama oturtulması ve çoğu insanın zararına değil, toplumun ortak çıkarına kullanılmasını sağlayan ahlaki ilkelerle bütünleşmesi sayesinde artar.

Kolektif bilginin bir topluma hem fayda hem de zarar getirebilmesinin iki temel nedeni vardır. Birincisi, bu bilginin çoğunluğun zararına ve yalnızca az sayıda kişiye fayda sağlayacak şekilde kullanılabilmesidir. İkincisi, derinleşen bilgimizle hangi hedeflere yönelmemiz gerektiği konusunda ciddi görüş ayrılıklarının ortaya çıkabilmesidir. Daha iyi kurumlar, kazançların paylaşılmasını sağlayarak ve anlaşmazlık yaşayan gruplar arasında daha iyi arabuluculuk ve yeni uzlaşma yolları sunarak her iki zorluğun aşılmasına yardımcı olur. Kurumların bu iki rolünü de Sanayi Devrimi'nin tarihinde görebiliriz.

On sekizinci yüzyılın ortalarında Britanya'da başlayan üretim teknolojisindeki atılımlar Sanayi Devrimi'ni başlattı. Sonuç olarak, üç yüzyıl önceki insanlara kıyasla daha zengin, daha sağlıklı ve daha rahat bir yaşam sürüyoruz. Ancak erken sanayileşme büyük eşitsizlikler de yarattı. On dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarında işçiler, eskiden yüksek kazanç ve statü sağlayan dokumacılık gibi işkollarında bile, katı disiplin altındaki sağlıksız fabrikalarda, düşük ücretlerle çok uzun saatler çalışıyordu. Sanayi makineleriyle

elde edilen verimlilik artışlarının daha yüksek ücretler getireceğini kimse hayal bile edemezdi.

Sanayileşmenin başlamasından neredeyse bir yüzyıl sonra bile, elde edilen kazanımların toplumun geneline yayıldığına dair kanıtlar yetersiz. Ancak Simon Johnson ile birlikte kaleme aldığımız *İktidar ve Teknoloji*'de belirttiğimiz üzere, bu durum on dokuzuncu yüzyılın ortalarında değişti çünkü işçiler örgütlendi, Britanya demokratikleşti ve teknoloji işçi lehine bir doğrultuda gelişmeye başladı. Bunu mümkün kılan da tek başına makineler değil, onları çevreleyen, reform yapabilen ve toplumsal taleplere cevap verebilen kurumsal bağlamdı. Britanya henüz tam anlamıyla bir demokrasi olmaktan uzaktı ve sendikalar 1870'lere kadar yasaklı kalmıştı ama ülke artık monarşiyle yönetilmiyordu ve halkın katılımı fikri çoktan kabul görmüştü. Bu durum, orta sınıfı siyasi süreçten dışlamayı ve yeni doğan işçi hareketini bastırmayı giderek zorlaştırdı ancak elitler yine de denemekten geri kalmadı. Bu kurumsal bağlam, sanayileşme ve teknolojik ilerlemelerin, sonunda ülke nüfusunun büyük çoğunluğu için faydalı sonuçlar doğurmasında kritik rol oynadı. (Ancak bu faydalar yalnızca *ülke içiyle* sınırlı kaldı çünkü sanayi makineleri, yeni ulaşım ve iletişim teknikleri ve daha gelişmiş silahlar Britanya'nın sömürge imparatorluğunu genişletmesine imkân tanırken dünya genelinde birçok insan bu süreçten dolayı büyük acılar çekti.)

Birbirinden farklı amaçların olması da önemli bir sorundur. Örneğin çevrimiçi ağlar ve sosyal medyayı geliştirmemizi sağlayan bilgi gibi çok daha ileri düzeyde bir kolektif bilgiye sahip olabiliriz. Peki bu imkânları nasıl kullanacağız? Bazı topluluklar, daha iyi iletişim ve bağlantının faydalarının maliyetinden daha ağır bastığına inandıkları için, çocuklar da dahil, sosyal medyaya sınırsız erişimden yana olabilirler. Bazıları ise sosyal medyanın ruh sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerinden endişe duyabilir. Toplum genelinde tek tip bir politikanın benimsenmesi bazı topluluklar için daha iyi olurken diğerlerinin mağduriyetine yol açabilir. Bu noktada doğru kurumsal yapı devreye sokulup topluluklara kendi kararlarını verme veya uzlaşma zemini oluşturma yetkisi verilebilir.

Topluluklar, normlarıyla birlikte, toplumların bilgiye nasıl uyum sağladığını ve onu nasıl kullandığını belirlemede önemli rol

oynar. Yeni bilgi, daha düşük gelirli kesimlere yardım etme taahhüdüyle, teknolojiyi daha adil bir yöne çeken ve elde edilen kazanımların bir kısmını yeninden dağıtabilecek kurumlarla bütünleştirilebilir. Bu gerçekleştiğinde, kolektif bilginin kullanımıyla ortaya çıkan olumsuz etkiler daha kolay sınırlandırılabilir. Böylece bu bilgiden daha iyi sonuçlar ve ortak refah elde etmenin yolları açılır. Bu süreçte doğru türde bir kurumsal yapı çok önemlidir. Kurumlar toplulukların kendi kararlarını almasına izin verirse, bu durum kolektif bilginin inşasına ve bu bilginin her topluluğun normlarına ve tercihlerine en uygun şekilde uygulanmasına yardımcı olur.

Bu dört varsayım liberalizmin geniş çatısı altındaki kendi konumumu tanımlayıp toplumu nasıl organize etmemiz gerektiğine ışık tutar. Şimdi bir bütün olarak benim liberalizm anlayışımın temel unsurlarını ve bu fikirleri hayata geçirecek olan liberal demokratik kurumları şekillendiren çıkarımları özetleyeceğim. Kolektif bilgi insan toplumlarının çeşitli amaçlara ulaşması açısından vazgeçilmez olduğundan, bu tür bir kolektif bilgiyi destekleyen toplumsal düzenlemeler aramalıyız. Yanılabilirlik ve yumuşak epistemik gelişim, bunun yeni şeyler denemeye –deneyselliğe– dayanması gerektiği ve sonunda daha iyi fikirlerin üstün geleceği umudunu ifade eder. Arzu edilebilir toplumsal düzenlemelerin ve kurumların biçimi de bu ihtiyaçtan doğar. Dolayısıyla toplum, deneyselliğe en geniş alanı ve kaynakları sağlar. Kolektif bilgiyi maddi iyileşmeye dönüştürmekse ekonomik büyümeye odaklanmayı gerektirir. Son olarak topluluk, bilgi paylaşımının temel kanalıdır ve aynı zamanda grupların, sürekli değişim halindeki bir dünyaya kendi uyarlamalarını deneyerek yeni ve faydalı bilgilerin keşfine dahil olmalarını sağlar.

Birinci unsur: Deneyselliğin önemi

Bu dört varsayım birlikte, insanların yeni girişimlerde bulunması gerektiğini ifade eder. Üstelik çevremiz sürekli değiştiği için ne eski başarılarımıza ne de geçmişteki deneyimlerimize güvenebiliriz. "Deneysellik" derken, hem etrafımızdaki dünyayı bilimsel veya teknik açıdan daha iyi anlamak hem de değişen toplumsal

koşullara daha iyi uyum sağlamak için yeni fikirleri ve uygulamaları aktif olarak denemeyi kastediyorum. Bu tanımda ve deneyselliğe yaptığım vurguda, Mill'in "yaşam deneyimleri" çağrısını rehber ediniyorum. Mill şöyle diyor: "İnsanlık kusurlu olduğu sürece farklı görüşlerin olması nasıl faydalıysa, farklı yaşam deneyimlerinin (yaşam tarzlarının) olması da o denli faydalıdır."

Bilimde deneyselliğin özel bir anlamı vardır. Bir eylemin belirli bir sonucun nedeni olup olmadığını, yani "nedensellik (illiyet) bağını" araştırdığımız anlamı taşır. Örneğin, bir virüs bir hastalığın nedeniyse, o virüs olmasa hastalık da ortaya çıkmazdı. Benim burada sözünü ettiğim deneysellik ise, toplumsal değişimlere nasıl uyum sağlanacağını bulmayı, yeni ürünler ve üretim teknikleri geliştirmeyi de kapsayan daha geniş bir kavramdır.

Yeni şeyler bazen yalnızca düşüncelerden ibaret olabilir; bazılarımız, başkalarının aklına bile gelmeyecek ya da tabu olarak göreceği şeylere kafa yorabilir. Ancak düşünce tek başına yeterli değildir. Daha büyük gerçekleri ve kanıtları ortaya çıkarmak için çoğu zaman eyleme ihtiyaç duyulur ve eylem olmadan düşünce genellikle o kadar etkili olmaz çünkü eylem daha odaklı ve daha ayrıntılı bir kavrayış sağlar. İskoç şair Robert Burns'ün dediği gibi, "Farelerin ve insanların en iyi planları / Çoğu zaman ters gider", yani bu planlar gerçeklikle karşılaştıklarında başarısız olurlar.

Eylemler aynı zamanda deneylerin sonuçlarının başkaları tarafından gözlemlenebilmesinin de başlıca yoludur. Bu çok önemlidir, çünkü özellikle faydalı olan deneyler, başkalarının da bir şey öğrenebileceği deneylerdir. İfade özgürlüğü de önemlidir çünkü bilginin paylaşılmasını sağlar ve başkalarından gelen tepkiler düşünceleri derinleştirerek anlamayı kolaylaştırır.

Faydalı bilgi edinmede deneyselliğin rolü –ve bunun yalnızca düşünmeye değil, eyleme de dayanması– yüz binlerce yıllık evrimsel seçilimle şekillenmiş çocukların öğrenme stratejilerinde kendini açıkça gösterir. Her yaştan çocuk, çevresindeki toplumsal gelenekleri, kuralları ve normları anlamak için sürekli yeni eylemler dener. Ne de olsa bu tür deneyimsel öğrenme için oyun parkında sadece düşüncelere dalmaları yeterli olmaz.

Kolektif bilgi oluşumunda eylemin belirleyici olduğu alanlardan biri de ekonomik faaliyettir. Kolektif bilgi, toplumumuzun

değer verdiği mal ve hizmetlerin nasıl tanımlandığını ve bunların üretimi için farklı teknik, beceri ve inovasyon kombinasyonlarının nasıl kullanılabileceğini kapsar. Bu da yalnızca ifade özgürlüğünü değil, aynı zamanda ekonomik tercih özgürlüğünü de gerektirir; girişimcilerin yeni işler kurması, mucitlerin büyük düşünmesi, çalışanların yeteneklerini ve eğilimlerini keşfedip becerilerine yatırım yapması ve herkesin zevklerini ve ilgi alanlarını keşfetmesi gibi.

Ekonomik seçimlerden ve verilerden elde edilen bilgi çoğu zaman kodlanabilir ya da sayısallaştırılabilir olanın ötesine geçer. Dahası, bu bilgi genellikle bireylerin ve toplulukların faaliyet ve eylemlerinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkar: Tüketiciler yeni bir ürüne sıcak bakacak mı? İnsanlar, arkadaşları istemese bile bir ürüne geçmeyi tercih eder mi? Yeni üretim teknikleri işe yarayacak mı ve başlangıçta işe yaramazlarsa, bu onların tamamen umutsuz vaka olmasından mı, yoksa daha fazla ince ayar gerektirmesinden mi kaynaklanıyor?

Ekonomik tercih, belirli düzeyde mülkiyet haklarını gerektirir ve bu da erken dönem liberal düşünürlerin söz konusu hakların güvence altına alınmasına atfettikleri önemi doğrular. Mülkiyet hakları olmadan ekonomik kararlar çarpıtılır çünkü insanlar yatırım için kritik öneme sahip varlıkları kontrol edemezler ve yaptıkları yatırımların ve inovasyonun meyvesini alacaklarından emin olamazlar. Bu argüman, mülkiyet haklarını "doğal haklar" anlayışı ya da kişinin mal ve varlıklarının kutsallığına dayanan bir ilke üzerinden değil, araçsal bir yaklaşımla, yani bu hakların etkin deneysellik ve bilgi inşasına aracılık etmesi temelinde destekler. Kolektif bilginin meyvelerinden yararlanabilmemiz için bu hakların mevcudiyeti şarttır. Öte yandan bu gerekçelendirme, mülkiyet haklarının dokunulmaz olduğu anlamına gelmez. Ticari genişleme veya kamu hizmeti sunumu açısından önem taşıyan demiryolu inşası gibi başka ihtiyaçlar mülkiyet haklarının önüne geçiyorsa, bir topluluk ya da toplum bireyleri arazilerini satmaya ikna edebilmelidir. Bu yaklaşım aynı zamanda el koymaya dönüşmediği ve deneyselliği ya da inovasyonu engellemediği sürece, kişinin varlıklarından elde ettiği getirilerin makul düzeyde vergilendirilmesinde bir sakınca olmadığına işaret eder.

Özgürlüklerin değerli olmasının bir nedeni de yeni şeyler denememize imkân tanımalarından kaynaklandığına göre, kişinin düşünceleri (başkalarına zarar vermeme sınırları dahilinde bunlarla ilişkili eylemleri) ne kadar sıra dışı ve cüretkârsa o kadar makbuldür. Charles Sanders Peirce de kendi gerekçelendirmelerinden vardığı sonucu özellikle şu sözleriyle ifade etmişti:

> Öğrenmek için öğrenmeyi arzulamak ve bu arzuyu duyarken düşünmeye meyilli olduğunuz şeylerle yetinmemek gerektiği yönündeki bu aklın ilk ve bir anlamda tek kuralından, felsefe şehrinin her duvarına yazılmayı hak eden şu sonuç doğar: Sorgulamanın önünü kesmeyin.

Sapkın düşünceler, başkalarına veya onların özgürlüklerine doğrudan zarar vermediği sürece, toplum için özellikle faydalıdır. Sapkınlıkları, çoğu insanın onlardan uzak durması anlamına gelir ve ayrıca, yanlış yönlendirilmiş düşünceler bile, bu düşünceleri sadece bastırmak yerine onlara karşı çıkma süreci yoluyla topluluğun kendi kendine öğrenmesini geliştirir.

Bu nedenle liberalizm, her şeyden önce bireylere ve topluluklara deneysellik alanı sağlamakla ilgili olmalıdır.

İkinci unsur: Tahakkümsüzlük ve özyönetim

Klasik liberalizm özgürlüğü, müdahale edilmeme (özellikle de devlet kurumları ve aktörleri tarafından) durumu olarak tanımlar. Esas itibariyle, devlet ya da bürokratlar bana neyi düşünüp düşünmeyeceğimi, neyi yapıp yapmayacağımı söyleyemiyorsa özgürüm demektir. (Bireysel özerkliğin ve ekonomik özgürlüğün kutsallığı üzerine inşa edilen ve son birkaç on yılda sağda ve bazı teknoloji çevrelerinde popülerleşen liberteryanizm, daha da ileri giderek vergilendirme ve düzenlemenin her zaman bir özgürlük ihlali olduğunu savunur. Bu tür bir tutum, buradaki argümanlarla haklı gösterilemez.)

Müdahalesizlik, mükemmel bir başlangıç noktasıdır. Zorlamanın deneysellikle neden bağdaşmadığını açıkça ortaya koyar. Ancak bu, deneyselliğin temelini oluşturması gereken özgürlükler

için yeterli değildir. "Tahakkümsüzlük" anlayışı bu noktada çok daha uygundur. Roma Cumhuriyeti'ne kadar uzanan bu anlayış Quentin Skinner, Philip Pettit ve Frank Lovett gibi "cumhuriyetçi düşünürler" tarafından savunulur. Roma Cumhuriyeti'ndeki vatandaşlık kavramı (tüm kusurlarına ve mantıksal tutarsızlıklarına rağmen), yasalar önünde eşitliğe, vatandaşların sahip olduğu haklara ve cumhuriyetin kurumlarını ve yaşam tarzını koruma sorumluluğuna dayanıyordu. Pettit bunun özünde, "Başkasının merhametine kalmış şekilde yaşamayı ve kişiyi başkasının keyfi olarak dayatabileceği bir kötülüğe karşı savunmasız bırakan bir yaşam tarzını" reddeden bir özgürlük kavramının yattığını savunur.

Daha açık bir ifadeyle, müdahalesizliğin aksine, bir at için tahakkümsüzlüğün, binicinin dizginleri elinde tutup kullanmamayı seçtiği "serbest dizginler" değil, binicinin fikrini değiştirip kontrolü ele geçirme seçeneğinin bile bulunmadığı "dizginsiz olma" durumunu gerektirdiğini öne sürer.

Pettit Roma Cumhuriyeti'ne atıfta bulunarak, bu kavramı şöyle detaylandırır:

> İlk olarak, özel şahıslar ve dernekler karşısında bağımsız olmalısınız; *dominium* veya özel güç karşısında korunmasız kalmamalısınız. İkinci olarak, devlete karşı belirli bir bağımsızlığınız olmalı; devlet faaliyetlerinin kontrolünde, *imperium* ya da kamu gücü karşısında korunmasız kalmayacak şekilde söz sahibi olmalısınız. Bir yanda kişisel bağımsızlığınız, diğer yanda siyasi bağımsızlığınız olmalı.

Bu bölümün başında da belirttiğim gibi, Pettit'in sözünü ettiği özgürlüklerden ilki, toplulukların ve normlarının da benzer bir güce sahip olmaması ve normlar kafesinin özgürlük ve deneysellik önündeki en boğucu kısıtlamaya dönüşmemesi için genişletilmelidir.

Toplumda tahakkümsüzlüğü arzulamanın, burada sunduğum gerekçelerin ötesinde nedenleri vardır. Ancak tahakkümün deneysellik için son derece elverişsiz olduğu da aşikârdır. Bir birey gerçek anlamda özgür değilse ve açık veya örtük biçimde başka bir

tarafın merhametine ya da keyfine bağlıysa, ifade ve tercih özgürlüğü kısıtlanmış demektir.

Tahakkümün deneyselliğin düşmanı olduğu başka bir boyutu daha vardır. Bazı gruplar tahakküm altındaysa, bakış açıları hem denenecek yeni şeylerde hem de bu yeniliklerin değerlendirilme biçiminde kaybolup gidecektir. W. E. B. Du Bois, Afro-Amerikalılara yönelik yoğun toplumsal ayrımcılık bağlamında bu durumu çok iyi görmüş ve şöyle yazmıştı:

> Yalnızca acı çeken kişi acısını bilir... ve annelerin, eşlerin ve kız çocuklarının bilgisini kendi bilgeliğinin dışında tutan hiçbir devlet güçlü olamaz... Aynı argümanlar, dışlanan diğer gruplar için de geçerlidir.

Bu şekilde kavramsallaştırılan "tahakkümsüzlük", toplum mühendisliğine, yani insanların inanç ve pratiklerini dönüştürmeye ve denetlemeye yönelik yukarıdan aşağıya müdahalelere karşı bir argümandır. Toplum mühendisliği devletten, normlardan veya elitlerden gelebilir. Kaynağı ne olursa olsun, yoğun toplum mühendisliği deneyselliği ortadan kaldırır.

Tahakkümsüzlük ayrıca yukarıdaki alıntıda Pettit'in ikinci özgürlük tanımında vurguladığı üzere, *özyönetimi* de gerektirir. "Özyönetimle" topluluklardan başlayıp ulusal düzeye uzanan, aşağıdan yukarıya katılım, söz sahibi olma ve kolektif kararlara katkıda bulunma yöntemlerini kastediyorum. Demokratik katılım ve sivil toplumun harekete geçirilmesinin yanı sıra, toplulukların öncelikleri doğrultusunda örgütlenme süreci de özyönetimin bir parçasıdır.

Her toplumda insanlar yasalara, kurumlara ve normlara uymakla yükümlüdür ve ihlaller cezalandırılır. Bu tür kuralların dayatılması, söz konusu kurallar, onlara tabi olan insanların görüş ve önceliklerine duyarlı değilse, bir tahakküm biçimine de dönüşebilir. Özyönetim, belirli düzeyde duyarlılık kazandırır ve kuralların bir tahakküm aracına dönüşmesini engelleyen bir kale görevi görür. Özyönetim ayrıca, gücün nüfusun dar bir grubun elinde yoğunlaşmasını önleyerek pratikte tahakkümsüzlüğü daha olası hale getirir.

Özyönetimi tercih etmek için başka güçlü nedenler de var. Ancak benim argümanımın dayanağı yeterince açık. Deneysellik, özellikle de yeni ve fikir ayrılığı içeren girişimler, bir tarafın diğeri üzerinde tahakküm kurduğu durumlarda bastırılır. Devletin tahakkümü deneyselliğe açıkça düşmandır. Kafka'nın *Dava* adlı eserinde tasvir ettiği bürokratik kontrolü hatırlayın; bir banka memuru belirsiz bir suçtan tutuklanıp yargılanır ve bu yüzden kendini de savunamaz.

Batı demokrasilerinde vurgulanan özyönetimin bir yönü, insanların yöneticileri görevden almasını sağlayan oy kullanma işlemidir. Oy kullanma yöneticinin gücünü (ki bu güç çoğu zaman en kötüye kullanılan dayatmaların kaynağıdır) sınırlar. Gündemin belirlenmesinin dar bir elit kesimin tekelinde kalmasını önlemek için de vatandaşların önerilerde bulunmalarına ve yeni fikirler ortaya atmalarına izin verilebilir.

En azından Montesquieu'nün çalışmalarından bu yana, etkin demokratik yönetimin, yönetenlerin gücünü farklı bileşenlere ayıran, böylece siyasi elitlerin birbirlerini denetlemesini sağlayan kurumsal düzenlemelere dayandığı kabul edilir. James Madison'ın *Federalist Yazılar*'daki ünlü sözleriyle, "Hırs, hırsla dengelenmelidir." Amerika Birleşik Devletleri'nde yargı, yürütmenin eylemlerini iptal edebilir, yasama ise her zaman yürütmenin yetki alanını sınırlandıran hükümetin temel kolu olarak tasarlanmıştır. Yirminci yüzyılda, idari devlet, kendi misyonuna sahip olduğu için yürütmenin suistimallerini sınırlayabilen bir başka güç olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin, Federal Rezerv'in görevi para sistemini ve enflasyonu kontrol etmektir ve ABD başkanı, popüleritesini artırmak için daha düşük faiz oranları talep etse bile Federal Rezerv bu görevini yerine getirmeye devam eder.

Ancak özyönetim vurgusu, demokrasinin yalnızca seçim siyaseti ve güçler ayrılığından ibaret olamayacağını bize hatırlatmalıdır. Vatandaşların tek rolünün, beklentileri karşılayamayan bir başkanı veya başbakanı oylarıyla görevden almak olduğu pasif bir demokrasi anlayışı, gerçek bir güç denetimi oluşturmaz. Aktif bir vatandaşlık özyönetimin temel bir parçasıdır. Özyönetim topluluk düzeyinde başlamalıdır ancak birden fazla topluluğu etkileyen yollar ve yasalar ya da tüm toplumu ilgilendiren meseleler gibi

daha geniş ölçekte paylaşılan kaynaklar ve öncelikler söz konusu olduğunda topluluğun ötesine de geçmelidir.

Erken dönem liberal düşünürler, özyönetim konusunda oldukça ısrarcıydılar. İngiliz İç Savaşı'nda New Model Army'de albay olan etkin cumhuriyetçi düşünür Algernon Sidney bu noktayı açık bir şekilde ifade eder:

> Özgürlük yalnızca bir başkasının iradesinden bağımsız olmaktan ibaretse ve köle dediğimizde, kendi bedeni üzerinde de malı üzerinde de kontrolü olmayıp ancak efendisinin iradesine göre hareket edebilen birini anlıyorsak, sahip oldukları her şey üzerindeki tek hakları hükümdarın dilediği an geri alabileceği lütfundan öteye geçmeyen kişiler veya uluslar köle değilse o zaman doğada "köle" diye bir şey yoktur.

Özyönetim gücü sınırlar. Ancak bu kadarıyla kalmaz. Siyasi katılım, toplumsal yaşam bağlamında *topluluk düzeyinde deneysellik* biçimidir. Karşı tarafın argümanını anlamaya çalıştığımızda, karşı argümanlar geliştirdiğimizde ve uzlaşı yolları aradığımızda aslında hepimiz bir tür deney yaparız. Özyönetimle desteklenen bu topluluk düzeyindeki deneysellik, özellikle çalkantılı ortamlarda toplumsal uyum açısından büyük önem taşır çünkü ihtiyacımız olan adaptasyon sürecinin önemli bir kısmı topluluk düzeyinde gerçekleşir. Toplulukların farklı öncelikleri ve değerleri olmasaydı (hepsi birbirini taklit edeceği için) bu tür bir deneysellik mümkün olmazdı. Özyönetim yeteneğine sahip olmasalardı bunu deneme imkânı bile bulamazlardı.

Özyönetim, bireyler siyasi ve toplumsal yaşamda müzakere ve koalisyonlar için yeni bağlantılar kurdukça, bilgi paylaşımı için de yeni yollar açar.

Bu değerlendirmeler aynı zamanda özyönetimin standart "Batı demokrasisi"nden farklı biçimler alabileceğini de ortaya koymaktadır. Küçük ve orta ölçekli toplumlarda, resmi seçimlerin yapılmadığı meclisler, modern ve büyük ulus devletlerde nasıl işleyeceği net olmasa bile bir özyönetim yöntemi olarak da zaman zaman işlev görmüştür. Kabile gelenekleri bazen siyasi katılım yöntemleriyle birleştirilebilir. Alçakgönüllülükle ve yanılabilir olduğumuz

bilinciyle, Batı tarzı demokrasinin tahakkümsüzlük için temel oluşturan tek siyasi örgütlenme biçimi olduğu sonucuna varmakta acele etmemeliyiz.

Sonuç olarak, özyönetim aşırı gücü kontrol etmenin temel yöntemlerini güvence altına alabilir, topluluk önceliklerinin hayata geçirilmesini sağlayarak dayanışmaya katkıda bulunabilir, siyasi katılım yoluyla deneysel ve sosyal öğrenmeye vazgeçilmez bir boyut katabilir ve topluluk düzeyinde çok ihtiyaç duyulan deneyselliği ortaya çıkarabilir.

Bu çerçevede, ileri sürdüğüm argümanlar demokrasi ile liberal değerlerin birbiriyle çeliştiği yönündeki yaygın kanaatin aksine konumlanır. Ben liberalizmin demokrasi ve özyönetimle sinerji içinde olduğunu savunuyorum. Dolayısıyla liberal demokrasi kavramı ne kendi içinde çelişkili bir ifadedir ne de birbirinden kopuk iki ayrı düşüncenin zoraki birleşimidir. İşin doğrusu, siyasi alanda ifade ve tercih özgürlüğüne yönelik liberal vaatler, belli düzeyde özyönetim olmadan anlamsız kalır çünkü aksi takdirde bu eylemlerin hiçbir belirgin etkisi olmaz. Dahası, özyönetim hem özel hem de kamusal alanda tahakkümsüzlük için kritik önem taşımakla kalmaz, aynı zamanda özgürlüklerin kapsamını genişleterek grupların kolektif olarak özgürce tercihler yapmasına olanak tanır. Bu bakımdan burada ele alınan liberalizm teorisinin özünde, aynı zamanda gerçek bir özyönetim vaadine dayanan bir liberal demokrasi teorisi olmasının anlamı budur.

Demokrasi ve liberalizmin çatışabileceği durumlar da vardır elbette. Bir çoğunluğun bazı kişilerin özgürlüklerinin kısıtlanmasını desteklemesi gibi. Ancak bu, vurguladığım noktayla çelişmez. Liberalizm temel özgürlükleri koruyan bir özyönetimi destekler, Onuncu Bölüm'de açıklayacağım gibi, çoğunlukçu demokrasi anlayışlarını değil. Bununla birlikte asıl önemli nokta, burada tanımladığım ve savunduğum türden bir liberalizmin, özyönetim olmadan var olamayacağıdır. Liberalizm demokrasiyle güçlenir, demokrasi de liberalizmle.

Son olarak, tahakkümsüzlük aynı zamanda *adil bir oyun alanını* da (fırsat eşitliğini) gerektirir ve bu da pratikte gerçek anlamda dezavantajlı olanlara yardım etmek için belli ölçüde yeniden bölüştürmeyi gerektirir. Devletin tahakkümü deneyselliği köreltebilir

ancak özel aktörlerin veya piyasanın kişisel olmayan dinamiklerinin tahakkümü de aynı şekilde köreltici olacaktır. Tahakkümsüzlük fırsat, kaynak ve temel yaşam güvencesi gerektirir. Beni işten çıkarma gücünüz beni yoksulluğa ve açlığa sürükleyebiliyorsa, o zaman benim üzerimde tahakkümünüz var demektir. Bu da deneyselliği sekteye uğratır.

Pettit tahakkümsüzlük için şu "gözlerinin içine bakabilme" testini öneriyor:

> Gözlerinin içine bakabilme testi, insanların temel yaşam tercihlerinde –kısaca temel özgürlüklerde– müdahale gücünün uyandırabileceği türden bir korku veya boyun eğme gereği duymadan başkalarının gözlerinin içine bakabilecek imkâna ve korumaya sahip olmalarını gerektirir. Sosyal, tıbbi ve adli güvenceniz olduğunda ve uygun bir yasal ve ekonomik düzenden faydalandığınızda, güvenliğiniz için başkalarının lütfuna bağımlı kalmaz, küçümseyici tavırlara maruz kalmazsınız.

Bu test deneyselliğe de uygulanabilir. Sizinle eşit şartlarda göz göze bakabilecek bir konumda değilsem o zaman isteklerinize, inançlarınıza ve çıkarlarınıza ters düşecek şekilde deney yapabilir miyim?

Gözlerinin içine bakabilme testi, her türlü toplumsal ayrımcılığın deneyselliğe zarar verdiğini açıkça ortaya koyar. Gruplar ayrımcılığa uğrarsa, yanlış konsensüsleri sarsabilecek deneyler yapma fırsatına veya özgüvenine sahip olamayabilirler. Şartlar aşırı derecede eşitsizse de aynı sonuç ortaya çıkar. Deneysellik açısından gözlerinin içine bakabilme testi, belirli düzenlemelerin neden kritik olduğuna da işaret eder: Toplumsal ve ekonomik dinamiklerin oluşturduğu şartlar etkin deney yapmayı engelleyecek kadar eşitsizse, daha az ekonomik kaynağa veya daha düşük sosyal statüye sahip olanları koruyan düzenlemeler deneysellik alanını genişletebilir.

Fırsat eşitliği aynı zamanda makul bir yeniden bölüşümü ve sosyal güvenlik ağını da destekler. Büyük eşitsizliklerin olduğu bir toplum, etkin deney için elverişli bir zemin sunamaz. Örneğin, servet ve toplumsal güç yalnızca birkaç teknoloji milyarderinin

elindeyse, geri kalanlar yeni şeyler denemekten çekinebilir, hatta korkabilirler. Bu kişiler yeni şeyler denemeye ne kadar hevesli olurlarsa olsunlar, sosyal statü ve prestij dağılımı öylesine çarpık olabilir ki toplumun önemli kararlarında yalnızca milyarderlerin düşünceleri ve eylemleri önem taşır. Yeniden bölüşüm her durumda daha az varlıklı olanlara daha fazla kaynak ve güvence sağlamanın bir aracı olmalıdır. Bunun, en üst ve en alt kesim arasındaki servet eşitsizliklerini aktif olarak sınırlamak için de kullanılıp kullanılmayacağı ise, kurumların milyarderlerin servetlerini başkaları üzerinde aşırı güç uygulamak için kullanmalarına izin verip vermediğine bağlıdır. Servetin büyük bir statü kazandırdığı ve süper zenginlerin siyasi nüfuzunu kısıtlayan kurumların zayıf olduğu Amerika Birleşik Devletleri gibi toplumlarda, bu yönde adım atmak için güçlü gerekçeler vardır.

Bir kez daha belirtmek gerekirse fırsat eşitliği ve makul düzeyde yeniden bölüşümün tek veya başlıca gerekçesi, deneyselliği ve kolektif bilgi oluşumunu desteklemek değildir. Adalete dair birçok farklı görüş, adil olmayan bir rekabet ortamına şiddetle karşı çıkar. Bazı toplumlar kaynakların daha eşit bir şekilde dağılımını sağlamak amacıyla daha yüksek düzeyde yeniden dağıtımı tercih edebilirler. Bununla birlikte, deneysellik açısından tahakkümsüzlük kendi başına da adil bir oyun alanını gerektirir ki bu da zaten belirli ölçüde kaynak aktarımı ve toplumun daha az şanslı üyelerine destek anlamına gelir.

Yeniden bölüştürmeye dair ek bir argüman da "kolektif bilginin cazibesi" varsayımından gelir. Böyle bir tercihin çok sayıda insanın kolektif bilginin birikimi ve kullanımından dolayı daha kötü duruma düşmeyeceği düşüncesine dayandığını hatırlayalım (örneğin işlerini ve gelirlerini yok edebilecek yeni teknolojiler gibi). Bu koşullar altında yeniden bölüşüm kolektif bilginin arzu edilirliğini güçlendirebilir; çünkü bu, ekonomik kaybedenlerin kısmen tazmin edilmesini sağlar.

Üçüncü unsur: Ekonomik büyüme

Dört varsayımdan çıkardığım üçüncü sonuç, ekonomik büyümenin desteklenmesidir. Ekonomik büyüme, maddi koşulların

iyileştirilmesi için gereklidir ve kolektif bilginin birikimi ve kullanımıyla iç içedir. Ayrıca deneysellikle beraber kendini besleyen bir yapıdadır: Girişimci çabalar, yeni üretim teknikleri ve yeni mal ve hizmetler üzerinde yapılan denemeler ekonomik büyümeyi tetikler, ekonomik büyüme de deney yapma imkânlarını genişletir. Aynı zamanda, ekonomik büyüme tahakkümsüzlük açısından da çok önemlidir. Toplum ne kadar çok kaynağa sahipse –özellikle de bu kaynaklar adil bir şekilde dağıtılıyorsa– insanların başkalarına veya devlete bağımlı olmadan karar verebilme seçenekleri o kadar artar.

Başarılı bir toplumun tek kriterinin ekonomik büyüme olmaması önemlidir. Öyle olsaydı, büyük eşitsizlikler yaratan büyüme ve hatta nüfusun yalnızca çok küçük bir kesiminin gelirini artıran büyüme bile affedilebilirdi. Ancak ortaya koyduğum varsayımlara göre durum böyle değildir. Kolektif bilginin arzu edilirliği, kazanımların paylaşılması üzerine kuruludur.

Ekonomik büyüme büyük eşitsizlikler yaratırsa, ortaya çıkan güç dengesizliklerini kontrol altına almak giderek zorlaşır. Önceki bölümde vurguladığım Amerikan liberal demokrasisinin başarısızlığının bir boyutu da, ülke genelinde refah düzeyi artarken, ekonomik büyümeden çok az faydalanan ya da hiç faydalanamayan birçok grubun kendini güçsüzleşmiş hissetmesidir. Bu gruplar, büyüme sürecinin ortaya çıkardığı milyarderlerin ve eğitimli elitlerin sahip olduğu toplumsal ve siyasi gücü, kendi haysiyetleri ve özgürlüklerine aykırı görmeye başladılar.

Bu nedenle ekonomik büyümenin, aşırı eşitsizliklere karşı en azından bazı denetimler sağlayan ve örneğin farklı topluluklardan ve geçmişlerden gelen insanlar için iyi ve yüksek ücretli işler yaratarak, ortak refah için uygulanabilir yollar arayan kurumsal bir yapı içine yerleştirilmesi büyük önem taşır.

Oranına ve niteliğine bağlı olarak ekonomik büyümenin, olumsuz sonuçları (çevresel tahribat gibi) olabilir veya uzak gelecekte doğal sınırlarla karşılaşabilir. Buna rağmen benim liberalizm savunmam, paylaşılma kapasitesine sahip "doğru türde büyümeyi" güçlü şekilde destekler. Dünya genelinde milyarlarca insanın yoksulluk içinde veya sınırında yaşadığı ve sanayileşmiş dünyada daha fazla refah ve nitelikli işlere talebin hâlâ ciddi boyutta olduğu günümüz koşullarında daha da önemlidir.

Özetle, ekonomik değişim sürecinin yarattığı bazı gerilimlere rağmen, büyümenin liberal ideallerdeki kritik rolünü göz ardı etmemek gerek. Ekonomik büyümenin, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde eşitsizliği körüklemiş olması ondan vazgeçebileceğimiz anlamına gelmez. Orta vadede, uygulanabilir başka bir alternatif yok. Yeni mal ve hizmetlere dayalı büyüme, çevreye de daha az zararlı olabilir. En önemlisi, tahakkümsüzlüğü ve özgür deneyselliği arzu ediyorsak, daha da önemlisi, kolektif bilginin hayatlarımızı iyileştirmede faydalı olduğu fikrine sadık kalmak istiyorsak, ekonomik büyümeyi benimsemeli ve bu büyümenin paylaşılabilir ve sürdürülebilir hale gelmesini sağlayacak doğru kurumsal yapıyı inşa etmeliyiz.

Dördüncü unsur: Ilımlı toplulukçuluk *(communitarianism)*

Bu mantık zincirinden çıkan dördüncü unsur, bireyin kendi topluluğuyla ilişkisi hakkındadır. Sosyal öğrenme olmadan deneyler neredeyse hiç fayda sağlamaz; deneyi yapan kişi dışında kimse bu deneylerden bir şey öğrenmezse ve inançlarını ya da uygulamalarını değiştirmezse, kolektif bilgiye ve toplumun hedeflerine ulaşılmasına katkı oldukça sınırlı kalır. İletişim ve güven, sosyal öğrenme için çok büyük önem taşıdığından, toplulukların oynadığı temel rolü kabul etmeliyiz. Hatta daha önce de vurguladığım gibi, toplulukların kendileri tarafından yapılan denemeler toplumsal bilginin üretilmesi için hayati önem taşır. Son olarak, özyönetim de yerel düzeyde, topluluklarla başlamalıdır.

Bu argümanlar, toplulukların tercihlerine ve farklı biçimlerine değer veren ve saygı duyan bir toplumsallığı gerektirir. Ben bu sonuca ılımlı toplulukçuluk diyorum çünkü gördüğümüz üzere toplumlar denemeler yapmanın önünde güçlü bir engel haline de gelebilir. Topluluklar, diğer birçok toplumsal kurumdan çok daha fazla normlara bağlıdır. Ancak normlar hem imkân sağlar hem de kısıtlar.

Aslında, liberalizmin merkezinde, topluluğun üstlendiği temel roller –toplumsal anlamın ve ortak anlayışın inşası, faydalı bilginin yayılmasına katkı ve özyönetimi mümkün kılma– ile bireylerin

ve diğer toplulukların özgürlüklerine ve özyönetime katılımlarına getirdiği kısıtlamalar arasında sıkıntılı bir ödünleşim yer alır.

Bu varsayımlardan kusursuz bir reçete çıkmaz ve çıkmamalıdır da. Aksine daha fazla nüans gerektiren dengeler ve uç örnekler söz konusudur. Liberalizm kemikleşmiş politika ve kurallar dizisi değil, bu ödünleşimlerin üstesinden gelmemize yardımcı olabilecek bir çerçevedir. Son karar kendi kendini yöneten toplumlar tarafından verilmelidir.

İşçi sınıfı liberalizmi

Bu dört unsur, bu kitapta önerdiğim liberalizmi bir bütün olarak tanımlar ve ben bunların günümüzdeki pratik uygulamasına "işçi sınıfı liberalizmi" diyorum. Bu, deneyselliği ön plana çıkaran bir liberalizm anlayışıdır. İfade, örgütlenme ve tercih özgürlüklerini savunan bu yaklaşım söz konusu özgürlükleri tahakkümsüzlük temelinde kavramsallaştırır. Kapsamlı toplum mühendisliğinden kaynaklananlar da dahil, her türlü aşırı güce şüpheyle yaklaşır ve böyle bir güce karşı dengeleyici unsur olarak özyönetimi gerekli kılar. Ayrımcılığa karşı durur, yeniden bölüşüm ve güvenlik ağı aracılığıyla daha az şanslı ve daha az varlıklı üyelerin toplumun kaynaklarından faydalanmasını, böylece ekonomik faaliyetlere, sosyal öğrenmeye ve kolektif bilgi birikimine katkıda bulunmasını sağlamayı amaçlar. Ekonomik büyümeye ve ilerlemeye, özellikle de farklı geçmişlere ve becerilere sahip insanlar için iyi iş imkânlarına değer verir. Ayrıca toplumu, sosyal anlam, güven, iletişim ve faydalı bilginin paylaşılmasının merkezi olarak kabul eder ve ona saygı duyar.

Liberalizm alçakgönüllü olmalıdır ve sürekli gelişmekte olan bir süreç olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla dış etkenlerin yanı sıra kendi yarattığı sebeplerden kaynaklanan çalkantılı dönemlerde yeniden tasarlanıp inşa edilmesi, liberalizmin doğasına aykırı değildir. Liberalizm, bir sonraki bölümde ele alacağım üzere, dengelerin ideal olarak müzakere yoluyla oluşturulması gereken bir çerçevedir. Savunduğum unsurlar, (yeniden bölüşümün derecesi veya zararlı eylemlerle özgürlükler arasındaki kesin çizgi gibi) zor toplumsal sorunlara kesin çözümler dayatmadan, bu çerçevenin sınırlarını çizer.

Bunlar, Dördüncü Bölüm'de açıkladığım gibi, liberal demokrasinin büyük başarılar kazandığı dönemlerde fiilen izlediği unsurlardır. Aynı zamanda, sanayi sonrası siyaset bağlamında liberal eylemciler ve elitler tarafından terk edilen unsurlardır. Deneysellik ve onu destekleyen değer ve önceliklerdeki çeşitlilik caydırıldı, tahakkümsüzlükle ilgili fikirler göz ardı edildi, üniversite mezunları daha fazla toplumsal güç kazandıkça ve yukarıdan aşağıya teknokratik bir bakış açısını tercih etmeye başladıkça özyönetim kenara itildi, toplum mühendisliği gündemi, kültürel tutumlardaki çeşitliliği caydıran yeni bir normlar kafesi yarattı, ortak refah ve nitelikli işler öncelik olmaktan çıkarıldı ve topluluk unutuldu.

Bir sonraki bölümde, burada dile getirilen temel kavramların, özgürlüğü bir toplumsal sözleşme üzerinden meşrulaştırma çabalarıyla neden gerilim içinde olduğunu ve sözleşmeci argümanların yukarıdan inme planlara nasıl zemin hazırladığını ve liberalizmi nasıl bir krize sürüklediğini anlatıyorum.

3
Toplumsal Sözleşme Olmadan Liberalizm

Özgürlük yalnızca hükümetlerin keyfi gücünden kurtulmak değildir. Aynı zamanda yokluk, sefalet ve diğer toplumsal sorunların yarattığı ekonomik esaretten, her türlü keyfi güçten bağımsız olmaktır. Aç bir insanın özgürlüğünden bahsedilemez.

- William Beveridge

Hangi ilkelere göre hareket ettiğimi bilmeden bir şeyi onaylayıp diğerini onaylamadığımı, bir şeye güzel deyip diğerine çirkin dediğimi, doğru ile yanlış, akıl ile cehalet arasında karar verdiğimi düşünmek beni huzursuz ediyor. Bilim dünyasının bütün bu konularda böylesine acınası bir cehalet içinde olması beni endişelendiriyor.

- David Hume

On üçüncü yüzyılda öncelikle bir Viking kalesi olarak inşa edilen Dublin Kalesi, hâlâ şehir merkezindeki en yüksek noktada yükselir. İrlanda gücünün uzun zamandır merkezi olarak anılan kale, yaldızlı sütunları ve kraliyet mavisi tavanıyla, her başkanlık yeminine tanıklık etmiştir. 2016 yılında ise burası siyasetçiler ya da ziyarete gelen devlet adamları yerine, İrlanda'yı yansıtacak rastgele seçilmiş doksan dokuz vatandaşla dolduruldu.

Yargıç Mary Laffoy "müzakereci demokrasi alıştırması" olarak tanımladığı bu Vatandaşlar Meclisi'ne başkanlık etmekle görevlendirildi. Ne parti denetçileri vardı ne piskoposlar. Yalnızca

İrlanda'nın en tartışmalı meselelerinden biri olan kürtaj yasağına ilişkin Sekizinci Yasa Değişikliği'nin kaldırılması üzerine çalışan doksan dokuz İrlandalı vatandaş vardı. Masalar altı vatandaş, bir not tutan ve müdahale etmeyen bir düzenleyiciden oluşacak şekilde düzenlendi. Katılımcılardan biri olan girişimci Louise Caldwell salondaki atmosferi "Samimi ama ciddi... Çok fazla konuşanlara tüm görüşleri dinlememiz gerektiği nazikçe hatırlatılırken, daha sessiz üyelerse konuşmaya teşvik ediliyordu" şeklinde tarif etmişti. Tüm sesler önemliydi.

Sokaklar kaos içindeydi. Bir ay önce yirmi bin kişi yağmur altında "İptal Et" sloganlarıyla yürürken kürtaj karşıtı gruplar da fetüslerin rahatsız edici derecede ayrıntılı fotoğraflarını gözler önüne seriyordu.

Beş aya yayılacak şekilde, beş hafta sonu boyunca Vatandaşlar Meclisi kadın doğum uzmanlarının cinsel şiddet üzerine konuşmalarını, hukukçuların fetüs haklarıyla ilgili maddeler üzerine analizlerini ve kampanyacıların Liverpool kliniklerine yaptıkları gece uçuşlarıyla ilgili hikâyelerini dinledi. Sonunda meclis hararetli bir müzakere sürecinin ardından oylamaya geçti.

Oylama, yüzde 64'lük bir oranla yasanın kaldırılması yönünde sonuçlandı. Sekiz ay sonraki referandumsa halkın yüzde 66'sının yasağın kaldırılmasından yana olduğunu ortaya koydu. Birçoklarının ihtimal bile vermediği ya da en azından ülkeyi ikiye bölmeden mümkün olamayacağını düşündüğü şey gerçek oldu ve İrlanda, farklı topluluklardan önemli ölçüde meşruiyet ve kabul görerek kürtaj yasağını kaldırdı.

O zamandan bu yana İrlanda, yaşlanan nüfus, sabit süreli parlamentolar, hatta biyolojik çeşitlilik kaybı dahil, çeşitli konular için vatandaş meclislerini topladı. İrlanda Cumhuriyeti monarşi için inşa edilmiş bir salonda, en zorlu kararları tartıştı ve ayakta kaldı.

Nüfusun büyük çoğunluğunun desteğini alarak ihtilaflı meselelerde kolektif kararlara meşruiyet kazandırmak İrlanda'nın başardığı ve birçoklarının ihtimal bile vermediği bir durumdur. Oysa Aydınlanma'dan bu yana liberal ve illiberal düşünürler insan davranışına ve topluma dışarıdan dayatılabilecek, değişmez mecburiyetlere ya da insanlar için neyin iyi olduğunu belirleyen, haklılığı farazi bir toplumsal sözleşmeye dayalı ilkelere yönelmişlerdir.

Günümüzde liberalizmin temsil ettiği değerlerde de aynı bölünmeyi görebiliriz. Bu yaklaşım John Locke, Montesquieu, Adam Smith, Jeremy Bentham, John Stuart Mill veya Friedrich Hayek gibi isimlerle anılan, özellikle devlet kurumları veya çoğunluğun müdahalesizliğine odaklanan "klasik liberalizm" olarak tanımlanabilir (ancak Mill'in sonraki yazıları önceki bölümde önerdiğim görüşlere daha yakın olsa da Smith'in düşüncesi, ileride açıklayacağım üzere çok daha zengindir). Felsefeci Isaiah Berlin, devletin bireylere neyi yapamayacağını veya neyi yapmaması gerektiğini belirttiği için buna "negatif özgürlük" adını verdi. Avrupalıların liberalizmden bahsettiklerinde kastettikleri duruş da budur.

Ya da bu, Jean-Jacques Rousseau'ya kadar uzanan ve ABD ve Avrupa'daki ilerici liberallerin açık ve örtük bir şekilde kabul ettiği fikirlerle ilişkilendirilir. Bu versiyon ise Berlin'in "pozitif özgürlük" kavramıyla örtüşür ve gerçek özgürlüğün, devletin ve toplumun bireysel kapasiteleri ve gelişimin önünü açmak için aktif bir çaba göstermediği, yeri geldiğinde bu özgürlükleri bireylere ve topluluklara dayatmadığı bir düzende imkânsız olduğunu iddia eder. Bu pozitif veya "toplumsal" özgürlüğün gerekçesi, toplumsal sözleşmede ve bu sözleşmenin temsil ettiği "genel irade" kavramında bulunur.

Bu gelenekler bazı temel ilkeleri bakımından birbirleriyle örtüşür. Öte yandan aralarında önemli farklılıklar da vardır ve her ikisi de, faydalı kolektif bilgi inşasında benim vurguladığım topluluk ve tahakkümsüzlükten önemli ölçüde sapar. İki gelenek de topluluğu yüceltmez. İkisi de özyönetime şüpheyle yaklaşır: Klasik liberaller için özyönetim ve demokrasi çoğunluğun zorbalığına yol açabilirken, ilerlemeciler için demokrasi ve topluluk düzeyindeki öncelikler çoğu zaman genel iradeyle çelişir.

Bu bölümde, tıpkı İrlanda'nın kürtajla ilgili karar alma sürecinde olduğu gibi, topluluk, müzakere ve toplumun tamamından ve farklı kesimlerinden geniş bir kabul görme temeline dayanan (işçi sınıfı) liberalizmi için alternatif bir temel oluşturmak amacıyla siyaset felsefesinin derinlerine iniyorum. Geniş liberal çatının özyönetimi vurgulayan benim durduğum köşesinin, kendini genel etik ilkelerle gerekçelendirmek yerine, toplumdan genel kabul görmeyi hedeflemesi son derece doğaldır. Göstereceğim üzere, topluluk

erken dönem liberal filozoflar için önemliydi ve tahakkümsüzlük fikirleri, müdahalesizlik ve ilerici toplumsal özgürlük kavramlarına yol açtı. Ardından, toplumsal sözleşme teorilerine yönelik itirazımı sunuyorum: Bu teorilerin gerekçeleri, müzakere veya itiraz olmaksızın insanlara dayatılabilecek, hesap verilmeyen, yukarıdan aşağıya doğru işleyen planlara kolayca dönüşebilmektedir. Sekizinci Bölüm'de daha ayrıntılı olarak açıklayacağım üzere bu eğilimler toplum mühendisliğine zemin hazırlayarak liberalizmin krizine de ortam sağlıyor.

Liberalizm ve topluluk

Topluluk, liberalizmle çelişmez. Özgürlük, faydalı bir kolektif bilgi inşa edebilmek için geniş özgürlüklerle, karşılıklı anlayışla, saygıyla ve güvenle uyumlu topluluk normlarına ihtiyaç duyar. Topluluğun rolü, Roma Cumhuriyeti dönemine kadar uzanan erken dönem liberal düşünürler tarafından kabul edilmişti.

Topluluk, özellikle de onun ürettiği karşılıklı anlayış, saygı ve yükümlülükler, Cicero'nun yazılarında sıkça vurgulanan bir temaydı. Cicero şöyle diyordu:

> Bizler... ortak iyiye katkıda bulunmalı ve yeteneklerimizi, emeğimizi ve kaynaklarımızı kullanarak, karşılıklı iyilik alışverişiyle insanlar arasındaki toplumsal birliği güçlendirmeliyiz.

Yalnızca Roma Cumhuriyetçileri değil, onlardan önceki Atinalılar da özgür vatandaşların hakları kadar yurttaşlık görevlerine de önem vermişlerdir. Atina vatandaşlarına dair günümüze ulaşan belgeler, onların Atina topluluğuna karşı görevlerini vurgular. Atina yasama organında görev yapmak ve bazı idari sorumluluklar üstlenmek seçenek değil, mecburiyetti. Şehir devletinin savunması da asla pazarlık konusu olamazdı. Peloponnesos Savaşı sırasında Atinalı siyasetçi hükümdarı olan Perikles, ünlü Cenaze Töreni Söylevi'nde "[Atina'nın] ihtişamını fark ettiğinizde, bunun görevlerinin bilincinde ve bunu yerine getirme cesaretine sahip insanlar tarafından kazanıldığını düşünün" demiş, "siyasete ilgi duymayan

bir adamın kendi işiyle meşgul olduğunu söylemiyoruz; onun burada hiç işi olmadığını söylüyoruz" diye de eklemiş.

Romalılar için liberallik, karşılıklı yardımlaşma, yalnızca almayı değil, vermeyi de kabul etme anlamına da geliyordu. Cicero ve sonraki dönemden Romalı filozof Lucius Annaeus Seneca, toplumluk içinde hediye vermenin ve iyilik yapmanın ve karşılığını da vermenin önemini vurgulamışlardır. Seneca şöyle der:

> Yaşamdaki gerçek mutluluk, huzursuzluktan uzak olmak, Tanrı'ya ve insana karşı görevlerimizi anlamaktır; geleceğe endişeli bir bağımlılık duymadan anın tadını çıkarmaktır. Kendimizi umutlarla ya da korkularla oyalamak değil, sahip olduklarımızla yetinmektir ki bu fazlasıyla yeterlidir.

Ve bu ilkeler, Erasmus ve Machiavelli gibi Rönesans düşünürlerinin inançlarında da kendini göstermeye devam etti.

Görevler hakkındaki benzer düşünceler, John Locke ve Adam Smith gibi klasik liberalizmle ilişkilendirilen düşünürler arasında da yaygındır. Locke, insanlara "nazik, liberal ve medeni" olmalarının öğretilmesi gerektiğini ve toplumun bencillikten arındırılması lazım geldiğini savunur. Smith ise şöyle der: "Mensup olduğu toplumun iyiliği için elinden geleni yapmaya çalışmayan insan iyi bir vatandaş değildir." *Ahlaki Duygular Kuramı* adlı kitabı, içinde yaşadığımız toplulukları tanıyan adil ve liberal bir toplumun temellerini oluşturma girişimi olarak düşünülebilir.

John Stuart Mill de çoğunluğun zorbalığına karşı duyduğu endişeye rağmen, topluluğun önemini kabul etmiş ve "İnsanlar birbirlerine, iyiyi kötüden ayırt etmeleri için yardım etmekle ve iyiyi seçip kötüden kaçınmaları için cesaret vermekle yükümlüdürler" demiştir.

"İnsan, toplumsal sözleşmeyle doğal özgürlüğünü kaybeder"

Ancak Aydınlanma filozofları liberalizmin temellerini oluşturmaya çalıştıklarında, topluluk kavramı gözden düştü. Birçok Aydınlanma düşünürü bunun yerine toplumun nasıl örgütleneceğine rehberlik edecek ilkeler aradı.

Aydınlanma döneminin en büyük isimlerinden biri olan Immanuel Kant da bir toplum içindeki ahlaki yaşama yön verecek evrensel ilkeler arayışındaydı. Bu ilkelerin belirli davranışları teşvik eden, diğerlerini ise caydıran, hatta yasaklayan bir deontolojik formda olması gerektiğine inanıyordu. Burada "deontoloji", toplumun etik ilkelerini belirleyen mutlak kurallar temelinde neyin doğru neyin yanlış olduğunu tanımlama çabasını ifade eder. Bazı davranışları yasaklamanın gerekçesi, tam da bireylerin bu davranışlara yönelme eğiliminde olabilmeleridir; kimsenin yapmayacağı bir şeyi yasaklamanın anlamı olmazdı. Bu yüzden deontoloji özgürlük üzerindeki kısıtlamalarla iç içe olmalıdır. Kant, bunu şu sözleriyle öngörmüştü:

> Herkesin kabul etmesi gerekir ki, bir yasa ahlak yasası olarak geçerli olacaksa, yani bir yükümlülük nedeni olacaksa, mutlak zorunluluk taşımalıdır; "yalan söylemeyeceksin" buyruğunun, sırf insanlar için geçerli olduğu, diğer akıl sahibi varlıkların ise ona aldırış etmeleri gerekmediği düşünülmemelidir.[2]

Bu düşünce, Kant'ın kategorik buyruğunun da temelini oluşturdu; "Her seferinde öyle eyle ki, eyleminin ilkesi aynı zamanda genel bir yasa olabilsin" fikri. Ya da farklı bir ifadeyle, birçok dinin altın kuralında olduğu şekilde "Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkalarına yapma."

Doğası gereği, böyle bir deontolojik duruş, yanılabilirliği veya şüpheyi teşvik etmez. Kant bunu iyi anlamıştı. İnsanlar ondan şüphe duysa koşulsuz buyruk nasıl koşulsuz olabilirdi? Bu tür bir şüphe yaygınlaşmışsa, insanlar kuraldan sapmaya meyilliyken onları bu kurala uymaya nasıl mecbur bırakabilirdiniz? Dolayısıyla Kant'ın, "yükümlülük nedeni burada insanın doğal yapısında ya da içinde bulunduğu dünyanın koşullarında değil, *a priori* olarak doğrudan doğruya saf aklın kavramlarında aranmalıdır"[3] diye güçlü şekilde savunmasının sebebi budur.

---

2. Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. Ionna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 2020.

3. Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi.*

Yaklaşımı farklı olsa da, aynı kesinliği Jean-Jacques Rousseau'nun felsefesinde de görürüz. Rousseau'nun temel kavramı "genel irade"ydi; yani bir bireyin iradesi değil, toplumun bir bütün olarak iradesi. Rousseau, bireylerin bu genel iradeye boyun eğmesi gerektiğini kesin bir dille savunur. Ortak iyi, genel iradenin bireysel tercihler üzerinde üstün olmasını gerektirir ya da onun ifadesiyle:

> İnsanın toplum sözleşmesiyle yitirdiği şey, doğal özgürlüğü ile isteyip elde edebileceği şeyler üzerindeki sınırsız bir haktır. Kazandığı şeyse, toplumsal özgürlükle, elindeki şeylerin sahipliğidir.[4]

Buradaki toplum sözleşmesi vurgusu önemlidir.

Toplumsal sözleşme hayali

Thomas Hobbes'un toplumsal sözleşme kavramı, modern felsefenin en temel fikirlerinden biridir. Hobbes, bu kavramı geliştirirken Padovalı Marsilius ve Machiavelli gibi kendisinden önceki düşünürlerin fikirlerinden beslenmiş, ancak bu fikirlere yeni bir anlam ve kapsam kazandırmıştır. Temel varsayımı ilham vericidir: Meşru bir hükümet, halkın desteğini kazandığı iddia edilebilecek bir hükümettir. Ne var ki "iddia edilebilecek" ifadesi, önemli bir hayali barındırır.

Hobbes için bu, bireyin barış ve güvenlik karşılığında bir anlaşma ya da toplumsal sözleşme aracılığıyla doğal haklarından feragat etmesi, "kendi iradesini bir başkasının iradesine emanet etmesi" anlamına geliyordu. Dolayısıyla toplumsal sözleşme, insanların kendi isteklerinin aksine de olsa güçlü bir hükümdar ya da liderin egemenliğine girmesini içerebilirdi. Yine Hobbes'un sözleriyle, "Kılıcın zoru olmadıkça ahitler sözlerden ibarettir ve insanı güvence altına almaya yetmez."[5] Hobbes'un anlaşmayı savunmadaki tercihinin ne olduğu hakkında pek şüphe kalmamıştır!

---

4. Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, Fransızcadan çeviren Vedat Günyol. İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 18.

5. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, YKY, 2007.

John Locke, toplumsal sözleşmenin kişiyi başkasının iradesine veya keyfi kararlarına boyun eğdirebileceği konusunda Hobbes'tan ayrılsa bile onun halk egemenliği argümanı da yine sözleşmeci bir temele dayanıyordu. Locke bunu şöyle özetliyordu:

> Kanıtlanmış olduğu üzere bir insan kendisini bir başkasının keyfi gücü altına sokamaz ve doğa durumunda kişi bir başkasının yaşamı, özgürlüğü veya mülkiyeti üzerinde keyfi bir güce sahip değildir, yalnızca doğa yasasının kendi varlığını ve insanlığın geri kalanını koruması için ona verdiği kadar gücü vardır.

Ancak Locke için bile, toplumsal sözleşme gerçek bir sözleşme değildi ve bir müzakere ile oluşmamıştı. Bir birey kendini bir başkasının keyfi gücü altına sokamasa da, Locke şunu eklemişti:

> İnsanın toplum içindeki özgürlüğü, rızayla toplulukta kurulmuş yasama gücünden başka hiçbir yasama gücüne tabi olmamak; bu yasama organının kendisine duyulan güvene uygun olarak çıkaracağı yasalar dışında başka hiçbir iradenin egemenliği ya da hiçbir yasanın kısıtlaması altında kalmamaktır.

Bu rıza nereden geliyor? Locke'un da, kişinin bir toplumsal sözleşmeyi veya yasama yetkisini devretme prosedürüne güven duymuş sayılabileceği hayal kavramına başvurmak zorunda kaldığı söylenebilir. İngiliz köylülerinden ortak kullanılan topraklar üzerindeki haklarından vazgeçmelerinin istenmesi –ki böylece John Locke'un da hemfikir olduğu üzere tarımda özel mülkiyet hakları tesis ediliyordu– bu durumu sıkıntılı bir hale getirdi. Parlamento kararı bu yönde olsa da köylüler buna açıkça rıza göstermediler. Buna karşı başvurabilecekleri bir yolları da yoktu üstelik. O halde bunun, insanların özgürlüklerini bir devletin veya bir zorbanın gücüne teslim etmelerinden ne farkı kalıyordu?

Aynı gerilimler, en güçlüsü Rousseau'nun felsefesinde olmak üzere tekrar tekrar ortaya çıktı. Rousseau görünürde, Locke'un bireysel özgürlüğün başlangıç noktası olması gerektiği konusundaki ısrarına katılıyordu ve şöyle diyordu:

> Her insan özgür ve kendi kendisinin efendisi olarak dünyaya geldiği için, her ne bahane ile olursa olsun, hiç kimse onu isteği dışında buyruk altına alamaz. Bir kölenin oğlu da kendisi gibi köle doğar demek, insan olarak doğmadığını ileri sürmektir.[6]

Ancak Rousseau hemen ardından durumu tersine çevirerek, gerçek özgürlük ve ortak iyinin bireyin isteklerine aykırı olsa bile, genel iradeye boyun eğmeyi gerektirdiğini ileri sürdü:

> Bir araya gelmiş birçok insanın, kendilerine bir bütün gözüyle baktıkları sürece, yalnız bir tek istemleri vardır. Bu istem de bütünün gözetilmesi ve herkesin rahatlığı ile ilgilidir. Bu durumda devletin bütün kaynakları güçlü ve yalın; kuralları da açık ve durudur; birbirine girmiş, birbirine karşı çıkarlar yoktur orada. Ortak yarar her yerde apaçıktır ve görülmek için sağduyudan başka bir şey istemez. Dirlik düzenlik, birlik ve eşitlik, politika kurnazlıklarının düşmanlarıdır.[7]

Rousseau herhangi bir şüphe kalmaması için de durumu şöyle özetlemişti:

> Kim genel istemi saymamaya kalkarsa, bütün topluluk onu saygıya zorlayacaktır. Bu da, "o kimse yalnız özgür olmaya zorlanacaktır" demektir.[8]

Peki o zaman, varsayılan toplumsal sözleşmenin, sefaleti, itaati ya da bir grubun yok edilmesini genel irademiz olarak kabul etmesine engel olan nedir? Isaiah Berlin'in Rousseau'yu özgürlüğün düşmanı olarak görmesine şaşmamalı.

Bununla birlikte büyük eşitsizliklerin hüküm sürdüğü ve mutlakıyetçi krallıkların her türlü özgürlüğü bastırdığı bir dönemde Rousseau'nun fikirlerini takip etmek cazipti. Bu yüzden 1789

---

6. Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s. 102.
7. a.g.e., s. 99.
8. a.g.e., s. 17-18.

Fransız devrimcileri onun çağrısını coşkuyla karşıladılar. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 6. maddesinde şöyle deniyordu:

> Yasa genel iradenin ifadesidir. Bütün yurttaşlar bizzat veya temsilcileri aracılığıyla yasaların oluşturulmasına katılma hakkına sahiptir. Koruyan veya cezalandıran olarak yasa herkes için aynı olmalıdır. Bütün yurttaşlar yasalar önünde eşit olduğu için yeteneklerine uygun olarak ve özellikler ile yetenekleri konusunda ayrım görmeden, her türlü rütbe, mevki ve göreve de eşit olarak getirilirler.

Devrimin liderlerinin ve milletvekillerinin büyük kısmı Rousseau hayranıydı ama en ünlü lideri Maximilien Robespierre kadar ona bağlı olan kimse yoktu. Robespierre, Rousseau'nun genel irade kavramının devrim düşmanlarına karşı giyotini meşrulaştırdığına inanıyordu. Kralın idam cezasının tartışıldığı meclisteki ünlü bir konuşmasında Robespierre şöyle demiştir:

> Genel irade, gizli toplantılarda ya da bakanların yuvarlak masa toplantılarında oluşmaz. Her yerde ve her zaman, azınlık gerçeğin sesini ya da gerçek olarak algıladığı şeyi duyurma hakkına sahiptir. Bu dünyada erdem her zaman azınlıktadır.

Bir başka deyişle, genel irade çoğunluğu takip etmek zorunda değildi. O halde buna kim karar *verecekti*? Robespierre erdemin karar vereceğinden emindi ve şöyle eklemişti: "Erdem olmasaydı, dünya zorbalar ve kölelerle dolmaz mıydı?"

Sorunun temelindeki sebep, toplumsal sözleşme hayalidir: Genel iradenin ne olduğuna kimin karar vereceği ve bu iradeye itaati sağlayacak ezici güce kimin sahip olması gerektiği sorusunu geçiştirme çabasıdır. Rousseau'nun kendisi mi? Bir filozof-kral mı? Fransız Devrimi sırasındaki ulusal meclis mi? Kamu Güvenliği Komitesi mi? Yoksa yalnızca Robespierre mi?

Fransız Devrimi liderleri farkında olmasa da, aynı fikir çok geçmeden özgürlükten çok daha büyük sapmaların gerekçesi haline gelecekti. Karl Marx ve Friedrich Engels, yaşadıkları dönemin

eşitsizliklerine dair en sert eleştirilerden birini *Komünist Manifesto*'da dile getirdiler. Marx ve Engels kendi teşhislerine dayanarak tıpkı Rousseau'nun genel iradesi gibi, bazı insanların çıkarlarını ve özgürlüklerini hiçe sayan bir ortak iyi kavramına yöneldiler. Burjuvaziye (mülk sahipleri, sanayiciler ve ayrıcalıklı kesim) şöyle seslendiler:

> Ama bizimle tartışırken kendi burjuva özgürlük, eğitim, hukuk vb. tasarımlarınızla burjuva mülkiyetine son verilmesini ölçüp durmayın. Sizin düşüncelerinizin kendileri burjuva üretim ve mülkiyet ilişkilerinin birer ürünüdür, tıpkı hukukunuzun da sizin sınıfınızın yasa haline getirilen iradesinden, içeriği sizin sınıfınızın maddi yaşam koşullarınca belirlenen bir iradeden başka bir şey olmayışı gibi.[9]

Onların felsefesine göre, gerçek toplumsal özgürlük ancak burjuva özgürlüklerinin ortadan kaldırılmasıyla elde edilebilir.

Açıkça görülüyor bu, Berlin'in pozitif özgürlük anlayışının yalnızca ılımlı bir biçimi değildi. Bu, onların genel irade anlayışının gerektirdiği şeyle gerekçelendirilen, (Marx ve Engels, bir toplumsal sözleşmeden veya genel iradeden hiçbir zaman açıkça bahsetmemiş olsalar bile) toplumun radikal bir şekilde yeniden şekillendirilmesiydi.

Toplumsal sözleşme ve genel iradeye dair bu hayal, liberalizmin yirminci yüzyılın sonları ve yirmi birinci yüzyılın başlarında yaşayacağı bazı sancıların habercisidir: Temel ikilemlerle nasıl başa çıkacağı (Beşinci Bölüm), yerleşik bir felsefe haline gelmeye nasıl uyum sağlanacağı (Yedinci Bölüm), ve herhangi bir müzakere girişiminde bulunmadan kendi değerlerini başkalarına toptan dayatarak bu ikilemleri çözme çabası (Sekizinci Bölüm) gibi.

Toplumsal sözleşmenin her uygulamasında bir çelişki yatar: Gerçek özgürlüğü destekleyen şey genel iradeyse, o zaman gerçek özgürlük, genel iradede güvence altına alınanlardan farklı şekilde doğru (ya da yanlış) tasavvur edilen bireysel özgürlüklerin ihlalini de zorunlu kılar. Toplumsal sözleşmeyle desteklenen toplumsal

9. Karl Marx-Fredrich Engels, *Komünist Manifesto*, Almancadan çeviren Nail Satlıgan, Yordam Kitap, 2. Basım, 2014, s. 57-58.

özgürlük ve genel irade, rutin olarak bireysel özgürlüklerin göz ardı edilmesini ve genel iradenin tanımladığı özgürlükleri herkesin benimseyip bunlardan faydalanmasını gerektirebilir.

Bireyler ve topluluklar farklı norm ve değerlere sahip olmak isteyebilirler. Ancak genel irade, gerçek özgürlüğün bu isteklerden farklı olduğunu dikte ediyorsa, bu durumda genel irade bunu onlara dayatmalıdır. İrlanda Vatandaşlar Meclisi örneğinde olduğu gibi, iletişim, müzakere ve tartışma yoluyla uzlaşmaya varmaya çalışmak bir çıkış yolu olabilir. Öte yandan genel irade söz konusu olduğunda müzakereye veya tartışmaya yer yoktur ve insanların genel iradeye karşı başvurabilecekleri bir yol da bulunmaz.

İlericilik için liberalizmle tutarlı olan toplumsal sözleşme anlayışlarının ve gerekçelerinin mevcut olduğunu öne sürenler olabilir. John Rawls 1971 tarihli *Bir Adalet Teorisi* kitabıyla yirminci yüzyıl liberalizminin temelini oluşturmuştu ve liberal fikirlere Rousseau'dan çok daha fazla bağlıydı. Ancak ben Rawls'ın "kabul edildiğini varsayma" mantığının, onun felsefesinde de kendinden öncekiler gibi sorun yarattığını savunuyorum.

Rawls, özgürlükler ve eşitlik için eşzamanlı bir gerekçelendirme de dahil, eğilimli belirli liberal kavramları liberalizmle tutarlı sözleşmeci temellerden türetmeye çalıştı. Rawls'a göre insanlar, ne kadar zengin veya yetenekli olduklarını ya da toplumsal konumlarının ne olacağını henüz bilmeden, "cehalet perdesinin arkasında" neyin adil, makul ve toplumsal açıdan arzu edilir olduğu konusunda uzlaşmalıdır. Örneğin, belirli bir gruba yönelik ayrımcılıkla ilgili kararların, insanların bu gruba ait olup olmayacaklarını bilmedikleri bir durumda alınacağını düşünebiliriz. Rawls, böyle bir durumda insanların söz konusu ayrımcılığa maruz kalma riskini göze alamayacakları için ayrımcılığı reddedeceklerini öne sürdü. Rawls, bu mantıktan yola çıkarak en önemli sonucunu çıkarır: Toplumsal düzenlemeler, toplumun en dezavantajlı üyelerinin durumunu ne ölçüde iyileştirdiklerine göre değerlendirilmelidir. Bu bakımdan, en yoksullara fayda sağlayan yeni bir vergiyi, zenginler üzerine ağır bir yük bindirse de kabul etmeliyiz.

Az önce anlattığım şey Rawls'ın "fark ilkesidir." Bu ilkenin insanların temel özgürlüklerini ellerinden almasını engellemek için herkese temel özgürlüklere erişim sunan bir "özgürlük ilkesi"

ekler. Rawls daha sonraki çalışmalarında aşağıda ele alacağım "ortak ahlaki ilkeler" veya "kamusal akıl" meselesiyle de uğraşır.

Rawls'ınki de dahil, sözleşmeci argümanları genel etik ilkelerin temeli olarak kullanmadaki sorun, Rousseau, Marx ve Engels ve hatta genel iradeyi savunan diğerlerinin mustarip olduğu sorundan çok da farklı değildir. Pratikte, bir toplumsal sözleşme tasarlanırken ya da cehalet perdesinin arkasındayken kimseye adalet hakkındaki görüşleri sorulmaz. İnsanların, tartışma veya itiraz hakkı olmadan, *gerçek* çıkarlarına zarar veren bir planı veya politikayı onayladıklarının varsayılması baskıcı görünebilir. Bir perdenin arkasında değil de gerçek bir toplumda yaşayanlar için, mevcut durumlarının, o perdenin arkasında olmaları halinde böyle bir toplumsal sözleşmeyi onaylayacaklarını iddia eden bir filozof veya devlet adamı tarafından gerekçelendirilmiş olduğunu duymak pek de teselli edici olmaz. Fırsat verilse o toplumsal sözleşmeyi de perdeyi de hemen yırtıp atarlardı.

Temel sorun, genel etik kuralların temeli olarak yorumlanan toplumsal sözleşme teorilerinin özyönetime aykırı olmasıdır. Bu teoriler, bireylerin ve toplulukların kamusal tercihleri konusunda gerçek rızasını müzakere, iletişim ve tartışma süreciyle arama yoluna gitmezler. Bunun yerine, geniş bir halk kitlesinin desteği olmadan üst düzey ilkeleri öne sürerek her türlü muhalefeti bertaraf etmeye çalışırlar.

Ortak ahlaki ilkeler üzerine yürütülen tartışmaya katkı olarak, Rawls'ın kendisi tarafından bu sözleşmeci felsefesi için sunduğu alternatif bir yorumu da vardır. Bu bakış açısına göre, cehalet perdesinin arkasındaki toplumsal sözleşme ilke ve ödünleşmeleri aslında insanları politikalar, kurumlar ve ortak ahlaki değerler konusunda ikna etmeye yarayan argümanlar olabilir (Kant'ın koşulsuz buyruğu veya Altın Kural gibi dini öğretiler de). Ancak bu durumda, söz konusu akıl yürütme esas olarak yalnızca müzakere bağlamında kullanılmalıdır. Gerçek politikaları gerekçelendirmek için veya insanlara birtakım değerlerin dayatılmasında kullanılamaz. Örneğin, yasaların temeli haline gelemez veya politika yapıcıların farklı seçenekleri değerlendirme biçimine dönüşemez.

Böylece aynı soruya geri dönüyoruz: Liberalizmin bir toplumsal sözleşmeye ihtiyacı var mı? İnsanların onay verdiği varsayılan genel ilkelere başvurmayan, daha sağlam temellere dayanan bir sözleşme versiyonu mümkün müdür? Felsefi bir perdenin arkasına saklanmaya gerek duymayan, müzakere süreciyle şekillenen ve insanların gerçekten rıza gösterdiği bir anlaşma yapabilir miyiz?

Liberalizm için bedava öğle yemeği yoktur

On dokuzuncu yüzyılın klasik liberal fikirleri, bir bakıma, toplumsal özgürlüğün bireysel özgürlükleri tamamen devre dışı bırakabileceğini savunan toplumsal sözleşme teorilerinin doğasında var olan çelişkiye bir yanıttı. Buna verilen doğal tepki, tam tersi bir uç noktaya kayarak özgürlüğü yalnızca müdahalesizlik olarak tanımlamaktı. Bu ise özgürlüğün özyönetime dayanan köklerini görmezden gelmekti. Hem de yoksulluk ya da açlık tehdidi gibi diğer iktidar biçimlerinin, tercihi gerçek anlamından nasıl bütünüyle yoksun bırakabileceğini gözden kaçırmak demekti. Dolayısıyla Jeremy Bentham'ın liberalizmi, bireylerin özgürlüklerini uygulama kapasitelerine veya bu özgürlüğün siyasi ön koşullarına hiç yer vermez.

John Stuart Mill'in *Özgürlük Üzerine* adlı eseri, Bentham'ın yanı sıra Alexis de Tocqueville'in izinden gitmiştir. Tocqueville'in en özgün gözlemi, bir topluluk içindeki konsensüsün, demokratik bir kılıfa bürünmüş olsa bile, özgürlüğü nasıl bastırabileceğiydi. Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*'nin ikinci cildinde bu konuyu ayrıntılarıyla ele almıştır. Fransız Devrimi'yle ilgili sonraki analizinde de, devrimci gayretin özgürlükleri yok etmesinden endişe duyuyordu.

John Locke'un özgürlükleri mülkiyet hakları ve ekonomik tercihlerle ilişkilendiren daha önceki çalışmaları da bu konuda temel oluşturur. Halk egemenliği ve siyasi katılım, Locke'un düşüncesinin merkezinde yer almakla birlikte, bunları doğal özgürlükler, sözleşmeci fikirler ve müdahalesizlik ilkelerinden türetmişti. Belki de bunun nedeni bu ilkelerin, yazdığı dönemde egemen olan kralların ilahi hakkı gibi otoriter kavramlara karşı durulabilecek ihtilafa en kapalı zeminler olmasıydı.

Müdahalesizlik, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki güçlü argümanlarından büyük destek aldı. Smith'in felsefesi zengindi ve daha önce de belirttiğim gibi, topluluğun ve ortak iyinin önemini kesinlikle göz ardı etmiyordu. Diğer önemli eseri olan *Ahlaki Duygular Kuramı* ise, "Bilge ve erdemli insan, kendi şahsi çıkarının, ait olduğu düzenin veya toplumun kamusal çıkarı uğruna feda edilmesine her zaman razıdır" der.

Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki parlak öngörüşü, ekonomik özgürlüğün (insanların hiçbir müdahale olmadan kendi ekonomik çıkarlarının peşinden gitmesi), rekabetçi piyasalarla birleştiğinde ortak iyiyi doğuracağıydı. Piyasanın bencilliği ortak iyinin hizmetkârına dönüştürebilen bir "görünmez eli" vardı. Kendi sözleriyle şöyle diyordu:

> Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insanseverliğine değil, bencilliğine sesleniriz. Hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağzımıza almaz, onların kendi faydasından dem vururuz. Bir dilenciden başka kimse, yalnızca hemşerilerinin iyilikseverliğine güvenmek yolunu tutmaz.[10]

Böylelikle Smith, tek hamlede bedava bir öğle yemeği vaat ediyordu: Ekonomik kararlara müdahale etmemek hem iyi ekonomik sonuçlar doğuracak hem de özgürlüğe ve toplumsal değerlere sadık kalacaktı. Başka bir deyişle, ortak iyi, *"herkesin eşitlik özgürlük ve adaletin liberal planı temelinde* kendi çıkarının peşinden kendi bildiği gibi gitmesi serbest bırakıldığında" (italikler Adam Smith'in orijinal metnine aittir) ortaya çıkacaktı. Dolayısıyla, piyasalar rekabetçi olduğu ve güvenilir hukuk kurumları bulunduğu sürece, insanların kendi çıkarlarından ödün vermesine nadiren gerek duyulacaktı; ekonomik müdahalesizlik ve rekabetçi piyasalar sayesinde, eylemleri zaten ortak iyiye hizmet edecekti.

Smith'in görünmez elini tanımlarken "öngörmek" ifâdesini bilinçli kullanıyorum çünkü Smith, iddiaları için kesin bir kanıt sunmamıştı. Güçlü sezgilere ve zengin, keskin gözlemlere sahipti. Bu

10. Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İş Bankası Kültür Yayınları, 2026, s. 16.

fikirlerin daha kapsamlı bir incelemesi ise, on dokuzuncu yüzyılda Fransız matematikçi Léon Walras ile başlayıp yirminci yüzyılda Gerard Debreu ve Kenneth Arrow'la devam eden sonraki iktisatçıları bekleyecekti. Bu iktisatçılar, günümüzde "birinci refah teoremi" olarak bilinen teoremi ortaya koydular.

Bu teorem bir dizi varsayımla başlar: Bireyler bencil ama rasyoneldir (kendi çıkarlarına dair hesaplamalar yapabilirler), piyasalar rekabetçidir (tekel yoktur), bilgi kusursuzdur (hiç kimse kendisine sunulan malın fiyatı veya kalitesi konusunda kandırılmaz) ve "dışsallıklar" yoktur (insanların eylemleri, piyasa kanalları dışında başkaları üzerinde olumlu veya olumsuz etkiler yaratmaz). Bu varsayımlar altında teorem, tüm katılımcıların (firmaların ve bireysel tüketicilerin) bencil davranışlarının, arzu edilir toplumsal özellikler taşıyan rekabetçi bir dengeyle sonuçlandığını ortaya koyar. Özellikle, rekabetçi dengede, birini daha kötü duruma düşürmeden başka birinin durumunu iyileştiremezsiniz. Dolayısıyla, bir bakıma toplum, refah açısından ulaşabileceği en iyi durumdadır. Smith'in görünmez elinin sağladığı şey de tam olarak budur.

Birinci refah teoremi, müdahalesizlik felsefesi için adeta bir lütuftu. Bu yaklaşımın arkasında artık yalnızca Locke, Bentham ve Mill'in normatif vizyonu bulunmuyordu. Ekonomik teori de bu yaklaşımı destekleyen sağlam bir mantık sunuyor gibi görünüyordu. Hükümetin iş dünyasındaki kararlara en ufak müdahalesi, teoremin zarif işleyişini zayıflatma riski taşıyordu. Yoksullara yapılan yardımlar bile, teşvikleri bozabilir endişesiyle şüpheli hale gelmişti. Sonuç olarak görünmez el zaten işbaşındayken neden bir yardım eli uzatılsın?

Asıl mesele şu ki çoğu zarif teori gibi, birinci refah teoremi ve görünmez elin büyüsü de güçlü varsayımlara dayanır. Üstelik bu varsayımlar, müdahale etmeme yönündeki diğer gerekçelerden daha ikna edici değildir. Topluluklar yalnızca kişisel çıkarlardan ibaret olmayıp karşılıklı saygı üzerine kuruludur. Tekeller her yerdedir ve bir topluluk içindeki deneysellik ve öğrenme biçimleri dışsallıklar üretir; sizin bilginiz benim anlayışıma katkı sağladığında, bu bir tür dışsallıktır. Ayrıca, Birinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, yeni mal ve hizmetler hakkındaki eksik ve güvenilmez

bilgiler, piyasa ekonomisinin ilk dönemlerinde önemli bir engeldi ve bugün de durum bundan farklı değildir.

Sorunlu olan yalnızca ampirik temelleri değildir; birinci refah teoremi ilk bakışta göründüğü kadar güçlü de değildir. Örneğin, küçük bir aristokrat grubunun tüm nimetlerden faydalandığı, diğer herkesinse açlık çektiği bir paylaşım birinci refah teoremi ile çelişmez çünkü açlığı azaltmak, bazı aristokratların refah düzeyini bir parça geriletmeyi gerektirebilir.

Dolayısıyla, Smith'in çalışmasındaki müdahalesizlik argümanı zarif, hatta büyüleyici olsa da tartışmayı çözmüyor. Teraziyi müdahalesizlik lehine çeviren ise bambaşka bir şeydi.

Smith'in fikirleri kendi zamanına ve o dönemin koşullarına özgüydü. Britanya'da özgürlüklerin savunulması, ekonomik başarı peşindeki orta sınıflar ve sanayicilerin çıkarlarıyla bütünleşmişti. Britanya'da pek çok kişi, yoksulların yaşam koşulları ve ahlaki yapısı konusunda endişeliydi. Viktorya döneminin muhafazakâr İskoç yazarı Thomas Carlyle bunu "İngiltere'nin Durumu Sorunu" olarak adlandırıyordu. Endişeler gerçekti ancak çoğu zaman orta sınıfın, alt sınıfların ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmenin bir yolu olarak siyasi reformu veya büyük ölçekli yeniden bölüşümü desteklemesini sağlayacak kadar güçlü değildi. Mülk sahibi olmayanlara oy hakkı tanınması birçok Britanyalı ve –bu tür çabaları "İngiltere İşçi Sınıflarının giderek şiddetlenen ve kontrolden çıkan derin bir hoşnutsuzluğu; dolayısıyla yanlış koşullar ya da yanlış bir tutum" olarak tanımlayan– Carlyle için tehlikeli derecede radikal bir adım gibi görünüyordu.

İşçi sınıfı için tahakkümsüzlük ve özyönetim, Viktorya dönemi elitlerinin ve orta sınıfının aklına en son gelecek şeylerdi. Bu nedenle klasik liberalizm, on dokuzuncu yüzyıl Britanya politik ekonomisiyle sinerjik bir ilişki içindeydi. Burada "politik ekonomi", toplumsal ve ekonomik tercihlerden kimlerin kazançlı ya da zararlı çıktığına, siyasi gücü elinde tutanların bu tercihleri kendi çıkarları için nasıl etkilediğine, ayrıca siyasi gücün kimler tarafından nasıl biriktirilip kullanıldığına dair argümanları ifade eder. İleride göreceğimiz üzere, politik ekonomi faktörleri liberalizmin başarılarında ve başarısızlıklarında önemli rol oynar.

Tahakkümsüzlük karşısında müdahalesizlik

Klasik liberallerin neden tahakkümsüzlükten uzak durup özgürlük anlayışı olarak müdahalesizliği tercih ettiklerini biraz daha derinlemesine inceleyelim. Hatırlanacağı üzere tahakkümsüzlük herhangi bir kişi, norm veya kurumun keyfi gücüne tabi olmadan özgürce hareket etme ve yeni şeyler deneme kapasitesini gerektirir. Müdahalesizlik ise, klasik liberallerin ve Hayek'in felsefesinin yanı sıra Berlin'in negatif özgürlük vurgusunda da öne çıktığı üzere, yalnızca açık engellerin ortadan kaldırılmasına odaklanır.

Bu ayrım –Hayek'in felsefesi ile benim İkinci Bölüm'de liberalizmi gerekçelendirmek için kullandığım varsayımlar arasında bazı paralellikler bulunsa da– Hayek ile benim, liberalizmin birkaç temel özelliği konusunda neden oldukça farklı sonuçlara vardığımızı açıklar.

Klasik liberallerin, Hayek'in ve benim argümanlarımız ortak bir özü paylaşır ve bu öz, Hayek'in *Özgürlüğün Anayasası* kitabındaki bölümlerden birinin başında yer alan ve genellikle Oliver Cromwell'e atfedilen şu sözle özetlenir: "İnsan nereye gittiğini bilmediği zamanlarda en yükseğe ulaşır." Liberalizm keşif, deney ve yeni, alışılmadık şeyler yapma özgürlüğüne odaklanır.

Hayek de tıpkı klasik liberaller gibi bireysel tercihleri ve gelişimi mümkün kılmak için zorlamayı sınırlandırmanın önemini vurgular, zorlamayı ise "bir kişinin eylemlerinin, kendi amaçları için değil, başkasının iradesine ve amaçlarına hizmet edecek hale getirilmesi" olarak tanımlar. Bu tanım, yalnızca zorlama tehdidiyle ya da ekonomik tahakkümle ortaya çıkan tahakküm türlerini de kapsayacak kadar geniştir.

Öte yandan Hayek özellikle de ses getiren kitabı *Kölelik Yolu*'nda dile getirdiği üzere, bu ilkelerden yola çıkarak özgürlüğe karşı en büyük tehdidin devlet müdahalesinden ve idari devletten geldiği sonucuna varmıştı. Hayek buna birkaç nedenden dolayı inanıyordu.

Birincisi, Hayek fikirlerini tahakkümsüzlük kavramıyla ve dolayısıyla özyönetim meseleleriyle ilişkilendirmeyip aksine, bunları klasik liberal geleneğin müdahalesizlik vurgusunun bir teyidi olarak gördü ve demokratik süreçlere şüpheyle bakmayı sürdürdü.

Yani diğer klasik liberaller gibi o da yeni şeyler denemek için belirli becerilerin gerekli olduğunu ve ciddi eşitsizliklerle özyönetime dahil olamamanın gerçek özgürlüğün önünde büyük engeller oluşturabileceğini kabul etmedi.

İkincisi, Hayek, yine klasik liberaller gibi, yeniden bölüşümün veya müdahalelerin teşvikleri bozup yeni ekonomik faaliyetlere engel olmasından (haklı olarak) endişeliydi. Ancak bu tür endişeler, müdahalesizliği tahakkümsüzlüğe tercih etmeyi gerektirmemeliydi. Daha önce de ele aldığım üzere, tahakkümsüzlük basit çözümler dayatmayıp karşılaştığımız ödünleşimleri anlamak ve yönlendirmek için bir çerçeve sunar. Örneğin, başkalarının da kendi özgür denemelerini yapabilecekleri kaynaklara sahip olabilmeleri için vatandaşların ekonomik faaliyetlerine ne ölçüde devlet müdahalesine izin verileceği, maliyetleri ve faydaları olan bir karardır ve toplumun kendi müzakere süreciyle belirlenmelidir. Hayek'in müdahalesizlik argümanı, bu tercihin bazı çatı ilkeler temelinde yapılması anlamına geliyordu.

Üçüncüsü, Hayek, idari bir devlet tarafından dayatılan kuralların kolaylıkla boğucu kısıtlamalara dönüşebileceğini ve idari yaklaşım "bilimsel" olsa bile, her durumda, gerçek anlamdan bir deney yapma ortamı yaratmasının pek mümkün olmadığını gözlemledi. Daha geniş bir kolektif bilgi anlayışını benimseme konusunda bu kadar ısrarcı olmasının nedeni buydu. Ancak ekonomik güç ve fırsatların son derece eşitsiz dağılımının hem bilimsel hem de toplumsal bilginin birikimi için benzer olumsuz sonuçlar doğurabileceği ihtimalini dikkate almadı.

Son olarak, Hayek, idari devletin hızla güç kazandığı ve ilerlemeci liberal gündemin oldukça müdahaleci kavramları teşvik ettiği bir dönemde –ve bir bakıma bu döneme tepki mahiyetinde– yazıyordu. Günümüzde ise idari devlet ve bu kavramların bazıları hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bir bakıma onlarla yaşamayı öğrendik ve hem maliyetlerini hem de faydalarını daha iyi görebilecek bir konumda olabiliriz. Bu, Hayek'in öndişelerini çürütmez. Onun doğrudan reddi yerine daha nüanslı bir yaklaşım geliştirmemizi sağlar. İdari devletin gerekli olduğunu ve var olmaya devam edeceğini, dolayısıyla temel özgürlüklerle uyumlu hale getirilmesi gerektiğini biliyoruz. Toplumsal tercihlerimiz, bu

idari devletin faydalarını ve maliyetlerini dikkate alan bir denge üzerine kurulmalıdır.

Sonuç olarak, ne Hayek'in argümanları ne de temel liberal ilkeler, müdahalesizliğin tahakkümsüzlüğe tercih edilmesini haklı çıkarır. Yeniden bölüştürme ve müdahale elbette ki teşvikleri bozabilir. Ancak hesaba katılması gereken başka faktörler de vardır. İdari devlet köreltici olabilir ancak liberal bir toplumun kurumları ve değerleri çerçevesinde yapılandırıldığında tahakkümsüzlüğü ve deneyselliği kolaylaştırabilir. İlerlemeci fikirler aşırı müdahaleye yol açabilir ancak bu, sarkacın diğer tarafa çok fazla kaymasına izin verip tahakkümsüzlük gerçeğini görmezden gelmemiz gerektiği anlamına gelmez. Özgürlüğü özyönetimden ayırmak için de hiçbir neden yoktur.

Bu felsefi değerlendirmelerden hareketle, özgürlüğü savunan aynı karşıt kamplara yeniden dönüyoruz. Bir tarafta, toplumsal özgürlüğü bireyin bağımsız arzularından oldukça farklı şekilde kavramsallaştıran daha ilerlemeci bir özgürlük anlayışı var. Genellikle (Kant'ta olduğu gibi) deontolojik bir ilkeye ya da bir toplumsal sözleşmeye (Rousseau'da olduğu gibi) dayandırılan bu fikirler, özgürlüğün devlet (veya elitler, eylemciler ya da başka bir siyasi süreç) tarafından tanımlanmasını, mümkün kılınmasını ve inşa edilmesini gerektirir. Diğer tarafta, tamamen müdahalesizliğe dayanan ve ilerlemeci özgürlük kavramının zıddı sayılabilecek klasik liberal gelenek, üçüncü tarafta ise hiçbir kişi, norm veya kurumun başkaları üzerinde tahakküm kurma yetkisine sahip olmaması ve bireylerle toplulukların özyönetim kapasitesine sahip olması gerektiğini savunan tahakkümsüzlük bulunur.

Hem ilerlemeci hem de klasik özgürlük fikirlerinin aldatıcı derecede çekici bir yönü, ödünleşimlerle merkezi olarak yüzleşmemeleridir. İlerlemeci özgürlükte genel irade ne yapılacağını bilir. Klasik özgürlükte ise, bireyin özel alanını tanımlayabilir, bu alan içindeki tüm tercihler için müdahalesizliği güvence altına alabiliriz. Ancak vergilendirmenin kapsamı veya bazı kişilerin servetinin başkalarının tercihleri üzerinde bir tahakküm aracına dönüştürülmesine getirilecek kısıtlamalar gibi ödünleşimlerle bu noktada merkezi bir düzeyde yüzleşilemez.

Ödünleşimler ekonomik soruların ötesine geçer. Adam Smith'in görünmez eli ekonomik alan için geçerli olsa bile, liberalizm bir değerler bütünüdür ve tüm ideolojiler gibi o da –örneğin; Beşinci Bölüm'de ele aldığım hoşgörü ve eğitim– kendi değerlerini insanlara ve topluluklara dayatır. Dolayısıyla liberalizm, liberal uygulamalara kültürel olarak karşı çıkanların yanı sıra, liberal fikirlerin uygulanmasından ekonomik kayba uğrayanların tepkisiyle her zaman mücadele etmek zorunda kalmıştır ve kalmaya da devam edecektir. Liberalizmin başarılarını ve sonrasında içine düştüğü krizi açıklarken her iki tema da merkezi bir rol oynayacaktır.

"Ekonomik kölelikten kurtulma"

Müdahalesizlik fikirlerinin ve ilerlemeci liberalizm anlayışlarının yükselişine rağmen, tahakkümsüzlükle ilişkili duyarlılıklar öylece ortadan kaybolmadı. Bireyler için daha iyi bir ortam veya topluluklar için daha sağlam bir temel oluşturmayı amaçlayanlar, tarihsel ve entelektüel kökenlerini çoğu zaman vurgulamasalar da cumhuriyetçi fikirlere yöneldiler. Kendini liberal olarak tanımlayan ve Britanya refah devletinin mimarı olan William Beveridge, yoksulluk, sefalet ve yoksunluk devam ettiği sürece müdahalesizliğin yeterli olmadığını büyük bir kararlılıkla savundu. Özgürlük, Beveridge'in epigraftaki alıntısında vurguladığı üzere "ekonomik kölelikten kurtulmayı" gerektiriyordu. Beveridge bu fikirlerden hareketle savaş sonrası dönemde evrensel ücretsiz sağlık hizmeti, işsizlik sigortası, hastalık ödeneği, emekli maaşları ve asgari ücret gibi reformları içeren bir model tasarladı. Bu reformlar daha sonra, refah devleti inşa etme vaadiyle seçilen İşçi Partisi hükümeti tarafından benimsenerek uygulamaya konuldu.

Tahakkümsüzlükle ilgili fikirler, İskandinavya'da işçi partilerinin Marksizm'i terk etmesinden sonra sosyal demokrat siyasetin örtük örgütlenme gündemi haline geldiği gibi, Franklin Delano Roosevelt'in politikalarının da bir kısmına yön verdi (bkz. Dördüncü ve Yedinci Bölümler).

Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere tahakkümsüzlük üzerine kurulu liberalizm, ortak refah, demokrasi ve özgürlükler

açısından en göz alıcı başarıları da beraberinde getirdi. İskandinavya'dan Avrupa kıtasının geri kalanına ve Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar, insanlar liberal demokrasinin vaatlerini –ortak refah, etkili kamu hizmeti sunumu ve halka söz hakkı verme– hayata geçirmesini istediklerinde, yalnızca müdahalesizliğe güvenmediler. Buna belli ölçüde tahakkümsüzlük de katmak zorunda kaldılar.

Peki ya tahakkümsüzlük yerine, tam anlamıyla toplumsal özgürlüklere ve genel iradeye yönelseler ne olurdu? Bunu da yaptılar. Örneğin Bolşevik Devrimi, Marx ve Engels'in *Komünist Manifesto*'da ortaya koyduğu gerçek genel iradenin emirlerini uygularken ortak iyiyi desteklediğini iddia etti. Sonuç ne oldu? Pek de iyi sonuçlanmadı diyelim. Ancak bu cazip fikir varlığını sürdürdü ve Sekizinci Bölüm'de savunduğum gibi, toplum mühendisliğini de kapsayan genel iradenin değişik versiyonlarından beslenen diğer yaklaşımlar da tamamen farklı değildir.

Şimdi başladığımız noktaya döndük. Hem bilimde hem de toplumsal hayatımızda faydalı kolektif bilgi inşa etmek, tahakkümsüzlüğün bir türünü gerektirir ve bu idealler, genel iradeye yapılan belirsiz bir atıfla ya da müdahalesizliğe sıkı sıkıya bağlı kalmakla karşılanamaz. Liberalizmi yeniden kurmak için hem felsefi bir temele hem de tahakkümsüzlük için pratik bir plana ihtiyaç vardır. Bu tahakkümsüzlük, topluluk düzeyinde özyönetimle de birleştirilmelidir.

Liberalizm bu ilkelerden saparak toplumsal sözleşme hayaline dayanan Rousseau tarzı ilerlemeciliğe yöneldiği için başarısız oldu. Kabul edilemez otoriter alternatifleri benimsemekten kaçınmak istiyorsak, liberalizmi yeniden kurmak şarttır. Bu, hem felsefi hem de pratik bir meydan okumadır.

Peki liberalizm, İrlanda'nın kürtaj konusunda başarısını nasıl tekrarlayabilir? Farklı değerlere ve önceliklere sahip farklı topluluklar tarafından nasıl kabul görebilir? Bunları ele almak için liberalizme verilen desteğin ve ona karşı direnişin genellikle nereden geldiğini anlamak faydalı olacaktır.

Özgürlükten kim korkar?

Görünüşe göre pek çok kişi. Birbirine sıkı sıkıya bağlı topluluklarda bile, çok farklı sosyal ve kültürel tercihler illaki olacaktır. Herhangi bir toplumsal düzenlemenin herkes tarafından içtenlikle desteklenmesini beklemek naifliktir.

Daha da temelde, demokrasiye direnmek için nasıl nedenler varsa, liberalizme direnmek için de politik iktisat temelli nedenler vardır.

On yedinci yüzyıl boyunca İngiltere'de Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu ile ticaret yapma imtiyazı tanınan Levant Company (Levant Kumpanyası) örneğini ele alalım. Şirket zenginleşip büyüdü ve zirve noktasında yüzü aşkın gemiden oluşan bir filoyu kontrol eder hale geldi. 1661'de, Akdeniz ve Osmanlı ticaretiyle ilgili yasalar çıkarma yetkisi de kendisine verildi. Artık gümrük tarifelerini ve kendi fiyatlarını belirleyebiliyor, anlaşmazlıkları gidermek için güç kullanabiliyordu. Tüm tekeller gibi, Levant Company de fiyatları yükseltti ve kazanç getiren fırsatları tekelinde tuttu. Peki başkalarına rekabet etme özgürlüğü neden tanınmadı? Halbuki tekelinin kırılması durumunda İngiliz tüketiciler ve rakip firmalar bundan faydalanabilirdi. Şirket ancak 1825'te feshedilebildi. Şirketin bu olağanüstü dayanıklılığının açıklaması ise politik iktisatta yatmaktadır: Cazip kârlarını muhtemelen kaybedecek olan güçlü tüccarlar ve yöneticiler, kendilerinden bile daha nüfuzlu siyasetçilerle ittifak halindeydi. Basitçe ifade etmek gerekirse, şirketin varlığından çıkar sağlayan bir siyasi sistem, onu elbette feshetmezdi. Benzer nedenlerle, politik iktisat liberalizmin geleceği için de kritik bir öneme sahiptir.

Liberalizm veya demokrasi tartışmalarında politik iktisadı göz ardı etme yönünde birçok girişim olmuştur. Bunların belki de en bilineni, toplumlar zenginleştikçe ve eğitim seviyesi yükseldikçe demokratik ve liberal değerlerin doğal olarak gelişip canlandığını iddia eden "modernleşme teorisidir." Siyaset bilimci Samuel Huntington'ın sözleriyle, "Modern bir toplum olmak, sanayileşme, kentleşme ve okuryazarlık, eğitim ve refah düzeylerinin yükselmesi demektir." Bu sürecin gerçekleşmesine izin verildiğinde demokrasi ve liberal duyarlılıklar da onu takip edecektir.

Çin'in ekonomik kalkınmasına paralel olarak kurumlarının ve kültürünün de Batı'ya daha çok benzeyeceğine dair 2000'li yıllardaki o yaygın inancın temelinde de bu teori vardı. Modernleşme teorisi, Çin'i yükselen bir güç olarak dünya ticaret sistemine avantajlı koşullarla dahil eden ve hızlı teknoloji transferine olanak tanıyan politikaların şekillenmesinde ve güçlendirilmesinde belirleyici rol oynadı. Başkan George W. Bush "Ekonomik özgürlük, özgürlük alışkanlıkları yaratır. Özgürlük alışkanlıkları ise demokrasi beklentileri yaratır... Çin'le serbest ticaret yapın, zaman bizim lehimize" sözleriyle modernleşme teorisini aktarıyordu.

Çin elbette ki zenginleşti ve eğitim seviyesi de yükseldi ancak daha demokratik bir yapıya kavuşmadı. Hatta ifade, medya, üniversiteler ve sivil toplum üzerindeki çok daha ağır kısıtlamalar nedeniyle 2000'li yıllara kıyasla günümüzde daha az liberal hale geldiği bile söylenebilir. Benzer şekilde Suudi Arabistan veya Kuveyt'in de yüksek petrol fiyatları sayesinde zenginleştiği halde liberal demokrasilere dönüşmesi pek olası değildir.

Sistematik istatistiksel analizler de bu örnekleri doğrular ve ekonomik büyümenin demokrasilerin ortaya çıkmasını veya kalıcılığını artırdığına dair herhangi bir kanıt bulunmadığını gösterir. Aksine, bir sonraki bölümde ele alacağım üzere, nedensellik ters yönde işler ve ekonomik büyümeyi şekillendiren de demokrasinin kendisidir. Liberalizm ve demokrasinin kökenleri ve desteklenmesi söz konusu olduğunda, siyasetten bağımsız, bedava öğle yemeği yoktur.

Politik iktisat, demokrasinin sık sık tehlike altında olmasının nedenlerinden biridir. Demokrasiler, özellikle toplumun dar gelirli kesimleri için otokrasilerden daha iyi performans gösterse de (bu konu Dördüncü Bölüm'de daha detaylı ele alınacaktır) demokratik kurumlar, son olaylardan da çok iyi bildiğimiz üzere sürekli bir tehdit altındadır. Otokrasiler, otokratlara ve müttefiklerine fayda sağlar, demokratik normların zayıflaması ise diğer nüfuzlu aktörler için yolsuzluk veya gücü ele geçirme fırsatları yaratır.

Ancak mesele bundan ibaret değil. Liberalizm farklı toplulukların geleneklerine ve önceliklerine bütünüyle saygı gösterdiğinde bile –ki zaman zaman bu saygıyı göstermede ciddi biçimde başarısızdır– normları ve kurumları değiştirdiği için daima kültürel gerilimler yaratır. Dahası, demokrasilerin yarattıkları beklentileri ve

verdikleri sözleri yerine getirmeyince halkın desteğini kaybettiklerini gördük. Dolayısıyla, toplumların bazen demokratik olmayan alternatiflere yönelmesinin politik iktisadi nedenleri kadar toplumsal nedenleri de vardır. Daha iyi bir yaşam vaadiyle varlığınızı sürdürüyorsanız, muhtemelen sonunuz da yine bu vaatler ya da bunların boşa çıkması yüzünden olur.

Özetle, liberalizmin yarattığı deneysellik ve muhalefet herkesi tatmin etmeyebilir ve politik iktisat ile toplumsal faktörler liberalizme olan desteği azaltabilir. Bu da liberalizmin kendini açıkça doğru olan ve bazı genel iradeler veya hipotetik bir toplumsal sözleşme tarafından onaylanan bir değerler seti olarak tanımlamak yerine, toplumsal bir anlaşmaya –toplumsal akit– dayanmasını daha da kritik hale getirir.

Liberalizm için toplumsal akit

Liberalizm için bir toplumsal akit neye benzerdi? Bunun genel etik ilkeler dayatan bir toplumsal sözleşmeye başvurularak gerekçelendirilmemesi gerektiğini vurgulamak için "toplumsal akit" ifadesini kullanıyorum. Temel fikir basittir: Liberalizm için yapılacak toplumsal bir akit, farazi bir toplumsal sözleşme bağlamındaki ya da bir cehalet perdesi arkasındaki varsayılan uzlaşı hayaline dayanmamalıdır.

O halde alternatif nedir? Benim cevabım, pratik bir toplumsal akdin özyönetimden güç alması ve toplumu oluşturan toplulukların önemli bir kesiminin desteğini alması gerektiğidir. İrlandalıların arzuladığı gibi, pratik bir toplumsal akit, temel liberal değerlerin kabul gördüğü bir "müzakereci demokrasi pratiği" olmalıdır. "Destek almak" tam bir oybirliği anlamına gelmez ki bu zaten ne gerçekçi ne de arzu edilirdir (sosyal öğrenmenin, farklı görüş ve yaklaşımların çeşitliliği sayesinde geliştiğini unutmayın). Aksine bir toplumdaki insanların çoğunluğunun liberalizmin ilkelerine ve kurumlarına uymaya istekli olması anlamına gelmelidir. "Önemli bir kesimin" neyi ifade ettiği üzerinde çalışmalıyız. Ancak gerçekçi olmak gerekirse bu, tüm toplulukların ya da vatandaşların yüzde 95'i gibi bir rakam değildir. Aynı şekilde basit bir çoğunluktan da ibaret olamaz.

Bu bölümün başındaki David Hume alıntısının ruhuna uygun olarak, bu tür meselelerde sarsılmaz ilkeler aramak yerine, cehaletimizin ve yanılabilirliğimizin bilinciyle, alçakgönüllü bir yaklaşımla hareket etmeliyiz. Böyle bir desteğin nasıl sağlanacağına dair detaylar henüz tam olarak netleşmiş değildir ve farklı yöntemler denenmedikçe de (yine deneysellik!) netleşmeyecektir. Elbette ki deneyselliğin kendisi de sorunlu olabilir. Bu süreç yalnızca ulusal ya da yerel düzeyde atılan adımlar için farklı toplulukların onayını almayı denemekle mi sınırlıdır? Yalnızca bir bilgi alışverişi midir? Yoksa kısa vadede tepki çekmesine rağmen bu tepkilerin ne yöne dönüşeceğini görmek adına belirli uygulama ve değerlerin topluluklara dayatılmasını da içerir mi? Bedava öğle yemeği yok!

Toplumsal akit için destek tesis etmekte bir faktör özellikle önemlidir. Siyasi iktisat unsurlarına bağlı olmaksızın, yerel ve ulusal toplulukların aşıladığı ortak anlayış ve karşılıklı saygı, işbirliğini güçlendirebilir. İnsanları katı kişisel çıkarlarının dışına çıkmaya ve ortak iyi üzerine kurulu argümanlara kulak vermeye ikna edebilir. Ortak iyi uğruna bazı fedakârlıklarda bulunmak ya da zor durumdakilere yardım eli uzatmak için illaki bir cehalet perdesi arkasında olmaya gerek yok.

İrlanda referandumunda nüfusun büyük kesimini, istenmeyen gebelik durumlarında yalnız gaddarca değil, tehlikeli de olan kürtaj yasağının kaldırılması gerektiğine ikna eden, bu tür ortak ahlaki ilkelere dayanan argümanlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde 2022'de kabul edilen Evliliğe Saygı Yasası ile eşcinsel evliliğin federal düzeyde tanınması da benzer bir yolculuğun varış noktasıydı. Eşcinsel evlilik dile getirilmeye başladığında 2012'de Maine, Maryland ve Washington'daki referandumlardan itibaren farklı geçmişlere ve ideolojilere sahip kesimlerce tartışıldı ve destek gördü. Bundan sonra, diğer eyaletlerde de benzer yasal düzenlemeler yapıldı ve bu sürecin sonunda Evliliğe Saygı Yasası kabul edildi.

Heteroseksüel çiftlerin sahip olduğu fırsatları eşcinsel çiftlere de sunmak gibi ortak ahlaki ilkeler, bu tür bir işbirliği için kritiktir. Başkalarına, onların bize davranmasını istediğimiz gibi davranma düşüncesi veya özellikle John Rawls'unkiler gibi liberal ilkelere dayanan sözleşmeci argümanlar da dahil, siyaset felsefesinin rolü, tartışma ve müzakere yoluyla bu tür ilkelerin inşa edilmesine

katkı sağlamak olarak görülebilir. Bu ahlaki ilkeler, daha sonra bir toplumsal akdin ana hatları üzerinde yapılacak müzakere ve anlaşmalar için bir çerçeve oluşturabilir. Liberalizm bu tür müzakerelerde avantajlıdır çünkü İkinci Bölüm'de savunduğum gibi, toplumun hedeflerini gerçekleştirmesi için daha nitelikli araçlar sunma konusunda haklı bir iddiaya sahiptir.

İrlanda referandumunun da altını çizdiği üzere, topluluk ve özyönetimin bu süreçte önemli roller oynadığını unutmamak gerekir. İnsanlar bu ilkeleri seçme konusunda söz sahibi olduklarını gördüklerinde ve kendilerini hem yerel toplulukların hem de daha geniş bir ortak kimliğin parçası olarak hissettiklerinde, ortak ahlaki ilkelerin ortaya çıkma olasılığı çok daha yüksektir.

Kimlik, bir cumhuriyetin vatandaşı olmak veya belirli bir vatanseverlik biçimi gibi üst düzey bir oluşuma ait olma kavramlarına dayanabilir. Buna karşılık, bir ulusu çatışmacı ve uzlaşmaz parçalara bölen kimlikler, ortak ahlaki duruşları ve bir toplumsal mutabakat üzerinde anlaşmayı çok zor, hatta imkânsız hale getirir.

Bu bağlamda cumhuriyete yapılan atıf büyük önem taşır. Otokratik yönetimler zaman zaman güçlü milliyetçi duygular aşılasa da farklı toplulukları bir araya getirmez, liberal ideallere hizmet etmezler.

Özetle, yerel topluluk dinamikleri diğer topluluklarla iletişim ve empatiyle, bunun yanı sıra daha üst düzey bir ortak anlayışla uyumlu olduğu sürece, uzlaşmayı ve bazı temel ahlaki ilkelerle uyumlu politikaların benimsenmesini destekleyebilir. Siyaset felsefesi, özellikle de liberal felsefe, bu tür ahlaki ilkelerin inşasında ve bunlar üzerine müzakere edilmesinde bir rehber olabilir.

Bu değerlendirmelerin önerdiği politika yaklaşımı şu temel ilkeleri izlemelidir: Toplulukların seslerinin duyulacağından ve mümkün olduğunca özyönetime katılabileceklerinden emin olmaları için liberalizmin yumuşak komüniter yönlerine bağlılık göstererek başlayın; önerilen politikaların ve daha geniş anlamda hem teknik hem toplumsal meselelerde kolektif bilgi inşasıyla ilgili olanlar da dahil olmak üzere liberal ilkelerin gerekçelerini her zaman açıklayın; mümkün olan her fırsatta bu argümanı ortak iyiye dayandırarak ifade edin (ancak bunu yaparken bir grubu diğerlerine karşı kayıran politikalar için bir bahane olarak kullanmayın);

farklı topluluklarla bu ortak iyi temelinde uzlaşmalar arayın; ekonomik büyümeye ve bu ekonomik büyümenin paylaşılması için kurumların inşasına öncelik verin ki birçok topluluk liberal gündemden somut faydalar elde edebilsin; eleştirilere ve farklı bakış açılarına her zaman açık olun; itirazları her zaman dikkate alın ve ciddiyetle karşılayın; mümkün olduğu ölçüde, uygulanabilir önerileri ve değişiklikleri dahil edin ki yumuşak komüniteryanizme bağlılık anlamlı hale gelsin.

Bu unsurların nasıl bir araya getirilebileceği ve ödünleşimlerin nasıl yönetileceği, değişmez kurallar olarak görülmemelidir. Daha önce de vurguladığım üzere, liberalizm alçakgönüllü olmalı ve her duruma kolayca uygulanabilen kesin bir kurallar dizisi olarak değil, özgürlükleri desteklemek, kolektif bilgi inşa etmek ve çeşitli ödünleşimleri yönetmek için bir çerçeve olarak anlaşılmalıdır.

Toplumsal uyum için deneyselliğin öneminin, farklı değerlere sahip bireylerin ve toplulukların birbirleriyle ve gelişen kurumlarımızla ve teknolojilerimizle nasıl yaşayabileceğinin altını çizdim. Liberalizmin kendisi için de durum farklı olmamalıdır. Liberalizmin komüniter unsurları ile bireysel hakların ve dezavantajlı grupların korunması arasındaki ödünleşimler, kolektif bilgi ve diğer öncelikler üzerindeki etkileri dikkate alınarak, özyönetim süreci içinde belirlenmelidir. Alçakgönüllülük burada da önemlidir ve liberalizm, toplulukların farklı seçimlerinden ve deneyimlerinden ders çıkarmalıdır.

Bu bölümde savunduğum ilkeler yalnızca felsefeden ibaret değildir. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere son iki yüzyıl boyunca çeşitli ölçütlerde başarılı olan liberal demokrasi, yukarıdan aşağıya bir toplumsal mühendisliğe dayanmıyor, burada tanımladığım tahakkümsüzlük, özyönetim, topluluk ve müzakere özelliklerini taşıyordu.

4
Liberal Başarı

Ancak her şeyden önce Büyük Toplum güvenli bir liman, bir dinlenme yeri, nihai bir hedef ya da tamamlanmış bir eser değildir. Hayatımızın anlamının, emeğimizin muhteşem ürünleriyle eşleştiği bir kadere doğru bizi çağıran, sürekli yenilenen bir meydan okumadır.

– Lyndon B. Johnson

Özgürlük, yalnızca başka birinin iradesine boyun eğmemek demekse ve köleliği tanımlayan tek şey bir başkasının iradesine bağımlı olmaksa, bir krallıkta hükümdarın iradesinden başka bir yasa yoksa, orada özgürlükten bahsedilemez.

– Algernon Sidney

Lowndes Adams, Temmuz 1917'de Alabama'nın kavurucu sıcağında Detroit'teki arkadaşı Mershell Cunningham Graham'a yazdığı mektubunda "Bu lanet yerden bıktım usandım, Güney'de kölelik hâlâ devam ediyor" diyerek, en azından Detroit'te "biraz özgürlük solunabiliyor" diye ekliyordu. Haklıydı.

1888 civarında Alabama kırsalında eski kölelerin çocuğu olarak dünyaya gelen Mershell'in geleceği başından beri karanlıktı. Yoksulluğa, insanın canını çıkartan ortakçılık düzenine, bitmek bilmeyen o yıldırıcı, hatta şiddet dolu hayata adeta mahkûm gibiydi. Mershell sekizinci sınıftan sonra okulu bırakmıştı. Okumayı daha sonra kendi çabasıyla öğrenmişti.

Ancak Mershell'in hayatı kısa süre içinde değişecekti. Ford Motor Company'nin Alabama'ya gönderdiği işe alım uzmanları Mershell gibi genç erkeklere "Detroit'e gelirseniz işiniz hazır" diyerek ulaşım ve iş imkânı teklif ettiler. "Saat dörtte Detroit'e gidecek trene binenlerin biletini biz alacağız ve kuzeye yerleşmenize yardım edeceğiz" dediklerinde "oradan kurtulmaya zaten çok hevesli olan" Mershell hemen "eve gidip valizini hazırladı... ve trene bindi."

Ford, üretimi genişletip seri üretime doğru ilk adımlarını attığı dönemde açılan çok sayıda pozisyonu doldurmak için vasıfsız işçiler arıyordu. Mershell'in torununun sözleriyle "Fabrikalar hiç durmuyor, insanlar çift vardiya çalışıyordu... Bu da çok zor işlerde çalışan insanların orta sınıf bir yaşam sürmesine olanak tanıdı." Mershell, makinist olarak işe başladı ve bir daha hiç arkasına dönüp bakmadı. Çalışma hayatının tümünü Ford'da geçirdi.

Mershell'in orta sınıfa yükselişinde, kısmen liberalizmin başarısının, yani sanayilerin yeni teknolojileri kullanarak genişleyebildiği ve eğitim düzeyi düşük olanlar da dahil tüm işçilere makul ücretler ödeyebildiği bir ekonomik ortam yaratılmasının payı vardı. Ford'un işçilerin posasını çıkarmak yerine yüksek ücretler ödeme kararı, liberalizmin inşa ettiği toplumun ürünüydü: İşgücünün sesini duyurabildiği, yasal haklara sahip olduğu ve demokratik denetimin gözetiminde işlediği bir sistem (bunu başarmak ABD'de uzun ve dolambaçlı bir süreç olsa da).

Kaderin bu dönüm noktası etkisini kuşaklar boyunca hissettirecekti. Mershell'in kızı Detroit'teki en iyi devlet okullarında okudu. Ardından Wayne State Üniversitesi'nde eğitim gördü. Eğitime yapılan kamu yatırımlarının artmasıyla birlikte büyüyen öğretmenlik mesleğine adım attı.

Mershell'in torunu Pearl Cleage de Detroit'teki devlet okullarında eğitim gördü. Bunlardan bir tanesi de sonradan "harika" diye tanımlayacağı, tamamı siyah öğrencilerden oluşan bir liseydi. Okul, ileri düzey dersleri ve ilham verici öğretmenleriyle onu üniversiteye hazırladı. Siyah Amerikalılar için toplumsal hareketliliği artırmayı hedefleyen sayılı kurumdan biri olan Howard Üniversitesi'nden mezun oldu. Pearl oyun yazmayı çok seviyordu. Sanat ve kültürü destekleyen özel ve kamu tarafından finanse edilen

programların artmasıyla, dünyaca ünlü bir oyun yazarı ve öğretmen oldu.

Liberalizmin inşa ettiği ekonomi ve kurumlar olmasa Mershell ve Pearl'ün, hatta İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki ve sonraki on yıllarda onlara benzer binlerce insanın yaşadığı o dönüşüm hayal bile edilemezdi.

Liberalizm, siyasi felsefeler arasında insanın refahı ve gelişimi üzerinde tartışmasız en olumlu etkilere sahip olanıdır. Bu bölümde Mershell'in hayatının yanı sıra bu hikâye de anlatılıyor.

Tarihte liberalizmin başarıları altı ana kategoride toplanabilir. Ben bunları bu bölümün devamında sırayla ele alacağım:

• **Bireysel özgürlükler:** Liberalizm temel özgürlükleri teşvik ederek en azından bazı bireylerin düşüncelerini özgürce ifade edebilmesine, toplumsal ve ekonomik seçimlerini yapabilmesine olanak sağladı.

• **Özyönetim:** Yetkileri kısıtlanmış yönetimler ve özyönetim uygulamaları liberalizmin politik iktisadından ve fikirlerinden doğdu. Böylece siyasi gücün, bir hükümdara tamamen devredilmek yerine, halka ve halkın yaptığı yasalara dayandığı kabul gördü. İktidarda olan hükümdar ya da seçilmiş temsilcilerin halk adına yönettiği varsayıldı. Bu sayede yöneticiler kurumsal ve yasal kısıtlamalara tabi kılınarak halkın siyasete katılımıyla yüzleşmek zorunda kaldılar.

• **Kamu hizmetleri:** Liberalizm, etkin devlet yönetimlerinin ortaya çıkmasını sağladı. Yönetimler de güçlerinin bir kısmını kamu hizmetleri, toplumsal açıdan faydalı kolluk hizmetleri ve güvenlik ağı oluşturmak için kullandı.

• **Boyunduruğun son bulduğunu hayal etmek:** Köleler, kadınlar ve Avrupalıların sömürgeleştirdiği ulusların vatandaşları da dahil, daha önce boyunduruk altında olan halkların özgürleşme sürecinin başlatılması, gecikmeli de olsa, liberal fikirlerin bir ürünüydü.

• **Liberal bilim:** Bilimsel ilerleme –bilginin güvenilir biçimde doğrulanması ve yayılmasında kullanılan uygulamalarla desteklenen bilimsel bilgideki hızlı gelişmeler– liberal fikirler ve kurumlar sayesinde mümkün oldu.

• **Seri üretimin getirileri:** Liberalizm, yirminci yüzyıl sanayi paktını destekleyerek ekonomik büyümeyi ortak refahla birleştirdi ve Mershell gibi sıradan insanların yaşam koşullarında gözle görülür iyileşmeler sağladı. Mershell'in hikâyesi piyasalarla ilgili olmakla birlikte, az da olsa fırsat eşitliği sağlayan kurumlarla da ilgilidir.

Liberalizmin ve onun kurumsal karşılığı olan liberal demokrasinin her sorunu çözdüğünü iddia etmiyorum; bu alanların her birinde daha yapılacak çok iş var. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki otuz yılda sanayileşmiş ülkelerin neredeyse tamamında görülen olağanüstü ve geniş tabanlı ekonomik büyüme, demokratik idare ve artan bireysel haklarla birlikte tarihsel olarak eşsizdi. Bu büyüme deneyimi ve yukarıda belirtilen diğer başarı unsurları, liberal fikirlerin, özellikle de tahakkümsüzlükle ilişkili olanların ve bunları destekleyen bir politik iktisadın üzerine inşa edildi.

Bireysel özgürlükler

Bireyin kendi tercihlerini yapmakta özgür olması gerektiği düşüncesi, müdahalesizlik gibi daha zayıf bir kavramla ele alındığında bile, Roma Cumhuriyeti'nin çöküşünden sonraki bin yılda yaşamış pek çok kişinin aklına gelmezdi. Cumhuriyetin ardından gelen Roma İmparatorluğu döneminde özgürlükten bahsedilmeye devam edilse de, Cicero'nun yaptığına benzer vatandaş haklarını, özgürlükleri ve özyönetim sorumluluklarını gerçek anlamda savunabilme devri çoktan kapanmıştı.

Sonra işler daha da kötüye gitti. Özgürlüğün en temel unsurlarına ulaşmak Ortaçağ Avrupa'sında bile zordu. Çin veya Ortadoğu'da ise bu unsurlar çok daha nadirdi.

Jan Hus etkileyici bir teologdu. Martin Luther'in fikirlerinin büyük kısmını önceden öngörmüştü. Bunları kilise reformu için kullanmaya çalıştı. Kilise yönetimi tarafından 1415'te, çeşitli sapkınlık iddialarını ve papalıkla ilgili meseleleri ele almak üzere toplanan Konstanz Konsili'ne, kendisine söz hakkı verilme vaadiyle çağrıldı. Ancak orada usulüne uydurularak tutuklandı ve idam

edildi. John Wycliffe ise hayatta değildi. Ancak kiliseyi eleştiren fikirleri hem Hus'u hem de Luther'i etkilemişti. Konsil, mezarının açılarak Wycliffe'in kitapları ve kalan diğer eşyalarıyla birlikte yakılmasına hükmetti.

William Tyndale sözünü esirgemeyen bir bilim insanıydı. Yeni Ahit'in İbranice ve Yunanca metinlerden İngilizceye ilk çevirilerini yapmıştı. 1536'da sapkınlık suçlamasıyla Brüksel yakınlarında boğularak idam edildi. Tyndale, daha önce VIII. Henry'nin evliliğinin iptaline karşı çıktığı için İngiltere'den kaçmak zorunda kalmıştı.

Wycliffe, Hus ve Tyndale istisna değildi. Ortaçağ'da sapkınlık suçlamasıyla idam edilen ve savaşlarda öldürülenlerin sayısı en az on milyonlarla ifade edilir.

Ekonomik özgürlükler de benzer şekilde kısıtlanmıştı. Avrupa'nın büyük bölümü farklı sınıflara ayrılmıştı ve her sınıfın, normlarla ve gerektiğinde zor kullanılarak dayatılan bir rolü vardı. İngiliz toplumsal yaşamı ve hiyerarşisi de bu kalıba uyuyordu. Rahip William Harrison, 1577 tarihli *Description of England* [İngiltere Tasviri] adlı eserinde "İngiltere'de halkımızı genel olarak dört sınıfa ayırırız" der. Net bir dille ifade ederek aristokrasiyi, orta sınıfı, toprak sahiplerini ve işçileri birbirinden ayırır.

Birinci gruba giren "centilmenler/soylular", "soyları ve kanları ya da en azından erdemleri sayesinde asalet kazanan ve tanınan" kişileri kapsıyordu. Orta sınıf, çok farklı meslek gruplarından kentlileri içeren geniş bir kategoriydi (ve bu meslekler arasında çoğu zaman aşılmaz sınırlar vardı). Üçüncü grup, mülkleri sayesinde önem ve toplumsal statü kazanan toprak sahipleri ya da "yeomen"lerdi. Harrison'a göre dördüncü grup ise "devlet işlerinde ne söz hakkı ne de yetkisi olan, başkalarını yönetmek için değil, yönetilmek için var olan" her türden işçiyi, hizmetçiyi, topraksız köylüyü, çiftçiyi ve diğerlerini kapsıyordu. Bu gruplar, kimin üstün kimin aşağı olduğunun açıkça bilindiği son derece katı, hiyerarşik bir yapıdaydı. Yaşam tarzları gibi giyim tarzları da farklıydı. Ayrıca kendilerine farklı şekilde hitap edilmesini bekliyor, kilisede kendilerine ayrılmış bölümlerde oturuyorlardı.

Sıradan insanlara herhangi bir özgürlük vermek, soyluların aklının ucundan bile geçmezdi. Bir tanıma göre bu sıradan insanlar

"çok başlı bir canavar" ve "en ufak fırsatta... isyana ve ayaklanmaya hazırdı." Bu yüzden en iyisi onları sıkı kontrol altında tutmaktı. Ve İngiltere'deki birçok kurum da tam olarak bunu yapıyordu. Yoksullara yardım bile bir toplumsal kontrol aracıydı ve yalnızca "vergi mükelleflerinin değerlerine uyumlu davranışları zorunlu kılan koşullar altında" verilecekti. Bu yalnızca varlıklı vergi mükelleflerinin isyanı önlemek istemesinden kaynaklanmıyordu. Aynı zamanda "aşırı içki içen, küfreden, hırsızlık yapan ve başka yüz kızartıcı suçlar işleyen ya da serserilik veya aylaklık eden" yoksullara tanınacak herhangi bir özgürlüğün korkunç toplumsal sonuçlar doğuracağına inanmalarından kaynaklanıyordu.

On altıncı yüzyılda hiç kimse, özgürlüğün İngilizlerin –ya da Avrupalıların– kaçınılmaz kaderi olduğunu düşünmezdi.

Ancak liberal fikirlerin on sekizinci yüzyılda yayılmasıyla birlikte Kuzey Amerika, İngiltere ve Avrupa'da özgürlükler geniş çapta konuşulmaya başlandı. Daha on yedinci yüzyılın ortalarında, İngiliz İç Savaşı sırasında Parlamento'nun New Model Army'sine komuta eden ve Levellers'in (Eşitlikçiler) temsilcilerinden olan Albay Thomas Rainsborough "Tanrı'nın Yasası'nda, bir lordun yirmi, bir beyefendinin iki temsilci seçebileceğine, yoksul bir adamınsa hiç kimseyi seçemeyeceğine dair bir maddeye rastlamadım" diyordu.

Richard Price, Francis Hutcheson, Adam Ferguson, David Hume, Adam Smith ve Thomas Paine gibi çeşitli düşünürler, fikirleri ve vardıkları sonuçlar detaylarda farklılıklar gösterse de, bir tür bireysel özgürlüğün arzu edilir olduğunu neredeyse bir aksiyom olarak kabul ediyorlardı.

Amerikan Devrimi'nin özgürlük kavramları da aynı kaynaklardan geliyordu. Dönemin nüfuzlu isimlerinin büyük kısmı, antik Yunan ve Roma düşünürlerini kendilerine rehber edinmişti. Locke ve Montesquieu'nün yazılarıyla harmanlanmış olan Algernon Sidney gibi isimlerin İngiliz cumhuriyetçi metinlerini büyük ilgiyle okuyorlardı. Bu da, Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki "devredilemez haklar" ifadesine ilham kaynağı oldu.

Fransız Devrimi'nin birçok sebebi, boyutu ve çok daha fazla sonucu olmasına rağmen katılımcıların büyük kısmı bunun

gerçekten de "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" ilkesine dayandığına inanıyordu. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nden açıkça etkilenen İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin ilk maddesi çok daha etkileyici bir ifadeye sahipti: "İnsanlar haklar bakımından özgür ve eşit doğarlar ve öyle kalırlar."

Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki insanların kişisel ya da ekonomik yaşamlarında aniden sınırsız özgürlüğe kavuştuğunu söylemek abartı olur. İşçilerin anlamlı özgürlüklere sahip olduğuna inanmak kesinlikle bir hayaldir, özellikle de özgürlük, tahakkümsüzlük kavramına göre yorumlandığında. Her şeye rağmen bu tür özgürlüklerin ne ölçüde tanındığı ve hatta uygulandığı, Ortaçağ'ın tarihsel standartlarına göre dikkat çekiciydi.

Ekonomik düzenin evrimi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan siyasi değişimler, özgürlüğün artmasını mümkün kıldı. Feodal bağlar ve kırsal yaşamdaki katı normlar çözülmeseydi ve ticari ve sanayi çıkarları güç kazanmasaydı, böyle bir özgürlükten söz edilemezdi.

Portekizli kâşif Bartolomeu Dias'ın 1487'de Afrika'nın güney ucu olan Ümit Burnu'nu dolaşmasıyla Asya ticaret yollarının açılması ve Yeni Dünya'ya giden deniz geçitlerinin keşfedilmesi, Avrupa'da, özellikle İngiltere ve Hollanda'da siyaseti kökten değiştirdi. Örneğin İngiltere'de, Atlantik ticareti henüz monarşi tarafından tam anlamıyla tekelleştirilmediği için, ticaretin yükselişi, vergilendirme ve yönetimin verdiği tekeller gibi konularda krallıkla zaten ihtilaf halinde olan bağımsız tüccarların ve onların yerel müttefiklerinin zenginleşmesini sağladı. Tüccarlar ve denizaşırı sömürge çıkar grupları (çoğunlukla herkes için değil, kendileri için olsa da) bireysel özgürlüklerin genişletilmesi yönünde baskı kurdular ve bu özgürlükleri destekleyen bir dizi kurumsal değişimin önünü açtılar.

Özgürlüğün arzu edilirliği ve uygulanabilirliğinin kabul edilmesi de liberalizmin başarısıydı. Amerika'da Bağımsızlık Bildirgesi ve Haklar Bildirgesi'ni kaleme alan Jefferson ve Madison gibi kişilerle Fransa'daki Ulusal Anayasa Meclisi milletvekilleri liberalizmden etkilenmişti. Aynı onların fikirlerini benimsemeye açık olan orta sınıftan pek çok kişi gibi.

Özyönetim

Antik Atina, Roma Cumhuriyeti ve Rönesans dönemindeki İtalyan kent devletlerinde bireysel özgürlükler, halk egemenliği ve sınırlı da olsa siyasi eşitlik yönündeki ilk girişimler, liberal çatının benim bulunduğum tarafından yeni yeni filizlenen fikirlerle iç içe geçmişti. Tahakkümsüzlük kavramının erken dönem Roma kökenlerini ve bu kavramın, vatandaşların kendilerine uygulanacak yasaların yapımına katılımına bağlı olduğunu daha önce görmüştük.

On yedinci ve on sekizinci yüzyılların birçok liberal düşünürü, bireysel özgürlüklerin ve genel olarak siyasetin, halkın özyönetimine dayanan ve siyasi eşitlik ve halk egemenliği üzerine inşa edilmiş hukukun üstünlüğü temeline oturması gerektiğini düşünüyordu. İngiliz İç Savaşı'nda parlamento tarafında yer alan ve daha sonra radikal faaliyetlerinden dolayı idam edilen Richard Rumbold, bu durumu şu sözlerle ifade ediyordu:

> Tanrı'nın dünyaya, bir avuç insanı çizmeli, mahmuzlu ve binmeye hazır, milyonları ise sırtına semer vurulup gemlenmiş ve binilmeye hazır halde gönderdiğine hiçbir zaman inanamadım.

Halk egemenliği fikri en ünlü şekilde John Locke tarafından telaffuz edilmiş ve savunulmuştur. Locke'un ifadesiyle "devlet yönetimi altında insanların özgürlüğü... o toplumun her bir üyesi için geçerlidir ve toplumda kurulmuş yasama gücü tarafından sağlanır. Yasanın öngörmediği her konuda kendi irademe göre hareket etme özgürlüğü, bir başkasının istikrarsız, belirsiz, bilinmez, keyfi iradesine boyun eğmemektir."

Locke "yaşam, özgürlük ve mülkiyet" ve bunların "başka insanların verebileceği zararlara ve saldırılarına karşı" korunmasının kritik önem taşıdığını savunuyordu. Bunların özyönetimle de desteklenmesi gerektiğini de "Hiç kimse... kendi rızası olmadan bir başkasının siyasi gücü altına sokulamaz" sözleriyle vurguluyordu.

İngiltere'de hukukun üstünlüğünün, bireysel özgürlüklerin gelişiminden önce tesis edilmiş olması dikkat çekicidir. Bu benim özyönetimin merkezi işlevine dair çıkarımlarımla da uyumludur.

Öte yandan hukukun üstünlüğü de benzer politik iktisadi güçler sayesinde ortaya çıkmıştı: Feodal bağların ortadan kalkması ve özellikle Atlantik ticaretinin yükselişiyle birlikte bağımsız tüccar çıkarlarının güçlenmesi.

İngiliz özyönetiminin politik iktisadındaki ilk adımı 1642-51 yılları arasındaki İç Savaş'tı. Ancak bu bağlamda monarşik olmayan, hukuka dayalı bir yönetimin kurulması kısa ömürlü oldu. İç Savaş'ta parlamento tarafının lideri olan Oliver Cromwell, savaştan hemen sonra kendini Koruyucu Lord ilan etti ve ölünceye kadar da diktatörlük yetkileriyle hüküm sürdü. 1688-89 Şanlı Devrim sonrasında kurulan anayasal hükümet ise yasalar önünde eşitlik veya geniş tabanlı siyasi katılım gibi hedefleri tam anlamıyla gerçekleştiremedi. Kısa sürede on sekizinci yüzyılın büyük bir bölümüne damgasını vuran bir Whig oligarşisine dönüştü. Ancak yine de özyönetimin ortaya çıkması açısından çok önemliydi.

Bu özyönetim deneyimleri, İngiliz yönetimine başkaldıran kolonistlerin en büyük itici gücünün yasalarla yönetilme hakkı olduğu Kuzey Amerika da dahil olmak üzere birçok cesur girişimlere zemin hazırladı. Bu aynı zamanda "temsil yoksa vergi de yok" fikrinin, dolayısıyla da Amerikan Devrimi'nin temeliydi. Joseph Priestley, bu meselenin özünü ve Amerikan isyancılarının bakış açısını şu sözleriyle dile getirmişti:

> İngiltere halkını *bir peni ödemeye* mecbur bırakan aynı güç, onları ellerindeki *son peniye* kadar ödemeye de zorlayabilir. Bir tarafta keyfi dayatma, diğer tarafta ise yalnızca alçakgönüllü bir temenni kalır.

Yani asıl mesele çay vergisinin (pound başına üç peni) yüksek veya külfetli olması değildi. Aksine bu verginin rızaları alınmadan dayatılması ve kolonistlerin özgürlüğünü ihlal etmesiydi. Bu felsefi duruşun, tahakkümsüzlük kavramıyla yakınlığı okurun dikkatinden kaçmayacaktır: Hiç kimsenin başkaları üzerinde keyfi güç kullanamaması açısından özyönetim hayati önem taşır. Çay vergisi, kendi kendini yöneten bir halkın oluşturduğu hukuk devleti anlayışının inkârı niteliğinde olduğundan Amerikan kolonistleri için son derece kışkırtıcıydı.

Aynı fikirler Fransız Devrimi'ne de yansıdı. İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi'nin ikinci maddesi şöyleydi:

> Her siyasi birliğin amacı, insanın doğal ve zaman aşımına uğramayan haklarını korumaktır. Bu haklar Özgürlük, Mülkiyet, Güvenlik ve Baskıya Karşı Direnme hakkıdır.

Hukukun üstünlüğünün ortaya çıkışı, yalnızca İngiltere ve Fransa'daki farklı taraflar arasındaki güç dengesiyle açıklanamaz. Bu süreç, bireysel özgürlükler ve tahakkümsüzlük gibi liberal kavramlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Liberal fikirler, Şanlı Devrim'le kurulan meşruti monarşinin, Amerikan Anayasası ve Haklar Bildirgesi'nin, Fransız Devrimi'nin ve 1832'den itibaren Britanya'da demokrasinin genişlemesinin temelini oluşturmuştur. Bu önemli belgeleri kaleme alanlar, onlara ilham verenler ve onları destekleyenler liberalizmin bir türüne inanıyordu. Bu tür liberal fikirlerin rolü, John Adams'ın Jefferson'a yazdığı bir mektupta açıkça görülebilir:

> Devrim derken neyi kastediyoruz? Savaşı mı? Savaş Devrim'in bir parçası değildi, yalnızca bir etkisi ve sonucuydu. Devrim, Halkın Zihnindeydi ve bu 1760'la 1775 yılları arasında gerçekleşti, Lexington'da tek bir damla kan dökülmeden önceki on beş yıl içinde.

Liberalizm olmadan hukukun üstünlüğünün ortaya çıkmayacağını söylemek abartı olmaz. Ancak aynı şekilde, liberalizmin hikâyesi de demokrasi olmadan –ve demokrasi de liberalizm olmadan– anlatılamaz.

Aslında, son üç yüzyıl boyunca liberalizmin yaşadığı sıkıntılar demokrasi mücadelesiyle iç içe geçmişti. Bu, Tocqueville ve Mill'in çok önem verdiği demokrasi ve liberalizm arasındaki gerilimleri inkâr etmek anlamına gelmez. Daha önce de vurguladığım üzere, savunulan özgürlüklerin, deneyselliğin ve yeni bilgilerin keşfi üzerinde tam etkisini gösterebilmesi gerekir. Bunun için, bu özgürlükleri bir dereceye kadar özyönetimi de kapsayan tahakkümsüzlük

olarak düşünmeliyiz. Dolayısıyla hiçbir zaman demokrasi özgürlükten fazla uzak olamaz. Richard Price 1778'de bunu şöyle ifade etmiş:

> Özgürlük, bu nedenle, "insanların değil, yasaların yönetimi" olduğu söylendiğinde çok eksik tanımlanmıştır. Eğer bir devlette yasalar, ortak rızayla değil, tek bir kişinin veya dar bir grubun iradesine dayanıyorsa, bu yasalarla yönetilmek kölelikten farksızdır.

Bu yorumla tutarlı olarak, liberalizmin tarihteki başarıları demokrasiyle iç içe geçmiştir. Mutlak bir idealden çok, bir süreç olarak demokrasi, Amerika Birleşik Devletleri ve birçok Avrupa ülkesinin yaşadığı ekonomik büyüme türünden ayrı düşünülemez. 1832'deki Birinci Reform Yasası'yla başlayan kademeli demokratikleşme süreci olmasaydı, Britanya'nın on dokuzuncu yüzyıldaki ekonomik büyümesi bugünkü şeklini alamazdı. Aynı şekilde, Fransız Devrimi'nin her iki ülkede de *ancien régime*'in (eski rejim) temellerini yıkarak tetiklediği dönüşüm olmasaydı, Fransız ve Alman sanayileşmesi on sekizinci yüzyılda çok belirgin olan engellerin çoğunu aşamazdı.

On dokuzuncu yüzyılda, Habsburg ve Rus İmparatorlukları gibi liberal olmaktan uzak, mutlakıyetçi Avrupalı uluslar, sanayi teknolojisine, demiryollarına ve piyasayı genişleten reformlara direndiler. Bu yüzden ekonomik büyümeleri gecikti. Özellikle geri kalmış tarım sektörlerindeki derin eşitsizlikler varlığını sürdürdü. Bununla birlikte feodal ilişkilerde reform ve tahakkümsüzlük gibi liberal fikirlere dayalı kısıtlı da olsa bir demokratik katılım sağlayabilen ulusların sanayileşme ve hem seçkinler hem de işçiler için refahı artırma olasılığı çok daha yüksekti.

Benzer bir modeli yirminci yüzyıl boyunca da görüyoruz. Günümüzde demokrasi, kısmen vaatlerini tam olarak yerine getiremediği için büyük ölçüde eleştiriliyor. Çin'in hızla modern altyapısını inşa ederken Amerika Birleşik Devletleri'nin müdahaleci yasalar, çıkar grupları ve eylemcilerle batağa saplandığını gören birçok kişinin demokrasiyi –özellikle de liberal demokrasiyi– suçlaması doğal.

Ancak kanıtlar açık. Son yetmiş yıldır demokrasi, bireysel özgürlükler, insan hakları, siyasete katılma ve ifade özgürlüğü ve daha fazla ekonomik özgürlükler dahil, temel özgürlüklerin öncüsü olmakla kalmamış, daha iyi ekonomik sonuçlar da üretmiştir.

Demokratikleşen ülkeler, demokratikleşme öncesi trend büyüme hızlarına göre, izleyen yirmi beş yıl içinde kişi başına ortalama gelirlerinde yaklaşık yüzde 20 oranında artış sağlıyorlar. Aynı model, Latin Amerika'da 1980'lerden itibaren askeri diktatörlüklerin çöküşü gibi bölgesel siyasi dalgalar sonucunda demokrasiye geçen ülkelere odaklanıldığında da geçerliliğini korur. Bölgesel dalgalara bakmak faydalıdır çünkü demokratikleşen ülkelerin otokrasiyle yönetilmeye devam edilenlerden bazı açılardan farklı olabileceği, dolayısıyla bu ülkelerin performansını demokratik olmayanlarınkiyle kıyaslamanın elma ile portakalı kıyaslamaktan farksız olacağı ileri sürülebilir. Buna karşılık bölgesel dalgaların etkisine kapılan ülkeler çoğu zaman planlama veya hazırlık yapmadan demokrasiye geçiş yapar. Verilerin sistematik analizleri, bu tür teşvik edilmiş demokratik deneylerin, eski otokratik rejimlere kıyasla da fazlasıyla başarılı olduğunu gösteriyor.

Genel olarak, demokrasiler daha hızlı büyür, sağlık ve eğitime (özellikle dar gelirli kesimlere) daha fazla yatırım yaparlar. Daha fazla kamu hizmeti sunarlar ve ekonomik rekabeti teşvik eden reformları geçirme olasılıkları daha yüksektir. Demokratikleşme sürecinin ardından eğitim sonuçları iyileşir, bebek ölüm oranı keskin bir şekilde düşer. Buna karşılık, ülkeler demokratik kurumları terk ettiğinde ekonomik büyüme yavaşlar.

Yıllar içinde, sanayileşmenin otoriter liderlere ihtiyaç duyduğu yönünde yaygın bir görüş ortaya çıktı. Oysa küresel veriler bu görüşü pek desteklemiyor. Güney Kore'nin sanayileşmeye Syngman Rhee ve General Park Chung Hee'nin baskıcı rejimleri altında, Tayvan'ın da eski Çinli komutan ve diktatör Chiang Kai-shek'in partisi olan Kuomintang'ın sıkı kontrolü altında başladığı doğrudur. Brezilya'nın bazı yeni sanayileri askeri diktatörlük döneminde kurduğu da doğrudur. Ancak Güney Kore ve Tayvan'ın ekonomileri demokrasiye geçtikten sonra teknolojik olarak daha sofistike ve rekabetçi hale geldi, büyümeleri de yavaşlamak yerine hızlandı. Brezilya da ordunun devrilmesinin ardından daha hızlı

büyüdü. Birçok durumda, ekonomik büyüme demokrasiye geçişin ardından daha geniş kesimlerce paylaşıldı (öte yandan Güney Afrika ve Doğu Avrupa gibi demokratikleşmenin ardından gelir eşitsizliğinin önemli ölçüde arttığı örnekler de mevcuttur).

Liberal demokrasinin cazibesi halkın da dikkatini çekmiştir. Ekonomik büyüme, kamu hizmetlerinin sağlanması ve eşitsizliğin sınırlandırılması açısından başarılı demokrasilerde yaşayanlar, demokratik kurumlara daha fazla destek verdiklerini ve askeri veya otoriter rejimlere daha az ilgi duyduklarını belirtiyorlar. Dolayısıyla başarılı demokrasiler kendi destekçilerini yaratırlar. Ancak demokrasi bu boyutlardaki başarısını kaybetmeye başladığında, halktan aldığı destek de azalır.

Amerika Birleşik Devletleri demokrasisi için en tehlikeli dönemlerden birinde başkanlık yapan Franklin Delano Roosevelt, ekonomik performansın ve kamu hizmetlerinin önemini çok iyi anlamıştı. İlk radyo sohbetlerinden birinde şöyle demişti:

> Bu programı önerirken yalnızca ulusun acil ekonomik ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda tüm Amerikalıların en değerli varlığı olan kişisel özgürlüklerini de düşünüyorum. Demokrasimizi ve son dönemde dünyanın diğer bölgelerinde demokratik idealden uzaklaşma yönündeki eğilimi düşünüyorum.

Roosevelt'in demokrasiyi kurtarma reçetesi, demokrasiyi ortak refah ve düzgün kanalizasyon için işler hale getirmekti.

Yolsuzluk birçok ülke için süreklilik arz eden bir meseledir. Eşitsizliği beslemesi, ortak refahın ve kamu hizmetlerinin etkinliğini sekteye uğratması nedeniyle demokratik siyasetçilerin ve güçlü bürokratların ne ölçüde yolsuzluğa bulaştığı büyük önem taşır. Demokrasiler yolsuzluğu kontrol altına alabildikleri ölçüde halkın desteğini kazanırlar. Yakın tarihli bir akademik çalışma, Latin Amerika'da yüksek profilli yolsuzluk skandallarının hemen ardından gidilen seçimlerde halkın demokrasiye olan güveninin sarsıldığını, seçime katılım oranının düştüğünü ve iktidardakilerin ağır darbeler aldığını göstermektedir. Bu da seçmenlerin bariz yolsuzluklara karşı duyduğu memnuniyetsizliği doğrular niteliktedir. Yolsuzluk, demokratik kurumlara olan güveni temelinden sarsar.

Türkiye'ye odaklanan bir başka çalışma, seçmenlerin yolsuzluk ve doğal afetler gibi sorunlarla mücadelede demokrasinin başarılı olduğunu gördüklerinde, demokratik kurumları destekleyen adaylara oy verme ve otoriter liderlerine –bu örnekte Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a– karşı çıkma olasılıklarının belirgin ölçüde arttığını ortaya koymuştur. Söz konusu çalışma, seçmenlere Cumhurbaşkanı Erdoğan döneminde medya özgürlüğü ve demokrasinin nasıl gerilediğine dair kesin veriler sunarak, bu kurumsal değerlerin yolsuzluk ve afet yönetimi üzerindeki olumlu etkilerini belgelemiştir. Birçok seçmenin başlangıçtaki inancı, kurumsal bir gerilemenin yaşanmadığı ve bu kurumsal özelliklerin pek önem taşımadığı yönündeydi. Ancak bilgiyi doğru ve tarafsız olarak algıladıklarında, bu kişiler inançlarını güncellemiş, oy verme davranışlarını değiştirmişlerdir. Bu bilginin halihazırda muhalif olan seçmenleri harekete geçirmemiş olması ise çok anlamlıdır. Asıl etki, daha önce Cumhurbaşkanı Erdoğan'a oy verme eğiliminde olan ancak demokrasiden beklentilerini yeniden şekillendiren seçmenlerde görülmüştür. Benzer bir çalışma, Arjantin'de de benzer sonuçlar ortaya koymuştur.

Kamu hizmetleri

James Robinson'la birlikte yazdığımız *Dar Koridor* adlı kitabımızda, Hobbes'un düzen, barış ve özgürlük için çok gerekli olan (en azından Hobbes'a göre) mutlak güçteki devletinin, toplum –yani sıradan insanlar– tarafından prangaya vurulabileceği fikrini ifade etmek için "Prangalanmış Leviathan" terimini ortaya attık. Devletin kamu hizmetleri sunmaya, herkese eşit uygulanması hedeflenen yasalar koymaya ve (yöneticiler, müttefikler ve maiyetindekiler yerine) vatandaşlara fayda sağlamaya başlamasının tam da bu prangalanma sayesinde mümkün hale geldiğini savunduk.

Tarihin büyük resmine baktığımızda, böyle bir devlet yapısının ortaya çıkışı, insanlığın toplumsal başarıları arasında belki de en beklenmedik ve en ilham verici olanıdır. ABD Başkanı Ronald Reagan o ünlü sözünde İngilizcedeki en korkutucu dokuz kelimenin "Ben hükümetten geliyorum ve size yardım etmek için buradayım" olduğunu söylemişti. Hükümetin bazen yardım eli uzatma

vaatlerini yerine getiremediği durumlar düşünüldüğünde bu söz komik gelse de, aslında meseleyi tersinden ele alan bir ifadedir. Vatandaşlar üzerinde sahip oldukları olağanüstü güce rağmen hükümetin, yöneticilerin ve memurların yardım etmek için orada bulunması, modern toplumun en mantık dışı yönlerinden biridir.

Bu tür hükümetlerin ortaya çıkışı da yine, hem fikirlerin gücünün hem de bu fikirlerden faydalanacak grupları güçlendirip onlara karşı olanları zayıflatan bir politik iktisadın ürünüdür.

Britanya'da Muhafazakâr (Tory) Parti, 1832'de Parlamento'da tartışılan Birinci Reform Yasası kapsamında oy hakkının orta sınıflara kadar genişletilmesine şiddetle karşı çıkmıştı. Tory'ler yıllık parlamentoların ve (yoksul işçiler bir yana) orta sınıfın periyodik olarak sandığa gitmesinin kargaşa ve kaosa yol açacağını savunuyordu. Bu kargaşa söylemlerinin bir kısmına muhtemelen inansalar bile, oy hakkının genişletilmesinin, temsil ettikleri ve birçoğunun mensubu olduğu egemen sınıflara hizmet etmeyeceğinin de farkındaydılar. Buradaki üstü kapalı fikir, siyasi sistemin rolünün ayrıcalıklı kesimleri gözetmek olduğu yönündeydi. Yarım yüzyıl sonra ise partinin felsefesi tümüyle değişmiş olacaktı.

Muhafazakâr politikacı Benjamin Disraeli 1867 Reform Yasası'yla oy hakkını kentlerdeki işçilere kadar genişletmiş, ayrıcalıklı kesimle işçi sınıfı arasında bir koalisyon kurmaya çalışmıştı. Disraeli, siyasi yükselişinden önce bile Britanya'daki toplumsal başarısızlığın birçok yönünü vurgulamıştı. 1845'te yayımlanan *Sybil* adlı romanında, "aralarında hiçbir ilişki ve sempati bulunmayan iki ulusu... Zenginler ve Yoksulları" şiddetle eleştirmiş, iktidara geldikten sonra da kentleri ve yoksulların yaşam ve sağlık koşullarını iyileştirme çabalarını desteklemişti. Şöyle diyordu:

> Bir ülke tarihi zafer anıtları, bilim müzeleri, sanat galerileri, üniversiteler ve kütüphanelerle dolu olabilir... ancak nüfus her on yılda bir azalıyor, ırkın gelişimi her on yılda bir geriliyorsa o ülkenin tarihi kısa zamanda geçmişin tarihi olmaya mahkûmdur.

Disraeli, vaat ettiği ekonomik büyüme ve halka yönelik hizmetlerin iyileştirilmesinin jingoizmle (zaman zaman çok çirkinleşen

bir jingoizmle) birleştiğinde Tory'ler için yeterli desteği sağlayacağını umuyordu. Tamamen yanıldığını söyleyemeyiz. Bu, Tory lider Stanley Baldwin'in yirminci yüzyılın başlarında geliştirdiği "tek millet muhafazakârlığı"nın başlangıcıydı.

Tory'lerin kendilerini işçi sınıfının refahına gerçekten adayıp adamadıkları tartışılabilir. Yine de bu çabalar, Prangalanmış Leviathan'ın politik iktisat köklerinin bir kez daha altını çizer. Muhafazakârlar, yoksul Britanyalıların yaşam standartlarını belli ölçüde iyileştirmeye çalışmış, sanitasyon, yol, sağlık hizmetleri ve eğitim sunmayı amaçlamışlardı çünkü o noktada artık demokrasinin yoksullara yardım edecek imkânlar sunacağı beklentisi çoktan kanıksanmıştı.

Ancak bu hareketin zirvesine sağ değil, merkez sol ulaştı. Britanya'da İşçi Partisi'nin bu tür politikalara bağlılığı onlara halkın desteğini kazandırdı ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda partiyi iktidara taşıdı. Benzer bir bağlılık, sosyal demokrat modelin yükselişiyle birlikte İsveç ve Norveç'te en açık biçimde görülebilir.

İskandinavya'nın her zaman ekonomik olarak eşit, siyasi olarak işbirlikçi olduğuna dair yanlış bir inanış vardır. Gerçekse çok farklıdır. Danimarka, Norveç ve İsveç'te toprak sahipleri ve nüfusun geri kalanı arasında büyük eşitsizlikler vardı. Siyaset, aynı ekonomik ayrıcalığa sahip grupların kontrolü altındaydı ve toplumsal çatışma istisna değil, kuraldı. 1910'larda, en zengin yüzde 1'lik hane halkının milli gelirden aldığı pay İsveç'te yüzde 25 gibi çarpıcı bir orandayken Danimarka ve Norveç'te bu oran (sırasıyla yüzde 16 ve yüzde 10,5) çok daha düşüktü. Üç ülkenin de geçmişinde parlamento ve yerel temsil geleneği vardı ancak işçilerin ve köylülerin siyasete katılımı oldukça sınırlıydı. Örneğin İsveç'te, yerel meclisler seçkinlerin kontrolündeydi ve 1918'e kadar erkeklere genel oy hakkı tanınmamıştı.

İsveç siyaseti, erkeklere genel oy hakkı tanındıktan sonra, hatta Büyük Buhran'dan sonra İsveç Sosyal Demokrat Partisi'nin (SAP) iktidara gelmesiyle birlikte daha kapsamlı bir dönüşüm geçirdi.

1920'lerde SAP, uzun zaman önce Marksist bir partiden toplumun daha geniş kesimlerini temsil etmeye odaklanan bir partiye dönüşmüştü. Kamu hizmetlerinin ve toplumsal refahın evrensel düzeyde sağlanmasını öngören bir program ortaya koyuyordu.

Bu dönüşümden sorumlu olan on dokuzuncu yüzyıl sonundaki liderlerden birinin ifadesiyle, "İsveç gibi geri kalmış bir ülkede, orta sınıfın giderek daha önemli bir rol oynadığı gerçeğini göz ardı edemeyiz. Tıpkı orta sınıfın işçilerin desteğine ihtiyaç duyması gibi, işçi sınıfı da bu kesimden alabileceği yardıma ihtiyaç duyar." Liberal fikirler SAP liderleri arasında bu bakış açısının gelişmesini önemli ölçüde etkiledi. Öyle ki bu liderlerin büyük kısmı Marksistlerin "burjuva demokrasisi"ni küçümseyen tavrını reddetti. Yalnızca demokratik kurumları değil, diğer liberal idealleri de benimsedi.

1932 seçimlerinde parti, orta sınıfların yanı sıra çiftçilere de hitap etmeye başladı. İşçiler için enflasyondan arındırılmış ücretlerin artması anlamına geldiği için sendikaların tercih ettiği ucuz gıda fiyatları politikasındansa vazgeçti. Bunun yerine, daha büyük ve daha istikrarlı çiftçi gelirlerini sağlayacak politikaları savundu. Parti genel olarak, tüm sınıfları kapsayan "halkın evi" olarak kampanya yürüttü ve orta sınıfla çiftçilerden yeterli destek alarak oyların neredeyse yüzde 42'sini kazandı.

SAP programı üç dayanak üzerine oturuyordu: Yeni Düzen tarzı politikalar kullanarak Büyük Buhran'la mücadele etmek. Hükümetin arabuluculuğunda sendikalar ve işverenler arasında yürütülen kurumsal müzakerelere dayalı, yüksek ücretli bir ekonomi kurmak. Eğitim, sağlık hizmetleri, sosyal yardımlar, işsizlik sigortası ve sosyal konutlar dahil, kapsamlı bir kamu hizmeti sunmak.

Bu programın meyveleri, ilk SAP hükümetini takip eden birkaç on yılda açıkça kendini göstermeye başladı. Eşitsizlik artık çok daha düşüktü (en zengin yüzde 1'lik kesimin payı 1950'de yüzde 9,6'ya gerileyerek 1910'lardaki seviyenin neredeyse üçte birine inmişti); ücretler çok daha yüksekti ve İsveç'te yoksulluk büyük ölçüde ortadan kalkmıştı.

Büyük Buhran Norveçlileri İsveçlilere göre daha fazla yoksullaştırmıştı. İşsizlik yüzde 10 düzeylerine fırlamıştı. Ancak Norveç'teki durum da genel olarak benzerdi. Norveçli sosyal demokratlar, Marksist modele İsveçli mevkidaşlarına göre çok daha uzun süre bağlı kaldılar ve ancak Büyük Buhran'dan sonra değişime gittiler. Norveç halkı da bu siyasi değişimi benimsedi ve İşçi Partisi 1933'te yüzde 40'lık tarihi bir oy oranına ulaştı. Seçim vaatleri ise İsveçli kuzenlerininkiyle benzerdi: Büyük Buhran'ın

makroekonomik etkilerinin üstesinden gelmek, yüksek ücretli bir ekonomi inşa etmek ve kamu hizmetleri sunmak.

Norveç İşçi Partisi özellikle eğitime odaklandı. Ülkedeki eğitim imkânları, özellikle okulların kaynak ve personel sıkıntısı çektiği kırsal bölgelerde çok yetersizdi. 1920'lerde şehir okulları öğrencilere kırsal okullara göre yaklaşık yüzde 60 daha fazla ders saati sunuyordu. Partinin "parasız, genel eğitim ve devlet okulları" taleplerinin temel motivasyonu buydu. 1935 seçimlerinde parti eğitim politikasında büyük bir değişim kampanyası yürüttü. Ertesi yıl, 1936 Halk Okulu Reformu'nu önerdi. Yasa usulünce kabul edildi ve parti iktidara geldikten kısa bir süre sonra, 1937'de yürürlüğe girdi. Böylece okul sistemine büyük miktarda kaynak aktarıldı, kırsal bölgelerdeki asgari ders saati artırıldı ve sınıf mevcudu otuz beşten otuza düşürüldü.

Bu politika büyük bir başarı sağladı. Kırsal bölgedeki eğitim ve okul kalitesinin hızla iyileşmesi kırsal ve kentsel bölgeler arasındaki ekonomik uçurumun kapanmasına katkıda bulundu. Çalışan kesimin eğitim düzeyinin iyileştirilmesi, Norveç'teki eşitsizliğin azalmasındaki temel itici güçlerden biri oldu. En zengin yüzde 1'lik kesimin gelirden aldığı pay (1938'deki en yüksek seviyesi olan yüzde 12,7'den) 1990'larda yüzde 4,4'e geriledi.

Eğitim reformu, Norveç siyasetinin çehresini de değiştirdi. Eskiden kırsal bölgeler merkez sağ partileri desteklerken eğitimli kesimler de muhafazakâr partilere oy verme eğilimi gösteriyordu. Halk Okulu Reformu sayesinde bu iki durum da değişti. Kırsal bölgedeki eğitimin iyileştirilmesinden doğrudan fayda gören aileler, artık yalnızca yasanın yürürlüğe girmesini takip eden yıllarda değil, sonraki on yıllar boyunca İşçi Partisi'ne oy verme eğilimi gösterecekti.

Danimarka'nın ekonomisi ve siyaseti de sosyal demokrasi sayesinde benzer bir değişimden geçti. Ülkenin en zengin yüzde 1'lik kesiminin gelirden aldığı pay, yirminci yüzyılın başında yüzde 16 düzeyinden, yüzyılın sonunda yaklaşık yüzde 6'ya geriledi.

Detaylar farklılık gösterse de birçok Avrupa ülkesi İskandinavya'nın izinden gitti. Başka hiçbir ülke hükümet, işçi sendikaları ve işveren kuruluşları arasındaki müzakereler üzerine inşa edilmiş aynı korporatist modele sahip değildi. Yine de demokratik katılım,

sendika faaliyetleri, refah devleti kurumları, piyasa genişlemesi, verimlilik artışı ve hızlı ücret artışı hepsinin ortak özelliği oldu.

Norveç örneği, sosyal demokrat fikirlerle realpolitik'in nasıl bir sinerji içinde olduğunu da ortaya koydu: Fikirlerin başarıyla uygulanması, işçi sınıfının sosyal demokratlara olan bağlılığını artırarak bu partilerin gündemlerindeki diğer maddeleri hayata geçirmelerine olanak sağladı.

Bu hedeflerde liberal fikirlerin rolü de aynı derecede belirleyiciydi. Britanya'da önce Liberal Parti, ardından İşçi Partisi bu liberal fikirleri savundu. İşçilerin fabrikalarda başta neredeyse hiç söz hakkının olmadığı ve yoksulluğa saplanıp kaldığı bir ortamda, cumhuriyetçi özgürlük anlayışı büyük anlam ifade ediyordu ve işçi sınıfı topluluklarıyla bazı orta sınıflardan oluşan geniş bir koalisyonu bir araya getirdi. İskandinavya'da ise sosyal demokratlar, Marksist yorum ve niyetlerinden vazgeçtikten sonra, örgütlenme ilkelerinde cumhuriyetçi özgürlük ve tahakkümsüzlük anlayışlarına bağlı kaldılar. Tam eşitliğe değil de fırsat eşitliğine öncelik vermiş olmaları anlamlıdır. Sonuçta bu tutum, 1773'te "bir toplumun üyeleri arasında mutlak bir eşitliğin olması gerçek bir adaletsizlik olurdu" diyen Claude-Adrien Helvétius'a kadar uzanan ve radikal liberal düşünürlerin bile tam eşitliği reddeden yaklaşımıyla uyumludur.

Bu gelişmeler yalnızca liberal fikirlerden ibaret değildi. Aynı zamanda artık kendi çıkarlarıyla daha uyumlu politika ve kurumlar talep edebilen kitlelerin seçim gücüyle desteklenen yeni bir politik iktisadı da yansıtıyordu. Prangalanmış Leviathan, sıradan insanların güçlü bir tabandan yukarıya katılımını gerektirir. Oy hakkının genişletilmesiyle bu katılım birçok ülkede somutluk kazandı ve bu da işçi sınıfının beklentilerini yükselterek daha güçlü bir siyasi mobilizasyonu tetikledi.

Boyunduruğun son bulduğunu hayal etmek

Amerikan ve Avrupa liberalizminin merkezinde yer alan ikilem, dünyanın her yerindeki kadınlar, Amerika'daki köleler ve özgür olmayan diğer insanlarla Avrupa sömürgelerindeki yüz milyonlarca yerli halk gibi boyunduruk altındaki grupların içinde bulunduğu durumdu. Bu boyunduruk da liberal fikirler ve takip eden siyasi dinamiklerden dolayı değişmeye başladı.

Britanya'da başlayan kölelik karşıtlığı (abolisyonizm) arkasında birçok neden vardı. Bunlar arasında liberal kavramlar ve bazı Hıristiyan fikirleri özellikle önemliydi. Aynı durum Amerika Birleşik Devletleri için de geçerliydi. Bu hareketin öncülerinden olan Amerikalı devrimci ve filozof Thomas Paine, Benjamin Rush'a şöyle yazmıştı:

> Çok sevdiğim Amerika'mı görmeyi içtenlikle arzu ediyorum. Tüm reformların filizlenmesi gereken ülke burasıdır. O cehennemi siyahi ticaretinin ortadan kaldırıldığını göreceğime dair umudumu yitirdim. Bu meseleyi suyun sizin tarafınızda daha ileriye taşımalıyız.

Sömürgecilerin yaptıkları suistimallerin çok sayıda Avrupalı tarafından kabul gördüğü bir dönemde Immanuel Kant, Denis Diderot ve Adam Smith gibi erken Aydınlanma düşünürlerinin birçoğu sömürgeciliği eleştiriyordu. Kant, şöyle yazmıştı:

> Şimdi bir karşılaştırma yapmak adına uygar ulusların, özellikle de kıtamızdaki ticari devletlerin misafirperverlikten uzak tutumlarına bakalım. Yabancı toprakları ve halkları ziyaret ederken sergiledikleri adaletsizlik –ki bu onların gözünde fetihle eşanlamlıdır– dehşet verici boyuttadır.

Kadınların özgürleşme davası da liberal fikirlerle iç içe geçmişti. John Stuart Mill bu davanın başlıca savunucularından biriydi. 1869'da yayımlanan *Kadınların Köleleştirilmesi* kitabında, kadınların haklarını (tıpkı köle doğanların hakları gibi) kısıtlamanın, Britanyalıların savunduklarını iddia ettikleri tüm değerlerle çeliştiğini öne sürmüş, toplumun "erkek yerine kız doğmanın, tıpkı beyaz yerine siyahi ya da soylu yerine halktan biri olarak doğmak gibi, kişinin hayattaki statüsünü belirlemesine karar veremeyeceğini" savunmuştur.

Değişime öncülük eden yalnızca Mill'in fikirleri değildi elbette. Politik iktisadın bir kez daha merkezde olduğu bu sürece, annelerin çocuk yetiştirmede daha fazla söz sahibi olması ve boşanma davası açma hakkı kazanması için kampanya yürüten Caroline

Norton (evlenmeden önceki soyadıyla Sheridan) ve kadınların hem aile içinde hem de sosyal hayatta güçlendirilmesini etkin biçimde savunan Mary Wollstonecraft gibi hak mücadelesi veren birçok kadın yön verdi. Bu çabalar, önce 1839 Çocukların Velayeti Yasası'nın, ardından kadınların boşanma davası açmasına izin veren 1857 Evlilik Davaları Yasası'nın ve kadınların mülkiyet haklarını tanıyan 1870 Evli Kadınların Mülkiyet Yasası'nın önünü açtı.

Aynı derecede önemli bir diğer gelişme ise 1903'te Emmeline Pankhurst önderliğinde başlayan süfrajet hareketiydi. Çeşitli protestolar, sivil itaatsizlik eylemleri ve diğer kolektif faaliyetler sonucunda 1918'de otuz yaş üstü kadınlara oy hakkı kazandırdı. Evrensel yetişkin oy hakkı ise nihayet 1928'de kabul edildi. Kadınların siyasete katılmasıyla ailede, iş hayatında, sivil toplumda ve nihayetinde yönetim kurullarında –düzensiz ve yavaş da olsa– daha fazla toplumsal değişim başladı.

Sömürge imparatorluklarının sona ermesi ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısında mümkün oldu. Beş kıtada yerli halkların boyunduruk altına alınması ve maruz kaldıkları zulümler, Avrupa medeniyetinin sicilinde silinmez bir leke olarak kaldı. Öte yandan sömürgecilikten kurtulma süreci bir kez başladıktan sonra hızlı ve genel olarak barışçıl bir şekilde ilerledi. Avrupalı güçlerin önceki yüzyıllarda sömürgeler uğruna kanlı savaşlar verdiği göz önüne alındığında bu durum fazlasıyla dikkate değerdir.

Çoğu sömürge için bağımsızlık, Avrupa başkentlerinde kısmen yerli halkların kendi bağımsızlık hareketlerini dayatmalarının sonucu olarak gelişti. Ancak herkes için özgürlük ve kendi kaderini tayin gibi fikirler de önemliydi. Bu fikirlerin yayılması, Avrupalı güçlerin bu sömürgeleri uzaktan yönetmesini zorlaştırdı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Başkan Woodrow Wilson'ın "On Dört Madde"si, bu kavramların bazılarını yasalaştırıp yaygınlaştırdı. Wilson, Kongre'ye yaptığı konuşmada şöyle demişti: "Kendi kaderini tayin etmek sadece bir sözden ibaret değildir. Devlet adamlarının bundan böyle risklerini görmezden gelemeyecekleri, zorunlu bir eylem ilkesidir." Wilson, tutarlı bir liberal değildi, özellikle de ırkçı fikirleri göz önüne alındığında. Ancak kendi kaderini tayin etme ilkesinin kökenleri tamamen liberaldi.

Liberal bilim

Nicolaus Copernicus, Galileo Galilei, Johannes Kepler, Gottfried Wilhelm Leibniz, Isaac Newton ve Robert Hooke gibi olağanüstü doğa filozoflarının çalışmalarıyla önemli ilerlemeler çoktan başlamış olsa bile, on sekizinci yüzyılda Avrupalılar temel bilimsel gerçekleri ya da dünyanın işleyişini hâlâ çok az idrak edebiliyorlardı.

Avrupalılar mikropları, enfeksiyonları ve hastalıkları, hücre yapısını, aşılamayı (inokülasyonu ya da vaksinasyonu), nitrojen döngüsünü, radyo dalgalarını, hatta elektromanyetiği veya kimyanın büyük kısmını henüz anlamış değildi. Atmosfer basıncı, metallerin yapısı ve ısı iletimini ancak temel düzeyde kavrayabiliyorlardı. Yalnızca çok basit ölçüm aletleri, teleskoplar ve mikroskoplar üretebiliyorlardı. Sanayide insan veya hayvan gücüyle üretilen haricinde enerji kaynakları kullanamıyorlardı. Güvenilir motorlar, makineler üretemiyorlar, sadece en basit çelik aletler imal edebiliyorlardı.

Bunların büyük kısmı bilimsel yetersizlikten kaynaklanıyordu. Francis Bacon gibi isimler on altıncı yüzyılın sonlarında bilginin ampirik temeli üzerine kafa yormaya başlamış olsalar da, yerleşik bir bilimsel yöntemden ya da bilimsel sürecin takdir edilmesinden söz etmek pek mümkün değildi. Britanya Sanayi Devrimi'nin ilk aşaması bilimsel buluşlarla değil, genel olarak pratik sorunları doğaçlama yöntemlerle çözmeye çalışan az eğitimli kişilerin ortaya koyduğu pratik inovasyonlarla başladı.

Bütün bunlar sonraki iki yüzyıl içinde değişti. 1900'lerin başlarında Avrupalılar, temel kimya, organik kimya, hastalıklarda mikrop teorisi, canlı organizmaların hücre yapısı, evrim teorisi, elektromanyetizma, temel genetik, atmosferik nitrojeni sentetik nitrojene dönüştürme, telgraf ve radyo dalgalarıyla uzun mesafelerle iletişim kurma ve ısıtma, aydınlatma, üretim ve ulaşımda kullanılmak üzere büyük miktarda enerji üretme konularında oldukça uzmanlaşmışlardı. Uçuşu, izafiyeti, nükleer fizik ve kuantum mekaniğini anlamaya başlamışlardı ve yeni antibiyotikler, aşılar, kimyasallar ve sayısız yeni materyal icat etmenin eşiğine gelmişlerdi. Bu, bilimin ve bilimsel yöntemin zaferiydi.

On dokuzuncu yüzyıldan önce bilimsel araştırmanın Avrupalılara ne kadar yabancı bir kavram olduğunu ve bunun ne kadar hızlı değiştiğini anlatmak zordur. Bazı rakamlar bu konuda fikir verebilir.

Patentler, yeni icatlara ve inovasyonlara (belirli ölçüde) koruma sağlar. Patentlerin piyasaya çıkışı tekel ayrıcalıklarının nasıl verileceğini düzenleme çabasının bir parçası olarak, 1623'te, Tekeller Yasası ile İngiltere'de oldu. Fransa da 1789 Devrimi'nden sonra bir patent yasası çıkardı. Amerika Birleşik Devletleri de hemen hemen aynı dönemde, 1790'da Patent Yasası'nı kabul etti. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Birleşik Krallık'ta yılda 2.187, Fransa'da 4.065, ABD'de 846 patent verildi. Bu rakamlar 1900'lerin başında sırasıyla 17.874, 12.399 ve 24.656'ya yükselirken günümüzde sırasıyla 77.254, 199.275 ve 352.066'a ulaştı.

Bu patent patlaması, bilimsel araştırmalardaki muazzam artışı yansıtıyordu. 1910 ABD nüfus sayımında, işgücünün yalnızca yüzde 0,2'si mühendislikle ilgili mesleklerdeydi ve yüzde 0,04'ü kimyacı ve fizik bilimciydi. Diğer bilim insanları ve araştırmacıların sayısı, kendi kategorilerini oluşturacak sayıda değildi. 2020'de nüfusun yaklaşık yüzde 7'si bilim insanı ve araştırmacıydı ki bu da 1910'a göre yirmi kattan fazla bir artış demekti. 1940'ta milli gelirin yüzde 0,4'ü araştırma geliştirme ve yükseköğretime harcanırken 2021'de bu oran yedi kattan fazla artarak yüzde 3'e ulaştı.

1800'lerin ortalarında Avrupa'da 98, ABD'de 250 üniversite bulunurken bugün bu sayılar sırasıyla 5.000 ve 6.000'e yaklaşmıştır. Küresel ölçekte, yirminci yüzyılın başında yaklaşık 15 bin bilimsel yayın varken günümüzde bu sayı 6 milyondan fazladır.

Bilimin yüceltilmesi genellikle liberal fikirlerle iç içe geçmişti ve liberal düşünürlerin çoğu Adam Smith'in "Bilim, coşku ve batıl inanç zehrine karşı en büyük panzehirdir" görüşüne katılacaktır.

Günümüzde bilime talep de her zamankinden büyüktür. Bu talep kısmen ekonomik nedenlere bağlıdır çünkü bilgi teknolojisi, iletişim, sağlık, kimya ve metal gibi önde gelen pek çok sektör teknik bilgiye ve inovasyona dayanır. Ancak daha derinde, bilimsel yöntemle desteklenir.

Bilimsel yöntem, yanılabilirliğin kabul edilmesine ve bilginin bilimsel topluluk içinde yayılmasına –tıpkı bir topluluk içindeki

sosyal öğrenme gibi– dayandığı için şimdiye kadar vurguladığım liberal ilkelerle yakından bağlantılıdır. Cesur ve olası olmayan fikirlerin peşinden gitmeyi de kapsayan deneysellik, bilimin özüdür. Bilim, önemli ölçüde tahakkümsüzlüğe dayanır. Bu da bilim insanlarının sadece dizginlerini gevşetmek değil, onlara hiç dizgin vurmamak anlamına gelir; yoksa günün birinde dizginlerin devreye sokulabileceği ihtimali bile cesur bilimsel araştırmanın gücünü köreltir. 1900'lerin başında akademisyenlerin faaliyetlerini korumak amacıyla Amerika Birleşik Devletleri'nde getirilen akademik kadro sisteminin nedenlerinden biri de buydu.

Liberal olmayan toplumlar da bilimsel ilerlemeler kaydedebilirler; Soğuk Savaş dönemindeki Sovyetler Birliği ve günümüz Çin'i buna örnektir. Ancak bu ülkeler genellikle başka yerlerde geliştirilen liberal bilimi temel alırlar ve bilim insanlarına araştırma özgürlüğü ve teşvikleri parça parça sunmaya çalışırlar. Son araştırmalar bu yaklaşımın çoğu zaman kusurlu olduğunu ve yalnızca sınırlı ölçüde işe yaradığını gösteriyor. Örneğin Çin'de, akademik araştırmacıların yeni dekanların veya siyasi komiserlerin atanmasına aşırı duyarlı oldukları ve araştırmalarını yeni atananların tercihlerine göre çarpıttıkları görülüyor.

Genel olarak, bilim büyük bir liberal başarıdır. Liberalizmin inşa ettiği kurumlar olmasaydı, ne bilim insanları düşünce ve araştırma özgürlüğüne sahip olabilir ne de üniversiteler ve diğer araştırma kuruluşları bilim, öğrenme ve bilgi paylaşımına elverişli bir ortam sunmak için gereken özerkliğe kavuşabilirdi. Liberal fikirler olmadan, bilimsel hırs kısıtlanır. Özgürlüklerin geniş çapta kabul görmediği bir ortamda bilimsel yöntem de faydalı bilgilerin paylaşılıp tartışılması da hayata geçemezdi.

Seri üretimin getirileri

Liberal demokrasinin en büyük vaadi ortak refahtır. Bu açıdan bakınca, Birinci Bölüm'de de gördüğümüz üzere, liberal demokrasi yirminci yüzyılın büyük bölümünde (sınırlı da olsa) başarılı olmuştur. Bu başarının temelinde benim sanayi akdi diye adlandırdığım durum yatar; sanayi çağı ekonomisi ile siyasetinin birleşimi.

Sanayi akdi şöyle işliyordu: Firmalar teknolojiye yatırım yaparak seri üretim için ölçek büyütüyordu. Seri üretim büyük kâr fırsatları yaratıyor, bu kârlar yeni iş imkânları ve ücret artışı olarak işçilere dönüyordu. Bu durum şirketlerin ya da yöneticilerinin iyi kalpliliğinden kaynaklanmıyordu: Seri üretim çok sayıda işçiye ihtiyaç duyuyordu ve işverenlerin daha fazla işçi bulma arayışıyla ücretleri yükseltmeleri sonucunda artan işgücü talebi işgücü kazançlarına dönüşüyordu. Sendikaların temel işlevi, işçilerin haklarının ihlal edilmesini engellemek ve çalışma koşullarının Sanayi Devrimi'nin erken dönemlerindeki gibi acımasız bir hal almasını önlemekti.

Sistem kendini yenileyebiliyordu. İyi maaş alan işçiler topluca üretilen yeni malların bir kısmını tüketiyordu. Ayrıca, kent merkezlerinde ve fabrikalarda yoğunlaşan, uzun saatler fiziksel emek harcayan işçiler arasında gelişen dayanışma –karşılıklı saygı, ilgi ve güven– sendikal hareketi güçlendirdiği için, bu sistem siyasi açıdan da kendi kendini destekliyordu. Aslında, işçi sendikaları, işçilerin yaşamlarını şekillendiren güçler üzerinde söz sahibi oldukları organizasyonları kendi inisiyatifleriyle kurdukları, topluluk düzeyindeki özyönetimin bir örneğidir. Birlikte çalışan insanlar birlikte eğlenip birlikte siyaset yapıyorlardı.

Demokrasi de burada bir garantör görevi görüyordu; iş insanları dernekleri veya işverenler işçi hareketine karşı çok sert bir tavır takındığında demokratik süreç onları dizginleyebiliyordu. 1950'de Birleşik Otomobil İşçileri Sendikası ile General Motors arasında imzalanan ve sendikanın her yıl greve gitmesine gerek kalmadan beş yıllık bir sözleşmeyi kabul ettiği Detroit Anlaşması örneğinde görüldüğü üzere, demokrasi ve işçi hareketi birlikte, sanayi barışını tesis etti. Sanayi barışı hem işçiler hem yöneticiler için faydalı olacaktı.

Genel olarak, demokrasi ve sanayi birbirini destekliyordu. Sanayi istihdamındaki artış, kısmen işçi hareketi aracılığıyla, ancak daha genel anlamda, yüksek ücretli nitelikli işlerde çalışan bireylerin siyasete daha aktif katılımıyla demokrasiyi güçlendirdi. Buna karşılık demokrasi de sanayi istihdamının ve hasılanın artabileceği bir ortam yarattı.

Otomobil sanayisi, bu erdemli döngüyü 1950'den çok önce sergilemişti. Seri üretimin, Henry Ford'un çok daha ucuz ve çok daha fazla sayıda otomobil üretme hırsıyla başladığını söylemek çok da abartı olmaz. 1908'de piyasaya sürülen Model T, "kitlelerin arabasıydı." Bu da dönemin en ileri teknolojisi ile pratik mühendisliğin birleşmesinin sonucuydu. Elektrikli makineler, montaj hatları, yeni yarı mekanize aletler ve çok daha iyi kayıt tutma, denetim, bakım ve arıza giderme yöntemleri bu yeni teknolojinin parçasıydı. Fabrikalar, parçaların montaj hatları boyunca ilerleyebileceği ve yarı mamul ürünlerin bir makineden diğerine hızla taşınabileceği şekilde yeniden düzenlenmiş, her şey benzersiz bir ölçeği mümkün kılacak şekilde bir araya getirilmişti. *American Machinist* dergisi, Ford fabrikalarının işleyişini inceleyerek şu sonuca varmıştı:

> İşlem sırası öyle bir titizlikle takip ediliyor ki ağır freze tezgâhlarıyla zımba preslerinin arasına sıkışmış matkap tezgâhlarının yanı sıra makinelerin ortasına oturtulmuş karbonizasyon fırınlarını ve yatak döküm ekipmanlarını bile görebiliyorsunuz. Bu düzenleme işlem sürecindeki yükleme boşaltma ihtiyacını en düşük düzeye indiriyor.

Bu da "tüm işleyişin temel ilkesinin sadelik" olduğu anlamına geliyordu. Çok sayıda otomobilin minimum hata oranıyla üretilmesini sağlayan da bu sadelikti.

Detroit'teki yeni fabrikalar şirketin "40 bin silindir, 10 bin motor, 40 bin tekerlek, 20 bin aks, 10 bin gövde, otomobili oluşturan her parçadan 10 bin adet... hepsi *birbirinin aynısı* (italikler *American Machinist*'teki orijinal metne aittir) olacak şekilde üretmek" misyonuna hizmet ediyordu. Günümüzde binlerce otomobilin birbirinin tıpatıp aynısı ve hepsinin siyah olması fikri bize şaşırtıcı gelebilir ancak bu seri üretim gündeminin bir parçasıydı. Kısa bir sürede Ford'un üretimi yılda 200 bin otomobili aştı ve 1923'te 2 milyon otomobile ulaştı.

Hemen arkasından gelen General Motors kısa sürede Ford'u kendi oyununda geride bırakmaya başladı. Yeni makineler sayesinde piyasaya yeni model seri üretim otomobiller sundu.

Daha önce hayal bile edilemeyen tüm bu yeni makineler, işçilerin bir kenara itilmesine yol açmadı. Aksine, Ford ve General Motors'un öncülüğündeki otomobil sanayisi, istihdam artışında başı çekti. 1900 yılında, her biri birkaç kişi çalıştıran küçük firmalar, mütevazı atölyelerde faaliyet gösterirken 1950'de sektör yaklaşık 840 bin işçi çalıştırıyordu.

Bunlar yüksek ücret ödeyen, iyi yan haklar sunan ve nispeten güvenceli işlerdi. Henry Ford, işgücü devir hızını ve devamsızlığı azaltmaya büyük önem veriyordu ve iş güvencesi de bunun bir parçasıydı. O dönemde geçerli olan ücretlere kıyasla çok büyük bir artış sayılan ve ünlü "günlük 5 dolar" zammıyla başlatılan yüksek ücret politikası da öyleydi. 1950'de, otomobil üreticileri saatlik 25 dolar (bugünün dolarıyla) ücretin yanı sıra cömert yan haklar sağlıyordu. Bu rakam ekonomideki medyan ücretin yaklaşık yüzde 40 üzerindeydi. Bunlar Mershell örneğinde olduğu gibi ailelerin orta sınıfa yükselmesini sağlayan işlerdi.

Üretim sürecindeki bu sadelik başka faydalar da sağlıyordu. İşverenler, eğitim seviyesi düşük ve tecrübesiz işçileri çalıştırabildikleri için işgücü talebi kolayca karşılanabiliyordu. Sadece birkaç haftalık bir eğitim bile yeterliydi. Büyük şirketlerin vasıfsız işgücü talebini körükleyen ve onları, Mershell gibi işçileri istihdam etmek için uzak eyaletlere gitmeye iten tam da buydu. 1944'te Arkansas'taki yerel bir gazetede yayımlanan bir iş ilanı bu durumu açıkça gösterir:

> Vasıfsız işgücü: Pennsylvania'daki en büyük çelik şirketlerinden birinde iş imkânı. Ulaşım masrafları işveren tarafından karşılanacaktır. Konaklama imkânı mevcuttur. Haftalık çalışma süresi 48 saattir. 40 saatin üzerindeki çalışmalar için bir buçuk kat ücret ödenir. İşe alımlar 21, 22 ve 23 Eylül tarihlerinde Helena, Arkansas'taki Birleşik Devletler İstihdam Servisi'nde şirket temsilcisi tarafından yapılacaktır.

Vasıfsız işgücüne duyulan bu yoğun talep, ortak refah açısından kritik önem taşıyordu. Sanayileşmenin geçmiş dönemlerinde, küçük işçi grupları zaman zaman sektörlerindeki verimlilik artışından faydalanarak işçi aristokrasisine dönüşmüşlerdi. Ancak bu, her tür işgücünde ücretleri yukarı çekmeye yetmemişti. Aksine

Ford, General Motors ve diğer sanayi üreticileri çok fazla işçiye ihtiyaç duyuyordu. Üstelik bu ihtiyaç yalnızca belirli becerilere sahip olanlarla da sınırlı değildi. Vasıfsız işgücüne duyulan bu yoğun talep ücret artışlarının genele yayılmasını sağladı. Seri üretim çağında şirketler çok sayıda işçiyi istihdam ederek yüksek ücret politikası da izledi.

Ford, General Motors ve diğer büyük imalatçı şirketler daha yüksek ücret ödeyerek kendi ürünlerine olan talebi de artırıyorlardı. Seri üretimin diğer iki öncüsü olan Westinghouse ve General Electric'in üretim sisteminin mimarlarından Magnus Alexander durumu şöyle ifade etmişti: "Verimlilik satın alma gücü *yaratır*." Satın alma gücüyse seri üretim için çok önemlidir.

Seri üretim yeni iş ve artan işçi talebiyle birlikte, diğer sanayileri de dönüştürdü. Kimyasallar, metaller ve makinelerle bağlantılı sanayiler öncü bir rol üstlenerek mekanikçiler, boyacılar, kaynakçılar, marangozlar, cilacılar, camcılar, operatörler ve montajcılardan mühendislere, teknik, zanaat ve ofis çalışanlarına kadar uzanan oldukça geniş meslek gruplarına sahip oldular. Bu çeşitlilik, işgücü talebini artırarak hem mavi yakalılar hem de beyaz yakalılar için ücretlerin yükselmesine katkı sağladı. İstatistiksel analizler, yirminci yüzyılın ilk yarısında verimlilik artışı ve istihdam büyümesinin el ele gittiğini ortaya koymaktadır: En hızlı verimlilik artışını yakalayan ve istihdamını en çok artıranlar bu yeni sanayilerdi. Teknolojik değişim, pazarın genişlemesini besledi ve bu da işçiler için daha fazla fırsat ve daha yüksek ücretler yaratılmasına yardımcı oldu. İkinci Dünya Savaşı öncesinde başlayan bu süreç, savaşı takip eden on yıllarda ekonominin geri kalanı için zemin hazırladı.

Üstelik bu durum yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'ne özgü de değildi. 1950'li ve 60'lı yıllarda sanayileşmiş ekonomilerin neredeyse tamamında olağanüstü bir ücret artışı görüldü. Almanya veya Fransa gibi bazı ülkelerde bu durum, kısmen savaşın yıkıcı etkisiyle yerle bir olan ekonominin yeniden inşasıyla ilgiliydi. Amerika Birleşik Devletleri savaş kaynaklı bir yıkıma pek maruz kalmadığından, ortaya çıkan ekonomik büyüme modeli yeni teknolojiler, yeni işkolları ve ortak refahla çok daha doğrudan bir bağ içerisindeydi.

Gerçekten de paylaşılan bir ortak refahtı bu. ABD'de en zengin yüzde 1'lik kesimin milli gelirden aldığı pay 1940'ta yüzde 20,9 iken, 1970'te bu oran yüzde 10,7'ye geriledi. Bunun temelinde güçlü ve hızlı ücret artışları vardı. Enflasyondan arındırılmış ücretler 1940 ile 1970 yılları arasında iki katından fazla arttı. Üniversite diploması olmayan işçiler için bu artış çok daha yüksek oldu.

Bu ekonomik gelişmenin kökleri, otomotiv sanayisinde gördüklerimizle birçok ortak noktaya sahipti. Daha önce işçilerin yaptığı görevlerin yerini alan gelişmiş ekipmanların veya numerik kontrollü makinelerin kullanımı da dahil, yeni teknolojiler hızla benimsendi. Öte yandan, bu yeni teknolojiler bir yandan işçi verimliliğini artırırken diğer yandan onlar için yeni görev ve faaliyet alanlarının doğmasını sağladı. Birçok sektörde daha önce var olmayan işleri yapan çalışanlar için çok sayıda yeni iş unvanı yaratmış olması bu durumun kanıtıdır. Bu yeni görevler yalnızca beyaz yakalı ve teknik mesleklerle sınırlı kalmadı. 1950'lerde camcılık, tamircilik, kamyon ve traktör operatörlüğü, betonculuk, şapçılık ve zanaatkârlık; 1960'larda ise hızarcılık, tamircilik, ayıklayıcılık, metal dökümcülüğü ve yağlayıcılık gibi birçok mavi yakalı meslek grubunda yeni iş alanları ortaya çıktı.

Aynı on yıllarda beyaz yakalı işler daha hızlı biçimde artıp çeşitlendi. İdari, ofis hizmetleri ve uzmanlık gerektiren meslekler mavi yakalı işkollarından daha hızlı büyüdü. Daha iyi veri yönetimi, bakım, kalite kontrol, tasarım, pazar analizi ve planlama imkânı sağlayan bu meslek grupları ABD sanayisinde istihdam ve ücret artışının yanı sıra verimlilik artışına da katkıda bulundu.

İşverenler, gerek mavi yakalı gerekse beyaz yakalı mesleklerde çalışanları yeni işkollarına hazırlamak için genellikle eğitim masraflarını da karşılamakta istekliydi. İşçiye ihtiyaçları vardı. Bunlar iyi ve yüksek ücretli işler olduğu için onları ellerinde tutabileceklerine inanıyorlardı. En önemlisi de eğitim, işçilerin üretim sürecine entegre olmalarını sağlıyor, eğitim seviyesi düşük olanları bile yerine getirmeleri gereken yeni görevlere hazırlıyordu.

Ben bu dinamiği seri üretimin getirileri diye adlandırıyorum çünkü genişleyen bir pazara erişme ve satış yapma arzusu, teknolojik değişim ve yeniden yapılanmanın itici gücüydü. Aynı zamanda daha fazla istihdamı ve ücret artışlarını besleyen işgücü talebini de harekete geçiriyordu.

Teknoloji, piyasalar ve ücret artışları arasındaki sinerji, tahakkümsüzlük liberalizminin inşa ettiği kurumsal ve kültürel yapıya yerleşmişti. Bu yapı şirketleri inovasyon ve girişimcilik için teşvik ediyordu. İşçilere ise temsil ve özyönetim imkânları sağlayarak onların güçlü kuruluşlar tarafından mağdur edilmesini önlüyordu. En azından tüm çalışanların, seri üretimle sunulan yeni malları satın alabilecek alım gücüne sahip olabilmesi için fırsat eşitliğinin sağlanması önemli bir unsurdu. Bu süreç, diğer unsurların yanı sıra sınırlı oranda eşitsizliği tolere eden bir piyasa ekonomisi bağlamında ilerliyordu. Çoğunluk için ortak refahı ve güçlendirmeyi amaçlayan, regüle edilmiş bir piyasa ekonomisiydi.

Bu sanayi akdinin politik iktisadı karmaşık değildi. Bazı yönleriyle ise benzersizdi. Sanayi teknolojisi, seri üretimi istihdam ve nitelikli iş imkânlarıyla ilişkilendirdi. Böylece hem işletmeler hem de işçiler için kabul edilebilir bazı düzenlemeleri mümkün kıldı. Bu durum, İskandinav örneğinde görüldüğü üzere, ortak kazanımlar yaratarak sanayi akdini istikrarlı bir yapıya kavuşturdu. ABD'de New Deal kurumlarıyla güçlenen demokrasi ve işçi hareketi, sermaye ile işgücü arasındaki güç dengesini korudu. Böylece işçiler, işletmeler, bürokratik uzmanlar ve nüfusun diğer kesimlerinden oluşan bir koalisyonu destekledi.

1950'lerde Amerika'nın ortak refah deneyimi hâlâ istenen düzeyde değildi. Federal hükümet, New Deal döneminde hayata geçirilen Sosyal Güvenlik sistemi dışında, işçilerin yoksulluğu ve ekonomik güvensizliğini giderme konusuna genel olarak müdahil olmuyordu. Bu yüzden Amerika Birleşik Devletleri kapsamlı bir sosyal güvenlik ağından yoksundu. Sağlık sigortası yoktu. Yoksulluk yaygındı; 1959'da, dört kişilik bir aile için bugünün fiyatlarıyla yıllık 34.500 dolara tekabül eden miktarın altında gelir elde edenler temel alınarak ölçülen yoksulluk oranı yüzde 22 seviyesindeydi.

Amerika Birleşik Devletleri'nde ayrıca devasa bir ırkçılık sorunu vardı. Siyah Amerikalılar ekonomide ağır ayrımcılığa maruz kalıyor, beyazlardan çok daha düşük kalitede eğitim alıyor, ülkenin büyük bölümünde yeterli sağlık hizmetlerine veya diğer kamu hizmetlerine erişemiyorlardı. Siyahlar "ayrı ama eşit" doktrinine göre nitelikli eğitim, sağlık hizmetleri, kamu hizmetleri ve konuttan mahrum bırakılıyor, büyük ölçüde sefalete sürükleniyorlardı.

Güneyde, özellikle seçme ve seçilme haklarını ellerinden almak için benimsenen çeşitli eyalet politikaları nedeniyle siyasete de katılamıyorlardı. Bu resmi önlemlerin yetersiz kaldığı durumlarda ise Ku Klux Klan ve ırkçı yerel kolluk kuvvetleri oy kullanmaya teşebbüs edenlerin peşine düşüyordu.

Bu durum, 1960'larda Lyndon Johnson'ın başkanlığı döneminde değişmeye başladı. 1964'te Başkan Johnson "Bu yönetim bugün, Amerika'daki yoksulluğa koşulsuz savaş ilan ediyor" diye duyurdu. Ronald Reagan daha sonra alaycı bir dille "Federal Hükümet yoksulluğa savaş ilan etti ve yoksulluk kazandı" diyerek bunu eleştirse de gerçekler çok daha farklıydı. Söz konusu mücadele, bu bölümün başındaki Johnson alıntısının öngördüğü gibi sürekli yenilenme gerektiren bir süreç olsa da sınırlı bir başarı olarak değerlendirilebilir.

1970'lerin ortalarına gelindiğinde yoksulluk oranları yüzde 12'ye gerileyerek yirmi yıl önceki düzeyinin neredeyse yarısına inmişti. Yaşlılar için Medicare ve sosyal yardım alanlar için Medicaid (her ikisi de 1965 Sosyal Güvenlik Değişiklikleri'yle hayata geçirilmişti) sayesinde Amerikalılar, çok daha iyi sağlık hizmetlerine erişebiliyordu. Yoksul çocuklar için Head Start ve anadili İngilizce olmayanlar için 1968 İki Dilli Eğitim Yasası gibi programları da kapsayan, eğitime büyük bir kaynak akışı oldu. Bu programlar, Birinci Bölüm'de anlattığım Amerikalıların eğitim düzeyindeki olağanüstü artış için kritik önem taşıyordu. Mershell'in kızı ve torunu Pearl'ün toplumsal hareketliliği yalnızca Mershell'in yüksek ücretli işleri sayesinde değil, aynı zamanda bu programların sunduğu kurumsal ortam sayesinde de mümkün oldu.

Başkan Johnson, Siyahi Amerikalıların sivil haklarını ve ekonomik koşullarını iyileştirmeyi amaçlayan federal politikaların ön saflarında yer aldı. Jim Crow ayrımcılığına karşı tabandan yükselen hareketler 1950'lerin başlarında ivme kazanmıştı. Rosa Parks'ın, 1955'te Montgomery, Alabama'da otobüsün beyazlara ayrılan bölümünde oturduğu için tutuklanması bunun ilk örneği değildi. Öte yandan federal hükümet, sivil haklar hareketine ancak 1960'larda tam destek vermeye başladı. Ayrımcılık ve dışlamanın en ağır uygulamalarını büyük ölçüde yasaklayan 1964 Sivil Haklar Yasası'nın ardından, Siyahi Amerikalıların Güney'de oy

kullanmasının ve siyasete katılmasının önünü açan, dönüm noktası niteliğindeki 1965 Seçme Hakkı Yasası kabul edildi. Johnson'ın Adalet Bakanı Robert F. Kennedy, çeşitli sivil haklarla ilgili yasaların yürürlüğe konulmasını desteklemek amacıyla federal hükümetin kaynaklarını ve çalışanlarını harekete geçirdi. "Tavrımız son derece açık. Biz yasayı savunuyoruz... Bu davada ve diğer tüm davalarda şunu açıkça söylüyorum ki mahkeme kararları ihlal edildiği takdirde Adalet Bakanlığı harekete geçecektir. Kenara çekilip seyirci kalmayacağız. Gerekeni yapacağız" diyordu.

Bunlar öylece lafta kalmadı. Kennedy, Martin Luther King Jr.'ın davasını destekledi, protestocuların Güney'e gidişinin engellenmesini önlemek için müdahale etti ve ardından onları korumak amacıyla ABD Kolluk Kuvvetlerini ve Ulusal Muhafızları görevlendirdi. Kennedy'nin talepleri doğrultusunda Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu'nun otobüs ve terminallerin birleştirilmesi yönünde aldığı karar, ayrımcılığın sona erdirilmesinde önemli bir adım oldu.

Bu kapsamlı siyasi değişikliklerin daha geniş çaplı sonuçlar doğurmasından endişe duyan birçok kişi vardı. Başkan Eisenhower 1957'de "insanların kalplerini yalnızca yasalarla değiştiremezsiniz" derken bu kaygılarında yalnız değildi. Ancak kalpler yavaş yavaş değişti. 1958'de Güney'de yaşayan Amerikalıların yüzde 96'sı farklı ırklar arasındaki evliliklere karşı çıkarken 1980'de bu oran yüzde 57'ye düştü. Elbette bu değişim, federal hükümet evlilikte entegrasyonu zorunlu kıldığı için gerçekleşmedi. 1950'lerle 60'larda ırkçı fikirlerin çeşitli kaba biçimleri hâlâ yaygındı ve ırkçı söylemler yasaklanmamıştı. Sosyal değişim tabandan başlarken federal hükümet ana aktör değil, sivil haklar hareketinin bir kolaylaştırıcısıydı.

Hareketin kendisi sözlere veya önyargılara değil, Siyahi Amerikalıların eğitim, sağlık ve ekonomik fırsatlarının önündeki açık engellere odaklandı. Martin Luther King Jr., "Ya birlikte kardeş gibi yaşamayı öğreneceğiz ya da aptallar gibi hep birlikte yok olacağız" diyerek siyahlarla beyazlar arasında birlik duygusu yaratmaya çalıştı. Aynı sebeple, asgari ücretin yükseltilmesi ve ırk ya da renk ayrımı gözetmeksizin tüm Amerikalılara uygulanmasının sağlanması gibi, tüm düşük ücretli işçilere ve ihmal edilen tüm insanlara

fayda sağlayacak politikalar için kampanya yürüttü. 1966 Adil Çalışma Standartları Değişiklikleri bunu başardı.

King ve birkaç çalışma arkadaşı özgürlükler, ayrımcılığın sona erdirilmesi ve özyönetim hakkında tahakkümden uzak bir dil kullanıyordu.

Amerikan federal devleti onları destekleyerek ve güvenlik ağını güçlendirerek, her ne kadar kusurlu ve geçici de olsa, William Beveridge'in yirmi yıl önce ana hatlarını çizdiği liberal şablonu izliyordu. Amerikan sol liberaller de tıpkı kendilerinden önceki Beveridge gibi, ortak refahın ve liberal gündemin "yoksunluğun ortadan kaldırılmasını" gerektirdiğini ve bunun da hem ekonomiyle hem de güçlendirmeyle ilgili olduğunu anlamışlardı.

Lyndon Johnson ve Robert F. Kennedy politikalarını tahakkümsüzlük üzerinden gerekçelendirmemiş olsalar da, arka planda bu fikirler hâkimdi. Belirli grupların diğerleri üzerinde kurduğu mutlak güç –ister ayrımcılık, açık dışlama ve ikinci sınıf vatandaş muamelesi şeklinde olsun, ister onları sefalete mahkûm etmek şeklinde olsun– kabul edilemezdi. Ayrıca, bu tür suistimallerin ancak Siyahi Amerikalıları da kapsayan bir tür özyönetimle durdurulabileceği ve bunun da Güney'deki fiili oy hakkı mahrumiyetinin tamamen sona ermesi anlamına geldiği bir aksiyom olarak kabul ediliyordu.

Politik iktisat, bu değişimlerin arkasındaki ikinci itici güçtü. Bu dönemde ucuz Siyah işgücüne bağımlı olan büyük toprak sahipleri ya tamamen ortadan kaldırılmış ya da güçlerini büyük ölçüde kaybetmişti. Traktörler ve biçerdöverler, tarımdaki işgücü yoğunluğunu azaltmıştı. Öte yandan Jim Crow'un uyguladığı yıldırma ve şiddet, ülkenin geri kalanındaki büyüme için çok önemli olan yeni sanayi yatırımlarını geciktirdiği veya engellediği için Güney'deki işletmeler için giderek daha maliyetli hale geliyordu. Jim Crow uygulamalarının kaldırılmasıyla Güney'deki ekonomik büyümenin hızlanması hiç şaşırtıcı değildir.

"Başkasının iradesine bağımlı" olmamak

Liberalizmin başarısının kökenleri çeşitli ve karmaşıktır, ayrıca bir sonraki bölümde de ele alacağım üzere, bu başarının sınırları da vardı. Yine de bu başarıların izini doğrudan İkinci Bölüm'de ele

aldığım unsurlar üzerinden sürmek de mümkündür. Başarıya götüren unsur, soyut bir genel irade ya da zorlayıcı bir toplum mühendisliği değildi.

Liberal demokrasinin kazanımları –daha fazla bireysel özgürlük, herkesin haklarına saygı, insanların kendilerini geliştirmelerini ve piyasada başarılı olmalarını sağlayan daha fazla ve daha iyi kamu hizmetleri ve çeşitli boyunduruk biçimlerine son verme çabaları– bütünüyle tahakkümsüzlük fikirleriyle tutarlıydı. Bunu destekleyenler, demokratik katılımı ve özyönetimi güçlendirerek ve daha adil bir oyun alanı yaratmaya yönelik adımlar atarak ilerleme kaydettiler.

Ortak refah, teknolojik değişimden (dolayısıyla bilimsel ilerlemelerden) ve piyasa ekonomisinden güç alıyordu. İkisi arasındaki sinerji, liberalizmin başarılarının temelinde işleyen bir piyasa ekonomisinin yattığını gösterdiği için piyasayı kısıtlama girişimleri, altın yumurtlayan tavuğu kesmek demekti. Öte yandan sanayileşmiş dünyada piyasanın belirli oranda düzenlenmesi gerektiğine dair net bir anlayış da vardı. Sonuçta teknolojik değişim, piyasa ve ücret artışı arasındaki sinerjinin korunması açısından demokratik düzenlemeler ve işçi hareketinin denetimi kritik öneme sahipti.

Algernon Sidney'in üç buçuk yüzyıl önce öngördüğü ve savunduğu temel düşünce tam da buydu aslında. Bu bölümün başındaki alıntısında da vurguladığı üzere, liberal demokrasinin gündemi, "bir başkasının iradesine bağımlılığın" sona ermesi gerektiğini kabul etmekle başlamalıydı. Liberalizm ve liberal demokrasi bunu amaçlamış, büyük ölçüde de gerçekleştirmişti. Sanayi akdinin politik iktisatla uyumlu olması, liberal fikirlerin rolünü hiçbir şekilde azaltmaz. Bu fikirler, örneğin İskandinav sosyal demokrasisinde veya ABD'deki New Deal'de olduğu gibi, söz konusu gündemi destekleyen koalisyonları bir arada tutan bir yapıştırıcı görevi görerek politik iktisada yardımcı olmuştur.

Özetle, liberal demokrasi, İkinci Bölüm'de altını çizdiğim unsurları takip ettiğinde başarılı oldu. Altıncı Bölüm'de ele alacağım başarısızlık süreci, bu fikirlerden ani bir sapma yaşandığı için değil, değişen zamanlara uyum sağlayamadığı için başladı. Ancak asıl kırılma, liberalizmin –hem bir felsefe hem de bir siyasi hareket olarak– geçmişteki özlemleri ve başarısı için hayati önem taşıyan

ifade özgürlüğü ve özyönetim gibi bazı ilkeleri terk etmeye başlamasıyla yaşandı ve işler çok daha kötüye gitti (bkz. Yedinci ve Sekizinci Bölümler). Bu sıkıntılara değinmeden önce, bir sonraki bölümde liberalizmin karşı karşıya olduğu ve sürekli kaynayan ikilemleri ele alacağım.

5
Liberalizmin İkilemleri

O bir liberal ve bundan dolayı hoşgörüsüzlüğe ve başkalarını yargılamaya meyilli. Üstelik meseleyi yeterince anlamadan yapmacık bir üstünlük takınıyor.
– T. S. Eliot

Korku ve sefaletten uzak bir varoluş imkânını yok etmese bile engelleyen politikalara, koşullara ve davranış biçimlerine hoşgörü gösteriliyor, oysa asıl bunlara müsamaha gösterilmemesi gerekir.
– Herbert Marcuse

Voltaire, yani çocukluk adıyla François-Marie Arouet, başının derde girmesine hiç yabancı değildi. Kraliyete ve hükümete yönelttiği eleştiriler nedeniyle ünlü Bastille Hapishanesi'nde bir yıla yakın hapis yattıktan sonra başka bir hapis cezasına çarptırıldı ve İngiltere'ye sürgüne gönderildi. En ünlü romanı *Candide* de dahil olmak üzere eserleri Fransız yetkililer ve Katolik Kilisesi tarafından sık sık yasaklandı. Voltaire'in gözünde bütün bunlar, hoşgörüsüzlüğün en somut haliydi. Bir Fransız yetkiliye yazdığı mektupta da sansürden öfkeyle şikâyet ediyordu:

> Roma'da edebiyata sansür uygulansa bugün ne Horatius ne Juvenalis, ne de Cicero'nun felsefi eserleri olurdu. Milton, Dryden, Pope ve Locke özgür olmasaydı, İngiltere'de ne şairler ne de filozoflar olurdu.

Ancak onu tek öfkelendiren kendi eserlerinin gördüğü muamele değildi. Kilisenin hoşgörüsüzlüğü, toplumun geneline zarar veriyordu.

Voltaire, Jean Calas vakasını öğrendiğinde, meseleye dahil olmaya karar verdi. Protestan bir Huguenot tüccarı olan Calas'ın, on sekizinci yüzyıl Katolik Fransa'sında hiç kolay bir hayatı olmamıştı. Ancak 1761'de oğlunun ölümüyle başlayan süreç, hayal bile edemeyeceği acılara sebep oldu. Huguenot karşıtı dedikodu çarkları hızla dönmeye başladı ve söylentiler kısa sürede ağır bir ithama dönüştü ve Calas Katolikliğe geçmek isteyen oğlunu öldürmekle suçlandı. Calas duruşmada oğlunun intihar ettiğini, ailenin bu trajediyi başta utanç duydukları için gizlemeye çalıştığını söyledi. Ancak o ateşli atmosferde gerçeğe yer yoktu.

Calas, 1762'de suçlu bulundu ve işkenceyle ölüm cezasına çarptırıldı. Ünlü oyun yazarı ve şair Victor Hugo, Voltaire'in ölümünün yüzüncü yıldönümü için yazdığı *Discours sur Voltaire* [Voltaire Üzerine Söylev] adlı eserinde o günü şöyle anlatır:

> Jean Calas... halka açık bir yere götürüldü, çırılçıplak soyuldu, bir tekerleğe gerildi, kollarıyla bacakları tekerleğe bağlandı, başı aşağı sarkıyordu. İdam sehpasında üç adam vardı: İnfazı denetlemekle görevli bir yargıç, elinde haç tutan bir rahip ve demir çubuğuyla bekleyen cellat. Sersemlemiş ve dehşet içindeki kurban, rahibe değil, cellada bakıyordu. Cellat demir çubuğu kaldırdı ve kurbanın bir kolunu kırdı. Kurban inledi ve kendinden geçti... Ayılması için ona kokulu tuzlar koklattılar. Sonra demir çubukla bir darbe daha geldi ve kurban tekrar inledi, ardından tekrar bayıldı, onu tekrar ayılttılar ve cellat tekrar darbesini indirdi... Calas sekizinci defa bayıldıktan sonra rahip öpmesi için haçı ona uzattı. Calas başını çevirince cellat demir çubuğun kalın ucuyla göğüskafesine vurarak son darbeyi indirdi.

Hugo da tıpkı Voltaire gibi tüm bunların nedenini gayet iyi biliyordu: "Cehaletti bu. Din neydi? Tahammülsüzlüktü. Peki ya adalet? Adaletsizliğin ta kendisiydi." Bu, Voltaire için yapılmış bir söylevdi. Calas'ın adını temize çıkarmak için cesurca uğraşan Voltaire'in vardığı sonuçlar tam da böyleydi.

Calas vakası ne ilkti ne de son oldu. 1766'da François-Jean Lefebvre de La Barre, dini bir geçit töreninde gereken saygıyı göstermediği ve Voltaire'in *Felsefe Sözlüğü* de dahil, bazı "zararlı ve ahlaksız kitaplar" bulundurduğu gerekçesiyle suçlu bulunarak işkenceyle idam cezasına çarptırıldı. Yargıçlar, Voltaire'in eserini Lefebvre de La Barre'nin cesedine bağlayarak hepsini birlikte ateşe verdiler.

Voltaire ünlü *Hoşgörü Üzerine İnceleme* adlı eserini kısmen Calas'ı aklamak, kısmen de kilisenin tahammülsüzlüğüne ve baskısına karşı çıkmak amacıyla kaleme aldı. Eğitimin ve tahammülün güçlü bir savunucusuydu. Ancak bizzat yaşadıkları ona, tahammülsüzlükten beslenen ya da kendi tabiriyle "fanatik" olan düşüncelere ve kişilere hiçbir zaman tahammül edilmemesi gerektiğini göstermişti. Şöyle yazmıştı: "Zulmetme hakkı bu nedenle saçma ve barbarcadır; bu orman kanunudur. Hatta ondan da kötüdür" ve "toplumun hoşgörüsüne layık olmak için, insanlar öncelikle fanatizmden vazgeçmelidir."

Katolikliğin ıslah edilemez olduğunu da düşünüyordu: "Bizimki [Hıristiyanlık veya Katoliklik] hiç şüphesiz bu dünyayı istila eden en gülünç, en saçma ve en kanlı dindir." Voltaire, Katolikliğin özünde yatan tahammülsüzlüğün kökünden sökülüp atılması gerektiği konusunda ısrarcıydı. Ona göre bu tahammülsüzlüğü ortadan kaldırmak için toplumsal gelenekleri ve inançları değiştirmek yalnızca kabul edilebilir değil, aynı zamanda çok da gerekliydi.

Liberalizm muhalefetteyken bile (on dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi) ve daha geniş bir kabul görmeye başladığında (yirminci yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi), kendi ikilemleriyle parçalanmıştı. Bunların en önemlileri kapsayıcılık, cehalet ve tahammülsüzlüktür.

Kapsayıcılık, haklarından mahrum bırakılmış yoksullar, kadınlar, azınlıklar ve göçmenler gibi daha önce sistemin dışında kalmış grupların liberal kurumlara dahil edilme süreci ve bunun zorlukları ile ilgilidir.

Cehaletse eğitim, bilgi ve doktrinleştirme zorlukları ile ilgilidir. Liberalizm, bariz bir şekilde yanlış olan veya bilgi eksikliğine dayanan inançlarla nasıl başa çıkmalıdır? Toplumsal olarak yıkıcı

veya başkalarına zarar veren alışkanlıklarla nasıl mücadele etmelidir? Nüfusu liberal değerleri benimsemeye aktif olarak teşvik etmeli mi, etmeliyse de nasıl? Değer ve inançların tartışmaya alan bırakmadan yukarıdan aşağıya dayatılması anlamına gelen doktrinleştirme cehalete ve diğer liberal olmayan tutumlara karşı haklı çıkarılabilir mi?

Bazı kişi veya toplulukların farklı görüş ve uygulamalara uyum sağlamadaki isteksizliği anlamına gelen tahammülsüzlük, Voltaire'in kendi deneyimlerinde gördüğümüz üzere, liberalizm açısından özel bir zorluktur. Tahammülsüzlüğe bir ifade özgürlüğü biçimi olarak tahammül etmek ve başkalarının özgürlüğünü kısıtlayabileceği, hatta şiddetli baskılara yol açabileceği gerekçesiyle onu bastırmak arasındaki o ince çizgiyi nerede çizmek gerektiğini kestirmek zordur.

Bu ikilemlerin günün birinde liberal fikirler için bir hesaplaşma yaratması kaçınılmazdı. Son elli yılın sanayi sonrası siyaset bağlamında, bunlar büyük bir krize yol açtı.

Altıncı ve Yedinci Bölümlerde güncel krizi ayrıntılarıyla ele almadan önce, bu bölümde liberalizmin söz konusu üç ikileminin doğasını inceliyorum. Ardından, Rousseau tarzı bir toplumsal sözleşmeye dayalı yaklaşımın, bu ikilemlerle mücadele ederken özyönetimi nasıl göz ardı ettiğini ve son dönemdeki toplumsal, ekonomik ve demografik değişimlerin bu sorunları nasıl daha da derinleştirdiğini ele alıyorum.

Bir ikiyüzlülük esintisi

En doğrudan ve bir bakıma başa çıkılması en kolay ikilem kapsayıcılıktır. Bu da liberalizmin evrensel bir değerler bütünü olma iddiasına rağmen başlangıçta seçkin bir gruba hizmet etmek üzere tasarlanmış olmasından kaynaklanır.

Bu durum, önceki bölümlerde ele aldığımız özgürlüğün Roma'daki kökenlerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Ne Cicero ne Seneca ne de Yaşlı veya Genç Cato, dile getirdikleri özgürlüklerin ve özyönetim ilkelerinin vatandaş olmayanlar, köleler, Kartacalılar, diğer yabancılar veya kadınlar için geçerli olmamasını bir sorun olarak görüyordu.

Bununla birlikte, liberalizmin dili çoğu zaman evrenseldi. Thomas Jefferson Roma kaynaklarına dayanan bu fikirleri dile getirerek, bunları Bağımsızlık Bildirgesi'nde güçlü bir şekilde şöyle ifade etmişti: "Şu gerçeklerin apaçık olduğuna inanıyoruz ki herkes eşit yaratılmıştır. Yaratanları tarafından kendilerine devredilemez belirli haklar verilmiştir ve yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama hakkı da bunların arasındadır." Ancak Jeferson, tüm insanlık yerine yalnızca erkeklere atıfta bulunmasında ya da hayatı boyunca altı yüze yakın köleye sahip olmasında pek bir çelişki görmemiştir.

Benzer şekilde, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında Avrupalı güçler yeni bir sömürgeci genişleme dalgasına girişirken, liberal fikirler arka planda gelişmeye devam etti. Liberal siyasetçiler ve entelektüeller, düşünce ve ifade özgürlüğü, yasalar önünde eşitlik ve özyönetim gibi aynı değerlerin sömürge halklarına da uygulanıp uygulanmayacağı ve nasıl uygulanacağı üzerine neredeyse hiç durup düşünmediler.

Buna karşın, liberal fikirler toplumsal bir yol gösterici olmaya başladığında, bu hakların bir kesime uygulanıp diğerlerine uygulanmaması gerektiğini savunmak giderek zorlaştı. Mesela "Büyük Sözleşme" olarak bilinen Magna Carta'yı ele alalım. 1215'te imzalanan bu belge, Kral John ve isyancı baronlar arasındaki güç mücadelesinden doğmuş, kraliyetin keyfi tutuklamalarına ve aşırı vergilendirmelerine karşı baronlara koruma sağlamıştı. Belgede, muhtemelen daha geniş bir destek izlenimi yaratmak ya da daha az bencil görünmek için "Hiç kimse, bir şövalyelik hizmeti ya da diğer serbest mülkiyet yükümlülükleri kapsamında borçlu olduğundan daha fazlasını yapmaya zorlanamaz" ve "Hiçbir özgür insan tutuklanamaz, hapsedilemez veya haklarından ya da mülkiyetinden mahrum bırakılamaz" gibi maddeler bulunuyordu. Baronlar ve hatta belgeyi hazırlayan Canterbury Başpiskoposu Stephen Langton liberal ideallerin savunucusu değillerdi, onların amacı kendi ayrıcalıklarını korumaktı. Halkın yaşam koşullarını iyileştirmeyi ya da çok az hakka sahip olan ve her tür özgürlükten mahrum bırakılan serflerle "köylülerin" üzerindeki feodal yükleri hafifletmek gibi bir amaçları asla yoktu. Her şeye rağmen belge liberal fikirlerin toplumsal söyleme dahil olmasını sağladı ve sonraki yüzyıllarda, haklarından mahrum bırakılmış kitleler, daha geniş

haklar talep ederken sık sık bu metni referans kaynağı olarak kullandılar. Hatta on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, işçi sınıfı siyasi haklar için örgütlenmeye başladığında, liderler bu harekete Magna Carta'ya atıfta bulunarak "Çartist" adını verdiler.

Dini ve diğer azınlık gruplarına yönelik liberal tutumlar da aynı derecede kafa karıştırıcı ve karmaşıktı. John Locke, ifade özgürlüğü ve dini hoşgörü ilkelerine pek çok kişiden daha sadık kalmıştı. 1689'da yazdığı *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*'ta dini özgürlüğü şu şekilde savunuyordu:

> Konstantiniye şehrinde biri Arminyanist, diğeri Kalvinist iki kilise olduğunu varsayalım. Sırf bazı doktrin ve törenleri kendisininkinden farklı diye bu kiliselerden birinin, başka yerlerde uygulandığını gördüğümüz üzere, diğer kilisenin üyelerini mülklerinden ve özgürlüklerinden mahrum bırakma hakkına sahip olduğunu kim söyleyebilir?

Şöyle devam ediyordu:

> Bir *paganın* bizimle ticaret yapmasına göz yumuyoruz da Tanrı'ya dua ve ibadet etmesine mi göz yummayacağız? Yahudilerin kendilerine ait evleri olmasına ve aramızda yaşamalarına izin veriyoruz da sinagogları olmasına neden izin vermeyelim? Onların doktrinleri daha mı yanlış, ibadetleri daha mı iğrenç, yoksa halka açık yerlerde toplanmaları, toplumsal barışı kendi evlerinde toplanmalarına kıyasla daha fazla mı tehlikeye atıyor?

Öte yandan kendisinden neredeyse bir yüzyıl sonra gelen Voltaire gibi o da sınırı Katoliklerde çizdi. Çünkü ona göre Katoliklerin Papa yanlısı görüşleri, "her fırsatta yönetimi ele geçirmeye hazır oldukları" anlamına geliyordu. Dolayısıyla, özgürlük için de sürekli bir tehdit oluşturuyorlardı ve aynı hoşgörüyü ya da kapsayıcılığa giden yolları hak etmiyorlardı.

Katolik Kurtuluş Yasası ile Katoliklerin Britanya'daki tam hakları ancak 1829'da tanındı. Madalyonun öteki yüzünde Fransa'da ise, gördüğümüz gibi, Protestan Huguenot'ların hakları en

iyi dönemlerde bile istikrarsızdı. Bu haklar 1598'de Nantes Fermanı'yla verilmiş, 1685'te –Jean Calas vakasıyla da gördüğümüz üzere feci sonuçlarla– yürürlükten kaldırılmış ve nihayet 1787'de Versailles Fermanı ya da Hoşgörü Fermanı'yla güvence altına alınmıştı.

Kadınların kapsanmasını ise biraz daha kolaylaştıran bir etken vardı: Onlar zaten ülke sınırları içindeydiler ve çoğu zaman hanenin bir parçasıydılar. Bir yandan hane halkları kadınları evliliklere ve ataerkil ilişkilere hapsederek birçok ayrımcılığa ve istismara maruz bırakıyor, bir yandan da hane içine entegre olmaları bir güç kaynağı görevi görüyordu. Erkeklerin eşleri, anneleri ve kızları vardı ve bu da muhtemelen kadınların topluma dahil olma arzusuyla empati kurmalarını sağlıyordu. Benzer şekilde, Britanya ve Fransa'daki Katolikler ve Protestanlar, ortak sosyal çevrelere ve aynı Hıristiyan ilkelerine bağlı olmak da dahil, ortak değerlere sahipti. Bu durum, Avrupalıların din uğruna girdiği kanlı savaşlara rağmen, mevcut topluluklardan gelebilecek tepki riskini azaltıyordu.

Aynı etkenler, özellikle Yahudilerin Doğu Avrupa gibi yerlerde toplumun geri kalanından ayrıştırıldığı durumlarda kapsayıcılığı zorlaştırdı. Bu etkenler, ev sahibi ülkeyle hiçbir bağı bulunmayan, kültür ve gelenekler bakımından da çok az ortak noktaya sahip olan yeni göçmenler için Amerika'da bile çok daha güçlü şekilde hissediliyordu.

Amerika her zaman göçmenler ülkesi olmuştu. John Winthrop 1630'da bir vaazında burayı "tepenin üzerindeki şehir (model toplum)" olarak tanımlamıştı. "Bütün insanların gözü bizim üzerimizde" diyordu. Bu şehir ışık saçıyordu çünkü zulümden ya da sefaletten kaçan insanlara açıktı. Başkan Lyndon Johnson da aynı temaya dönerek şunları söylemişti:

> Güzel Amerikamız, yabancılardan oluşan bir ulus tarafından inşa edildi. Yüzden fazla farklı yerden bu boş topraklara akın eden insanlar birleşerek güçlü, karşı konulmaz bir sele dönüştüler. Bu topraklar pek çok kaynaktan, farklı kültürden, gelenekten ve halktan beslenerek gelişti.

Başkan Abraham Lincoln'ün imza niteliğindeki yasalarından biri göçü teşvik ediyordu. Cincinnati, Ohio'daki Alman topluluğuna yaptığı konuşmada, konuyu en basit haliyle şöyle ifade etmişti: "Dışarıda burayı vatan edinmek isteyenler varsa, yollarına taş koymak, Amerika Birleşik Devletleri'ne gelmelerini engellemek gibi bir niyetim yok." Ülkeyi yeni gelenlerin fikirleri ve hırslarıyla canlanan, farklı kültürlerin kaynaştığı bir yer olarak gören tek kişi Lincoln değildi, birçok Amerikalı da bu görüşü paylaşıyordu.

Ancak yirminci yüzyılın başlarında göçmenlerle yerli nüfus arasındaki kültürel farklılıklar derinleştikçe göç tartışmalarının tonu da değişti. 1870'te göçmenlerin yüzde 90'ı Kuzey ve Batı Avrupa'dan, yüzde 5'ten azı Güney ve Doğu Avrupa'dan geliyordu. Yirminci yüzyılın ikinci on yılına gelindiğinde ise tablo değişmişti: Göçmenlerin neredeyse yüzde 40'ı, farklı dış görünüşleri, dinleri ve dilleriyle Güney ve Doğu Avrupa'dan gelmişti.

Eğitimsiz "öteki" göçmenler hakkındaki şikâyetler hızla yayılırken Ku Klux Klan kendini artık yalnızca siyahlara karşı değil, Katoliklere de karşı bir örgüt olarak yeniden tanımlıyordu. Ana akım siyasi partiler göçmenler konusunda paniğe kapılmıştı. 1911'de Kongre tarafından toplanan Göç Komisyonu, ülkeye yalnızca okuma yazma bilen yabancıların kabul edilmesi için göç kısıtlamaları getirilmesini ve bir okuryazarlık testi uygulanmasını önerdi.

Bunun temel nedeni, yabancı işçilerin yerli Amerikalıların işlerini ellerinden alması mıydı? Kesinlikle hayır. Son araştırmalar, bu dönemdeki büyük göç dalgasının yerli nüfusun ekonomik refahı üzerinde genel anlamda olumlu etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfusu, geniş yüzölçümüne oranla oldukça azdı. Dolayısıyla özellikle fabrikalardaki kol gücüne dayalı temel işleri ucuza yapacak vasıfsız işgücü konusunda ciddi sıkıntı yaşanıyordu. On dokuzuncu yüzyıldan bir gözlemcinin ifadesiyle "Avrupa'da işçiler iş bulamıyorken, burada [Amerika Birleşik Devletleri'nde] işleri yapacak işçi aranıyor." Bu işgücü kıtlığı, ABD ekonomisinde erken dönem makineleşmenin en önemli tetikleyicilerinden biriydi. Ne var ki on dokuzuncu yüzyıl teknolojisiyle makineleşme ve otomasyon henüz sınırlıydı.

Yirminci yüzyılın başları, imalatın genişlemesi için çok daha büyük fırsatlar sundu. İkinci Sanayi Devrimi'nin beraberinde gelen yeni sanayiler ve teknolojilerle birlikte, inovasyona ve yatırıma uygun bir ortamın oluşması sayesinde ABD, güçlü bir büyümeye hazır duruma geldi. Ancak işgücü sıkıntısı bu potansiyelin önündeki en büyük engeldi.

Göçmenler, fabrikalardaki en alt kademe işleri üstlenerek bu açığı kapattılar ve bu sanayi kollarının hızla gelişmesine yardımcı oldular. Bu dönemde, göçmen nüfusunun yoğun olduğu şehirler, sanayileşme açısından çok daha hızlı büyüdü. İş dünyasından en çok duyulan şikâyet yeterince göçmen olmamasıydı. *New York Times* 1906'da bu durumu şöyle açıklıyordu: "İşgücü ihtiyacı herkesin ortak sorunu haline geldi. Ülkenin her yerinde talep, arzın çok üzerinde. Yeterince göçmen gelmiyor. Acentelerin açıklamalarına göre, tüm eyaletlerde erkek işçi sıkıntısı yaşanıyor."

Vasıfsız pozisyonların yabancılar tarafından doldurulmasıyla sanayi kollarının genişlemesi teknik, denetleyici ve üretim dışı yeni iş alanlarının doğmasını sağladı. Bu yeni pozisyonlara ise yerli Amerikalılar yöneldi. Sonuç olarak büyük göç dalgaları, yerli işçiler için daha yüksek istihdam oranları ve artan ücretlerle doğrudan ilişkilendirildi.

Buna rağmen Güney ve Doğu Avrupalı göçmenlere karşı tepkiler son derece sertti. Göçmen karşıtı siyasetçilerin yerel düzeyde güç kazanmasıyla birlikte gelir paylaşımına yönelik ulusal tutum tamamen tersine döndü. İnsanlar, göçmenlerin de faydalanacağını düşündükleri sosyal güvenlik ağlarına ve diğer gelir transferlerine karşı çıkmaya başladılar. Kanıtlar bunun arkasında çeşitli yerel toplulukların hissettiği kültürel uyumsuzluğun da yattığını gösteriyor. Yerli halkın bu olumsuz tepkisi, göçmenlerin farklı göründüğü, farklı bir dine mensup olduğu veya yabancı bir dil konuştuğu durumlarda ortaya çıkıyordu. Beyaz, Protestan Alman veya Britanyalı göçmenler ise böyle bir tepkiyle karşılaşmıyordu.

Britanya da 1950'li ve 60'lı yıllarda, Karayipler'deki eski sömürgelerinden gelen "Batı Hint Adalı" göçmenlerle kendi büyük göç dalgasına tanık oldu. 1948 Britanya Vatandaşlık Yasasıyla Barbados, Jamaika ve Trinidad ve Tobago da dahil olmak üzere, ülke genelindeki sömürge tebaasına tam vatandaşlık hakkı tanındı.

1949'da bu yeni vatandaşların büyük kısmını taşıyan ilk gemi HMT *Empire Windrush* olduğu için "Windrush kuşağı" diye adlandırılan bu grup akın akın gelmeye başladı. Ve tıpkı Amerika'daki kitlesel göç dalgası gibi, bu yeni vatandaşlar da Britanya'daki işgücü açığını kapatmada önemli bir rol üstlendi.

Ve yine Amerika'da olduğu gibi burada da bir tepki dalgasını tetiklediler. 1968 gibi erken bir tarihte, partisinin yükselen yıldızı olan muhafazakâr siyasetçi Enoch Powell "Geleceğe baktığımda içimi kötü bir his kaplıyor; Romalılar gibi, Tiber Nehri'nin kanla köpürdüğünü görür gibiyim" diye haykırmıştı. Bu kan, göçmenlerin gelişiyle ortaya çıkan kültürel ve ırksal karışımdan kaynaklanıyordu. Powell sözlerine şöyle devam ediyordu:

> Dürüst, sıradan bir İngiliz vatandaşı güpegündüz benim bölgemde, bana, kendi milletvekiline, çocukları için bu ülkenin artık yaşanası bir yer olmayacağını söylüyor. Omuz silkip başka şeyler düşünmeye hakkım yok. Onun söylediklerini binlerce, yüz binlerce kişi söylüyor ve düşünüyor; belki Büyük Britanya'nın tamamında değil ama İngiliz tarihinin bin yılında eşi benzeri görülmemiş temelden bir dönüşüm geçiren bölgelerde... Tanrılar yok etmek istediklerini önce delirtirmiş. Gelecekteki göçmen asıllı nüfus artışının kaynağını oluşturan ve çoğunluğu bakmakla yükümlü olunan kişilerin oluşturduğu yaklaşık 50 bin kişinin her yıl ülkeye girişine izin verdiğimiz için milletçe delirmiş, tam anlamıyla aklımızı kaçırmış olmalıyız. Bu, bir ulusun kendi cenaze odunlarını hararetle yığmaya çalışmasını izlemek gibi bir şey.

Burada topluluğun diğer yüzünü bir kez daha görüyoruz. Topluluk, güven ve dayanışma odağı, bilgi paylaşımı ve kolektif deneysellik kanalı olarak üstlendiği birçok olumlu rolün ötesinde, boğucu bir normlar kafesi de dayatır. Bu da toplulukların yeni grupları kapsayıcılığı açısından güçlü bir engel oluşturabilir.

Liberalizm açısından bu başlı başına bir ikilemdir ancak göreceğimiz üzere, diğer ikilemlerle birleştiğinde çok daha güçlü hale gelir.

Bu durum aynı zamanda liberalizmin diğer birçok yönünde olduğu gibi, tüm hedeflere tek seferde ulaşan hazır bir reçetenin bulunmadığını da açıkça gösterir. Kapsayıcılık ve topluluk arasındaki etkileşim, belirli ödünleşimler yaratır. Farklı kültürlere ve dış görünümlere sahip grupların tamamen dışlanması verimli bir yaklaşım olamayacağı gibi birçok sanayileşmiş ülke yaşlanan nüfus karşısında ekonomik büyümeyi sürdürebilmek için göçmenlere bel bağlamak zorunda kalacaktır. Öte yandan yerel toplulukların endişelerini –ki bu endişeler abartılı ya da bazıları tarafından bağnazlık olarak nitelendirilse bile– tamamen görmezden gelmek de akıllıca olmayacaktır. Yani, bazı toplulukların göçmenliğe verdiği tepkinin ekonomik değil de kültürel olması, bu tepkilerin bastırılması gerektiği anlamına gelmez. Kültürel meselelerde ödünleşimler ve uzlaşmalar da, göçmenliğin bazı gruplar için ekonomik zorluk yarattığı durumlar kadar önemlidir.

Enoch Powell, kendi zihnindeki İngiliz halkı tasavvurundan farklı görünen elli bin göçmenin gelme ihtimalinden huzursuzluk duyuyordu. Gerçi Britanyalıların işi yine de daha kolaydı. Sömürgelerden gelenler Britanya eğitimi almışlardı ve İngilizceyi anadilleri gibi konuşuyorlardı. Britanya, İngiliz Milletler Topluluğu'nun farklı bölgelerinden gelen göçmenlere zaten ev sahipliği yapmıştı. 1951'de İngiltere ve Galler'de iki milyona yakın yabancı yaşıyordu. İrlanda'dan ve daha sonra Hint Yarımadası'ndan gelen göçmenler hızla İngiliz toplumunun bir parçası haline geliyorlardı.

Ancak liberalizmin temelini oluşturduğu kurumlara ve toplumsal yaşama yeni vatandaşların ve sakinlerin dahil edilmesi ikilemi, farklı dillere ve geleneklere sahip uzak ülkelerden gelen göçmenlerin sayısı fırladığında hızla zorlaştı. 2010'larda Amerika Birleşik Devletleri, yılda ortalama 1 milyon yasal göçmen (buna ek olarak H-1B gibi programlar kapsamındaki geçici göçmenler) ve muhtemelen bundan daha fazla sayıda kaçak göçmen kabul etti. Aynı yıllarda, Avrupa ve İngiltere de Ortadoğu, Afrika ve Güney Asya'dan çok sayıda kişi kabul etmeye başladı. 10,5 milyon nüfuslu İsveç, 2010 ile 2019 yılları arasında toplam 1,2 milyon göçmen kabul etti. Almanya'ya göç 2022'de 2,7 milyona ulaştı. Britanya 2023'te 1,2 milyon göçmen kabul etti.

Kültür çatışması çok sarsıcı olabiliyordu. Avrupalılar, Türkiye'den veya Ortadoğu'nun diğer yerlerinden gelen Müslüman komşularının, dinlerinin gereği olarak Kurban Bayramı'nda bazen güpegündüz ve bizzat kendilerinin koyun kurban etmelerine tanık olunca şoka uğradılar. Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy 2007 seçim kampanyası sırasında şöyle demişti: "Banyo küvetinde koyun kesmenin kültürünün bir parçası olduğuna inanan hiç kimse ülkemizde hoş karşılanmaz." Son dönemde Müslüman göçmenlerin sayısının artmasıyla birlikte aynı gerilimler çok daha şiddetli bir şekilde yeniden kendini göstermeye başladı.

Liberalizm için büyük bir sınav sahnesi artık hazırdı. Ne de olsa kapsayıcılık bir endişe haline geldikçe, cehalet ve tahammülsüzlük gibi diğer ikilemlerle birbirine dolanıyordu.

Eğitim mi endoktrinasyon mu?

Liberalizm ideolojisi, iyi eğitimli bir grup filozof tarafından ortaya konulmuştu. Aynı zamanda Aydınlanma Çağı'nın da bir ürünüydü. Dolayısıyla, bu felsefenin cehaleti ve eğitimsizliği tüm insanlığın baş belası olarak görmesi çok doğaldı.

Burada bahsedilen eğitim yalnızca teknik veya bilimsel materyalle sınırlı değildir. Liberalizm, insanların özgürlüklerini nasıl geliştirecekleri ve kullanacaklarıyla ilgileniyordu. Ve bir bireyin özgürlüğünü kullanma biçimi, başkalarının özgürlüklerine veya refahına zarar vermemeliydi. Örneğin, siz düşüncenizi ifade etmekte özgür olabilirsiniz ancak başkalarını şiddet kullanarak susturmakta değilsiniz. Sosyal veya ekonomik çevrelerinizde özgürce hareket edebilirsiniz ancak başkalarına zarar veremezsiniz. Dükkânları ateşe vermek asla kabul edilemez. Kalabalıklara "Hadi, dükkânları ateşe verelim!" diye de bağıramazsınız çünkü kalabalıklar bu fikri eyleme geçirebilir. Kalabalıklar başkalarına saygı duyma ve zarar vermeme değerleriyle yetiştirilmiş olsalardı o zaman daha az risk olurdu.

Bilgiler daha somut hale geldiğinde de aynı meseleler söz konusu oldu. Yanılabilirlik birçok liberal düşünür tarafından kabul ediliyordu ve çoğu, bugün tuhaf görünen bir görüşün yarın doğru çıkabileceğini kabul edebilirdi. Ancak bu, cehaletin kabul edilmesi gerektiği anlamına gelmiyordu. Problemler, insanlar fikirlerini ve

uygulamalarını çürütülmüş veya mantıksız inançlar etrafında şekillendirdiklerinde ortaya çıkar.

Aşı uygulaması örneğini ele alalım. Modern tıp, aşılamanın faydalarına dair çok güçlü kanıtlar sunmasına rağmen, bazı bireyler veya topluluklar bu bilgi birikimini hâlâ kabul etmeyip aşı olmayı reddediyor. Ancak bunun bedelini tek başlarına çekmez, aşı olmayan bireyler hastalıkların taşıyıcısı olarak toplumun geri kalanı üzerinde de olumsuz etkilere yol açarlar. Bu duruma karşı liberal ajanda bir miktar paternalizm sergilemekten çekinmemiş, böylece liberal kurumlar ve eylemciler, çocuk felci, kızamık ve çiçek gibi hastalıklara karşı aşılamanın faydalarını anlatmak için dürtme ve bilgilendirme kampanyaları yürütmüş, hatta COVID pandemisinde olduğu gibi aşı zorunlulukları getirmişti. Faydalı bilgi ve uygulamalara karşı direnç genellikle cehaletten kaynaklandığı için, liberal kurumların cehaleti ortadan kaldırarak bu temel nedenlerle mücadele etmeye çalışması beklenen bir yaklaşımdı.

Özetle, eğer herkes daha eğitimli olsaydı ve cehalet en aza indirilseydi, hepimiz daha iyi vatandaşlar olurduk düşüncesi ortaya çıktı. Bu da "eğitimi" ve "cehaleti gidermeyi" her yerde liberal ajandanın bir parçası haline getirdi. İyi ama ne tür bir eğitim? Endoktrinasyon ve eleştirel düşünme arasındaki denge nasıl olmalıydı?

Bu sorunun cevabı, on dokuzuncu yüzyıldaki büyük eğitim hamlesiyle şekillendi. Bu hamle, yanlış bilimsel bilgi veya halk sağlığı uygulamalarından değil, disiplinsiz davranışların modern toplum üzerindeki yıkıcı etkilerinden kaynaklandı.

Son araştırmalar, birçok ülkede liberallerin toplumsal sorunların sorumluluğunu eğitimsiz işçilere ve kitlelere yüklediğini ortaya koyuyor. Britanya'daki parlamento tartışmalarında, kitle eğitimine dair en yaygın argüman, eğitimsiz kesimin "ülkenin en büyük sosyal ve siyasi tehlikesi" olduğu yönündeydi. Hem sol hem de sağ eğilimli liberal siyasetçiler bu görüşte birleşiyordu. Birçok ülke birbiri ardına "cahil barbarlar" olarak nitelendirilen işçi sınıfına daha fazla eğitim verilinceye kadar seçim reformuna ve oy hakkının genişletilmesine karşı çıkıyordu.

William Forster, 1870 Britanya İlköğretim Yasası'nın mimarı olan liberal bir politikacıydı. Britanya okul sisteminin bir sonraki yüzyıl boyunca sürecek yapısını şekillendirmişti. Kitle eğitimi

motivasyonunu tanımlarken, eğitimin "felakete karşı bir koruma" ve Britanya devletinin çocukların suç dolu bir hayata sürüklenmesini önlemedeki başlıca araç olduğunu söylemiştir. Bu nedenle eğitim, daha önce de gördüğümüz üzere Viktorya dönemi işçi sınıfının ekonomik ve ahlaki zorluklarını vurgulayan "İngiltere'nin durumu" ile ilgili endişelerle iç içe geçmişti. Yoksul ve muhtaçların sisteme dahil edilmesi için doğru değerlere sahip olmaları gerekiyordu. Eğitim onlara bu değerleri öğretecek ve kendi çabalarıyla başarıya ulaşmalarına yardımcı olacaktı.

Eğitimin erken dönem yaygınlaşmasında büyük ölçüde bu tür kaygılar rol oynadığı için endoktrinasyona dayanıyordu. Eğitim sistemi öğrencileri eleştirel düşünmeye (ilgili bilgileri bütünsel olarak kavrayıp kendi kararlarını vermeye dayalı bir sürece) yönlendirmiyor, onlara belirli değer ve inançları empoze etmeye çalışıyordu. Endoktrinasyon, benim toplum mühendisliği olarak adlandırdığım olgunun bir parçasıdır. Her toplum belirli ölçüde endoktrinasyon ve toplum mühendisliğiyle uğraşır ancak asıl önemli olan bunun derecesidir.

Yoğun bir endoktrinasyon (beyin yıkama), liberalizmin düşünce ve ifade özgürlüğüne olan açık bağlılığıyla çelişir. Belirli düşünceleri aklınızdan bile geçiremeyecek şekilde endoktrinasyona maruz kaldıysanız, gerçek anlamda özgür olabilir misiniz? George Orwell'in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı romanında tasvir edilen toplumun distopik olduğu ve liberal bir yapıdan sarsıcı derecede uzak düştüğü konusunda herkes hemfikirdir çünkü o toplumda insanlar muhalif düşünceleri akıllarından bile geçiremezler. Peki ya benzer yöntemler, insanlara belirli liberal ilkeleri benimsetmek için kullanılsaydı?

İnsanların yaşam tarzları ve inançları yerleştiğinde beyin yıkama zorlaşır. Yine de bu durum hem demokratik olan hem de olmayan birçok devleti bu yönde çaba sarf etmekten alıkoymamıştır. Birçok devlet ve yönetici, gençlerin endoktrinasyona maruz bırakıldığı başlıca odak noktası olarak eğitim sistemine yönelmiştir. Çocuklar boş birer levha değildir; insan doğası vardır. Ayrıca okula başlamadan önce ailelerinden ve çevrelerinden edindikleri bir arka plana da sahiptirler. Ancak sosyal öğrenme konusundaki olağanüstü kapasitemiz, bizi öğretmenler gibi otorite figürlerinin

aktardığı bilgi ve bakış açılarını kabul etmeye açık hale getirir. Gruptakilerin onaylayarak başlarını salladığını gördüğümüzde bu etki daha da güçlenir.

Prusya (kitle eğitimi ve endoktrinasyonun öncüsü) gibi otoriter rejimlerin yanı sıra İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük ölçüde demokratik olan rejimlerde endoktrinasyonun iki amacı yaygın olarak görülüyordu. Politika yapıcılar öncelikle halkın mevcut kurumların temel normlarını içselleştirmesini, ikinci olarak da hâkim toplumsal hiyerarşileri kabullenmesini sağlamayı umuyorlardı.

On sekizinci yüzyıl sonlarında Prusya eğitim reformlarında başrol oynayan Bohemya Valisi Carl Egon von Fürstenberg, endoktrinasyonun her iki amacını şu sözlerle açıkça ifade etmişti:

> Köylünün ahlaki karakteri düzeltilmediği sürece, tembelliği ve efendisine duyduğu kızgınlığı devam edecektir... Ancak kişinin ağır iş yükümlülükleri hafifletilmeden önce karakteri iyileştirilirse, bu eğitim onun hoşnutsuzluğunu dindirecek ve maruz kaldığı sürekli kötü muamelenin körüklediği tehlikeli dürtüleri bastıracaktır.

Bu tür görüşler, Prusya'nın militarist dünya görüşüyle sınırlı değildi. On dokuzuncu yüzyılda Fransız kamu eğitim sisteminin mimarı olan François Guizot da aynı görüşü paylaşıyordu. Guizot eğitim planının en önemli amacının, işçi sınıflarına devlete ve Fransa'nın siyasi sistemine itaat etmeleri için endoktrinasyon uygulamak olduğunu açıkça ifade etmişti:

> İnsanlar çocukluktan itibaren ülkenin temel yasalarını anlamayı ve hükümdara saygı duymayı öğrendiklerinde, hükümdar ve yasalar onlar için değer verdikleri bir tür mülkiyete dönüşür, böylelikle üzerlerine düşen sorumlulukları reddetmezler.

Bu her şeyden önce bir "ahlak eğitimiydi"; bilimsel gerçekleri anlamakla veya teknik problemler üzerine nasıl düşünüleceğini öğrenmekle pek ilgisi yoktu.

Amerikan Cumhuriyeti'nde de durum pek farklı değildi. Thomas Jefferson, özellikle Kurucu Babaları derinden endişelendiren Shays ve Viski İsyanları'nın ardından, barışın korunması ve anayasaya bağlılığı sağlamak için "halkın eğitiminin" gerekli olduğuna inanıyordu. Onları anayasada halkı kontrol etmeye bu denli önem vermeye, eyalet meclislerini anlık galeyanlara kapılmaktan alıkoyacak ve federal hükümeti halktan gelen taleplere karşı koruyacak birçok hüküm koymalarına iten de bu tür huzursuzluklar ve daha fazla isyan olasılığıydı. Halkın yatıştırılması gerektiği fikrine bizzat katılan Jefferson şöyle diyordu: "Bir ulus, medeni bir devlette cahil ve özgür olmayı bekliyorsa, hiç olmamış ve asla olmayacak bir şeyi bekliyor demektir." Çözüm, eğitim sayesinde insanların özgür olmanın, barış ve düzeni korumanın kendi çıkarlarına olduğunu görmelerini sağlamaktı. Böyle bir eğitim, endoktrinasyonla karışmış olsa bile, baskı veya şiddet tehdidine tercih edilebilirdi.

Bir diğer Kurucu Baba olan Benjamin Rush daha da açıksözlü olarak okulların "insanları cumhuriyetçi makinelere dönüştürmesi" ve "gençlerimizi yasalara itaat etmeye hazırlayarak cumhuriyetin iyi birer vatandaşı olmalarını sağlaması" gerektiğini savunuyordu.

Çocuklara otoriteye itaat etmeyi ve toplumsal hiyerarşideki yerlerini kabul etmeyi öğretmek, sosyalist fikirlerin daha tehditkâr hale geldiği on dokuzuncu yüzyılda belirgin bir aciliyet kazandı.

Eşit derecede önemli olan bir diğer şey de, en azından sanayiciler açısından, çalışanların güvenilir bir şekilde işe gelmeleri ve fabrikalarda ve ulaşım sisteminde üzerlerine düşeni yerine getirmeleriydi. Okullar dakiklik, güvenilirlik, emirlere uyma ve genel itaat gibi erdemlere odaklandı. Birçoğu, yapmaları gerekenin tam da bu olduğunu düşünüyordu. Bir sanayici, döneminin ünlü bir eğitim reformcusu olan Horace Mann'la düşüncelerini şöyle paylaşıyordu:

> Düzenlemelerdeki veya ücretlerdeki birtakım değişikliklerin yol açtığı çalkantılı dönemlerde, destek almak için hep en zeki, en iyi eğitimli ve en ahlaklı olanlara yöneldim ve nadiren hayal kırıklığına uğradım... Onlar genellikle sessizce kabullenirler ve çevreleri üzerinde bireysel bir etki yaratırlar.

Bu, daha yumuşak başlı bir işgücü yaratmak amacı için kitlesel eğitime yönelme çağrısıydı.

İhtiyaç acildi çünkü gelecekteki işçi sınıfının birçoğu göçmendi. Eğitimli yerli nüfusun gözünde, bunların uygarlaşmaları, itaatkâr olmaları ve becerilerini geliştirmelerini sağlamak için çok daha sıkı bir eğitime ihtiyaç vardı. *The Massachusetts Teacher* dergisinden alınan aşağıdaki pasaj, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki birçok eğitim reformcusunun görüşlerini yansıtmaktadır:

> Çamurlu Missouri'nin, Mississippi'nin berrak sularına dökülerek tüm birleşik kütleyi kirletmesi gibi, bu durum da yerli nüfusumuza cehalet ve ahlaksızlık, suç ve hastalık mı yayacak?
>
> Olur da... bu yabancı halkı herhangi bir şekilde arındırabilir, cehaletini aydınlatabilir ve onu kendi seviyemize çıkarabilirsek hem verene hem de alana eşit ölçüde fayda sağlayan gerçek ve kusursuz bir hayır işi yapmış oluruz.

William Forster, hazırlamış olduğu 1870 İlköğretim Yasası'nın da aynı meseleler tarafından motive edildiğini açıkça belirtmiştir: "Temsilcilerini seçme hakkına sahip vatandaşlara milyonlar eklediğimiz bir dönemde, onlara vatandaşlık görevlerini okutmak" bir gerekliliktir.

Britanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bu liberal siyasetçiler, liberal entelektüellerin görüşlerine büyük ölçüde uyuyorlardı. Immanuel Kant, eğitimin önemini defalarca vurgulamış, eğitimin başlıca amacının insanları "*disiplin* altına almak" olması gerektiğini savunmuştu. Kant'a göre disiplin "hayvansı doğamızın insanlığımıza üstün gelmesini her zaman dizginleyen bir etkiydi."

Bireysel özgürlüğü genel iradeye itaat uğruna feda etmeye her zaman hazır olan Jean-Jacques Rousseau da bu görüşe katılıyordu:

> Yetişkinlik dönemi için yasalar var olduğuna göre çocukluk dönemi için de başkalarına itaat etmeyi öğreten yasalar olmalıdır... Bu yüzden, hükümetin belirlediği düzenlemeler ve hükümdarın atadığı yetkililerin gözetiminde yürütülen kamu eğitimi, halk yönetimi veya meşru hükümetin temel kurallarından biridir.

Devletlerin ve hükümdarların bireyler üzerindeki dayatmalarına genellikle ihtiyatla yaklaşan John Locke bile, bireylerin otoriteye boyun eğmesini sağlamak için eğitimin kullanılmasının gerekli olduğunu düşünerek şöyle yazmıştı: "Gençliğinde kendi iradesini başkalarının sağduyusuna teslim etmeye alışmamış bir kişi, kendi aklını kullanacak yaşa geldiğinde ona pek kulak vermeyecek veya boyun eğmeyecektir." John Stuart Mill de bu değerlendirmeye büyük ölçüde katılmış ve halkın eğitimini, kitlelerin sivil, liberal yaşama katılımını sağlamak için vazgeçilmez bir araç olarak görmüştür.

Farklı bir eğitim modelini savunanlar da vardı. Örneğin Amerikalı filozof John Dewey, kanıtları ve farklı bakış açılarını sorgulamaya, bilimsel bir yönteme ve eleştirel düşünceye (kendisinin ortaya attığı bir terim) dayanan, daha katılımcı bir eğitim biçimini savunmuştur. Endoktrinasyondan kaçınmak, bu tür bir yaklaşımın en cazip yönlerinden biriydi. Dewey, mevcut düşünce biçimlerini sorgulayan insanları takdir ederek "Bilimdeki her büyük ilerleme, hayal gücünün gösterdiği yeni bir cesaretin ürünüdür" diyordu. Ancak Dewey'in argümanları, entelektüel çevrelerde büyük saygı görmesine ve hatta 1930'da yapılan önemli bir deneysel çalışmada karşılık bulmasına rağmen, sınırlı bir çevrede kaldı.

Amerika Birleşik Devletleri genelinde yerel toplulukların finanse edip yönettiği ve Horace Mann'ın savunduğu devlet okulları, ilköğretim düzeyinde toplulukların değerlerini telkin etmekle beraber eleştirel düşünceye girmeye cesaret edemiyordu. 1910'dan itibaren otuz yıl boyunca ülkedeki eğitim düzeyinde devasa bir artışa öncülük eden lise hareketi de bu yönde bir adım atmadı.

Cahillerin nasıl eğitileceği ikilemi varlığını sürdürdü. John Stuart Mill ve takipçileri, insanların düşünce ve ifade biçimleriyle en yerleşik normlardan sapma olasılığını memnuniyetle karşılıyordu, ne de olsa özgürlük ve "yaşam deneyleri" tam olarak bunu ifade ediyordu. Ancak nihai sorumluluk, eğitimsiz kesimlerin omuzlarına yükleniyordu. Yani, üstü kapalı olarak iki standart vardı. Eğer iyi eğitimliyseniz tüm güç yapılarının yıkılması gerektiğini savunuyor, hatta "Kahrolsun düzen!" diye bağırıyorsanız bu, liberaller için sorun teşkil etmiyordu. Sizinle aynı fikirde olmayabilirlerdi ama ifade özgürlüğünün korumasını hak ediyordunuz. Ancak,

düşük eğitimli insanlar aynı sloganları attığında bu durum liberal toplumun dokusuna zararlı görülüyordu.

Cehaletle başa çıkmak okullarla sınırlı değildi. Cehalet, liberal bir toplumun gerçekleşmesinin önünde bir engelse, bununla mücadele etmek yalnızca çocukların eğitimiyle değil, yetişkinlere yönelik diğer telkin ve ikna biçimleriyle de gerekçelendirilebilirdi. Bir kez daha, fikir alışverişinin bittiği ve dayatmanın başladığı çizgi belirsiz kalmıştı. İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi'nin 11. maddesi, şu ifadesiyle zaten bu konuyla uğraşıyordu:

> Fikir ve görüşlerin serbestçe ifade edilmesi, insanın en değerli haklarından biridir. Bu nedenle her yurttaş, yasaların belirlediği durumlarda bu özgürlüklerin kötüye kullanımından sorumlu olmak şartıyla özgürce konuşabilir, yazabilir ve yayımlayabilir.

Böylelikle özgürlüğün kötüye kullanımı kabul edilmişti ve bunun dayatma veya başka yöntemlerle ortadan kaldırılması gerekecekti.

Buradaki ikilemlerin, bu nüfuzlu erken dönem liberal filozofların gözünden kaçmış olması pek de mümkün değildi. Birçok liberal düşünür ve siyasetçi için bu muammadan çıkış yolu, kendi eğitim anlayışlarını bir endoktrinasyon olarak görmemeleriydi. Eleştirel düşünceden yoksun, sorgulama ve tartışmaya fazla yer bırakılmadan öğretilse bile, çocuklara –dolayısıyla geleceğin yurttaşlarına– cumhuriyet, ulus ve liberal toplum değerlerini dayatmakta sakınca görmüyorlardı. Aksi takdirde böyle bir toplum başka nasıl ayakta kalabilirdi?

Peki ya insanlar bu eğitimi istemeyip bunu bir endoktrinasyon olarak algılasalardı? Ya topluluklar farklı değerlere sahip farklı eğitim türlerini tercih etselerdi? Ya eğitim, toplumun değerleri ve inançları açısından bir ayrım çizgisine dönüşseydi? Ya endoktrinasyon, liberalizmin kendi değerlerini tehdit etmeye başlayarak hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki deneyselliği engelleseydi?

Tahammülsüze tahammül etmek

Eğitim ve cehaletle ilgili meseleler liberalizm için çetrefilliyse, tahammülle ilgili olanlar tam anlamıyla imkânsızdı. Voltaire'in

hedef aldığı, tahammülsüzlükten beslenen baskı ve şiddet kolay vakalardı. Bunlar liberal bir toplumda asla kabul edilemezdi. Ancak düşünce veya ifadeyle sınırlı kalan tahammülsüzlük çok daha karmaşık bir zorluk teşkil ediyordu.

İster İkinci Bölüm'de sunduğum argümanlarla, ister çağlar boyunca liberal düşünürleri ikna etmiş başka argümanlarla gerekçelendirilmiş olsun her tür liberalizm, farklı düşünceler üretme, bunları ifade etme ve bu doğrultuda hareket etme özgürlüğünü esas alır. Dolayısıyla, içinde bir tür hoşgörü barındırır. Peki ya en derin tahammülsüzlük biçimlerini içinde barındıran düşünce ve eylemler karşısında ne yapılacak? Hıristiyan bir toplumdaki liberalizm, Hıristiyanlık dışı fikirleri dile getirenleri, örneğin farklı bir inanca sahip olanlara tahammül edebilmelidir. Peki ya bu inanç, Hıristiyanlık da dahil olmak üzere tüm diğer düşünce türlerini hoş görmeyi tamamen reddederse? Ya söz konusu tahammülsüzlük, kadınlara veya azınlık gruplarına yönelik baskı ve şiddet çağrısına dönüşürse?

Bu sorular, topluluklardaki normlar kafesiyle uğraşırken çok daha sıkıntılı bir hal alır. İkinci Bölüm'de açıkladığım üzere, her topluluğun kendine özgü kısıtlayıcı normları vardır. Bu normlar tahammülsüzlük sınırlarında geziniyorsa, hatta bu sınırı açıkça ihlal ediyorsa toplum bu topluluklarla nasıl başa çıkmalıdır?

Daha da sorunlu olanı, toplumsal bütünleşmenin mayasına her zaman bir miktar hoşgörüsüzlük karışmış olabileceğidir. Amerikalı filozof Robert Paul Wolff'un dediği gibi "İnsan ne kadar sıcak 'biz' derse, o kadar soğuk 'onlar' der." Wolff buna dayanarak şunu da kabul ediyordu: "Tahammülsüzlük sorununa çözümlerden biri de elbette ki bireyi etnik, dini veya ekonomik gruplarına bağlayan bağları gevşetmektir."

Bu durumda toplulukların temel normlarına saldırı ile tahammül arayışı arasındaki sınırı nerede çizmeliyiz?

Bu bölümün başlarında gördüğümüz üzere John Locke *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*'ta bu meseleleri ele almaya başlamıştı. Tüm açık fikirliliğine ve düşüncelerindeki netliğe rağmen, bu meseleler onun katkısından sonra aynı zorlukta devam etti. Locke'un şu sözleri çok anlamlıdır:

Hıristiyan dünyasında din uğruna çıkan tüm çatışma ve savaşların kaynağı, (aslında mümkün olduğu halde) farklı inanç sahiplerine tahammül edilmemesidir.

Locke tahammülün "mutlak ve evrensel bir hak" olduğunu savunuyordu ama Katolikler haricinde!

Thomas Jefferson, Locke'un tahammül çağrısına şu sözlerle katılıyordu: "Komşumun yirmi tanrıya inanması ya da hiçbir tanrıya inanmaması bana zarar vermez. Bu ne cebimdeki parayı çalar ne de bacağımı kırar." Öte yandan Jefferson da tıpkı Locke gibi, cumhuriyete tehdit oluşturanlara karşı tahammül sınırını çiziyordu. Tahammülsüzlere tahammül edilemeyeceği konusunda ise Voltaire elbette Locke ve Jefferson'dan çok daha katıydı.

Voltaire, tahammülsüzlüğü ortadan kaldırılması gereken bir "fanatizm canavarı" olarak nitelendirdiğinde, çok sayıda modern liberal filozof onun izinden gitti. Düşünceleri, İkinci Bölüm'de sunduğum fikirlerle birçok paralellik gösteren Karl Popper bunlardan biridir. Popper'ın felsefesi açıklığa ve yenilik ihtiyacına dayanıyordu. Dolayısıyla tahammülün liberal bir toplum için ne kadar önemli olduğunu tüm netliğiyle kabul etmesi şaşırtıcı değildir:

> Eğer [tahammülsüz azınlıklara] tahammül etmezsek, kendi ilkelerimizi inkâr etmiş görünürüz: Tahammülsüzlüğe taviz vermiş gibi görünürüz, dolayısıyla ikiyüzlü oluruz. Onlara tahammül edersek de demokrasinin ve tahammülün sona ermesinden biz sorumlu olabiliriz.

Ancak Popper uzun ve etraflıca düşündükten sonra Voltaire'le hemen hemen aynı sonuca vardı: "Tahammülsüzlük tehdidine bile tahammül etmek zorunda değiliz ve tehdit ciddi boyutlara ulaşıyorsa buna asla tahammül etmemeliyiz." İlerici filozof Herbert Marcuse, bu bölümün başındaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere bu çizgide daha da ileri gitti.

Buradaki zorluklardan biri, genel olarak kabul görmüş bir tahammülsüzlük tanımının olmamasıdır. "Irka, cinsiyete veya IQ düzeyine dayalı, doğuştan gelen bir toplumsal hiyerarşi olduğu" fikrini ele alalım. Bu görüşü benimseyen, her türlü liberal fikri

reddeden ve hatta inançlarını kendinden aşağı gördüğü kişilere kötü muamele ederek pratiğe döken biri tahammülsüz sayılabilir. Bir topluluk bu görüşü sahiplenip genç üyelerine de aşılıyorsa, bunu o topluluğun bir tür normlar kafesi olarak görebiliriz. Öte yandan liberalizm bunu tahammülsüzlük olarak damgalayıp bu görüşlerin ifade edilmesini engellerse işte o zaman sınırlar bulanıklaşmaya başlar. Bu topluluğun üyeleri, tıpkı bu bölümün başındaki alıntıda T. S. Eliot'un esprili bir şekilde ifade ettiği gibi, liberalleri, kendilerini susturan tahammülsüz bir güç olarak göremezler mi? Öğrencilere ve topluluklara dayatılanın liberalizmin normlar kafesi olduğunu düşünemezler mi?

Liberalizmin cehalet ve tahammülsüzlük konusundaki ikilemlerinin kusursuz çözümleri yoktur. Liberalizm, bilime ve bilimsel bulgulara hoşgörü ve saygıyla yaklaşmak da dahil olmak üzere, kendi değerlerini savunmalıdır. Ancak bunu nasıl yaptığı çok önemlidir. Yollardan biri sorgulamaya, eleştirel düşünmeye ya da müzakereye yer bırakmayan bir endoktrinasyon türü olan toplum mühendisliğine varır. Bir diğer yol da Mandell Creighton'un Lord Acton'a yazdığı mektupta önerdiği yaklaşımdır: "Benim liberalizm anlayışım, herkese kendi görüşünü ifade etme hakkını tanır, bana ise ona en iyisini öğretme görevini yükler." Buradaki "öğretme" farklı perspektiflerin eleştirel düşünmeyle ve farklı görüşlere saygıyla tutarlı bir şekilde aktarılmasıdır. Onuncu Bölüm'de daha detaylı açıkladığım üzere, Creighton'un stratejisinin tercih edilmesi için güçlü nedenler vardır: Liberalizm, kendi değerlerinin insanlar ve topluluklar için daha iyi olduğunu iddia eder (ve bu iddiasında haklıdır), dolayısıyla endoktrinasyona ve dayatmaya başvurmadan insanları ikna edebilmelidir. Bunu da toplulukları ve özyönetimi dışlamadan ve düşman görmeden, onlarla işbirliği yaparak daha etkili biçimde yapabilir.

"Genel irade her zaman adildir"

Benim savunduğum liberalizm anlayışında, cumhuriyetçi düşüncede olduğu gibi, bireyler ve topluluklar kendi yönetimlerini yürütürken, üyelerinin ve başkalarının temel özgürlüklerini ihlal

etmedikleri müddetçe özgür olmalıdırlar. Endoktrinasyon meselesi, kısmen özyönetim yokluğundan kaynaklanır. Yetişkinlere ve çocuklara bilgi sunulması ve bu bilgiyi sorgulamaya teşvik edilmeleri bir özyönetim biçimidir; inançlarını oluşturmada söz hakkına sahiptirler. İnsanlar endoktrine edildiğinde ise özyönetim söz konusu değildir.

Bu meseleyi bireylerde kısıtlamayıp, topluluklar açısından ele alındığında özyönetim ideali daha da belirginleşir. Bir topluluk için özyönetim, üyelerin yerel kurallara ve kararlara doğrudan katılım sağlaması ve topluluğu etkileyen üst düzey yönetim kararlarında söz sahibi olabilmesi anlamına gelir. Bu, topluluğun her talebinin mutlak surette kabul edileceği anlamına gelmez. Çok katmanlı ve çeşitli yerel toplulukların bulunduğu federal bir yapıda, örneğin ulusal savunma veya diğer ülke çapındaki kararlarla ilgili uzlaşılması mümkün olmayan görüş ayrılıkları yaşanabilir. Bu gibi durumlarda özyönetim, her topluluğun arzusuna harfiyen uyulmasını değil, tüm topluluklardan görüş alınmasını ve katkıda bulunmasını gerektirir.

Kapsayıcılık, cehalet ve tahammülsüzlük meselelerinde de aynı ilke geçerli olmalıdır. Topluluklar, geleneklerinin göz ardı edilip edilmeyeceği veya kenara itilip itilmeyeceği konusunda (liberal toplumun belirlediği sınırlar dahilinde; bkz. Onuncu Bölüm) söz sahibi olmalıdır. Özyönetim, bu çabada dolaylı olarak da çok faydalı olabilir: Toplulukların tercihlerini netleştirmelerini sağlar ve görüşlerini eyalet veya ulusal hükümetlere daha etkili bir şekilde iletmelerine olanak tanır.

Ancak özyönetim ilkelerine dayanan bu tür bir düşünce biçimi, liberaller tarafından yeterince benimsenmemiştir. Bunun nedeninin, Rousseau'ya kadar uzanan sözleşmeci fikirlerin daha baskın gelmesi olduğuna inanıyorum. Bu fikirler, cehalet ve tahammülsüzlük meselelerine *görünürde* daha basit bir yaklaşımı teşvik etmiştir. Sözleşmeci yorumlar liberalizmi bir toplumsal sözleşmeye dayalı görme eğilimindedir, ki bu da, bir şekilde insanların liberal topluma rıza gösterdiği anlamına gelir. Eğer öyleyse, liberal ilkeler –siyasetçiler veya öncü kadrolar tarafından nasıl yorumlanırsa yorumlansın– bunlara geçici olarak karşı çıkanlara veya en temel unsurlarına uymayı reddedenlere dayatılabilir.

Özetle, Rousseau'ya kadar uzanan ilerici liberal gelenekte, herkesi liberal toplumun içerdiği (ya da içerdiğini iddia ettiği) tahammül ve bilgelik düzeyine ulaştırmak için, gerekirse toplum mühendisliği de dahil olmak üzere, eyleme geçme yönünde güçlü bir eğilim olmuştur.

Rousseau'nun öngördüğü gibi:

> Söylenenlerden, genel iradenin her zaman adil olduğu ve her zaman ortak iyiyi amaçladığı sonucu çıkar; ancak buradan, halkın değerlendirmelerinin her zaman doğru olduğu anlamı çıkmaz. İnsan her zaman kendi iyiliğini ister ancak bunun ne olduğunu her zaman bilmez.

Bununla birlikte, liberalizmin ikilemleri gerçek ikilemlerdir; yani her duruma uyan tek bir çözümleri yoktur. Özyönetim, insanların kendilerinin –bireysel olarak, topluluk düzeyinde ve ötesinde– ödünleşimleri kurmalarına olanak tanıdığı için kritik öneme sahiptir. Özyönetim devre dışı bırakılırsa, ikilemler çok daha endişe verici hale gelir. Öte yandan özyönetim de her derde deva bir çözüm değildir. Toplulukların normlar kafesini güçlendirebilir ve bazen belirli bireylerin en temel özgürlükleriyle çelişebilir. Ancak deneyselliğe ve topluluğa bağlı bir liberalizm için en bariz başlangıç noktası budur.

Değişen dünyanın ikilemleri

Liberalizm her zaman ikilemlere yol açmıştır. Ancak son elli yılın toplumsal değişimleri, bu ikilemleri son noktasına taşıdı.

Bunun birkaç nedeni var. Öncelikle, hızlı bir kültürel ve toplumsal değişim döneminden geçiyoruz, bu da geçmişte neredeyse evrensel olarak benimsenmiş bazı görüşlerin sonradan tahammülsüzlük olarak değerlendirilmesine yol açabiliyor. Örneğin, General Social Survey (Genel Sosyal Araştırma) verilerine göre, 1973 ile 1991 yılları arasında Amerikalıların yaklaşık yüzde 80'i eşcinsel ilişkilerin "her zaman yanlış" veya "neredeyse her zaman yanlış" olduğunu istikrarlı biçimde ifade ederken, 2010 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 49'a, on yılın sonunda ise yüzde 36'ya geriledi.

Eşcinsel evliliklere destek, 1988'de yalnızca yüzde 22'yken, o zamandan bu yana yüzde 72'ye yükselmiş durumda. Bu rakamlarla ilgili dikkat çekici iki nokta var. Birincisi, söz konusu değişimin çok hızlı gerçekleşmiş olması ve milyonlarca insanın hayatını doğrudan etkileyen bir konuda toplumu çok daha hoşgörülü bir noktaya taşımış olması. Amerika Birleşik Devletleri'nde hâlâ önemli bir kesimin eşcinsellik veya eşcinsel evlilikten rahatsızlık duymaya devam etmesi de bir o kadar şaşırtıcı. Bugün –ben dahil– çok sayıda liberal bunun tahammülsüz bir tutum olduğu konusunda hemfikir. Böylece, önceki kuşağın hâkim görüşü zamanla bir bağnazlık göstergesine dönüştü. Yani anne babasıyla temelde aynı görüşleri paylaşanlar bugün tahammülsüz kabul edilirken, söz konusu anne babalar kendi zamanlarında toplumun genel kabul gören düşünce yapısını temsil ediyordu. Voltaire ve Popper'ın tahammülsüzlüğü ortadan kaldırma yönündeki yaklaşımları bu durumda hâlâ geçerliliğini korur mu?

İkinci olarak, kapsayıcılık da meseleleri daha karmaşık hale getirdi. Günümüzde liberal toplumlar artık çok daha geniş ve çok daha çeşitli gruplardan oluşuyor. Son otuz yılda, Ortadoğu'dan Avrupa'ya göç edenler gibi çok farklı kültürlerden ve dinlerden akın halinde gelen göçmenler, ek bir kırılma hattı yarattı. Göçmen toplulukları hayatta kalmak için kenetlenmek zorundadır ve genellikle bağları güçlü mahallelerde, hatta bazen dışa kapalı koşullarda yaşamaları bu bağlılığı daha da pekiştirir. Kesin bir karşılaştırma yapmak zor olsa da Ortadoğulu göçmenlerle Avrupalı ev sahibi toplumlar arasındaki kültür farkının, yirminci yüzyıl başlarında Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen ve topluma dahil edilmeleri, daha önce gördüğümüz üzere çok şiddetli tepkilere yol açan Güney Avrupalı göçmenlerin durumuna kıyasla çok daha derin olduğu görülüyor.

Bir yandan, bu göçmen topluluklarının güçlü normlara, dini inançlara ve pratiklere sahip olması bir güç kaynağıdır. Örneğin Fransa'da, Kuzey Afrikalı göçmen toplulukları, dini inançların kuşaklar arası aktarımında diğer gruplara kıyasla çok daha yüksek oranlar sergiliyorlar. Fransa'da her iki ebeveyni de Katolik olan çocukların yalnızca yaklaşık yüzde 67'si daha sonra kendini Katolik olarak tanımlarken, her iki ebeveyni de Müslüman olan

çocuklarda bu oran yüzde 91'i buluyor. Üstelik bu eğilim son yirmi yılda daha da belirginleşmiş görünüyor. 2008 ile 2019 arasında birinci ve ikinci kuşak Kuzey Afrikalı göçmenler arasında başörtüsü takma oranı önemli ölçüde arttı (Fransa'da birinci kuşak göçmenlerde yüzde 23'ten yüzde 37'ye, ikinci kuşak göçmenlerde ise yüzde 12'den yüzde 16'ya).

Ancak aynı normlar, üyelerine, özellikle de kadınlara boğucu kafesler yaratır. Ayrıca, bu normlar, yerli Batılıların diğer azınlıklara karşı hoşgörüsüyle de çelişir. Örneğin, genç Müslüman kızların peçe takmasına dair baskı, Avrupa'daki birçok laik liberal için bir paratoner görevi görmüştür. Peçe genç kızların ve kadınların en temel özgürlüklerine ağır bir dayatma olarak algılandığında, büyük bir tahammülsüzlük örneğidir. Genç Müslüman kızların ve kadınların bir tercihi olarak görüldüğünde ise durum tersine döner; en azından öyle görünebilir. Bu toplulukların dışında olanların, kadınların peçe veya burka giyme yönündeki özgür tercihlerine müdahale etmesi tahammülsüzlük değil midir? Eşlerine veya erkek kardeşlerine itaatkâr bir konumda olmak istemeleri onların tercihi değil midir?

Örtünme ve buna bağlı uygulamalar buzdağının görünen kısmıdır. Örtünmeyi teşvik eden veya dayatan toplulukların normları son derece ataerkildir ve kadınların gücünü ve ekonomik faaliyetlere katılımını (hatta bazen kendi sosyal ağlarına sahip olma) azaltır. Örtünme de bu tür dayatmalarla iç içe olabilir.

Eğitim bir başka kırılma hattıdır. Toplulukların, kendi geleneklerini ve yaşam tarzlarını korumak adına gençlerin eğitim almasını engellemesi kesinlikle bir kırmızı çizgi olmalıdır. Peki ya liberal eğitimle çelişen değerlere sahip olan kendi eğitim sistemlerini tercih ederlerse? Gençler de dahil, topluluk üyelerinin tamamının bu tür bir eğitimi tercih etmesi, bu tercihi meşru kılar mı?

Gerçek karmaşıktır çünkü bu tercihler, diğer birçokları gibi, normlar kafesi içinde yapılır. İnsanlar bu davranış kalıplarından saparsa toplumdan soyutlanma ve dışlanma ile karşı karşıya kalabilirler. Kişi kafesi fazla zorlayarak dışarı çıkmaya çalıştığında ise, benzer biçimde, şiddet tehdidi de aynı anda ortaya çıkar. Bütün bunlar, aile ve topluluk tarafından kadınlara uygulanan endoktrinasyonla desteklenir. Bu, kadınların örtünmeyi tercih etmesinin

ya da ev dışında çalışmama kararı almalarının bir tercih olduğu anlamına gelse de, bu tercih yarı zorlayıcı bir ortamda ve çocukluktan itibaren süregelen yoğun bir endoktrinasyon sürecinin arka planında yapılmış olabilir. Söz konusu toplulukların eşcinsellere, Yahudilere veya ateistlere karşı tutumları düşünüldüğünde durumun çok daha vahim bir hal aldığı görülür.

Peki, bu grupların tahammülsüzlüğü karşısında sınırı nereye çekmeliyiz? Gelecek kuşaklara uyguladıkları endoktrinasyona mı? Liberal değerlere hizmet eden endoktrinasyonun, liberal olmayan tutumlara tercih edildiği bir hiyerarşi mi mevcut? Onuncu Bölüm'de, liberalizmin bu ikilemlere nasıl yön verebileceğini daha detaylı olarak ele alacağım.

Şimdilik, yerli toplulukların göçmenlere verdiği tepkilerle başa çıkmanın da aynı derecede zor olduğunu belirtmekle yetinelim. Bu bölümün başlarında gördüğümüz üzere, yerli topluluklar zaman zaman yeni gelenleri dışlamaya meyilli olur. Özellikle de bu yeni gelenler farklı görünüyor, farklı bir dil konuşuyor ve farklı bir dine inanıyorsa bu eğilimleri daha da belirgin hale gelir. Böyle bir tahammülsüzlükle baş etmeye nereden başlanmalı? Bir tahammülsüzlük, göçmen topluluklardaki çok daha belirgin tahammülsüzlük vurgularıyla beslendiğinde, bu tahammülsüzlük haklı çıkarılmış olur mu? Yoksa bu yalnızca yeni gruplara karşı tahammülsüzlüğü gizleyen bir bahane midir?

Liberalizmin ikilemlerinin son dönemde bu noktaya ulaşmasının üçüncü nedeni, bu toplumsal değişimlerin büyük kısmının, teknolojik değişimler ve küreselleşmenin yol açtığı ekonomik çalkantı ve güvensizlikle aynı döneme denk gelmesidir. Ekonomik tehditler, toplulukları bir günah keçisi aramaya itebilir ya da en azından, onları tahammülden yoksun hale getirebilir.

Küreselleşme yalnızca iş imkânlarını değil, kültürü de etkiler. Özellikle büyük şehirlerde yeni küresel bağlantıları ve bağlılıkları benimseyen, kozmopolit değerlerin ve önceliklerin ortaya çıkmasını kolaylaştırır. Son elli yılda küreselleşme, kültürel seçkinlerle çeşitli toplumsal değişimlere tahammül etmeye ve bunlarla yaşamayı öğrenmeye ikna edilmesi gereken birçok topluluk arasındaki bağların kopmasına neden oldu. Bu durum aynı zamanda, Fransa'da Marine Le Pen gibi aşırı sağcı liderlerin "her tarafa yayılan

küreselleşmenin... medeniyetimizi tehlikeye attığı" şeklindeki demagojilerine de kapı açtı. Özyönetim ilkelerine bağlılık ve uzlaşma çok daha zorlaştı.

Son olarak, liberalizmin on dokuzuncu yüzyılda iktidara karşı çıkmak ve kısıtlamaya çalışmak gibi açık ve acil bir misyonu olduğu, yirminci yüzyılın ilk yarısında ise otoriter suistimallere karşı birleştirici bir söylem haline geldiği dönemlerde bu ikilemler arka planda kalabilmişti. Cehalet ve tahammülsüzlük meseleleri, oy hakkının genişletilmesi gibi ya da Mussolini, Hitler ve Stalin'e karşı olan mücadeleyle kıyaslandığında önemsiz kalıyordu. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında sanayileşmiş dünyanın büyük bir kısmı liberal demokrasi ilkeleri etrafında örgütlendiğinde ve Nazizm ile komünizmin vahşeti kolektif hafızadan silindiğinde bu durum artık geçerli değildi. Bu ikilemler, iktidardaki liberalizm için, muhalefetteki liberalizm için olabileceğinden çok daha şiddetliydi.

Dolayısıyla liberalizmin ikilemleri, 1980'lerde bir hesaplaşmaya dönüştü. Normlar ve değerler değişiyordu. En ilerici değerlere sahip ve mevcut geleneklere ve hoşgörüsüzlüğe meydan okumaya en istekli gruplar artık yükseliştеydi. Ve bütün bu süreç, sanayi sonrası ekonomide artan eşitsizliklerin, yeni çalkantıların, küreselleşmenin ve değişen toplumsal hiyerarşilerin arka planında yaşanacaktı. Bir zamanlar yalnızca felsefecilerin gündeminde olan ikilemler, artık Batı'da liberal demokrasiyi desteklemek üzere bir araya gelen koalisyonda derin çatlaklara yol açtı.

6
Krize Giden Yol

Sanayi sonrası toplum kavramı, eksiksiz bir toplumsal düzen tasviri değil... toplumsal yapıdaki eksenel bir değişimi tanımlama girişimidir.

- Daniel Bell

Makineler işgücünün şu an yaptığı bütün işleri yapabilseydi, işgücüne talep kalmazdı. Böyle bir durumda sermayedar olmayan ve bir makine satın alamayan ya da kiralayamayan hiç kimsenin, hiçbir şey tüketme hakkı olmazdı.

- David Ricardo

Forbes, 1947'deki otuzuncu yıldönümü sayısında, Ohio'nun otantik bir kasabası olan Lancaster'ı "tam bir Amerikan kasabası" olarak tanıtmıştı. Lancaster'da her şey vardı. Dinamik bir cam üreticisi olan Anchor Hocking iyi iş imkânları sunuyordu. Ayrıca şehrin canlı bir topluluğa sahip olmasıyla övünülüyordu; sakinleri açık sözlü, mütevazı insanlardı. İşçiler ve yöneticiler aynı mahallelerde yaşıyor, dostluk kuruyor, aynı kiliseye gidiyor, çocuklarını aynı okula gönderiyorlardı. Anchor Hocking ve bir diğer cam üreticisi olan Lancaster Lens, yalnızca sundukları istikrarlı işlerle değil, kasaba yaşamına her yönden katkıda bulunarak da topluluğu destekliyordu. Öyle ki Lancaster zamanla "cam şehir" olarak anılır oldu. "Anchor eşleri" olarak bilinen, cam fabrikalarında çalışanların eşleri de aşı kampanyaları düzenliyor, kaldırımların

iyileştirilmesini talep ediyor, okullar ve okul sonrası etkinliklerle ilgileniyorlardı.

Ancak *Forbes*, Lancaster sakinleri hakkında şunları da yazmıştı:

> Cam fabrikalarının başka yere taşınması durumunda ne olacağını zaman zaman merak ediyorlar ancak böyle bir ihtimali düşünmek için bir sebep yok. Fabrikalar yerinde kaldığı ve düşük maliyetli camdan sofra takımları üretmeye devam ettiği sürece Lancaster, savaşlardan ya da ekonomik krizlerden ciddi biçimde etkilenmeyecek görece dengeli bir ekonomiye sahip olmayı bekleyebilir.

Ne yazık ki fabrikalar taşındı. Cam şehir, adı kadar kırılgan olduğunu kanıtladı. 1980'e gelindiğinde, Anchor Hocking'in ihracatı denizaşırı pazarlarda daha sert bir rekabetle karşı karşıya kalmış, yabancı cam ürünleri de Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yerli ürünlerle rekabet etmeye başlamıştı. Ünlü şirket avcısı Carl Icahn'ın şirketi satın almayı teklif ettiği dönemdeki genel atmosfer tam da buydu. Teklif başarısız olsa da bu, gelecekte yaşanacakların habercisiydi. Anchor Hocking bir yeniden yapılanma sürecine girdi ve sonunda başka bir holding olan Newell Company tarafından satın alındı. Newell hem ofis hem de fabrika çalışanlarını işten çıkardı, deneyimli işçilerin yaptığı işleri devralan yeni ekipmanlar getirdi. Cam fabrikalarındaki iş imkânları artık hem daha düşük ücretliydi hem de çok daha azdı.

Lancaster'ın o birbirine bağlı topluluğunun temel dayanağı bir anda yok oldu. Anchor Hocking ile kasaba arasındaki ilişki kökten değişti. 1987 ile 2004 yılları arasında şirketin altı farklı CEO'su olmasına rağmen hiçbiri Lancaster'da yaşamıyordu ve yerel toplulukla hiçbir bağları yoktu. Anchor'daki bir sendikalı işçi durumu şöyle anlatıyordu: "Artık hiçbir şey Anchor'un sadece Anchor olduğu ve çocuklarınızın [yöneticilerin] çocuklarıyla aynı okula gittiği o eski günlerdeki gibi değil." İstikrarlı işlerin yok olması ve yöneticilerle yüksek gelirli diğer sakinlerin kasabadan taşınmasıyla birlikte toplumsal sorunlar da arttı. Suç oranı yükseldi ve kasaba, Orta Batı'daki birçok yerleşim yeri gibi, eroin yüzünden paramparça oldu.

Lancaster'ın 1980'lerin ortalarından bu yana hikâyesi, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden on yıllarda var olan ortak refah modelinin birçok küçük kasabada nasıl bozulduğunu ve bunun toplumluk yaşamı ve morali üzerindeki etkisini gösterir.

Bu bölümde, sanayileşmiş dünyada sanayi sonrası ekonominin ortaya çıkışının, Lancaster'ın tecrübe ettiğine benzer gerilimleri nasıl tetiklediğini ele alıyorum. Öncelikle, Dördüncü Bölüm'de ana hatlarıyla açıkladığım sanayi akdinin, dijital teknolojilerin yükselişinden çok daha önce de ne kadar kırılgan olduğunu açıklayarak başlıyorum. İmalat, bu akdin sağladığı ortak refahın merkezinde yer alıyordu. Ancak bilgisayarlar ve otomasyonun imalat istihdamını daraltması bu akdi bozdu. Sektörel yapılanma, küreselleşme ve ekonomideki tekelleşme gibi unsurlar da bu süreçte destekleyici rol oynadı. Bunun sonucunda otomasyonun ağırlık kazandığı, daha hizmet odaklı, iş coğrafyası değişmiş ve bambaşka bir siyasete sahip bir sanayi sonrası ekonomi ortaya çıktı. Daniel Bell'in öngördüğü üzere bu ekonomi zaten bambaşka bir toplumsal yapıya doğru hızla yol alıyordu. Son olarak, bu bölümde anlattığım değişikliklerin önceden belirlenmiş olmadığını ve teknoloji ve kurumlar konusunda farklı tercihler yapılabileceğini de açıklayarak bitiriyorum.

Sanayi akdi

Savaş sonrası yılların sanayi akdi, *Forbes*'da betimlendiği kadar uyumlu ya da istikrarlı değildi. Sendikaların varlığı, anlaşmazlıkların ve grevlerin sık yaşandığı anlamına geliyordu. *Life* dergisinin Aralık 1946 tarihli sayısı "ABD'nin en büyük sorunu: işgücü" alt başlığıyla yayımlanmıştı. Bunu daha iyi anlamak için, 1950'lerin başında yılda ortalama 395 grev yapıldığını ve bu grevlere binden fazla işçinin katıldığını belirtmek gerekir (2010'ların sonlarında bu sayı yaklaşık 15'e geriledi). Yönetim açısından bakıldığında sendikaların zayıflaması bir sorun değil, aksine lütuftu. *Fortune* dergisinin 1946'da ortaya attığı "işgücüne dayanmayan makinelerin yarattığı tehditler ve fırsatlar hiç olmadığı kadar yakınımızda"

iddiası, birçok işletme sahibi ve yöneticinin kulağına adeta tatlı bir melodi gibi geliyordu.

Akdi tümüyle güçlendiren demokrasi de bozulabilir veya yavaşlayabilirdi. 1940'ların sonlarına doğru, savaşın hasıraltı ettiği içten içe kaynayan anlaşmazlıklar yeniden yüzeye çıkmaya başladı. McCarthycilik ile sol ve sağın tüm o çirkin politikaları kapıya dayanmıştı.

O dönemde çok sayıda Amerikalı, Demokratlarla Cumhuriyetçiler arasında gerçek anlamda bir uçurum olmadığını düşünüyor, birçoğu Gore Vidal'ın şu meşhur esprisine katılıyordu: "Amerika Birleşik Devletleri'nde tek bir parti var, o da Mülkiyet Partisi... ve bu partinin de iki sağ kanadı var: Cumhuriyetçiler ve Demokratlar." İktisatçı Anthony Downs tarafından ortaya atılan ünlü bir siyaset teorisi, iki parti arasındaki seçim rekabetinin her ikisini de aynı platformda buluşturacağını öngörüyordu. Kimilerine göre bu istikrardı, kimilerine göreyse Amerikalıların önündeki seçeneklerin yetersizliğini vurguluyordu. Daha kutuplaşmış günümüz dünyasında, birçok kişi bu eski dönemlere imrenebilir. Downs'un modeli ise artık güçlü bir şekilde çürütülmüş sosyal bilimler teorilerine bir örnek olarak anılıyor.

Öte yandan Avrupa demokrasileri nispi temsil sistemlerinin iki partili bir yapıya izin vermemesi nedeniyle farklı dinamikler üretti. Orada gündemi meşgul eden asıl mesele istikrarsız koalisyon hükümetleri veya militan sendikalarla yaşanan sanayi çatışmalarıydı. Bununla birlikte siyasetle ilgili şikâyetler Avrupa'da da çoğunlukçu seçim sistemine sahip Anglosakson ülkelerdeki kadar yaygındı.

Ayrıca sık sık ekonomik durgunluklar yaşanıyordu. Amerika Birleşik Devletleri, ham petrol fiyatlarının üç yıl içinde üçe katlanmasıyla tetiklenen ve çok daha yıkıcı olan 1973-75 ekonomik krizinden önce 1948-49, 1953-54, 1957-58, 1960-61 ve 1969-70 yıllarında resmi resesyonlar yaşadı. Ekonomik iniş çıkışlar, yirminci yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünde kıta Avrupası ve Birleşik Krallık'ta çok daha şiddetli hissediliyordu. 1970'lerde Avrupa, ABD'nin ardından derin bir resesyona ve yüksek enflasyonla yüksek işsizliğin zehirli bir karışımı olan, aynı derecede sıkıntı verici stagflasyona sürüklendi.

Öte yandan birçok Amerikalı her şeye rağmen ekonominin uzun vadede düzeleceğine dair inancını koruyordu. Örneğin, 1983 ile 1991 yılları arasında ailelerin neredeyse üçte ikisi, çocuklarının hayatının kendilerininkinden daha iyi olacağına inandığını belirtiyordu. Amerikalılar için ekonomik iyileşme kaçınılmaz bir kaderdi.

Sanayi akdinin merkezinde de bu anlayış vardı; işletmeler zenginleşecek, ancak bu zenginliğin bir kısmı işçilerle paylaşılacaktı çünkü şirketler genişlemek ve kitlesel pazara üretim yapabilmek için daha fazla çalışana ihtiyaç duyuyordu. Verimlilik arttıkça ücretler de yükseliyordu. Bununla birlikte 1980'lerde, bu akit güçlü teknolojik ve ekonomik etkiler yüzünden zaten çatırdamaya başlamıştı. Bizse bunun farkında değildik. İnsanlar bu değişimleri fark ettiğinde dünya çoktan sanayi sonrası bir döneme girmişti.

Sanayi akdinin ve onun desteklediği ortak refahın çöküşüyle birlikte, liberalizmin politik iktisadı da raydan çıktı. Bu çöküşün büyük bir kısmı, dijital teknolojilerin getirdiği otomasyon, hızlı küreselleşme ve Amerikan ve Avrupa ekonomilerinin sektörel yapısındaki uzun vadeli değişimlerden dolayı sanayi işlerinin ortadan kalkmasıyla, yani sanayisizleşmeyle bağlantılıydı. Bu değişimler ekonomik faaliyetlerin coğrafyasını küçük şehirlerden uzaklaştırırken daha önce toplumu bir arada tutan, farklı beceri ve mesleklere sahip işçilere ücret artışı sağlayan yapıyı iyice sarstı. Bütün bunlar büyük bir siyasi ve toplumsal kargaşaya yol açarak liberalizm krizini tetikledi.

İmalat çıpası

İmalat 1980 öncesi ekonomide hem ekonomik hem de siyasi nedenlerle önemli bir rol oynadı.

1953'te, Amerikalı işçilerin imalattaki payı yüzde 32 düzeyindeydi. O tarihten itibaren önce istikrarlı, ardından hız kazanan bir düşüş yaşandı ve bugün bu oran yüzde 9 düzeyine kadar geriledi.

İmalat, yalnızca bağımlı olduğumuz tüm fiziksel malların ve makinelerin üreticisi olarak ekonominin kalbinde yer almakla kalmayıp sanayi akdinin temel taşları olan seri üretim, yüksek ücretler, teknolojik ilerleme ve işçi sendikaları için de bir dayanak oluşturdu.

Çevrimiçi yayın veya eğlence gibi kitlesel pazar için sunulan belirli hizmetleri de bu kapsamda düşünebiliriz. Ancak hizmetler genellikle daha fazla kişiselleştirme gerektirir ve çevrimiçi yayın da bu kuralın dışında değildir. Netflix ve benzeri platformları bu kadar cazip kılan, kullanıcılara ne izleyeceklerini seçme imkânı sunmasıdır. Aralık 2023 itibarıyla Netflix, abonelerine on sekiz binden fazla film ve dizi sunuyordu. İmalattaki kişiselleştirme ise, Henry Ford'un Model T'sinden (yalnızca siyah renkte olan!) bu yana çok yol kat etmiş olsa da sağlık, eğitim veya bireysel hizmetlerdeki kişiselleştirme düzeyiyle kıyaslanamaz. Satın aldığımız tişörtler, ayakkabılar ve elektronik cihazlar hâlâ geniş bir müşteri kitlesine hitap etmek üzere büyük partiler halinde üretiliyor (el yapımı, kişiye özel Ferrariler, istisnaların kaideyi bozmadığına örnektir). Bir hastanede doktorlar, hemşireler ve sağlık görevlileri her hastanın kendine özgü sorunları ve semptomlarıyla ayrı ayrı ilgilenir. Bu açıdan seri üretimin, yirminci yüzyıl boyunca ağırlıklı olarak bir imalat olgusu halinde kaldığını söyleyebiliriz.

1950'lerde imalat, diğer sektörlere göre yüzde 22 daha yüksek ücret ödüyordu. Dolayısıyla imalatı özel kılan asıl nokta, üniversite diploması olmayan işçilere güvenli ve iyi ücretli işler sunmasıydı. Üniversite mezunu olmayan işçiler açısından, imalat işleri diğer sektörlere kıyasla sağladığı ücret avantajı, üniversite mezunu işçilerinkinden bile daha yüksekti. Üstelik bu işler çok daha güvenliydi. "Ömürlük işler", ABD işgücü piyasasında yüksek oranda işçi sirkülasyonuyla (yani bazı işçilerin sık sık işini kaybetmesi, değiştirmesi ve yeni iş bulması) bir arada varlığını sürdürüyordu. 1983'te, lise mezunu veya daha düşük eğitim düzeyine sahip olup on beş yıldan fazla süredir aynı işte çalışan yaklaşık on milyon işçi vardı. Bunların yaklaşık üç milyonu imalat sanayisindeydi.

İmalat aynı zamanda araştırma geliştirme ve inovasyonun da merkezidir. Maliyetleri düşüren ve üretim verimliliğini artıran yeni teknikler, imalat sektörü açısından hizmet sektörüne kıyasla çok daha belirleyici bir rol oynamıştır. Otomobil, elektronik ve makine üretiminde kullanılan ekipmanlar, kırk yıl önce kullanılandan tamamen farklıdır.

Otomotiv sektörünü ele alalım. 1950'lerde bu sektör, geniş fabrikalara yayılmış binlerce farklı görev için yoğun işgücüne

dayanıyordu. Örneğin, Ford'un Michigan, Dearborn'daki Rouge kompleksi yaklaşık 800 hektarlık (2000 akre) geniş bir alanı kaplıyordu. Ayrıca malzeme ve yarı mamullerin tesis içinde taşınmasını sağlamak için 193 kilometre uzunluğunda bir konveyör hattına ve 160 kilometrelik dahili demiryolu ağına sahipti. 1948 itibariyle 100 bin kişiyi istihdam ediyordu. Bu işçilerin birçoğu, genellikle birkaç dakikayı geçmeyen kısa, tekrarlayan manuel görevleri yerine getiriyordu. Bu işlerin bir kısmı fiziksel yeterlilik ve güç gereksinimleri nedeniyle "sağlıklı ve zinde erkek" işgücüne dayanıyordu. 1950'lerde tavan vinçleri, pnömatik aletler ve hidrolik presler gibi gelişmiş ekipmanlar zaten olsa da üretimin büyük kısmı hâlâ vasıfsız ve yarı vasıflı işçilerin işleri elle yapmasına dayanıyordu. Ne kadar küçük olursa olsun yeni bir otomobil parçası geliştirmek, tasarımın saatlerce elle çizilmesini, parçanın zanaat yöntemleriyle üretilmesini ve nihayetinde tüm süreci en başa döndürebilecek testlerden geçirilmesini gerektirdiğinden, karmaşık ve zorlu bir faaliyetti.

Günümüzde otomobil fabrikaları tanınmayacak derecede dönüşmüş durumda. Artık her yerde karşımıza çıkan robotlar ve diğer otomatize ekipmanlar da kaynak, boyama, yalıtım, montajın yanı sıra bazı ağır kaldırma ve taşıma gibi eskiden manuel olarak yapılan işlerin çoğunu yapıyor. Bakım, kalite kontrol ve güvenlik denetimleri tamamen dijitalleştirildi. Günümüzde bir mühendisin bilgisayar destekli tasarım araçlarıyla çalışmasından çok da fazlasını gerektirmeyen yeni parça tasarımı için de aynı durum geçerli. Hatta bazı otomobil üreticileri, yapay zekâ araçlarını yalnızca arka ofislerinde değil, fabrikadaki kalite kontrolünde de kullanmaya başladı.

Eğitim, sağlık ve perakende gibi hizmet sektörlerinde de yeni ekipman kullanımı yaygınlaşıyor. Ancak söz konusu ekipmanların etkileri genellikle daha sınırlı kalıyor çünkü hizmet sektörleri daha emek yoğun. Örneğin, imalat katma değerindeki mevcut işgücü payı yüzde 46. Bu da imalatta elde edilen her 100 dolarlık gelirin 46 dolarının işgücüne ayrıldığı, kalan 54 dolarınsa sermayeye (alacaklılara yapılan ödemeler ve hissedarlara dağıtılan kâr dahil) gittiği anlamına gelir. Hizmet sektöründe ise işgücünün payı çok daha yüksektir: Sağlıkta yaklaşık yüzde 84, eğitimde ise yüzde 90.

Hizmet sektöründe işgücü payının daha yüksek olması, bu faaliyetlerde işgücünün oynadığı kritik rolü yansıtır ve çıktıyı artırmak için makine kullanımını sınırlar. Özellikle üretim ölçeği büyüdükçe yüksek kaliteli hizmet sunmak da ayrı bir zorluktur. Üretimin emek yoğun oluşu, kişiselleştirme ihtiyacı ve kalite konusundaki endişeler, hizmet sektöründeki üretkenlik artışını sınırlayan faktörler olmuştur.

Veriler de bunu doğrular niteliktedir. İmalat sektöründe (kaliteye göre ayarlanmış) çalışma saati başına düşen reel üretimde yıllık büyüme oranı –"işgücü verimliliği"– 1950 ve 1980 yılları arasında ortalama yüzde 2,2 oldu. Sağlık ve eğitimde ise aynı dönemdeki ortalama işgücü verimliliği artışı oldukça yavaştı: Sağlıkta yalnızca yüzde 0,75, eğitimde ise yüzde 1,4.

İmalat aynı zamanda sanayi politikaları açısından da ayırt edicidir çünkü beden gücüyle çalışan ve nispeten istikrarlı işlerde dayanışma içinde olan çok sayıda insanı bir araya getirir. Bu da örgütlenmeyi kolaylaştırır. On sekizinci yüzyılın radikal yazarlarından John Thelwall'ın belirttiği gibi: "Her büyük atölye ve imalathane, hiçbir parlamento yasasının susturamayacağı ve hiçbir yargıcın dağıtamayacağı bir tür siyasi topluluktur." Sonuç olarak 1950'lerde imalat sektöründeki sendikalı işçi oranı yüzde 51'di. Özel sektörün geri kalanında ise bu oran yüzde 30 düzeyindeydi.

Sendikalaşma, imalat sektöründen ekonominin geneline de yayılır. Örneğin, hemşireler gibi imalat dışı sektörlerde çalışanların, yakın çevrelerinde imalata bağlı sendikaların bulunması durumunda toplu pazarlığa katılma olasılıkları artar çünkü bu yakınlık onların örgütlenmesini teşvik eder. İmalat sektöründen yayılan sendikalaşmanın daha geniş siyasi etkileri de vardır. Son araştırmalar, son iki yüzyılda istihdamda imalatın payının daha yüksek olduğu ülkelerin daha iyi örgütlenmiş işçi hareketlerine sahip olduğunu ve büyük ölçüde bunun bir sonucu olarak daha hızlı ve istikrarlı biçimde demokratikleştiklerini ortaya koyuyor.

Elbette ki tüm bunlar yüksek ücretli, istikrarlı imalat işlerinin ortadan kalkmasıyla açılan boşluğun gelecekte hizmet sektöründeki başka işlerle doldurulamayacağı anlamına gelmez. Dokuzuncu ve Onuncu Bölümlerde ele aldığım üzere, üniversite eğitimi almamış işçiler için istikrarlı, makul ücretler sunan ve

işçi örgütleri aracılığıyla onlara söz hakkı veren hizmet işlerinin varlığı mümkündür. Öte yandan şu da bir gerçek ki bu tür işler henüz mevcut değil.

Dolayısıyla Amerika'da imalat istihdamı azaldığında ortak refahın gerilemesi hiç şaşırtıcı değildir. 1949 ve 1973 yılları arasındaki medyan ücretlerde görülen güçlü büyümenin aksine (bkz. Birinci Bölüm), 1970'lerin sonlarından itibaren medyan ücretlerin artışı neredeyse durma noktasına geldi. Ekonomideki işgücü verimliliği 1980'den günümüze yıllık ortalama yüzde 1,5'in üzerinde bir hızla artmaya devam etse de medyan ücretler yılda yalnızca yüzde 0,45 yükseldi.

Eşitsizlik de 1970'lerin sonlarından itibaren giderek derinleşti. Lisansüstü eğitim almış çalışanlar hâlâ makul bir gelir artışından faydalanabiliyordu. 1979 ile 2007 arasında, yani finansal kriz öncesindeki dönemde, enflasyondan arındırılmış ücretleri ortalama olarak her yıl yaklaşık yüzde 1 oranında arttı. Öte yandan, aynı dönemde lise mezunu veya daha düşük eğitimli erkeklerin ücretleri neredeyse her yıl *düştü*. Üniversite mezunu çalışanlarla lise mezunu çalışanlar arasındaki ücret farkı, 1979'da yüzde 56'yken 2007'de yüzde 92'ye yükseldi.

Eşzamanlı olarak, sermaye ve işgücü arasındaki gelir dağılımı da belirgin biçimde daha eşitsiz hale geldi. 1980'de, ABD'de işgücünün milli gelirden aldığı pay yüzde 58 seviyesindeydi ve geri kalan kısım sermayeye gidiyordu. Bu tarihten itibaren işgücünün milli gelirden aldığı pay yüzde 52'ye gerilerken, sermayenin payı yüzde 48'e yükseldi. Üst düzey yöneticilerle bilgisayar programcıları, cerrahlar ve avukatlar gibi yüksek derecede uzmanlaşmış meslek gruplarının ücretleri hızla artarken, sermaye getirilerinin de yükselmesiyle en zengin hane halklarının milli gelirden aldığı pay da ivme kazandı. ABD'de en zengin yüzde 1'lik hane halkının milli gelirden aldığı pay 1980'de yaklaşık yüzde 10'ken, 2019'da yüzde 19'a yükseldi. Daha seçkin yüzde 0,1'lik kesimin payı ise çok daha çarpıcı bir artışla yüzde 3,4'ten yüzde 8,8'e çıktı.

İmalat ve ücret trendleri birbirinin bütünüyle aynısı değildir ve imalattaki düşüşten eşitsizliğe veya düşük ücretlere giden basit bir çizgi yoktur. Ancak önemli bağlantılar vardır.

Ayrıca bu bölümde üniversite mezunu olmayan çalışanlarla lisans veya lisansüstü eğitimi almış olanlar arasındaki karşıtlığa yaptığım vurgunun meseleyi büyük ölçüde basitleştirmek olduğunu da not düşmeliyim. Üniversite mezunu olmayan bütün çalışanlar da aynı kefeye konulamaz. Bazılarının çok değerli zanaat becerileri varken, bazıları girişimcilikte öne çıkar. Üniversite mezunu çalışanlar arasındaki heterojenlik ise çok daha belirgindir. Ivy League ve diğer prestijli üniversitelerden mezun olan Amerikalı çalışanlar, devlet üniversitelerinden veya kâr odaklı yüksekokullardan mezun olanlara kıyasla çok daha yüksek gelir elde ederler. STEM (bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik) alanlarında çalışanlar da genellikle beşeri bilimler ve sosyal bilimler mezunlarından daha fazla kazanırlar. Ayrıca, lisansüstü eğitimi almış çalışanlar, yalnızca lisans derecesine sahip olanlara göre önemli ölçüde daha fazla kazanırlar. Yine de üniversite mezunu olan/olmayan karşılaştırması dar kapsamlıdır ve bu karşılaştırmanın bu kadar yaygınlaşmış olması, Amerikan ve Avrupa toplumlarının bu iki grup arasında nasıl bölündüğünü ortaya koymaktadır.

"İşgücüne talep yok"

Endüstriyel ekonomi bu ve sonraki birkaç bölümde ele aldığım birbiriyle bağlantılı çeşitli değişimlerle büyük bir dönüşüm geçirdi. Bu değişimlerin en önemlisiyle başlıyorum: Birçok şirketi bilgisayarlar ve bilgisayarlı ekipmanlar, ardından sanayi robotları ve yazılım sistemleri gibi daha gelişmiş dijital araçlar kullanmaya yönelten dijital teknolojilerdeki ilerlemeler. Ardından, aynı teknolojik değişimlerin ekonominin sektörel yapısını ve coğrafyasını nasıl dönüştürdüğünü ele alıyorum.

Bilgisayarların ekonomi üzerinde üç farklı etkisi oldu. Birincisi, ilk ofis bilgisayarları, en az temel eğitim almış, matematiksel ve geniş bilişsel becerilere sahip çalışanlara ihtiyaç duyuyordu. Bu da özellikle üniversite mezunlarının daha üretken olmalarını ve yeni görevler üstlenmelerini sağladı. Bu nedenle bilgisayarlar, iktisatçıların "beceriye dayalı" teknoloji diye adlandırdığı bir türe girer; yani vasıflı ve eğitimli çalışanlara, vasıfsız veya yarı vasıflı çalışanlara kıyasla daha fazla fayda sağlar. Bu tür teknolojik değişimler

eşitsizliği körükleyebilir ve başka bazı ek etkileri harekete geçirebilir. Ancak bu durum hikâyenin bir parçası olsa da, sanayi toplumundaki çığır açan değişimin asıl itici gücü değildir.

İkinci etki ise bununla yakından bağlantılıdır: Teknik mesleklere ihtiyaç arttıkça, bilgisayarlar ve buna bağlı bilgi devrimi, yönetsel ve idari rollerin önemini artırdı. Bilgisayarlar aynı zamanda daha fazla veri üretti ve bu verileri toplu olarak işleyebilecek kişilere –pratikte, başta bilim, teknoloji, sayısal alanlar ve işletme bölümleri olmak üzere üniversite eğitimi almış kişilere– talebi artırdı.

Üçüncü etki en dönüştürücü olanıydı: Dijital teknolojiler, otomasyon için verimli bir platform haline geldi. "Otomasyon" derken, daha önce işgücü tarafından yapılan görevlerin yerine teknolojinin (makine veya algoritmalar) geçmesini kastediyorum. Otomasyon, ücret ve istihdamın belirlenmesinde önemli bir rol oynar. İşgücüne dayalı görevleri azaltarak işçileri devre dışı bırakma eğilimi gösterir ve iktisatçı David Ricardo'nun iki yüzyıl önce bu bölümün başındaki alıntıda öngördüğü üzere, otomasyon aşırı boyuta ulaşırsa, geriye "işgücü talebi" kalmayabilir. Sonuç olarak otomasyon, sermayenin aksine, işgücünün gelirden aldığı payı azaltır. Gerçekten de otomasyon teknolojilerine daha fazla yatırım yapan sektörlerde, katma değerdeki sermaye payında çok daha belirgin bir artış görüyoruz.

Otomasyon yeni bir olgu değildir. Britanya'daki Sanayi Devrimi'nin ilk aşamaları, tekstil üretiminin otomasyonuyla beslendi ve 19. yüzyıl başlarında mekanik dokuma tezgâhları, yetenekli dokumacıların yerini aldı. Yeni makineler, dokumacıların ücretlerinin asıl değerinin yaklaşık üçte birine düşmesine neden oldu. Ünlü Britanyalı matematikçi ve mucit Charles Babbage, aynı yüzyılın ortalarında genel amaçlı otomasyon araçlarını zaten öngörmüştü ancak bu hedefleri kendisi hayattayken karşılık bulamadı.

İşçilerin üretim görevlerini devralabilecek olan otomasyon, numerik kontrollü matkaplar gibi makinelerin esnek programlanmasına olanak tanıyan dijital araçlarla birlikte yükselişe geçti. Bu tür bir otomasyon hem istihdamı hem de işgücüne bağımlılığı azaltarak maliyetleri düşürmek isteyen işletmeler için kritik önem taşıyordu. Başlangıçta bu makinelerin çoğu motorlarını delikli bantlardan gelen komutlar doğrultusunda hareket ettiren bir kontrol

mekanizmasıyla güçlendirilmiş mevcut araçlar olsa da numerik kontrollü makineler önemli bir atılımdı. Dijital bilgisayarlar geliştikçe bu kontrol mekanizmalarında büyük iyileşme görüldü ve numerik, ardından bilgisayarlı numerik kontrol (CNC) için özel olarak üretilmiş yeni makineler piyasaya sürüldü. 1960'lara gelindiğinde, numerik kontrollü frezeler, torna tezgâhları, kesme aletleri, iş mili sistemleri, presler ve matkaplar sanayi standardı olmuştu. Bununla birlikte, numerik kontrolün net sınırları vardı çünkü makineler otonom olarak çalışamıyordu ve yalnızca istikrarlı bir ortamda gerçekleştirilebilen basit, tekrarlayan görevler için uygundu. Örneğin, numerik kontrol, çoğu imalat sektöründe yaygın olan kaynak, boyama ve montaj gibi karmaşık manuel görevlerin çoğunu yapamıyordu.

Bu aşamanın ardından envanter kontrolü, kayıt tutma ve planlama gibi çeşitli ofis görevlerini ve ilgili faaliyetleri otomatikleştiren yazılım sistemleri geldi. Manuel görevleri yerine getirebilen robotlar da bir diğer dönüm noktasıydı. Antik dönemlere kadar uzanan bu robot hayalleri –ve tehlikeli insansı makinelerle ilgili kâbuslar– yirminci yüzyılın ilk yarısı boyunca gündemden hiç düşmemişti. Ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemindeki yöneticiler için robotlar, işi otomatikleştirmenin ve işçilere olan bağımlılığı azaltmanın cazip bir yoluydu.

1993'te global olarak her bin sanayi işçisine 0,6 sanayi robotu düşerken 2014'e gelindiğinde bu rakam yaklaşık 3,5 düzeyine yükseldi. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki robotik yatırımlardaki artış da benzer şekilde dikkat çekiciydi. 1993'te Amerika Birleşik Devletleri'nde her bin sanayi işçisine yaklaşık 3,5 robot düşerken 2014'te bu sayı 15'e, 2020'de ise 25,5'e ulaştı. Otomobil, metal, petrokimya, elektronik ve metal işleme makineleri gibi birçok imalat sanayisi, robotlar sayesinde kökten bir dönüşüm geçirdi.

Otomasyon, seri üretimle ortak refah arasındaki bağı kopardığı için benim sunduğum açıklamanın da merkezinde yer alıyor. Sanayi akdine göre, şirketlerin daha geniş pazarlara ulaşıp üretim hacimlerini artırdıkça daha fazla işçi alımı yaptığını, bu sayede hem iş olanakları yarattıklarını hem de işgücü piyasası rekabetiyle ücretlerin yükselmesini sağladıklarını hatırlayalım. Ancak otomasyonla birlikte bu son bağlantı koptu. Artık firmalar daha fazla

işçi alımına gerek duymadan büyüyebilir, üretimlerini katlayabilirlerdi. Daha da kötüsü, mevcut çalışanlar işten çıkarılabilir, otomasyonun devraldığı görevlerde uzmanlaşmış işçilerin gelirleri ve kariyer beklentileri azalabilirdi. Sonuç olarak ABD'de olan da tam olarak buydu.

İmalat sektöründe katma değer içindeki işgücü payı, 1981'de yüzde 74'ken, 2010'ların ortalarında yüzde 46'ya geriledi (bu, toplam ekonomide daha önce bahsettiğim yüzde 58'den yüzde 52'ye olan gerilemeden çok daha şiddetliydi). Bu değişim tekdüze de değildi. Hazır giyim gibi bazı imalat sanayilerinde işgücü payı sabit kalırken, yeni robot kurulumlarının öncüsü olan motorlu taşıtlar, kimyasal ürünler, elektrikli ekipmanlar ve birincil ve işlenmiş metal gibi sektörlerde, işgücü payındaki sert düşüşlerin yanı sıra istihdamda da daralmaya gidildi.

İşgücü payındaki gerilemenin etkileri tüm çalışanlar üzerinde eşit olmadı. İmalat sektörü geçmişte mavi yakalı işçilerden teknik ve ofis işlerine, mühendislik ve yöneticiliğe kadar uzanan çeşitli işlerde farklı becerilere sahip çalışanları istihdam ediyordu. Otomasyonun yükü esas olarak mavi yakalı işçilerin, özellikle de gelişmiş dijital ekipmanlar ve sanayi robotları tarafından otomatikleştirilen görevlerde çalışanların üzerine bindi. Bu işçilerin işlerini kaybetme olasılığı ya da işlerini korusalar bile önemli ücret düşüşleri yaşama olasılıkları çok daha yüksekti. Son tahminler, ABD'de son kırk yılda ücret eşitsizliğinde görülen artışın yüzde 50 ila 70'inin otomasyonun etkilerine bağlanabileceğini ve lise mezunu ve daha düşük eğitimli genç erkekler gibi düşük eğitim almış grupların ücretlerindeki düşüşün büyük ölçüde otomasyon araçlarının yaygınlaşmasıyla açıklanabileceğini ortaya koyuyor.

Bu da üniversite mezunu olmayan işçiler için nitelikli iş olanaklarının ortadan kalkmasıyla sonuçlandı.

Bunun en açık görüldüğü alan otomotiv sanayisidir. ABD'li otomobil şirketleri üniversite mezunu olmayan işçilere nitelikli işler sunma konusunda bir zamanlar öncüydü ve ekonomik açıdan yükselme ve Amerikan rüyasına giden açık bir yol sunuyorlardı. Sektör, üniversite diploması olmayan işçilere ekonominin geri kalanına göre yaklaşık yüzde 40 daha yüksek ücret ödüyordu. Bu durum 1980'lerden sonra gözle görülür bir şekilde değişti.

1960'larda otomotiv sanayisi lise mezunu veya daha düşük eğitimli 625 bin işçiyi istihdam ederken, 2010'da bu rakam 371 bine düştü. Ücretler ve yan yardımlar da kısıtlanmaya başladı. Bunun da başlıca nedeni, boyama, kaynak, hassas işçilik, montaj ve diğer ağır manuel işler de dahil, eskiden üniversite mezunu olmayan işçilerin yürüttüğü görevleri artık sanayi robotları ve diğer otomatik makinelerin devralmış olmasıydı.

Otomotiv şirketlerinin bir diğer ayırıcı özelliği de gerekli bazı görevleri yerine getirmeleri için üniversite mezunu olmayan işçileri eğitmeye istekli olmalarıydı. 1980'lerden itibaren ABD'li otomobil üreticileri bu işçilerin işe alımını ve eğitimini azalttı ve birçok sektör gibi daha eğitimli adaylar aramaya başladı.

Diğer sektörlerdeki mavi yakalı ve büro işleri de hızla otomatikleştirildi. Bir zamanlar dezavantajlı kesimlerden gelen bireylere yukarıya doğru hareketlilik fırsatı sunan bu işler robotların ve yazılımların başlıca otomasyon hedeflerine dönüştü. 1970'lerde ABD'li işçilerin yüzde 37'si, mavi yakalı ve büro işlerinin çoğunu kapsayan ve ücret dağılımının orta kısmında yer alan "orta sınıf" mesleklerde istihdam ediliyordu. 2016 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 29'a düşmüştü. Bu işler ekonominin genelinde yok oldukça üniversite mezunu olmayan işçilere sunulan fırsatların büyük kısmı da ortadan kalktı. Eskiden bu pozisyonlarda çalışan işçiler yavaş yavaş inşaat, temizlik veya yemek hazırlama gibi daha düşük ücretli işlere kaydı.

Otomasyon sanayi akdinin sonunu getirdi. Öte yandan daha pahalı işgücünün yerine daha ucuz makineleri getirerek verimliliği de artırdı. Sonuç olarak, üniversite mezunu olmayan işçiler geride bırakılmış olsa da ekonomi büyümeye devam etti. Yeni teknolojileri tamamlayıcı nitelikteki görevleri yerine getiren çalışanlar –özellikle yöneticilik, tasarım ve mühendislik mesleklerinde olanlar ve lisansüstü eğitimi almış olanlar– bundan önemli ölçüde fayda sağladı. Aynı şekilde imalat verimliliği de artış gösterdi. 1980'den 2007'ye, finansal krizden hemen öncesine kadar imalat sektöründeki yıllık işgücü verimliliği artışı ortalama yüzde 3,9 oranındayken önceki on yıllarda bu oran yüzde 2,2 düzeyindeydi.

Böylece bir tarafta üniversite mezunlarının verimliliği ve ücretleriyle, diğer yandan üniversite diploması olmayan işçilerin

ekonomik beklentileri arasında büyük kopuşun zemini hazırlanmış oldu.

Maliyet hastalığı ve el emeği

Belki de daha önce adını bile duymadığınız ama bilmeniz gereken bir ekonomi terimi varsa o da sanayi sonrası ekonominin ortaya çıkışında önemli rol oynayan "Baumol'un maliyet hastalığı"dır.

Adını iktisatçı William Baumol'dan alan bu kavram şöyle açıklanabilir: Hane halklarının araba ve sağlık hizmetleri olmak üzere iki tür mal almak ve bunu dengeli bir şekilde yapmak istediğini düşünün. Sağlık hizmeti almadan çok sayıda arabaya sahip olmak nasıl istenen bir durum değilse, hiç araba olmadan sağlık hizmetlerinden yoğun bir şekilde faydalanmak da istenen bir durum değildir. Şimdi, otomotiv sanayisinde hızlı verimlilik artışları yaşanırken sağlık hizmetlerinde hiç verimlilik artışı görülmediğinde ne olacağını düşünün. Otomotiv sanayisinin üretimi artar, böylece tüketiciler daha fazla araba alabilirler. Ancak bu durumda tüketiciler aynı oranda sağlık hizmeti de isterler. İşgücü oranı, otomobil imalatından sağlık hizmetlerine kaymazsa tüketicilerin istekleri karşılıksız kalır. Sonuç olarak sağlık hizmetlerinin fiyatlarında artış yaşanır. Fiyatlardaki bu değişim, işgücünün otomotiv sektöründen sağlık hizmetlerine doğru yer değişimini tetikler ancak bu sağlık hizmetlerinin maliyetindeki artışı hiçbir zaman tersine çeviremez. Buna "maliyet hastalığı" adı verilmesinin sebebi de budur. Bu süreç sağlık hizmetleri fiyatlarını her zaman yukarı çeker ve sağlık hizmeti maliyetlerinin sabit kaldığı senaryoya kıyasla tüketicilerin refahını azaltır. Dünya çapında sağlık hizmetlerinin pahalı olmasında maliyet hastalığının rolü büyüktür (ancak özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde fiyatlar Baumol'un teorisinin çok ötesinde nedenlerden dolayı aşırı yüksektir).

Baumol'un maliyet hastalığı birkaç nedenden dolayı sağlık ve eğitim gibi hizmetleri etkiler. İlk olarak, gördüğümüz üzere, imalat sektöründe dijital otomasyon kullanılarak verimliliği artırmanın birçok yolu varken, sağlık ve eğitimde şu an otomatikleştirilebilen çok az görev vardır. Finansal hizmetler, sigorta ve gayrimenkul sektörlerinin bazı kısımları otomatikleştirilmiş olsa da, kapsamı

sanayi sektörlerindeki otomasyona kıyasla çok düşüktür. Bunun da tek nedeni eğitim, sağlık ve diğer hizmetlerin yoğun işgücü gerektirmesi değil, aynı zamanda bu sektörlerdeki birçok faaliyetin rutin dışı olması, sosyal etkileşim gerektirmesi, yüksek düzeyde kişiselleştirme gerektirmesi ve yargı ve karmaşık karar verme süreçlerini içermesidir. Bu faktörler, makinelere yapılan yatırımların hizmet sektöründe verimliliği ne ölçüde artırabileceğini sınırlar. Hizmetlerin genişlemesinde kaliteyi korumak da bir zorluktur. Bu durum, Baumol'un maliyet hastalığına zemin hazırlar.

1980'den günümüze, sağlık ve eğitimde işgücü verimliliği çok az bir artış gösterirken, az önce gördüğümüz üzere imalatta verimlilik artışı çok güçlü oldu. Aynı zamanda, imalatta 7,5 milyon kişi istihdam kaybı olurken, sağlık hizmetlerindeki istihdam 14 milyondan fazla arttı. Eğitim, finansal hizmetler ve idari sektörler de aynı dönemde 9 milyon yeni iş yarattı.

Yukarıdaki açıklama ve rakamlar, tek meselenin toplam istihdamın sektörler arası yeniden tahsisi olduğunu düşündürebilir. Ancak pratikte eğitim ve sağlığın yanı sıra finansal hizmetler ve yönetimde de doktorlar, profesyonel yöneticiler, avukatlar ve güçlü niceliksel becerilere sahip çalışanlar gibi uzmanlık gerektiren ve genellikle yükseköğrenim görmüş işgücüne ihtiyaç duyar. Sonuç olarak, imalat sektöründe işten çıkarılan işçiler daha düşük eğitim düzeyine sahipken, genişleyen hizmet sektörü yükseköğrenim görmüş işçiler talep eder. Bu durum, daha eğitimli işçilere talebi artırırken üniversite eğitimi almamış olanların reel ücretlerinde potansiyel bir düşüşe yol açar. Dolayısıyla Baumol'un maliyet hastalığı, üniversite mezunu olan ve olmayan işçiler arasındaki eşitsizlikleri daha da derinleştirir.

Bu durum da verilerde açıkça görülebilir. 1980'de imalatta çalışanların yüzde 12'si üniversite mezunuyken, bu oran sağlıkta yüzde 25, eğitimde ise yüzde 54'tü. O zamandan bu yana bu üç rakam sırasıyla yüzde 34, 50 ve 66'ya yükseldi. Bu rakamlar, imalat sektöründe işten çıkarılan işçilerin genellikle daha düşük eğitim düzeyine sahip olduğunu, ancak aynı dönemde üniversite mezunu ağırlıklı hale gelen hizmet sektörlerinde bu işçilere fazla talep oluşmadığını ortaya koyuyor.

Baumol'un maliyet hastalığı yeni bir olgu değildir. William Baumol bu konuyu 1965'te ele almış olsa da bu durum o tarihten önce de vardı. Ancak bilgisayarlar ve otomasyon gibi, son birkaç on yılda, kısmen dijital teknolojilerin imalatta yarattığı hızlı verimlilik artışı nedeniyle daha büyük bir rol üstlendi. Maliyet hastalığı, ortak refahın erimesine daha da katkıda bulunarak sanayi sonrası ekonominin önemli bir parçası oldu.

Baumol'un maliyet hastalığı teorisinin varsayımı, otomotiv ve sağlık sektörleri arasındaki verimlilik artışı farklılaşsa da tüketicilerin bu iki sektörün ürünlerinden oluşan dengeli bir tüketim sepeti talep etmeyi sürdürmeleridir. Gerçekte ise, tüketiciler refah düzeyleri yükseldikçe –geçtiğimiz yüzyılda olduğu gibi– tercihlerini hizmet tüketimine kaydırma eğilimi gösterirler ve bu da maliyet hastalığının etkilerini daha da pekiştirir.

Gıda, giyim ve barınma gibi bazı mallar "ihtiyaç" kategorisindedir. Bunlar olmadan yaşamak imkânsız, en azından son derece zordur. Pahalı arabalar, lüks elektronik cihazlar, yazlık evler ve kişiselleştirilmiş hizmetler gibi diğer mallarsa "lüks" kategorisine girer. Tüketicilerin refah düzeyi yükseldikçe bu lüks mallara talepleri, dolayısıyla da bu yöndeki harcamaları artış gösterir. 1830'da Amerika Birleşik Devletleri'ndeki toplam harcamaların yüzde 45'inin tarım ürünlerine ayrılmasına rağmen, bugün bu oranın yalnızca yüzde 10 civarında olmasının bir nedeni de budur. Eğitim ve sağlık gibi hizmetler de daha çok lüks tüketim kapsamına girer (en azından belirli bir düzeyden sonra) ve ekonomik büyümeyle birlikte toplam tüketimdeki payları da artar. Bazı imalat sanayilerinde lüks mallar üretilse de, üretilen birçok ürün daha çok ihtiyaç niteliğindedir. Otomotiv sektörünün büyük bölümü Ferrari veya Lamborghini üretmez ancak hepimizin kıyafete, gıdaya, barınağa ve temel ev aletlerine ihtiyacı vardır.

Bu da ekonomi büyüdükçe, Baumol'un verimlilik artışı asimetrilerine dayanan mekanizması olmasa bile, imalattan (ve tarımdan) hizmetlere doğru bir kayışın zorunlu olacağına işaret eder. Son birkaç on yılda tanık olduğumuz durum tam da budur. 1960'larda tüketim harcamalarının yüzde 52'si imalat ürünlerine, yüzde 13'ü ise sağlık, eğitim, eğlence ve finansal hizmetlere gidiyordu. 2010'ların

sonlarına gelindiğindeyse bu rakamların ikisi de yaklaşık yüzde 31 seviyesindeydi ki bu durum tüketimde imalattan hizmetlere doğru gerçekleşen devasa kaymayı açıkça ortaya koyuyordu.

Sonuç olarak refahın artışı, tıpkı Baumol'un maliyet hastalığı gibi, imalat sektöründeki gerilemeyi tetikledi. Bu durum da sanayi sistemindeki kırılma hatlarını ve sanayileşmiş dünyada sanayi sonrası ekonominin üniversite mezunu işgücüne eğilimini daha da derinleştirdi.

Maliyet hastalığının ve tüketimin daha geniş sektörel yeniden yapılanmayı tetiklediği dinamikler büyük ölçüde kaçınılmaz olsa da, şirketlerin dijital teknolojileri nasıl kullandıkları –ağırlıklı olarak düşük eğitimli mavi yakalı işleri ve rutin ofis işlerini otomatikleştirmek için harekete geçirmeleri– bir tercihti. Bunu da birazdan ve daha sonra Dokuzuncu Bölüm'de daha detaylı olarak anlatacağım. Amerika ve Avrupa ekonomilerinin düşük ücretli ülkelerden yapılan ithalata nasıl çok daha açık hale geldiği de yine büyük ölçüde bir tercihti.

"Çin ithalatı ABD sermayesine darbe vuruyor"

Küreselleşme ve özellikle Çin gibi düşük ücretli ülkelerle yapılan ticaret, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki imalatın gerilemesine yol açan diğer önemli bir etkendi. Oyuncak, ayakkabı, giysi ve mobilya gibi mallar "ticareti yapılabilirdir", yani Walmart ve diğer perakendeciler bu ürünleri Amerika Birleşik Devletleri dışından tedarik edebilirler. Araba parçaları, cam ve metal bileşenler gibi diğer imalat sanayilerinin kullandığı girdilerin büyük kısmı da ticareti yapılabilir olduğu için bunların üretimi denizaşırı ülkelere taşınabilmiştir. Buna karşılık, sağlık ve eğitim gibi birçok hizmet başka ülkelere taşınamaz. Dolayısıyla, Amerika Birleşik Devletleri uluslararası ticarete kademeli olarak açıldıkça, imalat sanayisi hizmet sektörüne kıyasla çok daha ağır bir darbe aldı.

ABD imalatı için bir dönüm noktası, Çin'deki hızlı üretkenlik artışının ve güçlü ihracat hamlesinin bir sonucu olarak Çin'den yapılan ithalattaki artış oldu. Politika yapıcılar ayrıca Çinli şirketlere ABD pazarına ayrıcalıklı erişim hakkı tanıyarak ülkenin Dünya Ticaret Örgütü'ne katılımını destekledi. Bu, Çinli şirketlerin Amerika

Birleşik Devletleri ve Avrupa'da satış yapabilmesini kısıtlayan çok sayıda gümrük vergisi ve vergi dışı kısıtlamayı azalttı. 1999 ve 2011 yılları arasında Çin rekabetinden dolayı ABD'de kaybedilen toplam iş sayısının 2 ile 2,4 milyon arasında olduğu tahmin ediliyor. Hazine Bakanı Janet Yellen'in Pekin'de ucuz Çin ithalatının "Amerikan firmalarının yaşayabilmesini tehlikeye attığını" ve hükümetinin, Çin ithalatının "küresel pazarı istila ederek [ABD] sanayilerini yıkıma uğrattığı bir durumu kabul etmeyeceğini" savunmasının arka planından bu yatıyordu.

ABD imalat sektörünü etkileyen yalnızca mal ticareti değildi. Otomobil imalatı ve elektronik sektöründeki çok sayıda işin Çin ve Meksika gibi daha düşük ücretli ekonomilere kaymasıyla, imalat bileşenlerinin ülke dışına taşınması da benzer şekilde geniş kapsamlı etkiler doğurdu.

Otomasyon, üretimin ülke dışına taşınması ve Çin'den gelen ithalat rekabeti diğer gelişmiş ekonomileri de etkiledi ancak bu etkiler kendilerini farklı şekillerde gösterdi. Toplu pazarlık, Avrupa genelinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadar gerilemedi. Örneğin İskandinav ülkelerinde sendika etkisi fazlasıyla yüksek kaldı. Bu da ABD'nin aksine, bu ülkelerde reel ücretlerin sabit kalmasını sağladı. Almanya'da, ileride göreceğimiz üzere, yeni makineler devreye girdikten sonra şirketler mavi yakalı işçileri işten çıkarmak yerine onları bünyelerinde tutup yeniden eğitmeyi tercih etti.

Bu koşullara rağmen, teknolojik eğilimler çoğu sanayileşmiş ülkede genel hatlarıyla benzerdir. En çarpıcı olanı, mavi yakalı ve büro işlerinde çalışanların oranının neredeyse tüm sanayileşmiş ekonomilerde gerilemesi ve bu durumun da ortak refah hayallerini sekteye uğratmasıdır. ABD'deki eşitsizlik eğilimlerinin Batı Avrupa'da da benzerleri vardır ancak bu ülkelerdeki eşitsizlik Amerika'daki kadar şiddetli bir patlama yaşamadığı gibi, hiçbir zaman ABD düzeylerine ulaşmadı. Yine de sonuç benzerdir: Sanayi akdi sona ermiş, Avrupa genelinde de bir sanayi sonrası ekonomi ve siyaset türü ortaya çıkmıştır.

İşlerin yeni coğrafyası

Otomasyon kaynaklı sanayisizleşme, tüketimin imalattan başka sektörlere kayması ve küreselleşme, sanayi akdine vurulmuş büyük darbelerdi. Sanayinin ve işlerin değişen coğrafyası ise daha belirsiz ama aynı derecede önemli bir kırılma hattı oluşturdu.

Sanayileşme sayesinde küçük şehirler büyük önem kazandı. Henry Ford, devrim niteliğindeki otomobil fabrikalarının merkezi olarak Detroit'i seçmiş, General Motors da onu takip ederek aynı bölgeye yerleşmişti. Ancak otomobillerin lastiklere, fren sistemlerine, özel sıvılara, koltuklara, plastik ve metal parçalara, elektroniğe, çok sayıda bilgisayar çipine ve sayısız motor parçasına ihtiyacı vardı. Parça üretimi, otomobil sanayisinin ağırlık merkezine çok uzak olmayan Orta Batı'daki daha küçük şehirlere yayıldı. Örneğin, Ohio'daki Akron 1910'da birkaç bin nüfuslu bir kasabayken, Detroit'e yakın otomobil fabrikaları için lastik ve kauçuk üretimi sayesinde 1960'ta yaklaşık 290 bin nüfuslu bir şehre dönüştü. Ohio'daki Dayton otomobil montajına katkı sağlamasının yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nin buji başkenti olurken Michigan'daki Flint de montaj konusunda uzmanlaşarak yaklaşık 200 bin kişilik nüfusunun neredeyse yarısının otomobil üretiminde istihdam edilmesini sağladı. Yakındaki küçük kasabalar da diğer otomobil parçalarında uzmanlaşarak Indiana'daki Muncie akü ve şanzıman sistemleri, Indiana'daki Anderson elektronik, Wisconsin'daki Kenosha motor üretimi, Janesville ise koltuk imalatının merkezi oldu.

Cam üretiminden gıda işlemeye, petrokimyadan tekstile, giyimden mobilya ve oyuncaklara kadar diğer sanayiler de ülke geneline yayılmıştı. Firmalar genellikle sanayi alanlarının kiralarının yüksek olduğu ve işçilerin barınma ve diğer ürün ve hizmetleri karşılayabilmeleri için daha yüksek ücret talep edecekleri büyük şehirlerden kaçınıyorlardı.

Sanayileşmeyle kurulan küçük ve orta ölçekli kasabalar, otomasyon, küreselleşme ve sanayisizleşmenin etkisiyle sarsıldı. Otomasyon yalnızca yukarıda bahsedilen "otomobil şehirlerinde" değil, Ohio'daki Defiance ve Teksas'taki Beaumont gibi ağır sanayide uzmanlaşmış çok sayıda orta ölçekli şehirde de önemli istihdam kayıplarına yol açtı. Virginia'daki Martinsville ile Kuzey-

Carolina'daki High Point ve Hickory gibi eskiden giyim ve mobilyada uzmanlaşmış diğer orta ölçekli şehirler, ucuz Çin ithalatıyla rekabette büyük darbe aldı.

Ohio, Lancaster'da bulunan Anchor Hocking gibi küçük şehirlerdeki bazı şirketlerde imalat istihdamı ayakta kaldı. Ancak otomasyon, Çin ithalatının yarattığı baskı veya yöneticiler ve danışmanlar tarafından dayatılan maliyet düşürme çabalarından dolayı ücretler düşürüldü.

Ticaret ve teknolojiden kaynaklanan imalat sektöründeki iş kayıpları, yerel ekonomi genelinde işçi gelirleri üzerinde aşağı yönlü baskı oluşturarak perakende, toptan satış, konut ve diğer hizmetlere talebi azalttı. Bu da birçok bölgeyi derin ve uzun süreli resesyonlara sürükledi.

Bu değişimlerin ve daha geniş kapsamlı sanayisizleşme sürecinin bir sonucu olarak, küçük ve orta ölçekli kasabalar artık ulusal ekonomide çok daha az merkezi bir öneme sahip. 1969'da ABD'deki kişisel gelirin yüzde 21'i küçük (metropol olmayan) kasabalarda elde edilirken günümüzde bu rakam yüzde 10,5'e geriledi. Buna karşılık büyük şehirlerin payı gözle görülür ölçüde arttı. Nüfus hareketleri de insanların kasabaları terk edip büyük şehirlere göç etmesiyle bu durumu doğruluyor. Detroit çevresinde toplanan otomobil kasabaları, otomobil üretimindeki istihdam kaybıyla birlikte önemli bir küçülme sürecine girdi. Örneğin, Ohio'daki Dayton ve Michigan'daki Flint'in bugünkü nüfusu, 1960'lardaki seviyesinin neredeyse yarısına düştü.

Nüfus şehirler arasında her zaman dalgalanma gösterir ancak bu son dönüşüm yoğunlaşmış ekonomik sonuçları da beraberinde getirdi. Büyük şehirler, özellikle konut ve yoğun işgücü gerektiren hizmetler açısından daha pahalıdır. Cazip işler sunarlar ama çoğunlukla özel uzmanlık alanına sahip yüksek eğitimli çalışanlar için. İşlerin coğrafyası mega kentlere kayarken, üniversite mezunu olmayan çalışanlar için fırsatlar daha da azaldı.

Eskiden imalatla bağlantılı beden işlerinin yanı sıra nakliye, inşaat, temizlik ve güvenlik hizmetlerine duyulan ihtiyaç sayesinde, üniversite mezunu olmayan işçiler de şehirlerde iyi ücretler alabiliyordu. Ancak üniversite mezunu olmayan işçiler için imalat işlerinin ortadan kaybolmasıyla bu durum da değişti. Bu

metropollerdeki üniversite mezunu olmayan işçilerin enflasyondan arındırılmış ücretleri, ülkenin geri kalanına kıyasla daha fazla gerilerken büyük şehirlerdeki lisans ve lisansüstü mezunlarının gelirleri hızla yükseldi. Örneğin, 1979 ile 2007 yılları arasında, en büyük metropollerdeki yüksek lisans mezunlarının gelirleri neredeyse yüzde 46 oranında artarken, aynı şehirlerdeki lise veya daha düşük eğitimli çalışanların gelirleri, yaşam maliyetlerindeki ciddi artışa rağmen, esas itibarıyla sabit kaldı.

Bu değişim, tekrardan, otomasyon (şehirlerde beden işgücüne duyulan ihtiyacın azalması), sanayinin yeniden konumlandırılması (şehirlerdeki sanayi işlerinin seyrelmesi) ve Baumol'un maliyet hastalığı (şehirlerde sağlık, eğitim ve idari hizmetlere talebin artması) tarafından tetiklenir.

Bu bölgesel etkilerin yansımaları ekonominin ötesine geçerek bize genel anlamda ABD topluluklarının karşı karşıya olduğu sorunların bir mikrokozmosunu sunuyor. Ohio, Lancaster'daki gibi daha küçük şehirlerde eskiden birbirine bağlı olan yerel topluluklar, ekonomilerindeki durgunluk ve gerilemeden dolayı ağır bir baskı altına girmiştir.

Bunun başka birçok örneği de var. Spam (dijital olan değil, gerçek olan) ile tanınan et işleme şirketi Hormel, Minnesota'da bulunan Austin kasabasının başlıca geçim kaynağıydı. Hormel çalışanlarına iyi ücretli, istikrarlı işler sağlıyordu ve şirketin sahipleri ve yöneticileri işçileriyle aynı kiliselere gidip aynı spor müsabakalarına, yardım etkinliklerine katılarak, çocuklarını onların çocuklarıyla aynı okullara göndererek yerel sivil hayata entegre olmuştu. Yerel etkinlikleri ve hayır kurumlarını destekliyorlardı. 1980'lerde şirket işleri otomatikleştirmeye, üretimi ülke dışına taşımaya ve ücretleri düşürmeye başladığında, Austin'in toplumsal dokusu da değişti. İş imkânlarının kaybedilip şirket sahipleriyle yöneticilerin başka şehirlere ya da güvenlikli sitelere taşınmasıyla eskiden canlı olan mahalleler ve evler bakımsızlığa terk edildi.

İmalat işlerinin küçük kasabalardan çekilmesiyle birlikte toplumsal sorunlar derinleşti. Bundan en çok etkilenen topluluklarda evlilik oranları düşerken evlilik dışı doğumlar ve ruh sağlığı sorunları artış gösterdi. Özellikle küçük ve orta ölçekli kasabalardaki üniversite mezunu olmayan Amerikalılar için iş kayıpları ve

ekonomik fırsatların daralması, ikisi de iktisatçı olan Anne Case ve Angus Deaton'ın "umutsuzluk ölümleri" olarak adlandırdığı uyuşturucu, alkol ve intihar kaynaklı erken ölümlerin artışındaki temel faktörler olarak göze çarpıyor. Diğer sanayileşmiş ülke insanlarına göre Amerikalıların zaten kötü olan sağlık durumu daha da bozuldu ve Amerikalı yetişkinlerin ölüm oranları gelişmiş ekonomilerde benzeri görülmemiş düzeye ulaştı.

Küçük kasabalardaki yerel topluluklar zayıflarken, mega kentlerde yeni ve birbirine bağlı topluluklar pek oluşmadı. Eskiden işçi sınıfına ev sahipliği yapan mahalleler, yüksek gelirli lisans ve lisansüstü mezunlarının bölgeye yerleşmesi ve düşük eğitimli beden işçilerinin buralardan taşınmasıyla birlikte konut fiyatlarında ani bir yükseliş yaşadı. Bu durum, bir sonraki bölümde ele alacağım başka bir değişime zemin hazırladı: Toplulukların eğitim ve gelir düzeyine göre ayrışmasında görülen keskin artış.

Bu eğilimler, Amerikan ekonomisi ve toplumsal yaşamında belirleyici rol oynadı. Benzer süreçler otomasyon, küreselleşme ve sektörel yeniden yapılanmalarla birlikte ekonomik ağırlık merkezinin küçük kasabalardan büyük şehirlere kaydığı Birleşik Krallık ve Avrupa genelinde de görülüyor ve benzer toplumsal sonuçlara yol açıyor.

Tekelleşme

Son elli yılda yaşanan ekonomik değişimlere dair anlatımlarda genelde piyasalarına hükmeden büyük firmalar, yani tekelleşme göz ardı edilir. Ford ve General Motors otomobil piyasasında birer tekeldi. General Electric, U.S. Steel, AT&T ve yirminci yüzyılın diğer devleri de öyle. Yirminci yüzyılın başlarında petrol ve çelik piyasalarının neredeyse tamamını kontrolüne alan Standard Oil ve Carnegie Steel, tekelleşmeyle eş anlamlıdır.

Tekelleşme tüketiciler için faydalı değildir. Fiyatların yükselmesine yol açtığı gibi zaman zaman teknolojik ilerlemenin ve dinamizmin önünde bir engel teşkil eder. Ortak refah üzerindeki etkisi ise karmaşıktır. Bir yandan Ford ve General Motors gibi şirketler, özellikle iyi örgütlenmiş bir işçi hareketiyle karşılaştıklarında kârlarının bir kısmını işçileriyle paylaşabilirler. Diğer yandan

bir tekel yalnızca hissedarlarına hizmet etmeyi tercih edebilir ve ücret artışlarının önüne sayısız engel çıkaracak güçtedir. Daha da önemlisi tekelleşme işçiler açısından da olumsuz sonuçlar doğurur çünkü fiyatları yüksek tutmak adına üretimi azaltarak işgücü talebini de aşağı çeker. 1890 tarihli Sherman Antitröst Yasası'nın yazarı John Sherman'ın ifade ettiği gibi "[Tekelleşme] grev korkusu olmadan işgücü fiyatını belirler çünkü kendi alanında hiçbir rakibe izin vermez."

İmalattaki tekelleşme her zaman bir sorun olsa da geçmişte birtakım faktörler piyasa gücünün daha geniş çaplı etkilerini sınırlandırıyordu. Dış rekabet her zaman bir tehditti ve otomobil şirketleri, General Electric, Boeing ve Nike gibi firmaların dönem dönem yaptığı gibi büyük firmalar da dış pazarlara açılmayı hedefliyordu. Bu da imalat tekellerinin inovasyona veya üretkenlik artışlarına tamamen sırt çevirmedikleri anlamına geliyordu.

Sanayi sonrası dönemde imalattan hizmete geçiş, yeni tekel türlerini beraberinde getirdi. Bir yandan, tarihte benzeri görülmemiş piyasa değerlerine ulaşan teknoloji devlerinin yükselişine tanık olduk. En ünlü antitröst davalarından birinin neticesinde parçalanmadan önce Standard Oil'in piyasa değeri günümüz fiyatlarıyla yaklaşık 36 milyar dolar seviyesindeydi. Bu rakam, Ocak 2025 itibarıyla sırasıyla 2,4 trilyon dolar, 2,4 trilyon dolar, 3,2 trilyon dolar, 3,4 trilyon dolar ve 3,5 trilyon dolar değerine ulaşan Alphabet (Google), Amazon, Microsoft, NVIDIA ve Apple'ın piyasa değerleri yanında fazlasıyla sönük kalır. Meta (Facebook) ve Tesla gibi diğer teknoloji devleri de onların hemen arkasından geliyor.

Hâkim firmaların yükselişi yalnızca teknoloji sektörüyle sınırlı değil. ABD'nin devasa sigorta sektöründe UnitedHealth yüzde 16,4'lük pazar payıyla belirleyici bir konuma sahip. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki havayolu taşımacılığının yaklaşık yüzde 68,2'si, zaman içinde birçok rakibiyle birleşen dört şirketin, yani American Airlines, Delta, Southwest ve United Airlines'ın kontrolünde. Bankacılıkta da durum pek farklı değil; son yirmi yıldaki birleşmelerin ardından sektörün neredeyse yüzde 50'sini Bank of America, Citibank, JPMorganChase ve Wells Fargo kontrol ediyor. Yönetim danışmanlığında ise Bain, Boston Consulting Group ve McKinsey belirgin bir hâkimiyet kurdular. Comcast, kablolu

televizyonun yüzde 24'ünü kontrol ederken mobil iletişim sektörü, toplam satışların yüzde 96'sını elinde tutan AT&T, T-Mobile ve Verizon ile çok daha yoğunlaşmış bir yapı sergiliyor.

Bu tekeller istihdamlarını büyük şehirlerde yoğunlaştırıyor. Yüksek eğitimli kişileri istihdam ediyorlar. Çalışanlarıyla kârlarının ve sundukları konforun bir kısmını paylaşıyorlar. Google'daki mühendislere sunulan sayısız imkân ve lüksü, buna karşılık Amazon'daki düşük vasıflı depo işçilerinin durumunu bir düşünün.

Bu nedenle tekelleşme, son birkaç on yılda ekonomik kazanımların bölüşümünü bozan başlıca etkilerden biri olmuştur. Mega kentlerde yaşayan, uzmanlık ve lisansüstü derecesine sahip işçiler bu tekellerden önemli ölçüde faydalanmıştır. Öte yandan Amerikalıların büyük çoğunluğu, artan piyasa gücünün yol açtığı yüksek fiyatların ve sıradan işçilere azalan talebin yükünü omuzladıkları için büyük ölçüde kayba uğramıştır.

Eşitsizliğin politik iktisadı

Tüm bunlar dünyadan kopuk biçimde gerçekleşmedi. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve diğer sanayileşmiş ülkelerdeki bir dizi kurumsal değişim, tekelleşmenin yükselişini, imalatın gerilemesini ve özellikle üniversite mezunu olmayan işçiler için düşük ücretli bir ekonominin ortaya çıkışını tetikledi. Bu kurumsal değişimler, Thatcher-Reagan devriminin ve Sağ'dan kaynaklanan regülasyonları azaltma çabasının bir sonucuydu. Bir bakıma bu, savaş sonrası yılların sol-liberal gündeminin bazı yönlerine bir tepki olarak görülebilir. Ronald Reagan zafer konuşmasında serbest piyasa ikonik isimleri Milton Friedman, Friedrich Hayek ve Ludwig von Mises'in yanı sıra Barry Goldwater'ı ilham kaynakları arasında saydı. Reagan'ın zaferi, iş dünyası birlikleri ve bazı zengin Amerikalıların finanse ettiği, sendikalı işgücünü dizginlemeyi, devlet düzenlemelerini geri çekmeyi ve piyasaların daha serbest işlemesini sağlamayı hedefleyen onlarca yıllık bir projenin doruk noktasıydı. Bu hareketin 1978 tarihli manifestosu, bunu kapitalizmi yüceltmeyi amaçlayan "ahlaki, entelektüel ve finansal kaynakların devasa ve benzeri görülmemiş biçimde harekete geçirilmesi" olarak tanımlıyordu.

Öte yandan bu tepki bile liberal geleneğin bir parçasıydı. Thatcher da Reagan da, hatta o dönemin diğer öncü muhafazakâr figürleri de liberal demokrasiyi reddetmedi. Daha fazla piyasa, daha az düzenleme ve daha zayıf bir işçi hareketi istedikleri halde, liberal değerleri savunmaya devam ettiler. İfade özgürlüğü, din özgürlüğü veya toplanma özgürlüğü sorgulanmıyordu. Genel ilerleme mümkün, hatta neredeyse kaçınılmaz görülüyordu. Eşitsizliğin artması tolere edilebilirdi ve onlara göre ekonomik büyüme herkesi refaha taşıyacak bir dalga olacaktı. Bu siyasetçiler halihazırda kurulmuş olan bölüşümcü devleti de aslında tam anlamıyla tasfiye etmediler. Üstelik bu politika önerilerinin bir kısmı, birtakım toplumsal sorunlara karşı regülasyonu azaltmayı ve piyasa temelli çözümleri destekleyen merkez sol tarafından da kısa sürede benimsendi.

Yine de bu kurumsal değişimler son derece önemliydi. Robert Bork gibi sağ eğilimli akademisyenlerin ve yargıçların öncülük ettiği deregülasyon ve antitröst felsefesindeki değişim, ekonomide daha büyük bir tekelleşmenin önünü açtı. Bork, büyük şirket birleşmelerinin bile tüketiciler açısından faydalı olabileceğini ve bu birleşmelere ancak fiyatları artırdıkları kanıtlanabildiği takdirde karşı çıkılması gerektiğini etkili biçimde savundu. Mahkemelerin büyük şirketlere yaklaşımındaki bu radikal değişim olmasaydı teknoloji, finans, havacılık veya iletişim sektörlerindeki öncü şirketler son on yıllarda yakaladıkları ölçeğe ulaşamazlardı. Örneğin teknoloji devlerine etki alanlarını ve hâkimiyetlerini artırmak için küçük rakiplerini ve bağlantılı şirketleri satın alma serbestliği verilmesi, teknoloji sektörünün büyük ölçüde konsolide olmasına yol açtı. Instagram ve WhatsApp, Meta tarafından satın alınmamış olsaydı, Meta 2010'larda sosyal medyada bugünkü kadar baskın bir konuma ulaşamayabilirdi. Benzer şekilde, Google YouTube ve Waze'i satın almamış olsaydı, video ve navigasyon hizmetlerinde bugünkü gibi bir tekel kurması zor olurdu. Finans sektöründe ise Bank of America, JPMorganChase, Citibank ve Wells Fargo, rakiplerinin büyük kısmını satın almış olmasaydı toplam pazar paylarını 2000'deki yüzde 35 seviyesinden bugünkü yüzde 50 seviyesine çıkaramazlardı.

Bunlar Amerika Birleşik Devletleri'nin yaptığı ve yalnızca ABD pazarını değil, Avrupa, Kanada ve diğer küresel pazarları da etkileyen bilinçli kurumsal tercihlerdi.

Organize işgücüne karşı tutumdaki değişim de aynı derecede önemli bir diğer meseleydi. Margaret Thatcher ve Ronald Reagan, sendikaların giderek artan gücü olarak gördükleri durumdan özellikle huzursuzluk duyuyordu, oysa seçildiklerinde sendikalaşmanın zirve dönemi çoktan geride kalmıştı. 1945'te ABD işgücünün yüzde 33'ü sendikalıyken bu oran 1980'de yüzde 23'e gerilemişti. Ancak Reagan, sendika hareketinin yok edilmesi için elinden geleni yaptı. Kamu çalışanlarının iş yavaşlatması yasadışı olmasına rağmen, Profesyonel Hava Trafik Kontrolörleri Organizasyonu 1981'de greve gitti. Elbette Reagan bu fırsatı kaçırmadı. Grev yapan işçileri "ulusal güvenlik için tehdit" olarak damgalayarak hepsini işten çıkardı ve örgütlü işgücüne tek hamlede ağır bir darbe indirdi. Özel işletmeler de Reagan'ın izinden giderek 1980'lerde grevlere karşı çok daha sert bir tavır benimsedi. Sonuç olarak, 1970'lerin sonunda yılda yaklaşık 250 olan grev sayısı, 1980'lerin sonunda yılda 50'ye düştü. 2010'ların sonlarında ise yılda en fazla birkaç grev gerçekleşiyordu. Sendikalaşma oranları da buna paralel olarak geriledi ve bugün ABD işgücünün yüzde 10'undan azı sendikalı. Thatcher hükümeti sırasında ve sonrasında Birleşik Krallık'ta da benzer eğilimler görüldü.

Sendikaların zayıflaması, yüksek ücretler için yapılan toplu pazarlıkların azalmasına yol açarak milli gelirde sermaye ve işgücü payları arasındaki uçurumun derinleşmesine zemin hazırladı. Belki de daha önemlisi, sendikaların yokluğunda, hem işletmelerin otomasyon hamlelerine karşı bir denge unsuru kalmadı hem de ucuz ithalata ve üretimin ülke dışına taşınmasına karşı hiçbir direnç gösterilemedi.

Genel olarak bu değişimler, nihayetinde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Demokrat Parti de dahil olmak üzere liberal düzenin politika gündemine dahil edildi. Bu durum, otomasyonun dönüştürücü etkileri, Baumol'un maliyet hastalığı ve küreselleşme için elverişli bir zemin hazırladı. Sanayi sonrası ekonomiyi bizzat kurumsal değişiklikler yaratmış olmasa da, ortaya çıkışını büyük ölçüde kolaylaştırdı.

Teknolojide tercih ve gereklilik

Dijital teknolojilerin, sanayi sonrası ekonomilerin yükselişinde ve önceki on yıllarda deneyimlenen ortak refahın eşzamanlı çöküşünde temel bir itici güç olması, bunların hiçbirinin önceden belirlenmiş olduğunu göstermez.

Sıradan insanlar gibi uzmanlar arasındaki tartışmalarda zaman zaman teknolojiyi kaçınılmaz güçlerle eşit görme eğilimi vardır. Oysa gerçek bundan çok uzaktır. Teknoloji, kolektif bilgimizi nasıl kullanacağımıza dair bir tercihtir. Teknolojinin geliştirilebileceği birçok farklı yön her zaman vardır. Dijital araçların yeni otomasyon biçimlerini mümkün kıldığı doğrudur. Ancak aynı zamanda ortak refah için yeni yollar açabilecek sayısız olasılığı da ortaya çıkardılar. Bu olasılıklar arasında, 1960'larla 70'lerdeki birçok bilgisayar öncüsünün öngördüğü ve memnuniyetle karşıladığı üretim sürecinin merkeziyetsizleştirilmesi de yer alıyordu. Dijital teknolojiler, farklı becerilere sahip işçilere yönelik yeni görevler de yaratabilirdi. Sanayi ve ofis otomasyonu öncelik haline gelirken bu yolların keşfedilmemiş kalması bir tercihti.

Bunun en çarpıcı kanıtı, eşitsizlik eğilimlerinin ülkeler arasında kayda değer biçimde farklılık göstermesidir. Eşitsizliğin artmasına doğru genel bir eğilim olsa da, bunun boyutu ve detayları büyük ölçüde farklılık gösterir. Genel olarak, ABD şirketlerinin kullandığı tüm teknolojiler İskandinav ülkeleri, Almanya veya Fransa'daki şirketler için de ulaşılabilirdir. Ancak eşitsizlik ABD'de, bu ülkelerin hiçbirinde olmadığı kadar artmıştır. İsveç, Norveç ve Fransa'da ücret eşitsizliği ve özellikle yüksek eğitimli ve düşük eğitimli işçiler arasındaki fark nispeten sabit kalmıştır.

Bu farklılıklar kısmen sendikaların rolü, ücret belirleme normları, asgari ücretler ve işgücü piyasasındaki diğer düzenlemeler gibi farklı kurumsal tercihlerden kaynaklanıyordu. Ayrıca bunun teknolojik tercihlerle de ilgisi vardır. Alman imalat firmaları, sanayi robotlarını Amerikalı meslektaşlarından çok daha hızlı bir şekilde kullanıma soktular. Almanya'da sanayi işçisi başına düşen robot sayısı, Amerika Birleşik Devletleri'ndekinin neredeyse iki katıdır. Ancak Alman imalat şirketleri bu tercihleri işçi temsilcileri

ve sendikalarla görüşmek zorundadır ve mavi yakalı işçiler, iki veya üç yıllık yapılandırılmış çıraklık programlarından geçmiş, çok iyi eğitimli çalışanlardır. Sonuç olarak, 1990'larda ve 2000'lerde Amerikan şirketleri dijital teknolojileri çoğunlukla otomasyonda kullanıp mümkün olduğunda mavi yakalı işçileri işten çıkarırken Alman imalat şirketleri çok daha farklı bir strateji benimsedi. Yeni teknolojileri kullanıma sokarken, mavi yakalı işçilerini teknik ve denetim görevleri için yeniden eğittiler. Alman firmaları Sanayi 4.0 veya Dijital Fabrika gibi programlarla üniversite mezunu olmayan eğitimli teknik işçiler tarafından kullanılabilecek bilgisayar destekli tasarım ve kalite kontrol araçları da kurdular. Bunlar, bilgisayar faresi, grafik kullanıcı arayüzleri ve hipermetin de dahil, günümüzde kullandığımız birçok teknolojinin mucidi Douglas Engelbart gibi çok sayıda teknoloji uzmanı ve bilgisayar bilimcisinin savunduğu fikirlerin uygulamalarıydı. Engelbart, dijital teknolojilerin "insanları tamamlayıcı" olabileceğini ve "insanlığın karmaşık, acil sorunlarla başa çıkma kapasitesini artırmak" için kullanılabileceğini savunuyordu. Ayrıca icatlarıyla bunun nasıl yapılabileceğine dair güçlü modeller de sundu.

Yeni teknolojinin insanları tamamlayıcı şekilde kullanılmasının bir sonucu olarak, Almanya'da robot kullanımının artışı büyük istihdam kaybına sebep olmadı; mavi yakalı işler azalsa da teknik mesleklerde eşzamanlı artışlar yaşandı. İşgücünün daha iyi organize olduğu işletmelerde istihdam kayıplarının fazla sert olmaması ve mavi yakalıların teknik işlere yeniden tahsisi yönündeki güçlü çabalar, kurumsal tercihlerin önemini vurgulayan bir diğer noktadır.

Benzer düzenlemeler Japonya, Finlandiya, Hollanda, Norveç ve İsveç'te de yapıldı ve benzer sonuçlar elde edildi; daha az eşitsizlik ve mavi yakalı işçilerin daha az işten çıkarılması.

Otomasyonla ilgili tercihler 1980'ler, 1990'lar ve 2000'lerde ABD'de olduğu gibi, dönüştürücü teknolojilerin yıkıcı, eşitsizliği artırıcı etkilerini daha da güçlendirebilir. Ancak kitabın ilerleyen bölümlerinde de açıklayacağım üzere, bu tercihler ortak refahın yeniden inşasına da hizmet edebilir.

Sanayi sonrası siyasete doğru

Liberal demokrasinin İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden on yıllarda ortak refahı güçlendirmedeki başarısı, sanayi ekonomisinin ve sanayi siyasetinin ürünüydü. Liberalizmin krizi, liberal başarının politik iktisadını zayıflatan sanayi sonrası ekonomiye doğru temel dönüşümü kabul etmeden anlaşılamaz. Bu durum, kısmen tüketimin sanayiden hizmet sektörüne kaçınılmaz olarak kaymasından kaynaklanıyordu. Ancak daha da önemlisi, bu durum dijital teknolojilerin geliştirilme ve uygulanma biçiminin ve benimsenen küreselleşme modelinin bir sonucuydu. Bu değişimler, eskiden ortak refahın kalesi olan iyi işlerin ortadan kalkmasına yol açtı, üretkenlik artışı ile ücret artışı arasındaki bağı kopardı ve topluluk düzeyinde ve ulusal düzeyde siyasi katılımı zayıflattı.

Büyük değişimler yalnızca ekonomiden kaynaklanmadı. Sanayi sonrası ekonomi, siyasi ve toplumsal dinamikleri de değiştirdi ve şimdi göreceğimiz üzere yeni bir siyasetin yolunu açtı.

7
Sanayi Sonrası Siyaset

Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nde liberalizm yalnızca egemen değil, tek entelektüel gelenektir. Çünkü günümüzde genel kabul gören muhafazakâr veya gerici fikirlerin bulunmadığı apaçık bir gerçektir.

- Lionel Trilling

Piyasanın insanın yeteneğine sunduğu her türlü zenginliği hak ettiğine dair liyakatçı inanç, dayanışmayı neredeyse imkânsız bir projeye dönüştürür.

- Michael Sandel

Pandemi dönemi seyahat kısıtlamalarının gevşetilmesinden kısa bir süre sonra, sol eğilimli kuruluşların liderleriyle bir araya gelmek üzere Washington'a uçtum. Konu benim için son derece önemliydi: Eşitsizlikle mücadele etmek ve giderek derinleşen devasa gelir uçurumlarını tersine çevirecek yeni bir söylem oluşturmak. Tartışmanın son kırk yılda gelir eşitsizliğinde görülen sarsıcı artışa, özellikle de üniversite mezunu olmayan işçilerin, en başta da erkeklerin düşen ücretlerine odaklanmasını bekliyordum.

Ama nedense kimse üniversite mezunu olmayan işçilerin ücretlerindeki durağanlık ve düşüş hakkında yorum yapmıyordu. Küçük şehirlerde yaşayanlarla büyük metropollerde yaşayanlar arasındaki eşitsizliğin nasıl tırmandığına dair yorum yapan da yoktu. Herkes cinsiyet, ırk ve cinsel azınlıkları etkileyen eşitsizliklerden bahsediyordu. Elbette bunların hepsi önemli konulardı

ancak amaç genel düzeyde artan eşitsizliği anlamaksa meselenin büyük kısmının üniversite mezunu olmayan Amerikalıların işleri ve fırsatlarıyla ilgili olduğu da ortadaydı.

Boston'a dönüş yolunda Amerikan siyasi eğilimlerine dair huzursuzluğumu iyice pekiştiren başka bir olay daha yaşandı. Uçağımın bir saat rötarlı olduğunu görünce bir şeyler içmeye karar verdim. Biniş kapısının yanındaki barda tek boş yer, benim yaşlarımda iriyarı bir beyefendinin yanındaydı. Biramı sipariş ederken bana benim uçağımın da rötar yapıp yapmadığını sordu. Hüzünlü bir ifadeyle başımı salladım ama durumun çok da kötü olmadığını söyledim. Bunun üzerine futboldan konuşmaya başladı. Bu konuda pek bilgi sahibi olmasam da bu dikkat dağıtıcı sohbetten memnundum. Sonraki bir saat boyunca da konudan konuya geçerek uçak yolculuğunun sıkıntıları, bira, onun işlettiği küçük dükkânın zorlukları, siyaset ve neyse ki futboldan biraz daha fazlasını bildiğim basketbol hakkında sohbete devam ettik.

Eğitim düzeyi, mesleği ve ilgi alanları benimkinden bu kadar farklı biriyle sohbet etmenin benim için ne kadar nadir bir olay haline geldiğini sonradan fark edebildim. Bunun üzerine yanımda doktoralı, benimkine benzer bir mesleği (akademisyen, finans uzmanı, danışman, avukat vb.) olan biri otursaydı ne olurdu diye düşünmeye başladım. Sohbeti başlatmak için kimi seçerdim? Katıldığım çalıştaydaki diğer katılımcılar kimi seçerdi? Cevap aslında çok belliydi ve bu durum, üniversite eğitimi almış birçok politikacı, eylemci ve kamu görevlisinin beden işçilerinin içinde bulunduğu zor durumu neden öncelikli bir mesele olarak görmediğiyle hiç de ilgisiz değildi.

Daha sonra bu tercihi biraz süsleyerek çeşitli konferanslarda arkadaşlarıma ve katılımcılara sundum: Havaalanında mahsur kaldığınızı hayal edin. Bir yanınızda uzak bir ülkeden (Çin, Hindistan, Brezilya, Nijerya) doktoralı bir profesyonel, diğer yanınızda lise mezunu bir Amerikalı oturuyor. Önünüzdeki bir saati hangisiyle sohbet ederek geçirmeyi tercih ederdiniz? Birçoğu bunu retorik bir soru olarak algıladı çünkü cevap yine son derece açıktı.

Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan eğitimdeki ayrışmanın doğal hiçbir yanı yoktur. Aksine söz konusu tablo sanayi sonrası siyaset için geniş kapsamlı sonuçları olan bir gerçekliğe

dönüşmüş, topluluklar arasındaki ve ülke içindeki bağların zayıflamasının sembolü olmuştur. Bu ayrımcılık iyi eğitimli kesimin siyasi olarak daha etkili ve iddialı hale geldikçe, daha düşük eğitim seviyesine sahip kişilerin sıkıntılarını daha az anlamaya başlamasını da açıklayabilir. Tüm bunlar sol eğilimli, iyi eğitimli liberal seçkinlerin, geçmişteki başarılarını sağlayan liberalizmin ilkelerinden nasıl sapmaya başladıklarının hikâyesinin önemli bir parçasıdır.

Bu bölümde yüksek eğitimli uzmanların etkinlik kazandığı ve üniversite mezunlarının baskın bir konum elde ettiği liberal düzenin gerek Amerika Birleşik Devletleri'nde gerekse sanayileşmiş dünyanın geri kalanında nasıl ortaya çıktığı ele alınıyor. Üniversite mezunlarının siyasi yükselişi, bu kesimin sayısındaki olağanüstü artışla ilişkilidir. Daha da önemlisi söz konusu durum, otomasyon, üretimin ülke dışına taşınması, küreselleşme ve benzeri sektörel eğilimlerin üniversite mezunu olmayan işçiler için nitelikli iş olanaklarını daraltmasına karşılık, üniversite mezunlarının ekonomideki kendi meteorik yükselişlerinden beslenen ve giderek artan toplumsal statülerinin bir sonucudur. Üniversite mezunları siyasi yönden güçlendikçe coğrafi konumları ve toplumsal yaşamlarında daha az eğitimli kesimden daha da uzaklaştı, böylece bu kesimin sorunlarına empati kurma yetenekleri azaldı ve iki grup arasında büyük bir kültürel uçurum oluştu. Bu süreçte, üniversite mezunları ile teknoloji sektörünün farklı kesimleri arasında kurulan ittifak, eğitim düzeyi daha düşük kesimin ekonomik önceliklerine tamamen sırtını dönerek odağını kültürel ve küresel meselelere çevirdi. Sonuç olarak hem soldan hem de sağdan destek bulan kültürel siyaset, işçi sınıfını daha da yabancılaştırdı.

Yeni bir seçkin türünün yükselişi

Amerika Birleşik Devletleri'nde ve diğer sanayileşmiş ülkelerde siyaset hiçbir zaman tam anlamıyla demokratik olmadı. Siyasetçiler ve nüfuz sahibi kişiler de halkın sorunlarını hiçbir zaman gerçek anlamda özümseyemedi. Ancak yirminci yüzyılda Amerikan siyaseti, birçok grubun kendi önem verdiği meselelerde etkili olabilmek için rekabet ettiği belirli bir çoğulculuk geliştirdi. Elbette

ki büyük şirket sahipleri, yöneticiler ve zenginler son derece güçlüydü ancak sendikalar, yerel topluluklar ve çeşitli çıkar grupları da önemli bir etkiye sahipti. Birleşik Otomotiv İşçileri (UAW), Amerika Tabipler Birliği (AMA) ve otomotiv ve ilaç şirketlerine karşı mücadele eden Ralph Nader ve "baskıncıları" hatırlayın.

Yüksek eğitimli uzmanların da her zaman belli ölçüde gücü olmuştur. Önde gelen bir hekim, şair ve yazar olarak bu sınıfın yetkin bir üyesi ve gelecekteki Yüksek Mahkeme Yargıcı Oliver Wendell Holmes Jr.'ın babası olan Oliver Wendell Holmes Sr. tarafından ortaya atılan "Boston Brahmin" terimi bir yüzyıldan uzun bir süredir Amerikan kültürünün bir parçasıdır. Brahmin aileleri yalnızca zenginlikleri ve sömürge dönemlerine dayanan soylarıyla değil, aldıkları seçkin eğitim ve uzmanlık iddiaları sayesinde de nüfuz elde ettiler. Örneğin New Deal ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında bu tür bir uzmanlık büyük bir rağbet görmüş, sahiplerine önemli bir statü kazandırmıştı. Ancak eğitimli sınıfın gücü koşulluydu ve diğer gruplarla kurduğu koalisyona bağlıydı. Örneğin, New Deal ve savaş sonrası ilk on yıllarda, yüksek eğitimli uzmanların bir kısmı, örgütlü işçilerle güç birliği yaptıkları için siyaset üzerinde etkili olabilmişlerdir.

Sanayi sonrası dönemde yüksek eğitimli kesim özerk, daha kalabalık ve daha güçlü bir seçkin tabakaya dönüştü. "Seçkin" terimi her ne kadar sosyal bilimlerde ve kamusal tartışmalarda aşırı kullanılıyor olsa da hâlâ yüksek prestije, sosyal statüye ve siyasi güce sahip (belli ölçüde) tutarlı bir grubu tanımlıyor. "İktidar seçkini" kavramı, Amerikalı sosyolog C. Wright Mills tarafından, "Amerikan toplumunda deyim yerindeyse sıradan kadın ve erkeklerin gündelik dünyasına tepeden bakabildikleri ve kararlarıyla bu dünyayı büyük ölçüde etkileyebildikleri mevkileri işgal edenleri" tanımlamak için ortaya atıldı. Bu tanıma göre, bazı eğitimli kesimler gerçekten de bir iktidar seçkinine –kısaca seçkin– dönüştü. Onların yükselişi, sanayi sonrası siyasetin belirleyici özelliğidir. Ancak bu hikâye yalnızca daha eğitimli olanların toplumun geri kalanına göre daha etkili hale gelmesinden ibaret değildir çünkü yükseköğrenim görmüş olanlar da bu süreçte temelden değişti.

"Kamu sorumluluğu kapsamında değişim"

Liberal fikirler on dokuzuncu yüzyıl boyunca Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yayılmaya başladı. Avrupa'da oy hakkının genişletilmesi, toprak sahipleri ve sanayicilerin orta sınıfa ve işçilere iyilik olsun diye sundukları bir lütuf değildi. Aksine, bu tavizleri vermelerini tetikleyen şey devrim tehdidi ya da en azından ağır maliyetli bir huzursuzluk ihtimaliydi. Bununla birlikte, (Dördüncü Bölüm'de açıkladığım üzere) liberal fikirler de büyük önem taşıyordu. Yoksullara beşinci sınıf vatandaş muamelesi yaparken evrensel haklardan bahsetmek artık eskisi kadar savunulabilir bir durum değildi. Liberal fikirler, kadınlar da dahil, haklarından mahrum bırakılmış kesimlerin kendi taleplerini dile getirmelerini ve bu uğurda mücadele etmelerini sağlayacak bir ifade alanı yaratması bakımından hayati önem taşıyordu. Ayrıca, devlet kurumlarının vatandaşları hava kirliliği, hastalık veya ekonomik zorluklardan kaynaklanan risklere karşı koruması gerektiğine dair yeni ortaya çıkan anlayış açısından da önemliydi.

Yirminci yüzyıldan önce liberalizm ne Avrupa'da ne de Amerika Birleşik Devletleri'nde tek ve rakipsiz bir yönetim felsefesi olmadı. Güçlü muhafazakâr çıkarlarla mücadele etmek zorundaydı. Ünlü Alman Şansölyesi Otto von Bismarck'ın "devlet sosyalizmi" reformları, sağlık sigortası, emeklilik ve işçi koruması gibi liberal fikirlerin bazı temel ilkelerini kurumsallaştırdığı için özellikle dikkat çekicidir. Bismarck, bu politikalarını şöyle ifade ediyordu:

> İşçinin asıl sıkıntısı, yaşamının güvencesiz olmasıdır; her zaman bir işinin olacağından ve sağlıklı bir yaşam süreceğinden emin değildir ve günün birinde yaşlanıp çalışamayacak duruma geleceğini öngörür. Uzun süreli bir hastalık nedeniyle de olsa yoksulluğa düşerse tamamen çaresiz kalır ve kendi kaderine terk edilir. Ve o güne dek ne kadar sadakatle ve gayretle çalışmış olursa olsun toplum ona karşı, yoksullara yapılan sıradan yardımlar dışında gerçek bir yükümlülük üstlenmez.

Ancak Bismarck, işçi sınıfına geniş bireysel özgürlükler tanınmasına ve gerçek bir özyönetim imkânı verilmesine karşı çıkan,

son derece paternalist ve antiliberal bir strateji izliyordu. Bu doğrultuda bir yandan sosyal demokratları baskı altına alırken diğer yandan Katolik karşıtı bir Kulturkampf yürüttü. Her şeye rağmen reformları, esasen liberal fikirlere bir tepki ve kısmi bir taviz niteliği taşıdığı için, güçlü muhafazakâr izler barındırsa da liberal düşüncenin bir uzantısıydı.

Durum, birçok reformun "tek millet muhafazakârlığı" bayrağı altında bizzat muhafazakârlar tarafından yürütüldüğü Britanya'da veya yeni kurumların inşa sürecinde liberal ve muhafazakâr fikirlerin yanı sıra merkezileştirme ve merkezsizleştirme çabalarının sıklıkla çatıştığı ve iç içe geçtiği Amerika Birleşik Devletleri'nde de pek farklı değildi.

New Deal, Amerika Birleşik Devletleri'nde liberal bir düzenin ortaya çıkışında dönüm noktası oldu. İlerici Dönem ise, özellikle antitröst yasalarında önemli düzenlemelere gidilmesini, bunun yanı sıra senatörlerin doğrudan seçilmesiyle daha temsili bir demokrasiye geçişte önemli adımlar atılmasını sağlamıştı. Liberal fikirlere dayanan net bir yönetim felsefesi ancak Franklin D. Roosevelt'in, ülkenin kuruluşundan beri tanık olduğu en derin resesyon olan Büyük Buhran'ın yanı sıra faşizm ve komünizm hayaletleriyle de mücadele etmek zorunda kaldığı bir dönemde gerçekleşebildi. New Deal bu akıma karşı, temel özgürlüklere ve dezavantajlı, ezilmiş kesimlere yardım etme taahhüdü gibi liberalizmin temel ilkelerine dayanan yeni bir felsefe ortaya koydu. Lyndon Johnson'ın başkan yardımcısı Hubert Humphrey'in ifadesiyle: "New Deal, kamu sorumluluğu kapsamındaki bir değişimdi" ve yeni filizlenen liberal düzenin yönetim felsefesi de tam olarak buydu.

Kendisi de –Delano, Brinley ve Lyman gibi– seçkin Brahmin ailelerinin soyundan gelen Roosevelt, Amerikan kurumlarını altüst etmek için başkan olmamıştı. Bazılarının onu itham ettiği gibi "sınıfına ihanet eden" birine dönüşmesi bir tercihten çok, bir zorunluluğun sonucuydu.

Roosevelt miras aldığı zorlu koşullara, yeni bir kurumsal yapı inşa etmek için adımlar atarak yanıt verdi. Gündemini destekleyen üç temel unsur vardı. Birincisi, Roosevelt'in uzun başkanlığı döneminde, özellikle sendikalara katılma, toplu pazarlık yapma ve grev haklarını güvence altına alan 1935 Wagner Yasası'yla önemli

ilerlemeler kaydeden işçi hareketiydi. Yasa aynı zamanda adil işgücü uygulamalarını da tesis etti. İkinci unsur, ırk ve ayrımcılık konularında tavizler karşılığında Roosevelt'e destek veren ve tarım ürünlerinin fiyatlarını istikrarlı bir düzeye getirip yükseltmek için çıkarılan Tarım Düzenleme Yasası (AAA) gibi onun en önemli yasal düzenlemelerinin şekillenmesinde rol oynayan Güneyli Demokratlardan ("Dixiecrats") oluşuyordu. Üçüncüsü ise Roosevelt'in sol eğilimli, yüksek eğitimli uzmanlardan oluşan "beyin takımıydı."

Güneyli Demokratlar ve işçi hareketi başlangıçta en güçlü iki temel unsurdu. Ancak uzmanlar daha kalıcı oldu. Demokrat Parti'nin Güney üzerindeki hâkimiyeti ve bununla birlikte Dixiecratların etkisi en nihayetinde zayıfladı. İşçi sınıfının gücü, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, özellikle de sendikaların denetimsiz grev, dayanışma grevi ve ikincil boykot düzenleyebilmesini, bunun yanı sıra yalnızca sendika üyelerinin işe alınabildiği "kapalı işyeri" sistemini dayatma yetkisini kısıtlayan 1947 Taft-Hartley Yasası ile kısmen sınırlandırıldı. Taft-Hartley ayrıca, ülke çapında "çalışma hakkı" yasalarının önünü açarak sendikaların gücünü daha da kısıtladı. Buna karşılık uzmanların erişim alanı, İkinci Dünya Savaşı'nın seferberlik, planlama ve idaresiyle birlikte daha da genişledi. Kennedy-Johnson yönetimi sırasında, Kennedy'nin genç, zeki ve hırslı uzmanlardan oluşan "en iyiler ve en zekiler" beyin takımıyla birlikte daha da rağbet görmeye başladı.

New Deal, hem ürün hem de işgücü piyasalarındaki dizginlenemeyen rekabeti kısıtlayan 1933 Ulusal Sanayi Kurtarma Yasası, Sosyal Güvenlik programını başlatan 1935 Sosyal Güvenlik Yasası, Tarım Düzenleme Yasası (AAA) gibi dönüm noktası niteliğindeki yasalarla ve bu düzenlemeleri ve idari işleri yürütmek için kurulan "birçok kısaltmayla anılan sayısız kurum" istikrar ve adaletin sağlanabilmesi için piyasa ekonomisinin düzenlenmesi gerektiğini kabul etti. Bu düzenlemelerin itici gücü, güçsüzleri korumaktı ve bu liberal bir fikirdi. İyileşme ve ekonomik büyümenin itici gücü, piyasa dinamiklerinin işçileri ve çiftçileri çok geride bırakmasını önlemeyi amaçlayan düzenlemelerle şekillendirilmiş, regüle edilmiş piyasalar olacaktı ki bu da liberalizmin bir başka temel fikrini yansıtıyordu. Roosevelt'in reformlarını sunma biçimi, faşizm

ve komünizme karşı demokratik bir alternatifti ve bu da temel bir liberal fikirdi. Ortaya çıkan idari devlet uzmanlığa da büyük önem vermişti, bu durum liberalizmin ilerlemeye ve bilime verdiği önemle örtüşüyordu.

İkinci Dünya Savaşı seferberliği ve hükümetin bu süreçteki kritik rolü, yalnızca uzmanların rolünü değil, aynı zamanda Büyük Buhran'la mücadele kapsamında New Deal'in benimsediği politikaları daha da perçinledi. Bu fikirler, ülkenin yönetim felsefesinin temel taşları oldu. Öyle ki Cumhuriyetçiler bile bu fikirlerin özüne uymak durumunda kaldı. Dwight D. Eisenhower, New Deal'in getirdiği birçok düzenleyici yaklaşımı ve hedefi kabul ettiğini vurgulamak için kendini "modern Cumhuriyetçi" olarak tanımladı. Demokrat siyasetçiler ve aktivistler için tam bir provokatör sayılan Richard Nixon bile idari devleti inşa etmek ve güçlendirmek konusunda Roosevelt ve Eisenhower'ın izinden gitti. Kritik düzenlemelerin mimarları ve uygulayıcıları olarak benzer bir uzman kadrosuna güvendi.

Liberalizm, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sının genelinde görüldüğünün aksine, artık suistimalleri kınayan, iyileştirmeler talep eden bir muhalefet hareketi olmaktan çıkmıştı. Bismarck dönemi Almanya'sında ve İlerici Dönem öncesi Amerika Birleşik Devletleri'nde görüldüğü gibi, artık yalnızca muhafazakârlarla iktidarı paylaşmakla yetinmiyordu. Muhafazakâr Amerikalı eleştirmen Stanton Evans'ın 1965'te belirttiği gibi: "Liberal düzenin en önemli özelliği, kontrolün kendi elinde olmasıdır." Evans'ın kastettiği elbette, bu bölümün başında ünlü edebiyat eleştirmeni Lionel Trilling'in sözlerinde de gördüğümüz üzere, sol eğilimli liberalizmdi.

Ancak liberalizmin önünde büyük zorluklar vardı. Bireysel hakları ve ilerlemeyi savunmak, antiliberal politikaları eleştirmek yeterli değildi. Liberalizm, iktidar için olgunluğa erişmek zorundaydı. Peki bu gündemi kim belirleyecekti?

Siyaset şekil değiştiriyor

Yüksek eğitimli Amerikalılar tarafından icra edilen mesleki uzmanlık, yalnızca Roosevelt'in beyin takımına yetki vermesi ya da Kennedy'nin en yetenekli ve zeki kişilere güvenmesiyle odak

noktasına oturmadı. Bu değişim aynı zamanda eğitimin toplum içinde gelişen rolünü de yansıtıyordu.

1949'da dört yıllık üniversite diplomasına sahip 5,4 milyon Amerikalı varken bugün bu sayı neredeyse 93 milyona ulaşmış durumda. Bu sayısal artış bile tek başına bu kesime daha fazla güç kazandırmaya yeter. Ancak bu durum meselenin yalnızca bir boyutudur, özellikle de üniversite eğitimi genelde bilgiye ve bilime saygı, daha kozmopolit bir dünya görüşü, etkili sosyal çevrelerle kurulan yeni bağlantılar ve değerli sosyal ve teknik beceriler gibi ortak değerler ve ilgi alanları da sağladığı için. Dolayısıyla üniversite ortak düşünce ve tercihlere sahip bir grubun oluşmasında doğal bir kanal görevi görür.

Eğitimli kişilerin statüsündeki yükseliş ise sayısal artıştan daha önemlidir. Batı'nın genelinde, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nde zenginlik toplumsal statü doğurur. Toplumsal statünün (ve trajedinin) parayı takip ettiği *Muhteşem Gatsby*'nin hâlâ ikonik bir Amerikan romanı olarak görülmesine şaşmamak gerekir.

Üniversite eğitimi almış çalışanların gelirleri son seksen yılda önemli ölçüde arttı. 1939'da, ortalama bir üniversite mezunu, ortalama bir lise mezunundan yaklaşık yüzde 66 daha fazla kazanıyordu. İmalat sektöründeki beden işçilerinin ücretlerindeki hızlı artışla (bkz. Dördüncü Bölüm), üniversite mezunu olmayan işçilerin ekonomik fırsatları iyileşti ve bu fark 1979'da yüzde 47'ye düştü. O zamandan beri de yeniden yükseldi. Bugün, üniversite mezunu işçiler, lise mezunu Amerikalılardan neredeyse yüzde 90 daha fazla kazanıyor.

Üniversite mezunu olan ve olmayan ayrımı bu farklılığın gerçek boyutunu gizleyebilir. Bunun yerine beden işçilerinin (mavi yakalı imalat, inşaat, nakliye, temizlik ve büro çalışanlarının yanı sıra elektrikçi, marangoz ve tesisatçı gibi zanaatkârların ortalaması alınarak hesaplanan) ortalama kazançları mühendislik, yöneticilik, tıp, hukuk, muhasebe ve ekonomi gibi meslek gruplarının kazançlarıyla kıyaslandığında aradaki uçurumun çok daha belirgin olduğu görülür. Bu gruplar arasındaki gelir farkı 1939'da yüzde 78'ken 1979'da yüzde 52'ye düşmüş, günümüzde ise yüzde 110'a ulaşmıştır. Bu durum, bir yandan nitelikli üniversite diplomasına ve analitik eğitime sahip kişiler için ortaya çıkan sayısız ekonomik

fırsatı yansıtırken, diğer yandan beden işçileri için azalan gelecek beklentilerini ortaya koyar.

Üniversite diploması olan ve olmayan işçiler ya da beden işçileri ve profesyonel meslek sahipleri arasındaki bu derin uçurum, yalnızca yaşam tarzlarının farklılaşmasına değil, toplumsal statüde de büyük bir değişime işaret ediyordu. Bu durum, ekonomik başarıyı yeteneğin hak edilmiş ödülü, bir "mükâfat" olarak gören Amerikan kültürünün meritokratik eğilimiyle daha da şiddetlendi. Ekonomik servetin teknik becerilere ve eğitime sahip kişilere yönelmesiyle birlikte bu bakış açısı daha da yerleşti ve bu kopuşun temelini meritokraside gören açıklamaları daha makul hale getirdi. Birçok Amerikalının gözünde (zorluklar içindeki topluluklar için her zaman geçerli olmasa da) yüksek ücret alanlar bu kazancı hak ediyordu. Diğerleri ise daha fazla azimle benzer yatırımlar yaparak bu yüksek ücretli mesleklere geçebilirdi.

Anket yanıtları, prestijin artık iyi eğitimli iş insanları, bilgisayar programcıları, yönetim danışmanları, bankacılar, cerrahlar ve avukatlarda toplandığını gösteriyor. Hem ABD'de hem de Birleşik Krallık'ta insanlar, tezgâhtarlık, taksi şoförlüğü ve aşçılık gibi mesleklere 1940'ların sonlarına kıyasla daha düşük prestij atfediyor.

Mavi ve beyaz yakalı işler arasında giderek büyüyen bu uçurum, Altıncı Bölüm'de detaylarıyla ele aldığım ekonomik değişimlerin bir sonucudur. Dijital teknolojiler, profesyonel mesleklere ve üniversite mezunu işgücüne talebi artırdı. Hepimizin bildiği gibi, ilk bilgisayarlar esasen üniversite mezunları tarafından kullanıldı ve onlara envanter kontrolü, finansal planlama, tasarım ve iletişim gibi alanlarda daha önce mümkün olmayan sofistike işleri yapma imkânı sağladı. Daha da önemlisi bu eğilimler dijital araçların fabrikalardaki fiziksel görevlerin yanı sıra sekreterlik, temel muhasebe ve satış gibi genellikle üniversite mezunu olmayanların yürüttüğü bazı ofis içi işleri de otomatikleştirmesiyle iyice belirginleşti. Üniversite mezunu olmayanların toplumsal statüsüne asıl darbeyi vuran bu otomasyon hamlesi oldu. Üniversite mezunu olmayan Amerikalılar, yalnızca üniversite mezunlarının kendilerini geride bırakmasını izlemekle kalmadılar, aynı zamanda kendi işlerinin ortadan kayboluşuna ve kazançlarının düşmesine de tanık oldular.

Baumol'un maliyet hastalığının da buna katkısı oldu. Ekonomi, üniversite mezunlarının becerilerine daha fazla ihtiyaç duyulan sağlık, eğitim ve yönetim gibi hizmetlere doğru kaydı. Bu durum, kişisel bilgisayarlar ve otomasyonla birleşerek daha az eğitimli olanların ekonomik ve toplumsal statüsünü düşürürken, üniversite mezunlarının prestijini ve etkisini kat kat artırdı.

Her sınıflandırma bir toplumsal yapıdır. Sürekli olarak birbirimizi sınıflandırır, farklılıklarımızı kendi ürettiğimiz bu yapılar aracılığıyla yorumlarız. Gerçekte üniversite mezunu iki insan asla aynı değildir, lise mezunu iki işçi de birbirine benzemez. Dolayısıyla, üniversite mezunu olan ve olmayan Amerikalılardan bahsettiğimizde, meseleyi büyük ölçüde basitleştirmiş oluyoruz. Öte yandan, farklı gruplar kendilerini diğerlerinden ayıran daha ortak özellikler edinmeye başladıkça, bu sınıflandırmalar gerçek bir anlam kazanır. İçinde bulunduğumuz dönem, tam da böyle bir toplumsal değişime tanık oldu.

1950'lerde, üniversite mezunu olan ve olmayanların dünyaya bakış açılarında birçok ortak nokta vardı. Sonraki yetmiş yılda bu iki grup arasında göç, ibadethanelere katılım, medyaya duyulan güven ve küresel önceliklerin yerel ve ulusal önceliklere kıyasla görece önemi gibi konularda çatlaklar oluştu. Ayrıca bu iki grup ortalama yaşam süresi, sağlık, evlilik ve boşanma oranları ve yaşam memnuniyeti açısından da birbirinden koptu. Hatta eşcinsellik gibi artık bir görüş ayrılığının kalmadığı konularda bile, trans haklarına yönelik tutumlarda olduğu gibi yeni kopuşlar yaşanmaya başladı.

New Deal'in üç temel unsuru olan işçiler, Güneyli Demokratlar ve sol eğilimli üniversite mezunu profesyonellerle entelektüellerin hem siyasi nüfuzları hem de görüş ve değerleri açısından birbirlerinden uzaklaşmaya başlamasıyla birlikte kültürel tutumlar daha da önem kazandı.

Terk edilen işçi sınıfı

1960'lardan itibaren, üniversite mezunu olan ve olmayanların deneyimleri de tıpkı inançları gibi birbirinden uzaklaşmaya başladı. İkinci Dünya Savaşı sırasında askerlik çağındaki Amerikalı

erkeklerin neredeyse yüzde 80'i savaşa gitmiş, farklı eğitim düzeylerinden insanlar omuz omuza savaşmıştı. Hatta o dönemde üniversite mezunlarının orduya katılım oranı da olmayanlara göre daha yüksekti. Ancak 1950'lerin başındaki Kore Savaşı'yla durum tamamen değişti. Yeni politikalarla birlikte üniversite öğrencilerinin büyük kısmına askerlik hizmetini erteleme imkânı tanındı. Vietnam Savaşı'yla ise bu kopuş çok daha derinleşecekti.

İşçi hareketi liderlerinin çoğu savaşa cephe almamıştı. Bunun bir nedeni, savaşa işgücü yanlısı olarak görülen Başkan Lyndon Johnson'ın öncülük etmesi, bir diğer nedeni ise ABD işçi hareketi liderliğinin genel olarak anti-komünist ve vatansever olmasıydı. Üniversite öğrencileri ise çok farklı bir duruş sergiliyordu.

Kampüsteki savaş karşıtı protestolar 1964'te başladı, 1960'ların sonu ile 1970'lerin başında ise birçok üniversitede süreklilik kazandı. Öğrencilerin çoğu bu protestoları, gereksiz ve emperyalist bir savaşa karşı ilkeli bir duruş olarak görürken işçilerin gözünde bu, öğrencilerin Vietnam'da savaşmaktan kaçma çabasıydı. Gerçekse arada bir yerdeydi. Öğrenciler Hindiçin ormanlarında savaşma fikrinden nefret ediyordu ve gençlerin askerlik tecili alabilmek için üniversitelere akın etmesiyle kayıt oranları da hızla arttı. 1970'lerin sonlarında, üniversite mezunu erkeklerin askerlik yapma olasılığı, mezun olmayanlara göre yalnızca üçte bir düzeyindeydi. Bu dönemde işgücü sorunları, eşitsizlik ve istihdam gibi solun geleneksel gündemleri yerine kimlik ve kendini ifade etme meselelerine öncelik veren "yeni sol fikirlerin" kampüslerde popülerleşmesi öğrencilerle işçiler arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi. Uzun süredir biriken bu gerilim, 1970'te New York'ta inşaat işçilerinin savaş karşıtı protestoculara saldırdığı Hard Hat Riot (Baret İsyanı) ile doruk noktasına ulaştı.

Bu olaylar çok daha büyük bir değişimin habercisiydi: ABD'de sol eğilimli liberalizmin kalesi olan Demokrat Parti'nin –ve diğer sanayileşmiş ülkelerdeki benzer merkez sol partilerin– dönüşümü.

New Deal'den en azından 1970'lere kadar, Demokrat Parti beden işçileriyle sendikalı işçilerin eviydi. Sendikaları güçlendirmek Roosevelt'in temel politikalarından biriydi ve Demokratlar bu çabaları 1950'lerle 60'larda da sürdürdüler. Demokratların Wagner Yasası sendikaların gücünü genişletirken Cumhuriyetçi bir senatör

ve Cumhuriyetçi bir kongre üyesinin hazırladığı Taft–Hartley Yasası'yla bu güç kısıtlandı. Yasa, Demokrat Başkan Harry Truman tarafından veto edildi ancak bazı Demokratların desteğiyle veto geçersiz kılındı. Bu arka plan göz önüne alındığında, üniversite mezunu olmayan Amerikalıların Demokrat Parti'ye oy verme olasılığı çok daha yüksekti ve 1970'lerde, bunların yaklaşık yüzde 60'ı Demokrat Parti'ye oy verdi. Üniversite mezunları açısından bu oran yalnızca yüzde 44'tü.

Bugün gelinen noktada durum tam tersidir. Demokrat Parti üniversite mezunu olmayan Amerikalıların yalnızca yüzde 48'inden oy alabilirken üniversite mezunlarının oylarının yüzde 60'ını alarak bu kesimde belirgin bir üstünlük sağlamış durumda.

Benzer eğilimleri sanayileşmiş dünyanın her yerinde görebiliyoruz. Birleşik Krallık'ta 1970'lerde üniversite mezunlarının yaklaşık yüzde 23'ü merkez sol İşçi Partisi'ne oy vermişti. Bu oran bugün yüzde 43'tür. Benzer bir eğilim gösteren Fransa'da da sosyalistleri ve diğer sol partileri destekleyen üniversite mezunlarının oranı yüzde 48'den bugün yüzde 62'ye yükseldi. Almanya'da ise dönüşüm çok daha çarpıcıdır: 1970'lerde üniversite mezunlarının yalnızca yüzde 29'u sol partilere oy verirken günümüzde bu oran yüzde 52'ye ulaştı.

Bu küresel eğilim, sanayi siyasetinin gerilemesi ve sanayi sonrası bölünmelerin yükselişinden kaynaklanıyor. Öte yandan sol eğilimli partiler de değişti.

Yakın tarihli bir araştırma, eğitim düzeyi daha düşük Amerikalıların ekonomi politikası tercihleriyle Demokrat Parti arasında dikkate değer bir uzaklaşma olduğunu, bununla birlikte partinin (ve meclis üyelerinin) tutumlarıyla üniversite mezunlarının desteklediği politikalar arasında eşzamanlı bir yakınlaşma yaşandığını ortaya koyuyor. Eğitim düzeyi düşük kesim, sürekli olarak asgari ücretin yükseltilmesini, sendika gücünün artırılmasını, sınırsız ve ucuz ithalat akışına karşı korumacı önlemler ve istihdam odaklı programlar talep ediyor. Üniversite mezunu Amerikalılar, dezavantajlı kesimlere yardım edilmesine karşı çıkmasalar da bu hedefe ulaşmak için vergilendirme ve harcama politikalarının kullanılmasını tercih ediyorlar. Eski politikalar 1950'ler, 60'lar ve 70'lerde Demokrat meclis üyeleri tarafından destekleniyordu.

Ancak 1970'lerin sonlarından itibaren Demokrat Parti'nin odağı bu tür politikalardan, vergilendirme ve harcamalara kaydı. Sonuç olarak eğitim düzeyi düşük işçi sınıfı Amerikalıların beklentileri ile Demokrat Parti'nin vaatleri arasında gözle görülür bir uçurum oluştu.

Tahmin edilebileceği üzere, bu dönüşüm partinin yapısında ve destek kaynaklarında meydana gelen diğer önemli değişikliklerle de çakıştı. Parti artık üniversite mezunlarının sayıca daha fazla olduğu coğrafi bölgelerden çok daha fazla bağış alıyor ve bu da partinin gerçekten de lisans ve lisansüstü eğitim almış Amerikalıların partisine dönüştüğünü gösteriyor.

Parti liderliğinin geçmişi de dönüştü. Gördüğümüz üzere sol eğilimli uzmanlar New Deal koalisyonunun ve Kennedy-Johnson yönetiminin değişmez bir parçasıydı. Ancak Ivy League mezunlarının Cumhuriyetçi meclis üyeleri arasında daha sık görülmesi muhtemeldi. 1940'lardan 1970'lerin ortalarına kadar, Cumhuriyetçi kongre üyelerinin yaklaşık yüzde 30'u Ivy League mezunuydu. Demokratlar içinse bu oran yüzde 20'nin altındaydı. Bu tablo da tersine döndü. Günümüzde meclis üyelerinin yüzde 30'dan fazlası Ivy League üniversitelerinden gelen Demokrat Parti, artık bu okullardan mezun uzmanların partisidir. Cumhuriyetçilerde ise bu oran tek haneli rakamlara geriledi. Benzer eğilimler senatörler için de geçerli.

Değişim, Watergate skandalının ardından seçilen yeni, genç ve yüksek eğitimli Demokratlardan oluşan "Watergate bebeleriyle" başladı. Bu değişim, Demokrat politikalarına "modern düşünce" aşılamayı amaçlayan ve özellikle Bill Clinton'ın başkanlığı döneminde etkili olan Demokratik Liderlik Konseyi'nin (DLC) kurulmasıyla hızlandı. DLC, asgari ücretlere, ticaret korumacılığına ve kamu işleri programlarına karşıydı. Örneğin, kurucu üyelerinden birinin ifadesiyle "Sözün özü, ülke ve ekonomi değişmişti ve New Deal döneminde çok büyük önem taşıyan asgari ücret, artık çalışan yoksullara yardım etmenin etkili bir yolu olmaktan çıkmıştı." DLC'nin korumacılık ve kamu çalışmaları programları hakkındaki görüşleri de benzerdi.

Bu süre zarfında, daha az eğitimli kesimin tercihleri gözle görülür ölçüde tutarlı kaldı. Demokrat Parti ile bu tercihler arasında

giderek büyüyen uçurum, ülkenin refahını korumak konusunda eskiden Demokrat Parti'nin daha başarılı olduğunu söyleyen işçi sınıfı Amerikalıların dikkatinden kaçmadı. Ama artık böyle düşünmüyorlar.

2016 ve 2020'de Demokrat başkan adayı olan Senatör Bernie Sanders, 2024 genel seçimlerinden sonra X'deki paylaşımında bunu şöyle ifade etmişti: "İşçi sınıfını terk eden bir Demokrat Parti'nin, işçi sınıfının da onları terk ettiğini fark etmesi pek de şaşırtıcı olmamalı." Aynı durum yalnızca ABD'deki Demokratlar için değil, sol partilerin çoğu için de geçerlidir.

Demokratlarla işçi sınıfı arasındaki ayrışma, kültürel meselelerde çok daha sarsıcıdır. Yakın tarihli araştırmalar, kültürel meselelerdeki tutumlarının seçmen tercihleriyle giderek daha fazla uzaklaşmasının, Demokratların düşük eğitimli Amerikalıların oylarını da kaybetmesine neden olduğunu ortaya koyuyor.

Demokrat Parti ile işçi sınıfı arasındaki kültürel ve ekonomik ayrışma bazen "kimlik siyaseti"nin yükselişine, yani etnik, dini, cinsel veya diğer kimliklere dayalı, çoğu zaman da ezilen ve ezen örneğindeki gibi, birbirinden ayrı ve karşıt görülen bir siyaset anlayışına bağlanır. Bu teşhiste doğruluk payı yüksek olsa da, kimlik siyasetinin yükselişini sanayi sonrası toplumsal dinamiklerin bir sonucu olarak da görebiliriz. Üniversite mezunlarının Sol içinde önemli bir güç olarak ortaya çıkması, diğer yandan işçi sınıfından ve toplumun geri kalanından ayrışmış olması, New Deal koalisyonu gibi geniş kesimlere hitap eden politika platformlarının sonunu getirdi. Bu politikalar yerine, ekonomik durumu iyi olan ve belirli kültürel meselelerle daha yakından ilgilenen, üniversite mezunu aktivistler arasındaki etkili alt gruplara hitap eden konuları ön plana çıkardı. Dolayısıyla kimlik siyaseti, sanayi sonrası çağı şekillendiren daha geniş ekonomik ve siyasi güçlerin bir sonucu olabilir.

Bu sırada sanayileşmiş ülkelerin çoğunda sağ da dilini ve politikalarını üniversite eğitimi almamış işçilerin görüşleriyle daha uyumlu olacak şekilde değiştirdi. Amerika'da bu değişimi açıkça dile getiren ilk önemli figür, bir dönem Başkan Richard Nixon'a danışmanlık yapan Patrick Buchanan olabilir. 1970'lerin ikinci yarısında Buchanan Cumhuriyetçilerin "refah sınıfının değil, işçi sınıfının partisi" olması gerektiğini, bunun da "Amerikan iş

dünyasına şimdiye kadar verilen neredeyse eleştirel olmayan desteğin sancılı bir şekilde yeniden değerlendirilmesiyle" başarılabileceğini savundu. Bu fikirler, 2010'ların popüler aşırı sağcı kaygılarının büyük kısmını öngörmüş bir düşünür olan Samuel Francis tarafından daha da güçlü bir şekilde dile getirildi. Buchanan'ın danışmanı olan Francis, onun fikirlerinin ötesine geçerek tercihleri ve kültürleri liberal düzen tarafından hiçe sayılan Amerikalıların yürüttüğü bir "Orta Amerika Devrimi"ni savundu.

Göç, Buchanan ve Francis için özel bir odak noktasıydı. Üniversite eğitimi alan ve almayan Amerikalılar arasında göç konusunda yaşanan görüş ayrılığı 1990'lar ve 2000'ler boyunca derinleşmeye devam etti. 1980'lerde, üniversite mezunu olsun veya olmasın, beyaz Amerikalıların yaklaşık yüzde 70'i, ülkeye yapılan genel göçün bazı yönleriyle ilgili endişeler taşıyordu. O zamandan beri bu tutumlar birbirinden uzaklaştı. 2000'lerin sonlarında, üniversite mezunu olmayan Amerikalılar temelde aynı görüşteydi (yüzde 63) ancak üniversite mezunlarının yalnızca yaklaşık yüzde 45'i bu görüşü paylaşıyordu.

Cumhuriyetçiler göçmenlik karşıtı ve din yanlısı politika pozisyonlarını benimsedikçe, işçi sınıfı Amerikalıların zihnini meşgul eden önemli meselelerle giderek daha fazla aynı çizgide buluşmaya başladılar.

Cumhuriyetçilerin bir başka stratejisi bu eğilimi daha da pekiştirdi. Genellikle işçi sınıfı seçmenlerinin ve küçük işletme sahiplerinin hassasiyetleriyle örtüşen birçok sol popülist fikir, eskiden Güneyli Demokratlardan gelirdi. Ancak Demokrat Parti'nin sivil haklar hareketini savunması ve Richard Nixon'ın ırkçı önyargıları körükleyerek Güney'deki beyaz Demokrat tabanın hoşnutsuzluğundan faydalanmayı amaçlayan "Güney stratejisi" bu durumu tersine çevirdi. Güney'deki Demokrat desteği azaldı ve düşük eğitimli seçmenlerin Cumhuriyetçi Parti'ye kayışı hızlandı.

Aynı zamanda, muhtemelen Newt Gingrich'in 1995 ile 1999 yılları arasındaki Temsilciler Meclisi Başkanlığı döneminde başladığını söyleyebileceğimiz iki parti arasındaki kutuplaşma ve partizan çekişmeler şiddetlendi. Gingrich, sağcı programcılar ve televizyon yorumcularının yardımı ve desteğiyle iki partili işbirliğini reddeden, partiler arası düşmanlığı körükleyen bir stratejiye öncülük

etti. Bu stratejinin bir parçası olarak Sağ aynı zamanda işçi sınıfı seçmenlerin Demokratlara karşı hoşnutsuzluğunu da güçlendirmeye başladı.

Özetle, 1990'lara gelindiğinde, Demokrat meclis üyelerinin çoğu prestijli üniversitelerden mezun olmuş, benzer eğitim düzeyine ve dünya görüşüne sahip seçmenlerden destek alan kişilerden oluşuyordu. Ülke genelindeki Ivy League mezunları ve lisansüstü eğitim alanların çoğunluğu tarafından güçlü bir şekilde paylaşılan bu duyarlılıklar, daha az eğitimli işçi sınıfının tercih ettiği politikalar ve kültürel duruşlarla giderek daha fazla çatışmaya başladı. Demokrat Parti, yoksul Amerikalıların durumunu iyileştirme kararlılığını sürdürse de bunu yapma biçimleri, sundukları politikalar ve kullandıkları dil, artık işçi sınıfı topluluklarında yankı bulmuyordu. Aradaki bu farklılıklar, Cumhuriyetçi fenomenler ve liderler tarafından abartıldı ve istismar edildi. Böylece solun çekirdek seçmen kitlesi, birçok işçi sınıfından Amerikalının artık gerçeklerden uzak, kültürel olarak mesafeli ve durumları için yalnızca timsah gözyaşları döken kişiler olarak gördüğü yüksek eğitimli kesim oldu.

Ayrıntılar ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşananlar, merkez sol partilerin hem kültürel konulara öncelik vermeleri hem de bu seçmenlerin arzuladığı ekonomik politikaları savunmadıkları şeklinde algılanmaları nedeniyle işçi sınıfını kaybetmeye başladığı diğer sanayileşmiş ülkelerde de yaşandı. 2010'ların ortalarına gelindiğinde, üniversite eğitimi almamış seçmenlerin Avrupa'nın büyük bir bölümünde de merkez sağ ve bazen popülist sağ partileri destekleme olasılıkları önemli ölçüde artmıştı.

"Anketler nasıl başa baş gidebilir ki?"

Demokratlar –ve diğer sanayileşmiş ülkelerdeki sol– işçi sınıfının partilerini terk etmesine neden izin verdi? Birkaç faktörün buna katkıda bulunduğu görülüyor. Birincisi, daha önce de gördüğümüz üzere, Demokrat liderlerin ve eylemcilerin değişen değerleri, ikincisi daha ayrıntılı olarak değineceğim teknolojinin rolü, üçüncüsü ise Demokrat koalisyonun üniversite mezunu kesiminin işçi sınıfıyla giderek daha az etkileşime girmesiyle ilgilidir.

Eskiden her eğitim düzeyinden Amerikalı benzer mahallelerde yaşardı. ABD mahallelerini yaklaşık dört bin kişilik nüfus sayım bölgeleri üzerinden değerlendirdiğimizde, 1960'larda ortalama bir üniversite mezununun komşularının yaklaşık yüzde 22'si üniversite mezunuydu. Bugünse bu rakam yüzde 46'dır. Bunun nedeni, üniversite mezunlarının daha pahalı banliyölere veya güvenlikli sitelere taşınması ve bunun da eğitim veya gelir düzeyine göre çok daha az karışmaya yol açmasıdır. Bu ayrışma, lisansüstü eğitimi almış kişilere baktığımızda da aynı derecede belirgindir. 1970'te, ortalama bir yüksek lisans mezununun komşularının yaklaşık yüzde 11'i de lisansüstü eğitime sahipken bugün bu rakam yüzde 22'nin üzerine çıkmıştır.

Ayrıca üniversite mezunu olanlarla olmayanlar da farklı yerlerde çalışıyorlar. Çok sayıda beden işçisinin yanı sıra üniversite eğitimi almış teknisyenler, mühendisler, muhasebeciler ve yöneticileri de bünyesinde barındıran klasik imalat firmaları eskiden bir eritme potası görevi görüyordu. Ayakta kalan imalat firmaları eğitim açısından çok daha yoğun hale geldi. Sağlık ve eğitim kurumlarının büyük kısmında bu durum daha da belirgin. Öte yandan perakende ve fast food gibi sektörler çoğunlukla düşük eğitimli işçilerden oluşuyor ve buralarda lisansüstü, hatta lisans mezunu çalışan sayısı çok az.

Zamanla toplumsal yaşamlarımız da birbirinden koptu. ABD'de evlilikler, özellikle eğitim düzeyine göre belirgin biçimde ayrışmış durumda. 1970'te bir üniversite mezununun yine üniversite mezunu biriyle evlenme olasılığı yüzde 27 iken, bugün bu oran yüzde 42'ye çıkmış durumda. Aynı dönemde, lisansüstü mezunu birinin kendisi gibi bir lisansüstü mezunuyla evlenme olasılığı yüzde 26'dan yüzde 44'e yükseldi.

Bu değişiklikler, üniversite mezunu olan ve olmayan birçok insanın artık aynı topluluğun parçası olmadığı ve sosyal ağlarını giderek daha az paylaştığı anlamına geliyor. Artık birbirlerinden uzak, ayrı dünyalarda yaşıyorlar. Topluluk bilgi, güven ve karşılıklı anlayış kanalı olduğundan, eğitim (ve gelir) düzeyine göre oluşan bu uzaklaşma güveni zedeleyerek toplumsal sorunlarımıza çözüm üretmek için gerekli olan hayati bağları kopardı. Bu durum, farklı toplulukları ve insanları, uzlaşmaya varılması ve

demokrasinin işleyişi için gerekli olan daha üst düzey (örneğin ulusal) ortak anlayışa bağlayan bağları zayıflattı. Sonuç olarak, üniversite mezunlarının daha düşük eğitimli kesimlerin endişe ve deneyimlerine kayıtsız kalma ihtimali de arttı.

Mesele yalnızca üniversite mezunları ile diğerleri arasındaki ayrışma ve kültürel değerlerin farklılaşmasından ibaret değildir. Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık dahil birçok sanayileşmiş ülkede yapılan anketler, üniversite mezunlarının eğitim düzeyi daha düşük kesimlere, yoksullar ve diğer dezavantajlı gruplardan çok daha olumsuz baktığını, hatta bu kişilerin yaşadığı zorluklardan da yine kendilerini sorumlu tuttuklarını gösteriyor. Bu eğilimler, meritokrasiye güçlü bir inanç besleyen üniversite mezunları arasında çok daha çarpıcı boyutta.

Birçok üniversitede akademisyenlerin çoğunun 2016'da Trump'a oy veren bir kişiyi bile tanımaması ve ülkenin yarısının bunu nasıl yapmış olabileceğine hayret etmesi de bu eğilimlerin bir sonucudur. Oyun yazarı Arthur Miller, 2004'te şu sözleriyle benzer bir hissiyatı dile getirmişti: "Ben tek bir Bush destekçisi bile tanımıyorken anketler nasıl başa baş gidebilir?"

Öte yandan düşük gelirli ve düşük eğitimli birçok topluluk, daha varlıklı kesimlerin önceliklerine anlam veremiyor. Dahası süslü diplomalara sahip politika yapıcıların ve devlet memurlarının kendilerini temsil etmediği düşüncesi de giderek güçleniyor.

ABD nüfusunun sol eğilimli, üniversite mezunu kesimleri arasındaki yaygın görüş, işçi sınıfının medya ve siyasi anlatılarla kandırılıp Cumhuriyetçilere destek vermeye yönlendirildiği yönünde. Bu yaklaşıma göre Demokratlar dar gelirlinin refahını artırma konusundaki sarsılmaz kararlılıklarıyla hâlâ işçi sınıfının ve yoksulların partisidir. Cumhuriyetçilerse yoksul Amerikalıların çıkarları yerine milyonerlere, milyarderlere ve vergi kesintilerine öncelik vermeyi sürdürür. Yoksul kesimlerin Demokratlar tarafından temsil edilmedikleri düşüncesi, Cumhuriyetçi milyarderlerin finanse ettiği sohbet programları sunucularının, Fox News'teki yanlış bilgilendirmelerin ve sosyal medya manipülasyonunun bir ürünü, uydurma bir görüştür. Kültürel siyasetin ateşi sol kesime kıyasla sağ kesim tarafından çok daha sık körüklendiği ve

Cumhuriyetçiler aynı zamanda (zenginlerin vergilerini düşürmek ve yoksul Amerikalılar için sağlık sigortasına karşı çıkmak gibi) işçi sınıfına zarar veren politikaları desteklediği için bu iddiada doğruluk payı vardır. Öte yandan Demokratlarla işçi sınıfı toplulukları arasındaki kopma da bir gerçektir.

İkinci ve Üçüncü Bölümlerde de belirttiğim üzere, liberalizm topluluk ve özyönetimi savunmalıdır. Özellikle de aşağıdan yukarıya doğru siyasi katılımı, toplulukların hem kendi organizasyonlarında hem de yaşamlarını etkileyen politikalarda söz sahibi olabilmesini ve farklı grupları bir araya getirebilecek üst düzey ortak kimliklerin oluşturulmasını desteklemelidir. Üniversite mezunlarının liderliğindeki Demokrat Parti ise bu ilkeleri terk ederek, yerlerine –uzmanların en iyisini bildiği ve işçi sınıfının ekonomik veya kültürel tercihlerinin dikkate alınmasına gerek olmadığı gibi– yukarıdan aşağıya bir teknokrasi yaklaşımını getirdi.

Uzmanlık ve özyönetim arasında denge kurmak en iyi koşullarda bile zordur. Para politikasının nasıl yürütüleceği, salgınlarla nasıl mücadele edileceği, hangi ilaçların işe yarayıp hangilerinin yaramayacağı gibi konularda uzmanların sahip olduğu, sıradan insanlarınsa sahip olmadığı bilgiler elbette vardır. Ne var ki teknokratların öncelikleri ile halkın tercihleri çatıştığında yalnızca ilk grubun görüşleri dikkate alınırsa, toplumsal hoşnutsuzluklar da ister istemez ortaya çıkacaktır.

Günümüzde Amerikalıların insanlara güveni 1970'lere kıyasla çok daha düşüktür. Siyasi kurumlara, medyaya ve uzmanlara da artık eskisi kadar güvenmiyorlar. Birçoğu, hükümet politikaları veya kendi hayatları üzerinde çok az kontrol sahibi olduklarını belirtiyor ve görüşlerini "meclis üyeleri bizim veya bizim gibi insanlar adına konuşmazlar" şeklinde dile getiriyorlar. Genel algı, özyönetimin temel unsurlarının feda edildiği ve yerine kayıtsız bir teknokrasinin geçtiği yönünde.

Dayanışmanın azalması

Sanayi sonrası ekonomi ve siyaset, topluluk ve dayanışmayı aşındırarak Amerikalı ve Avrupalı işçi sınıfının özyönetim kapasitesini zayıflattı. Dayanışma –karşılıklı saygı, değer ve

şefkat– herhangi bir toplumsal grubun başarısında kritik önem taşır. Bir topluluk, üyeleri birbirini anladığında ve birbirine değer verdiğinde daha iyi işler.

Dayanışmanın kendisi ortak topluluk faaliyetlerinden doğar. İnsanlar eskiden birlikte oyun oynayarak, kiliselerde sosyalleşerek ve okullarına ve Küçükler Ligi'ne katkıda bulunarak dayanışma kurarlardı. Bu tür bir dayanışma, topluluğun bütünlüğü açısından önemliydi ve üyeleri için de daha iyi toplumsal sonuçlar sağlıyordu. Dayanışma genellikle yerel topluluk düzeyinde başlar. Ancak vatanseverlik veya bir cumhuriyetin vatandaşlığı gibi kavramlarla beslenen ortak değerler, ahlaki ilkeler ve topluluklar arası iletişim olduğunda, ulusal düzeyde de var olabilir. Üçüncü Bölüm'de vurguladığım üzere bu tür ortak üst düzey kimlikler, liberal demokrasinin işleyişi ve liberalizm gündeminin geniş kabulü ve desteklenmesi için önemlidir.

Ancak bu artık mümkün görünmüyor. Topluluk ve dayanışma, Amerika Birleşik Devletleri ve sanayileşmiş dünyada düşüşe geçmiş durumda. Toplulukları bir araya getirebilecek ortak bir üst düzey kimlik olasılığı da aynı şekilde zayıflıyor.

Günümüzde insanların artık daha az arkadaşı var ve topluluklarındaki diğer bireylerle daha az vakit geçiriyorlar. İnsanların yaşamında önemli rol oynayan yerel derneklerin sayısı da azalmış durumda. Sanayileşmiş dünyada insanlar, vatandaşlarını da daha az önemsiyor gibi görünüyor. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde kan bağışlarının 1990'ların başındaki seviyesinin neredeyse üçte birine düşmesi, başkaları için küçük fedakârlıklar yapma isteğinin bile büyük ölçüde azaldığını gösteriyor.

Siyaset bilimci Robert Putnam, topluluktaki çözülmeye dikkat çekmek için herkesten daha fazla uğraştı. Yakın zamanda yaptığı çalışmayla, 1980'lerden itibaren toplumsal ve işbirliğine dayalı dilin gerileyişini belgeledi. İngilizce kitaplarda "topluluk", "dernek", "anlaşma", "uzlaşı" ve "birlik" gibi doğrudan topluluk ve dernek yaşamıyla ilişkilendirilen kelimelerin kullanımı, 1880'den 1960'lara veya 1970'lere kadar yükselişini sürdürdü ancak 1980'lerden itibaren keskin bir düşüş gösterdi. "Sorumluluk" kelimesinin "haklar" kelimesine kıyasla göreli kullanımı da benzer bir eğilim

sergiler. Daha da çarpıcı olanı, "biz" kelimesinin "ben"e kıyasla kullanım oranındaki değişimdir. Bu oran 1970'lere kadar istikrarlı bir şekilde artış gösterirken, sonrasında aniden bir düşüş yaşadı. Görünen o ki insanlar, yerel topluluklarından ve vatandaşlarından çok, kendileriyle ve bazen de aileleriyle ilgileniyorlar.

Toplumdaki bu geri çekilme, Demokrat Parti içinde nüfuz sahibi olan sol eğilimli üniversite mezunları da dahil, eğitimli Amerikalıları daha düşük eğitimli kesimden yalnızca izole etmekle kalmayıp aynı zamanda o kesimin yaşadığı sıkıntıları anlama ve onlarla empati kurma yetilerini de zayıflattı. Bu endişe, siyaset felsefecisi Michael Sandel'in bu bölümün başındaki sözlerinde de vurgulandığı üzere, ekonomik başarının meritokratik yorumuyla daha da büyüdü.

Dayanışma eksikliği, düşük gelirli ve düşük eğitimli topluluklarda çeşitli toplumsal sonuçların daha da kötüleşmesine yol açtı. Örneğin, üniversite mezunu oranının en alt çeyrekte yer alan mahallelerinde, toplumsal sonuçlarda çarpıcı bir bozulma kaydedildi. 1970'te bu mahallelerde genç hamilelik oranları ulusal ortalamanın yaklaşık yüzde 50 üzerindeyken bugün bu fark ulusal ortalamanın iki katına çıkmış durumda. Eğitim seviyesinin düşük olduğu aynı bölgelerde evlilik oranları gerilerken evlilik dışı doğumlar da hızlı bir artış gösterdi. 2016'da, üniversite mezunu olmayan annelerin doğumlarının yarısı evlilik dışıydı ve bu durum 1978'deki yüzde 19'luk orana kıyasla dikkat çekici bir artışa işaret ediyor. Öte yandan üniversite mezunu annelerin evlilik dışı doğumlarında benzer bir artış gözleniyor. Opioid veya diğer uyuşturucuların doz aşımından kaynaklanan ölüm oranları eskiden hem üniversite mezunu olan hem de olmayan gruplar için yüzde 0,1 civarındaydı. Ancak 2023 itibarıyla bu oran üniversite mezunu olmayan bireylerde yüzde 3'ün üzerine çıkarken, üniversite mezunlarında yüzde 0,8 seviyelerinde kaldı.

Dayanışmanın güçlü olduğu bir topluluk toplumsal sorunlarıyla başa çıkmakta daha iyi yöntemlere sahiptir. Örneğin bütünleşmiş sosyal ağların desteğini ve müdahale gücünü kullanabilir. Bunların bir kısmı, Dördüncü Bölüm'de ele aldığım gibi bir

normlar kafesi şeklini alabilir. Ancak aynı zamanda çalkantılı ve kargaşalı dönemlerle başa çıkmak için de etkili bir araç da olabilir.

Birçok işçi sınıfı topluluğunun kötüleşen sosyal sonuçları, Amerikan ekonomisinde yolunda gitmeyen süreçlerin bir belirtisidir. Ancak bu durum, daha fazla toplumsal sorunun da nedenidir. Topluluk ve dayanışma geriledikçe işçi sınıfı kendi haklarını savunma kabiliyetini de kaybetti. Bu durumun en görünür kısmı da seçimlere katılımdır. İşçi sınıfı mahallelerinde, 1970'lerde nüfusun yaklaşık yüzde 65'i başkanlık seçimlerinde oy kullanırken, 2010'lu yıllara gelindiğinde bu oran yüzde 47'ye geriledi. Siyasi katılımın bu denli düşmesi –üniversite mezunu seçkinlerin bu kesimin sorunlarına karşı empatisinin azalması, yerel gazetelerin etkisini kaybetmesi ve önde gelen ulusal medya organlarının bu kesimin kaygılarını daha az yansıtmasıyla birleşince– işçi sınıfı Amerikalıların ekonomik ve kültürel sorunlarının kamuoyunda güçlü şekilde dile getirilmesi giderek zorlaştı.

Dayanışmanın aşınması, bu toplulukların özyönetim süreçlerine katılım yeteneklerini daha da zayıflattı. Artık daha az örgütlüler. Yerel ve ulusal siyasette seslerini duyurma olasılıkları daha düşük. Bu dayanışma eksikliği, 1970'lerden bu yana işçi hareketinin gerilemesine de katkıda bulundu.

Üniversite mezunu olan ve olmayan gruplar arasındaki uçurum başka yönlerden de derinleşti. Medyanın ve uzmanların, açık veya örtülü, bu konudaki mesajları çoğunlukla: "Eski uzmanlık alanı fiziksel güç gerektiren işler olan topluluklar ve üyeleri geride kalmak istemiyorlarsa kendi eğitimlerine ve becerilerine yatırım yapmak zorundadırlar" şeklindedir. Bunu yapmamak neredeyse ahlaki bir kusurdur. Bu bakış açısı, üniversite mezunlarının bu topluluklara duyduğu empatiyi azalttığı gibi onların üzerlerindeki baskıyı daha da artırdı. Sonuçta bu kesimin yalnızca geçim kaynakları azalmakla kalmadı, aynı zamanda bu geçim kaynaklarının cazip ve ilham verici olmadığına dair bir algı da oluştu. Bu işlere devam etmek bir tür kişisel başarısızlık gibi görülmeye başlandı.

Topluluk düzeyinde özyönetimin de krizde olması şaşırtıcı değildir.

Kültürel payda

Üniversite mezunu olan ve olmayan ayrımı önemli olsa da üniversite mezunları da kendi başlarına monolitik bir yapı oluşturmazlar. Üniversite mezunları *arasındaki* farklılıklar belirgindir ve sanayi sonrası siyasetin temel yönlerini şekillendirmiştir.

Üniversite mezunları arasında birçok bölünme vardır ancak muhtemelen hiçbiri "seçkin mezunlar" ve "kitlesel üniversite mezunları" arasındaki kadar önemli değildir. Seçkin mezunlar, bilgisayar programlama, mühendislik, hukuk, tıp ve yönetim gibi uzmanlık alanlarında değerli becerilere sahip, genellikle lisansüstü derecesi olan ve selektif üniversitelerde (ABD'de bu, yaklaşık ilk elli üniversiteyi ifade eder) eğitim almış bireylerden oluşur. Seçkin statülerinin kaynağı, becerilerinin çok fazla rağbet görmesidir. Seçkin mezunlardan çok daha büyük bir grup olduklarını (tüm üniversite mezunlarının yüzde 90'ından fazlası) vurgulamak için de geri kalanları "kitlesel üniversite mezunları" ifadesiyle tanımlıyorum. Üniversite mezunu kitlesi, piyasanın çok değer verdiği uzmanlık becerilerine tam olarak sahip değillerdir ve üniversite mezunlarının daha yüksek olan ortalama gelirini çoğunlukla yukarı çekenler de seçkin mezunlardır.

Özellikle Silikon Vadisi kadrolarının olağanüstü zenginliğine ve yüksek statüsüne ulaşılabildiğinde elde edilen bu yüksek gelirler, gençlerin üniversite eğitimine yönelmelerindeki motivasyon kaynaklarından biridir. Öte yandan daha az selektif okullara giden ve daha az sayısal ağırlıklı disiplinlerde eğitim alanların büyük kısmı, bu tür gelirlerin ve prestijin yanından bile geçemezler.

Birkaç karşılaştırma bu bölünmeyi gözler önüne serer. Lisansüstü eğitim almış herkes seçkin üniversite mezunu değildir; ancak birçok seçkin mezun bir lisans derecesinden daha yüksek eğitim almıştır. Bu nedenle, performanslarını lisansüstü eğitim almamış olanlarla karşılaştırmak, eğilimler hakkında fikir edinmemize yardımcı olur. Amerikalı lisansüstü mezunları şu an yalnızca lise diploması olan işçilerden yüzde 179 daha fazla kazanırken, lisans mezunu olmakla birlikte lisansüstü eğitimi almayanlar, lise mezunlarından yalnızca yüzde 99 daha fazla kazanıyor. Lisansüstü mezunlarının gelirleri 1990'lardan itibaren artarken, üniversite

mezunlarında benzer ölçüde belirgin bir artış görmüyoruz. Örneğin, lisansüstü eğitimi olmayan erkek üniversite mezunlarının enflasyondan arındırılmış gelirleri, 1979 ile 2015 arasında yalnızca yüzde 15 oranında arttı.

Meslek tablosu da benzerdir. Mühendislik, bilgisayar bilimi ve ilgili meslekler, hukuk, tıp ve yönetim gibi meslekleri tercih eden en seçkin mezunlar, mavi yakalı işçilerden yaklaşık yüzde 130 daha fazla kazanıyorlar. Üniversite dışı öğretim ve beyaz yakalı ofis işlerinde çalışanlar, mavi yakalı işçilerden yalnızca yaklaşık yüzde 40 daha fazla kazanıyorlar.

Seçkin mezunlarla kitlesel üniversite mezunlarının yaşadığı birbirinden farklılaşmış deneyimler, büyük şikâyetlere zemin hazırladı ve Sekizinci Bölüm'de de göreceğimiz üzere toplum mühendisliğine talebi artırdı. Kitlesel üniversite mezunlarının hedefleri, seçkin mezunlarınkiyle benzerdi ve genellikle bu seçkinlerin ışıltılı başarılarından motive oluyorlardı. Ancak ne yazık ki o seviyelere yaklaşmayı bile başaramadılar. Kitlesel üniversite mezunlarının çalıştığı birçok iş, elektrikçiler veya tesisatçıların kazandığından biraz fazla kazandırıyordu. Hatta bazı üniversite mezunları bu tür işleri bulmakta bile zorlanıyor, kahve dükkânlarında veya paylaşımlı araç uygulamalarında marjinal istihdam fırsatlarına itiliyordu. Toplumsal statünün kazanca bağlı olduğu bir ülkede, kendilerini giderek daha güçsüz hissediyorlardı.

Sonuç olarak nüfuzu giderek artan üniversite mezunu kesim içerisindeki bu iki ana grubun ekonomik gelişim süreçleri birbirinden farklıydı.

Ayrıca birçok toplumsal meselede de farklı görüşlere sahiplerdi. Anketlerde, seçkin mezunların mesleklerindeki Amerikalıların, başarının anahtarının liyakat olduğunu ve piyasaların genel olarak iyi işlediğini belirtmeye daha meyilli olduklarını gösteriyor. Kitlesel üniversite mezunları ise piyasalara karşı daha olumsuz bir tutum sergiliyorlar.

Seçkin mezunlarla diğerleri arasındaki ayrışmayı gözler önüne seren olaylardan biri de finansal kriz sırasında yaşandı. Finansal çöküşe neden olan Wall Street bankacılarının kurtarılması, bu da yetmezmiş gibi ikramiyelerini almaya devam etmesi karşısında halkın büyük kesiminin duyduğu öfke, Wall Street'i İşgal Et

hareketini tetikleyen en önemli unsurlardan biriydi. İşgalciler, yirmi birinci yüzyıl başı Amerika'sında derinleşen eşitsizliklere karşı protestonun simgesi haline geldi. İşgal Et hareketi homojen bir yapıda değildi ancak katılımcılar çoğunlukla gençlerden oluşuyordu ve belli düzeyde üniversite eğitimi almışlardı (yüzde 92'si üniversite mezunu ya da üniversite öğrencisiydi). Ancak çoğunluk seçkin okullardan gelmiyordu ve katılımcıların neredeyse yarısının yıllık geliri 25 bin doların altındaydı. Örneğin Wall Street'te yüksek maaşlı finans işlerinde veya yönetim danışmanlığında çalışan bazı seçkin mezunların buna tepkisi, kendilerini "Bir Masa İşgal Et" hareketi olarak adlandıran ve işgalcilerin bir iş bulması gerektiğini savunan küçük, provokatör bir karşı protestocu grubuna hak vermek oldu.

Benzer bölünmeleri ABD akademi dünyasında, özellikle beşeri bilimlerle mühendislik alanları arasında da görebiliyoruz. Anketler, siyasi bir bağlılığı olanlar arasında, beşeri bilimler fakültelerinin yalnızca yaklaşık yüzde 3'ünün, sosyal bilimler fakültelerininse yüzde 8'inin kendini Cumhuriyetçi olarak tanımladığını ortaya koyuyor. Öte yandan, seçkin mezunların bir kısmını yetiştiren mühendislik fakültelerinin yüzde 38'i kendini muhafazakâr olarak tanımlıyor.

Bu tür ekonomik ve ideolojik farklılıklar göz önüne alındığında, seçkin mezunlarla kitlesel üniversite mezunları arasında çok az ortak nokta olduğu söylenebilir. Bu iki grup arasında siyasi bir koalisyon kurulması ise riskli bir iş gibi görülüyordu.

Ancak kısa süre içinde güçlü bir ortak paydada buluşuldu. Her iki grup da belirli kültürel konularda hemfikirdi ve liberalizmin en tipik ikilemleri karşısında güçlü bir duruş sergiliyordu (bkz. Beşinci Bölüm). Üniversite eğitimi almış kişilerin çoğuna göre, tahammülsüzlük ve cehalet çağımızın belalarıydı. Bu iki grup liyakatin önemi ve piyasanın erdemleri konusunda çatışsalar da göçmenlik, eşcinsel evlilik, kürtaj, eğitimin değeri ve küreselleşme (uluslararası etkilere, kozmopolit değerlere ve küresel meselelere açık olmak da dahil) konusunda çok daha uyumlulardı. Her iki grup da topluma daha az önem veriyordu.

Böylece, üniversite eğitimi almış kesimin iki kanadı kültürel konularda, özellikle de bireylerin ve toplulukların cehaletini ve

hoşgörüsüzlüğünü sorgulayan ve değiştirmeye çalışan konularda birleşti. Kültürel konulara yapılan vurgu bu grupların daha iyi, daha adil ve daha hoşgörülü bir toplumun inşasının kültürel değişimden geçtiğine olan inancından kaynaklanıyordu. Ancak sanayi sonrasında oluşan bu kabul göründüğünden daha kapsamlıydı. Üstelik sanayi sonrası liberalizmin gündemine çok daha güçlü bir seçmen kitlesi dahil olacak ve ona yön verecekti: Teknoloji sektörü.

Teknoloji sektörü en başından beri hem Demokrat hem de Cumhuriyetçi siyasette etkiliydi. Daha önce bahsedildiği üzere, partilerini daha piyasa dostu bir yöne dönüştürmeyi amaçlayan genç Demokratlar, yani Watergate bebeleri yüksek teknolojiyi ekonominin motoru olarak görmeleri (ve işçi sınıfının kaygılarını ikinci plana atmaları) nedeniyle kısa sürede "Atari Demokratları" olarak anılmaya başlandı. Bu grupta Gary Hart ve Al Gore gibi yükselen çok sayıda yıldız yer alıyordu. Aynı zamanda, George Gilder gibi sağ eğilimli teknoloji meraklıları ve teknolojiyle harmanlanmış özgürlükçü fikirler Cumhuriyetçi siyasette popüler oldu.

Teknoloji sektörü değerleri

Teknoloji sektörünün sanayi sonrası çağda apayrı bir yeri vardır. Sanayi sonrası ekonomiyi yaratan teknolojilerin tasarımcısı ve üreticisi olmasının yanı sıra, bu teknolojilerin ortaya çıkardığı yeni ekonomiden de en fazla faydalanan sektör konumuna geldi. Örneğin, bilgisayar ve bilgi teknolojileri sanayisinin (telekomünikasyon hariç) milli gelirdeki payı, 1970'lerin başındaki yaklaşık yüzde 3,2 düzeyinden, 2023'te iki katına çıkarak yüzde 6,4'e ulaştı. Teknoloji sanayisi aynı zamanda seçkin mezunların önemli bir bölümünü istihdam ediyor. Günümüzde, mucitlerin (patentli bir inovasyona katkıda bulunan veya bu inovasyondan faydalanan kişiler olarak tanımlanır) yaklaşık yüzde 30'u bilgi ve iletişim teknolojisi sektöründeyken yüzde 23'ü de bu sektörün kardeş sanayisi olan elektronik ve elektrikli ekipman sektöründe istihdam ediliyor. Bilgi ve iletişim teknolojileri aynı zamanda ABD'deki tüm mühendislerin yüzde 33'üne iş imkânı sağlarken, elektronik ve elektrikli ekipman sektörü ise yüzde 8'ini istihdam ediyor.

Teknoloji sektörünün en başından beri kendine özgü değerleri vardı. Bazı teknoloji liderleri yeniden bölüşüm ve eğitim gibi konularda merkez sola yakın dursalar da, liberal kavramları güçlü bir serbest piyasa ideolojisiyle birleştiren özgürlükçü fikirler, teknoloji meraklıları ve mucitler arasında her zaman popülerdi. Sağ ve sol eğilimli teknoloji uzmanları arasında kültürel olarak çok daha fazla ortak nokta vardı.

Teknoloji sektörünün seçkin mezunları, uğraşlarının ve uzmanlıklarının toplumun geri kalanı tarafından paylaşılmadığının fazlasıyla farkındalardı ve bununla da gurur duyuyorlardı. Sektör doğası gereği uzmanlığa ve teknokrasiye de büyük önem atfediyordu. Sonuç olarak ya iyi bir mühendistiniz ya da değildiniz. Yeni ürünleri ya iyi programlayabiliyor ve tasarlayabiliyordunuz ya da yeni girişimcilerin ve teknoloji devlerinin hiçbir işine yaramıyordunuz.

Öte yandan teknoloji sektöründeki tutumlara yön veren yalnızca teknik bilginin önemli rolü değildi. Sektördeki seçkin mezunların birçoğunun liberal görüşlü olmasına ve Demokrat Parti'yi desteklemesine rağmen teknoloji alanı kendi önemine ikna olmuş, aynı zamanda uç noktada bir meritokrasinin büyüsüne kapılmıştı. Silikon Vadisi'nde üniversite diplomasına sahip çalışanların neredeyse yüzde 80'i "Silikon Vadisi'ndeki teknoloji şirketlerinin başarısı bölgedeki herkese fayda sağlıyor" sözüne katılırken, teknoloji dışı çalışanlarda bu oran yüzde 36'nın altında. Ayrıca yeteneklilerin sıklıkla elde ettikleri getirilerin onların inovasyon yetenekleri sayesinde olduğuna ve bütünüyle hak ettiklerine de inanmaya başladılar. "Gerek önemli şirketler kurarak gerekse önemli davalara öncülük ederek toplumun faydasına muazzam katkılarda bulunanların sayısı çok azdır" (bir girişimcinin sözleri) gibi ifadeler, sektördeki birçok kişinin inancını tam anlamıyla özetliyor. Birçok seçkin mezuna göre, böylesine büyük katkılar sunan bu az sayıdaki kişinin –yani kendilerinin– cömertçe ödüllendirilmemesi hem haksızlık olur hem de kapitalizmin ruhuna aykırı düşerdi. Böylece meritokrasiye ya da onların meritokrasi anlayışına dayalı yeni bir hiyerarşinin ortaya çıkmasının hem etik hem de iyi bir ekonomi anlayışı olduğu düşünülmeye başlandı.

Bu fikirlerden bir sonraki fikirler bütününe geçmek artık küçük bir adımdan ibaretti: Seçkin mezunların (ya da onların da en seçkinlerinin) görüşleri ve uzmanlıkları büyük önem taşıyordu ve geri kalanlarının sürece hiç müdahale etmemesi gerekiyordu. Bu fikirler ve daha düşük eğitimli kişilerin görüşleri arasında bir çatışma çıktığında ilkinin üstün gelmesi adil ve doğru kabul ediliyordu. Şirketlerle ülkeler arasında paralellikler kuran yaygın bir bakış açısına göre şirketler, Steve Jobs yönetimindeki Apple'ın bu konuda sık sık örnek gösterildiği üzere, güçlü ve vizyoner kurucular sayesinde gelişirdi. Argümanın devamında, ülkelerin de benzer şekilde "kurucu moduna" geçmesi, yani güçlü ve vizyoner bir lider ya da yetenekli uzmanlardan oluşan bir kadronun siyasette daha fazla söz sahibi olması savunuluyordu. Asıl tercih edilen, çok fazla sesin kafa karışıklığı yaratmasına ya da çok sayıda yöneticinin işleri çıkmaza sokmasına izin verilmemesiydi. Ya demokrasi mevzusu bunun dışındaydı –ne de olsa Amerika Birleşik Devletleri bir cumhuriyetti ve seçkin mezunların cumhuriyet içinde daha nüfuzlu olması son derece doğaldı– ya da demokrasi ayak bağı oluyorsa, daha isabetli, daha uzmanlaşmış kararlar uğruna halkın sesini biraz kısmakta sakınca yoktu.

Bu hiyerarşik zihniyet, teknoloji sektörünün topluluğu ve topluluk temelli dayanışma kurma yöntemlerini de göz ardı etmesine neden oldu. Silikon Vadisi'ndeki tartışmaların büyük kısmında özyönetim gündeme bile gelmiyordu.

Teknoloji sektörünün belirli ekonomik ve kültürel politikaları desteklemek için güçlü teşvikleri vardı. Teknoloji öncülerinin ve girişimcilerin başarılarının meyvelerini toplamasının önüne geçen her tür düzenleme kabul edilemezdi. Çok güçlü bir küresel bakış açısına da sahiplerdi. Pazarları genellikle Amerika Birleşik Devletleri ile sınırlı değil, tüm dünya ekonomisiydi. Şirketler, Amerika Birleşik Devletleri eğitim sistemi tamamen yenilenmediği sürece ancak yurt dışından gelebilecek mühendis ihtiyacına doymak bilmez bir iştah besliyordu. Gerekli becerilere yönelik bu talep teknoloji şirketlerini, örneğin H-1B vize programı aracılığıyla nitelikli işçilerin serbest göçünü desteklemeye itiyor, teknoloji sektöründeki pek çok kişi ise çocuk bakıcılığı, ev işleri, bahçıvanlık ve hizmet

sektörü gibi kişisel ihtiyaçlar için daha düşük nitelikli göçmenlere bel bağlıyor ve onları destekliyordu.

Dolayısıyla, teknoloji sektörünün ekonomik çıkarları ve genel değerleri, seçkin mezunlarla kitlesel üniversite mezunları arasındaki ortak kültürel paydayı paylaşıyordu. Bu gruplar arasında diğer konularda büyük farklılıklar olsa da kültürel öncelikler güçlü bir birleştirici faktördü. Teknoloji sektörünün prestiji ve toplumsal gücü de önemliydi. Sektör, koalisyona güçlü bir teknokratik duruş katarak bu gündeme karşı herhangi bir muhalefetin hoşgörüsüz ve cahil olarak damgalanmasını daha olası ve kabul edilebilir hale getirdi. Üniversite mezunları, yaşadıkları yer, hayatlarını düzenleme biçimleri, sosyal ağları ve kültürel değerleri açısından daha düşük eğitimli kesimden zaten kopmuştu. Bu da kurulan koalisyonun üniversite eğitimi almamış işçi sınıfı Amerikalıları geride bıraktığını fark etme veya umursama olasılıklarını azalttı. Koalisyon kısa sürede kültürel meselelere daha güçlü bir şekilde odaklanmaya başladı ve toplum mühendisliğine doğru belirleyici adımlar attı. Oysa bu durum, işe yaramış olan liberalizmin temel ilkelerinden vazgeçilmesi anlamına geliyordu: Ortak refah unutulmuş, deneyselliği ve yerel yönetimi destekleyen değer ve tutumlardaki çeşitlilikse halledilmesi gereken bir sorun olarak görülmeye başlanmıştı.

8
Toplum Mühendisliği

İnsanlığın durumunu iyileştirmek için iyi niyetle ortaya atılmış birçok planın neden bu kadar trajik bir şekilde ters gittiğini kavramak daha zordur.

– James C. Scott

İfade özgürlüğü kaba baskı biçimlerinden arındırılacaksa görüş birliği de, toplumun saygın kesimlerinin bütünüyle onaylayacağı ahlaki bir terör yoluyla sağlanacaktır.

– Charles Sanders Peirce

İnsanlık tarihi baskı, korku ve şiddetle, acımasız bir öngörülebilirlikle ortaya çıkan karanlık akıntılarla örülüdür. Ancak binlerce yıla yayılan o acımasız deneyimler bütününde bile, Mao Zedong'un 1966'da başlattığı Kültür Devrimi apayrı bir yere sahiptir. Yaşanan vahşet büyük ölçüde bizzat kendi elleriyle yaratılmıştı. İki milyondan fazla Çinli, askerler ve polisler tarafından değil, arkadaşları, komşuları ve okul arkadaşları arasından gelen Kızıl Muhafızlar tarafından dövülerek ve işkence edilerek öldürüldü. Hayatta kalan biri, bu dönemin kalıcı izlerini şu sözlerle dile getiriyordu: "Toplumumuzun ahlaki olarak içi boşaldı... Bu sorunların kökünü ararsak muhtemelen Kültür Devrimi'ne ulaşırız."

Bu akıllara durgunluk veren şiddet, bir isyanı veya kargaşayı bastırmak amacıyla başlatılmamıştı. Aksine insanların düşüncelerini kontrol etmeye yönelik bir girişimdi. Mao sıradan insanları arkadaşlarının ve tanıdıklarının düşüncelerini ve davranışlarını

denetlemeye teşvik ederek bu girişimin mimarlığını yaptı. Bir kişinin karşı devrimci eğilimler beslediği, Mao'nun katı komünist düşüncesinden saptığı veya görüşlerini ifade etmeye çalıştığı gözlemlenirse, ait olduğu topluluk onu sınırsız şiddetle cezalandırmakta serbestti. Mao, Kızıl Muhafızlar'ın ilk grubunu düşmanlarına karşı "acımasız olmaya" ve onları "ezmeye" teşvik etmişti. Bir okul müdiresinin katledildiği vahşete tanıklık ettikten sonra bu cinayetten sorumlu bir Kızıl Muhafız'a coşkuyla "Vahşi ol!" demişti. Mao'ya göre insanlar boş birer levhaydı ve doğru miktarda acımasız bir kontrolle onlara her şeyi yaptırmak mümkündü.

Eski bir Kızıl Muhafız o günleri "Kontrol o kadar katıydı ki insanlar sanki demir bir kovanın içinde yaşıyordu" diye anlatıyordu. Beden ve ruha uygulanan bu aşırı şiddete rağmen sesini çıkarmaya neden çekindiğini ise "Konuşmaya cesaret ederseniz karşı devrimci olarak etiketlenir, hapse atılır ya da çalışma kamplarına gönderilirdiniz. Kimse ne düşünmeye ne de konuşmaya cesaret edebiliyordu" sözleriyle dile getiriyordu. Amaç da buydu zaten. Kızıl Muhafızlar sembolleri ve düşünceyi bu yüzden hedef almıştı: "İster Buddha heykeli olsun ister şans getirmesi için kapılara asılan kupleler, ne görürsek dükkân sahiplerine onları yok etmelerini emrederdik."

Kültür Devrimi, zihinleri ve alışkanlıkları şekillendirmek için eğitimi hedef almıştı ve bu odak yeni değildi: Onun habercisi olan Sosyalist Eğitim Hareketi de aynı şekilde sınıfları ve entelektüelleri hedefine koymuştu. 1949'dan sonra komünist politikalar örgün eğitimi büyük ölçüde yaygınlaştırmış, eğitim de doğal olarak daha bağımsız düşünmeyi teşvik etmişti. Mao da bunu kontrol altına almanın daha iyi olacağına karar vermişti.

Destekçilerinden birinin dediği gibi insanlar "Başkan Mao'nun kitaplarını okumalı, Başkan Mao'nun sözlerini dinlemeli ve Başkan Mao'nun talimatlarına uymalıydı!" Bu durum insanların düşüncelerini ve davranışlarını kontrol etmek anlamına geliyordu. Süreç okullarda başlıyordu ancak hayat boyu, gerekirse çalışma kamplarında yeniden eğitimle devam ediyordu. Mao, ayrıca sanat ve kültürün düşünce polisliği yapma ve toplumsal düzeni dayatma araçları olması gerektiği konusunda son derece netti ve şunu iddia ediyordu: "Aslında sanat için sanat diye bir şey yoktur, sınıfların üstünde, siyasetten kopuk veya bağımsız bir sanat yoktur."

Kültür Devrimi'nin en karanlık başarılarından biri, çocukları kendi anne babalarını karşı devrimci olarak ihbar etmeye ikna etmesiydi. Bunu yapan bir çocuk daha sonra okulda maruz kaldığı insafsız propagandanın onu bu eyleme nasıl sürüklediğini şu sözlerle açıklıyordu: "Annemi kurşuna dizdirebildim, bunu yapabildim. Hepsi aldığım eğitim yüzünden."

Böyle bir endoktrinasyonun başarısız olacağını varsaymak cazip gelse de, tam tersine, bir süre ürkütücü bir kolaylıkla yayıldı. Anne babasını mahkûm eden çocuk bir istisna değildi. Başka bir katılımcı da daha sonra şöyle bir itirafta bulunmuştu: "İnsanları düşünceden ve duygudan yoksun varlıklara dönüştürdü. Hiçbir şey düşünmüyordunuz. Size ne söyleniyorsa onu yapıyordunuz."

Kültür Devrimi aşırı ve absürt şiddetine rağmen, çok daha yaygın bir olgunun örneğidir: Toplum mühendisliği, yani insanlara tektip değerler ve uygulamalar dayatma çabası. Sanayi sonrası siyaset bağlamında, toplum mühendisliğinin daha masum görünen ancak tepki çekmeye de müsait başka bir türü ortaya çıktı ve ben de diğer tarihsel örneklerden faydalanarak bu toplum mühendisliğinin dinamiklerini ve ona verilen tepkileri ele alıyorum.

Sanayi sonrası liberaller arasında kök salan toplum mühendisliğinin cehalet, tahammülsüzlük ve güçten düşürülmüş grupların korunması gibi gerçek sorunlarla mücadele etme çabası olduğunu vurgulamak gerekir (Bkz. Beşinci Bölüm). Bu yapı ne şiddet içeriyordu ne de totaliterdi, dolayısıyla karşıt görüşlere –dolayısıyla tepkilere– alan tanıyordu. Öte yandan niyet ve kökenleri açısından daha az masum sayılabilecek toplum mühendisliği türleriyle ortak noktalar da barındırıyordu. Sonuç olarak liberalizmin ifade özgürlüğüne bağlılığını lekeleyerek, antiliberal çevrelerin özgürlükleri daha vahim biçimde kısıtlamasına zemin hazırlamış oldu.

Daha yumuşak bir dar ceket

Yirmi birinci yüzyıla gelindiğinde, sol eğilimli pek çok liberal kültürel siyasete odağını yoğunlaştırmış, azınlıkları ve savunmasız grupları korumanın ve daha adil bir ekonomi inşa etmenin karşıt görüşteki kişileri susturmayı gerektirdiğine ikna olmuştu.

Toplumsal dönüşümün insanlara ortak bir değerler dizisinin dayatılmasıyla gerçekleştirilebileceğine inanıyordu. Herkesin daha fazla özgürlüğe kavuşması eğitim, toplumsal yaptırımlar ve eğitim kurumlarında ve şirketlerde konuşma ve davranış kurallarının yerleşik hale getirilmesiyle düşünce ve duyguların değiştirilmesini gerektiriyordu.

Bunların hiçbiri şiddet barındırmıyordu ve bir kısmı da sağ kanat siyasetçilerin ve medya figürlerinin provokasyonlarına bir tepkiydi. Buna rağmen, en korkunç örneklerin sağ medya tarafından agresif bir şekilde gündeme taşınması, birçok Amerikalının bu durumu liberal seçkinlerin kendilerine ve çocuklarına değerleri zorla dayatması olarak algılamasına yol açtı.

En çarpıcı örnekleri üniversitelerde yaşandı. 2012'den önce, ABD kampüslerinde, özellikle dini üniversitelerde ifade özgürlüğü, sol görüşlü söylemleri susturmaya ve platform dışı bırakmaya çalışan antiliberal ve bazı muhafazakâr grupların tehdidi altındaydı. Ancak 2012'den itibaren, muhafazakârları platform dışı bırakmaya yönelik sol-ilerici bir kampanya hız kazandı. 2016 ile 2023 yılları arasında, ilericilerin platform dışı bırakma çabaları, Sağ'ın benzer girişimlerini fazlasıyla geride bıraktı. 2025'te yapılan bir ankette, üniversite öğrencilerinin üçte biri, kampüste istenmeyen konuşmaları engellemek için şiddete göz yumulabileceğini belirtti.

İfade özgürlüğünün üstünlüğüne karşı ilerici argüman, belirli anlatı biçimlerinin nasıl mikro saldırılar oluşturabileceği ve çeşitli gruplara zarar verebileceği düşüncesi etrafında şekillenir. Bu hareket, liberalizmin temel ilkelerinden keskin bir şekilde sapmış olmasına rağmen kendini sol liberal olarak tanımlayanlar genellikle hareketin ön saflarında yer alarak hareketin liberalizmle özdeşleştirilmesine yol açtı.

Kendi üniversitem olan MIT'de ifade özgürlüğü, hiçbir zaman diğer birçok Amerikan kampüsünde olduğu kadar kısıtlanmadı. Öte yandan MIT, halka yönelik bilimsel yaygınlaştırma amacı taşıyan prestijli John Carlson Konferansı'nı vermek üzere Chicago Üniversitesi'nden jeofizik profesörü Dorian Abbot'a gönderdiği daveti kamuoyuna açık bir şekilde geri çekti. Nedeni: Abbot'un üniversite kampüslerindeki "diversity" (çeşitlilik) çabalarına yönelik görüşleriydi. Abbot, Stanford'dan bir meslektaşıyla birlikte

Newsweek'e yazdığı makalede önde gelen üniversitelerin çeşitlilik, eşitlik ve kapsayıcılık (diversity, equity, inclusion: DEI) politikalarını, "insanlara birey olarak değil, bir grubun üyeleri olarak yaklaştığını, bunun da 20. yüzyılın vahşetini mümkün kılan hatayı tekrarlamak" anlamına geldiğini söyleyerek eleştirmişti. Abbot daha da ileri giderek DEI girişimini, "en iyi akademisyenlerin çoğunu [üniversitelerden] uzaklaştıran" Nazi Almanyası'nın ırkçı ideolojisiyle karşılaştırmıştı. Bu açıklamalar kışkırtıcı ve şüphesiz duyarsız olsa da, ifade özgürlüğü hiçbir zaman yalnızca bizimle aynı fikirde olan insanlara ait olmamıştır, tıpkı George Orwell'in "Özgürlük bir anlam ifade ediyorsa, o da insanlara duymak istemedikleri şeyleri söyleyebilme hakkıdır" sözleriyle dile getirdiği gibi.

Abbot'un karşılaştırmasının haklı veya haksız olmasının, ifade özgürlüğü kapsamında korunmasıyla ilgisi yoktur. MIT buna rağmen, sırf görüşleri rağbet görmediği için Carlson Konferansı davetini geri çekti.

Kadınlara, ırksal ve cinsel azınlıklara yönelik ayrımcılığı azaltmada övgüye değer hedeflerle yola çıkıp birtakım başarılar da elde eden DEI programları bu noktada artık kendi standart normlarından farklı düşünen insanların ifade özgürlüğünü kısıtlamaya başlamıştı. İnsan kaynakları departmanlarının öncülüğünde, zorunlu eğitimlerle tektip yorumlar ve uygulamalar dayatılmaya çalışılıyordu. 2020'lerin başlarında yapılan anketler Amerikalıların büyük kısmının işverenlerinden zorunlu DEI eğitimi aldığını gösterirken çok sayıda öğrenci, akademisyen ve şirket çalışanı bu programların ifade özgürlüklerini kısıtladığını ve kendilerini aslında inanmadıkları şeyleri söylemeye mecbur bıraktığını belirtmişti. Michigan Üniversitesi'nden bir profesörün ifadesiyle, "DEI'yi sorgulayamazsınız, DEI'ye karşı çıkamazsınız veya DEI ile ilgili herhangi bir şey hakkında konuşamazsınız (sürekli erdem sinyali verip onu koşulsuz desteklemediğiniz sürece)."

Bu süreç önde gelen birkaç akademik kurumdaki yeni işe alım uygulamalarıyla da doruk noktasına ulaştı. 2018'de, ifade özgürlüğü hareketinin merkezi olan California Üniversitesi, Berkeley, öğretim üyesi adaylarının DEI'ye bağlılıklarını değerlendirmek için özel bir rubrik ölçeği uygulamaya koydu. Esas itibarıyla standart

DEI söylemlerini olumlu bir şekilde tekrarlamadan Berkeley'de iş bulmak artık mümkün değildi. Yaşam bilimleri fakültesindeki işe alım sürecinde, temel niteliklere sahip 893 adaydan 679'u, "çeşitlilik, eşitlik ve kapsayıcılığa katkı" için gerekli kriterleri karşılamadıkları gerekçesiyle elendi. Bu sonuca adayların kimlikleştirilmiş çeşitlilik anlayışı temel alınarak varılmıştı. Özetle, yeni bir Charles Darwin ya da Ronald Fisher, tüm resmi DEI politikalarını koşulsuz kabul etmedikleri sürece Berkeley yaşam bilimleri fakültesinde öğretim üyesi pozisyonu bulamazdı.

DEI vurgusu ortaöğretimde de yaygınlaştı. Bazı okullar Ibram X. Kendi gibi yazarların, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ırkçılığın sistematik ve yaygın doğasını vurgulayan kitaplarını kullanarak bunu bir üst seviyeye taşıdı ancak bu da birçok beyaz, orta sınıf ebeveyn tarafından kendilerine yöneltilmiş bir ırkçılık suçlaması olarak algılandı. 2021'de California, tüm lise öğrencilerinin mezun olabilmek için bir dönemlik etnik çalışmalar dersini almasını zorunlu kılan tartışmalı 101 sayılı Meclis Tasarısı'nı kabul etti. Her ne kadar 2025 itibarıyla eyalet genelinde tek bir müfredat benimsenmemiş olsa da, yirmiden fazla okul bölgesi, etnik azınlıklara yönelik süregelen baskı, ırkçılık ve beyaz üstünlüğü konularına yoğun vurgu yapan bir müfredatı tercih etti.

Howard Zinn'in, Amerika'nın geçmişini dışlanmış grupların kesintisiz bir sömürü ve baskı süreci olarak yorumlayarak bir "karşı tarih" sunan *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi* gibi kitaplar, ABD genelinde tarih ders kitabı olarak kabul edildi. Kitap her şeyden önce Amerikan geçmişine dair tüm yerleşik anlatıları sorguluyor. Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluş hikâyesinin soykırıma dayandığını ileri sürerek Abraham Lincoln gibi isimleri köleliği sona erdirdiği için yücelten standart tarih anlatımlarının aksine, Lincoln'ün ırkçılığını ve ırk meselelerindeki yetersizliklerini vurguluyor. Amerikan Ders Kitabı Konseyi, kitabın ortaöğretim üzerindeki etkisini "belki de rakipsiz" olarak nitelendirdi ve halihazırda 170 binden fazla öğretmen, kitaba dayalı öğretim materyalleri hazırlayan Zinn Eğitim Projesi'nin haber bültenine abone. Öğrencilere farklı bakış açıları sunmak, eleştirel düşünmeyi öğretmenin önemli bir parçası olsa da, birçok anne baba Amerikan

eğitimindeki bu dönüşümü, çocuklarına kendi değerlerine sıklıkla ters düşen tektip değerlerin dayatılması olarak gördü.

İfade özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar eğitim kurumlarının dışında da görülebilir. Örneğin etkisi küresel ölçeğe uzanan *New York Times*, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sol eğilimli liberal düşüncenin en güçlü temsilcisidir. Birçok örnekte, *New York Times* gazetecileri ve editörleri, yanlış kelimeler kullandıkları (bazen yalnızca kaynaklardan alıntı yaparken), tartışmalı görüşlere sahip muhafazakârların (özellikle ABD Senatörü Tom Cotton'ın) köşe yazılarının yayımlanmasına izin verdikleri ya da kendileri muhafazakâr görüşler taşıdıkları için işten çıkarıldılar.

Toplumsal cinsiyet ve transseksüel meselelerine ilişkin uç yorumlar da kök saldı. Kendileri LGBT topluluğundan veya tanınmış feminist akademisyenlerden olsalar bile (Birleşik Krallık'ta Kathleen Stock veya Kanada'da Kathleen Lowrey gibi) bu yorumları sorguladıkları için dışlandılar. COVID'in kökenleri ve virüsün yayılmasını yavaşlatmakta okulların kapatılmasının işe yaraması gibi, görünüşte bilimsel olan meseleleri tartışmak bile, hem solun hem sağın giderek artan tahammülsüzlüğünden dolayı imkânsız hale geldi.

Bir sonraki bölümde ele alacağım üzere düşünce ve ifade denetimi de sosyal medyayla birlikte yoğunlaştı. Kabul görmüş söylem, dil ve görüşlerden sapanlara yönelik saldırılar, bazılarının "iptal kültürü" olarak adlandırmaya başladığı dijital ve gerçek dünyada boykot ve kınamaya dayanan bir hareketle yaygınlaştı. İlerici senaryodan sapanlar dışlanabilir, sözlü saldırıya uğrayabilir ve bazen arkadaşlarını ve işlerini kaybedebilirdi. Bu dinamik, sağcı provokatörler ve çevrimiçi ortamda aşırı sağcı bir alt kültürün ortaya çıkmasıyla daha da şiddetlendi. Sol, "iptal etme" ve diğer dışlama biçimlerini kullanırken, aşırı sağcı eylemciler çevrimiçi şiddet tehditlerine başvurdu, hatta bu tehditler bazen gerçek şiddete dönüştü.

Eğitimli seçkinlerin genellikle daha iyi, daha adil ve daha hoşgörülü bir toplum inşa etme ideallerine dayanan toplum mühendisliği, Kültür Devrimi sırasında her türlü bağımsız düşüncenin şiddet yoluyla bastırılmasından fersah fersah uzaktadır. Yine de bu durum, üzerinde tartışılmadan ya da özyönetimi harekete geçirme

girişiminde bulunmadan, toplumun geri kalanına tek bir değer ve bakış açısının dayatılmasıydı ki bu da zaten toplum mühendisliğinin en belirgin özelliğidir. Bu tür bir toplum mühendisliği ABD ve Batı Avrupa'da nasıl ortaya çıktı?

"Yeni bir kültürel birlik"

"Toplum mühendisliği" toplumun inançlarını, değerlerini ve önceliklerini şekillendirme çabalarını ifade eder. Toplum mühendisliğinin önemli bir ayağı, bireylerin gelişim yıllarında, eğitim sisteminde ve ailelerde gerçekleşen endoktrinasyondur. Endoktrinasyon, eleştirel düşünme veya sorgulama olmadan insanlara belirli değerleri aşılamayı amaçlar. Kültür Devrimi'nin ilk odak noktasının okullar ve öğretmenler olması tesadüf değildir.

Toplum mühendisliğinin diğer önemli ayağı ise düşünce polisliğidir. Ben bu terimi, insanların kabul görmüş söylemlerinin, düşünce ve fikirlerinin, bağlılıklarının ve diğer sembolik davranış biçimlerinin dışına çıkmamasını sağlama çabalarını ifade etmek için kullanıyorum. Endoktrinasyon çoğunlukla okul eğitimi sırasında gerçekleşirken, düşünce polisliği yetişkinler de dahil olmak üzere bireyler günlük yaşamlarını sürdürürken gerçekleşir. Amaç, kabul edilemez bazı konuşma ve davranış modellerini gizlemek değildir. Endoktrinasyon gibi düşünce polisliğinin de temel amacı, insanların daha önce inanmadıkları şeyleri önce kamuoyu önünde, sonra da özel hayatlarında dile getirmeye alışmalarını sağlayarak belirli değerleri aşılamaktır. Hem endoktrinasyon hem de düşünce polisliği, her türlü eleştirel düşünceyi (insanların kendilerine sunulan şeylerin artılarını ve eksilerini tartmak durumunda kalacağı süreci) ve müzakereyi (özyönetim fikirleriyle uyumlu olarak, bireylerin ve toplulukların kendilerine dayatılan değerler üzerinde söz sahibi olmasını) reddeder. Toplum mühendisliğini, insanları belirli fikirlere veya bakış açılarına ikna etmeyi amaçlayan diğer eğitim ve tartışma yöntemlerinden ayıran şey tam olarak budur.

Yalnızca komünist Çin değil, her toplum bir ölçüde toplum mühendisliğine dayanır. Herhangi bir toplumda yaşamak, başkalarıyla iletişim kurmayı ve işbirliği yapmayı gerektirir. Neredeyse tüm toplumlarda bu, aynı zamanda normlara ve kurumlara bağlı

kalmak anlamına gelir. Çağlar boyunca rejimler, ortak bir dil ve değerler sistemi aşılanmadığı takdirde toplumun çökeceğinden, kurumların işlevsizleşeceğinden ve iktidarı elinde tutanların devrileceğinden endişe duymuşlardır. Toplum mühendisliği bu hedeflere ulaşmanın çoğu zaman en zahmetsiz yolu olarak görülmüştür.

Liberal bir toplumun kendi değerlerini öğrencilere ve vatandaşlara aşılamaya çalışması da doğaldır. Otokratik rejimlerin aksine, liberal toplum bunu eleştirel düşünce ve müzakereyle uyumlu bir şekilde yapmaya çalışabilir. Ancak toplum mühendisliği dürtüsü liberal seçkinler arasında da sıklıkla ortaya çıkar ve Beşinci Bölüm'de ele alınan liberalizmin ikilemleriyle daha da güçlenir. Bazı toplumsal akımlar, özellikle de gerçek toplumsal özgürlüğe ulaşabilmek adına topluma dayatılması gereken genel bir iradenin üstünlüğüne dair Rousseau benzeri bir inançla beslendiğinde, zihinleri şekillendirme dürtüsünü büyük ölçüde ateşleyebilir. Sanayi sonrası siyasi düzen de bu baskı altında giderek daha fazla çatırdadı. Üniversite mezunlarıyla toplumun geri kalanı arasındaki uçurum genişledikçe ve kültürel meseleler daha fazla önem kazandıkça, yükselişte olan üniversite mezunlarının kendi değerlerini dayatma ve faydalı olduğunu düşündükleri türden bir kültürel dönüşümü zorla hayata geçirme arzusu daha da yoğunlaştı.

Bu toplum mühendisliği çabaları, benzer hedeflere ulaşmak adına regülasyonları da beraberinde getirdi. Çeşitli grupları koruyan ayrımcılık karşıtı kurallardan çevre standartlarına kadar şirketlerin, toplulukların ve bireylerin üniversite mezunlarının önceliklerine uymasını sağlayacak prosedürler hızla arttı.

Endoktrinasyon, düşünce polisliği ve regülasyonlar bireylere ve topluluklara herhangi bir müzakere olmadan dayatıldığı için bu çabaların yukarıdan aşağıya bir tarafı söz konusuydu. Ancak bunlar genellikle devlet öncülüğünde yürütülmüyordu. Çoğu zaman sivil toplum kuruluşları, öğretmenler, entelektüeller ve eylemciler bu çabalara öncülük ediyordu ve bu da sanayi sonrası toplum mühendisliğine daha yaygın ve dağınık bir nitelik kazandırıyordu.

Bundan sonraki bölümde toplum mühendisliği hakkında genel bir tartışma sunuyorum. Öncelikle bu çabalara yönelik "talebin" rejimlerin ve siyasi seçkinlerin iktidarlarını güçlendirme

isteklerinden kaynaklandığını, toplum mühendisliğinin buna karşılık gelen "arzının" ise bu görevleri üstlenmek için en uygun niteliklere ve ideolojiye sahip bireyler tarafından sağlandığını ele alıyorum. Amacım, çeşitli toplum mühendisliği girişimlerinde görülen dikkate değer ortak noktaları belgelemek. Bu tür çabaların büyük kısmı, davaya bağlı olan ya da zamanla bağlılık geliştiren nispeten yetenekli memurların işe alınmasını sağlayan yukarıdan aşağıya bir taleple başlar. Böylece hem ideolojiden hem de kendi toplumsal güçlerini koruma veya artırma arzusundan güç alan bu memurların öncülüğünde, toplum mühendisliğinin arz odaklı aşamasına zemin hazırlanmış olur.

Sanayi sonrası toplum mühendisliği, zaman içinde idari, yönetimsel ve eğitsel pozisyonlarına getirilen, iyi eğitimli ve kararlı bir kadro tarafından yürütüldü. Kültürel meselelerin öneminin artmasıyla birlikte, bu kadronun toplumun değerlerini nasıl iyileştireceğine dair inançlarını hayata geçirmek ve bu süreçte kendi toplumsal gücünü artırmaya çalışmak istemesi son derece doğaldı.

Ayrıca toplum mühendisliğinin düşünceleri ve değerleri kontrol etme çabalarının bir parçası olarak daha fazla tektipleştirme ve siyaset bilimci James C. Scott'ın "okunabilirlik" dediği olguyu nasıl yaratmaya çalıştığını da ele alıyorum. Tektipleştirme ve okunabilirlik ister devletten ister sivil toplumun belirli kesimlerinden gelsin, yukandan aşağıya kontrol açısından neredeyse zorunlu koşullardır. Scott bunu, Fransızların idari tektipleştirme dayatma çabaları bağlamında şöyle tarif ediyor: "Krallık genelinde tek tip ağırlık ve ölçü standartları oluşturmanın, ticareti kolaylaştırmanın ötesinde bir amacı vardı; yeni standartlar hem yeni bir kültürel birliği ifade etmeyi hem de teşvik etmeyi amaçlıyordu." Bu tektipleştirme talebi toplum mühendisliğiyle düzenlemeler arasında bir yakınlık da yaratır. Kurallar ve prosedürler belirlemek tektipleştirmeyi sağlamaya yardımcı olur. Toplum mühendisliğinin dayatabileceği tektipleştirme ne kadar büyük olursa bu kurallar o kadar etkili olur. Dolayısıyla, tektipleştirme arayışı düzenlemeyle sinerjik bir ilişki içindedir.

Son olarak, topluluklar toplum mühendislerinin zaman zaman varsaydığı kadar yumuşak başlı ve güçsüz olmadıkları için, toplum mühendisliğinin tüm güçlü araçlarına rağmen sıklıkla bir ters tepki yarattığını öne sürerek yazımı sonlandırıyorum.

"Savaş barıştır"

Birçok hükümdar ve devlet adamı, Platon'un "dünyadaki en vahşi yaratık" ifadesiyle tanımladığı eğitimsizleri endoktrine etmeye çalışmıştır. Aslında Thomas Jefferson'ın "Tüm halkı eğitin ve bilgilendirin, barış ve düzeni korumanın kendi çıkarlarına olduğunu anlatın, o zaman onu kendileri koruyacaktır" tavsiyesine de katılıyorlardı: Ancak Jefferson'dan ayrıldıkları çok önemli bir nokta vardı: Onlar barış ve düzenden çok, rejimlerini korumayı önemsiyorlardı. Tüm hükümetlerin az çok toplum mühendisliğine başvurmasının ve günümüz kurumlarıyla gelecekte kurulacak olanların da istisna olmayacağının arkasındaki dürtü budur.

Okullarda öğrencilere belirli değerleri aşılayabilirseniz, rejime ömür boyu bağlı kalınmasını sağlarsınız, en azından düşünce bu yöndedir. Hatta çoğu zaman endoktrinasyonun bir alternatifi olmadığına inanılır. Gençlerin, Çin imparatorlarının iddia ettiği gibi imparatorun göksel yetkiyle hüküm sürdüğüne inanmasını istiyorsanız, o zaman eleştirel düşünmenin ve sunulan anlatıları sorgulamanın ne faydası var? Eleştirel düşünme becerileriyle tanışan öğrenciler, masum sivillerin katledilmesinin göklerin göz yumacağı bir şey olup olmadığını ya da geçmişte barbar olarak görülen Mançuların, Qing hanedanının yönetici seçkinleri olduklarında nasıl aniden göklerin yetkisini aldıklarını sorgulamaya başlayabilirler. En iyisi bu konulara hiç girmemek.

Liberalizm açısından ise durum biraz daha farklıdır. Liberalizm daha iyi fikirler ürettiği için, eleştirel düşünme ve tartışma bu fikirlerin kabul görmesine fayda sağlayabilir. Liberalizmin büyük kısmı özgür düşünceyle ilgili olduğundan, dogmaları sorgulamak engellenmek yerine teşvik edilmelidir. Öte yandan Beşinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, liberal ve demokratik rejimler bile zaman zaman endoktrinasyon yöntemlerine başvurmuşlardır.

Endoktrinasyon düşünce polisliğiyle tamamlanır. Düşünce polisliği belirli konuşma, düşünce ve sembolik davranış biçimlerini dışlayarak çalışır. İnsanlar bunların yerine başka kelimeler kullanmaya veya başka görüşler ifade etmeye ikna edilir. Buradaki fikir, politika dışsal bir dayatma olarak başlasa bile, insanların zamanla bu kurallarla belirlenmiş inançları içselleştireceği yönündedir.

Düşünce polisliği zaman zaman sert yöntemlerle de kendini gösterebilir; yanlış dil kullananlar sürgüne gönderilebilir, hapse atılabilir, hatta Kültür Devrimi'nde olduğu gibi daha da kötüsüne maruz kalabilirler. Akran baskısı, toplumdan dışlama ve onaylamama gibi taktikler daha yumuşak görünse de etkilidir.

Toplum mühendisliğinin her iki biçimi de, George Orwell'in Sovyet totalitarizminden ilham alan distopik romanı *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*'te tanımladığı şeyi yapmayı amaçlar. Orwell şöyle yazmıştı: "İktidar, insan zihnini parça parça edip kendi belirlediğin şekillerde yeniden toparlamaktır."[11] Orwell, "düşünce polisliği" ifadesinin yanı sıra "düşünce suçu" ve "çiftdüşün" kavramlarını da ortaya atmıştı. Bu son kavram rejimin "Savaş Barıştır, Özgürlük Köleliktir, Cehalet Güçtür" sloganında da görüldüğü üzere, bireylerin aynı anda birbiriyle çelişen iki şeye inanabileceği (ve inanmasının beklendiği) fikrini barındırır. Bu, düşünce polisliğinin etkili hale gelmesi yönünde atılan ilk adımdır çünkü insanlar kamuoyu önünde kendi kişisel gerçeklerinin tam tersini savunmaya ve buna inanmaya başlayacaklardır. Franz Kafka da *Dava* adlı eserinde aynı dinamiğe dikkat çekerek şöyle yazmıştı: "Bir meseleyi doğru anlamakla aynı meseleyi yanlış anlamak birbirini tamamen dışlamaz."[12] Bu da insanların nihayetinde Orwell'in romanındaki gibi iki artı ikinin beş olduğunu kabul etmelerini sağlayabilecek bir süreçtir.

Bin Dokuz Yüz Seksen Dört'ün o sarsıcı dünyasında, sistemi ayakta tutan da en nihayetinde baskıdır. Ancak Orwell aynı zamanda akran baskısının ve düşünce polisliğinin diğer, daha az şiddet içeren biçimlerinin rolünü de görmüştü.

Sovyetler Birliği bu taktikleri, *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* ve Kültür Devrimi'ndekilerden biraz daha az absürt bir biçimde uyguladı. Devrimin kahramanları ve Stalin'in eski müttefikleri düşmana dönüştürüldü ve herkes bunu, hiç sorgulamadan kabul etmek zorunda kaldı. Örneğin, Stalin'le birlikte yönetici troykayı oluşturan ve en büyük rakibi Leon Troçki'nin saf dışı bırakılmasını sağlayan Lev Kamenev ve Grigori Zinovyev, daha sonra partiden

11. George Orwell, *1984*, çev. Sıla Okur, Doğan Kitap, 2021.

12. Franz Kafka, *Dava*, çev. İlknur Özdemir, YKY, 2021.

ihraç edildiler ve rejimin düşmanları olarak idam edildiler. 1919 ve 1952 arasında atanan kırk iki Politbüro üyesinden yalnızca on biri 1952'ye kadar hayatta kalabildi. Çoğu idam edildi, suikasta uğradı, hapishanede öldü ya da intihar etti. Bütün parti üyeleri ve hatta bütün vatandaşlar, tıpkı Kamenev ve Zinovyev gibi bu kişilerin de rejimin düşmanları olduğu görüşünü benimsemek zorundaydı. Sovyet yönetimine muhalif olanların, bu rejimde yaşamayı "yalan bir hayat yaşamak" olarak nitelendirmesinin nedeni budur. Ve bu yöntem bir süreliğine de olsa etkili oldu.

Toplum mühendisliğinin arz ve talebi

Toplum mühendisliğine talebin mantığı çok nettir. Hükümdarlar ve seçkinler, rejimi ve bu rejim içindeki özel statülerini güçlendirmek için buna ihtiyaç duyarlar. On dokuzuncu yüzyılda eğitim sistemlerinin otoriter, hatta bazen demokratik hükümetler tarafından, kitlelerin rejime ve rejimin beraberinde getirdiği hiyerarşiye sadık kalmalarını sağlamak amacıyla hayata geçirilmesinin nedeni de buydu. Sovyet sisteminin hem gerçekte hem de Orwell'in kurgusunda düşünce polisliğine duyduğu ihtiyaç da aynı amacı taşıyordu.

On dokuzuncu yüzyıldaki geleneksel rejimlerin bu konularda endişelenmek için güçlü bir nedeni vardı: Sosyalizm hayaleti. Bu da daha genel bir olgudur. Bir rejime karşı güçlü tehditler ya da rejimin başa çıkması gereken ikilemler olduğunda toplum mühendisliğine talep de artar.

Toplum mühendisliği, emek yoğun bir faaliyettir. Bu göreve emeklerini ve ideal olarak coşkularını da adayacak memurlara ihtiyaç duyar. Okulların öğretmenlere, Katolik Kilisesi'nin rahiplere ihtiyacı vardır. Düşünce polisliği, Doğu Alman gizli polisi Stasi'nin açıkça ortaya koyduğu üzere, her şeye körü körüne inanan insanlar kadar muhbirlere de ihtiyaç duyuyordu. Stasi'nin dosyaları kamuoyuna açıklandığında, örgütün 270 binden fazla kişiyi çalıştırdığı ve tahminen 6 milyon Alman'ı gözetlediği, dolayısıyla tarihin en kapsamlı gözetim ağlarından biri olduğu ortaya çıktı.

Stasi'nin taktikleri, toplum mühendisliğinin bir başka kanalı olan topluluğa da ışık tutar. Düşünce polisliği girişimleri,

insanların komşularını ve tanıdıklarını da dahil ederek güçlü bir normlar kafesi oluşturduğunda, çok daha baskıcı bir nitelik kazanır. Topluluk, düşünce polisliğinin dayattığı normların dışarıya yayılmasının başlıca yoludur. Stasi, çok sayıda sıradan insanı muhbir ağına dahil ederek bunu başardı.

Uygulayıcıların etrafında birleşebileceği ikna edici bir ideoloji de –din, insanlığın yaşam koşullarını iyileştirmek, ütopik bir toplum yaratmak vb– toplum mühendisliğinin başarısı açısından kritik önem taşır. Çoğu durumda, uygulayıcılar gerçekten de toplum için iyi şeyler yapma arzusuyla hareket ederler. Toplum mühendisliğinde coşku isteğe bağlı gibi görünse de gerçekte, tam anlamıyla kuşkucu ve kinik kişilerin benimsediği inançların aynı ölçüde etkili olması pek olası değildir. Orwell bunu da anlamış ve şöyle yazmıştı: "Bir sırrı saklamak istiyorsan, onu kendinden de saklamalısın." Ancak mesele bununla da sınırlı değildir. Bu işle uğraşanlar kendilerini aydınlanmış görüp bu aydınlanma doğrultusunda hareket etmenin kendi görevleri olduğuna inandıklarında toplum mühendisliği büyük ölçüde kolaylaşır ve yoğunlaşır. Bu durum, dini toplum mühendisliği örneklerinde açıkça görülebildiği gibi, sanayi sonrası toplum mühendisliğinde de bir ölçüde gözlemlenebilir.

Uygulayıcıların büyük kısmının da nitelikli olması gerekir. Öğretmenlik, diğer endoktrinasyon biçimleri ve düşünce polisliği, eğitimli olmayı ve başkalarını ikna etme becerisini gerektirir. Herkesin yapabileceği muhbirlikse buradaki genel kuralı doğrulayan istisnadır. Bu değerlendirmeler toplum mühendisliğinin çoğunlukla iyi eğitimli (en azından yaşadıkları toplumun standartlarına göre), güçlü iletişim becerilerine sahip ve kendi gündemlerine güçlü bir şekilde inanan kişiler tarafından yürütüldüğünü göstermektedir.

Avrupa'da kitle eğitimi başladığında çok az öğretmen vardı. Ancak arz hızla talebi takip etti. Bu, toplum mühendisliği talebinin zamanla kendi arzını yaratmasının bir örneğidir. Örneğin Britanya'da öğretmen sayısı 1800'de 10 binden azken, 1900'de bu sayı 135 binin üzerine çıktı. Fransa'daki artış daha da belirgindi; aynı dönemde 10 binden az olan öğretmen sayısı 150 binin üzerine çıktı.

Talep kendi memur arzını oluşturduğunda, bu arz başlangıçtaki talebin çok ötesine geçerek toplum mühendisliğinin aşağıdan yukarıya doğru işleyen bir versiyonunu tetikleyebilir. Gerekli bilgiye, iletişim becerilerine ve adanmışlığa sahip hevesli kişiler, zamanla üstlendikleri rolden keyif almaya başlayabilirler. Bu yalnızca uygulayıcıların kendi davalarına inanmaya başlamalarından kaynaklanmaz. Bir nedeni de halka değerler, inançlar ve uygulamalar dayatma yeteneğinin onlara önemli bir statü ve güç kazandırmasıdır. Hatta onlar için bir gelir ve geçim kaynağı haline bile gelebilir. Dolayısıyla rahipler, vaizler, din adamları, öğretmenler ve entelektüeller birçok din ya da diğer ideolojik projelerde toplum mühendisliğine katılmak üzere görevlendirildikten ve yetkilendirildikten sonra daha fazlasını istemeye meyilli olurlar. Çağlar boyunca, arz odaklı toplum mühendisliği talep odaklı toplum mühendisliği kadar yaygın olmuştur.

Bu arz odaklı dinamik, belki de en iyi şekilde Hindistan'daki kast sisteminde rahip Brahman sınıfının statüsüyle örneklenebilir. Bu kast yapısının kökenleri hâlâ tartışma konusu olsa da en az 2500 yıl öncesine dayandığına çok da şüphe yoktur. Milattan önce dördüncü yüzyılda Hint alt kıtasındaki Maurya imparatorunun başdanışmanlarından Kautilya, *Arthashastra* adlı kitabında kast sistemini, Hindistan'da bugün hâlâ görülebilen bir şekilde tanımlar. Hintliler Brahman, Kshatriya, Vaishya ve Shudra olmak üzere dört varnaya ayrılır. Bir de kast sisteminin tamamen dışında bırakılacak kadar aşağı görülen Dalitler, yani "dokunulmazlar" vardır. Her varna, üyelerinin tam mesleklerini ve toplumsal rollerini belirleyen jati'lere ayrılır.

Özellikle Hint alt kıtasına hâkim olmak için birçok farklı gücün savaştığı çalkantılı dönemlerde, en yüksek statü ve gücün Kshatriya'yı oluşturan savaşçılara verileceğini düşünmüş olabilirsiniz. Oysa en büyük güç, kast sisteminin toplum mühendisliği versiyonunu yürütenlerin elindedir: Kautilya'nın görev tanımlarını "çalışma, öğretme, kurban sunma, başkalarının kurban sunma törenlerini yönetme ve hediye verme ve alma" şeklinde belirttiği rahip Brahmanlar.

Endoktrinasyon ve düşünce polisliği, net bir savaşçı seçkin sınıfının bulunmadığı günümüz sanayileşmiş ülkelerinde bile çok

güçlü araçlardır. Modern toplumda toplum mühendisliği iktidara giden yol olabilir.

"Toplumu hayali bir plana göre yeniden inşa etmek"

James Scott devlet öncülüğündeki planların ufuk açıcı analizinde bu tür yukarıdan aşağıya girişimlerin öncelikli hedefinin toplumu "okunabilir" hale getirmek olduğunu vurgulamıştır. "Okunabilirlik", yerel ve karmaşık pratikleri devlet uygulayıcıları açısından daha anlaşılır kılmak ve bu pratiklerin regülasyonlarına olanak sağlamak anlamına gelir. Vergi kayıtlarının, kadastro ölçümlerinin ve sicillerin uygulamaya konulması bağlamında Scott bu durumu şu şekilde tanımlar:

> Her durumda yetkililer arazi mülkiyet gelenekleri veya isim koyma gelenekleri gibi son derece karmaşık, okunması zor ve yerel toplumsal pratikleri ele almış ve bunların merkezi olarak kaydedilip izlenmesine olanak tanıyan standart bir şablon oluşturmuştur.

Toplum mühendisliğinde tektipleştirme ve okunabilirlik dayatmanın önemli bir rolü de devlete ve memurlarına toplumsal davranışları düzenlemenin bir yolu olarak belirli prosedürler getirme olanağı tanımasıdır. Yerel gelenek ve pratikler çeşitlilik gösterdiğinde (faydalı yerel bilginin edinilmesi ve paylaşılması nedeniyle genelde durum böyledir), bunları düzenlemek zorlaşır çünkü her kural, farklı geleneklere sahip topluluklara uygulandığında farklı tepkiler yaratır. Tektipleştirme ise bu tepkileri homojenleştirerek regülasyonları uygulanabilir kılar. Buna karşılık, etkili regülasyonlar da homojenliği pekiştirir (çünkü insanlar regülasyonlara uydukça daha benzer şekillerde davranırlar) ve bu da nihayetinde okunabilirliğe ve daha sıkı bir kontrole hizmet eder. Dolayısıyla tektipleştirme, okunabilirlik ve regülasyonlar genel olarak simbiyotik bir ilişki içindedir.

Bunun açıkça görülebildiği yerlerden biri olan Sovyetler Birliği'nde yerel gelenek ve pratikler –Ukrayna örneğinde olduğu gibi kimi zaman büyük şiddet ve zorlamayla– kısmen ortadan

kaldırılıp topluluklar Sovyet otoriteleri için okunabilir hale getirildikten sonra, pek çok şey artık yukarıdan aşağıya direktifler ve Sovyet planlama komitesi tarafından hazırlanan *pyatiletka*, yani ayrıntılı beş yıllık planlar aracılığıyla yürütülmeye başlandı. Beş yıllık planlar sistem için o kadar önemliydi ki 1971'de Sovyet astronom Tamara Mikhailovna Smirnova tarafından keşfedilen bir asteroide, beş yıllık planın onuruna Pyatiletka adı verildi.

Scott, bu tür prosedürlerin potansiyel maliyetlerini çok iyi anlamıştı ve Pierre-Joseph Proudhon'un ütopik sosyalistler hakkındaki şu yorumunu alıntılamıştı: "Tıpkı astronomların kendi hesaplamalarını yapabilmek adına evren sistemini yeniden kurgulamaları gibi onlar da toplumu hayali bir plana göre yeniden inşa ederlerdi."

Katolik toplum mühendisliği

Papa III. Innocentius'un sapkınlığı cezalandırma kararından ve Papa IX. Gregorius'un sapkınları aktif olarak arayıp bulma yetkisinden güç alan Magister Konrad von Marburg, 1231 yılından itibaren Almanya kırsalında gezmeye başladı. Bir köyden diğerine giderek insanları inançları hakkında sorguladı. Kilisenin inançlarda tam bir tektipleştirme sağlama isteğini, ateşin şeytani fikirleri ve kötülüğü yok edeceğine dair Ortaçağ inancıyla birleştirerek yanlış cevap verenleri yakarak öldürdü. O dönemde yaşamış birinin ifadesiyle "Almanya genelinde o kadar çok sapkın yakılmıştı ki, sayılarını tasavvur etmek mümkün değildi."

Hıristiyanlığın kökenlerinden, insanların sapkın cevapları yüzünden yakıldığı aşırı bir toplum mühendisliği biçimine giden doğrusal bir çizgi yoktur. Bu süreci anlamak için, Katolik toplum mühendisliğinin zamanla, davasına içtenlikle inanan, gücünü korumak ve genişletmek isteyen kilise ve ruhban sınıfının etkisiyle arz odaklı bir nitelik kazandığını kabul etmek gerekir.

Hıristiyanlığın başlangıçta birçok farklı yönü vardı. Toplumun kökten bir dönüşüm geçireceğini müjdeleyen, Hazreti İsa'nın da bu dönüşümün kurtarıcısı olduğu kıyamete dayalı bir dindi. Bir gencin nasıl kurtulabileceği sorusuna İsa'nın verdiği cevabın da gösterdiği gibi, güçlü bir eşitlikçi inançlar bütünüydü. İsa şöyle cevap verdi: "Kusursuz olmak istiyorsan, git, bütün malını sat,

parasını da yoksullara ver; böylece göklerde hazinen olacak. Sonra gel, beni izle" dedi ve ekledi: "Bir devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin birinin Tanrı'nın krallığına girmesinden daha kolaydır." Hıristiyanlığın şehirlerdeki yoksul nüfus arasında hızla yayılmasını sağlayan da bu eşitlikçilikti. Aynı şekilde İsa'nın "Düşmanını sev" ve "Diğer yanağını çevir" gibi iyi bilinen sözlerinde de görüldüğü üzere bir hoşgörü diniydi. Aziz Pavlus'un önderliğinde, erken dönem Hıristiyanlık tüccarları kendine çekmeye başladı. İmparator Konstantin'in din değiştirmesiyle birlikte Hıristiyanlık, bir devlet dini olma yoluna girdi. Roma devletinin bir koluna dönüştü ve bu da karakterini yavaş yavaş ama kökten bir şekilde değiştirdi.

Daha da önemlisi, Hıristiyanlığın tüm bu farklı yönleri, birçok yerel yorumla ve diğer manevi ve dini geleneklerle birleşerek Ortaçağ'ın ilerleyen dönemlerine kadar varlığını sürdürdü. Hıristiyan topluluklarda konuşulan çok sayıda dil de, bu zengin çeşitliliği daha da artırdı.

Bu çeşitlilik, Hıristiyanlığın siyasi ve toplumsal bir güç kaynağı olarak kullanılmasını sınırlandırıyordu. Yerel pratikler çoğu zaman kilise liderleri için anlaşılmaz, tanımı gereği okunması zordu. Bu nedenle, çok geçmeden Hıristiyan inanç ve pratiklerinde tektipleştirme çabalarının başlamasına şaşırmamak gerekir. Toplum mühendisliğinin bu ilk aşaması, öncelikle Romalı hükümdarların toplumsal kontrol talebiyle ortaya çıkmıştı. Ancak kilise liderleriyle ruhban sınıfının vazgeçilmez olması, gelecekteki arz odaklı aşamanın da habercisi oldu.

İlk adım, 325 yılında İmparator Konstantin'in emriyle toplanan tüm Hıristiyan dünyasının ilk ekümenik konsiliydi. Tüm Hıristiyan topraklarından, ağırlıklı olarak da Doğu Akdeniz'den gelen piskoposlar Nikaia'da, bugün Türkiye topraklarında bulunan İznik'te toplandı. Konsilin başlıca gündemi karizmatik bir rahip olan Arius'un başlattığı "Ariusçuluk tartışmasıydı." Arius, Baba, Oğul, Kutsal Ruh'un birliğini savunan Teslis (Üçleme) öğretisine karşıydı. Ona göre Oğul İsa Mesih bir noktada Baba Tanrı tarafından yaratılmıştı, dolayısıyla ikisi ezelden beri birlikte var olmamıştı ve aynı konumda bulunamazlardı. İskenderiye piskoposu 320 yılında Arius'u aforoz etmesine rağmen onu susturmayı başaramadı. Arius kendi yorumunu yaymak adına vaazlar vermeye devam edip

Doğu Akdeniz'deki destekçilerini de harekete geçirdi. Arius'un kilise hiyerarşisini hiçe sayması, farklı yorumlara hoşgörü gösterilen ve evrensel olarak kabul görmüş bir kanonun bulunmadığı kriz öncesi durumu (status quo ante) artık sürdürülemez hale getirdi.

Piskoposların neredeyse oybirliğiyle (iki Libyalı katılımcı dışında) onayladığı konsilden çıkan sonuç İznik İnanç Bildirgesi oldu. Bildirge şöyle diyordu: "Biz... Baba ile aynı özden... Tanrı'nın Oğlu, Baba'dan doğmuş olan... tek bir Rabbe, İsa Mesih'e inanırız." Kısacası, Teslis (Üçleme) artık kilise doktrini haline gelmişti.

Nikaia'da yirmi kilise kanonu daha kabul edildi. Ardından da Yeni Ahit'in dört İncil'i Hıristiyan öğretisinin resmi versiyonu olarak ilan edildi. Daha önce çok sayıda farklı İncil anlatısı vardı. Sonrasında, yine dönemin en tartışmalı meselelerinden biri olan Paskalya'nın resmi tarihi üzerinde anlaşmaya varıldı. Böylece tektipleştirme sürecinde daha da ileriye gidilmiş oldu.

Yine de kilise, son derece çeşitlilik gösteren yerel koşulların ve pratiklerin hâkim olduğu bir ortamda homojen uygulamaları tam anlamıyla dayatacak ya da yeterli ölçüde okunabilirlik sağlayacak güce sahip değildi. Bu dönemde, Roma İmparatorluğu'ndaki şehirlerin ancak yarısında bir piskopos bulunuyordu ve piskoposu olan şehirler bile kilise hiyerarşisinin tam kontrolü altında değildi.

Sonuç olarak İznik İnanç Bildirgesi, Arius tartışmasını sona erdirmedi. Birçok topluluk ve sonraki bazı imparatorlar, Teslis (Üçleme) öğretisini benimsemeyerek Ariusçu ya da başka sapkın inançlarla yakınlıklarını sürdürdüler.

Öte yandan Nikaia'daki bu gündemin, Hıristiyanlığı Roma devlet aygıtının bir parçası yapmak amacıyla İmparator Konstantin tarafından başlatılmış olması da dikkat çekicidir.

Bu çabalar Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, özellikle Germen kabilesi Frankların kralı Clovis'in tüm ordusuyla birlikte Hıristiyanlığı kabul etmesiyle devam etti. Clovis'in bu hamlesi, dini olduğu kadar stratejik bir adımdı. Eski Roma topraklarının büyük bir kısmını hâkimiyeti altına alırken kilise hiyerarşisini güçlü Frank ordusuyla birleştirmeyi amaçlıyordu. Böylece Clovis döneminde tektipleştirme girişimleri yoğunlaştı. Öte yandan Roma topraklarındaki hâkimiyet yarışında Frankların başlıca rakibi olan Vandallar ve Alanlar Kralı Huneric, Kartaca dahil olmak üzere

Kuzey Afrika'nın büyük bölümünü çoktan ele geçirmişti. Huneric, İznik İnanç Bildirgesi'ni reddedip bunu savunan piskoposları sürgüne, işkenceye ya da daha feci ölümlere mahkûm etmesiyle adını duyurdu.

Clovis ile açılan bu yol, 800 yılının Noel Günü'nde Roma'da kendini imparator ilan eden bir başka güçlü Frank lideri Charlemagne'la (Şarlman) yeni bir safhaya taşındı. "Kilisenin kılıcı ve kalkanı" olarak tanınan Charlemagne'ın yenilgiye uğrayan halkları din değiştirmeye zorlaması ve kilise için kabul görmüş bir kanon oluşturma çabaları da Avrupa'nın büyük bir kısmı üzerinde kendi egemenliğini kurma yollarından biriydi. Askeri seferler kadar kilise inşasına ve dini standardizasyona önem vermesinin sebebi de buydu. Charlemagne ile başlayan süreç de Litvanya Büyük Dükalığı'nın tüm nüfusunun zorla din değiştirmesi de dahil, toplu din değiştirmelerin yoğunlaştığı Haçlı Seferleri ve Töton Savaşları ile devam etti.

Bu dönem boyunca kilisenin genişlemesiyle birlikte rahiplerin sayısında da bir artış görüldü. Charlemagne'ın yeni kiliselerde ibadet uygulamalarının tektipleştirilmesine bu kadar önem vermesinin nedeni, yeni rahiplerin büyük kısmının yerel halktan olması ve pagan inançlarıyla yerel geleneklerini kilisenin öğretileriyle karıştırmalarıydı. Charlemagne, rahiplerin öğretileri üzerinde sıkı bir denetim kurmazsa, kilisenin genişlemesinin Hıristiyanlıkla imparatorluk arasındaki bağı zayıflatacağından korkuyordu. Bu yüzden okunabilirlik ve tektipleştirmenin yeniden dayatılması gerekiyordu.

Kilise doktrinine tektip yorumlar getirmek için çeşitli çabalar sarf eden Aziz Augustinus, beşinci yüzyılda Roma devletiyle kilisenin ayrı yapılar olduklarını, ancak zaman zaman birlikte çalışabileceklerini öne sürdü. Ünlü eseri *Tanrı Kenti*'nde, Hıristiyan kilisesi ve inancının "İnsan Kenti"ni fethetmeye yazgılı olduğunu savundu. O dönemde baskın taraf Roma devleti olsa da Augustinus'un öngörüsü doğru çıkacaktı. Tanrı Kenti, Ortaçağ'ın başlarından sonra daha bağımsız hale geldi ve Katolik toplum mühendisliğinin ana merkezi oldu.

Simoni (kutsal eşyaların ve kilise makamlarının satılması), rahiplerin bekârlığı (isteğe bağlı olup olmaması), standart kanonun

kabulü ve en önemlisi papalık otoritesi gibi meseleler de dahil olmak üzere, homojenleştirme ve regülasyon gerektiren anlaşmazlıkların birçoğu doğrudan kilisenin kendi içinden kaynaklanıyordu. Dört yüzyıl sonra, Papa III. Innocentius yeni bir konsile yaptığı davet yazısında, toplantının amacının "günahları ortadan kaldırıp erdemleri aşılamak, hataları düzeltip ahlakı reforme etmek, sapkınlıkları ortadan kaldırıp inancı güçlendirmek, anlaşmazlıkları çözüp barış sağlamak" olduğunu belirtecekti. Ardından gelen diğer papalar kilisenin otoritesini İnsan Kenti'ne göre güçlendirme çabalarını devam ettirdiler.

Çoğunluğun resmi bir eğitim almadığı bir dönemde, Katolik toplum mühendisliği, endoktrinasyon ve düşünce polisliği görevlerini din adamlarına devretti. İnsanların inançları kilisede şekilleniyor, yerel rahiplerse hayatlarının ilerleyen dönemlerinde belirlenmiş düşünce ve davranış biçimlerinden sapmamalarını sağlamakla yükümlü oluyordu. Günah çıkarma kurumu da bu denetim mekanizmalarından biriydi. Papa III. Innocentius'un ve Dördüncü Lateran Konsili'nin 1215 tarihli kararıyla tüm Hıristiyanlar için yılda bir defa günah çıkarma zorunluluğu getirildi. Ayrıca rahiplere de işlenen günahlar için kefaret ve başka cezalar uygulama yetkisi verilerek insanların günlük yaşamları üzerindeki denetimleri daha da derinleştirildi. Üstelik mesele yalnızca günah çıkarmayla sınırlı değildi. Kilisenin gücünün yettiği her yerde çok sayıda resmi kural, düzenleme ve ritüel de yürürlüğe konuyor, dayatılıyordu.

Erken Hıristiyanlık tarihi, yukarıdan aşağıya doğru şekillenen talebin kendi arzını yarattığı ve ardından bu sürecin arz odaklı bir toplum mühendisliğine dönüştüğü bir gelişim gösterir. Bütün bu öğretilerin ve tektip standartların dayatılması için uygulayıcılara ihtiyaç vardı. Zamanla kilise üyelerinin toplam sayısı birkaç katına çıktı. Rahipler, özellikle Dominikenler, Fransiskenler ve Cizvitler gibi çeşitli mezheplerden gelenler, kendi aydınlanmalarına yürekten inanıyorlardı ve zamanla standart uygulamaların hevesli uygulayıcıları oldular. Onlara keşişler, papazlar ve rahibeler de katıldı. Birçok yerel rahip, başlangıçta yerel normları temel alarak topluluk içindeki işbirliği ve uyum konusundaki sorunları çözmeye çalışırken toplum mühendisliğinin yoğunlaşmasıyla birlikte cemaate tektip normlar ve inançlar dayatmaya başladı. Hıristiyanlığın

mesajına ve ruhları kurtarma gücüne içtenlikle inanıyorlardı ancak toplum mühendisliği de onlar için zamanla önemli bir güç kaynağına dönüşmüştü.

Toplum mühendisliğinin dibe vurduğu nokta, Magister Konrad'ın sapkınları yakmasıyla simgeleşen Engizisyon'du. Aslında bu, rejimlerini savunmaya çalışan hükümdarların değil, kilise görevlilerinin yürüttüğü çok daha büyük bir çabanın parçasıydı. Reform Dönemi'nden sonraki yüzyıllarda, Martin Luther'in Protestanlığı başlatan etkili Doksan Beş Tez'inin ardından, Katolik Kilisesi endoktrinasyon ve düşünce polisliğini iki katına çıkardı. Trento Konsili'yle (1545–63) başlayarak kilise dini pratikleri ve düşünceyi daha sıkı denetleme yoluyla Protestanlığın yayılmasını durdurmaya çalıştı. Yakın dönemde yapılan akademik araştırmalar, bu çabaların Protestan fikirlerin yayılmasını yavaşlatmaktan çok daha öteye giderek bilimsel araştırmaları, hatta bilimsel bulguların paylaşılmasını bile engellediğini ortaya koyuyor.

Ulema yasakları

Suudi devletinin kurucusu Muhammed bin Suud on sekizinci yüzyılın başlarında iktidara geldikten sonra muhafazakâr din adamı Muhammed bin Abdülvehhab ile bir kader ittifakı kurdu. Abdülvehhab, İslam'ın pek çok faaliyeti günah olarak gören katı bir yorumunu benimsiyor ve Peygamber'in öğretilerinden sapan Müslümanlara karşı savaşı kutsal görüyordu. Bu da onu tüm Arap yarımadası üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan Muhammed bin Suud için faydalı bir müttefik konumuna getirdi. Suudi-Vehhabi ittifakı yalnızca askeri açıdan değil, toplumsal kontrol açısından da başarılı oldu. Sonraki iki yüzyıl boyunca Vehhabiler, yeni topraklar fethetmek ve halklara boyun eğdirmek için Suud'un birlikleriyle işbirliği yaptı. Namazı, İslam inanç ve normlarının geleneksel yorumlarını, hac ziyaretini, genel dindarlığı ve en önemlisi Suudi-Vehhabi otoritesine itaati sağlamak için bu topluluklar üzerinde sıkı denetim uygulanmasını savundular. Bunun yanı sıra aşırı muhafazakâr İslam anlayışlarından herhangi bir sapmayı bile engellemek adına insanların birbirinin davranışını denetlediği boğucu bir normlar kafesini dayattılar. Kuran'da, ahlaksızlığı önleyip

erdemi teşvik etmeye yönelik toplumsal çabaları destekleyen bölümler vardır. Örneğin: "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun." Vehhabiler bunu bir adım öteye götürdüler ve namaz saatlerinde sokaklarda devriye gezdirerek ibadete katılımı mecburi tuttular.

Zaman içinde muhafazakâr din adamları okulların yanı sıra erkek çocuklara verilen din eğitimini de kontrol etmeye başladı. Böylece Vehhabi etkisi düşünce polisliğinden endoktrinasyona doğru genişledi. (1955 yılına kadar kız çocukları için kamu eğitimi yoktu.) Vehhabi etkisi altındaki eğitim sistemi, ezbere dayalı öğrenime ve Kuran'ın hatim edilmesine odaklanmıştı. Vehhabiler aynı zamanda modern Suudi Arabistan'ın dini polis teşkilatı olan ve insanların rejimin İslam anlayışına harfiyen uymasını sağlayıp tüm kadınlar için katı kıyafet zorunluluğu getiren İyiliği Emretme ve Kötülükten Men Etme Komitesi'nin de arkasındaki itici güçtü. Bunlar, 2002'de Mekke'deki bir okulda çıkan yangından kaçmaya çalışan on dört kız ortaokul öğrencisinin yeterince örtünmedikleri için yanarak ölmesine neden olan polislerdi.

Suudi yönetimine hizmet eden Vehhabi toplum mühendisliği, Katolik versiyonundan bile daha çarpıcı bir arz odaklı toplumsal kontrol örneğinin zirvesidir: On birinci yüzyıldan başlayarak ulemanın ("âlimler") Müslüman topluluklara İslam'ın katı ve gelenekçi bir yorumunu dayatması, Suudi-Vehhabi örneğinde olduğu gibi. Bu durum, Abbasi halifeliğiyle başlayıp Selçuklu ve Osmanlı gibi Türk-İslam imparatorlukları da dahil, sonraki hanedanlarla devam ederek Suudlara kadar uzanan süreçte, ulema ile devlet kurumları arasında bir ittifak kurulmasını sağladı.

İslam'ın ilk üç yüzyılında ulema Kuran'ın öğretilerini ve Hz. Muhammed'in sözlerini, yani hadisleri yorumlama konusunda önemli rol oynadılar. Ancak İslam dünyasının hükümdarı olan halife de dahil olmak üzere, seküler otoriteden genel olarak ayrı kaldılar. Bu dönemde İslam hızla yayıldı ve –kilise dogmalarını tehdit edebilecek her türlü fikre çoğunlukla derin şüpheyle yaklaşan Ortaçağ Avrupası'na kıyasla– bilime ve yeni bilgiye belli ölçüde açık bir tavır sergiledi.

Dokuzuncu yüzyılda, Abbasi halifeliği döneminde ise çatlaklar başladı. Ulema arasında, Kuran'ın Allah tarafından mı yaratıldığı

yoksa Allah'la birlikte ezelden beri mi var olduğu sorusuna odaklanan büyük bir tartışma yaşandı (ki bu, Hıristiyanlıktaki Teslis tartışmalarından çok da farklı değildi). "Akılcılar" olarak bilinen bir ekol ilk görüşü benimserken, "gelenekçiler" olarak bilinen diğer bir ekol ikinci görüşü benimseyerek yalnızca en geleneksel ve sorgulanamaz yorumun kabul edilebilir olduğunu ileri sürdü. Gelenekçi yoruma göre, yeni fikirlere açık olmaya hiçbir şekilde müsaade edilmeyecekti.

Abbasi halifeleri gelenekçilerle akılcılar arasındaki bölünmeye dahil oldular ve farklı hükümdarlık dönemlerinde bu iki görüş arasında gidip geldiler. Ancak asıl önemli değişim, on birinci yüzyılın başlarında Abbasilerin büyük İslam İmparatorluğu üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeye başlamasıyla yaşandı. Bu noktada, hâkimiyeti güçlendirecek her şey memnuniyetle karşılanacaktı ve dini inançları daha fazla tektipleştirmek ve bunları bir kontrol yöntemine dönüştürmek için toplum mühendisliği yapmak bariz bir adımdı. Halife el-Kadir 1017'de gelenekçilerin yanında yer alarak Kadiri Akidesi'ni yayınladı. Bu akide akılcı ekolü kınayıp neredeyse ortadan kaldırdı. Böylece ulema tarafından sunulan gelenekçi yorum esas olarak devlet dini haline geldi.

Gelenekçilerin zaferi ulemanın gücünü artırdı ve çocukların İslam'ın katı bir yorumuyla endoktrine edildiği daha sıkı bir rejimin, daha da önemlisi ateşli bir düşünce polisliği atmosferinin kapılarını araladı. Böyle bir ortamda her türlü entelektüel açıklık –ister yeni fikirler ister bilimsel araştırmalar ya da yorumlama esnekliği şeklinde olsun– günah olarak görülmeye başlandı.

Gelenekçiler, Abbasi yönetimini geçici olarak sağlamlaştırmaktan çok daha fazlasını yaptılar. Dini metinleri ve geçmiş örnekleri yorumlama yetkisini tamamen ulemanın elinde toplayarak onları tek otorite haline getirdiler. Gerçi on birinci yüzyıldan önce de hiçbir anlaşmazlık demokratik yollarla çözülmemişti. Ama ulemanın tartışıp bir tür fikir birliğine varabildiği icma adı verilen bir süreç vardı. Gelenekçiler, çoğu konuda zaten fikir birliğine varılmış olduğunu iddia ederek icmayı bastırdılar. İslam öğretilerinin değişmezliği ve bunları yorumlama tekelinin ulemada olması, aynı zamanda ulema ve onların desteklediği hükümdarlara karşı çıkmanın çok daha zor olacağı anlamına geliyordu.

Selçuklular, Bağdat ve Şam gibi önemli şehirlerin yanı sıra Anadolu'nun geniş bir kesimi de dahil olmak üzere Ortadoğu'nun büyük bölümünü fethedip kendi İslam imparatorluklarını kurduklarında, gelenekçi etkilerin azalması beklenebilirdi. Ne de olsa Selçuklu uygulamaları, katı gelenekçi yorumlardan hayal edilebilecek en uzak noktadaydı. Eski döneme ait seramiklerde Selçuklu kadınları başları açık, müzik aleti çalarken tasvir edilmiştir. Ancak Selçuklular, Arap olmayan, dışarıdan bir güç olarak ulemanın verebileceği meşruiyete fazlasıyla ihtiyaç duyuyorlardı. Dolayısıyla toplumsal düzeni istikrara kavuşturmaya yardımcı olan ulemanın gücü daha da arttı. Bu değişimde, toplum mühendisliği de giderek sertleşti: Selçuklular ulemanın yetkisini ilahiyatın ötesine taşıyarak kamu düzenini denetlemeye ve İslami uygulamalara sıkı sıkıya uyulmasını sağlamaya kadar genişletti. Selçuklu-ulema ittifakı, gelenekçi yorumdan sapan mezheplere ağır baskılar uygulayarak düşünce polisliğini daha da ileriye taşıdı. Selçuklular gibi İslami kimliğini öne çıkarmak isteyen Osmanlılar da bu uygulamaları devam ettirdi, hatta bazı yönlerden daha da yoğunlaştırdı.

Bu yüzyıllar boyunca ulema, endoktrinasyon ve düşünce polisliğinin başlıca itici gücü oldu. Bu sayede önemli bir toplumsal güç elde etti. Birçok akademisyen ulema ile hükümdarlar arasındaki ittifakı, İslam topraklarında kalıcı otoriterliğin yükselişindeki kritik faktör olarak yorumluyor; güçlü ulemanın desteklediği normlar kafesi içinde hükümdarlara karşı herhangi bir muhalefetin oluşması mümkün değildi.

Genel olarak, İslam'ın arındırılması, nispeten iyi eğitimli ve uzmanlaşmış becerilere sahip bir grubun yürüttüğü arz odaklı bir toplum mühendisliği çabasıydı. Katolik Kilisesi'nin ve sanayi sonrası dönemin toplum mühendisleri gibi bu âlimler de tutarlı bir değerler bütününe sahipti ve aydınlanmış olduklarına içtenlikle inanıyorlardı. Kendi toplumsal güçlerini ve toplum üzerindeki denetimlerini artırmaya çalışsalar da davalarına bağlıydılar.

Onların dayattığı kısıtlamalar sonraki dokuz yüzyıl boyunca varlığını sürdürdü. Yirminci yüzyılın başlarında ulemanın etkisi yalnızca Arap çölleriyle sınırlı kalmadı, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında da hissedilmeye devam etti.

Sınavın gücü

Keju adı verilen imparatorluk sınav sistemiyle seçilen mandarinler, yani bürokratlar Çin imparatorluğunda önemli bir statü ve güce sahiptiler. Özellikle onuncu ve on birinci yüzyıllardan itibaren Neo-Konfüçyüsçülüğün devlet felsefesi haline gelmesiyle birlikte bu bürokratlar yasal düzenlemelerin tasarlanıp uygulanmasında ve halkın değerleriyle gündelik pratiklerinin denetlenmesinde ön saflarda yer aldılar.

Keju sistemi ilk olarak 604 yılında Sui hanedanlığı döneminde uygulamaya konuldu ve açık bir siyasi amacı vardı: Soylu klanlar, imparatora karşı hem idari hem de askeri açıdan önemli bir güce sahipti ve sıklıkla devlet işlerine müdahale ediyor, hatta bazen imparatorları şiddet kullanarak tahttan indiriyorlardı. Kuzey Wei hanedanlığı döneminde, bakanların yüzde 76'sı büyük klan ailelerinden geliyordu. Bu aileler ve imparator arasında bir anlaşmazlık çıkması durumunda, bu bakanlar ailelerinin tarafında oluyordu.

Keju bu dengeyi iki şekilde değiştirdi. İlk olarak, imparatorun idari görevler için soylu klanların üyelerine bağımlı kalmamasını sağlayan hazır bir bürokrat arzı oluşturdu. İkinci olarak, özellikle Tang hanedanlığı döneminde sınav sistemi, bürokratik atamalar için potansiyel memurlardan oluşan bir arz fazlası meydana getirdi ve tehdit oluşturan veya sadakatsiz görünen bürokratları vakit kaybetmeden görevden alıp yerlerine yenilerini atayabilen imparatorluk sarayının elini güçlendirdi. Sınav sistemine meritokratik niteliğini kazandıran da bu özelliklerdi çünkü potansiyel memurların iyi eğitilmiş ve doğru seçilmiş olmaları gerekiyordu.

Tang İmparatoru Taizong, sistemin kendisine verdiği gücü şu sözleriyle ifade etmişti: "Dünyanın en olağanüstü düzeyde hırslı insanları böylece benim çantama düşmüş oldular." Mandarin sınıfının özerk bir güç olarak konumu, daha sonra yaşanan çalkantılı Tang-Song geçişi sırasında daha da arttı.

Keju'nun daha iyi bilinen biçimi, Kuzey Song hanedanlığı döneminde üç aşamalı sınav sistemi, her aşama için kapsamlı hazırlıklar ve genel olarak meritokratik bir vurguyla şekillendi. Bu aşamadan sonra da imparatorluk bürokrasisine girmenin başlıca, hatta belki de tek yolu haline geldi.

Zaman içinde sınavların kapsamı daraldı ve neredeyse tamamen Konfüçyüs metinlerinin ve öğretilerinin ezberlenmesine odaklandı. Bu durum sınavın meritokratik niteliğini ortadan kaldırmasa da başarılı adayların edinmesi gereken becerileri sınırlandırdı. Bu kişiler kendilerini iş insanı veya bağımsız güç sahibi yapabilecek başka beceriler edinemediler. Ortaya çıkan Neo-Konfüçyüsçü sentezde bürokratlar bütünüyle imparatorluk gücüne bağımlıydılar ve imparator onları istediği zaman görevden alabilir, hatta idam edebilirdi. Ancak imparatorluk gücü de kuralların belirlenmesinde ve toplumun denetlenmesinde vazgeçilmez olan ve bu rolü üstlenmeye giderek daha fazla bağlanan bürokratlara her geçen gün biraz daha bağımlı oldu. Bu nedenle, tarihin en yukarıdan aşağıya toplum mühendisliği projelerinden birinde bile bu mühendislik çabalarından sorumlu memurlar, projenin ana motoru oldular.

Sınavı geçenler, özellikle de bürokrasinin çeşitli dallarına atananlar, büyük bir nüfuz kazandılar. İmparatorluğun geniş topraklarında davranışları düzenleyip denetlediler. On dokuzuncu yüzyıldan bir gözlemcinin sözleriyle, bir bürokrat "imparatora yardım etme konusunda yetersiz kalabilir ancak halkı ezmek konusunda son derece beceriklidir." Bu baskı, endoktrinasyon (tüm sistemin yukarıdan aşağıya yapısı sayesinde çocukların nerede olurlarsa olsunlar ne öğrenebilecekleri belirleniyordu) ve düşünce ve davranış polisliği (yalnızca sözler değil, eylemler, kıyafet yönetmeliği ve saç stilleri de tepeden dayatılıyordu) ile klasik bir toplum mühendisliği örneği oluşturuldu. İmparatorluk bürokratları yaşamın diğer alanlarına da sayısız düzenleme getirdiler. İmparatorluk Çin'i, kayıt tutma konusunda çağdaş medeniyetlerin çok ilerisindeydi ve bu kayıtların büyük kısmı ayrıntılı yasalar, prosedürler ve regülasyonlardan oluşuyordu.

Zaman içinde keju yalnızca dikey hareketliliğin bir kanalı olmakla kalmayıp her kesimden insanın çok istediği tek kanala dönüştü. Erkek çocuklarını küçük yaşlardan itibaren sınava hazırlamak, hızla büyüyen bir iş haline geldi. Tüccar aileler, oğullarını işi devralmaları için yetiştirmek yerine sınava hazırlamaya başladı. Dönemin tanıklarından biri keju'nun etkilerini şöyle özetliyordu:

> Sınav sistemi getirildiğinden beri... bilim insanları çalışmalarını, köylüler sabanlarını, zanaatkârlar zanaatlarını ve tüccarlar ise ticaretlerini bıraktılar. Artık hepsinin dikkati tek bir şeye çevrildi; devlet memurluğu.

Sonuç olarak sınavı geçme çabası birçok kişi için ömür boyu süren bir meseleye dönüştü. Ming hanedanlığı döneminde keju sınavına on iki bin kişinin girdiği biliniyor. Büyük kısmı ilk başarısızlıkların ardından vazgeçmeyip sınava defalarca girdiği için, son aşamayı geçenlerin ortalama yaşı otuz ikiydi. Hatta bu aşamayı ancak ellili yaşlarının sonlarında geçebilenler bile vardı.

Keju sınavının 1905'te kaldırılması Çin İmparatorluğu'nun çöküşünde önemli rol oynayan büyük bir isyan dalgasını tetikledi. Sistem yürürlükteyken farklı bölgelerden sınava girecek kişi sayısı kontenjan sistemiyle belirleniyordu. Bazı bölgelerin kontenjanı nüfuslarına oranla çok daha yüksekti, dolayısıyla bu bölgelerden sınava giren adaylar, sınavı geçme konusunda daha umutluydular. Sistemin kaldırılmasının ardındansa, kontenjanı yüksek olan ve potansiyel toplumsal güçlerini kaybetmenin hayal kırıklığını yaşayan seçkin bürokrat adaylarının yoğunlaştığı bölgelerde, 1911 ayaklanmaları sırasında devlete karşı çok daha yoğun devrimci faaliyetler ortaya çıktı. İsyana öncülük edenler de büyük ölçüde, daha önce imparatorluk atamalarının sağlayacağı tüm toplumsal statü ve ekonomik ayrıcalıklardan faydalanmayı bekleyen bu adaylardı.

Toplum mühendisliğinin kökenlerinin son derece açık şekilde yukarıdan aşağıya ve talep odaklı olduğu bu ortamda bile, memurların nasıl bu sistemin yürütücüleri ve sistemin yayılmasını sağlayan ana güç olduklarını görüyoruz.

Toplum mühendisliği hevesi

James Scott, yukarıdan aşağıya projeleri en yoğun hale getiren dört unsura dikkat çeker. Birincisi, modern devlet yönetiminin ve idari araçların varlığıdır. Bu tür araçlar ortaya çıkmadan önce, devlet kurumlarının topluma nüfuz etme ve onu zorla yeniden düzenleme yeteneği sınırlıydı. Örneğin, Çarlık Rusya'sının iç bölgelerinde tahıla el koyma ve buralarda yıkım yaratma kapasitesi,

Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya'nınkinden daha kısıtlıydı.

Scott'ın bilimsel ve teknik ilerlemeye ve bunun insan yaşamının tüm alanlarını etkilemek (ve iyileştirmek) için uygulanmasına duyulan sarsılmaz inanç olarak nitelediği ikinci unsur "yüksek modernist ideoloji"dir. Scott şöyle der:

> Yüksek modernizmin sorunlu yönleri büyük ölçüde, bilimsel bilginin otoritesiyle insanlığın durumunun iyileştirilmesinden söz etme iddiasından ve diğer rakip yargı kaynaklarını reddetme eğiliminden kaynaklanır.

Aslında, Scott'ın yüksek modernizminde iki görüş bir arada bulunur: Toplum mühendislerinin kendilerini aydınlanmış görmeleri ve buna bağlı olarak kendi yöntemlerinin insanlığın durumunu iyileştireceğine ikna olmaları ve bu projede teknoloji ile bilimsel bilgiyi kullanma becerilerine güven duymaları.

Üçüncü unsur, bu yüksek modernist gündemi önemli kurumsal denetimler olmadan hayata geçirmek için baskı kullanabilen otoriter bir devletin varlığıdır.

Dördüncüsü ise sivil toplumun bu tür dayatmalara direnemeyecek kadar zayıf olmasıdır.

Scott bu dört unsuru şöyle özetler:

> Özetle, bir toplumun okunabilirliği büyük ölçekli toplum mühendisliği için kapasiteyi, yüksek modernist ideoloji arzuyu, otoriter devlet bu arzu doğrultusunda harekete geçme kararlılığını, etkisini kaybetmiş bir sivil toplum ise bütün bunların üzerine inşa edilebileceği düz bir toplumsal zemini sağlar.

Scott'ın listesine beşinci bir unsur daha eklemeliyiz: Gerçek sorunlar ve ikilemler bütününün varlığı. Aslında Scott da bu bölümün başında alıntıladığım sözlerinde buna işaret eder; birçok toplum mühendisliği girişimi iyi niyetli gerekçelere dayanır. Ancak toplum mühendisliğinin dinamikleri, özellikle de bilim, teknoloji ve başka iyi uygulamaları daha az aydınlanmış ya da geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir topluma dayatma hevesi, yoğun bir endoktrinasyona ve düşünce polisliğine yol açabilir.

Bu beş unsurun tümünü, Sovyetler'in toplumu yeniden şekillendirme girişimleri gibi toplum mühendisliğinin daha yoğun örneklerinde görmek mümkündür. Sovyetler, son derece otoriter bir kurumsal yapıyı ve zayıf bir sivil toplumu kendi amaçları doğrultusunda kullandı. Merkezi planlamayı kurmak ve İkinci Dünya Savaşı sırasında sanayileşmeyi ve savaş çabalarını besleyecek düzeyde üretim elde etmek gibi karmaşık sorunlarla karşı karşıyaydılar. Kendi aydınlanmış komünizm anlayışlarına ve bilim ve teknolojiyi kullanma yöntemlerinin doğruluğuna duydukları güçlü inançla şekillenen, kendilerine özgü bir yüksek modernist ideolojileri vardı.

Çin Kültür Devrimi de kendi aydınlanmasına inanma konusunda aynı derecede hevesliydi ancak yüksek modernizmin bilimsel yönünden yoksun oluşu, yıkıcı bir toplum mühendisliği için bu beş unsurun tamamının şart olmadığını ortaya koyuyor.

Kendi aydınlanmalarına duyulan inanç gibi bazı unsurlar, modern devlet yönetiminin araçları ve yüksek modernizmin teknolojik yönleri bulunmasa da, Katolik toplum mühendisliği ve ulema liderliğindeki İslam'ın arındırılması örneklerinde de karşımıza çıkıyor.

Dahası bu unsurların birçoğu, kendi sanayi sonrası toplumumuz için de geçerlidir.

Sanayi sonrası toplum mühendisliği

Engizisyonun şiddetinden, Kültür Devrimi'nin zalim akıl dışılığından ve Vehhabiler'in korkutucu düşünce polisliğinden çok uzağız.

Buna rağmen Amerika Birleşik Devletleri ve diğer bazı sanayileşmiş ülkeler dili, konuşmayı ve düşünceyi düzenleyen kendilerine özgü bir toplum mühendisliği modelini tecrübe ettiler. Çeşitli idari, bilgi teknolojileri, insan kaynakları, öğretmenlik ve düşünce liderliği gibi rolleri üstlenen üniversite mezunları, dijital çağda hükümetlerden ve şirketlerden gelen bu tür işlere yönelik artan talebi karşılayan uygulayıcılardı. Üniversite mezunları bu pozisyonları doldurmaya başladıktan sonra, tarih boyunca gördüğümüz örneklere benzer şekilde toplum mühendisliğini yönlendiren bir arza

dönüştüler. Diğer birçok örnekte olduğu gibi, üniversite mezunları kendi aydınlanmalarına inanıyorlardı ve burada bu inanç kendi üstün değerlerine ve becerilerine dayanıyordu. Üniversite mezunlarının cehalet ve tahammülsüzlüğün toplumsal maliyetleri konusundaki kaygılarında büyük ölçüde haklı olmaları bile, toplum mühendisliğine dair girişimlerini daha az müdahaleci hale getirmedi.

Buradaki yeni unsur, bu üniversite mezunu grubun heterojen olması ve içindeki derin bölünmenin toplum mühendisliği çabasının doğasını şekillendirmesidir.

Üniversite eğitimi alanların büyük çoğunluğu –kitlesel üniversite mezunları– teknoloji sektöründe veya Wall Street'te gördüğümüz astronomik gelir düzeyine sahip değildi. Aynı toplumsal statüye veya meritokratik başarının sunduğu o sahte saygınlığa da sahip değillerdi. Kısmen bu farklılıkların bir sonucu olarak, farklı değerler ve öncelikler geliştirdiler. Seçkin mezunlar –üniversite mezunları arasında en büyük ekonomik kazanımları ve en görünür toplumsal statüyü elde eden küçük grup– serbest piyasaları ve girişimciliği tercih ediyordu. Daha kalabalık olan kitlesel üniversite mezunları ise yeniden bölüşüme ve devlet müdahalesine daha meyilliydi.

Üniversite mezunlarının büyük çoğunluğunun etrafında birleşebileceği ortak bir payda bulunsaydı bu istikrarsız gidişat düzeltilebilirdi. Hatta böyle bir gündemin, kitlesel üniversite mezunlarının bazı kesimlerinin toplumsal gücünü ve statüsünü artırması da önemli bir avantaj sağlayacaktı. Kültürel meseleler bu ortak paydayı sundu ve liberalizmin ikilemlerinin zaten mevcut olması ve küreselleşen, hızla değişen bir toplumda giderek daha fazla önem kazanması bu meseleleri çözülmesi gereken gerçek sorunlara dönüştürdü. Bana göre bu, sanayi sonrası toplum mühendisliğinin kökenidir.

Bunun arz odaklı toplum mühendisliği örneği olduğu, itici gücünün meşrulaştırmaya ihtiyaç duyan bir hükümdardan veya rejimden gelmemiş olmasından anlaşılabilir. Bu çabalar, tutarlı bir değerler bütününe, uygun bir eğitim modeline ve güçlü iletişim becerilerine sahip olmanın yanı sıra statüsünü ve toplumsal gücünü artırmak isteyen bir grup tarafından yönlendiriliyordu. Bu tutarlı değerler bütünü bilimin üstünlüğünü, temel özgürlükleri,

belirli evrensel değerleri ve yerel değerlere kıyasla kozmopolit değerlerin ve küresel kültürlerin yüceltilmesini vurgulayan birçok üniversite mezununun eğitim deneyimine dayanıyordu.

Scott'ın beş unsurundan birincisi –devletin ve çalışanlarının idari araçları kullanma kapasitesi– sanayi sonrası toplum mühendisliğinde açıkça görülüyor. İdari devletin yetki alanı ve bununla birlikte üniversite mezunlarının kamu yönetimindeki varlığı, yirminci yüzyıl boyunca tüm sanayileşmiş ülkelerde önemli ölçüde genişledi. Üniversite mezunları, özellikle yönetim ve idari görevlerde, sivil toplum kuruluşlarının ve kurumsal hiyerarşilerin her katmanına zaten nüfuz etmişti. Dolayısıyla, veri toplama ve işleme, denetim ve regülasyon gibi alanlarda devlet (ve kurumların) gücünü kullanma konusunda önemli bir rahatlığa erişmişlerdi.

Beşinci unsur son derece güçlüdür. Liberalizmin ikilemleri gerçektir ve liberal üniversite mezunu grupların bulduğu çözüm bir hayal ürünü değildi: Birçok filozof, hoşgörüsüzlüğe karşı sıfır tolerans stratejisini ve eğitim (endoktrinasyon dahil) yoluyla cehaletle mücadeleyi savunmuştu.

İkinci unsur –bir tür yüksek modernist ideoloji– de açık ve belirgindir. Toplum daha çeşitli ve bütünüyle küreselleşmiş hale geldikçe liberalizmin ikilemleri daha da zorlu bir nitelik kazanmıştı. Hoşgörüyle ilgili meseleler artık can alıcı bir noktaya ulaşmıştı ve üniversite mezunları aldıkları eğitim, iş deneyimleri, eğlence alışkanlıkları ve seyahatleri sayesinde maruz kaldıkları kozmopolit değerlere ve küresel sorunlara yakınlık geliştirmişti. Bu ikilemler, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın başlarında olduğu gibi artık arka plana atılamazdı. Eğitimli kesimin gözünde bu sorunların çözümü bilimi, teknolojiyi ve kendi aydınlanmış, evrensel değerlerini uygulamaya koymaktan geçiyordu. En ön saftakiler de, bu değerler için gerekli eğitime ve coşkuya sahip olanlar, yani kendileri olacaktı.

Bilim ve teknoloji uygulamalarının doruk noktası olarak görülen teknoloji sektörünün bu kültürel gündeme ortak olması, yüksek modernist dürtüyü de güçlendirdi. Dolayısıyla bir tarafta aydınlanma, uzmanlık, bilim ve yaratıcılıktan güç alan üniversite mezunlarıyla teknoloji sektörü, diğer tarafta ise hâlâ cehalet ve tahammülsüzlüğe saplanıp kalmış olanlar (en azından üniversite

mezunlarının çoğu böyle düşünüyordu) yer alıyordu. Son birkaç on yılda bu iki grubun coğrafi, ekonomik ve toplumsal yönden uzaklaşması aralarındaki uçurumu derinleştirip iletişimi ve empatiyi azalttı. Bu açıdan bakıldığında, Hillary Clinton'ın Trump destekçilerini "acınası insanlar" diye nitelendirdiği o meşhur yorumu, dönemin kültürel ruhuyla çok da uyumsuz görünmüyor.

Scott'ın listesindeki üçüncü unsur, yani otoriter devlet, sanayi sonrası toplum mühendisliğinde yer almaz. Gelişmiş ekonomilerdeki çabaların zorlayıcı araçlar yerine bilimsel fikirlere, akran baskısına ve kimi zaman da toplumsal dışlamaya başvurarak ikna ve argümantasyona odaklanmasının nedeni budur. Charles Sanders Peirce'in bölümün başındaki alıntısında öngördüğü gibi, bu durum modern çabaların etkisini illaki azaltmaz. Sanayi sonrası toplum mühendisliğini şiddetten uzak ama aynı zamanda geri tepmeye potansiyel olarak daha açık hale getiren de budur.

Dördüncü unsur ise daha karmaşıktır. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki sivil toplum, tarihsel standartlara göre güçlü ve aktiftir. Öte yandan sanayi sonrası toplum mühendisliğinin ana itici güçlerinden biri de yine sivil toplumdur. Yukarıdaki örneklerin gösterdiği üzere, toplum mühendisliğinin daha yoğun yönleri öğretmen sendikaları, üniversiteler, hayırsever vakıflar, sivil toplum kuruluşları ve medyadan besleniyordu. Bu da sivil toplumun toplum mühendisliğini denetlemek bir yana, halk üzerinde düşünce polisliği kuran ve eğitim sistemine yeni bir endoktrinasyonun tohumlarını eken yeni bir normlar kafesi yaratmış olabileceğini düşündürüyordu. Sonuç olarak bu yapı bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, sosyal medya tarafından daha da güçlendirildi.

Bu kombinasyon sanayi sonrası toplum mühendisliğinin doğasını şekillendirdi, odak noktası ise ilkokul ve ortaokuldan başlayıp üniversiteye kadar devam eden eğitimdi. Toplum mühendisliğinin tercihen yalnızca yukarıdan aşağıya doğru işleyen bir süreç olması, liberal değerlere giderek daha açık hale gelen bir ortamda akranların ve genel çevrenin etkisiyle erken yaşta başlayarak yükseköğretimde yeni bir değerler bütününe ulaşması bekleniyordu. Eğitime verilen önem, aralarında çok sayıda üniversite mezununun da bulunduğu eğitmenler için daha fazla toplumsal gücü de beraberinde getirecekti.

Ancak eğitim ya da endoktrinasyon, toplum mühendisliği için tek başına asla yeterli değildi. Dolayısıyla, doğru türde eğitim ve teşvikle daha fazla hoşgörü sağlanabileceği ve cehaletin yenilebileceği umudu, zamanla çeşitli düşünce polisliği biçimlerine yol açtı. Akademisyenler, üniversite yöneticileri, öğrenci toplulukları, saygın medya kuruluşları ve kimi zaman da şirket liderleri, hangi dil ve fikirlerin kabul edilebilir olduğuna, hangilerinin bağnazlık ya da mikro saldırganlık belirtisi sayılarak yasaklanması gerektiğine karar verecekti.

Bu tür düşünce denetimi, değerleri tanımlama ve bunları topluma dayatma konusunda ön saflarda yer alanların toplumsal gücünü de artırıyordu. Bu grubun büyük ölçüde gelirinden ve toplumsal statüsünden memnun olmayan kitlesel üniversite mezunlarından oluşması (özellikle de seçkin mezunlara kıyasla) da ayrı bir avantajdı.

Aynı düşünceler, regülasyonların algılanan faydasını da artırdı. Topluma doğru regülasyonlar uygulanabilseydi, bazı hoşgörüsüzlük ve cehalet örnekleri varlığını sürdürse bile adil ve dürüst sonuçlar elde edilebileceği, böylece toplumun daha iyi bir düzene kavuşacağı düşünülüyordu. Diğer toplum mühendisliği örneklerinde olduğu gibi regülasyonların yaygınlaşması da karmaşık pratikleri okunabilir kılma gündemiyle güçlü bir sinerji içindeydi. Ayrıca birçok durumda regülasyonlar yasa çıkarma sürecinde gerekli demokratik koalisyonu kurmanın zorluğuna karşı uygun bir çözüm olarak görülüyordu. Dolayısıyla üniversite mezunu seçkinler ve aktivistler, karbon vergisi ve temiz inovasyonlara daha güçlü sübvansiyonlar yerine karmaşık çevre regülasyonlarına başvurabiliyordu. Benzer şekilde azınlıkların karşı karşıya kaldığı ekonomik dezavantajların ya da yoksul mahallelerdeki toplumsal sorunların temel nedenleriyle uğraşmak yerine, şirketlere ve federal müteahhitlere daha fazla prosedür ve ayrımcılık karşıtı regülasyonlar getirmek, toplum mühendisliğiyle uyumlu ve en az dirençle karşılaşılacak yol olarak görünüyordu.

Bu dengenin önemli bir avantajı da herhangi bir zorlayıcı güç kullanmamasıydı. Ancak aynı durum, özellikle de sağcı siyasi girişimciler, medya figürleri ve sosyal medya fenomenleri bu düzenin yarattığı hoşnutsuzluğu kullanmaya başladığında, sanayi sonrası

toplum mühendisliği gündemini geri tepmelere karşı çok daha savunmasız hale getirdi.

Geri tepme

Toplum mühendisliğinin en yoğun olduğu, hatta devlet kurumlarının desteğini aldığı zamanlarda bile başarı garantisi yoktur çünkü farklı değerlere sahip olanlar endoktrinasyona, özellikle de düşünce polisliğine direnç gösterecektir. Bu direnç birçok farklı biçimde ortaya çıkabilir.

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa vatandaşlarının komünizm karşıtı fikirleri açıkça savunma lüksü yoktu. Ancak özel hayatlarında, kamuoyunda dile getirdiklerinden farklı şeylere inanabiliyorlardı. Berlin Duvarı'nın ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte kamusal açıklamalarda ve demokrasiye ve piyasa sistemine duyulan coşku düzeyinde çok hızlı –muhtemelen de kesintili– bir değişimin yaşanmasının sebebi budur.

Özellikle bir ulus devlete bağlılık oluşturma bağlamında toplum mühendisliğinin yaygın bir biçimi dil politikalarını merkezine alır. Bu durum rejimin Yenisöylem adında kendine özgü bir dil yarattığı George Orwell'in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı eserinde de öngörülmüştü.

Geçmişte farklı toplulukların bir araya getirilmesiyle oluşturulan birçok yeni ulus, tektipleştirmenin sağlanması için dili bir araç olarak kullandı. Fransa'da yalnızca farklı lehçelerin değil, tamamen farklı dillerin konuşulduğu bölgelere ortak bir dilin dayatılması, başarılı bir ulus inşasındaki en önemli adımlardan biriydi. Bu yöntem toplumsal zorlamalarla birleştiğinde ya da Fransa'daki Napolyon Savaşları gibi savaş dönemlerinde oldukça etkili oldu. Sonuç olarak bu durumu özetleyen o ünlü sözdeki gibi "Dil, ordusu ve donanması olan bir lehçedir."

Ancak geri tepmenin hissedilir olduğu çok sayıda örnek de vardır. İngilizler, İskoç, Gal veya İrlanda dillerini ve kültürlerini hiçbir zaman ortadan kaldıramadılar ki bunu gerçekten denediler. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra kurulan Türk devleti kendi dilini yaratıp bunu tüm topraklarında dayattı ama

Kürtçe buna rağmen varlığını korudu ve ülkenin ekonomik olarak en az gelişmiş bölgesinde yerel halkın anadili olmaya devam etti.

Amerikan deneyimi de bu geri tepmeyi gözler önüne serer. Birinci Dünya Savaşı döneminde Alman karşıtı duygular alevlendi. Savaş döneminde bile Almanca konuşanlar şüpheyle karşılandı. Birçoğu taciz edilirken bazıları casuslukla suçlanarak tutuklandı. Almanca kelimeleri günlük kullanımdan çıkarma kampanyaları düzenlendi ve hamburgerin adı "özgürlük bifteği" (liberty steaks) oldu.

Savaştan sonra bazı eyaletler bir sonraki önemli adımı attı. 1917'de ABD savaşa girmeden önce, Almanlar en büyük göçmen grubu olduğu için Almanca iki dilli eğitim oldukça yaygındı. Ancak savaş sona erdikten sonra bazı eyaletler eğitim dili olarak Almancayı tamamen yasaklayarak "tüm özel ve kilise okullarında... eğitim İngilizce verilecektir" diye ilan etti. Bu toplum mühendisliğinin amacı, Alman asıllı Amerikalıların kültürünü ve aidiyet duygusunu yeniden şekillendirmek ve Amerikan toplumuna asimilasyonlarını hızlandırmaktı.

Ama bu girişim hedeflenenin aksine güçlü bir karşı tepki doğurdu. Alman göçmenler çocuklarına daha belirgin Alman isimleri vermeye başladı ve yerel halkla evlenme oranları önemli ölçüde düştü. Yirmi yıl sonra, İkinci Dünya Savaşı çıktığında bu baskılara maruz kalan Alman topluluklarının ABD Ordusu'na gönüllü katılım oranı, bu geri tepmenin bir sonucu olarak çok daha düşük düzeyde kaldı.

Bu karşı tepkinin daha geniş toplumsal eğilimlerin bir yan ürünü değil, doğrudan toplum mühendisliği çabalarına yönelik olduğunu biliyoruz çünkü iki "kontrol grubu" benzer bir değişim sergilemedi: Yasaklar yürürlüğe girmeden önce eğitimini tamamlayanlar ve bu tür kısıtlamaların hiç uygulanmadığı eyaletlerde büyüyenler. Zaten karma evlilikler yapmış olan Almanlar da benzer bir tepki göstermedi.

Bu tür bir geri tepmenin önemli unsurlarından biri yine topluluktur. İzole bir bireyin güçlü bir tepki gösterme olasılığı, benzer düşünen insanlardan oluşan bir topluluğun, kendi aralarındaki dayanışmayı kullanarak toplum mühendisliğine direnebilme olasılığına kıyasla çok daha düşüktür.

Bu analiz, cahil veya hoşgörüsüz olarak etiketlenen topluluklara karşı yürütülen sanayi sonrası toplum mühendisliği çabalarının güçlü karşı tepkiler yaratma olasılığının neden yüksek olduğuna dair ipuçları sunar.

Geri tepme sanayi sonrası toplum mühendisliği için bir kısırdöngü yarattı. Sorunlar karmaşıklaştıkça toplum mühendisliğine duyulan ihtiyaç da arttı ve kültürel değişim ve göç gibi meseleler, liberalizmin değerleri etrafında bir konsensüsle çözülmek yerine, daha da şiddetli tartışmaların fitilini ateşledi. Sağ medya ve liderlerin kışkırtmalarıyla hem toplum mühendisleri hem de hedef aldıkları gruplar arasında çatışmacı ve duygusal bir ortam oluştu. Buna karşılık, toplum mühendisliğini ikiye katlamak birçok üniversite mezunu liberal için doğal bir çözüm olarak görülse de bu durum geri tepmeyi daha da derinleştirdi.

Süreci ağırlaştıran başka faktörler de vardı. En dikkat çekici olanı sosyal medya, bir sonraki bölümde ele alacağım üzere, düşünce polisliğine niyetli insanları bir araya getirerek ve normların dayatılmasını fazlasıyla görünür kılarak, arz odaklı toplum mühendisliği teşviklerini artırdı. Aynı zamanda sosyal medya toplum mühendisliğine *karşı* duyulan hoşnutsuzlukları güçlendirmek ve örgütlemek için bir araç görevi görerek bu kısırdöngüyü daha da şiddetlendirdi.

Sonuç olarak bu geri tepme ve şikâyetler, antiliberal çevrelerin özgürlüklere yönelik daha sert saldırılarına zemin hazırladı.

Bugün Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversitelerde ifade özgürlüğüne ve hatta araştırmaya yönelik yeni kısıtlamalara tanık oluyoruz. Florida, Teksas ve diğer eyaletlerdeki meclisler, öğretmenlerin ırk veya cinsiyetle ilgili "bölücü kavramları" tartışmasını yasaklayan yasalar çıkarıp rahatsız edici tarihi gerçekleri araştıran eğitimcileri işten atmakla tehdit etti. Federal devlet de aynı yolu izliyor. Bazı radyo programları ve bazı TV kanalları, Joe Biden'ın 2020 başkanlık seçimlerindeki zaferinin hileli olduğu iddiaları hakkında kuşkusunu dile getiren sunucuları programlarından çıkardı. Antiliberal toplum mühendisliği bundan daha da zorlayıcı hale gelebilir. Toplum mühendisliği, toplum mühendisliğini doğurur.

9
Algoritmalar Çağında Liberalizm

Sosyal medya önyargılıdır ancak sola veya sağa değil, aşağıya doğru.
– Jaron Lanier

Umut ediyoruz ki çok da uzak olmayan bir gelecekte insan beyniyle bilgisayar birbirine sıkıca bağlanacak ve ortaya çıkan bu yeni model, hiçbir insan beyninin daha önce düşünmediği şekilde düşünebilecek ve verileri, bugün bildiğimiz makinelerinin ulaşamadığı bir düzeyde işleyecek.
– J. C. R. Licklider

2013 yılının Aralık ayında bir akşam, New York merkezli medya şirketi IAC'nin kurumsal iletişim müdürü Justine Sacco, Heathrow'dan Cape Town'a giden uçağa bindi. Kalkıştan hemen önce X'teki 170 takipçisine şu ciddi gibi duran şakayı paylaştı: "Afrika'ya gidiyorum. Umarım AIDS kapmam. Şaka şaka. Ben beyazım!" Ardından telefonunu kapattı.

O uçakta uyurken, paylaşımı dünya çapında hızla yayılmaya başladı. Sacco on bir saat içinde X'te gündemin zirvesine oturdu. Blog yazarları, ünlüler ve hayatı boyunca hiç tanımayacağı yabancılar onu iflah olmaz bir ırkçı olmakla suçladılar. On binlerce kişi yaşayacağı büyük hesaplaşmayı çevrimiçi olarak merakla beklerken #HasJustineLandedYet (Justin indi mi?) etiketi internette yayıldı. Bir X kullanıcısı mutlulukla "Justine Sacco denen o sürtüğün,

kendisinin haberi bile yokken kovuluşunu canlı canlı izleyeceğiz" diye yazdı. Meslektaşları da bu tepkiye katıldı ve içlerinden biri şöyle yazdı: "Ben bir IAC çalışanıyım ve @JustineSacco'nun bir daha bizim adımıza iletişim kurmasını istemiyorum. Hiçbir zaman."

Sacco Cape Town'a ayak bastığında haftanın internet kötüsü ilan edilmiş, bu da yetmemiş gibi işsiz de kalmıştı. Patronu çevrimiçi topluluğun isteklerine boyun eğerek onu gıyaben kovmuştu.

Sonradan amacının "gerçek bir ırkçı ve cahil birinin söyleyeceklerini taklit edip onlarla dalga geçmek" olduğunu açıklayacaktı ancak internet böyle bir açıklamaya fırsat tanımayacak kadar hızlıydı. Birkaç kişinin X'i görüp yorum yapmasıyla başlayan olay, X algoritmalarının konuyu en çok konuşulanlar listesine taşımasıyla kısa sürede çığ gibi büyüdü.

Gazeteci Jon Ronson, *The New York Times*'ta Sacco hakkındaki yazısında ona karşı yürütülen karalama kampanyasının mantıksızlığına ve kadının ruh sağlığına ve itibarına verdiği zarara dikkat çektiğinde, bu kez sosyal medya saldırılarının hedefi kendisi oldu.

Buna ister duyarsız bir şaka deyin, isterseniz düpedüz ofansif mizah, her durumda Sacco gönderisini yalnızca 170 takipçisiyle paylaşmıştı. Ancak internet onu adeta topa tuttu. Uçağı daha inmeden tüm dünyanın gözleri önünde küçük düşürüldü ve işini kaybetti. Bizi birbirimize bağlayan platformlar aynı zamanda öfkeyi de körüklüyor; bu yeni ekosistemde kalabalıklar, daha ortada yargılama bile yokken hızlıca ceza verebiliyor. Sacco'nun yaşadıkları toplumsal yaptırımın ne kadar ileri boyutlara ulaşabileceğinin erken bir uyarısıydı.

Üstelik bu münferit bir olay da değildi. Demokrat anketörler, Silikon Vadisi mühendisleri, öğretmenler, yazarlar ve akademisyenler de benzer saldırılara ve dışlanmalara maruz kaldılar ve sosyal medyada kopan fırtınalardan dolayı işlerinden kovuldukları ya da istifa etmek zorunda kaldıkları oldu.

Bu, algoritmalar çağının yalnızca bir yönüdür. Belirli çevrimiçi içeriklerin dolaşımını artıran sosyal medya algoritmaları, ifade özgürlüğünü karmaşık bir boyuta taşır ve özgürlükler üzerinde zaman zaman geleneksel topluluklardan bile daha şiddetli etkiler bırakan ve muhtemelen hiçbir somut fayda da sağlamayan yeni norm kafesleri yaratır.

Algoritmalar sosyal medyada yeni bir normlar kafesi inşa etmekten çok daha fazlasını yapar. Üretim sürecini ve toplumsal yaşamımızı yeniden şekillendirir, gelir dağılımını ve ekonomik fırsatları dönüştürür, iletişimi sosyal medyanın çok ötesinde daha geniş bir alanda yeniden yapılandırır ve bilginin toplanma, işlenme ve bir araya getirilme şekli üzerinde derin etkiler bırakır. Özgürlüğü baskılama veya artırma potansiyeline de sahip oldukları için liberalizmin faydalarını ve ikilemlerini kökten değiştirebilir.

Bu bölüm, algoritmalar çağının iki yönüne odaklanıyor: Birincisi, sosyal medyanın topluluklar ve iletişim üzerindeki etkileri, ikincisi ise yapay zekânın, hangi işlerin insanlara kalacağı ve bilgiyi nasıl edindiğimiz ve kullandığımız da dahil, hayatımızın her alanında devrim yaratma vaadi.

Vardığım sonuç, algoritmaların liberalizmin toplumsal değerini veya ihtiyaç duyduğumuz liberal demokrasi türünü değiştirmediği yönünde. Öte yandan ifade özgürlüğünü karmaşıklaştırırlarken ona yönelik tehditleri de yoğunlaştırır. Ne var ki onlarsız da yapamayız. Algoritmalar işin ve ücretlerin geleceğiyle, buna bağlı olarak da ortak refahla iç içe geçti bile.

Algoritmalar istihdam yaratmak konusunda önemli bir rol oynasa da şu noktada işleri anlık bir dürtüyle ortadan kaldırma ve var olan eşitsizlikleri derinleştirme olasılıkları daha yüksek. Kolektif bilgi edinme ve yayma sürecinin önünü açabilir ancak bu da kolay olmadığı gibi mevcut gidişatla da mümkün görünmüyor. Bütün bu nedenlerle liberalizmi yeniden inşa etme ve liberal demokrasiyi güçlendirme girişimleri, teknolojinin yönünü özgürlük ve ortak refahla uyumlu olacak şekilde şekillendirme meselesiyle yüzleşmek zorundadır.

"Toplumun ipleriyle yönetilen kuklalar"

Topluluk içindeki normlar bilgi paylaşımında, özyönetimde ve aidiyet ve dayanışma duygusunun harekete geçirilmesinde faydalı bir rol oynar. Aynı normlar topluluk üyelerinin yapabileceklerini kısıtlayarak özgürlükleri de sınırlayabilir. Farklı topluluklar farklı kafesler dayatır ve bazıları diğerlerinden çok daha kötüdür. Bazı topluluklar pek faydası olmayan kafesler de dayatabilir.

Toplulukların denetim gücü bazen şiddet tehdidine dayansa da çoğu zaman akran baskısı, dışlanma tehdidi ve toplumsal statü ve otorite sahibi kişilerin ikna gücü üzerinden işler.

1961'de Stanley Milgram tarafından yürütülen, sosyal psikolojinin en ünlü deneylerinden birini ele alalım. Bu, Holokost'un lojistiğinden sorumlu Nazi subayı ve bürokratı Adolf Eichmann'ın Kudüs'te yargılandığı yıldı. Ve birçok kişinin aklından aynı soru geçiyordu; benzer koşullar altında kalsak çoğumuz o barbarca davranışları sergiler miydik?

Milgram, etik açıdan tartışmalı da olsa zekice kurgulanmış bir deney tasarladı. Cezanın hafıza üzerindeki etkilerini ölçtüğü söylenen bir deney için öğretmen ve denek rolünü oynayacak gönüllüler (erkek) toplandı. Her grupta bir öğretmen ve deneğin yanı sıra bir de deneyi yürütmekle görevli gri laboratuvar önlüğü giymiş bir deney yürütücüsü yer alıyordu. Gönüllülere, öğretmen veya denek rollerinin rastgele belirleneceği söylenmişti. Oysa gönüllülere haberleri olmadan her zaman öğretmen rolü veriliyor, sahte denek rolünü ise Milgram'ın bir yardımcısı üstleniyordu. Deneyin asıl amacı ceza ve hafıza değil, sıradan insanların tartışmalı ve acımasız da olsa otoriteye ne ölçüde itaat edeceklerini görmekti.

Öğretmen, deney yürütücüsünün verdiği karttan kelime çiftlerini okuyor, ardından kelimelerden birini kendisi söyleyip denekten de eşini bulmasını istiyordu. Denek her yanlış cevap verdiğinde öğretmenin ona giderek artan voltajda elektrik şoku uygulaması gerekiyordu. Etkisini anlaması için öğretmene de elektrik şoku verildi (can yakıcıydı ama düşük voltajlı olduğu için ciddi bir etkisi yoktu). Ayrıca öğretmene elektrik şoklarının deneğe acı vereceği ancak kalıcı bir doku hasarına veya başka bir sağlık sorununa yol açmayacağı da söylendi. Denek elektrikli sandalyeye bağlandı ve deney başladı.

Milgram'ın işbirliği yaptığı sahte denek cevapları bilerek yanlış veriyor, öğretmen de buna karşılık elektrik şokunu uyguluyordu. Bir süre sonra çığlıklar yükselmeye başladı. Öğretmen rolündeki gönüllülerin birçoğu bu noktada deneyi durdurmak istese de deney yürütücüsü tarafından devam etmeye zorlanıyorlardı. Otoritenin devreye girdiği asıl nokta burasıydı: Süreci yöneten gri önlüklü teknisyen, sahte deneğin çığlıklarına ve yalvarmalarına rağmen

öğretmenleri giderek artan voltajda elektrik şoku uygulamaya devam etmeleri için ikna ediyordu. Şaşırtıcı olan şuydu ki öğretmenlerin yaklaşık yüzde 65'i 450 volta kadar çıktı. Bu şoklar gerçekten uygulanmış olsaydı, sonuçlar büyük olasılıkla ölümcül olurdu.

Deney bazen, insanların başkaları üzerinde güç sahibi olduklarında –tıpkı öğretmenin denekler üzerinde veya Nazi subaylarının toplama kamplarındaki Yahudiler, eşcinseller ve solcular üzerinde sahip olduğu güç gibi– ne kadar korkunç davranabileceklerini gösterdiği şeklinde yorumlanır. Ancak Milgram'ın yorumu böyle değildi. Hatta öğretmenlerin büyük kısmı ilk birkaç elektrik şokundan sonra devam etmek istememişti. Devam etmeleri için ikna edilmeleri, hatta buna zorlanmaları gerekmişti. Bazıları durumdan o kadar rahatsızdı ki terliyor ve kasılıyorlardı. Aşırı huzursuzluk belirtileri göstermeye başlamışlardı. Yine de büyük çoğunluk otoriteye itaat etmişti. Otorite onlardan açıkça yanlış, zalimce ve tehlikeli bir şey yapmalarını istediğinde bile bu kadar kişinin bunu yapmaya istekli olması dikkat çekicidir. Milgram'ın vardığı sonuç şuydu: "Belki de biz kuklayız, toplumun ipleriyle yönetilen kuklalar."

Otorite her zaman laboratuvar önlüğü giyenlerden ya da güçlü konumda bulunanlardan gelmez. Normlar kafesi çoğunlukla topluluğun otoritesi –bazen yaşlılar, bazen karizmatik kişiler, çoğu zaman da bireyin güvendiği grubun konsensüsü– tarafından uygulanır. Birçok insan, uyum sağlamak istediği için yaşadığı topluluğun normlarını içselleştirir. Ayrıca, bu çizgiden sapanlara aynı normları dayatmayı cazip, hatta heyecan verici bulabilirler. Akran baskısı ve ahlaki iknanın bu kadar etkili olmasının nedenlerinden biri de normların bu şekilde dayatılmasıdır.

Algoritmik kafes

Afrika'daki birçok toplulukta, hem geniş aileyle hem de daha genel olarak topluluk üyeleriyle yiyecek, hatta para paylaşımına dair güçlü normlar vardır. Bu insanlar varlıklı değildir. Aslında birçok Batılı gibi, ellerindeki fazla gıdayı veya geliri biriktirmek çok da mantıklı olurdu. Peki neden bu kadar cömert davranıyorlar? Bunun bir nedeni paylaşma normlarının içselleştirilmiş olmasıdır. Ancak aynı derecede önemli olan bir diğer unsur da akran

baskısı ve dışlanma korkusudur. Zambiya'nın güneyinden bir ev kadını durumu şöyle anlatıyor:

> Onları geri çevirmek hiç güvenli olmaz. Geçen gün gelen o kadına tahıl verdiğimi gördünüz. Benden tahıl istediğinde onu nasıl reddedebilirdim? Belki hiçbir şey yapmazdı ama bunu bilemezdim. Vermekten başka çare yoktu.

Kadın tahıl vermediği takdirde hakkında dedikodu çıkmasından korkuyordu. Kendisine büyü yapılabilir, hatta başına çok daha kötüsü gelebilirdi.

Bu tür korkuları aşılayan sosyal ağlar, çoğu zaman yardımlaşmayı sağlayan ağlarla aynıdır. Aynı ev kadını ileride bir gün yiyeceğe ihtiyaç duyabilir ve o durumda süreç tersine işler: Bu defa da bir başkasının dışlanma korkusu, onu bu kadına yiyecek vermeye iter ve böylece sistem bir güvence mekanizması görevi görür. Toplumu bir arada tutan bağ, bireyin değerli bilgiler edinmesine ve endişelerini başkalarıyla paylaşmasına da yardımcı olur.

Algoritmalar çağında artık yeni çevrimiçi topluluklarımız var. Bunların, modern Batı toplumlarındaki işçi sınıfı veya etnik toplulukların veya birçok modern öncesi toplumda sıkı bağlara dayalı davranışları ve paylaşımı zorunlu kılan topluluklarınkine benzer roller üstlenmesini beklemek doğal olurdu. Belki de bunlar ait olduğumuz ağlara faydalı bir boyut daha katarak hem bilgi paylaşımını kolaylaştırıyor hem de değerli bir güvence işlevi görüyordur?

Ancak gerçek çok daha karmaşıktır. Veriler, çevrimiçi toplulukların gerçek dünyadaki sosyal ağları tamamlamak ya da onlara katkıda bulunmak yerine doğrudan onların yerini aldığını gösteriyor. Günümüzde Amerikalıların birkaç on yıl öncesine kıyasla çok daha az arkadaşı var. 1990'da ankete katılanların yüzde 33'ü on veya daha fazla arkadaşı olduğunu belirtirken 2020'lerde bu sayı yüzde 13'e geriledi. Bugün birçok Amerikalının üçten az arkadaşı bulunuyor. Gerçek dünyadaki sosyal etkileşimlere ayrılan süre de, özellikle çevrimiçi ortamda daha aktif olan gençler arasında keskin bir düşüş gösterdi. Son yirmi yıl içinde, arkadaşlarla yüz yüze sosyalleşme süresi günde yaklaşık 60 dakikadan 20 dakikaya indi. On beş ve yirmi dört yaş arası gençler için durum gerçekten

vahim: Aynı dönemde yüz yüze etkileşim, günde yaklaşık 150 dakikadan 40 dakikaya geriledi. Görünen o ki çevrimiçi topluluklar, gerçek dünyadaki toplulukları yok ediyor.

Sosyal medya platformlarında çok fazla bilgi paylaşılıyor ve insanlar kuşkusuz çevrimiçi topluluklarından bir şeyler öğreniyorlar. Ancak çevrimiçi bilgilerin önemli bir kısmı güvenilir olmayabilir. Justine Sacco hakkındaki X gönderileri bilgi değeri taşıdığı için değil, sansasyonel ve eğlenceli oldukları için yayıldı. Ayrıca birçok kullanıcıyı norm uygulayıcısı ve düşünce polisi rolünü üstlenmeye teşvik etti. Bu, sosyal medyadaki iletişimin genel modelidir. Güvenilmez, sansasyonel ve çoğu zaman bütünüyle yanlış bilgiler çok eğlenceli olabilir. Papa Francis'in Donald Trump'ın kadınlara, göçmenlere ve yoksullara yönelik duyarsız yorumlarını kınaması, birçok kişinin beklediği bir şeydi. Papa Francis'in Donald Trump'la aynı fikirde olduğunu iddia eden bir sosyal medya paylaşımı ise çok daha ilgi çekicidir çünkü bu ya kışkırtıcı bir şakadır ya da beklenmedik bir bilgidir ve viral olma olasılığı çok daha yüksektir. Bilgilendirici videolar belli ölçüde izlenme oranını yakalayabilir ancak insanları farklı bir yaşam tarzına özendiren fenomenlerin videolarının hızla yayılması daha olasıdır.

Ancak, çevrimiçi topluluklardan öğrenmenin gerçek hayattaki etkileşimlerin yerini tutamamasının daha önemli bir nedeni vardır. Üstüne basa basa vurguladığım üzere, faydalı bilgi yalnızca bilimsel ve gerçeklere dayalı bilgi değil, çevremize uyum sağlamamıza ve yeni zorluklarla başa çıkmak için psikolojik ve toplumsal araçlar edinmemize yardımcı olan deneyimsel ve sosyal bilgidir. Bizimkinden farklı görüşlere sahip olanları veya bize karşı çıkanları hoş görmeyi öğreniriz. Farklı ilgi alanları, görüşleri, mizacı ve bazen de kusurları olan farklı insanlarla bağ kurmayı öğreniriz. Farklı sosyal ağların parçası olmak kiliselere, satranç kulüplerine, spor takımlarına, derneklere ve sivil toplum kuruluşlarına katılmak, bağlılık geliştirmek açısından son derece faydalıdır. Bu tür sosyal bilgi kazanımı ve adaptasyon süreci, çoğunlukla insanların kendileriyle benzer düşünenleri arayıp bulabildiği ve aşırı durumlarda yankı odalarının oluşmasına yol açan sosyal medyada çok daha az gerçekleşir. Sorun yalnızca yanlış bilginin yankı odalarında büyümesi değildir. Aynı zamanda, insanların farklı görüşlerle etkileşime girmenin başlangıçta rahatsız edici sürecinden

kaçınabilmeleridir. Dahası, sosyal medya düzgün işlevsel çevrimiçi topluluklar inşa edebilse bile, algoritmik yankı odalarının ayrışmış yapısı, farklı toplulukları ve ideolojileri bir araya getirecek üst düzey ortak kimlikler oluşturmasını oldukça zorlaştırır. Oysa bu, yeni bir liberal toplumsal sözleşme için asıl ihtiyaç duyulan şeydir.

Sosyal medya, topluluk temelli etkileşimlerin sağladığı faydaları zayıflatmakla kalmaz, aynı zamanda normlar kafesini daha da şiddetlendirir. Hatta algoritmik kafesin, gerçek dünyadaki karşılığından en az şu beş nedenle daha kötü olduğu söylenebilir: Birincisi, liberal toplumlar Ortaçağ Katolik Kilisesi veya İslam'ın arındırılması bağlamında karşılaştığımız gerçek dünyanın en boğucu normlar kafeslerinden bazılarını zaten büyük ölçüde zayıflatmıştı. İkincisi, Justine Sacco örneğinin de gösterdiği gibi, çevrimiçi kafes yalnızca güvendiğiniz gruptakileri değil, düşüncelerinizi veya sözlerinizi denetlemeye çalışan yabancıları da kapsar. Bu da çevrimiçi kafesi daha büyük ve daha korkutucu hale getirebilir. Üçüncüsü, topluluğun bazen kendinizi savunabildiğiniz güçlü üyelerinin otoritesinin yerini, düşünce polisliğini ve normları dayatmak amacıyla sosyal medya üzerinden oluşmuş şekilsiz bir kalabalığın çok daha baskın otoritesi alır. Dördüncüsü, daha önce de belirtildiği üzere, sosyal medya etkileşimlerinin birlikten çok bölünme yaratma ihtimali daha yüksektir ve bu nedenle çevrimiçi toplulukların üst düzey ortak kimlikler etrafında birleşme olasılığı daha düşüktür. Son olarak, algoritmalar bilgi ve tepkileri bir araya getirme konusunda son derece güçlüdür. Bu onların faydalı yönlerinden biridir. Ancak aynı zamanda, Sacco'nun da deneyimlediği gibi, çok daha yoğun bir akran baskısı ve daha tehditkâr bir dışlanma ihtimali yaratmak için kullanılabilecekleri anlamına da gelir. İleride göreceğimiz üzere, sosyal medya şirketlerinin iş modelleri de bu kafesi daha da şiddetlendirir.

Bu güçler bir araya geldiklerinde özgürlüğü baskılama eğilimi gösterirler ve liberalizmin yeniden inşasını daha da zorlaştırırlar.

Düşünce polisliğinin işleyişi

İnternetin ve World Wide Web'in (dünya çapında ağ) gelişimi dünyamızı geri dönülemez biçimde değiştirdi. "İnternet",

bilgisayar bilimci J. C. R. Licklider'ın ortaya attığı fikirlerden yola çıkarak, bilgi bitlerini paylaşmak amacıyla ortak bir protokol üzerinden haberleşen birbirine bağlı bilgisayar ağlarının bütününü ifade eder. World Wide Web, bu ağ üzerindeki geniş bilgi birikimine erişimin yolunu açtı. İngiliz ve Belçikalı bilgisayar bilimciler Tim Berners-Lee ve Robert Cailliau, bir sitedeki bilgilerin internet üzerindeki diğer sitelere bağlanabilmesini sağlayan hiperlinkleri geliştirdi.

Peki kullanıcılar bu geniş Web'deki bilgiye nasıl ulaşacaktı? Arama motorları tam da bu ihtiyacı karşılamak üzere ortaya çıktı. Ne var ki ilk arama motorları oldukça yetersizdi. İnterneti tarayarak arama sorgusunun geçtiği web sayfalarını buluyorlardı ancak kullanıcıları en alakalı sitelere ulaştırma konusunda bunun çok da etkili bir yöntem olduğu söylenemezdi.

Bir sonraki adım Stanford'da bilgisayar bilimi okuyan Larry Page ve Sergey Brin'den geldi. Kullanıcıların internette gezinme davranışlarının belirli bir arama için hangi sitelerin daha alakalı olduğunu ortaya koymasından faydalanmayı amaçlıyorlardı. Diyelim ki bir kişi "Dominik Cumhuriyeti" diye arama yaptığında geliştirdikleri algoritma, Dominik Cumhuriyeti'nden bahseden tüm sayfaları tarıyor ve bunlar arasında en çok bağlantı alanlara öncelik veriyordu. Ancak her bağlantı eşit değerde değildi. Page ve Brin'e göre, kendileri de çok sayıda bağlantıya sahip olan web sitelerinden gelen bağlantılara daha fazla ağırlık verilmeliydi. Bunu sağlayan algoritma "rekürsif"tir; yani her sayfa, kendisine bağlantı veren diğer yüksek sıralamalı sayfaların sayısına göre derecelendiriliyordu. Bu sayede yüksek sıralamalı sayfalardan bağlantı alan sayfaların kendi sıralaması da yükseliyordu.

Page ve Brin, Google'ı kurdular. Daha sonra şirketi Yahoo!'ya satmak istediler. Yahoo! ise kaderini belirleyecek bir kararla bu teklifi reddetti. İlk planları reddedilince bir risk sermayedarının desteğiyle tesadüfen dijital reklamlardan para kazanma fikrini keşfettiler. Dijital reklam odaklı iş modelinde, arama motoru sonuçları gibi hizmetler kullanıcılara ücretsiz sunulur. Buna karşılık kullanıcıların verileri toplanır ve platforma reklam vermek için ödeme yapan ticari işletmelerin dijital reklamları bu kullanıcılara gösterilir.

Google bu iş modelini inşa etti ve bu süreçteki en önemli adımlardan biri, 2000 yılında hayata geçirilen ve şirketlere özel açık artırmalarla reklam satışı yapan AdWords platformu oldu. Daha görünür şekilde gösterilen (yani arama sorgularının ardından sayfada daha yukarıda yer alan) ve daha fazla tıklama alan (yani reklamı yapılan web sitelerine daha fazla kişi yönlendiren) reklamlar daha yüksek fiyatlıydı. Bu iş modeli, kullanıcıların gösterilen reklamlara ne kadar dikkat edeceğine bağlıydı. Kullanıcıların ilgisi ve etkileşimi ne kadar fazla olursa, dijital reklamlar o kadar değerli oluyor, platform da o kadar çok para kazanabiliyordu.

Diğer sosyal medya platformları da Google'ın öncülük ettiği yolu izledi. Ancak insanlar pantolon veya lavabo pompası ararken bir yere kadar yoğun etkileşim kurabilirler. Oysa görüşlerine değer verdikleri veya kendilerini ayıplamalarından korktukları kişilerle sosyal bilgilerini paylaşmaları bambaşka bir meseledir. İnsanlar haset, kıskançlık, güvensizlik, öfke ve tiksinti uyandıran ya da düşünce polisliğiyle normların dayatılması arasında gidip gelen ateşli sosyal etkileşimlere girdiklerinde, etkileşim ve ilgi tavan yapabilir. Facebook başta olmak üzere birçok sosyal medya platformu bunu anladı ve paraya dönüştürdü.

Facebook başlangıcından bu yana güçlü duygular üzerine kuruluydu. 2003'te Mark Zuckerberg ve Harvard'daki arkadaşları erken bir prototip olan Facemash'i kurduklarında amaçları öğrencilerin fotoğraflarını ne kadar "seksi" olduklarına göre sıralamaktı. Yoğun sosyal etkileşimler, sıralamalar, duygular ve öfke Facebook'ta ve diğer sosyal medya sitelerinde varlığını hep devam ettirdi. Temel ilke her zaman aynıydı: Katılım ne kadar yoğun ve bağımlılık yapıcı olursa, platform o kadar çok kâr eder. Yapay zekâ teknolojilerinin kullanımı platformların farklı ürünler için özel kitleler oluşturmasını sağlayarak iş modeline ivme kazandırdı.

Bu kitap açısından asıl önemli olan, söz konusu platformların ne kadar para kazandığı ya da reklamların ne kadar etkili olduğu değil, düşünce polisliği, dolayısıyla liberalizm ve liberal demokrasi üzerindeki etkileridir. Sosyal medya şirketleri, tartışmalı ifadelerin yoğun bir etkileşim doğurduğu algoritmik bir kafes inşa etme eğilimindedir. Peki bunu yapmanın en etkili yolu nedir? Justine

Sacco'nun X paylaşımı yalnızca 170 takipçisiyle sınırlı kalsaydı, X'in satabileceği reklam sayısı çok az olurdu. Ancak platform, dikkat çekici içerikleri algoritmik olarak öne çıkardığında (veya tanıttığında) potansiyel çok daha fazla artar. X de tam olarak bunu yaptı ve Sacco'yu büyük bir umutsuzluğa itme pahasına platformdaki en çok konuşulanlar listesine taşıdı. Algoritmik öne çıkarma, sosyal medyadaki düşünce polisliğini güçlendiren gizli formüldür.

Düşünce polisliğinin öteki yüzü ise, insanların bundan çekinerek tartışmalı ifadelerden kaçınmaları ve bunun sonucunda sosyal medya ortamının sıkıcı hale gelmesidir. Ancak platformlar başkalarının onayını alan içerikleri öne çıkararak bunu kısmen dengeler. Bu durum, başka bir algoritmik keşifle daha da güçlendi: Facebook'un 2009'da tanıttığı ve kısa sürede neredeyse tüm sosyal medya platformlarında standart bir özelliğe dönüşen Beğeni butonu. Artık duygular başka şekillerde de harekete geçirilebiliyordu; bazı gönderilerin daha fazla beğeni alması ya da hiç alamaması gibi. Bu buton norm kafesinin başka bir güçlü aracını ortaya çıkardı: Kafesin kurallarına uygun içerik paylaşanlar artık daha fazla beğeni alacaktı. Böylece bu içeriklerin dolaşımı artacak, daha fazla beğeni toplayacaktı. Bütün bunlar, normların uygulanması ve düşünce polisliği açısından başka bir etkili gücü doğurdu.

Daha endişe verici olan ise, yeni sosyal medya araçlarının yarattığı sosyal dinamiklerin yalnızca belirli içeriklerin dolaşımına katkıda bulunmakla kalmamasıdır. Bu dinamikler aynı zamanda anlam ve duygunun artmasına da yol açar: Bir grup belirli bir tutum konusunda anlaştığında, en geniş şekilde yayılacak içerik o tutumun en uç ifadesi olacaktır. İlerici bir grup, Siyah Amerikalılara ayrımcılık yapıldığı konusunda hemfikir olduğunda, yalnızca bunu dile getirmek özellikle dikkat çekici değildir. Öte yandan bütün beyazların ırkçı olduğunu iddia etmek dikkat çekici olacaktır. Bu tırmanış, yine algoritmik öne çıkarmayla desteklenir.

Bu dinamiklerin sonucu olan algoritmik kafes, gerçek dünyadaki bir topluluğun başarabileceğinin çok ötesine geçer. Düşünce ve ifade özgürlüğü üzerindeki etkileri –ve liberalizmin geleceğine dair ihtimaller– de aynı derecede ürkütücüdür.

Döngü daralıyor

Bir önceki bölümde, sanayi sonrası toplum mühendisliğinin bir kısırdöngü yarattığını görmüştük. Sol kanat üniversite mezunları düşünceyi denetlemeye ve hoşgörüsüzlüğü ortadan kaldırmaya çalışırken sağ kanat abartı ve provokasyonla karşılık verdi. Bu provokasyonlar da yeni toplum mühendisliği dalgalarını besledi.

Sosyal medya bu dinamiği hızlandırdı ve yoğunlaştırdı. Toplum mühendisliğinin en uç örnekleri sosyal medya aracılığıyla sağ eğilimli yankı odaları içindeki çevrimiçi araçlar üzerinden milyonlara ulaşılabildi. Sacco örneğindeki gibi, algoritmik geri bildirim en kışkırtıcı içerikleri öne çıkardı: Bir gönderi ne kadar uç noktadaysa o kadar çok dikkat çekiyor, platformlara da o kadar çok gelir sağlıyordu. Öfke öfkeyi körükledi ve en sert tepkiler en çok beğeniyi alarak daha da geniş kitlelere yayıldı. Sağ kanattan yükselen bu tepkiler sol eğilimli yankı odalarına ulaştıkça, bu yankı odaları da çoğu zaman daha fazla toplum mühendisliği çağrısı içeren kendi sert tepkilerini üretti. Böylece döngü kendini besleyerek devam etti ve sosyal medya şirketleri daha fazla kazanç sağladı.

Hollywood yıldızı Sydney Sweeney'nin oynadığı, giyim firması American Eagle'ın tartışmalı reklam kampanyasını ele alalım. "Sydney Sweeney'nin kot pantolonu harika" sloganıyla yürütülen reklamda "Genler ebeveynden çocuklara aktarılır... Benim kot pantolonum mavi" ifadesiyle açıkça ortaya konan çift anlamlı bir mesajı vardı. Bazı ilerici hesaplar, bunun şifreli bir beyaz üstünlüğü mesajı olduğunu savundu. Sağcı fenomenler ve yayıncılar bu paylaşımları takipçilerine solun ikiyüzlü sansürü olarak sundu. Başkan Yardımcısı J. D. Vance de bir podcast'te Demokratlara "Kasım 2024 seçimlerinden hiç mi ders çıkarmadınız?" diye sorarak tartışmaya katıldı. Başkan Trump ve Cumhuriyetçi senatörler de benzer tepkiler verdi. Sağdan gelen tepkiler ilericilerin reklam kampanyası üzerindeki baskısını artırdıkça döngü daraldı.

Algoritmalar çağında, liberalizmin ikilemleri böylece çevrimiçi kutuplaşmanın artmasına neden oluyor. Bu durum yalnızca toplum mühendisliğini şiddetlendirmekle kalmıyor, aynı zamanda aşırıya kaçan örneklerin bireylere ve topluluklara uygulanan zalimce dayatmalar olarak algılanma derecesini de önemli ölçüde artırarak liberalizme gölge düşürüyor.

Algoritmalar ve Yapay Zekâ

"Algoritma" kelimesinin kökeni Arapçaya, ünlü İslam âlimi Muhammed bin Musa el-Harizmi'nin ismine dayanır. İslam topraklarında yetişen bilim insanlarından biri olan el-Harizmi, İslam'ın özüne döndürülmesinden önce cebirde önemli atılımlar yapmış ve kuadratik denklemlere sistematik çözümler sunmuştur. Eserleri tercüme edildiğinde ismi de Latinceleştirilmiş, "algoritma" kelimesi de buradan doğmuştur. Günümüzde "algoritma" ile bir hesaplama veya çıktı üreten her türden (sonlu) talimatlar dizisini kastediyoruz. Klasik bilgisayar programları algoritmalardır: Bir girdi girdiğinizde, bir arıza meydana gelmedikçe veya algoritmaya kasıtlı olarak bazı rastgele unsurlar entegre edilmediği sürece her defasında öngörülebilir bir dizi adım uygulanır ve belirli bir çıktı elde edilir. Numerik kontrollü makinelere ve diğer dijital ekipmanlara entegre edilen algoritmaların, istikrarlı ortamlarda yürütülen rutin görevleri otomatikleştirme konusunda bu kadar başarılı olmasını sağlayan da budur.

İlk yapay zekâ (YZ) da algoritmalara dayanıyordu. Son zamanlarda popüler olan büyük dil ve difüzyon modelleri, algoritmalar çağının bir sonraki adımı olsalar da çıktıları karmaşık bir şekilde rastlantısal olduğu için tam anlamıyla algoritmik sayılmazlar.

Günümüzde YZ hayatımızın birçok yönünü yeniden şekillendirmeye hazır durumda. 1956'da Dartmouth Koleji'nde düzenlenen bir konferansta temelleri atıldığı günden bu yana YZ'nin amacı, makinelerin insan benzeri yeteneklere erişmesini sağlamak olmuştur. Katılımcılar daha sonra "yirmi yıl içinde makinelerin bir insanın yapabildiği her işi yapabilecek kapasiteye ulaşacağını" ve "[çok yakında] ortalama bir insanın genel zekâsına sahip makinelerin geliştirileceğini" iddia ettiler. Bir başka deyişle amaç, tıpkı insanlar gibi hareket edebilen ve insana özgü görevlerin çoğunu, belki de tamamını yerine getirebilen bilgisayar ağları oluşturmaktı. İlk zamanlardaki YZ coşkusu fazla iyimser olsa da, bu alan artık birçok farklı uzmanlık dalında kaydedilen hızlı gelişmeler sayesinde büyük bir dönüşümden geçiyor. Bu ilerlemeler, bilgi işlem maliyetlerindeki genel düşüşten, hızlı paralel hesaplamalara imkân

tanıyan grafik işlem birimleri gibi güçlü çiplerden, büyük modellere aktarılabilen yüksek miktarda veriden ve sinir ağları, derin öğrenme yöntemleri ve diğer gelişmiş istatistiksel tekniklere dayalı teknik gelişmelerden güç alıyor.

Mevcut dönüşümün –ve aşağıda ele alacağım bazı endişe ve olasılıkların– merkezinde önceden eğitilmiş bir model ve belirli komutlar temelinde yeni içerik (yazılı metin, görsel, müzik vs.) üretebilen bir yapay zekâ veya "üretken yapay zekâ" vardır. ChatGPT gibi popülerleşen prototipik büyük dil modellerinin de dahil olduğu üretken yapay zekâ algoritmaların kapasitesini büyük ölçüde genişletiyor çünkü girdi artık öngörülebilir bir çıktıyla doğrudan uyumlanmıyor. Bunun yerine bazen insanların beklediğini veya bildiklerini aşan yeni bir çıktı üretilirken bir "yaratma" –ya da en azından rastlantısal üretme– süreci ortaya çıkıyor.

YZ bu kitapta ele alınan konular açısından birçok nedenle önem taşıyor. Birincisi, tüm sosyal medya platformları hangi içeriğin öne çıkarılacağına karar vermek için YZ'ye başvuruyor ve YZ çevrimiçi içeriği daha bağımlılık yapıcı hale getirmenin bir aracı olmuş durumda. Örneğin, platformlar hangi içeriğin daha yoğun etkileşim aldığını veya platformda daha uzun süreler kalınmasını sağladığını belirlemek amacıyla çeşitli testler ("A/B testleri" gibi) yapıyorlar. YZ ayrıca dijital reklamların daha kârlı bir şekilde hedeflenmesinde ve içerik denetiminde de kullanılıyor.

İkincisi, YZ büyük ölçekli veri toplama ve işlemeyle de iç içe. Bilginin merkezileştirilmesinin ifade özgürlüğü üzerinde doğrudan etkileri var. Algoritmaların ve YZ modellerinin bilgi toplama, işleme ve birleştirme konusunda üstünlük kurduğu bir çağda, İkinci Bölüm'de tanımladığım ve savunduğum liberalizmin temel taşları olan bireysel ve topluluk düzeyindeki deneyselliğe ve topluluk temelli bilgi paylaşımına hâlâ ihtiyacımız olup olmadığını sorgulayanlar olabilir. Birazdan bu konuyu ele alacağım.

Üçüncüsü, YZ'nin gölgesinde gelecekteki işlerin nasıl şekilleneceği henüz belirsiz olsa da mevcut işaretler pek de umut verici değil. Bu nedenle liberalizmin bu sorunla doğrudan yüzleşmesi ve YZ'nin gidişatını yeniden şekillendirmeyi hedeflemesi gerektiğini ele alacağım.

Bilginin merkezileştirilmesi

Bilginin merkezileştirilmesi, insanlığın erişebildiği bilginin büyük kısmını toplamayı ve kullanmayı hedefleyen üretken YZ'nin temelini oluşturur. Peki bu arzu edilir, hatta uygulanabilir bir durum mudur?

Friedrich Hayek, iktisat alanında en çok İkinci Bölüm'de ele aldığım fikirleriyle değil, asıl merkezi planlamaya yönelik eleştirileriyle tanınır. 1945 yılında "The Use of Knowledge in Society" [Toplumda Bilginin Kullanımı] başlıklı kısa bir makalede, merkezi bir otoritenin "ayrı ayrı tüm bireylerin sahip olduğu tamamlanmamış ve sıklıkla birbiriyle çelişen dağınık bilgi parçacıklarını" toplayıp işleyemeyeceği için, merkezi planlamanın hiçbir zaman işe yaramayacağını savunmuştur. Hayek, tüketicilerin milyonlarca ürüne nasıl değer biçtiğini ve insanların kendi mesleklerini, becerilerini ve yaratıcılıklarını nasıl geliştirdiklerini bilmeden ekonomik sistemin çökmeye mahkûm olduğu sonucuna varmıştır.

Hayek burada merkezi planlamayı, dağınık bilginin fiyat sistemiyle bir araya getirildiği bir piyasa ekonomisiyle karşılaştırıyordu. Ya da kendi ifadesiyle "Kalay kullanıcılarının tek bilmesi gereken, eskiden tükettikleri kalayın bir kısmının artık başka alanlarda daha kârlı kullanıldığı, dolayısıyla artık kalaydan tasarruf etmek zorunda olduklarıdır."

Hayek'in merkezi planlama eleştirisinin naif bir yorumu, büyük miktardaki dağınık bilgiyi kodlayıp işleyecek kadar güçlü bilgisayarlar olduğunda, merkezi planlamanın daha iyi sonuç vereceği çıkarımına varır. Belki Sovyetler Birliği'ndeki gibi merkezi bir planlayıcıya ve beş yıllık planlara ihtiyacımız yoktur. Bunun yerine YZ modelleri (veya YZ modellerini kontrol eden şirketler) aynı işlevi görebilir. Sonuçta sosyal medya platformları popüler içeriği öne çıkarmak ve reklamları hedeflemek için zaten tonlarca bilgiyi topluyor, işliyor ve bir araya getiriyor. Yeni YZ araçları hem daha fazla veri toplama hem de bu verileri etkili bir şekilde işleme konusunda giderek daha başarılı oluyor. Birçok uzman, bugüne kadar bilinmeyen materyalleri keşfedebilen, yeni ilaçlar tasarlayan veya dağınık bilgiyi ve uzmanlığı insanların yapamayacağı şekilde birleştiren YZ'nin bilimsel süreci temelden değiştireceğini düşünüyor.

Gerçekten böyle olsaydı, toplumda bilgiyi bir araya getirme konusunda insana özgü yöntemlere bağımlılığımız azalırdı. Nihayetinde bilgi üretimi ya da bu bilginin topluma yayılması için belki de deneyselliğe ihtiyaç duyulmayabilirdi. Yapay zekâ, faydalı bilginin keşfedilmesini ve yayılmasını tümüyle üstlenebilirdi. Yeni keşiflere öncülük ederek ve işgücüne dayanan süreçleri otomatikleştirerek üretkenliği artırabilir, bu sayede daha fazla refah ve bolluk getirebilirdi.

Ancak bu umutlar için biraz erken olabilir. Aslında bilginin merkezileştirilmesi ve YZ'nin sağlayacağı faydalar fazla abartılmış olabilir. Benim bu konudaki karamsarlığım üç aşamadan oluşuyor. Birincisi, insan deneyselliğinin yerine başka bir şey koymak göründüğünden çok daha zordur. İkincisi, YZ'nin bilimsel ve yaratıcı görevlerin çoğunu insanlardan devralma olasılığı, yapay genel zekâ (YGZ) beklentisine dayanıyor. YGZ'nin tek ve net bir tanımı yoktur ancak genellikle *tüm* bilişsel görevlerde en nitelikli insanlarla karşılaştırılabilecek düzeyde yeteneklere sahip, tüm insanlardan daha iyi satranç veya Go oynayabilen, aynı zamanda hukuk davalarını savunabilen, kanser teşhisi koyabilen ve ekonomi veya siyaset üzerine uzmanlardan daha nitelikli eserler yazabilen tek bir YZ modelini ifade eder. Öte yandan YGZ'ye ulaşmak bazı uzmanların umduğundan çok daha zor olabilir. Üçüncüsü ise YZ'den beklenen büyük üretkenlik artışının yakın vadede gerçekleşmeyebilecek olmasıdır. Gerçekleşse bile, bu artışın nasıl dağıtılacağı sorusu karşımıza çıkar. Şimdi bu endişelerin her birini sırasıyla ele alacağım.

Bilginin merkezileştirilmesine dair ilk sorun Hayek tarafından da fark edilmişti. Kolektif bilginin ihtiyaç duyduğu şey, mevcut verilere dayalı hesaplama ya da bunların bir araya getirilmesi değil, yeni veriler üretmektir. İnsan deneyselliğinin amacı da budur. Hayek bunu şöyle ifade eder: "Ekonomik hesaplamanın başlangıcı olan 'veriler', tüm toplum adına sonuçları hesaplayabilecek tek bir zihne hiçbir zaman 'verilmiş' değildir ve hiçbir zaman da bu şekilde verilemez." Dolayısıyla insan deneyselliği olmadan, YZ'nin bir araya getirebileceği doğru türde faydalı bilgiler var olmayabilir.

Daha da önemlisi, İkinci Bölüm'de de belirttiğim üzere, bilmemiz gerekenlerin büyük kısmı, mevcut algoritmalar ve YZ

modelleriyle düzgün bir şekilde sayısallaştırılamayacak ve bir araya getirilemeyecek olan toplumsal uyumla ilgilidir. İyi yapılandırılmış bilişsel görevlerle ilgili kodlanmış bilgiyi anlamak ve bu konuda uzmanlaşmak, insan topluluklarının deneyimsel uyumlarını devralmakla aynı şey değildir. YZ'deki büyük ilerlemeler bile, sürekli gelişen toplumsal koşullarda insan eylemleri ve etkileşimlerinden kaynaklanan örtük, toplumsal ve çeşitlendirilmiş verileri başarılı bir şekilde merkezileştirmekte yetersiz kalabilir. Hayek bu durumu şu sözleriyle açıkça ifade ediyordu:

> Toplumun ekonomik sorununun esas olarak değişimlere hızlı uyum sağlamak olduğu konusunda hemfikir olursak... [o zaman] nihai kararlar bu koşullara aşina olan insanlara bırakılmalıdır... Bu sorunu merkeziyetsizleştirmenin bir şekliyle çözmeliyiz.

Bu nedenle, YGZ gelse bile, bunun faydalı toplumsal bilgi üretmek için yeterli olup olmayacağı belirsizdir.

Dolayısıyla bu argümanlar YZ'deki hızlı ilerlemelere rağmen, bilginin merkezileştirilmesinin topluluk aracılığıyla gerçekleşen insan deneyselliği ve sosyal öğrenme ihtiyacını kolay kolay ortadan kaldıramayacağını ima eder.

Bunların hiçbiri, YZ'nin bilime potansiyel katkılarını küçümsemek anlamına gelmez. YZ insan yaratıcılığının ve muhakeme gücünün yerini tamamen alamasa bile, bazı zahmetli görevleri otomatikleştirerek ve faydalı bilgileri sentezleyerek bilim insanlarına büyük kolaylıklar sağlayabilir. Bunun için de bir sonraki bölümde ele alacağım üzere, insan deneyselliğini ve bilişini YZ ile doğru bir şekilde birleştirebilmek gerekir.

İkincisi, YGZ'yi ele alalım. YZ'deki son gelişmeler inkâr edilemez ve etkileyici olsa da YGZ'nin yakın gelecekte ortaya çıkıp çıkmayacağı konusunda derin görüş ayrılıkları vardır. YGZ'ye hızlı bir geçişin pek olası görünmemesinin bir nedeni, mevcut modellerin basit bağlamları bile gerçek anlamda kavradıklarına veya derinlemesine anladıklarına dair güçlü bir işaret vermemeleridir. Örneğin, büyük dil modelleri bozuk bir garaj kapısının nasıl tamir edileceği hakkında bilgi sunabilir. Ancak çoğu zaman bu sorunun

toplumsal bağlamını ya da daha geniş fenomenler bütünü içindeki yerini kavrayamaz. Onlar açısından garaj kapısını tamir etmek, eski bir metni özetlemek ya da kanser teşhisi koymak arasında gerçek bir fark yoktur. Oysa farklı alanlardan gelen bilgileri birleştirip denenmemiş çözümler üretmek söz konusu olduğunda bağlam büyük önem taşır ki zaten deneyselliğin özü de budur.

YGZ hayalleri, insan zekâsının çok yönlü (birçok düşünme biçimini kullanan ve alternatifleri keşfeden), toplumsal (başkalarının içgörülerini ve bilgilerini kusursuz bir şekilde geliştiren), deneysel (YZ modellerinin yaptığı gibi büyük veri kümelerinden öğrenmek yerine, tıpkı çocukların dili öğrenmesi gibi deneyimlerden hızlı çıkarım yapan) ve biyolojik olarak yerleşik (bilgiyi tüm duyularımızla toplayan ve işleyen) bir yapıda olmasıyla daha da karmaşıklaşır. Sonuç olarak, insan zekâsını taklit etmek ve onun ötesine geçmek, hayal edilenden daha zor olabilir.

Üçüncüsü, YZ'den elde edilebilecek üretkenlik artışları ve geniş refah kazanımları beklentisine bakalım. Gerçekten de, bilgi merkezileştirmesiyle desteklenen YZ ilerlemelerinin fazla görkemli olmasa da yine de iddialı bir faydası, ortada gerçek bir YGZ olmadan ekonomik çıktıda görülecek muazzam bir artış olacaktır. Örneğin, çok çeşitli görevler uygun maliyetli bir şekilde otomatikleştirilirse büyük bir üretkenlik artışı yaşanabilir. Bu da sonuç olarak çok daha fazla kaynak bolluğuna yol açabilir ve bu kaynaklar, sanayileşmiş (ve hatta gelişmekte olan) ülkelerdeki insanlara yüksek düzeyde tüketim ve refah sağlamak için kullanılabilir.

Bu gerçekçi bir beklenti mi? Yakın gelecek için pek de gerçekçi olduğunu düşünmüyorum. Kanıtları incelediğimde, orta vadede YZ'ye dayalı otomasyonun faydalarının önemsiz olmasa bile çok da büyük olmayacağı sonucuna varıyorum. YZ'nin yaygınlaşması, büyük organizasyonel değişiklikler gerektiren diğer tüm teknolojiler gibi yavaş olacaktır.

Bu tür faydalar gerçekleşse bile, nasıl bölüştürülecekleri önemli bir sorundur. Üretkenlik iyileştirmelerinden geniş tabanlı fayda elde etmenin en doğal yolu, her türlü iş ve beceriye daha yüksek ücretler ödenmesine dayanan ortak refah modeli olacaktır. 1980'lerin başındaki çözülüşüne kadar sanayi akdinin başardığı şey tam da buydu. Ancak tüm kazanımlar otomasyondan kaynaklanıyorsa

(aşağıda ele alacağım işçi yanlısı YZ olasılıkları olmadan), ücret artışları da gerçekleşmez, hatta kitlesel ölçekte otomasyon ciddi boyutlarda işsizliğe yol açabilir. İyimserler büyümenin faydalarının YZ araçlarının geniş bir kesim tarafından sahiplenilmesi veya evrensel temel gelir gibi yeni transfer sistemlerinin kurulması gibi başka yollarla da yayılabileceğini savunuyorlar. Ne var ki bu tür planların önünde ciddi politik iktisat sorunları duruyor. Büyük teknoloji şirketlerinin kârlarının tamamını daha geniş halk kitlelerine yeniden bölüştürme konusunda istekli olması da olası görülmüyor. Üstelik bu şirketleri düzenlemeye ya da onlara antitröst yasaları uygulamaya yönelik yakın geçmişteki çabalar da pek umut verici değildir. Sorun yalnızca politik iktisatla da sınırlı değil. Bu tür programların bizi arzu edilen bir toplumsal düzene ulaştırması zaten olası görünmüyor. Nüfusun büyük bölümünün üretime veya başka faydalı faaliyetlere katkıda bulunmadığı bir toplum, "üreticiler" ile "tüketiciler" arasında büyük toplumsal statü uçurumları yaratacaktır. Bu endişe, topluluk kavramıyla doğrudan ilişkilidir. Topluluklar, üyelerinin toplumun geneline katkıda bulunduklarını hissettiklerinde en canlı hallerine ulaşırlar. İşsiz kalan, geçimini transfer gelirleriyle veya teknoloji şirketlerinin kendilerine verdiği kâr paylarıyla sağlayan insanlardan oluşan topluluklarsa, Altıncı Bölüm'de ele alınan olumsuz toplumsal dinamiklerin daha da derinleşmesine yol açabilir.

YZ insanın öğrenmesine yardımcı olabilir mi?

Bu durumda bir sonraki soru, YZ'nin insan deneyselliğinin ve sosyal öğrenmenin tamamlayıcısı olup olamayacağıdır. Bana göre cevap evet ancak bilginin büyük ölçüde merkezileştirildiği durumlarda değil. Hem bilimsel girişimler hem de toplumsal uyum, kodlanmış, nicel verilerle örtük ve deneyimsel bilginin bir kombinasyonunu gerektirir. İnsan iletişimi, bilimsel yayınlar ve diğer uzman kanallar dışında, nicel verilerin aktarımı için çoğu zaman yeterince detaylı değildir. Ancak aşı ve iklim değişikliği tartışmalarında da gördüğümüz gibi, bilimin kabul görmesi için güven şarttır.

YZ'nin, toplulukların inşa ettiği ve beslediği güvene dayanarak güvenilir bilimsel ve nicel bilgileri aktarmak için kullanılabileceği

yollar olabilir. YZ tarafından üretilen verileri, bireylerin ve toplulukların sahip olduğu daha örtük bilgi katmanlarıyla birleştirmenin simbiyotik yolları da bulunabilir. Bunun nasıl başarılacağı henüz tüm netliğiyle bilinmese de bilginin merkezileştirilmesinin –özellikle dijital reklamlar gibi toplumsal açıdan sorgulanabilir yöntemlerle verileri paraya çeviren dev şirketlerin elinde– çözüm olmadığı açıktır. (Bu konuları ele almak için ayrı bir kitap lazım, o da gelecekte.)

Dahası, bilginin merkezileştirilmesi insan deneyselliğine ciddi şekilde zarar verebilir. ChatGPT gibi büyük dil modellerinin, belirli türdeki insan deneyselliğini ve bilgi üretimini halihazırda engellediğine dair kanıtlar var. İnsanlar, ChatGPT'den (belli ölçüde) cevaplar alabildikleri için tartışma forumlarına artık daha az soru sorup daha az cevap paylaşıyorlar. ChatGPT'nin Wikipedia'ya benzer içerik sağladığı konular için Wikipedia'daki görüntülenme sayısının ve yeni içerik üretiminin de azaldığı görülüyor.

Bilginin merkezileştirilmesi, özellikle yapılan deneylerin aynı anda birden fazla fayda ürettiği –yani hem kodlanmış nicel gerçekler hakkında öğrenme sağladığı hem de deneyim ve gözleme dayalı örtük ve bağlamsal bilgi ürettiği– durumlarda insan deneyselliğini çok daha köklü biçimde caydırabilir. Bu tür "kapsam ekonomileri" insan öğreniminde oldukça yaygındır çünkü bir şeyi anlamaya yönelik çabalar onu belirli bir bağlamda en iyi nasıl kullanabileceğine dair fikir de üretir. Daha genel olarak, bilgi bize sunulduğunda, deneysellikten elde edilen çeşitli faydalar kaybolabilir. Çocuklar kitap özetlerine ve makalelerin ilk taslaklarına üretken YZ araçlarıyla ulaşabildikleri için öğrenmeyi, öğrenme becerisini kaybedebilirler. Bildiğimiz şekliyle eğitim sistemi bozulabilir, sarsılabilir, hatta çökebilir. YZ'yi toplumsal açıdan faydalı bir şekilde geliştirmezsek, insanlığın kümülatif sosyal öğrenme süreci ciddi ölçüde zarar görebilir.

İşçi yanlısı YZ

Dijital otomasyon son kırk yılda ortak refahı destekleyen sanayi akdine zarar verdi. İşler otomatikleştirilip çeşitli insan becerileri gerektiren yeterince yeni görev ve hizmet olmadığında, ortak

refahın dayanağı olan iyi işler ve sağlam ücret artışı sağlamak zorlaşır. Yirminci yüzyılın sanayi otomasyonu numerik kontrollü makinelere, bilgisayar kontrolüne ve sanayi robotlarına dayanıyordu. Ofis otomasyonu, rutin büro işlerini otomatikleştirmekte kullanılan yazılım sistemleri ve diğer dijital araçlarla desteklendi. Öte yandan beyaz yakalı çalışanların yaptığı işlerin büyük kısmı –dil, yazma, rutin dışı problem çözme, sosyal beceriler, muhakeme ve yaratıcılık gibi beceriler– 2010'ların ortalarına kadar mevcut yazılım sistemlerinin kapasitesini aşıyordu. Sağlık ve eğitim alanlarında çalışanların yaptığı işlerin büyük kısmının henüz otomatikleştirilmemiş olmasının da sebebi budur. Fabrikalardaki birçok iş de robotik teknolojisi için kolay hedefler olan montaj, kaynak, boyama, delme ve diğer basit fiziksel işlevler tekrara dayanan görevlerin ötesine geçer.

YZ hayalleri, hizmet sektöründeki daha ileri otomasyon da dahil olmak üzere, sanayi otomasyonunun ötesine geçmek için robotik ve YZ'deki ilerlemeleri birleştirme potansiyeliyle sıkı bir şekilde iç içe geçmiştir. Bu tür bir otomasyonun çok hızlı gerçekleşmeyeceğini savunmuş olsam da en sonunda böyle bir sonuca doğru ilerleyebiliriz.

Üretken yapay zekâ, otomatikleştirilebilecek bilişsel görevlerin kapsamını kesinlikle genişletiyor. Bazılarının umudu (bazılarınınsa korkusu), daha büyük ilerlemeler sayesinde üretken yapay zekânın her türlü insan faaliyetinin nasıl daha iyi yapılabileceğini öğrenmesi ve bütün sektörlerdeki bilişsel işlevleri insanlardan devralabileceği yönünde. Ayrıca robotların yetenekli mavi yakalı ve zanaatkâr işçilerin halihazırda yaptığı rutin olmayan görevleri yapmalarını da sağlayabilir. Böyle olursa ve son kırk yıldaki modelin tekrarlanmasıyla teknolojik değişim işçiler için yeni görevler ve işler yaratamazsa, ortak refahın geri gelmesine dair pek bir umut kalmaz. Hatta bu senaryoya göre sayısız işin yok olduğuna ve birçok işçinin işsiz kaldığına tanık oluruz. İşçiler ekonomideki bazı görevlere yeniden tahsis edilse bile, önemli ücret kayıpları yaşayacaklardır.

Birçok kanıt, teknoloji şirketlerinin bu yönde ilerlediğini gösteriyor. Mevcut YZ yatırımlarının çoğu otomasyonu hedeflerken geri kalanının büyük kısmı da daha geniş anlamda YGZ gündemiyle

iç içe geçmiş durumda (ve bu başarılı olursa çok daha fazla görev otomatikleşecektir). YZ yatırımlarının bir diğer motivasyonu da etkili ve kârlı dijital reklamlar için yeni araçlar üretmektir. Bunların işçiler için çok fazla yeni görev yaratması ise çok olası değildir.

Ancak medya veya teknoloji şirketlerinden şu an yeterince ilgi görmese de yapay zekânın işçiler için çok daha elverişli bir yönü var. Ben buna "işçi yanlısı YZ" diyorum. İşçi yanlısı YZ, işçi verimliliğini ve yeteneklerini açıkça artırmayı amaçlar. Bu da işçilerin halihazırda yapabildiklerinden daha karmaşık görevleri yerine getirmelerini sağlamak, tümüyle yeni görevler yapma imkânı sunmak ve firmaların işçiler için yeni faaliyetler ve sorumluluklar gerektirecek yeni mal ve hizmetleri sunmalarına yardımcı olmak anlamına gelir.

Bu değişikliklerin bir sonucu olarak, işçi yanlısı YZ işçi ücretlerini ve istihdamı artırabilir. Aynı etkenler sayesinde katma değerin işgücü payını yükseltebilir, buna karşılık otomasyon bu payı azaltır. Böylece işçi yanlısı yapay zekâ, ortak refaha büyük katkı sağlayabilir.

J. C. R. Licklider bu bölümün başında alıntılanan 1960 tarihli ikonik makalesinde "insan beyniyle bilgisayarın birbirine sıkıca bağlanacağını" ileri sürmüştü ve bu da beynin bilgisayar tarafından işlenen ve sunulan bilgilere daha fazla bel bağlayacağı anlamına geliyordu. Bütün bunlar, insanın yeteneklerini artırmaya hizmet edecekti.

Licklider'in öngörüsü döneminin çok ötesindeydi. 1960'ta ve sonraki altmış yılda kullanılan bilgisayarlar bu görevi yerine getirecek kapasiteye sahip değildi. İnternet, bu tür bilgileri toplama ve depolama konusunda önemli bir dönüm noktası olsa da dönemin arama motorlarıyla bu bilgilere etkili, hızlı ve bağlama özgü bir şekilde erişmek mümkün olmamıştı. Arama sonuçlarının insan karar vericiler tarafından art arda işlenmesi gerektiği için bu sürecin o dönemin bilgisayarlarında yerleşik bilgiyle ve özellikle gerçek zamanlı olarak yürütülmesi mümkün değildi.

Üretken YZ bu denklemi değiştiriyor. Artık farklı bağlamlarda yürütülen belirli görevlerle ilgili soruları yanıtlayabiliyor. Ön eğitimde edindiği bilgiye dayanarak en ilgili cevapları bulup gerçek zamanlı olarak kolay anlaşılabilir şekilde özetleyebiliyor. Bunu

insan kullanıcılar tarafından sağlanan bilgilere dayanarak yapabileceği gibi belirli bir görevin sorunlarını veya zorluklarını kendi becerisine dayanarak da yerine getirebiliyor. Bu tür bilgiye erişim ve bilgi sunumu, işçi yanlısı yapay zekânın temelini oluşturabilir çünkü bu yaklaşım, yapay zekâyı kullanan insanların beceri ve bilgilerini desteklemeye ve artırmaya doğal olarak elverişlidir.

İşçi yanlısı YZ, yalnızca yaratıcı meslekler ve ofis çalışanları için geçerli değildir. Fiziksel dünyada karar verme ve problem çözme görevleriyle meşgul olan üniversite eğitimi almamış birçok çalışan için de oyunun kurallarını değiştirebilir. Başka bir deyişle, işçi yanlısı YZ beden işçisi yanlısı da olabilir. Bu tür bir YZ üniversite eğitimi almamış işçilerin yeni veya daha karmaşık görevleri üstlenmesine yardımcı olmakla kalmaz, bu yeni görevlerin yardımıyla sağlık, eğitim ve diğer hizmetlerdeki verimliliği de artırarak Baumol'un maliyet hastalığının başlıca etkileriyle de mücadele edilmesini sağlayabilir.

Bu noktaları daha iyi açıklayabilmek için işçi yanlısı bazı özel teknolojileri ele alalım. Halihazırda birçok sektörün tıkanıklık yaşadığı yüksek kaliteli elektrik hizmetleri, bu konuda kusursuz bir başlangıç noktasıdır. Daha karmaşık elektrikli ekipmanların kullanımının yaygınlaşması ve yeni elektrik şebekelerinin özgün tasarım ve altyapılar gerektirmesiyle birlikte bu tıkanıklığın daha da ciddi bir düzeye ulaşması beklenebilir. Günümüzde elektrik mühendisliğine ait bir bilgi veri tabanından, farklı ekipmanların teknik özelliklerinden ve uzman elektrikçilerin çeşitli arıza ve ekipman türleriyle ilgili geçmiş deneyimlerinden faydalanan bir YZ aracı geliştirmek günümüzde mümkündür. Bu araç, hem görsel karakterizasyonlardan (sensörler ve fotoğraflar aracılığıyla) hem de manuel olarak girilen verilerden faydalanarak elektrikli makinelerde veya devrelerde meydana gelen sorunları tespit edebilir. Bu adımı, altta yatan sorunun belirlenmesi için YZ rehberliğinde insan deneyselliğinin yinelemeli bir teşhis süreci izleyebilir. Ayrıca bu tür bir araç, gerektiğinde ek yardım için uzman elektrikçilere uzaktan erişim imkânı da sağlayabilir.

İşçi yanlısı bu elektrikli aracın tam olarak bu versiyonu mevcut olmasa da, küresel bir şirket mühendisler ve saha teknisyenleri için benzer ürünler geliştiriyor. Bu kavram kanıtı (*proof of concept*)

elektrikçilere (yalnızca mühendislere değil) de kolayca uygulanabilir, hatta bakım uzmanlarına, tesisatçılara ve diğer zanaatkârlara kadar genişletilebilir. Aslına bakılırsa bu tür araçlar bir süredir kullanılabilir durumda ve şu an gördüklerinden çok daha fazla ilgiyi ve yatırımı hak ediyorlar.

Eğitim ve sağlıkta işçi yanlısı YZ'nin sunduğu imkânlar çok daha geniştir. İlgili müfredat materyalleri ve geçmiş sınıf deneyimleriyle eğitilmiş, öğrencilerin düzenli aralıklarla çözdüğü testlerin sonuçlarını girdi olarak alan bir YZ aracı düşünelim. Bu araç söz konusu girdilere göre öğrencilerin materyallerle ilgili ne tür zorluklar yaşadığını analiz edebilir ve sınıfı daha küçük gruplara ayırmak gibi gerçek zamanlı öneriler sunabilir. Ayrıca öğretmenlere mevcut ders planlarıyla birlikte uygulayabilecekleri veya üzerinde değişiklikler yapabilecekleri eğitim stratejileri ve yeni materyaller önerebilir. Sonuç olarak böyle bir araç sınıfı tam anlamıyla yeniden düzenleyerek eğitimi çok daha kişiselleştirilmiş ve uygun maliyetli bir yapıya kavuşturabilir. (Bu araç halihazırda mevcut olmasa da bir prototipi üzerinde çalışılıyor.)

Bu teknolojinin neden işçi yanlısı veya öğretmen yanlısı olduğu açıkça görülüyor: Otomatik testler ve diğer mevcut eğitim araçları öğretmen ihtiyacını azaltmayı hedeflerken, bu tür bir YZ aracının başarıyla kullanıma sunulması, YZ tarafından oluşturulan grup çalışmaları ve ders planlarının ardından küçük gruplarla ilgilenilmesi gerekeceği için öğretmenlere olan talebi artıracaktır. Bu süreçte öğretmenlerin üstleneceği görevler de daha karmaşık ve potansiyel olarak yeni olacaktır. Tıpkı elektrikçi YZ aracı gibi, işçi yanlısı YZ'nin genel olarak en büyük vaadi yalnızca işgücü için yeni görevler yaratmak değil, aynı zamanda verimliliği de artırmaktır. Düşük performans gösteren öğrencilere ulaşabilmek, modern eğitimin başlıca hedefi olmaya devam ediyor. Öğretmen yanlısı YZ sayesinde sınıfın yeniden düzenlenmesi, bu alanda büyük ilerlemeler kaydedilmesini sağlayabilir.

Benzer fikirler sağlık hizmetleri için de geliştirilebilir. YZ araçları hemşirelerin, doktor asistanlarının, teknisyenlerin, hatta temizlik personelinin ve doktorların daha karmaşık ve yeni görevleri uygulama becerilerini artırabilir. Örneğin, hemşirelerin teşhis ve bakım kararlarına daha aktif katılımına, ilaçların yan etkilerini

ve etkileşimlerini kontrol etmelerine olanak tanıyabilirler. Bakım sürecinde de ne zaman doktora veya acil servise başvurulması gerektiği konusunda gerçek zamanlı rehberlik sunabilirler.

Peki neden daha fazla işçi yanlısı YZ görmüyoruz? Bunun, biri ekonomik, diğeri ideolojik olmak üzere iki temel nedeni var.

Ekonomik nedeni oldukça basittir: Dijital reklamlardan ve çevrimiçi bilgi sunumunun diğer türlerinden gelir elde etmeyi ve şirketlere yazılım hizmetleri satarak iş süreçlerini otomatikleştirmeyi amaçlayan iş modelleri günümüzde tam anlamıyla yerleşik durumdalar ve önde gelen teknoloji firmalarının geçmiş pratikleriyle de uyumlular. Bu iki iş modelinin de doğası gereği işçi yanlısı bir YZ geliştirme yönünde ortak bir çaba ortaya koyması beklenemez. Dijital teknolojilerde yeni görevlerden gelir elde etmeye dair geçmiş deneyimler oldukça sınırlı. Birçok yeni görev, üretimin yeniden düzenlenmesi, yeni hizmet ve malların ortaya çıkarılmasıyla doğrudan ilişkili. Çoğu durumda bu tür faaliyetler, aslında işleri çok daha karmaşıklaştıran öngörülemez gelişim yollarına sahip. Ayrıca bu tür değişimleri başlatan şirketler genellikle bunlardan gelir elde edenler değildir. İlk tasarımlar daha pazarlanabilir olmakla birlikte zamanla çok daha farklı tekniklere giden yolda birer basamak işlevi görebilir. Sonuç olarak ortaya çıkan bu teknikler toplumsal açıdan faydalı olsa bile, ilk yatırımcı için her zaman kârlı olmayabilir.

Dahası, dijital reklamlar ve otomasyon aracılığıyla verilerden gelir elde etmeye yönelik teşvikler, bu faaliyetlerin toplumsal değerlerle kıyaslandığında aşırı derecede yüksek olabilir. Dijital reklamlar, güçlü duyguları, normların sert biçimde dayatılmasını ve düşünce polisliğine eğilimi suistimal ettiğinden, bu tür faaliyetleri teşvik eden teknoloji platformları ciddi kazançlar elde ederler. Ne var ki bu durum, özellikle ifade özgürlüğü ve ruh sağlığı üzerindeki etkileri hesaba katıldığında topluma maliyeti oldukça yüksek olur.

Benzer bir durum otomasyon için de geçerlidir. Yöneticiler, işgücü maliyetlerini düşürmek ya da sendikalı işgücüne bağımlılıklarını sınırlandırmak amacıyla otomasyonu tercih edebilirler. Bu doğrultuda yöneticiler ve hissedarlar, söz konusu otomasyondan toplumun geneline göre çok daha büyük kazançlar sağlayabilirler. Öte yandan işsizliğe yol açan otomasyon, teknoloji şirketlerinin ya

da otomasyon teknolojisini benimseyen işverenlerin hesaba katmadığı başka toplumsal sorunları da beraberinde getirir. Dahası, birçok sanayileşmiş ülkenin vergi yönetmeliği, işgücü harcamalarına kıyasla sermaye yatırımlarını sübvanse ettiğinden işçi istihdam etmek ve onları eğitmek yerine otomasyona yönelmeyi özendiren çarpık bir teşvik yaratır (bu konuyu Onuncu Bölüm'de daha ayrıntılı ele alıyorum). Bütün bunlar, ekonomik açıdan yeni görev alanlarına ve işçi yanlısı YZ'ye yeterince yatırım yapılmasını engelleyen güçlerin varlığına işaret eder.

İdeolojik güçlerse çok daha etkili olabilir. YZ hayalleri, özellikle bilimkurguda, eskiden beri süper zeki makineler ve YGZ ile iç içe geçmiştir. Bu durum, genellikle çeşitli görevlerde "insan seviyesine ulaşmaya" odaklanan sektörün başarı ölçütlerinde de net bir şekilde görülür. İnsan gibi davranan ve konuşan YZ modelleri geliştiren programcılar ve şirketler en büyük takdiri toplarlar. Bu dinamiği bugün büyük dil modelleri bağlamında açıkça gözlemliyoruz. Ancak bu yaklaşım, YGZ ve otomasyona aşırı odaklanmaya yol açar ve hatta teknoloji uzmanlarında bir tür körlüğe sebep olarak uygulanabilir, işçi yanlısı ve kârlı fırsatların kaçırılmasına neden olur.

YGZ'ye duyulan inanç aynı zamanda kendi kendini gerçekleştiren bir kehanete de dönüşebilir: YGZ yakın veya orta vadede olanaksız görünse de daha karmaşık görünen modeller pazarlanıp otomasyon için benimsendikçe (henüz kullanıma hazır olmasalar bile), hedefin peşinden amansızca koşulması devam eder, alternatif teknolojik yönlerse keşfedilmeden kalır. Gerçek bir YGZ hiç ortaya çıkmasa da YGZ'nin yakında gelip her şeyi kökten değiştireceğine dair mesihvari bir beklenti varlığını sürdürür.

Teknolojinin yönünü saptıran ekonomik ve ideolojik faktörler, daha rekabetçi bir ortamda daha zayıf kalabilirdi. Yeni kurulan dinamik girişimler, yerleşik şirketlerle rekabet edebilecek düzeye geldiklerinde büyük firmaların ilgi göstermediği alanlarda deneyler yapabilir, gözlerini kör eden ideolojik zincirlerden kurtulabilirlerdi. Ancak dev şirketlerin yalnızca kendi segmentlerine hâkim olmakla kalmayıp rakiplerini de satın alması veya saf dışı bırakmasıyla teknoloji sektörü giderek tek bir noktada toplanıyor. Böyle bir ortamda bu yeni girişimler doğal olarak yerleşik şirketlerin iş

modellerine yöneliyor çünkü önlerindeki örtük seçenek, genellikle bu şirketler tarafından saf dışı bırakılmak ya da kârlı bir şekilde satın alınmak arasında sıkışıp kalıyor. Sonuç olarak deneysellik ve yenilik çeşitliliği yaratabilecek rekabet güçleri köreliyor.

Diğer faktörler bu eğilimleri daha da güçlendirir. İşçi yanlısı YZ, ilgili alana dair yüksek kaliteli verilerle inşa edilmiş özel uzmanlığa sahip modeller gerektirir. Elektrikli ekipmanların arızalarını gidermek için Shakespeare soneleri yazabilen veya antik Yunan felsefesi üzerine lirik konuşmalar yapabilen büyük bir dil modeline ihtiyaç yoktur. Ancak bu tür arıza gidermelerin başarıyla sonuçlandığı geçmiş örneklere dair yüksek kaliteli verilere ihtiyaç vardır. Buna karşılık, YGZ'ye odaklanmak, yatırımları her alanda uzmanlaşmayı hedefleyen büyük "temel modellere" (önceden eğitilmiş genel amaçlı modeller) yönlendirir.

YGZ'ye duyulan inanç, küresel dinamikleri değiştirdiği için de kendi kendini gerçekleştiren bir kehanete dönüşebilir. Eğer YGZ'ye ulaşmak üzereysek ve bunu ilk başaran ülke büyük bir stratejik avantaj elde edecekse ABD ile Çin arasındaki ilişkilerin kaçınılmaz olarak daha çatışmalı bir hale gelmesi beklenir. Bu durumda her ülke, başka öncelikleri olsa ve bu önceliklerin peşinden gitmek daha fazla küresel işbirliğini sağlasa bile (verimliliği artırabilen veya elektrik şebekesinin daha etkin kontrol edilmesini sağlayan YZ gibi) YGZ'ye daha fazla yatırım yapmaya teşvik edilir.

YZ'nin geleceğine dair seçimler liberalizmin temelini oluşturur. Liberalizmin meyvelerinin hayata geçirilmesinde küresel barış ve işbirliğinin önemli bir yeri vardır. Daha da temelde, liberalizmin iddiası ortak refahı sağlamaktır. Ortak refah ise farklı beceri ve geçmişe sahip işçiler için yeni iş fırsatları ve ücret artışı gerektirir. Savaş sonrası sanayi akdi, işletmelerin ve pazarların büyümesini iş ve ücret artışıyla ilişkilendirerek bunu başarmıştı ancak dijital çağ bu bağı büyük ölçüde kopardı. YZ işçileri daha da geri plana iterek, daha fazla iş ve görevi ortadan kaldırarak ve üniversite diploması olmayan işçiler için yeni yetkinlik alanları yaratmaktan kaçınarak 1980'lerde başlayan süreci hızlandırırsa ortak refahın inşası bir hayalden öteye geçemez. Liberal demokratik kurumlar bilginin üretilmesini ve paylaşılmasını desteklemeyi başarsa bile bu

durum değişmez. Dolayısıyla, liberalizmi yeniden şekillendirmek için YZ'nin işçi yanlısı bir yöne doğru ilerlemesi şarttır.

Sonuç: Tıpkı diğer dönüştürücü teknolojiler gibi YZ de her birinin kendine özgü toplumsal sonuçları, kazananları ve kaybedenleri olan çok sayıda uygulanabilir yol sunar. Bu tür dönüştürücü teknolojiler söz konusu olduğunda "piyasanın" –ya da pratikte bir avuç teknoloji şirketinin– doğru seçimleri yapacağını varsaymamalıyız. Çünkü bu seçimler hem ortak refahın geleceği hem de liberalizmin vaatleri açısından son derece önemlidir.

Teknolojiyi yeniden yönlendirmek

Liberalliği sıfırdan yeniden şekillendirmeyi amaçlayan ve liberal fikirlerle politikaların toplumsal önceliklerle nasıl birleştirilebileceğini gösterme konusunda ilk başarıları elde eden bir girişimi hayal edelim. Böyle bir durumda bu başarının başkalarını da aynı yolu izlemeye ve bazı durumlarda aynı ilkeleri farklı bağlamlarda harmanlamanın kendi yollarını denemeye teşvik etmesi ümit edilir. En azından, böyle bir çabaya öncülük eden siyasetçiler seçim sandığında ödüllendirilmeli ve bu gündemi temel alarak toplumsal açıdan faydalı yeni ürünler geliştiren işletmeler daha geniş bir pazara ulaşabilmelidir.

Ancak bu başarıların, başarıları inkâr eden ve çarpıtan bir sosyal medya kampanyasını tetiklediğini hayal edelim. Ya da algoritmik normlar kafesinin devreye girdiğini ve bu deney hakkında olumlu bir şey söylemenin –daha da kötüsü, giderek daha artan düzeyde olumsuz şeyler söyleyememenin– bulaşıcı hale geldiğini varsayalım.

Böyle bir durumda liberalizmi yeniden şekillendirme gündeminin ne gibi bir umudu olabilir?

Gerçek o kadar da vahim olmayabilir. Ancak sosyal medya, doğru bilginin paylaşılma şeklini kesinlikle karmaşıklaştırıyor. İletişim teknolojileri ve sosyal medya farklı şekilde geliştirilmiş olsaydı, aynı karmaşıklıkları ortaya koymazlardı. Örneğin, sosyal medya platformları en sansasyonel ve duygusal içerikleri algoritmik olarak öne çıkarmasaydı ve tarafsız veri depoları gibi organize

olsaydı, doğru bilgiye ulaşılabilir ve medeni tartışmalar ve bilgi alışverişi sağlanabilirdi.

Benzer şekilde, işçi yanlısı umut vaat eden teknolojiler var olsa da, şirketlerin YGZ ve otomasyona öncelik verdiğini ve daha önce de belirttiğim gibi, bu tercihlerin kendi kendini gerçekleştiren kehanete dönüşerek bu süreçte ortak refahı çok daha zor, hatta imkânsız hale getirdiğini hayal edin.

Bu iki durum da teknoloji çevrelerinde sıkça dile getirilen ve bazen Kranzberg'in birinci yasası olarak adlandırılan bir "yasayı" tekrarlıyor: "Teknoloji ne iyidir ne kötü; ne de tarafsızdır." Gerçek bu yasanın ötesine geçer. Teknoloji, bazıları iyi, bazıları kötü olmak üzere çok farklı yönlerde geliştirilebilir. Eğer piyasa bizi zararlı paradigmalara doğru itiyorsa –bunun otomasyon ve iletişim teknolojilerinde de geçerli olduğunu savundum– o zaman çabaları toplumsal açıdan daha faydalı yönlere kaydırmak için güçlü bir argüman var demektir.

Teknoloji için yeni hedefler oluşturmak ve uygun politika ve regülasyonları yürürlüğe koymak, piyasa sürecinin işleyişini sürdürürken mevcut yolumuzdan farklı teknolojik gelişmelere öncelik vermesini sağlayabilir. Bunun için de yeni regülasyonların yapılması gerekir. Bir sonraki bölümde, ekonomik canlılığı bastıran birçok düzenleyici prosedürü azaltmamız gerektiğini savunuyorum. Ancak amaç, hiç var olmamış ve liberal demokrasinin vaatlerini yerine getirmesi de mümkün olmayacak, tamamen serbestleştirilmiş ekonomi inşa etmek olmamalıdır. Önemli olan, daha önemli regülasyonlara odaklanmaktır ve algoritmalar çağında, sosyal medya ve YZ'nin regülasyonu listenin en başında yer almalıdır.

10
İşçi Sınıfı Liberalizmi

İşçi sınıfının o hareketli yığınının içinde olmak istemedim... Arada yalnızca bir haftalık deniz tatiliyle aynı yerde yaşamak ve ölmek istemedim. Kaçmanın hayalini kurdum... Kitleler üreten bir sistemde tek çıkış yolu bireyselliktir. Peki o zaman topluluğa, topluma ne olur?

– Jeanette Winterson

Hıristiyanlar inançsızlara Hıristiyanlığa karşı adil olmayı öğreteceklerse, kendileri de inançsızlığa karşı adil olmalıdırlar.

– John Stuart Mill

Donald J. Trump'ın tuhaflıkları sonuç vermiyordu. Kalabalık sıkılmaya başlamıştı. 2014 New Hampshire Özgürlük Zirvesi'nde Trump sahnede Obama'yı çoktan zalimce topa tutmuş, kendi iş zekâsını ve eğitim geçmişini övmüştü. Ünlü gayrimenkul geliştiricisi, televizyon yıldızı ve Cumhuriyetçi Parti'nin sürpriz başkan adayı Trump, kalabalığı kışkırtacak bir konu arayışıyla sahnede gezinmeye devam ediyordu. Bir anda göçmenlere saldırmaya başladı ve atmosfer birdenbire değişti. Daha da ileri giderek "Ya bir ülkeniz vardır ya da yoktur, onları [göçmenleri] buradan defetmeliyiz" dedi. Alkış tufanı koptu. Trump eline büyük bir fırsat

geçtiğini fark ederek öne eğildi ve dozu daha da artırdı. "Daha önce hiç görmediğiniz bir sınır duvarı inşa edeceğim" diye duyurdu. "Kimse tırmanamayacak. Hiç kimse." Sınır duvarı fikri de böylece doğmuş oldu.

Trump bunun işe yaradığını görünce göçmenleri günah keçisi ilan etmeyi seçim kampanyasının en belirgin söylemine dönüştürdü. Bu strateji sonuç vermişti çünkü güney sınırından çok uzaktaki New Hampshire gibi yerlerde bile, çoğunluğu işçi sınıfından gelen birçok beyaz seçmen arasında göçmen karşıtı duygular yükseliyordu. Patrick Buchanan gibi bazı yorumcular geçmişte bu duyguları zaten suistimal etmişti ancak birçok seçmen hâlâ seslerinin duyulmadığını düşünüyordu. Trump'ın bu sert göçmen karşıtı söylemi tam da bu hoşnutsuzluğu harekete geçirdi.

Göçmenlik, liberal anlatılarla (beyaz) işçi sınıfı arasındaki derinleşen bölünmenin merkezinde yer alan konulardan biridir. Hatırlatmak gerekirse "işçi sınıfı" derken, üniversite mezunu olmayan, mavi yakalı ya da hizmet sektöründe çalışan, oranın yerlisi beyaz nüfusun büyük bir kısmını da kapsayan ve liberal politikalardan giderek uzaklaşan bir grubu kastediyorum. Bu bölünmenin bir kısmı, Buchanan gibi siyasi girişimciler tarafından kışkırtılmış, program sunucuları ve sosyal medya yayınları tarafından da büyütülerek yapay biçimde üretilmiştir. Yine de bu bölünme bazı yönlerden gerçektir.

Liberalizm hem sağdan hem de soldan yükselen zıt fikirler karşısında geçmişin bir kalıntısı olarak bir kenara atılmadan veya muhalefet rolüne indirgenmeden yönetici bir ideoloji olarak kalacaksa, aynı anda beş farklı meydan okumanın başarıyla üstesinden gelmelidir. Bu meydan okumalar işçi sınıfı liberalizminin merkezinde yer alır, yani İkinci Bölüm'de savunduğum türden bir liberalizmin pratik olarak uygulanması anlamına gelir.

Birincisi, özyönetim, deneysellik ve bilgi paylaşımının bağlantı noktası olarak topluluğun değerinin yeniden kavranmasıdır. Topluluk doğamızın ayrılmaz bir parçasıdır. Bazı topluluklar liberalizmden saptığında ise bunu aşılmaz bir engel ya da topluluğun oynadığı önemli rolü görmezden gelmek için bir bahane olarak görmemeliyiz.

İkincisi, liberalizmin temel ilkelerine geri dönmektir: İfade ve tercih özgürlüğü, din özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, kanun önünde eşitlik, keyfi ve mutlak güce muhalefet, dezavantajlı olanlara yardım etme ve baskıcı eşitsizlikleri sınırlama konusunda kararlı bir taahhüt ve genel olarak ilerlemeye duyulan sarsılmaz inançtır (yani, insanlığın durumunun hem maddi hem de toplumsal olarak iyileştirilmesinin mümkün ve arzu edilir olduğuna dair inanç).

Üçüncüsü, Üçüncü Bölüm'deki İrlanda referandumu örneğinde de gördüğümüz gibi liberal değerlerin müzakere yoluyla aşağıdan yukarıya doğru yayılabilmesi adına farklı topluluklar arasındaki ortak noktaları vurgulayan birleştirici bir anlatı oluşturmaktır. Geleneksel olarak, vatandaşlık kavramları bu tür kimliklere ulaşmanın en yaygın yolu olmuştur ve liberalizm bugün de benzer ortak kimlikler inşa etmeye çalışmalıdır.

Dördüncüsü, çeşitli becerilere sahip işçiler için bol miktarda nitelikli iş üretebilecek daha iyi kurumlar ve teknolojiler inşa ederek ortak refahı yeniden canlandıracak bir gündem oluşturmaktır.

Beşincisi, geniş kitlelerin erişebileceği etkili kamu hizmetleri sunma taahhüdüdür.

Genel olarak hem Amerika Birleşik Devletleri'nde hem de Avrupa'da liberalizm, bu zorluklardaki (umut verici) başarısını işçi sınıfının endişelerine bir köprü olarak kullanmaya çalışmalıdır. Ortak refah, daha iyi kamu hizmetleri ve ortak iyiliğe dair ortak bakış açıları, işçi sınıfı topluluklarını liberalizm çatısı altına yeniden entegre etme konusunda önemli bir rol oynayacaktır. Öte yandan liberal demokrasi, toplumu kucaklamakla bireysel özgürlükleri bazı liberalizm karşıtı toplulukların baskılarından korumak (ve bireylerin bu tür topluluklardan ayrılma hakkını savunmak) arasındaki doğru dengeyi kurma mücadelesi verecektir.

Bu bölümde söz konusu meydan okumaları sırayla ele alıyorum. Ayrıca, özellikle sıkıntılı bir konu olan göçün tüm bu konularla nasıl kesiştiğini inceliyorum. Bununla birlikte sosyal medya, paranın siyasetteki artan rolü, sanayileşmiş toplumlarda yaşlanan nüfus, iklim değişikliği ve küreselleşme gibi bazı önemli eğilimlerin liberalizmin gündemini nasıl etkilediğini de ele alıyorum. Ve bölümü, işçi sınıfı liberalizminin geleceğimiz için sunduğu umudu dile getirerek sonlandırıyorum.

Birinci meydan okuma: Topluluk değerleri

Topluluk, liberalizmin ana unsurları listesinden çıkalı çok oldu. İkinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, topluluklar –kimi zaman tarihsel, dini veya etnik, kimi zamansa iş, eğlence ve diğer sosyal etkileşimlere dayalı belirli ortak özellikler temelinde güven ve karşılıklı saygı inşa eden insan grupları– bilgi paylaşımı ve faydalı kolektif bilginin üretilmesi için vazgeçilmezdir. Aynı zamanda topluluk dayanışmayı beslediği için de özyönetimin doğal bir bağlantı noktasıdır. İnsanların kendi hayatları hakkında karar alabilmelerini sağlar ve toplumsal uyum için hayati önem taşıyan grup düzeyinde deneyselliği etkinleştirir. Örneğin, işçi sendikaları, topluluk ilişkilerine dayalı dayanışma olmadan var olamaz, yerel yönetimler de dayanışma olmadan işleyemezdi.

Topluluğun rolü, bilgi üretip paylaşmanın ve özyönetimi sağlamanın ötesine geçer. Aynı zamanda bireyleri, onların refahını, önceliklerini, değerlerini ve normlarını şekillendirir. Topluluk ilişkilerinin beyinde üretilen, iyilik hissi yaratan, ağrıyı engelleyen ve stresi hafifleten bir kimyasal olan endorfin salınımını nasıl tetiklediği, bu konuda önemli bir ipucu verebilir. Arkadaş gruplarıyla sosyalleşmek, ortak uğraşlar peşinde koşmak ve hem dini hem de diğer toplumsal faaliyetlerin ayrılmaz bir parçası olan çeşitli ritüellere katılmak vücudun endorfin üretimini artırır.

Filozof Michael Walzer'in ortaya attığı bir düşünce deneyi, topluluk ve insanların kimlik arasındaki ilişkiyi daha derinlemesine düşünmemize yardımcı olur. Walzer, örneğin Cezayir'de gerçekleşen bir devrimin, insanların en temel özgürlüklerini bastıran, korku kampanyası başlatan ve kadınları ağır bir boyunduruk altına alan acımasız bir diktatörlüğe yol açtığını hayal etmemizi ister. Ardından İsveç'te üretilip Cezayir'in su şebekesine karıştırıldığında Cezayirlileri İsveçlilerle birebir aynı değerlere sahip bir halka dönüştürecek sihirli bir kimyasal hayal etmemizi ister. Böylece Cezayir'de özgürlükleri, kişisel özerkliği ve siyasi katılımı savunan sosyal demokrat bir sistemin inşası mümkün olabilecektir. Zihinleri yeniden şekillendirildiği için de Cezayirliler İsveç tarzı bir sosyal demokrasiyi hevesle inşa ederken eskiden sahip oldukları kültürü kaybetmiş gibi hissetmeyeceklerdir. Walzer aslında bu kimyasalı

kullanmanın iyi bir fikir olup olmadığını sorgular. Sonuç olarak da "Cezayir halkının tarihsel dini ve siyaseti, Cezayir halkının değerleridir" diyerek bunun doğru bir yaklaşım olmayacağı sonucuna varır.

Uç bir örnek olsa da bu düşünce deneyi bazı noktaları netleştiriyor. Ulusal veya yerel fark etmeksizin, toplulukların özünü oluşturan şey, tarihsel evrimleri ve mitolojileriyle birlikte normlardır. Bu normları reddetmek veya zorla dönüştürmek –bu mümkün olsa bile– bazı dezavantajları da beraberinde getirir. Topluluğu bir kenara itmenin bedeli pratikte daha büyüktür (mevcut kimliklerini kayıp duygusu yaratmadan silmek elbette ki mümkün değildir).

Roman yazarı Jeanette Winterson'ın bu bölümün başındaki alıntısında ifade ettiği şey de budur: Toplumdan kaçma girişimleri, özellikle de bireysellik yönünde olanlar, genellikle kendi ikilemlerini yaratır.

Hayatımızın yeni iletişim ve çevrimiçi araçlarla yeniden inşa edildiği, işimizin YZ tarafından yeniden şekillendirildiği, yeni bir küresel düzenin ortaya çıktığı ve yeni fikirlerle ideolojilerin bir kez daha varoluşsal bir mücadeleye kilitlendiği günümüzde topluluğun rolü her zamankinden daha önemlidir.

Ancak topluluk, kimliğe şekil verdiği gibi, normlar kafesi aracılığıyla özgürlükleri de bastırır. İşçi sınıfı liberalizminin topluluğa yaklaşımı, temel faydaları ile özgürlüğe yönelik ciddi tehditleri arasında bir denge kurmalıdır.

İkinci meydan okuma: Özgürlüğe karşı topluluk

İfade özgürlüğü, liberalizm için her zaman bir kırmızı çizgi olmak zorundadır; liberalizmin ayırt edici özelliği ve İkinci Bölüm'de ortaya koyduğum deneyselliğe dayalı liberalizm gerekçelendirmesinin temel taşı olarak bu çizgi hiçbir zaman aşılmamalıdır.

Liberalizmin en parlak döneminde Amerikan Sivil Özgürlükler Birliği (ACLU) gibi liberalizm savunucuları, ifade özgürlüğü için büyük bir kararlılıkla mücadele ettiler. On üç yaşındaki Mary Beth Tinker, Vietnam Savaşı'nın yasını tutmak için koluna siyah bir bant taktığı için okuldan uzaklaştırıldığında, ACLU onun için mücadele etti. ABD Yüksek Mahkemesi, Tinker ve ACLU'nun yanında yer

aldı. Yargıç Abe Fortas şöyle yazmıştı: "Öğrenciler... anayasal haklarını... okul kapısında bırakmazlar."

Liberaller ayrıca ifade özgürlüğünün sevilmesi çok daha zor olan sesleri savunmak anlamına geldiğini de anlamışlardı. 1977'de ACLU, yüzlerce Holokost kurtulanının yaşadığı Illinois'teki Skokie'de bir neo-Nazi grubunun yürüyüş yapabilmesi için mahkemeye başvurdu. Acı gerçekti, gamalı haçlar tiksindiriciydi ancak Illinois Yüksek Mahkemesi ACLU'nun görüşüne katıldı ve yürüyüşün yapılmasına izin verdi. Özgürlük, eğer varlığını sürdürecekse, onu kötüye kullanacak olanların da seslerini korumalıdır. Liberalizmin cesur iddiası şöyleydi: Fikirler ne kadar çirkin olursa olsun susturulmamalı, öncelikle başka fikirlerle karşı karşıya getirilmelidir.

Liberalizm günümüzde de hoşgörüsüz veya cahil görüşlere sahip olanların ifade özgürlüğünü savunmalıdır. Bunun nedeni hem temel özgürlüklerin liberalizmde oynadığı merkezi rol hem de liberalizmin, herhangi bir endoktrinasyona veya düşünce polisliğine başvurmadan kendi argümanlarının daha güçlü olduğuna ve er geç alternatiflerine karşı üstün geleceğine güvenmesi gerektiğidir. Kitabın girişindeki Frederick Douglass alıntısının verdiği umut verici mesaj tam olarak buydu.

Elbette bunun bazı zorlukları da vardır. Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki bazı yerli ve göçmen topluluklar ifade özgürlüğünü rutin olarak ihlal ettiğinden, liberalizmin topluluk/özgürlük dinamikleri karşısındaki tavrı her zaman bir denge kurmayı gerektirecektir: Toplulukların sunduğu aidiyeti ve faydaları korurken bu toplulukların dayatabileceği normlar kafesine karşı koymak.

Özgürlükçülük (liberteryanizm) ve Rousseau tarzı ilericilik topluluk, özgürlük ve müdahale söz konusu olduğunda temel al-ver dengelerinin bulunmadığı ortak hayali paylaşır. Özgürlükçülüğe göre tüm sorunların çözümü devlet müdahalesi olmadan maksimum ekonomik özgürlüğün sağlanmasıdır. Öte yandan aşırı ilericilik, bir grup entelektüel veya aktivistin tanımladığı şekliyle genel iradeyi yüceltir ve bunun toplumun geri kalanına dayatılmasını savunur (bkz. Üçüncü Bölüm). Oysa bu al-ver dengeleri gerçektir ve liberalizm, bunların nasıl çözüleceğine toplumların kendilerinin karar vermesi gerektiğini kabul edecek kadar mütevazı olmalıdır.

Liberal demokrasi maksimum tolerans göstermeye çabalamalıdır ancak ifade özgürlüğü, eğitim özgürlüğü, yasalar önünde eşitlik ve topluluktan ayrılma hakkı dahil olmak üzere temel bireysel özgürlükleri baskılayan toplumsal gelenek ve uygulamaları hiçbir zaman kabul etmemelidir. Toplumdan ayrılma hakkı, bireyin akran baskısından ve bireysel tercihleri kısıtlayan diğer toplumsal normlardan kaynaklanan dayatmalardan kaçabilmesinin vazgeçilmez bir yol olduğu için özellikle önemlidir.

Çağlar boyunca, toplulukların temel özgürlükleri bastırdığını ve zaman zaman üyelerinin ayrılma hakkını reddettiğini biliyoruz. Bunun en uç örneklerinden biri, dul kalan Hindu kadınların ölen kocalarının cenaze ateşinde diri diri yakıldığı sati geleneğidir. Bu uygulamanın zaman zaman "gönüllü" olduğu iddia edilse bile (ki bu da özünde kadınları bu adımı atmaya zorlayacak ölçüde büyük bir teşvik ve baskının varlığına işaret eder), bireysel özgürlüğün bundan daha korkunç bir ihlalini hayal etmek zordur. Böyle bir uygulama bir kültürün vazgeçilmez bir parçası olsa bile, hiçbir liberal toplum vicdanen bunu hoş göremez. Aslında sati her ne kadar on altıncı yüzyıl başlarından itibaren 300 yılı aşkın bir süre boyunca varlığını sürdüren Babür İmparatorluğu'nda ara sıra uygulanmış olsa da, Hindu kültürünün belirleyici bir unsuru değildi. Zamanında Babürlü otoriteler kendileri ve ardından da 1829'da Britanyalılar bu uygulamayı yasakladı. Buna rağmen uygulama yirminci yüzyılın sonlarına kadar yer yer devam etti ve sonunda Hindistan hükümeti 1987'de Sati (Önleme) Yasası'nı çıkardı.

Sati bize toplumların geçmişte bıraktığı uzak ve korkunç bir gelenek gibi görünebilir. Ancak günümüzde, özellikle Afrika ve Asya'daki birçok topluluk, kız çocuklarını hâlâ kadın sünnetine zorluyor ve bu korkunç uygulama Avrupa'daki birçok göçmen topluluğunda da varlığını sürdürüyor. Bireylerin en temel haklarını ve özerkliğini açıkça ihlal eden sati veya kadın sünneti gibi acımasız dayatmaların liberal toplumlarda yeri yoktur.

Bu kadar uç noktada olmamakla birlikte benzer ölçüde rahatsız edici örnekler, liberal demokrasilerde daha karmaşık tepkilere yol açmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Amish ve Kanada'daki Hutterit gibi dini mezhepler, çocukların eğitimini sınırlandırmak ve gruptan ayrılmalarını önlemek amacıyla çeşitli kısıtlamalar

uygularken bunu kendi kültürlerine dayandırmışlardır. Britanya'daki bazı Müslüman topluluklarsa, bireylerin temel özgürlüklerini veya topluluktan ayrılma hakkını ihlal eden şeriat yasalarını ve diğer uygulamaları dayatmak için dinlerine ve geleneklerine başvurmuşlardır. Bu uygulamaların liberal bir toplumda haklı çıkarılması mümkün olmasa da Amerikalı, İngiliz ve Kanadalı hükümetler, bireysel özgürlüklerin bu şekilde kısıtlanmasına müsamaha göstermişlerdir.

Amerikan bağlamına daha yakın bir örnek, Güney eyaletlerinin Siyah nüfusa uyguladıkları ağır ayrımcılığa bahane olarak ileri sürdüğü "eyalet hakları" meselesidir. Topluluklar ve eyaletler bu hakları gelenek ve tarihe sığınarak savunsalar da, söz konusu anlayışların liberalizmle bağdaşmadığı kesinlikle ortadadır.

Diğer bazı örnekler, liberalizmin günümüzdeki toplum mühendisliği çabalarına kıyasla farklı normlara ve hatta tahammülsüzlüğe karşı nasıl daha müsamahakâr olması gerektiğini netleştirmeye yardımcı olabilir. Yerel (etnik ya da dini) bir topluluğun eşcinsellik karşıtı görüşler beslediği bir durumu ele alalım. Bu görüşler (şiddete teşvike veya başkalarının temel özgürlüklerinin kısıtlanmasına dönüşmeden) yalnızca ifade düzeyinde kalıyorsa, buradaki ilke, ACLU'nun neo-Nazilerin ifade özgürlüğünü savunurken esas aldığı ilkenin aynısı olmalıdır.

Her ne kadar bu tür görüşler bazı bireyleri belirli özgürlükleri kullanmaktan alıkoysa bile, o topluluk içindeki veya çevresindeki eşcinsellerin özgürlüklerini ve yaşam tercihlerini doğrudan engellemediği sürece, liberal demokrasilerin rahatsızlık uyandırıcı fikirlerin ifade edilmesine her şeye rağmen izin verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Önemli olan hoşgörüsüz söz ve düşünceler değil, bunların eyleme ve gerçek kısıtlamalara dönüşmemesidir.

Bu açıdan bakıldığında, sınır çizgisi özgürlüklerin korunması noktasında çizilmelidir. Amishler, Hutteritler veya şeriat yasasını dayatan Müslüman topluluklarla ilgili sorun, din özgürlüğü ve topluluktan ayrılma hakkı da dahil, temel özgürlükleri açıkça kısıtlamalarıdır. Ancak bunların ötesinde, toplulukların kendi değerleri ve pratikleri olabilmeli ve hâkim ulusal normlara karşı çıkabilmelidir.

Topluluktan ayrılma hakkı göründüğünden daha karmaşık, gri bir alan olabilir. Normlar temel özgürlüklerin kullanımını engellediğinde bireylerin topluluktan ayrılma hakkı her zaman saklı kalmalıdır ancak bu durum, milyarderlerin vergi yükümlülüklerinden kurtulmak için ülkeden ayrılma hakkını suistimal edebilecekleri anlamına gelmez. Topluluktan ayrılma hakkı, finansal arbitraj sağlamak için değil, bireyleri normlar kafesinden korumak için var olmalıdır.

Bu parametreler dahilinde, farklı topluluklara kendi örgütlerini seçme, kendi normlarını uygulama ve kendi yönetim hedeflerini gerçekleştirme imkânı da tanınmalıdır; tabii yine, başkalarının temel özgürlükleri ihlal edilmeden.

Bu noktada işçi sınıfı liberalizmi, geçmişte çokkültürlülüğün doğurduğu sorunlarla başa çıkmak için atılan temeller üzerine inşa edilebilir. Çokkültürlülük, çok etnikli devletlerde ve Almanya veya Amerika Birleşik Devletleri gibi yoğun göç alan ülkelerde etnik grupların farklı norm ve değerlerine alan tanıma yönündeki liberal isteklerden doğmuştur. Aynı tür bir alan tanımanın dini topluluklara, çoğunluk ve azınlık grupları ve (yerli) işçi sınıfı dahil, tüm topluluklara sağlanması gerekir. Özellikle kendini güçsüz hisseden topluluklara özyönetim becerisi sunmak ve saygı göstermek önemlidir. Bu tür meseleler güçsüzleşmiş etnik azınlıkları ve göçmen toplulukları hedef alan çokkültürlülük felsefesinin temel itici güçleri arasındaydı. İşçi sınıfı topluluklarının büyük kısmı çok farklı bir kategoriye girse de, sanayi sonrası siyaset ve bunun üniversite eğitimi almış meritokratik kesimle toplumun geri kalanı arasında yarattığı bölünmeler, bu topluluklarda bir güçsüzlük hissi yaratmıştır.

Bu nedenle liberal demokrasi liberal değerlere bağlılığı güçlendirmeye çalışırken, temel özgürlükleri ihlal etmeyen farklı topluluk değerlerine duyduğu saygıdan da taviz vermemelidir. Kuşkusuz bu hassas bir dengedir ve Avrupa'daki bazı liberal demokrasiler çokkültürlülüğü uygulamaya koyarken şeriat yasasının dayatılması gibi açıkça liberalizm karşıtı topluluk uygulamalarına izin verme hatasına düştüler. Dolayısıyla burada savunduğum çokkültürlü liberalizm, Avrupa'nın büyük bölümünde bu isim altında uygulanan modelden çok farklıdır. Liberalizmle uyumlu bir

çokkültürlülük toplulukların özyönetimini, temel liberal ilkelerle uyumlu oldukları ölçüde güçlendirmeyi amaçlar.

Topluluklara yukarıdan aşağıya değerler dayatmanın liberalizm açısından kötü bir fikir olmasının bir nedeni daha var. Topluluk düzeyinde deneysellik değişen bir dünyada toplumsal uyum açısından hayati önem taşır (bkz. İkinci Bölüm). Deneysellik çeşitlilikten beslenir. Bütün topluluklar aynı değerlere sahip olsaydı gerçek anlamda bir deneysellik ortaya çıkamazdı. İfade ve tercih özgürlüğü sayesinde hayata geçirilen normlar, öncelikler ve uygulamalardaki topluluklar arası farklılıklar, topluluk düzeyinde deneyselliğin gelişebileceği bir ortam yaratabilir. Buna karşılık, yoğun bir toplum mühendisliği bu tür deneyselliğin ve kolektif toplumsal bilginin inşa edilme potansiyelini ortadan kaldırır.

Toplum mühendisliğinden kaçınmak, liberal toplumun kendi değerlerini savunmaktan vazgeçmesi gerektiği anlamına gelmez. Prensip Beşinci Bölüm'de önerdiğim ilke olmalıdır: Herkesin kendi görüşüne sahip olma hakkı vardır ancak liberal toplum, kendi değerlerini, endoktrinasyon, dayatma ve aşağılamaya başvurmadan, tartışabilir ve savunabilir.

Bu yaklaşımın işçi sınıfının öncelikleriyle uyumlu olmasını sağlayan, değerlerin yukarıdan aşağıya dayatılmasını reddetmesi ve farklı görüşlere saygı duyulmasına öncelik vermesidir. Buna, son on yıllarda görüşlerinin küçümsendiğini ve bastırıldığını düşünen Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki düşük eğitimli birçok topluluk da dahildir.

Üçüncü meydan okuma: Ses ve vatandaşlık inşası

Liberal demokrasi, yerel ve özel toplulukların ötesine geçen kimlikler oluşturmaya çalışmalıdır. Bu üst düzey kimlikler, tüm toplumun uzlaşma ve işbirliği yolları inşa edebileceği ahlaki ilkelerin geliştirilmesinde hayati öneme sahiptir. Üçüncü Bölüm'de, bir ulus veya cumhuriyette (özellikle yeterince kapsayıcı kavram ve idealler etrafında şekillenmiş, dışlama yerine kapsayıcılığı vurgulayan bir ulus veya cumhuriyette) ortak bir vatandaşlık duygusunu pekiştirmenin bu amaca ulaşmanın en doğal yolu olabileceğini öne sürmüştüm.

Vatandaşlık ve ortak ahlaki ilkelerin önem taşımasının bir nedeni, etkin bir demokratik yönetimin bireysel seslerin bölgesel ve ulusal düzeyde kolektif eyleme dönüşebilmesine ihtiyaç duymasıdır. Ayrıca liberalizmin bir müzakere süreciyle geniş kabul görmesi, insanlar arasında ortak anlayışı ve ahlaki ilkeleri gerekli kılar.

Başlangıç noktası olarak ortak bir anlatıyı alarak ortak anlayış ve vatandaşlık duygusu inşa edilebilir. Bu ortak anlatı zaman zaman vatanseverlikle, zaman zaman da bir ulusun veya siyasi birimin geçmişine dair belirli bir yorumla sağlanır. Tüm anlatılar gibi, bu da gerçeği bir dereceye kadar sadeleştirir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri için, Abraham Lincoln'ün Gettysburg Konuşması'nda özetlenen duygular bu fikirlerin bir kısmını yansıtır. Özellikle de Lincoln'ün şu sözleri:

> Seksen yedi yıl önce atalarımız bu kıtada, hürriyetin içinden doğmuş ve her insanın eşit yaratıldığı ilkesine adanmış bir ulus ortaya çıkardılar... Burada savaşanların şu ana kadar mertçe taşıdıkları yarım kalmış görevi sırtlanmak, biz yaşayanlara düşmektedir. Önümüzdeki bu büyük vazifeye kendimizi adayacağız –onların uğruna canlarını feda ettiği bu amaca, biz daha sıkı sarılacağız– bir hiç uğruna ölmediklerini, Tanrı'nın huzurundaki bu ulusun hürriyetin içinden yeniden doğacağını ve halk tarafından halk için yönetimin dünya üstünden silinmeyeceğini göstereceğiz.[13]

Bu konuşmada geçen, erken dönem Amerika Birleşik Devletleri'nin "her insanın eşit yaratıldığı" ilkesine bağlı olup olmadığı, "halk tarafından yönetim" idealinin ne ölçüde uygulandığı ya da bunun gerçekten "hürriyetin yeniden doğuşu" olup olmadığı gibi kısımları sorgulanabilir. Bununla birlikte Lincoln, Amerikalılara etrafında birleşebilecekleri, vatandaşı olmaktan gurur duymalarını sağlayan bütüncül bir anlatı sundu. Gettysburg Konuşması olsun, başka bir alternatif olsun, bu tür anlatıların benimsenmesi ve yayılması, yerel ve spesifik kimlikleri ve toplulukları aşan ortak bir kimlik oluşturmanın yolu olarak işçi sınıfı liberalizmi açısından önem taşır.

13. Abraham Lincoln, *Gettysburg Konuşması*, çev. Elif Okan Gezmiş, Kafka Kitap, 2017.

Öte yandan bu tür ortak anlatılara karşı uzlaşmaz bir düşmanlığı savunmak liberalizm için bir hata olabilir. Örneğin, ortaokul ve lise müfredatlarını, farklı gruplar ve kimlikler arasındaki uzlaştırılamaz farklılıkları vurgulayan yorumlara göre şekillendirmek (Sekizinci Bölüm'de ele alınan Howard Zinn'in *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi* adlı eserindeki Amerikan tarihi perspektifi gibi), ortak bir vatandaşlık kavramının inşa edilebileceği alanı daraltmak gibi istenmeyen sonuçlara yol açabilir. Geçmişteki hataları kabul etmek ve tarihteki büyük adaletsizlikleri fark etmek gerekli olsa da liberal demokrasi ve özellikle işçi sınıfı liberalizmi, insanları daha da kutuplaştırmak yerine onları birleştiren anlatılara da ihtiyaç duyar.

Bazıları ise cumhuriyet veya ulus düzeyinde vatandaşlığa alternatif olarak uluslarüstü bir kimlik umudu taşıyanlar da olabilir. Günümüzde insanlığın karşı karşıya olduğu en can sıkıcı meselelerin büyük bölümü (YZ, iklim değişikliği, nükleer barış, pandemiler ve çokuluslu şirketlerin yükselen gücü) küresel olsa da, siyaset yerel ve ulusal düzeyde kaldığı için liberal demokrasi, bu düzeylerdeki ortak ahlaki ilkelerden hareket etmelidir.

Liberalizm, ortak bir kimlik ve vatandaşlık kavramı inşa etme girişimlerinin ötesinde, üniversite mezunu olmayan vatandaşları daha da fazla güçlendirmelidir. Bunun birbiriyle iç içe geçmiş iki boyutu vardır; siyasi güç ve toplumsal statü. Bu iki boyut da birazdan ele alacağım ekonomik başarıyı takip eder. Ancak bunlar da gelirin ve işlerin ötesine geçer.

Yedinci Bölüm'de ele aldığım merkez solun dönüşümü, düşük eğitimli kesimin ve işçi sınıfının siyasi gücünü zayıflattı. Dolayısıyla, bu siyasi gücün yeniden inşası öncelikle merkez sol partilerle başlamalıdır. Bu partiler, en azından işçi sınıfının sorunlarına çok daha duyarlı bir yaklaşım benimsemelidir. Bunun yanı sıra işçi sınıfını hem tabana hem de liderlik pozisyonlarına yeniden entegre edecek adımlar atılmalıdır. Bunu başarmanın bir yolu, merkez sol partilerdeki adaylıkların ve liderlik pozisyonlarının bir kısmını üniversite mezunu olmayan kesime ayırmaktır. İsveç Sosyal Demokratları ve Hindistan yerel yönetimleri benzer stratejileri kadınlar için başarıyla uyguladılar ve bu tür politikaların etkili olduğuna dair kanıtlar da var: Bu politikalar, nitelikli kadınların başka

türlü erişemeyecekleri liderlik pozisyonlarına yükselmelerine olanak sağladı. Ancak kota uygulamasının çeşitli dezavantajları da olduğundan bu yöntem ilk başvurulacak çare değil, son çare olarak değerlendirilmelidir.

Beden işçilerinin toplumsal statüsünün yükseltilmesi de en az bunun kadar önemli bir adım olabilir. Üretim, inşaat, ulaşım ve zanaat gibi sektörlerde çalışanların sunduğu katkının daha fazla takdir edilmesi bu kesimin toplumsal statüsünü yükseltebilir. Medya ve eğlence sektörlerinde bu işkollarının daha görünür kılınması da statü artışına katkı sağlayabilir. Ne var ki toplumsal statü yalnızca sözle inşa edilemez; beden işçilerine daha iyi ücretler verilmesi gerekir. Elektrik ve sıhhi tesisat hizmetleri gibi çeşitli nitelikli mesleklerde halihazırda işgücü açığı bu hedefi ulaşılabilir kılıyor. Ayrıca işçi yanlısı yapay zekânın başarılı bir şekilde uygulanmasıyla zanaat işlerinin daha yüksek ücretlendirilmesi mümkün olabilir.

Üniversite eğitimi almamış işçilerin becerilerini geliştirmeye yönelik eğitim ve yatırımlar, gelir kapasitelerini ve toplumsal statülerini artırmanın önemli yollarından biridir. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu görevi eskiden topluluk kolejleri yapardı. Birleşik Krallık'ta ise aynı rolü politeknikler üstlenmişti. Ancak bu kurumların başına gelenler oldukça düşündürücüdür. 1990'larda politeknikler üniversitelere dönüştürüldü, müfredatları standart lisans diplomalarıyla eşitlendi. Ne var ki bunların birçoğu köklü üniversitelerle aynı prestijde diplomalar sunamıyorlar. Bu durum meslek kursları ve çıraklık programlarıyla edinilen üniversite dışı becerilere çok daha fazla önem veren Alman sistemiyle belirgin bir tezat oluşturuyor. Alman imalat sanayisinin son dönemdeki performansı karmaşık bir tablo sergilese de mevcut kanıtlar, bu sistemin üniversite eğitimi almamış işçiler için nitelikli istihdam yaratma konusunda daha başarılı olduğunu gösteriyor (bkz. Altıncı Bölüm).

Herkesin standart dört yıllık sosyal bilimler eğitimi almayı hedeflemesi, bunu başaramayanlarınsa gözden çıkarılması gerektiği gibi kibirli bir düşünceyi artık benimseyemeyiz. Dört yıllık üniversiteler, beceri veya liyakat hiyerarşisinin zirvesi değildir. Ayrıca, değişen iş dünyası veya fiziksel dünyayla yüksek düzeyde

etkileşim gerektiren mesleklerde pratik beceriler kazandırmanın doğru aracı da değildirler.

Bu nedenle, üniversite eğitimi almamış nüfusu güçlendirmek ve mesleklerinin toplumsal statüsünü yükseltmek için liberal demokrasilerin çeşitli beceriler öğreten yüksek kaliteli eğitim kurumları inşa etmesi gerekir.

Siyasi irade ve toplumsal statü, bireylerin kurduğu ağlarla da yakın ilişkilidir. Alexis de Tocqueville'in belirttiği gibi, on dokuzuncu yüzyıl Amerika'sının toplumsal hareketliliği, insanların hem yeni topluluklar oluşturan hem de mevcut topluluklar arasında köprüler kuran çok sayıda aktif, iyi organize olmuş derneğe üye olmasına dayanıyordu. Günümüzde bunlar artık Amerikan yaşamının merkezinde yer almıyor. Varlığını sürdüren birçok dernek de yüz yüze etkileşimi yeterince teşvik etmiyor. Örneğin Küçükler Beyzbol Ligi'nde antrenörlük yapmak veya kiliseye gitmekle, GiveWell veya Oxfam gibi uluslararası kuruluşlara üye olmak arasında önemli bir fark vardır. Bu nedenle dernek yaşamını desteklemek, liberalizm açısından bir diğer önemli adımdır. Bu mesele aşağıda ele aldığım sosyal medya sorunuyla da kesişiyor çünkü önceki bölümde açıkladığım gibi, sosyal medya faaliyetleri genellikle gerçek dünyadaki toplumsal etkileşimlere zarar veriyor ve topluluklarla bireyler arasında bağlar ve köprüler inşa etme gündemini zorlaştırıyor.

Dördüncü meydan okuma: Sanayi sonrası toplumda ortak refah

Kültürel meseleler, özyönetim, saygı ve sesini duyurabilme, işçi sınıfı liberalizminin kritik unsurlarıdır. İstihdam ve ortak refah daha da önemlidir. İşçi sınıfı topluluklarının yaşadığı sıkıntıların büyük kısmı, iyi ücretli, sabit ve saygın işlerin ortadan kaybolmasıyla başladı. Ekonomik büyüme, ortak refah ve nitelikli işlere yeniden odaklanmanın işçi sınıfı liberalizmi için bu kadar büyük önem taşımasının sebebi de budur.

Peki ortak refahı nasıl yeniden inşa edebiliriz? Genellikle düşük eğitimli işçiler tarafından yapılan işlerin, onlar için bunu dengeleyecek yeni iş alanları ve görevler yaratılmadan hızla otomasyona

geçilmesi işçi sınıfı topluluklarının ve ekonomik beklentilerinin zayıflamasının başlıca itici gücü oldu. Bu eğilim YZ ve diğer teknolojik gelişmelerle devam ettiği takdirde ortak refah hayal olarak kalır. Hatta YZ'nin bunu zaten yapacağına şimdiden kesin olarak bakanlar da var.

Bu gelişmeler ışığında, işçi sınıfı liberalizminin temel sorumluluğu, işçi yanlısı bir YZ geliştirmek olmalıdır. "İşçi yanlısı YZ" derken, Silikon Vadisi'nde adeta bir nakarata dönüşen ve "işi YZ'ye bırakırsak" bundan işçiler de dahil herkesin fayda göreceği şeklindeki samimiyetsiz ifadeyi kastetmiyorum. YZ'nin yüksek ücretli beyaz yakalı işlerin yerini alarak otomatik olarak eşitlik yaratan bir güç olacağı beklentisini de kastetmiyorum. Aksine, Dokuzuncu Bölüm'de açıkladığım üzere, işçilerin yeteneklerini geliştiren ve her beceri düzeyindeki işçiler için yeni görevler ve iş alanları yaratılmasından destekleyici bir unsura dönüşen YZ'yi kastediyorum. İşçi yanlısı YZ (ve daha genel olarak işçi yanlısı teknolojiler) ekonomik büyümeyi, üniversite eğitimi almamış olanlar da dahil, farklı beceri düzeyindeki işçileri nitelikli işlerle buluşturmaya yardımcı olabilir. İşçi yanlısı YZ, sanayi akdinin merkezindeki üretkenlik artışı ile nitelikli işler arasındaki bağı yeniden kurarak üretkenliği artırma kapasitesine sahiptir.

İşçi yanlısı YZ, Baumol'un maliyet hastalığını hafifletme açısından da önemli bir rol oynayabilir. Baumol etkisi, işgücü piyasasını derinden sarstı: Üniversite mezunlarıyla doldurulan üst düzey hizmet sektörleri büyümeye devam ederken, fabrikalar –üretkenliklerini artırmalarına rağmen– mavi yakalı işgücünü azaltmaya devam ediyor. Üniversite mezunu olmayan işçiler için nitelikli işler yaratılması ancak hizmet sektöründe onlara yeni görevler ve faaliyet alanları sunulmasıyla mümkün olabilir. Bu sağlanabilirse o zaman Baumol'un maliyet hastalığı ortak refahın önünde engel olmaktan çıkıp onu destekçisi konumuna oturtabilir.

Üniversite mezunu olmayan ve beden gücüyle çalışan işçiler için nitelikli hizmet işleri yaratılmasının önündeki en büyük engel, eğitim ve sağlık gibi sektörlerde bu tür işgücüne yeterince talep olmamasıdır. İşçi yanlısı YZ bunu değiştirebilir. Birincisi, farklı becerilere odaklanan daha kapsamlı bir eğitim yaklaşımı, öğretmenlik pozisyonlarında zanaat becerilerine ve gerçek dünya

deneyimine sahip işçilerin görev almasını gerektirecektir. İkincisi, yaşlı ve engelli bakımından hemşirelik ve tıbbi teknisyenliğe kadar birçok sağlık hizmeti, yoğun fiziksel çaba ve sosyal etkileşim gerektirir. İşçi yanlısı YZ ile desteklenmiş beden işçileri, sağlık hizmetlerinde daha geniş bir görev yelpazesini üstlenebilirler. Benzer şekilde, Dokuzuncu Bölüm'de ele aldığım gibi, uygun YZ araçları hemşirelerin becerilerini geliştirebilir, bunun yanı sıra hemşireler, YZ desteği sayesinde meslekleriyle ilgili uzmanlık eğitimleri alabilirler. Diğer hizmet sektörleri de çalışanların katkısını artırmak için YZ'nin yardımıyla yeniden yapılandırılabilir. Son olarak YZ hizmet sektöründeki üretkenliği genel olarak artırdığı takdirde, Baumol'un maliyet hastalığının etkileri de azalmış olur çünkü bu etkileri tetikleyen imalat ve hizmetler arasındaki üretkenlik artışındaki asimetri artık ortadan kalkmış olacaktır.

İşçi yanlısı YZ uygulanabilir olsa da kendiliğinden gerçekleşmeyeceği açıktır. Dolayısıyla işçi sınıfı liberalizminin temel unsurlarından biri, bunu teşvik edecek pratik politikalardır.

Böyle bir yaklaşımın merkezinde, teknolojik değişimi YGZ odaklı bir çizgiden uzaklaştırıp işçi yanlısı YZ'ye çevirmek vardır, yani insan bilişini taklit etmek yerine, işçilerin becerilerini artırıp daha nitelikli bilgi sağlamayı amaçlayan alanlara özgü belli uygulamalara ağırlık verilmelidir. Böyle bir sonucu sağlayabilecek sihirli bir politika bulunmasa da çeşitli politika seçenekleri vardır.

Politikalardan da önce idealler gelir. Liberalizmin en parlak dönemleri de dahil, her yönetim ideolojisi insanlara ilham vererek işler. İşçi sınıfı liberalizmi de aynı şekilde anlatısını, işçilerin kenara itildiği, seçkinlerin yön verdirdiği bir geleceğin arzu edilir veya kaçınılmaz olduğu fikrinden uzaklaşıp bunun yerine YZ ve dijital teknolojinin işçilere üretimde ve toplumda önemli bir rol üstlenmeleri için güç kazandırdığı bir gelecek anlayışına yönelmelidir.

Bu hedefe ulaşmakta bazı politika kaldıracı tamamlayıcı rol oynayabilir. Her şeyden önce en etkili politikalar muhtemelen işçi yanlısı teknolojilerin geliştirilmesini doğrudan teşvik eden politikalar olacaktır. Bilginin toplumun geneline yayılmasını ve YZ'nin toplumsal fayda sağlayan bir yönde ilerlemesini desteklemekle görevli (örneğin ABD'de federal ve Avrupa düzeyinde) yeni YZ kuruluşları oluşturulmalıdır. İşçi yanlısı yeni teknolojilerin

geliştirilmesini ve ticarileştirilmesini teşvik etmek için, bu kuruluşların denetiminde, net bir şekilde ortaya konulmuş sorunlara en iyi çözümü getirenleri ödüllendiren sübvansiyon programları veya yarışmalar düzenlenebilir.

Ayrıca, işçi yanlısı teknolojileri *belirleme* konusunda da kendimizi geliştirmeliyiz. Bu teknolojilerin bazı özelliklerini önceki bölümde ana hatlarıyla ele almıştım ancak daha sistematik bir ölçüm çerçevesine ihtiyaç vardır. Böyle bir çerçeve politika yapıcıların hangi yenilikleri destekleyeceklerine karar vermelerini de kolaylaştırır. Elbette ki bu sistem kusursuz olmayacaktır; bazen aslında işgücünden tasarruf sağlayan bir araç, işçi yanlısı olarak etiketlenebilir örneğin. Öte yandan bu durum oyunu kesintiye uğratacak bir engel de değildir. Asıl amaç otomasyonu engellemek değil, işçi yanlısı teknolojilerin otomasyonla eşgüdümlü şekilde ilerlemesini sağlamaktır. İşçi yanlısı YZ'ye ayrılan bazı sübvansiyonların sonuç olarak otomasyonu desteklemesi tolere edilebilir bir sapma olur.

İkinci bir politika aracı vergi yönetmeliğidir. Sanayileşmiş ekonomilerin büyük kısmında vergi yasaları otomasyonu teşvik eder. Örneğin ABD'de işgücü geliri, sermaye gelirine kıyasla yaklaşık yüzde 25'lik bir farkla daha ağır vergilendirilir. Yani işçilere 100 dolar ödemek işletmeler için yaklaşık 30 dolarlık vergi ve harcama yükümlülüğü doğururken, otomasyon ekipmanına 100 dolar ödemek 5 dolardan az bir vergi yükü getirir. Sonuç olarak, otomasyon işgücüne göre daha az verimli de olsa, şirketler otomasyon yoluyla kâr elde edebilirler. Daha da kötüsü, bu vergi asimetrisinin yol açtığı ek otomasyon genellikle sıradan düzeydedir; çok verimli veya devrim niteliğinde değil, yalnızca işçileri işlerinden etmeye yetecek düzeydedir. Bunun nedeni, vergi yönetmeliğindeki asimetrinin, şirketlerin vergi teşviki olmadan kârlı bulmayacağı türden bir otomasyonu tetiklemesidir. Bu yüzde 25'lik farkın bir kısmı, işverenlerin bordro vergilerini ödemek ve çalışanların sağlık sigortasını karşılamak ve diğer yan haklarına katkıda bulunmak zorunda olmalarından kaynaklanır. Bunun büyük bir kısmı son otuz beş yılda, şirketlerin bilgisayar ve dijital ekipman harcamalarını vergi yükümlülüklerinden düşmelerine olanak tanıyan hızlandırılmış amortisman ödenekleri ve özel hükümler sayesinde ortaya çıktı. Vergi sistemindeki bu çarpıklıkları ortadan kaldırmak –örneğin,

1990 vergi yasalarına geri dönmek– işçi yanlısı teknolojiler için fırsat eşitliği yaratacaktır. Bu da makineler ve algoritmalar kadar verimli olabildikleri sürece işverenleri, insan işçileri işe almaya teşvik edecektir. Bu çarpıklıkların giderilmesiyle ortaya çıkacak daha büyük işgücü talebi, daha fazla işçi yanlısı teknolojinin geliştirilmesini de tetikleyecektir.

Üçüncü ve bununla bağlantılı bir politika da işçilerin becerileridir. Yeni görevler çoğu zaman yeni beceriler gerektirir. Dolayısıyla işçilerin eğitimi yine kritik bir önem taşır. Burada "eğitim"den kastettiğim, kömür madencilerini bilgisayar programcılarına dönüştürmek gibi gerçekçi olmayan bir hedef değil elbette. Aksine eğitim, beden işçilerinin ve zanaatkârların yeni teknolojiler sayesinde becerilerini ve uzmanlıklarını artırmalarını sağlamayı, böylece toplumun daha yetkin elektrikçiler, tesisatçılar, hemşireler ve eğitimciler yetiştirebilmesini amaçlamalıdır.

Bu eğitimin bir kısmı, daha önce de belirttiğim üzere, yeni yükseköğretim kurumları aracılığıyla sunulabilir. Ancak işçi becerilerini geliştirmenin en doğrudan yolu genellikle işbaşında eğitim programlarıdır. Buna rağmen Amerika Birleşik Devletleri ve birçok Avrupa ülkesinde işverenler, işçilerin eğitimine yeterince yatırım yapmayıp bunun yerine otomasyon yoluyla işgücü maliyetlerini düşürmeye odaklanıyor. (Yukarıda da belirttiğim gibi Almanya kısmen bir istisnadır.) İşverenler ayrıca bu tür yatırımların yaratacağı verimlilik artışlarından tam olarak faydalanabileceklerine de inanmıyorlar. Yukarıda değindiğim çarpıklıklar, işçilere yatırım yapma konusundaki teşvik eksikliğini daha da derinleştiriyor. İşçi eğitim programlarının teşviki, vergi yönetmeliğindeki bu çarpıklıkları gidermenin bir yolu olsa da vergi yükümlülüklerine çok fazla muafiyet tanınmasının riskli yanları da var. Örneğin hem sermaye hem de eğitim harcamaları için vergi indirimleri sağlamak, bu indirimlerin tümünü kaldırmaktan daha kötü olabilir.

Teknolojik değişimi işçi yanlısı dijital araçlara ve YZ'ye yönlendirmek, işçi sınıfı liberal politika gündeminin merkezinde yer almalıdır. Bununla birlikte hem kendi başlarına değer taşıyan hem de teknolojik değişimi yeniden yönlendirme hedefini tamamlayan başka ikincil hedefler de söz konusudur. Bunların başında, teknoloji tekellerinin tahakkümünün kırılması gelir. Teknoloji devleri,

teknolojinin mevcut yönü üzerinde son derece etkilidir ve bu etki, YZ'yi daha hızlı otomasyona, YGZ'ye, gözetime ve dijital reklamlar aracılığıyla kullanıcı verilerinin paraya dönüştürülmesine doğru itiyor. Daha rekabetçi bir ortam yaratılması, işçi yanlısı YZ'ye ulaşmakla sinerjik bir etki yaratacaktır. Çünkü teknoloji sektöründeki tekelleşme, yenilikçiliğin yeni mecralara yönelmesini engeller. Daha rekabetçi bir yapı, yeni şirketlerin işçi yanlısı yaklaşımları deneyimlemeleri açısından daha fazla fırsat sunacaktır. Bu tekeller ayrıca, üniversite mezunu olan ve olmayan işçiler arasında eşitsizliğin başka bir boyutunu da ortaya çıkardı (özellikle Altıncı Bölüm'de gördüğümüz gibi seçkin mezunları kayırarak). Genel olarak, bu tekellerin teknolojinin geleceği üzerindeki hâkimiyetini azaltmak, işgücü piyasasında ve ekonomide fırsat eşitliği yaratabilir.

İşçi sınıfı liberalizmi, sendikaların hem güçlü işverenlerin suistimallerine karşı işçileri koruması hem de işçi yanlısı bir YZ gündemini teşvik etmesi için işçi hareketine ek bir destek sağlamalıdır. Ancak işçi hareketinin kendisi de bu süreçte bir dönüşüm geçirmelidir. YZ, algoritmalar ve robotikle tanımlanan bir çağda, yalnızca daha yüksek ücretler için pazarlık yapmak ve otomasyonun yavaşlamasını beklemek gerçekçi bir strateji değildir. Hatta piyasada bu kadar otomasyon teknolojisi seçeneği varken, şirketlerin büyük kısmı daha yüksek ücret taleplerini otomasyona daha fazla yönelerek karşılayacaktır. İşçi hareketinin farklı bir yaklaşım benimseyerek teknoloji ve iş organizasyonunun işçi yanlısı bir yönde ilerlemesini teşvik etmek üzere yönetimle işbirliğine gitmesi gerektiğinin nedeni de budur. Bu da özellikle sendika liderlerinin bu müzakerelerde etkili olabilmek adına YZ ve dijital teknolojiler konusunda yeterli bilgiye sahip olmalarını gerektirir. Sendikalar bu görevde, işçilerin kendi yaptıkları işi teknoloji şirketlerinden, hatta çoğu zaman yöneticilerinden daha iyi bilmesinin avantajından faydalanabilirler.

Beşinci meydan okuma: Yirmi birinci yüzyılın kanalizasyonu

Liberalizmin başarısı yollar, altyapı, sosyal güvenlik ağı, sağlık hizmetleri, eğitim gibi daha iyi kamu hizmetleriyle iç içe geçmişti.

Bugün liberal demokrasinin yaşadığı kriz aynı zamanda kanalizasyon ve işsizlik maaşı krizidir. İşçi sınıfı liberalizmi, birçok işçi sınıfı topluluğunun şiddetle ihtiyaç duyduğu sosyal güvenlik ağına ve kamu hizmetlerine yeniden güçlü bir bağlılık göstermelidir.

İşçi yanlısı YZ'ye ve nitelikli işlere yapılan vurgu, güçlü bir sosyal güvenlik ağına ve gelir bölüşümüne duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmaz. İşçi yanlısı YZ'ye özellikle vurgu yapmamın sebebi ise, daha iyi bir sosyal güvenlik ağının ve daha fazla gelir bölüşümünün, ne kadar kritik olsalar da, tek başlarına yeterli olmayacağına olan inancımdandır.

Bununla birlikte güçlü bir güvenlik ağı işçi sınıfı liberal gündeminin merkezinde yer alır. Herkes sağlık hizmetlerine güvenilir bir şekilde erişebilmelidir; işini kaybeden işçiler, yeniden eğitim almalarına ve işgücü piyasasına yeniden girmelerine yardımcı olacak hızlı bir destek almalıdır. Kalıcı olarak dezavantajlı duruma düşenlere veya engellerle karşılaşanlara istikrarlı, uzun vadeli destek garanti edilmelidir. Kısacası ister geçici bir aksilikle ister kalıcı bir kısıtlılık durumuyla mücadele etsin, hiç kimse sistemin gözünden kaçırılmamalıdır.

Tüm *keyfi* hiyerarşiler deneyselliğe, dolayısıyla da liberalizme engel teşkil ettiğinden, fırsat eşitliği yaratmayı amaçlayan doğru nitelikteki regülasyonlar ve yeniden bölüşüm liberal gündem için hayati önem taşır. İşçi sınıfı liberalizmi, fırsat ve sonuç eşitsizliğinin tüm yapay kaynaklarını mümkün olduğunca ortadan kaldırmalıdır. Daha önce ele aldığımız vergi yönetmeliğindeki sermaye ve işgücü arasındaki asimetri gibi mevcut yasalardaki çarpıklıklarla birlikte tekelleşme de buna dahildir.

Bununla birlikte yeniden bölüşümün tam kapsamı, örneğin yeniden bölüşümün önleyici ve eşitsizliği azaltıcı etkileri arasındaki temel ödünleşmeler dikkate alınarak belirlenmelidir. Liberalizmin, İskandinav ülkelerindeki ilerici vergilendirme ve yeniden bölüşüm miktarının Amerika Birleşik Devletleri'ndekinden daha yüksek olduğunu veya tam tersini iddia etmek doğru olmaz. Tüm liberal demokrasiler, bu ödünleşmeleri kendi özyönetim dinamiklerine göre kendisi çözmelidir. Yine de bazı genel ilkeler net olmalıdır: Eşitsizliğin aşırı düzeylerde olduğu bir toplumda liberalizm yeniden bölüşümden ve kamu güvenlik ağı sağlamaktan

kaçınamaz. Buna karşılık girişimciler ve işletmeler üzerindeki vergi oranlarının, yatırımı ve yeniliği engelleyecek kadar yüksek olması, liberalizmin deneyselliğe ve kolektif bilgi birikimine olan bağlılığına ihanet etmek anlamına gelir. Ayrıca yeniden bölüşüm uygun şekilde yapılandırılmalıdır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa'daki bazı yeniden dağıtım çabalarının bugün yaptığı gibi, orta sınıfa yaranmak adına muhtaç durumda olanları görmezden gelmemelidir.

Yüksek kaliteli hizmetler sunmaya gelince, dikkate alınması gereken birkaç farklı noktaya değinebiliriz. İlk olarak, eğitim ve sağlıkta kapsamı genişletmenin ilk meyveleri savaş sonrası dönemin ilk on yıllarında zaten toplanmış olduğundan, artık bu hizmetleri geliştirmek çok daha zor hale geldi. Bu sorun, özellikle eğitimde sunulan hizmetlerin büyük kısmının yerel yönetimler tarafından sağlanması ve federal ve yerel yönetimler arasında koordinasyon kurmanın kolay olmaması nedeniyle daha da karmaşık bir hal alır.

İkinci olarak, kamu hizmetleri sunumunun hızı ve etkinliği düştü. Diğer yandan da ağır regülasyonlar –özellikle de ikna edilmesi gereken paydaş sayısını ve *ex ante* atılması gereken yöntemsel adımları artıran kurallar– maliyetlerin katlanmasına yol açtı. Birçok liberal demokrasinin bu tür ön adımlara yönelmesinin sebebi eşit erişim ve yasalar önünde eşitliği sağlama arzusu ve diğer tüm koşullar eşit olduğunda, bir projeye başlamadan önce paydaşların zarar görmeyeceğine ikna edilmesinin faydalı ve daha demokratik olmasıdır. Ancak bu durum, özellikle çeşitli toplulukların üyelerini etkileyen (kentsel yeniden tasarım, yol yapımı veya yeni konut inşaatı gibi) kamu ve özel projeleri engelleyebilecek veya önemli ölçüde yavaşlatabilecek çok sayıda "veto oyuncusu"nun ortaya çıkmasına yol açabilir. Ayrıca, prosedürler ve regülasyonlar toplumu yukarıdan aşağıya kontrol etme ve dönüştürme çabalarıyla bütünleştiği için bazı prosedürlerin bir toplum mühendisliği gündeminden kaynaklandığını da savundum.

Uygun maliyetli kamu hizmeti sunumu, bu prosedürlerin büyük kısmının kaldırılmasını gerektirir. Ancak bunun tam anlamıyla bir deregülasyon gündemi olmaması son derece önemlidir. Yerel ve federal hükümet fonksiyonlarının zaruri olmayan yönlerinin deregülasyonu, sosyal medya ve YZ'nin yönlendirilmesi gibi

kritik alanlardaki hükümet müdahalesiyle eşzamanlı yürütülmelidir. Bir başka deyişle, gerçekten kritik olan regülasyonlara çok daha net bir şekilde odaklanmalı, hayati önem taşımayan alanlardaki engelleri azaltmalıyız; kuaförler ve masaj terapistleri için lisans şartlarının kaldırılması, çeşitlilik kotaları gibi geniş toplumsal hedefler güden kuralların azaltılması ve gereksiz çevresel değerlendirmelerin ve diğer yöntemsel adımların sadeleştirilmesi gibi. Bunun nedeni hem liberalizmin kamu hizmeti sunma konusundaki çok ihtiyaç duyulan potansiyelini ortaya çıkarmak hem de regülasyonların genellikle geniş toplumsal hedeflere ulaşmanın etkisiz bir yolu olmasıdır. Örneğin, karbon vergileri ve yeşil teknolojileri teşvik etmek, iklim değişikliğiyle mücadelede çevresel etkiyi değerlendirmek üzere sonsuz prosedürler uygulamaktan çok daha etkili olur.

Ayrıca, kamuda hesap verebilirliğin farklı kavramsallaştırılmasına dayalı bir düzenleyici yaklaşıma da ihtiyacımız var. Ex ante regülasyonların alternatifi, ex post hesap verebilirliktir. Bana kalırsa bu ifade daha yaygın kullanılmalıdır ancak YZ için, sağlık ve güvenlikle ilgili belirli konularda ve sosyal medyada ex ante regülasyonlar da gerekli olacaktır.

Federal Rezerv'e verilen yetki ex post hesap verebilirliğe örnek olarak gösterilebilir. Fed eleştiriden muaf değildir ve 2008 finansal krizi dönemindeki politikalarına katılanlar olabileceği gibi katılmayanlar da olabilir. Ancak sistemin genel olarak işlediği söylenebilir. Fed başkanı ve Fed yönetim kurulu, müdahale ve dış paydaşları memnun etme zorunluluğu olmadan kararlar alabilseler de daha sonra verdikleri yanıtların uygunluğu konusunda yasama organı, denetim kurumları ve sivil toplum tarafından sorgulanabilirler. Ağır suistimal (yolsuzluk gibi) durumlarında bu ex post hesap verebilirlik rejimi, ihlalde bulunanlara ağır cezalar, hatta hapis cezası bile verebilir. Dolayısıyla hangi durumların ihlal sayılacağı ve bunlarla nasıl başa çıkılacağını netleştirmek, daha sistematik bir ex post hesap verebilirlik rejimi için gerekli bir adımdır. Böyle bir sistemin avantajı, ex ante gerekliliklerin inisiyatifi felç etmesini engellemek ve kamu hizmetlerinin sunumunu yavaşlatmasının önüne geçmektir.

Üçüncü olarak, YZ'nin toplumsal açıdan faydalı bir doğrultuda geliştirilmesi, daha iyi kamu hizmetleri ve daha etkin bir sosyal güvenlik ağı sağlama gündemiyle sinerji içinde ilerleyebilir. YZ kamu hizmetlerinin en uygun şekilde nasıl bölüştürüleceğinin belirlenmesine yardımcı olabilir. Daha da önemlisi, işçi yanlısı YZ, uygun maliyetli ve yüksek kaliteli kamu hizmetlerine en çok ihtiyaç duyulan sağlık ve eğitim alanlarında üretkenliği artırma potansiyeline sahiptir.

Dördüncü olarak, kamu hizmetleri sunumu, topluluk düzeyinde özyönetim gündemiyle birleştirilmelidir. Federalizm bu bakımdan faydalı bir araçtır. "Federalizm" güç ve sorumlulukların federal, bölgesel ve yerel olmak üzere farklı yönetim düzeyleri arasında dağıtıldığı kurumsal bir yapıyı ifade eder. Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Hindistan ve Brezilya federal yapılara örnek olarak gösterilebilir.

Güç ulusal hükümetin elinde aşırı derecede merkezileştiğinde, yerel özyönetim imkânsız hale geleceğinden federalizm, yerel özyönetimle fazlasıyla iç içedir. Federalizm ayrıca farklı yerel birimlerin kendi politika tercihlerini hayata geçirmelerine olanak tanıyarak topluluk düzeyinde deneyselliği teşvik eder.

Federalizmin, bu bölümde anlattığım diğer önceliklerle birleştirilmesi önemlidir. Aksi takdirde federal, bölgesel ve yerel yönetimler arasındaki sorumluluk ve gücün ayrılması, daha fazla prosedür ve ex ante adımları biriktirerek, uygun maliyetli ve yüksek kaliteli kamu hizmetlerinin sağlanmasını daha karmaşıklaştırabilir.

Son olarak, kendini topluluğuna hizmet etmeye adamış daha fazla insanı kamu görevlerine çekebilmek için liberal değerlerden ve özyönetim arzularından faydalanılmalıdır. Bu hedef, genel ahlaki ilkeler etrafında daha üst düzeyde bir ortak kimlik ve uzlaşma yaratarak geniş kitleleri örgütleyip harekete geçirme konusunda tamamlayıcı bir rol oynar.

Liberalizm zirvede olduğu dönemde ahlaki bir ateş yakarak sıradan vatandaşları özgürlüğü savunmaya ve birbirlerini korumaya teşvik etti. İşçi sınıfı liberalizmi bu kıvılcımı yeniden ateşlemeli ve bu değerleri paylaşan insanları kamu hayatına girmeye teşvik etmelidir. İdare gözünü iktidar hırsı bürümüş fırsatçıların

ve fanatiklerin eline bırakıldığında, gerçek özyönetim zayıflar. Liberal demokrasi, kendi değerlerinden ilham alarak öne çıkan bireylere ihtiyaç duyar.

Göçmen savaşları

Hem Amerika Birleşik Devletleri'nde hem de Avrupa'da göçmenlik kadar kutuplaşmaya yol açan başka bir konu muhtemelen olmamıştır. Trump'ın New Hampshire'daki deneyiminin de gösterdiği gibi, seçmenler birçok durumda göçmen karşıtı söylemler talep etmiştir. Tıpkı toplulukları ve değerlerini ilgilendiren diğer konularda olduğu gibi burada da değişmez gerçekler yoktur. Liberalizm gri alanlarla uğraşmak zorundadır.

Önemi göz önüne alındığında göçmenlik konusu, işçi sınıfı liberalizminin daha önce ele aldığım meydan okumaların üstesinden nasıl gelebileceğini değerlendirmek için emsal teşkil eder.

İlk olarak, Birinci Bölüm'de de belirttiğim üzere, ekonomik araştırmalar gerek nitelikli gerek niteliksiz göçmenliğin, yerli işçilerin iş olanakları veya ücretleri üzerinde önemli olumsuz etkileri olmadığını göstermektedir. Öte yandan bu elbette ki yerli, beyaz, işçi sınıfı topluluklarının kültürel kaygılarının yersiz olduğu anlamına gelmez. Kültürel tercihler de ekonomik tercihler kadar temel öneme sahiptir. Liberalizmin toplulukların tercihlerine saygı gösterme yükümlülüğü, temel özgürlüklere yönelik öncelikli yükümlülükle çelişmediği sürece, kültürel tercihleri de kapsamalıdır.

En güçlü göçmenlik karşıtı tutumlar da genellikle (New Hampshire'da olduğu gibi) çok az göçmenin yaşadığı topluluklarda görülür. Bu açmazdan kurtulmanın bir yolu, yerel politikaları –ulusal politikalar olması gerekmeden– yerel tercihler üzerine inşa etmektir. Bu ilke, sorunların mümkün olduğunda en yakınlarındaki gruplar ve topluluklar tarafından ele alınması gerektiğini vurgulayan görüşlerle de örtüşür. Dolayısıyla, göçmenlerin veya mültecilerin bu topluluklara entegrasyonunun teşvik edilip edilmemesine karar verilirken (örneğin, bu topluluklara yerleşmeleri için konut yardımı almaları konusunda) toplulukların kültürel tercihleri dikkate alınmalıdır ancak bunun ulusal politikalar için de geçerli olması gerekmez.

Hükümet, yerel toplulukların desteğini alabilmek adına farklı teşvikler de kullanabilir. Ulusal hükümetler göçmenlerin ürettiği ek vergi gelirinin büyük bir kısmını elde eder ve bunun bir kısmı, göçmenleri kabul eden yerel topluluklara yeniden bölüştürülebilir.

İkinci olarak liberal toplum, tıpkı orada doğmuş etnik çoğunluk ve azınlık gruplarının topluluk tercihlerini tanıması gerektiği gibi, ülkeye yerleşmiş göçmen topluluklara karşı da örtük yükümlülükler taşır. Bir ülkeye yasal yollarla gelmiş ya da uzun süredir o ülkede yaşayan göçmenler korunmalı, oluşturdukları topluluklar yerli topluluklarla aynı haklara sahip olmalı ve önceliklerine aynı ölçüde saygı gösterilmelidir. Ancak mesele yalnızca haklardan ibaret değildir. Sorumluluklar da önemlidir ve liberal demokrasilerde bunların başında, başkalarının özgürlüklerini ihlal etmeme yükümlülüğü gelir. Bu yüzden göçmen toplulukların üyelerinin eğitimini kısıtlamasına, topluluktan ayrılma haklarını engellemesine, kendi içlerindeki kadınlara ya da cinsel azınlıklara şiddet uygulamasına veya şiddet tehdidinde bulunmasına izin verilmemelidir. Elbette aynı şekilde yerli topluluklarda da bunlara izin verilmemelidir.

Üçüncü olarak, vatandaşlık önemlidir. Dayanışmanın yalnızca topluluk düzeyinde değil, ulusal düzeyde de geliştirilmesi gerekir ve bunun için de daha geniş bir vatandaşlık ve aidiyet kavramına ihtiyaç vardır. Dolayısıyla ortak ahlaki ilkelerin ulusal siyasete ve demokratik yönetime yol gösterebilmesi adına, göçmenlerin vatandaş olabilmeleri, böylece tüm hak, sorumluluk ve dayanışma duygusunu paylaşabilmeleri gerekir. Ancak göçmen topluluklarının (en azından kısmen) vatandaşlığı oluşturan ortak anlatıyı kabul etmesi de kritik önem taşır. Buna karşılık, bu durum, tıpkı Lincoln'ün Gettysburg Konuşması'ndaki mesaj gibi, ortak anlatının göçmenleri de kucaklayacak ölçüde kapsayıcı olmasını gerektirir. Öte yandan ırkçı veya üstünlükçü bir söylem, (genel olarak liberal değerlerle tutarsız olmasının ötesinde) vatandaşlığa giden böyle bir yola izin vermez. Vatandaşlık inşası ihtiyacını göz ardı eden herhangi bir göç politikası, er ya da geç demokrasiye ve özyönetime zarar verir.

Çok farklı bir kültürden gelen yeni göçmenler için vatandaşlığa giden bir yol oluşturmak zorlaşabilir. Böyle durumlarda

uygulanabilecek kusursuz bir formül yoktur ve en önemli unsur, yerel ve ulusal düzeyde demokratik bir süreç izlemek, farklı görüşleri susturmadan, saygıyla dinlemektir.

Dördüncü olarak, liberal demokrasinin en fazla ihtiyaç içindeki insanlara özel bir hassasiyet göstermesi gerektiğine inanıyorum. Bu nedenle, hayatlarıyla ilgili tehditlerden ve ciddi zulümlerden kaçan mültecilere öncelik verilmelidir. Hiçbir ülkenin sınırsız sayıda mülteci kabul etmesi beklenemez. Bununla birlikte ekonomik iyileşme gibi nedenlerle göç etmeye çalışanlardan farklı olarak, gerçek anlamda sığınacak yer arayan en savunmasız kişilere özel muafiyetler getirilebilir. Mültecilerle ilgili konularda bile geniş çaplı bir diyalog kurulması ve farklı görüşlerin aşağılama olmadan dinlenmesi hayati önem taşır. Bazı yerel topluluklar (kimsenin temel özgürlüklerini ihlal etmeden) esnek mülteci politikalarına karşı görüşlerini ifade etmek isterse, bunlara da saygı gösterilmelidir.

Göç veya diğer konularda belli topluluk tercihleri ile liberal öncelikler arasında çatışmalar yaşandığında, ortak ahlaki ilkelere dayalı müzakere ve uzlaşma en doğru çözüm yoludur. Başka bir deyişle liberalizm, politika öncelikleri için toplumdan geniş kabul almaya çalışmalıdır. Aslında, liberal bir demokraside herhangi bir konuda, özellikle de göç gibi tartışmalı konularda istikrarlı bir politikanın yürütülebilmesi hem vatandaşlardan hem de özerk topluluklardan yeterince geniş kabul gerektirir. Peki bu bağlamda "geniş kabul" ne anlama gelir? Toplumdaki herkesin veya neredeyse tüm toplulukların çoğunluğunun bir politika konusunda aynı görüşte olmasını beklemek gerçekçi olmaz. Dolayısıyla "geniş kabul" vatandaşların yeterli çoğunluğunun ve özerk toplulukların çoğunluğunun ilgili politika ve kurumları kabul etmesi olarak yorumlanmalıdır. Toplumlar, topluluk ve özgürlük arasındaki etkileşimi dikkate alarak kesin eşiklerin ne olması gerektiğine kendileri karar vermelidir.

Son olarak, ortak refah, nitelikli işler ve yeterli kamu hizmetleri, göçle ilgili bazı sorunların çözülmesine yardımcı olabilir. İmkânların kısıtlı olduğu dönemler (iş ve kamu hizmetlerinde), insanları daha az hoşgörülü ve başkalarına karşı daha az misafirperver yapabilir. İşçi sınıfı liberalizminin topluluklar için nitelikli işler ve faydalı kamu hizmetleri üretme konusunda temel yükümlülüğü,

göçmenlikle ilgili zorlukların üstesinden gelinmesine dolaylı olarak yardımcı olabilir.

Göç konusundaki bu yaklaşım neden işçi sınıfının öncelikleriyle örtüşüyor? Sonuçta, benim burada açıkladığım ilkelerin ABD ve Avrupa'daki birçok işçi sınıfı topluluğunun görüşlerine kıyasla "aşırı göçmen yanlısı" olduğu iddia edebilir. Buna rağmen bu yaklaşımın üç nedenden dolayı işçi sınıfı liberalizmiyle uyumlu olduğuna inanıyorum. Öncelikle bu yaklaşım toplum mühendisliği çabalarından tamamen kaçınır ve işçi sınıfı topluluklarının kültürel kaygılarının meşruluğunu kabul eder. Ayrıca, yerel topluluklara söz hakkı tanımak –yerel ve ulusal tartışmaları etkileyebileceği için– çok önemlidir ve kaygılarının ve görüşlerinin bastırıldığı algısını ortadan kaldırabilir. Bu yaklaşım aynı zamanda, yardımseverlik ve sorumlulukların evde başladığını da kabul eder. Son olarak, özyönetime yapılan vurgu birçok topluluk için vazgeçilmezdir ve işçi sınıfı liberalizminin temelini oluşturur.

Yeni zorluklar ve fırsatlar

Şimdi, işçi sınıfı liberalizmi açısından kendine özgü meydan okumalar ve fırsatlar yaratan beş alanı ele alıyorum: Sosyal medya, siyasette paranın rolü, demografik değişim, iklim değişikliği ve küreselleşme. Liberalizm krizinin, değişen dünyaya uyum sağlayamamasıyla yakından bağlantılı olduğunu daha önce savunmuştum. Aynı hatalara tekrar düşmemek için, liberalizmin gelecekteki büyük eğilimlerle nasıl başa çıkması gerektiğine dair bir tartışma başlatmak önemlidir. Her bir konu hakkında söylenecek çok şey olsa da, sözü fazla uzatmamak adına görüşlerimi temel noktalarla sınırlayacağım.

Sosyal medya: Sosyal medya, liberalizm için can sıkıcı bir sınav niteliğindedir. Bir yandan sosyal medyaya getirilecek herhangi bir kısıtlama, ifade özgürlüğüne bir sınırlama olarak yorumlanabilir. Öte yandan liberalizm, insanların algılarının gerçeklikle makul ölçüde uyumlu olmasını sağlamaya da büyük önem verir, aksi takdirde özyönetim için vazgeçilmez olan etkin vatandaşlık zorlaşır. Önceki bölümde de ele aldığım üzere sosyal medya yalnızca yanlış bilgi yaymakla kalmıyor, aynı zamanda birçok olumsuz toplumsal

sonucu da beraberinde getiriyor. Özellikle gençler arasında ciddi bir ruh sağlığı krizini tetiklediğini görüyoruz. Gerçek dünyadaki sosyal ağları ve deneyimleri zayıflatarak topluluk, dayanışma ve demokratik siyaset üzerinde olumsuz etkiler yarattığı gibi yoğun bir norm dayatmasına, düşünce polisliğine ve alternatif görüşlerin karalanmasına da zemin hazırladı.

Her şey göz önüne alındığında liberal demokrasinin sosyal medyayı regüle etmesi gerektiğine inanıyorum ancak bunu ifade özgürlüğünü ihlal etmeyecek şekilde yapmalıdır. İdeal olan, rağbet görmeyen ve saldırgan bulunabilecekler de dahil tüm görüşlerin sosyal medyada özgürce ifade edilmesine izin vermek, buna karşılık sosyal medya platformlarının farklı içerikleri yayma yöntemlerini regüle etmektir. Sosyal medyanın verdiği zararın büyük kısmı, platformların insanların yoğun ilgisini ve duygularını yakalayarak onlara dijital reklamlar gönderip katılımlarından ve verilerini paraya dönüştürme arzusundan kaynaklanır. Bu bağlamda, sosyal medyanın regüle edilmesi üç cephede ilerleyebilir.

İlk olarak, ACLU'nun neo-Nazilerin toplanma hakkı için mücadele etmesi gibi, sosyal medyada rahatsız edici, hatta ırkçı fikirlerin var olma hakkını kısıtlamamalıyız. Öte yandan, dolaşımı artırmak ve daha fazla dijital reklam geliri elde etmek için platformların içerikleri algoritmalarla öne çıkarmalarına kısıtlamalar getirilebilir ve getirilmelidir de. Bunun basit bir yolu, algoritmik akışları tamamen durdurmak, böylece insanların sosyal medya içeriklerini yalnızca arkadaşlarından ve seçtikleri kaynaklardan kronolojik sırayla deneyimlemelerini sağlamaktır. Algoritmik akışların tümünü ortadan kaldırmak fazla radikal bir adım olarak görülüyorsa bu dengeyi sağlamanın alternatif bir yolu da platformları öne çıkardıkları içeriklerin güvenilirliği ve gerçeğe uygunluğu konusunda geleneksel medya kuruluşlarıyla aynı standartlara tabi tutmaktır. Başka bir ifadeyle, örneğin Facebook gibi bir sosyal medya platformu öne çıkardığı içerikler bakımından, tıpkı *The New York Times* ve *The Wall Street Journal*'ın yayınladıkları haberler, başyazılar ve uzman görüş yazılarından dolayı yasal ve kamusal olarak değerlendirildiği gibi değerlendirilmelidir. Öte yandan, öne çıkarılmadan yayınlanan içerikler için benzer bir yükümlülük altına girmemelidir.

İkinci olarak, çocukların sosyal medyaya nasıl ve ne zaman erişebilecekleri konusunda düzenlemeler yapılmalıdır. Gerçek

dünyada sosyal ağlar kurmanın önündeki olumsuz faktörlerin ve potansiyel ruh sağlığı sorunlarının büyük kısmı çocuklar ve gençler arasında ortaya çıkıyor. Liberal bir toplumda çocuklara özel koruma sağlanıp tütün veya uyuşturucu satın almalarına izin verilmediği gibi, belirli sosyal medya platformlarını kullanmaları da kısıtlanabilir. En azından okul saatleri içinde sosyal medyaya erişim engellenmelidir. Ayrıca çocukların ve gençlerin sosyal medyada geçirebilecekleri toplam saate de sınırlamalar getirilebilir. Yasal düzenlemelerle on sekiz yaş altı bireylerin yalnızca daha az bağımlılık yapan içeriklere veya reklam oranı düşük sosyal medya sitelerine erişebilmeleri sağlanabilir.

Üçüncü olarak, dijital reklamlar yoluyla para kazanma, sosyal medyanın birçok olumsuz etkisiyle iç içe geçtiğinden, liberal yönetimler dijital reklam vergileri uygulayabilir. Bu vergiler, duyguları giderek daha fazla tetikleyen ve bağımlılık yapan içeriklerle dikkat çekmeye dayanan mevcut iş modelinin kârlılığını azaltabilir. Bunun yerine getirilecek dijital reklam vergileri daha az olumsuz sonuca yol açabilecek alternatif iş modellerinin önünü açabilir; Facebook, Instagram ve TikTok'un iş modellerine kıyasla Wikipedia'nın (gönüllüler ve bağışlara dayalı) veya Netflix'in (aboneliklere dayalı) iş modellerini düşünün.

Sosyal medyayı regüle ederek yalnızca kötüye kullanımı engellemiş olmayız. Bu tür regülasyonlar bizi ekranlarımızdan uzaklaştırıp yeniden gerçek dünyayla bağlantı kurmaya yönlendirirse topluluk ve dayanışma da güçlenir, ki bu da her açıdan bir kazançtır.

Siyasette para: Sosyal medyayı ele alırken ifade özgürlüğünün bireyler için geçerli olduğunu ancak platformlar ve şirketler açısından her zaman geçerli olmayabileceğini savunuyorum. Platformlar, farklı içerikleri algoritmalarla öne çıkardıklarında tarafsız depolama alanları olmaktan çıkarlar. Öne çıkardıkları içerikten sorumlu tutulmaları gereken nokta tam da burasıdır. Bir platformda çalışıp çalışmadıklarına bakılmaksızın, bireylerin ifade özgürlüğü olmalıdır. Buna karşılık, Amerika Birleşik Devletleri'nde bu ayrıcalığı tanıyan kritik *Citizens United* Yüksek Mahkeme kararına rağmen şirketler ifade özgürlüğüne sahip olmamalıdır. Liberal toplumlar, şirketlerden siyasete akan para miktarını sınırlamalıdır çünkü bu durum, fırsat eşitliğine zarar veren bir rekabet ortamına

ve (ekonomik) gücün istismar edilmesi riskine yol açar. Kampanya bağışlarını veya lobi harcamalarını kısıtlamak, bireylerin ifade özgürlüğünü engellemeyecek şekilde tasarlanabilir ve öyle de olmalıdır. Bir milyarder, siyasetçilerin cebine ne kadar para koyabileceğine sınırlar getirilse bile fikrini ifade edebilir.

Demografik değişim: Liberalizmin faaliyet göstereceği dünyayı şekillendiren bir diğer faktör de demografik değişimdir. Dünya zaten hızlı bir yaşlanma sürecine girdi ve çok geçmeden birçok ülkede nüfus azalmaya başlayacak. İktisatçılar bu tür demografik değişimlerin makroekonomik sonuçlarından kaygı duyuyor. Belirli işlerdeki işgücü yetersizliği, risk alan genç girişimcilerin sayısının azalması ve genç nesillerden gelen mal ve hizmet talebinin azalması birçok dengesizliği beraberinde getirebilir. Bu kaygıların büyük kısmı haklı kaygılar olsa da Almanya, Japonya ve Güney Kore dahil birçok ülke demografik değişime başarıyla uyum sağladı. Aslında, bu zorlukların ötesine bakıldığında, demografik değişim liberal toplumlar için dört potansiyel fırsat da yaratıyor.

Birinci olarak, işgücü yetersizliği, farklı beceri düzeylerindeki işçilere nitelikli iş alanları yaratmayı kolaylaştırabilir. Almanya, Japonya ve Güney Kore, beden gücüne dayalı ağır işleri yapan genç ve orta yaşlı işçi eksikliğini geçmişte zaten tecrübe ettiler ve bu durum, söz konusu ülkelerin işgücü üretkenliğini artırmak için robotik teknolojisini diğer stratejilerle birleştirmelerini sağladı. Bu tecrübeler, liberal demokrasilerin daha yüksek üretkenliğe ve işçiler için nitelikli işlere ulaşabilmek amacıyla YZ dahil yeni teknolojilerden faydalanmalarında bir şablon görevi görebilir.

İkinci olarak, demografik değişim yeni mal ve hizmetlere talep yaratır. Bu da YZ'yi otomasyon ve YGZ'den uzaklaştırarak yeni insani yetkinliklere ve görevlere yönlendirme gündemiyle sinerji oluşturabilir çünkü yeni mal ve hizmetler en iyi şekilde insan muhakemesi ve yaratıcılığından faydalanarak tasarlanır. Ayrıca insan işçiler için yeni görevler yaratma eğilimi gösterir.

Üçüncü olarak, mevcut demografik değişim, sanayileşmiş dünyadaki birçok kişi için daha uzun ve daha sağlıklı bir yaşam anlamına da gelir. Bu da, tüm çalışanlar için eğitime ve yaşam boyu öğrenmeye yatırımı kolaylaştırabilir ve bu ek beceriler daha nitelikli işlerin yaratılmasına yardımcı olabilir.

Dördüncü olarak, nüfus azalışı göçmenliğe tutumu değiştirmeye başlayabilir. Daha basit bir ifadeyle, birçok Batı ülkesi hem yerli işgücünün yetersiz kaldığı işleri doldurmak hem de işgücünde daha dengeli bir yaş profili oluşturmak için göçmenlere ihtiyaç duyar ve bu durum, diğer nedenler bir yana, sosyal güvenlik ve diğer kamu programlarının sürdürülebilirliği açısından gereklidir.

İklim değişikliği: Ağır sanayi ve kömür santralleri, birçok işçi sınıfı kasabasının temelini oluşturur. Politika yapıcılar hızlı bir yeşil geçiş için baskı yaptığında, bu topluluklar faturanın kapılarına dayandığını hissederken, üniversite mezunu kent sakinleri maliyetin büyük kısmından muaf kalır.

İklim değişikliğinin her kesimden insanı etkileyeceği kaçınılmaz bir gerçektir. Ancak iklim değişikliğiyle mücadele politikalarının kendilerine dayatıldığı algısı yaratılmadığı ve maliyetlerle faydaların toplumda daha adil bölüştürülmesini sağlayacak ek regülasyonlarla hayata geçirildiği sürece, işçi sınıfı topluluklarının bu politikalara karşı çıkması için bir neden yoktur. Bunu yapmanın bir yolu, sanayi ve fosil yakıt işlerinin ortadan kalkacağı yerlerde, yeni temiz enerji tesisleri ve enerji dönüşümüne dayalı iş fırsatları yaratmaya odaklanmaktır. Uzmanlara güveni artırmak ve bilgi paylaşım aracı olarak topluluğun rolünü güçlendirmek de iklim krizini hedef alan yanlış bilgilerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olur. İşçi sınıfı liberalizminin avantajlarından biri, topluluk değerlerine saygısı ve özyönetime bağlılığı sayesinde bu tür bir güveni inşa etmesidir.

Politikalar, enerji dönüşümü gerçekleşse bile gerekli olacak iklim adaptasyonuna da odaklanmalıdır. Böyle bir adaptasyon, yeni mal ve hizmetleri ve kentsel yeniden tasarımları içermelidir. Ayrıca bunların büyük kısmı, işçi dostu YZ ve inşaat gibi sektörlerdeki iş alanlarıyla birleştirilebilir.

İklim değişikliği politikasını sınır vergisi düzenlemelerine (ya da "karbon tarifelerine") bağlamak da faydalı olur. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan bir karbon vergisi, Amerikan şirketleri ve işçileri için bir dezavantaj, benzer karbon vergileri olmayan ihracatçı ülkeler içinse avantaj yaratır. Karbon tarifeleri, bir ülkeye yapılan ithalata, bu ithalatın içerdiği karbon miktarıyla orantılı ek vergiler uygulayarak bu sorunu çözer. Dolayısıyla bu

tür tarifeler, işletme sahiplerinin ve işçilerin karbon vergilerinin olumsuz sonuçlarıyla ilgili başlıca kaygılarından birini ortadan kaldırır.

Küreselleşme: Küreselleşme, ülkelerin verimlilik veya işgücü bulunabilirliği açısından avantajlı oldukları sektörlerde uzmanlaşmalarını sağlayarak ekonomik faydalarda bulunabilir. Ancak Altıncı Bölüm'de de anlattığım üzere, küreselleşme son on yıllarda eşitsizliklerin artmasına çok fazla katkıda bulundu. Bu durum büyük ölçüde, son kırk yıllık küreselleşme dalgasının şirketlerin denizaşırı ülkelerdeki ucuz işgücüne erişim sağlamasıyla birlikte sermayeyi işgücünün önüne koymasından kaynaklanıyordu. Aynı zamanda çokuluslu şirketlerin ucuz yabancı işgücünden ve yeni vergi kaçırma fırsatlarından en çok faydalananlar haline gelmesinden dolayı, yerli ekonomilere kıyasla bu çokuluslu şirketleri destekledi. İşçi sınıfı liberalizmi, daha işçi yanlısı yeni bir küreselleşme türünü hedefleyebilir. İşe, vergi kaçakçılığını önleyen anlaşmalar için çaba göstermekle başlanabilir. Bir başka faydalı politika ise, karbon tarifelerinin bir benzerinin, ülkeler arasındaki işgücü standartları farklarına göre mallara uygulanması olabilir. Böylece, iş güvenliğine veya işçilerin örgütlenme hakkına saygı göstermeyen ülkelerden yapılan ithalatlara gümrük vergisi uygulanabilir.

Gelecek için bir işçi sınıfı liberalizmi

Geleceğin liberalizmi, yenilenmiş taahhütlerde bulunmak zorundadır. Bu taahhütler hem yeni ideolojileri hem de özgün politika gündemlerini kapsamalıdır. Bunlar, liberalizmin daha fazla destek kazanmak adına vermek zorunda olduğu tavizler değildir. Bunlar, liberalizmi daha iyi ve daha güçlü hale getirip İkinci Bölüm'de savunduğum temellerle daha uyumlu bir noktaya taşıyacaklardır.

Liberalizmin tökezlediği an düşmanlarının hiç vakit kaybetmeden devreye girdiğini geçmiş örneklerden biliyoruz. Biz bu çöküşün henüz başındayız. Uluslar genelinde, illiberal güçler hızla hareket ederek ifade özgürlüğünü kısıtlıyor, yasaları çarpıtıyor ve ortadan kalktığı düşünülen hiyerarşileri yeniden dayatıyor.

Savunmasız olana şiddet artık gerçekleşmesi uzak bir ihtimal değil, kapımızın eşiğindeki bir gölgedir.

İlliberal ikiyüzlülüğü açığa çıkarmak yeterli değildir. Antidemokratik hareketlerin kendi kendilerine tükenmesini beklemek akıl kârı değildir. Liberalizmin varlığını sürdürebilmesi için yeniden inşa edilmesi şarttır. Liberalizmin yeniden doğuşu, seçkin tartışmalar veya teknokratik çözümlerden gelmeyecektir. Toplum mühendisliğiyle ortaya çıkmayacağı da kesin. Ancak liberalizmin ifade özgürlüğü, topluluk ve ortak refaha olan güçlü bağlılık gibi temel değerlerine geri döndürülmesiyle ortaya çıkabilir. Yani işçi sınıfı liberalizmiyle ortaya çıkabilir.

Bu kitap yalnızca liberal demokrasinin toplumsal faydayı gözetmek için en iyi kurumları sağladığını ya da liberalizmin başarılarını ve başarısızlıklarını anlamayı ele almıyor. Aynı zamanda bu bir davettir.

Özgürlüğü savunmak bizlere düşüyor, özellikle de bu kitapta altını çizdiğim liberalizmin temel değerleriyle uyumlu olanlara. Bu görevi başarıyla yerine getirirsek, yalnızca azınlığa değil, çoğunluğa da hitap edecek kadar güçlü bir işçi sınıfı liberalizmi inşa edersek, o zaman liberalizm yeniden gelişebilir: Geçmişin bir kalıntısı olarak değil, gelecek kuşaklar için özgürlük, eşitlik ve demokrasinin ortak bir mirası olarak. Liberalizm tekrar yükselecekse, merkezinde işçi sınıfı olarak yükselmelidir.

Teşekkür

Bu kitap politik iktisat, kurumlar, kültür ve teknoloji üzerine yaptığım otuz yıllık araştırmalarla dolu uzun bir yolculuğun ürünüdür. Ayrıca fikir, yorum ve eleştirilerini benimle paylaşan çalışma arkadaşlarıma ve diğer meslektaşlarıma büyük bir entelektüel borç duyduğum farklı çalışma alanlarını da bir araya getiriyor. Kitabın bazı bölümleri James Robinson'la kültür ve kurumlar üzerine yaptığım çalışmalara dayanırken, diğer bölümleri David Autor, Simon Johnson, Pascual Restrepo ve Alex Wolitzky ile eşitsizlik, teknolojik değişim, kurumlar ve çatışma üzerine yaptığımız araştırmalardan büyük ölçüde besleniyor. Birlikte çalıştığım diğer birçok meslektaşım da düşünce ve çalışmalarımın üzerindeki kendi izlerini görebilir.

Birçok kişi ilk taslaklara, hatta bazı durumlarda ortada taslak bile yokken onlarla paylaştığım fikirler üzerinden mükemmel ve yapıcı yorumlar sundu. Brian Alexander, Tim Besley, Peter Boettke, Oren Cass, Daniel Chandler, Josh Cohen, Alisa DiCaprio, Alice Evans, Amory Gethin, Jonathan Gould, Vlada Gurvich, Jen Harris, Joe Henrich, Yasheng Huang, Ruixue Jia, Simon Johnson, Ahmet Kuru, Hélène Landemore, Steve Levitsky, Lydia Liu, Nicolas Longuet-Marx, Frank Lovett, Daniel Markovits, John Mearsheimer, Joel Mokyr, Suresh Naidu, Shakked Noy, Agustina Paglayan, Philip Pettit, Chantal Prezold, James Robinson, Michael Sandel, Rebecca Saxe, Tim Scanlon, Andrew Scott, Sue Stokes, Marco Tabellini, John Tasioulas, Brandon Terry, Cihat Tokgöz, Nadia Urbinati, Paul Weithman, Glen Weyl ve Alex Wolitzky'ye ufuk açıcı yorumları ve önerileri için teşekkür ederim. Özellikle MIT'de Remaking Liberalism [Liberalizmi Yeniden Yapılandırmak] kitap konferansını düzenledikleri için Josh Cohen ve Simon Johnson'a minnettarım.

Bu kitap başta Gavin Alcott, Julie Gnany, Joanne Liang, Juliana Quattrocchi, Julia Regier, Christian Vogt, Can Yeşildere, özellikle de Andrew Lou olmak üzere birçok değerli kişinin verdiği mükemmel araştırma desteği olmadan mümkün olamazdı. Birinci Bölüm'ün doğruluk kontrolü Hilary McClellen tarafından yapıldı.

Bu kitabın ortaya çıkmasına önayak olan araştırmalar, son on yılda çeşitli fon kuruluşları tarafından desteklendi; en doğrudan destek ise Bradley Vakfı, Hewlett Vakfı, Stone Vakfı ve Smith Richardson Vakfı'ndan geldi.

Ayrıca ajansım Max Brockman'a ve özellikle editörüm Nick Amphlett'e ve Dutton'daki tüm ekibe minnettarım. Onlarla çalışmak gerçek bir zevkti ve Nick'in önerilerinden ve rehberliğinden çok faydalandım.

Bibliyografik Deneme

Bu kitabın ana argümanları, birbirinden farklı geleneklerden gelen fikirleri bir araya getiriyor.

İkinci Bölüm'deki liberalizm gerekçelendirilmesi, Peirce (1897 ve 1960) ve Popper'ın (1934) kesin bilgiye ulaşmanın imkânsızlığı üzerine görüşlerini, Hayek'in (1960) toplumsal bilginin (uyum ve toplumsal yaşam açısından faydalı bilgi) ve ekonomik faaliyetlerin önemi üzerine görüşlerini, topluluğun önemini vurgulayan modern toplulukçu filozofların, özellikle de MacIntyre (1981), Walzer (1985), Taylor (1992) ve Sandel'in (1996, 1998, 2020) yaklaşımlarını, Skinner (1978, 2001, 2008), Pettit (1997, 2014) ve Lovett (2010) gibi cumhuriyetçi filozofların yanı sıra E. Anderson'ın (2017) tahakkümsüzlük ve özyönetim üzerine çalışmalarını ve insanların başkalarından, özellikle topluluklar ve güvenilir ağlar aracılığıyla başkalarından edindiği toplumsal öğrenmenin rolünü ele alan Boyd ve Richerson (1985), Tomasello (1999) ve Henrich (2016) gibi evrimsel antropoloji ve sosyal psikoloji çalışmalarını bir araya getiriyor.

Benim kullandığım yanılabilirlik kavramı, özellikle toplumsal uyum ve yenilik bağlamında sistematik hatalara ve kolektif öğrenme ihtiyacına yaptığım vurgudan dolayı Peirce ve Popper'ın yaklaşımlarının ötesine geçiyor. Teknik ve toplumsal kolektif bilginin zengin bir amaçlar bütünü açısından taşıdığı *araçsal* faydaya yaptığım vurgu, analizimde önemli bir rol oynayarak yaklaşımımı diğerlerinden ayırıyor. Dolayısıyla liberalizmin ana unsurları olarak çıkardığım sonuçlar bu açıklamalardan ayrışıyor.

Topluluğun rolüne dair kavramsallaştırma yöntemim de bilgi paylaşımı ve özyönetimin rolüne odaklandığı için toplulukçu filozoflarınkinden büyük ölçüde ayrılıyor. Ayrıca, Acemoğlu ve

Robinson'un (2019) normlar kafesi fikrinden yola çıkarak topluluğun özgürlük üzerindeki olumsuz etkilerini eşzamanlı olarak ele almam da beni bu literatürden ayıran bir diğer faktördür. Cumhuriyetçi filozofların çalışmalarında tahakkümsüzlük vurgusu mevcut olsa da, benim özellikle üzerinde durduğum tahakkümsüzlük türünün gerekçelendirilmesi deneysellik, yenilikçilik ve bilgi paylaşımını destekleme konusunda liberalizmin rolüyle ilgili formülasyonuma dayanıyor. Hayek'in ve benim argümanlarımızda birkaç ortak unsur bulunmakla birlikte Üçüncü Bölüm'de açıkladığım üzere, vardığımız sonuçlar çeşitli nedenlerle birbirinden keskin bir şekilde farklılaşıyor.

Dördüncü Bölüm'de, yirminci yüzyılın büyük bölümünde liberalizmin başarısının temelini oluşturan sanayi akdinin politik iktisadıyla ilgili yaptığım yorum, daha önce Acemoğlu ve Johnson (2023) ile Acemoğlu ve Restrepo (2018, 2019a, 2019b, 2020c) tarafından incelenen ve farklı becerilere sahip işçilere yönelik işgücü talebindeki büyümeyi körükleyen teknolojik değişimlerin rolünden besleniyor. Bu yorum ayrıca Acemoğlu ve Robinson (2019) tarafından özetlendiği gibi, devlet ve toplum arasındaki dengenin evrimine de dayanıyor. Sendikaların bu akdi destekleme konusundaki rolü, Acemoğlu ve Johnson'un (2023) argümanlarını genişletiyor.

Altıncı Bölüm'de detaylandırılan ve otomasyona bağlı olarak bu sanayi akdinin bozulmasını ele alan kısım Autor, Levy ve Murnane (2003), Acemoğlu ve Autor (2011), Acemoğlu ve Restrepo (2019a, 2019b, 2020a, 2022) ile Acemoğlu ve Johnson (2023) çalışmaları üzerine inşa edildi. Bilgisayarların üniversite mezunu işçilerin verimliliğini artırmasıyla birlikte, beceriye dayalı daha geniş kapsamlı teknolojik değişimlerin rolü Katz ve Murphy (1992), Autor, Katz ve Krueger (1998) ile Acemoğlu (2001) tarafından ele alınmıştı. Küreselleşmenin ve Çin'den yapılan ithalatın rolü ise Autor, Dorn ve Hanson (2013) ile Acemoğlu ve diğerlerinin (2016) çalışmalarına (2016) dayanıyor. Acemoğlu ve Restrepo (2022b), Duernecker ve diğerleri (2023) ile Hubmer (2023) ilgili konuları ele almış olsalar da Baumol'un maliyet hastalığını ve bunun üniversite mezunu işçiler açısından artan iş olanaklarına katkısını vurgulayan başka çalışmalar olup olmadığından haberdar değilim.

Yedinci Bölüm'de, farklı ekonomik ve kültürel önceliklere sahip üniversite mezunu seçkinlerin yükselişine dair açıklamam başta Gethin, Martínez-Toledano ve Piketty (2022), Gethin ve Martínez-Toledano (2025), Kuziemko, Longuet-Marx ve Naidu (2023) ile Longuet-Marx (2025) olmak üzere çeşitli çalışmalardan besleniyor ve bunlar üzerine inşa ediliyor. Bu dönüşümde teknoloji sektörünün rolü hakkındaki tartışmamsa Acemoğlu ve Johnson (2023) eserinden faydalanıyor. Farklı eğitim ve gelir düzeyindeki insanların coğrafi olarak ayrışması Bishop (2008) tarafından vurgulanmıştı ve benim analizim de onun çalışmasına dayanmakla birlikte bu ayrışmanın yeni yönlerini de ortaya koyuyor. Topluluğun gerileyişiyle ilgili analizim, Putnam (2000) ve Putnam ile Garrett (2020) çalışmalarından ilham alıyor ve bu kaynaklar üzerine inşa ediliyor.

Birinci Bölüm'de değindiğim, Sekizinci Bölüm'de daha detaylı ele aldığım toplum mühendisliği kavramım, Scott'ın (1998) yukarıdan aşağıya planlara dair ufuk açıcı analizine ve Kuran'ın (1995) "tercih tahrifi" kavramına dayanıyor ve bunları genişletiyor (ancak metinde bu kavramı kullanmıyorum). Yaklaşımımın ayrıca Orwell'den (1949) de büyük ölçüde etkilendiğini belirtmeliyim. Scott'ın toplum mühendisliği kavramı, ekonomik ilişkileri değiştirmeye dair yukarıdan aşağıya planları da içerebilirken, ben toplum mühendisliği tanımımı değerleri, inançları ve toplumsal pratikleri değiştirmeye yönelik çabalara odaklanacak şekilde daraltıyorum.

Ayrıca argümanımın kritik kısımları için aşağıdaki çalışmalardan faydalanıyorum:

• Liberal demokrasinin ortak refah, kamu hizmetleri ve söz hakkı konularındaki bağlılığına yapılan vurgu, Acemoğlu (2024b) ve Acemoğlu, Ajzenman, Aksoy ve diğerlerinin (2025) çalışmalarından besleniyor.

• Üçüncü Bölüm'de liberalizm tarihi üzerine değerlendirmem Rosenblatt'ın (2018) eserlerinden ilham alıyor, Rawls üzerine değerlendirmemse genel ahlaki ilkeler için sunulan toplum sözleşmesi gerekçelendirmelerine karşı eleştirel bir tavır alarak onların yorumlarından ayrılsa da Cohen (2002) ve Chandler'dan (2024) faydalanıyor.

• Beşinci Bölüm'deki kapsayıcılık tartışmam Acemoğlu ve Robinson (2000, 2006, 2019) üzerine kuruludur.

• Beşinci Bölüm'de on dokuzuncu yüzyıl eğitim sistemlerindeki beyin yıkama üzerine değerlendirmem, Bowles ve Gintis (1976) ile Paglayan'ın yakın tarihli araştırmalarından ve kitabından (2024) faydalanıyor. Özellikle, Paglayan (2024) ve kitle eğitiminin kökenlerinin seçkinlerin halkı kontrol etme arzusunda yattığı argümanından yoğun bir şekilde faydalanıyorum. Onun kitabı, Beşinci Bölüm'ün eğitimle ilgili kısmında yer alan birçok alıntının kaynağıdır.

• İslam'ın özüne döndürülmesiyle ilgili değerlendirmem, Aslan (2005) ve özellikle Kuru'nun (2019) çalışmalarına dayanıyor.

• Sekizinci Bölüm'deki Çin imparatorluğu eğitim sistemi ve bunun sonuçlarıyla ilgili değerlendirmem büyük ölçüde Huang (2023a, 2023b) ile Jia, Li ve Cousineau'dan (2025) fazlasıyla faydalanıyor.

• Dokuzuncu Bölüm'deki sosyal medya analizim, Acemoğlu ve Johnson'ın (2023) argümanlarını temel alıp bunları geliştirirken yapay zekâ üzerine analizim ise, yapay zekânın daha işçi yanlısı bir yöne nasıl kaydırılabileceği de dahil, Acemoğlu (2021), Acemoğlu ve Johnson (2023), Acemoğlu ve Restrepo (2020b) ve Acemoğlu, Autor ve Johnson'ın (2023, 2025) çalışmalarına dayanıyor.

• Onuncu Bölüm'de yapay zekâyla ilgili bazı politika fikirleri, Acemoğlu ve Johnson (2023) ile Acemoğlu, Autor ve Johnson'ın (2025) fikirleriyle örtüşüyor. Dijital reklam vergileri konusunda bkz. Romer (2021) ve Acemoğlu ve Johnson (2024b).

• Onuncu Bölüm'deki topluluk farklılıklarına saygı konusundaki değerlendirmelerim, kısmen Taylor (1992) ve Kymlicka (1995) çalışmalarına dayanıyor.

Bu konuları ele alan bazı başka yeni kitaplar da bulunmakla birlikte argüman, teşhis ve kapsam açısından hepsinde önemli farklılıklar bulunuyor. Rajan (2019) ve Collier (2024), topluluğun rolünü daha geniş bir çerçevede ele alıyorlar ve kötüleşen topluluk ilişkilerinin maliyetlerini vurguluyorlar. Fukuyama (2022) ve Wolf (2023), liberalizm ve liberal demokrasinin yakın dönemdeki sorunlarına odaklanıyor, her iki durumda da ekonomik eşitsizlik

ve kimlik siyasetinden kaynaklanan sorunları öne çıkarıyorlar. Sunstein (2025), benim de altını çizdiğim temalara benzer temaları yineleyerek liberal fikirleri gerekçelendirip yüceltiyor. Öte yandan bu çalışmaların hiçbiri liberalizmin başarılarını ve sonraki başarısızlıklarını, benim ele aldığım aynı sistematik politik iktisat güçleriyle ilişkilendirmediği gibi bu kitabın temelini oluşturan sanayi sonrası siyaset teorisini geliştirmiyor. Ayrıca, hiçbiri İkinci ve Üçüncü Bölümlerde öne sürdüğüme benzer bir liberalizm teorisi veya tam bir liberalizm gerekçelendirmesi sunmuyor.

Rauch (2021) da bilgi inşasında yanılabilirlik benzeri fikirlerin önemini ele almakla birlikte sosyal bilgiden çok bilimsel bilgiye odaklanıyor. Ayrıca ne bu fikirlere dayalı bir liberalizm teorisi sunuyor ne de benim burada yaptığım gibi liberalizmin başarılarını ve sonrasındaki başarısızlıklarını ana hatlarıyla ortaya koyan tarihsel süreci ele alıyor.

Dunkelman (2025) de ABD'deki regülasyonla ilgili sorunlara dikkat çekiyor ancak bunu Amerika Birleşik Devletleri'ndeki liberalizmin Hamiltoncu ve Jeffersoncu dürtülerine dayanan ve Jeffersoncu fikirlerin zamanla kısıtlayıcı prosedürlerin yaygınlaşmasına yol açtığını savunan çok farklı bir teorik çerçeve içinde yapıyor. Bununla ilişkili olarak Klein ve Thompson (2025) da Amerikan liberalizminin özel yatırımları ve kamu altyapı projelerinin önünü kesen regülasyonlardan uzaklaşarak bolluk yaratmaya doğru yeniden yönlendirilmesi çağrısında bulunuyorlar. Onların regülasyonlara verdiği önemle benim toplum mühendisliği ve regülasyonların kamu hizmeti sunumunu nasıl kısıtladığına dair analizlerim arasında örtüşen bazı noktalar olsa da yaklaşımlar ve altta yatan teori çok farklıdır. Klein ve Thompson'ın yapay zekâ analizleriyle benim analizlerim birbirine tamamen zıttır, dolayısıyla çok farklı teşhislerde bulunuyor, çok farklı öneriler sunuyoruz.

Mounk (2023) ve Neiman (2023) gibi yakın zamanda yayınlanan diğer bazı kitaplar da insanlara yukarıdan aşağıya normlar ve davranış biçimleri dayatma çabalarını eleştiriyor ancak bu eserler benim burada ele aldığım sanayi sonrası siyaset konusuna ve bu süreçte üniversite mezunlarının yükselişine odaklanmıyorlar. Bu kitaplar liberalizm teorisini ele almadığı gibi liberalizmin geçmişteki başarılarını ve sonraki başarısızlıklarını anlamaya da

çalışmıyor. Yedinci ve Sekizinci ölümlerde önerdiğim sanayi sonrası siyaset teorisini de içermiyorlar.

Ek olarak al-Gharbi (2024), günümüz kültürel ve siyasi ortamının "sembolik kapitalistlerin" (kelimeler, fikirler, kodlar ve sembollerle çalışan yüksek eğitimli bireyler) gücüyle şekillendiğine dair benzer bir hipotez ileri sürüyor. Bu sınıfa mensup olanların ırkçılık karşıtı veya toplumsal bilinç içeren duruşları öne çıkararak konumlarını güçlendirmeye çalıştıklarını savunuyor (ayrıca bkz. S. Khan, 2021). Al-Gharbi'nin tezi her ne kadar benim çalışmamla ilişkili olsa da, benim sanayi sonrası siyaset ve toplum mühendisliği teorimden birkaç açıdan ayrılıyor. Birincisi, yeni bir sembolik kapitalistler kavramını ortaya atmak için bir neden görmüyorum. İkincisi, seçkin mezunlarla kitlesel üniversite mezunları arasındaki ayrımın önemli olduğuna ve bu ayrımın al-Gharbi'nin kavramsal yapısında eksik kaldığına inanıyorum. Üçüncüsü, al-Gharbi'nin aksine, bu yeni seçkinlerin kaygılarını tümüyle samimiyetsiz bulmuyorum. Aksine, gerçek sorunlarla başa çıkmaya çalıştıklarını düşünüyorum. Ne var ki siyasi ve toplumsal güçler onları müzakere ve eleştirel düşünceye güvenmek yerine toplum mühendisliği yöntemlerine başvurmaya itmiştir. Son olarak, burada değindiğim diğer çalışmalar gibi al-Gharbi de liberalizmin başarıları ve ardından gelen başarısızlıkları hakkında sistematik bir politik iktisat teorisi sunmuyor.

Bazı ek açıklamalar

Son olarak, İkinci Bölüm'de değindiğim ancak tartışmayı daha teknik bir boyuta taşır kaygısıyla detaylandırmaktan kaçındığım bazı konuları biraz daha açmak istiyorum. Bunlara burada kısaca değineceğim:

1. Birinci Bölüm'de liberalizmi, bir siyasi felsefe olarak liberalizm, bir kurumlar bütünü olarak liberalizm (bunu liberal demokrasiyle özdeşleştiriyorum) ve aktivistler de dahil, geniş kesimler tarafından uygulanan ve seçmenlerle düşünce liderlerinden etkilenen bir siyasi hareket olarak liberalizm şeklinde birbirinden ayırıyorum. Liberalizmin başarısızlığı, bu boyutların herhangi birinde veya hepsinde olabilir. Pratikte bu boyutlar hem birbiriyle

örtüşüyor hem de birbirlerinden ayrılıyorlar. Yaptığım açıklama, liberalizmin başarısızlığının –daha önce bahsettiğim ihmal ve eylem sorunlarından dolayı– her şeyden önce liberalizmin siyasi bir hareket olarak başarısızlığı olduğunu açıkça ortaya koyuyor. Ancak siyasi hareketin kurumları bariz şekilde etkilediği göz önüne alındığında, bunun aynı zamanda liberal demokrasinin de başarısızlığı olduğu söylenebilir. Liberalizm, sanayi sonrası ekonominin nüfusun büyük bir kesimi üzerindeki olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için kurumlarını ve politikalarını değiştirmediği gibi, eşitsizliği besleyen teknolojik ve kurumsal değişiklikleri daha da körükledi.

Bu durumda tüm bunların bir siyaset felsefesi olarak liberalizmi hiç etkilemediği iddia edilebilir. Bense gerçeğin daha karmaşık olduğuna inanıyorum çünkü yine iddia ettiğim gibi, bir siyaset felsefesi olarak liberalizm geniş bir çadırdır ve felsefi yorumlar, özellikle de liberalizmin ikilemleri söz konusu olduğunda, liberalizmin aktivistler tarafından nasıl kavramsallaştırıldığına ve pratiğe döküldüğüne bağlıdır. Sonuçta, bir felsefe olarak liberalizm, sanayi sonrası dönemde bu geniş çadır içinde Rousseau tarzı yorumlara doğru daha fazla kaymış ve bir felsefe olarak itibarına gölge düşürmüş olabilir. Siyasi bir hareket olarak liberalizmin bazı kısımları, ifade özgürlüğünü terk ederek veya kimliğe dayalı anlayışları öne çıkararak illiberal bir nitelik kazanmış olabilir. Bu durumun, söz konusu eylemleri gerekçelendirmek için kullanılan liberal siyaset felsefesinin bazı türlerini liberalizmin geniş çadırının dışına itip itmediğini de tartışabiliriz. Bütün bunlar, kendi liberalizm anlayışımı bir siyaset felsefesi olarak formüle etme çabamın bir parçasıdır.

2. İkinci Bölüm'de, liberalizm anlayışımın temelindeki dört varsayımı ve bu varsayımlardan ortaya çıkan dört temel unsuru ele aldığım tartışmam gayriresmi bir nitelik taşıyor. Bu dört varsayım içindeki asıl işi, aralarında normatif içeriğe sahip tek unsur olan "kolektif bilginin arzu edilirliği" varsayımının yüklendiğini belirtmek gerekir: Bu varsayım *ne olması gerektiği* ile ilgilenirken diğer varsayımlar ne *olduğunu* tanımlar; örneğin, genel kabul gören gerçeklerin yanlış olup olamayacağı veya bilginin nasıl paylaşıldığı gibi.

Dolayısıyla, şu soruyu sorabiliriz: Bu "olması gerekenin" temeli nedir? Bahsettiğim üzere, "olması gereken" sonuçlara ulaşmak için deontolojik ilkelere, toplum sözleşmelerine veya bazı temel haklara başvurulabilir. Ancak bir diğer olasılık da İkinci Bölüm'ün başındaki Humboldt alıntısının dolaylı olarak yaptığı gibi, geniş kapsamlı bir "gelişme" kavramı aracılığıyla neyin arzu edilir olduğunu tanımlamaktır.

Benim yaklaşımımsa bundan farklıdır. Ben kolektif bilgiyi, toplumun diğer amaçları için bir araç olarak görüyorum: Bilgi kendi başına değil, diğer amaçlara ulaşmakta bir araç olarak değerlidir. Dolayısıyla liberalizm, diğer bazı etik ilkelerden (hakların önemiyle ilgili olanlar gibi) çok sonuçlarıyla gerekçelendirilir. Bu yönüyle benim yaklaşımım, toplumsal durumları ve yapılanmaları bireylere sağladıkları faydalara göre değerlendiren bir başka popüler alternatif olan "faydacılığa" daha yakın olabilir. Faydalar, insanların kendi davranışları ve yargılarıyla tanımlanabilir. Örneğin, insanlar düşük gelir ve istikrarsızlığa karşı daha yüksek gelir ve daha fazla huzuru tercih ediyorsa gelir ve huzur onlara daha büyük bir fayda sağlıyor demektir.

Jeremy Bentham'ın faydacılığı, bireysel faydaların toplanmasını veya bir araya getirilmesini gerektirir, ki bu da çeşitli felsefi zorluklara yol açmıştır (burada detaylarına girmeyeceğim). Faydacılığın daha zayıf bir versiyonu, Üçüncü Bölüm'deki birinci refah yasasını açıklarken dolaylı olarak bahsettiğim "Pareto sıralaması" olarak adlandırılan ilkeye dayanır. Bu ilkeye göre tüm bireyler birinci yapılanmada en az ikinci yapılanmadaki kadar iyi durumdaysa ve en az bir birey birinci yapılanmayı ikincisine kesin olarak tercih ediyorsa (aynı fayda kavramına göre) bir yapılanma diğerine tercih edilir. Kolektif bilginin arzu edilirliğinin en basit gerekçesi, bu tür bir refah sıralamasına dayandırılabilir: Kolektif bilgi, toplumun amaçları ne olursa olsun, bu amaçlara ulaşmada bir araçtır ve kolektif bilginin artmasıyla tüm bireylerin refah düzeyi de yükseltilebilir. Elbette ima ettiğim üzere gerçeklik daha karmaşıktır çünkü kolektif bilginin nasıl kullanılacağı kurumlara bağlıdır (otokraside daha fazla bilgi birçok insanın hayatını perişan etmek için kullanılabilir) ve bireyler arasında uzlaştırılamaz anlaşmazlıklar ortaya çıkabilir. Bu durumda, Pareto sıralamasından daha

kapsamlı karşılaştırmalar yapmak ve yeniden bölüşüm meseleleri konusunda bir tavır almak gerekir. Öte yandan kolektif bilginin arzu edilirliği, tam bir faydacılığa gitmeden de gerekçelendirilebilir (örneğin, varsayımsal bir yeniden bölüşüm uygulandığı takdirde sağlanabilecek potansiyel Pareto iyileştirmelerini dikkate alarak).

3. Olası bir kafa karışıklığı, liberal yaklaşımların büyük kısmının iki anlamda bireyci olmasından kaynaklanabilir: Ontolojik (bireyi bağlamdan kopuk temel birim olarak ele alma) ve normatif (farklı durumların arzu edilirliğini bireyin bakış açısıyla değerlendirme) düzeyde. Topluluğu ve bireysel tercihlerin ve değerlerin topluluk tarafından nasıl şekillendirildiğini vurgulamakla ontolojik bireycilikten uzaklaşıyorum. Öte yandan 2. maddede vurgulandığı üzere, benim yaklaşımım normatif açıdan hâlâ bireycidir; yani refaha bireysel bir bakış açısıyla bakıyorum. Dolayısıyla, özyönetim uygulayan topluluklar, kendi içlerindeki bireylerin yaşamları ve refahı açısından önem taşıdıkları ölçüde ya da genel olarak toplum için kolektif bilgi üreten grup düzeyinde deney yapabilmeye olanak tanıdıkları için önemlidir.

4. Bir önceki madde, topluluğa ve bireysel tercihlerin ve önceliklerin toplumsal olarak inşa edilmiş doğasına yaptığım vurguya rağmen, teorimin neden liberal çatının altında yer aldığını –her ne kadar bu çatıyı biraz genişletse de– açıklıyor. Grupları temel alan postliberal, milliyetçi veya kimlik temelli siyaset anlayışları bu çatının dışında kalır çünkü bu illiberal teorilerin aksine ben bir durumun arzu edilirliğini değerlendirirken bireyleri temel birim olarak kabul ediyorum, ki normatif bireyciliğin anlamı da budur. Bununla birlikte, topluluk normlarının bireyleri şekillendirdiğini ve toplulukların iletişim, güven, refah ve grup düzeyinde deneysellikte kritik bir rol oynadığını ve liberalizmin topluluklarla birlikte çalışması gerektiğini savunarak liberal çatıyı biraz genişletmiş olabilirim.

5. Bu son noktanın bir sonucu olarak, benim liberalizm anlayışım evrenselciliğin önemini de azaltıyor. Zorlamanın olmaması ve ifade, din, örgütlenme ve seçme özgürlüklerinin varolması her zaman liberalizmin temel taşları olmalıdır ancak toplumsal bağlam da önemlidir. Dolayısıyla topluluklar dünyanın diğer ucundaki insanların refahını eşit ölçüde gözetmek yerine kendi üyelerine

öncelik verebilirler. Onuncu Bölüm'de "yardımseverlik ve sorumluluklar evde başlar" ifadesini kullanmamın nedeni de budur. Benim liberalizm anlayışımın, bireylerin farklı ülkelere diledikleri gibi girme özgürlüğünü savunan ve "topluluktan ayrılma hakkının" karşıtı olan "giriş hakkını" kapsamamasının nedeni de budur. Bir ülkenin vatandaşları ve toplulukları, dışarıdan gelenlerin ne ölçüde kabul edileceği konusunda söz sahibi olabilmelidir.

6. Üçüncü Bölüm'de sözleşmeci argümanlara yönelttiğim eleştiriler, toplum sözleşmesi teorilerinin genel etik ilkeler veya iktisattaki adıyla "toplumsal refah fonksiyonları"nı türetmek amacıyla kullanılmasına yöneliktir. Genel etik ilkeler ve toplumsal refah fonksiyonları –deontolojik kavramlardan toplum sözleşmesine ve genel iradeye göndermelerden ve cehalet perdesi argümanlarından yola çıkarak– çok çeşitli politika tercihleri, kurumsal regülasyonlar ve diğer kolektif kararlar için uygulanabilecek kurallar türetir. Ben bu teorilerin bu kadar güçlü sonuçları gerekçelendiremediğini savunuyorum. Bu sonuçlar, özyönetime yaptığım vurguyla da tutarlı değildir.

Bununla birlikte, John Rawls'un sonraki çalışmalarının ruhuna uygun olarak, kategorik buyruk ve cehalet perdesinin ardındaki düşünce deneylerine yapılan göndermeler de dahil, siyaset felsefesi argümanları, ortak ahlaki ilkeler üzerine yürütülen müzakerelere katkı sağlayabilir. Örneğin, İrlanda referandumu bağlamında bir tarafın insanlardan kendilerini, örneğin hamile bir genç kadının yerine koymalarını istemesi kabul edilebilirdi ve bu tür argümanlar muhtemelen pratikte de kullanıldı.

7. Yanılabilirlik varsayımının sınırlarını netleştirmek de faydalı olacaktır. Bu varsayımı sunma biçimim, ondalık sayı sisteminde 2 + 2 = 4'ün doğru olması gibi sayı teorisinin temel gerçekleri de dahil, bildiğimiz her şeyin yanlış olabileceğini düşündürebilir. Metinde kısaca bahsettiğim gibi, bu tür kuralların kesinliğine yanılabilirlik sınırları içinde izin verilebilir. Ayrıca, yorumlayıcı bir çerçeve sunan "meta-gerçeklerin" kesinlik derecesi artırılabilir. Son olarak, benim liberalizm anlayışımın varsayımı olarak yanılabilirliği kullanmam, yanılabilirliğe tam anlamıyla inanmayan bir kişinin liberal olamayacağı anlamına gelmez. Kutsal metinlere inanmakla birlikte yine de benim temellendirdiğim liberal unsurları

benimseyen Katolik veya Müslüman liberaller olabilir. (Ancak benim liberalizm modelim, yanılabilirliğin bir türevi olmadan inşa edilemez.)

8. Son olarak, işçi yanlısı YZ konusuna açıklık getirmek istiyorum. İşçi yanlısı YZ, yalnızca işgücü verimliliğini artıran bir teknoloji olarak kavramsallaştırılmamalıdır. Bir işçinin belirli bir meslekte yerine getirdiği görevlerin bir kısmını otomatikleştirmek üretkenliği artırır (bazı görevler otomatikleştirildiği için işçi daha az çalışarak aynı verimi elde edebilir ya da zamanını diğer görevlere ayırarak daha fazla üretebilir). Genellikle bu tür bir otomasyon, ücretleri artırmak için yeterli değildir ve oldukça genel koşullar altında, işgücünün katma değerden aldığı payı azaltır. Bu, ortak refahın inşası için yeterli bir temel değildir. Dolayısıyla işçi yanlısı YZ'nin işçilerin gerçekleştirdiği görevlerin kapsamını genişletmesi kritik önem taşır. Bu durum, belirli işçi gruplarının (örneğin hemşireler) daha önce uzmanı olmadıkları görevleri yerine getirmelerinin sağlanmasıyla gerçekleştirilebilir (örneğin hemşireler, daha önce doktorlara tahsis edilmiş olan teşhis koyma ve bakım hizmetleri gibi görevleri üstlenebilirler). YZ yardımıyla işçilerin daha karmaşık görevleri yerine getirebilmesini özellikle vurgulamamın sebebi de budur. Ancak, eğer tek gerçekleşen şey bazı işçi gruplarının daha yüksek ücretli çalışanların görevlerini elinden almasıysa (örneğin, hemşirelerin doktorların görevlerini üstlenmesi gibi), bu durum ortak refah için yeterli olmayabilir çünkü artık bu görevler için daha sert bir rekabet yaşanacaktır. Bu nedenle, yeni görevlerin işçi yanlısı YZ'nın temel taşı olduğunu savunuyorum; öyle ki, en azından bazı sektörlerde işgücüne tahsis edilen görev yelpazesi genişler ve bu da ortak refahın temelini oluşturur. Bu konuyla ilgili daha fazla bilgiye Acemoğlu ve Restrepo (2018, 2019b), Acemoğlu ve Johnson (2023) ile Acemoğlu, Kong ve Restrepo (2025) çalışmalarında ulaşılabilir.

Aşağıda tüm bilgi ve alıntılar için belirli kaynaklara atıfta bulunuyor, ayrıca çeşitli değerlerin birincil kaynaklardan nasıl hesaplandığını açıklıyorum.

Bölümlere Göre Kaynaklar ve Referanslar

Giriş alıntısı. Douglass (1860).

1. Bölüm: Krizdeki Liberal Demokrasi

Alıntılar: Fukuyama (1989, 3); Scorpions (1990).

1989 Haziranında Kahramanlar Meydanı'ndaki tabutların içeriği ve sembolizmi "30 Years of Freedom"da (2020) açıklanıyor. Kenes (2020) Kahramanlar Meydanı'ndaki sahneyi daha ayrıntılı tasvir ediyor ve Orbán'ın konuşmasının bazı bölümlerini aktarıyor.

"Liberalizm"in Anlamı. Claassen ve Magalhães (2023), ABD'de, özellikle gençler arasında demokrasiye verilen desteğin azaldığını belgeliyor. Bu durum Acemoğlu, Ajzenman, Aksoy ve diğerleri (2025) tarafından sunulan verilerde de doğrulanıyor. Amerikan kurumlarına duyulan güven ve inanç için bkz. Gallup News Service (2023) ve Brady ve Kent (2022). ABD siyasetini tek kelimeyle tanımlamaya yönelik anketler için bkz. Pew Research Center (2023). Pew Research Center (2014), 1994, 1999 ve 2004 yıllarında Amerikalıların yüzde 49'unun ideolojik ölçekte kendini merkezde olarak tanımladığını, 2014 yılında ise bu oranın yüzde 39'a düştüğünü aktarıyor. Pew Research Center (2022), hem Cumhuriyetçilerin %62'yle hem de Demokratların %54'le çoğunluğun diğer partiye karşı çok olumsuz bir görüşe sahip olduğunu ortaya koyuyor. 1994'te Demokratların yalnızca yüzde 16'sı ve Cumhuriyetçilerin yüzde 17'si diğer partiye karşı çok olumsuz görüşlere sahipti. Pew Research Center (2019), Cumhuriyetçilerin yüzde 59'u ve Demokratların yüzde 52'sinin, kendi partilerinden seçilmiş yetkililerinin karşı partiyle uzlaşmaya açık olmasını çok önemli görmediğini bildiriyor.

"Demokrasi ve Düzgün Kanalizasyon." "Genel oy hakkı meselesi..." ifadesi, Joseph Rayner Stephens'ın (1838) *Northern Star*'da yayınlanan bir konuşma metninden alındı. Keck (1992, 196), örgütlü işçi hareketinin Brezilyalıların bölüşüm adaleti ve ücretler dahil işçi ihtiyaçları gibi meseleleri çözüme kavuşturma konusunda kurumsal bir temel sağladığını savunuyor.

"Ulusumuzun dayandığı değerleri düşünün..." ifadesi Betjeman'dan (1940) alındı. Szreter ve Mooney (1998), 1801'den 1850'ye kadar Manchester'da

doğuşta yaşam beklentisinin yirmi beş, Liverpool'da yirmi altı ve Bristol'da yirmi dokuz olduğunu tahmin ediyor. Acemoğlu ve Robinson (2006), Britanya'daki demokratikleşmenin kamu hizmetlerine olan talebi nasıl artırdığını ele alıyor.

Yeni görüntülü oylama makinelerinin Brezilya'daki siyasi katılım ve sağlık üzerindeki etkileri Fujiwara (2015) tarafından ortaya konmuştur. 1980'de Brezilya'daki okuryazarlık oranı yüzde 75'ti (Dünya Bankası, 2025). "Amerikan kurumları..." ifadesi Tocqueville'e (1835 [1899], 175) aittir. "En kötü yönetim biçimi..." ifadesi ise Churchill (1947) tarafından Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada yeniden dile getirildi.

1940'larla 1970'ler arasında siyah ve beyaz erkekler arasındaki gelir farkının azalması konusunda bkz. Bayer ve Charles (2018). Goldin ve Margo (1992), İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan ücretlendirme sistemindeki değişimlere genel bir bakış sunarken, Moene (2003) sosyal demokrasinin 1935 ve 1970 yılları arasında İskandinav Avrupa ülkelerinde ücret sıkışmasını teşvik eden kilit bir kalkınma stratejisi rolü oynadığını savunuyor. Scheidel (2017), İkinci Dünya Savaşı sonrasında eşitsizlikteki azalma ve ortak refahın artmasıyla ilgili kanıtlara genel bir bakış sunuyor.

Kitapta geçen tüm ABD ücret ve gelir rakamları kendi hesaplamalarıma dayanıyor. Bu bölümdeki İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme ait ücret artış rakamları, 1962 öncesi yıllar için ABD nüfus sayımının yüzde 1'lik örneklemlerinden (Ruggles ve arkadaşları, 2025) ve Current Population Survey'in (CPS) Mart Eklerine göre (Flood ve arkadaşları, 2025) hesaplandı. Medyan ve ortalama ücret artışı, St. Louis Federal Rezerv Bankası'nın Federal Rezerv Ekonomik Verileri'nden (FRED) alınan Kişisel Tüketim Harcamaları Fiyat Endeksi (PCEPI) kullanılarak enflasyona göre arındırıldı (2025g). Örneklem, anket tarihinden önceki takvim yılında çalışmış tüm sivil ücretli ve serbest meslek sahiplerini kapsıyor. Tüm ücret artışı istatistikleri, işgücü arzı ağırlıkları kullanılarak hesaplandı. Hesaplamalarla ilgili daha ayrıntılı bilgi, talep üzerine temin edilebilen replikasyon dosyalarında yer alıyor.

Avrupa'nın savaş sonrası toparlanmasına ilişkin arka plan bilgisi için bkz. Eichengreen (1995). 1950'de, Britanya'daki hanelerin yüzde 46'sında kapalı banyo bulunuyordu "More Than Half of British Homes Don't Have a Bathroom" (Britanya'daki Evlerin Yarısından Fazlasında Banyo Yok), 1950. Bowden ve Offer (1994), 1947'de Birleşik Krallık'taki hanelerin yüzde 1,7'sinde ve ABD'deki hanelerin yüzde 71,2'sinde buzdolabı bulunduğunu tahmin ediyor. 1960'ta, ABD'deki hanelerin yüzde 98'inde ve Birleşik Krallık'taki hanelerin yalnızca yüzde 18,2'sinde buzdolabı vardı. 1950'de, ABD'deki hanelerin üçte birinden azında tam kapsamlı ev içi tesisat bulunmuyordu (ABD Nüfus Sayım Bürosu, 1951). U.S. Historical Census of Housing Tables'a (ABD Tarihi Nüfus Sayımı Konut Tabloları) göre, 1970 yılına

gelindiğinde ABD'deki evlerin yalnızca yüzde 6,9'unda tam kapsamlı ev içi tesisat bulunmuyordu. Amery (1972), Birleşik Krallık'ta temel olanaklardan (dahili çamaşır alanı, sabit küvet, lavabo, mutfak lavabosu ve sıcak su temini) bir veya daha fazlasından yoksun ev sayısının 1967'den 1971'e kadar 3,9 milyondan 2,9 milyona düştüğünü bildiriyor. Bowden ve Offer (1994), 1970 yılında ABD ve Birleşik Krallık'taki hanelerin sırasıyla yüzde 99,8 ve yüzde 57,6'sında buzdolabı bulunduğunu belirtiyor. Young (2015), kentsel Amerika'daki toplu taşıma geçmişini belgeliyor.

Amerikan Hastaneler Birliği rehberine göre (1950), Boston ve San Francisco'da 18, New York'ta 26 ve Chicago'da 55 adet federal hükümete bağlı olmayan genel hastane bulunuyordu. Park Chung ve arkadaşları (2017), 1975'te ABD'de 1945 yılına kıyasla yüzde 34 daha fazla hastane olduğunu ve bunun 1500 ek hastane anlamına geldiğini belirtiyor. Starr (1984), Amerikan sağlık hizmetlerine erişimdeki gelişmeleri belgeliyor.

Snyder (1993) lise mezuniyet oranlarını paylaşıyor. Sağlık, Eğitim ve Refah Bakanlığı, 1966 ve 1970 yılları arasında yaşları 12 ve 17 arasında değişen bireylerin yüzde 4,8'inin okuma yazma bilmediğini bildirmiştir (1973). Hout ve Janus (2008), lise mezunu olmayan ebeveynlerin çocukları arasında lise mezuniyet oranının 1940'lardan 1970'lere kadar önemli ölçüde arttığını belirtiyor. Richardson ve arkadaşları tarafından 1901'de yazılan tıp kitabı *Medicology; or, Home Encyclopedia of Health* [Medikoloji; veya Sağlık Ansiklopedisi], laudanum da (afyon özütü) dahil, pratik ev ilaçlarını öneriyor. Harvey Young (1989), 1906 Gıda ve İlaç Yasası'nın öncüllerini detaylarıyla ele alıyor. Sinclair'in hayatı ve Chicago'daki ilk çalışmaları hakkında detaylar için bkz. Coodley (2013). ABD Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri'nin (1999) kayıtlarına göre, 1913'te her 100 bin işçiden 61'i iş kazasında hayatını kaybederken, 1997 yılında bu rakam her 100 bin işçide yalnızca 4'e düşmüştür. Dahl (1961, 305-306) *Who Governs?* [Kim Yönetiyor?] adlı eserinde sıradan vatandaşların New Haven siyasetindeki rolünü belgeliyor. Makine siyasetinin gerilemesinin ardından aktif yerel siyasetin yükselişine ilişkin bir inceleme için bkz. Reid ve Kurth (1992, 427-445) ile Boulay ve DiGaetano (1985).

Tutulmayan Sözler. Artan eşitsizliğe dair genel tartışmalar için bkz. Acemoğlu ve Autor (2011), Acemoğlu ve Johnson (2023), Bivens ve Mishel (2015). Son makale, ABD medyan ücretlerin 1948 ile 1973 yılları arasında 1945'teki seviyelerine göre yıllık %2,5'in üzerinde arttığı tahmin ediliyor. Bu da, yukarıda açıklanan yöntemle yaptığım hesaplamalarla örtüşüyor. 1980 sonrasına ait ücret artış rakamları da aynı yöntemle hesaplandı ve bu rakamlar Acemoğlu ve Johnson (2023)'ın bildirdiği rakamlarla uyumludur.

Dünya Eşitsizlik Veritabanı'na (Alvaredo ve arkadaşları, 2024) göre, ABD'deki en zengin yüzde 1'lik hane halkının milli gelirden aldığı payı, 1980'deki yaklaşık yüzde 10 seviyesinden 2019'da yüzde 19'a yükseldi.

Kemeny ve Storper (2024), ABD'deki mekânsal gelir eşitsizliklerinin 1980'de hızla arttığını ve bu artışa bir avuç süperstar metropol bölgesinin yön verdiğini ortaya koyuyor. Dünya Eşitsizlik Veritabanı'na göre 2019'da en zengin yüzde 1'lik kesim, ABD'deki net kişisel servetin %34,8'ine sahipti.

Bireylerin ebeveynlerine kıyasla (mutlak) gelir hareketliliğindeki eğilimler Chetty, Grusky, Hell, Hendren, Narang ve arkadaşları (2017) tarafından raporlandı: 1940'ta doğan çocukların yüzde 90'ı ebeveynlerinden daha fazla kazanırken, 1980'de doğan çocuklarda bu oran yaklaşık yüzde 50'ye düşmüştür. Wilke ve arkadaşları (2025), Amerikalıların yüzde 74'ünün çocuklarının finansal açıdan kendi nesillerinden daha kötü durumda olacağına inandığını ortaya koyuyor.

Öğrenci başına harcama verileri, Ulusal Eğitim İstatistikleri Merkezi (2023) tarafından toplanıyor. 2019'da, dördüncü sınıf öğrencilerinin yüzde 35'i okuma değerlendirmelerinde yeterlilik düzeyinde veya bu düzeyin üzerinde performans gösterdi. Jack ve arkadaşları (2023), pandemi döneminde uygulanan sanal eğitimin, matematik ve okuma puanlarında tamamen yüz yüze eğitime kıyasla çok daha büyük düşüşlere yol açtığını ortaya koyuyor. Okullarda eleştirel ırk teorisi ve ırkçılık konularının öğretilmesine dair ebeveyn tepkileri hakkında bkz. L. B. Clark (2023). ABD'deki kişi başına sağlık harcamalarının Fransa, Almanya ve Japonya'daki harcamalara kıyaslaması Gunja ve arkadaşları (2023) tarafından sunuldu. Yirminci yüzyılın ilk yarısında Birleşik Krallık'ın kamu altyapısı ve sağlık alanındaki yatırımlarının azalması hakkında bkz. Hood ve Himaz (2017). Doğuşta beklenen yaşam süresi, önlenebilir ölüm oranı ve kişi başına düşen hekim sayısı istatistikleri OECD'den (2025a, 2025b, 2025c) alındı. Case ve Deaton (2017), 1999 ile 2015 yılları arasında 50 ila 54 yaş arası ABD'li beyaz (Hispanik olmayan) nüfusta her tür nedene bağlı ölüm oranlarının yıllık ortalama yüzde 0,5 arttığını, buna karşılık uyuşturucu, alkol veya intihar kaynaklı ölümlerin ise yıllık ortalama yüzde 5,4 oranında yükseldiğini ortaya koyuyor. Öte yandan, aynı zaman diliminde aynı demografik gruba ait ölümler diğer tüm G7 ülkelerinde düşüş gösterdi. ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı Hastalıkları Önleme ve Sağlığı Geliştirme Dairesi ("Medical Expenditure Panel (MEPS)," 2025) sağlık hizmetlerinden faydalanma oranlarını açıklıyor, Tolbert ve arkadaşları (2024) ise sigortasız Amerikalıların oranını raporluyor.

ABD Ulaştırma Bakanlığı, Federal Demiryolu İdaresi (1984), 1970'te Amtrak trenlerinin New York ve Boston arasının (Boston'dan New Haven'a seyahat eden yolcuların ana hattı) ortalama üç saat kırk dört dakika olduğunu belirtiyor. Günümüzde aynı hat için National Railroad Passenger Corporation (2025), Acela hattının saatte yaklaşık 240 km azami hızla dört saate kadar sürdüğünü, trenin tarifeye uygun işletildiği durumlarda ise ortalama hızların çok daha düşük olduğunu bildiriyor. 1970'lerin sonlarına

gelindiğinde, İtalya'nın Roma-Floransa-Bologna-Milano arası demiryolu hattında trenler genellikle saatte yaklaşık 257 km maksimum hıza ulaşıyordu (Cervigni, 1985) ve bu hız zamanla artmaya devam etti.

Boston "Büyük Kazı" projesindeki maliyet aşımı, Boston Central Artery/Tunnel ("Big Dig") Projesinde Kullanılan Proje Yönetimi Uygulamalarının İnceleme Komitesi (2003) ve G. Johnson (2006) tarafından kaydedilip Tüketici Fiyat Endeksi'ne (CPI) göre ayarlandı.

Brooks ve Liscow (2023), 1960 ile 1990 yılları arasında otoyol inşaat maliyetlerindeki artışı ve bu maliyet artışında vatandaş aktivizmi ile düzenlemelerin rolünü ortaya koyuyor. Düzenlemeler ve konut maliyetleri için bkz. Glaeser, Gyourko ve Saks (2005) ile D'Amico ve arkadaşları (2023).

Longfellow Köprüsü'yle ilgili yasal onaylar, Amerikan Çelik İnşaat Enstitüsü (tarih yok) tarafından şu kurumlardan listelendi: Federal Karayolu İdaresi, ABD Sahil Güvenlik Teşkilatı, MassDOT, Massachusetts Körfezi Ulaşım Otoritesi, Massachusetts Koruma ve Rekreasyon Bakanlığı, Massachusetts Çevre Koruma Bakanlığı, Boston Şehir Yönetimi, Cambridge Şehir Yönetimi ve Ulusal Tarihi Koruma Yasası'nın Tarihi İnceleme Kurulu. Roush (2016), Longfellow Köprüsü'nün inşaat dönemine ilişkin bir zaman çizelgesi sunarken, Harvey ve Gammon (2021) ise Danyang-Kunshan Büyük Köprüsü için benzer bir zaman çizelgesi sunuyor.

U.S. Census Bureau (ABD Nüfus Sayım Bürosu) (2025b, 2025c), San Francisco Şehri ve Bölgesi nüfusunun 102.336 kişi arttığını, bunun da yüzde 50'lik bir artışa tekabül ettiğini bildiriyor. San Francisco'da evsizliğin artışı konusunda, 2000 ile 2019 yılları arasında yüzde 49'luk bir artışa işaret eden Brown (2000) ve San Francisco Şehri ve Bölgesi (2025) kaynaklarına bakılabilir. Mesleki lisanslama kapsamının genişlemesi ve bunun etkileri için bkz. Kleiner ve Krueger (2013). 2025 Ocak ayına kadar İki Partili Altyapı Yasası kapsamında duyurulan 72.000 Ulaştırma Bakanlığı projesinden yaklaşık 22.000'i tamamlanmış veya "iyi bir aşamada"dır (ABD Ulaştırma Bakanlığı, 2025). İki Partili Altyapı Yasası kapsamında başlatılan altyapı projelerinin oranı, Ocak 2025 itibarıyla tahsis edilen fon payının, yasayla ayrılan toplam fon miktarına bölünmesiyle hesaplandı (Landrieu, 2022).

Hatfield (2024), seçilmiş yetkililerin kendileri gibi düşünen insanları umursamadığına inanan Amerikalıların oranını aktarıyor. Bartels (2009) ve Gilens (2012), ABD'li meclis üyelerinin yasa tasarılarında en zengin seçmenlerinin tercihleri doğrultusunda oy kullandıklarını belgeliyor. Dünyanın en önemli bölgelerinden en az birinden gelen göçmen sayısının azaltılması ve genel olarak göçün azaltılması gerektiğini belirten beyaz Amerikalıların oranı, 2024 General Social Survey'den (GSS) alındı (Davern ve arkadaşları, 2025). Bu oranlar örneklem ağırlıkları kullanılarak hesaplandı.

Zeier ve Gianna-Carina (2025), aşırı sağcı AfD partisinin 2025'te ilk kez iki seçim bölgesinde ikinci tur oylarının basit çoğunluğunu kazandığını ve

eski Doğu Almanya seçim bölgelerinin büyük kısmında en yüksek ikinci tur oylarını elde ettiğini bildirmiştir. *The Economist* dergisi ("Almanya Federal Meclisi, AfD Milletvekillerini Futbol Takımından Uzaklaştırdı" 2025), AfD milletvekillerinin 2024 yılından bu yana FC Bundestag'dan dışlandığını bildiriyor. Siyasi katılım ve ekonomik büyüme bağlamında demokrasinin yararlarına ilişkin kanıtlar için bkz. Dördüncü Bölüm.

Liberalizm, Başarılı Olduğu İçin mi Başarısız Oldu? "Liberalizm başarısız oldu..." ifadesi Deneen'den (2018, 3-4) alındı. "Mutlak iktidar mutlak biçimde yozlaştırır" fikri, Lord Acton'un John Emerich Edward Dalberg'e yazdığı bir mektuptan (1887) alıntıdır. "Cehalet her kötülüğün köküdür..." ifadesi, Monaghan (2023) tarafından Platon'a atfedilmiştir. "Halkın afyonu" ifadesi, Marx ve arkadaşlarına aittir (1844 [1970], 131).

Sanayi Sonrası Ekonomi. "Sanayi sonrası çağ" terimi, Alain Touraine (1969) ve Daniel Bell (1973) tarafından ortaya atıldı. Menasce Horowitz ve arkadaşları (2020), "çok fazla eşitsizlik var" diyen Amerikalıların oranını bildiriyor. Sanayi sonrası ekonomideki otomasyon ve eşitsizlik eğilimleri için bkz. Altıncı Bölüm.

Sanayi Sonrası Siyaset. Yönetimsel seçkin kavramı, James Burnham'a (1941) kadar uzanır. Aynı tezin daha güncel bir gelişimi için bkz. Michael Lind (2020). Nüfusun üniversite eğitimi almış kesiminin yükselişiyle ilgili daha detaylı bilgi Yedinci Bölüm'de bulunabilir. Dört yıllık üniversite diploması veya daha yüksek bir dereceye sahip 25 yaş ve üstü işçi oranı, ABD İşçi İstatistikleri Bürosu'ndan (2024) alındı. 1940'ta üniversite diplomasına sahip ve işgücüne katılım bildiren bireylerin oranı, 1940 nüfus sayımı yüzde 1'lik kamu kullanımı örnekleminden alındı. Scott (1998), *Seeing Like a State* [Devlet Gibi Görmek] kitabında devlet müdahalesini analiz ediyor. Daha fazla detay için bkz. Sekizinci Bölüm.

"Sokaklarda Diğer İnsanlar Gibi Yürümek." "En üst mevkidekiler..." ifadesi John Milton'dan (1660) alındı.

2. Bölüm: Neden Liberalizm?

Alıntılar. Humboldt (1792 [1854], 65); Hayek (1960 [2011], 80).

Lady Montagu'nun çiçek hastalığıyla ilgili deneyimleri ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki aşılama gözlemleri için bkz. Weightman (2020), Hager (2019) ve Lindemann (2010, 48-52). On sekizinci yüzyılda çiçek hastalığının yol açtığı ölüm sayısı Hays'ten (2005, 151); İngiltere'de çiçek hastalığına bağlı ölümlerin oranı ise Huth'tan (2006) alındı. Adler (2022), on yedinci yüzyılda çiçek hastalığının yerli topluluklarda yol açtığı ölüm oranını aktarıyor. "Sana öyle bir şey söyleyeceğim ki..." ifadesi, Montagu'nun İngiltere'deki bir arkadaşına yazdığı ve 1766'da yayınlanan derlemesindeki bir mektuptan

alındı. "Bir grup yaşlı kadın" ifadesi Constantine'den (tarih yok) alındı. Jenner'ın katkısı hakkında bkz. Mattera (2020).

Topluluk ve Özgürlük. "Kalbin alışkanlıkları" ifadesi Tocqueville (1835 [2010], 466) ve Bellah ve arkadaşları (1985) kaynaklarından alındı. Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaacılığın bastırılması hakkında bkz. Cosgel ve arkadaşları (2012, 357).

Büyük kısmına Avrupalı bilim insanlarının öncülük ettiği bilimsel ve teknolojik gelişmelere genel bir bakış için bkz. Dördüncü Bölüm'ün "Liberal Bilim" kısmı. Toplum sözleşmesi teorisinin erken dönemdeki bir ifadesi için bkz. Hobbes (1651 [1914], 66-74); "hep şiddetli ölüm korkusu ve tehlikesi..." ifadesi de Hobbes'tan (65) alındı. Küçük ölçekli toplumlardaki şiddete genel bir bakış için Gat (1999)'a, istatistikler için ise bkz. Keeley (1996) ve Pinker (2011). Keeley (1996), Gat (2015) ve Rutar (2023), şiddetin evrenselliği hakkındaki antropolojik tartışmaları ele alıyorlar. Fernandes ve arkadaşları (2021, 3953), 1950'lerde Yanomami ve Gebusi halkları arasındaki cinayet oranlarının sırasıyla yılda 100 binde 165,9 ve 683 olduğunu bildiriyor. Normlar kafesi ve antropologların Afrika'daki devletsiz toplumlarla karşılaşmaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Acemoğlu ve Robinson (2019, 18-24). Pashtunvali'nin hukuki analizi için bkz. Ginsburg (2011); "Bir Peştun... anlayışına inanır" ifadesi, web.archive.org/web/20170720070014/http://khyber.org/culture/a/Codes_of_Pakhtoonwali.shtml adresindeki Peştunvali'nin çevirisinden alındı.

Hint-Aryan fethi ve kast sistemi hakkında bkz. Keppens (2017); ancak Aryanlar Hint alt kıtasını egemenliği altına mı aldı yoksa yalnızca göç mü ettiler konusu akademisyenler arasında hâlâ tartışmalıdır (örn. Bryant, 2001). Erken dönem Müslüman Arap yayılımına genel bir bakış için bkz. R. Collins (1995). Afgan ve Peştun fetihleri hakkında bkz. Husain (1971). Toplumsal düzeni sağlayan üçüncü taraf kurumlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. North ve arkadaşları (2009). Acemoğlu ve Robinson (2019), erken modern despotik devletlerin oluşumunu anlatıyor.

Birinci Varsayım: Yanılabilirlik. "Ancak her tür argümanın..." ifadesi J. S. Mill'den (1859 [2011], 35-36) alındı. "Hiçbir şekilde..." ifadesi Peirce'den (1897 [1960], 60) alındı. Peirce'in "yanılabilirlik" kavramına genel bir bakış için bkz. Margolis (1998). "Kimin sahip olacağını öngörme ihtimali..." ifadesi Hayek'ten (1960 [2011], 79) alındı. Couprie (2018), dünyanın düz olduğuna dair antik Yunan ve Çin inançlarını belgelemiştir. İskandinav kozmolojisi için Lindow'a (2002), dünyanın şekline dair İslami kavramsallaştırmalar için ise Anchassi'ye (2022) bakınız. Luft (tarih yok), jeosantrizm ve heliosentrizm üzerine tarihsel tartışmaları belgeliyor. Galileo'nun *İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog* adlı eserinin Katolik Kilisesi tarafından yasaklanması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Galilei (tarih yok). Darwin'in kitabının

geç yayınlanması konusunda bkz. Desmond ve Moore (1991, 296); ancak bu gecikmenin asıl nedeni tarihçiler arasında hâlâ tartışma konusudur (Wyhe, 2024; R. Coffey, 2021). "Krallığın gücü..." ve "...doğaya aykırıdır" ifadeleri Robert Filmer'in *Patriarcha* (1680, 25, 81) adlı eserinden alındı. Hobbes, Locke ve İngiliz İç Savaşı'nın halk egemenliği fikirleri üzerindeki etkisi için bkz. Richard Boyd (2023, 73), Franklin (1978, 1), Sabbadini (2016, 164) ve J. I. Israel (2006, 326). Oreskes (1999, 123), Wegener'in teorisinin reddedilmesini belgeliyor; Conniff (2012) ise bu teoriyi kabul görene kadar savunmanın kariyerleri nasıl tehlikeye attığını anlatıyor. Hinton'ın kariyeri ve derin öğrenmeye yönelik başlangıçtaki şüpheler hakkında bilgi için bkz. Stanko (2020, 79); aldığı takdirin detayları için bkz. nobelprize.org/prizes/physics/2024/summary. Bansal (2023), Karikó ve Weissman'ın mRNA modifikasyonunu keşfini ve geç tanınmalarını belgeliyor. Eşcinsellikle ilgili değişen anlayışlar için bkz. Vider ve Byers (2015). "...her değişim" ifadesi Hayek'ten (1960 [2011], 79) alındı. Braghieri ve arkadaşları (2022), sosyal medyanın ruh sağlığı üzerindeki etkilerini belgeliyor.

İkinci Varsayım: Topluluk İçinde Sosyal Öğrenme. Tomasello (1999, 5), kümülatif kültürel evrim perspektifinden insan toplumlarında ortak bilginin önemini belgeliyor. Kurumların işleyişi için ortak inançların önemi konusunda bkz. North ve arkadaşları (2009, 16) ve Acemoğlu ve Robinson (2025). Jones (2009), taklidin sosyal öğrenme açısından önemini belgeliyor. Çocuklar, şempanzeler ve orangutanlarla ilgili deney Herrmann ve arkadaşlarının (2007) çalışmasından alındı.

Tomasello ve Call (1994), insansı maymunlar arasında sosyal öğrenmeye dair genel bir bakış sunuyor. Çocuklarda prestij odaklı kültürel öğrenme hakkındaki deney Chudek ve arkadaşları (2012) çalışmasından alındı. Raz (2025), benzer toprak koşullarının sosyal öğrenmeyi ve birbirine sıkı sıkıya bağlı toplulukların oluşumunu nasıl etkilediğine dair ampirik kanıtlar sunuyor. "...başarılı kombinasyonu" ifadesi Hayek (1960 [2011], 79-80) çalışmasından alındı. Lenslerin ve optik araçların tarihçesi için bkz. Cashell (1971, 1063). Manyok ve Yucatán hakkında bkz. Henrich (2016, 97-99). Wynne (1989), Çernobil felaketinden sonra koyun yetiştiriciliğini ele alıyor. "Edebiyat Cumhuriyeti"ne genel bir bakış için bkz. Miert ve arkadaşları (2019, 23-41) ve Mokyr (2016).

Üçüncü Varsayım: Yumuşak Epistemik Gelişme. "Yumuşak güç" ifadesi Hume'dan (1739 [1946], 10) alındı. "Gerçek, otoritenin değil, zamanın..." ifadesi Bacon'dan (1620 [1902], 62) alındı. Mikrop teorisinin tarihi için bkz. Horgan (2023). Gramling (2021), levha tektoniğine yönelik değişen tutumları belgeliyor. Bilimsel devrimler için bkz. Kuhn (1962 [1970], 4-6). "Yeni bir bilimsel..." ifadesi Planck'tan (1949, 33) alındı. Planck'ın "Bilim, yavaş da olsa ilerleme gösterir" ilkesinin yeniden ifade edilmesi, Bernstein (2022) tarafından alıntılandı.

Levellers'ın halkın siyasi katılımı kavramlarını ortaya atması hakkında bkz. Brailsford (1961). 1688 Şanlı Devrimi'nin anlatı tarihi için bkz. Pincus (2006); konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Acemoğlu ve Robinson (2012, 102) ile Pincus ve Robinson (2011) eserleri.

Lo ve arkadaşları (2022), yerel topluluklarda birinci basamak sağlık hizmetlerinin varlığıyla aşılama oranları arasındaki bağlantıyı ortaya koyuyor.

Bloland (1995), ABD yükseköğretiminde postmodernizmin yaygınlığını belgeliyor.

Dördüncü Varsayım: Kolektif Bilginin Arzu Edilirliği. On dokuzuncu yüzyıl Britanya'sındaki yaşam beklentisi hakkında bkz. Razzell ve Spence (2005) ve Szreter ve Mooney (1998); sanayileşmiş ülkeler için bkz. OECD (2024); Afrika için bkz. Ehl (2022). "Bilginin büyümesi" ifadesi Hayek'ten (1960 [2011], 77) alındı.

Polder modeli için bkz. Prak ve van Zanden (2022, 38-39).

Rhodes (1995), nükleer teorinin ve atom bombasının gelişimini anlatıyor. Paull (2009), Haber-Bosch sürecinin etkilerini ortaya koyuyor.

Sanayi Devrimi ve bunun eşitsizlikle ilişkisi hakkında bkz. Acemoğlu ve Johnson (2023, 141-212). Federalizmin politik iktisadına genel bir bakış için bkz. Inman ve Rubinfeld (1997).

Birinci Unsur: Deneyselliğin Önemi. "...farklı görüşlerin olması nasıl faydalıysa" ifadesi J. S. Mill'e (1859 [2011], 101) aittir. Mill ve yaşam deneyimleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. E. S. Anderson (1991). "En iyi planları..." ifadesi Burns'ten (1785 [1890], 72) alındı. Çocukların deneysel ve bilimsel öğrenme stratejileriyle ilgili ayrıntılı bir genel bakış için bkz. Gopnik ve arkadaşları (1999). Mülkiyet hakları ve klasik liberalizm hakkında bkz. Freeman (2016). "Bu birinci ve bir anlamda tek..." ifadesi Peirce'den (1960, 56) alındı.

İkinci Unsur: Tahakkümsüzlük ve Özyönetim. S. Freeman (2016), liberalizm ve liberteryanizmi tanımlıyor. Roma cumhuriyetçiliği ve vatandaşlık konusunda bkz. Mitchell (2001, 130). Neocumhuriyetçilik hakkında daha fazla bilgi için bkz. Lovett ve Pettit (2009). "Başkasının merhametine kalmış..." ifadesi Pettit'ten (1997 [1999], 4-5) alındı. Özgür at metaforu Pettit'e (2011, 708) aittir. "İlk olarak özel şahıslar..." ifadesi Pettit'ten (2014, 77) alındı. "Yalnızca acı çeken kişi..." ifadesi Du Bois'dan (1920, 143-144) alındı.

"Hırs, hırsla..." ifadesi Madison'dan (1788 [1831], 259) alındı. ABD'deki güçler ayrılığı için bkz. Strauss (1984). "Özgürlük... yalnızca" ifadesi Sidney'den (1698 [1751], 12) alındı. Wickham (2016), erken Ortaçağ siyasetinde halk meclislerinin önemini ayrıntılı olarak ele alıyor.

"Gözlerinin içine bakabilme" ifadesi Pettit'ten (2014, xxvi) alındı. Hayek'in yeniden bölüştürme konusundaki görüşleri için bkz. Hayek (1960 [2011], 101-102).

3. Bölüm: Toplum Sözleşmesi Olmadan Liberalizm

Alıntılar: Beveridge (1945, 64); Hume (1738 [1911], 255).

"Müzakereci demokrasi alıştırması" ifadesi, Vatandaşlar Meclisi (2016) tarafından yayınlanan, Yargıç Mary Laffoy'un Vatandaşlar Meclisi'nin açılışında yaptığı konuşmanın videosundan alındı. Yargıç Laffoy'un vatandaşlar meclisine katılımıyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Caldwell (2019). McGreevy (2018), gebeliğin ilk on iki haftasında kürtaja herhangi bir kısıtlama olmadan izin verilmesi yönünde oy kullanan meclis katılımcılarının ve seçmenlerin oranlarını sırasıyla yüzde 66 ve yüzde 64 olarak bildiriyor. Bramhill (2016), Brennan (2016) ve Duggan (2016), 2016'da İrlanda'nın başkenti Dublin'de kürtajla ilgili olarak düzenlenen halk gösterileri hakkında bilgi veriyor. Berlin (1958), "negatif özgürlük" terimini kullanırken, Collignon (2018), negatif ve pozitif özgürlük üzerine Berlin ile Rousseau'nun çalışmalarını karşılaştırıyor.

Liberalizm ve Topluluk. "Bizler... ortak iyiye..." ifadesi Cicero'ya aittir (M.S. 44 [1887]). Thucydides, "...ihtişamını fark ettiğinizde" (tarih yok) alıntısında Perikles'in Cenaze Konuşmasını aktarıyor. Perikles'in "Siyasete ilgi duymayan..." alıntısı da Thucydides'te (tarih yok) yer alıyor. "Yaşamdaki gerçek mutluluk..." ifadesi Seneca'ya (MS 62-65 [1881]) aittir. "Nazik, liberal ve medeni" ifadesi Locke'tan (1693 [1996], 81) alıntıdır. "Mensup olduğu toplumun..." ifadesi A. Smith'ten (1853, 339) alıntıdır. "İnsanlar birbirlerine..." ifadesi J. S. Mill'den (1859 [2011], 136) alındı.

İnsan, Toplumsal Sözleşmeyle Doğal Özgürlüğünü Kaybeder. "Herkesin kabul etmesi gerekir ki..." ve "Her seferinde.... genel bir yasa olabilsin" ifadeleri Kant'ın *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* (1785 [2002]), "Önsöz", "Popüler Ahlak Felsefesinden Ahlak Metafiziğine Geçiş" bölümlerinden alındı. "Yükümlülük nedeni" ifadesi Kant'tan (1785 [2018], 5) alıntıdır. "İnsanın toplum sözleşmesiyle..." ifadesi Rousseau'dan (1762 [1913], 19) alındı.

Toplumsal Sözleşme Hayali. "Kılıcın zoru olmadıkça ahitler" Hobbes'tan (1615 [1914], xix) alındı.

"Kanıtlanmış olduğu üzere..." ve "İnsanın toplum içindeki özgürlüğü..." Locke'dan (1689a), XI. ve IV. bölümlerden alındı.

"Her insan...", "Bir araya gelmiş..." ve "Kim genel istemi saymamaya kalkarsa" ifadeleri Rousseau'dan (1762 [1913], 93, 90, 18) alındı.

"Yasa genel iradenin..." ifadesi İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi'nden (1789 [2022]) alındı. "Genel irade..." ve "Erdem olmasaydı..." ifadeleri Robespierre'den (1792) alındı. "Ama bizimle tartışırken" ifadesi, Marx ve Engels'in (1848 [1969]) İkinci Bölümünden alındı. John Rawls (2005), *Adalet Teorisi* adlı eserinde cehalet perdesi hakkında teorik bir çalışma sunuyor. Bahsettiğim John Rawls'un daha sonraki eseri Rawls (1993)'dur. Rawls'un siyaset felsefesinin kapsamlı bir incelemesi için bkz. Cohen (2002) ve Chandler (2023).

Liberalizm İçin Bedava Öğle Yemeği Yoktur. "Bilge ve..." ile "Akşam yemeğimizin..." ifadeleri A. Smith (1853, 346, 119)'dan alındı. "Herkesin..." ifadesi A. Smith'ten (1776 [1999], 248) alındı. Levin (1998), Carlyle, Mill ve Engels'in eserleri aracılığıyla "İngiltere'nin Durumu Sorunu"nu inceliyor. "Giderek şiddetlenen... hoşnutsuzluk" ifadesi Carlyle'dan (1839 [1904], 119) alındı.

Tahakkümsüzlük Karşısında Müdahalesizlik. "İnsan nereye gittiğini..." ifadesi, Hayek'in (1960 [2011], 91) Oliver Cromwell'e atfettiği bir alıntıdır. "Bir kişinin eylemlerinin..." ifadesinin kaynağı da aynıdır (199). Hayek (1944), *Kölelik Yolu* adlı eserinde devlet müdahaleciliğini özgürlüğe yönelik bir tehdit olarak ele alıyor.

Ekonomik Kölelikten Kurtulma. Beveridge raporunun İşçi Partisi'nin seçim kampanyasındaki rolü için bkz. Field (2011), 9. bölüm. Ban (2020, 3), İskandinav reformist siyasi gündeminde ifade özgürlüğü, eğitim, hastalık ödeneği ve ekonomik köleliği önlemekle ilgili diğer tedbirlerin oynadığı motive edici rolü belgeliyor. Marx ve Engels'in (1848 [1969]) gerçek genel irade emri altında ortak iyiye verilen desteği ele aldıkları tartışma için bkz. *Komünist Manifesto*'nun 2. bölümü.

Özgürlükten Kim Korkar? Devecka (2015), Levant Company'nin tarihçesini belgeliyor. Modernleşme teorisine dair temel referans Lipset'tir (1959). Huntington (1968) ise daha kapsamlı bir inceleme ve ayrıntılar sunuyor.

"Ekonomik özgürlük... yaratır" ifadesi, Bush'un (2000) Teksas'taki Boeing işçilerine yaptığı başkanlık seçim kampanyası konuşmasından alındı. Çin hükümeti, 2000'li yıllardan itibaren çeşitli alanlarda giderek daha katı toplumsal regülasyonlar uyguluyor; Liang ve arkadaşları (2018), 2000'li yılların başında tasarlanan Çin'in sosyal kredi sistemini inceliyor.

Acemoğlu, Johnson, Robinson ve Yared (2008), modernleşme hipotezini ampirik olarak araştırıyorlar ve ekonomik büyümenin demokratikleşme veya demokrasilerin daha istikrarlı hale gelmesi arasında bir ilişki bulunmadığını gösteriyor.

Liberalizm İçin Toplumsal Akit. Klarman (2013), 2012 yılına kadar ABD'deki eşcinsel evliliklere yönelik toplumsal ve hukuki hareketi incelerken Laycock ve arkadaşları (2024) ise 2022'de Evliliğe Saygı Yasası'nın kabul edilmesinden önceki ortamı inceliyor.

4. Bölüm: Liberal Başarı

Alıntılar. L. Johnson (1964b); Sidney (1698 [1751], 290).

"Bu lanet yerden..." ifadesi K. Cleage (2022) eserinden alındı. Mershell Cunningham Graham'ın yetiştirilmesi hakkında bkz. K. Cleage (2025), eğitimi hakkında ise bkz. ABD Selektif Sistem (tarih yok). Graham'ın Ford

tarafından işe alınmasıyla ilgili "Detroit'e gelirseniz...", "Saat dörtte...", "eve gidip..." ve "Fabrikalar..." ifadeleri P. Cleage (2004)'den alındı. Graham'ın işi ve sendikal gücün önemiyle ilgili bkz. K. Cleage (2023). Mershell'in torunları Kristin ve Pearl'ün yetiştirilme şekli ve kariyerleri hakkında bkz. Kristin Cleage (2012a, 2012b) ve Pearl Cleage'le röportaj (2004).

Bireysel Özgürlükler. Roma İmparatorluğu'nda kısıtlanmış özgürlükler hakkında bkz. Strunk (2022, 89). Bailey (2014, 3), Ortaçağ Avrupa'sında köylülerin eylem ve hareket özgürlüğünü kısıtlayan serflik kurumunu anlatıyor. Knapp (2007, 13), Ortaçağ'da Çinli tarım işçilerinin koşullarını Avrupalı serflerin koşullarıyla karşılaştırıyor. M. Gordon (2021), İslam Ortadoğu'sunda köleliğin yaygınlığını ana hatlarıyla ele alıyor. Jan Hus'un idamıyla ilgili bkz. Soukup (2020, 145-47), John Wycliffe'in idamıyla ilgili bkz. Tatnall (1970, 209-13) ve William Tyndale'in idamıyla ilgili bkz. Calhoun (2013). Coast (2021), Tyndale'ın VIII. Henry'nin evliliğinin iptali hakkındaki eleştirisini anlatıyor. A. Holt (2019), Haçlı Seferleri'ndeki tahmini can kaybının önemli ölçüde farklılık gösterdiğini ancak birçok tahmine göre bu sayının on milyonları bulduğunu, hatta geçtiğini aktarırken, Plaisted (2006) Ortaçağ'da papalık tarafından öldürülenlerin sayısına dair çeşitli tahminleri özetliyor.

"İngiltere'de halkımızı..." ifadesi Harrison'dan (1577 [1889], 1) alındı. "Soyları ve kanları..." ifadesi Wrightson'dan (1982, 19) alındı. Harrison orta sınıfı 9-11. sayfalarda, yeomenleri ise 12-13. sayfalarda anlatıyor. "Devlet işlerinde ne söz hakkı..." ifadesi Harrison'dan (13) alındı. "Çok başlı bir canavar..." ifadesi Christopher Hudson'a aittir ve Wrightson (1982, 150) tarafından alıntılanmıştır. "...ve ayaklanmaya hazırdı" ifadesi Sir John Oglander'a aittir ve Wrightson (150) tarafından alıntılanmıştır. "...koşullar altında" ifadesi Valerie Pearl'e aittir ve Wrightson (1982, 181) tarafından alıntılanmıştır. "Aşırı... suçlar işleyen" ifadesi Wrightson'dan (181) alındı.

"...bir maddeye rastlamadım" ifadesi Putney Tartışmaları'ndan (W. Clark, 1647 [1951]) alıntılandı.

Bazı filozofların özgürlüğü savunmalarıyla ilgili olarak John Milton için bkz. Gatti (2015b, 133), Algernon Sidney için Ramet (2024b, 25), James Harrington için Trojan (2021, 398), Henry Neville için Gatti (2015a, 168), Knutsen (2024, 63) David Hume ve Adam Smith için Francis Hutcheson, Adam Ferguson içinse Zeng (2022, 909). Klasik Yunan ve Roma düşünürlerinin Amerikan Devrimi üzerindeki etkisi için bkz. Mullett (1939, 100) ve Bailyn (1967 [2017], 25-27). Locke, Montesquieu ve Sidney'in Amerikan Devrimi üzerindeki etkisini Lutz (1988, 118) ele alıyor. Élysée (2022), Fransız Devrimi'nin ve daha sonra Fransız Cumhuriyeti'nin sloganı olan "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" kavramlarının gelişimini ele alıyor. "İnsanlar haklar bakımından..." ifadesi, İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi'nden (1789 [2022]) alındı.

Acemoğlu ve Robinson (2012, 98-101), Bloch (1961), North ve Thomas (1973 [2012], 86-89), feodal sistemin arka planını ve sonunu, ayrıca on

dördüncü yüzyılda Avrupa'nın geçirdiği dönüşümü ele alıyor. Yeni ticaret yollarının ve merkantilizmin yükselişinin Avrupa kurumları üzerindeki dönüştürücü etkileri için bkz. Acemoğlu, Johnson ve Robinson (2005b) ile R. Davis (1973). Ramet (2024a, 83), liberal ilkelerin Jefferson ve Madison üzerindeki etkisini açıklıyor.

Öz Yönetim. Edge (2009, 1-2, 12-17), M.Ö. dördüncü ve beşinci yüzyıllarda klasik Atina demokrasisindeki bireysel özgürlük anlayışlarını ele alıyor. Roma Cumhuriyeti'nde liberal fikirlerin yaygınlığı için bkz. Mitchell (2001, 127-28). Simonetta (2010) Rönesans döneminde İtalyan şehir devletlerinde özgürlüğün değişen önemini ve Roma Cumhuriyeti'yle paralelliklerini inceliyor. Liberal düşüncede hukukun üstünlüğünün önemi için bkz. Tamanaha (2004, 32). Ashcraft (1986), Levellerler ve John Locke'un özgürlük kavramları üzerindeki etkisini ele alıyor.

"Tanrı'nın dünyaya..." ifadesi, Richard Rumbold'un idamından önceki konuşmasında geçiyor ve Macaulay (1849, 567) tarafından aktarılıyor. "...insanların özgürlüğü..." ifadesi Locke'dan (1689b [1823], 114), "Yaşam, özgürlük ve mülkiyet" ile "başka insanların..." ifadeleri Locke'dan (141) ve "Hiç kimse..." ifadesi Locke'dan (146) alındı. J. Holt (2015), modern hukukun üstünlüğü kavramlarının kökenini on üçüncü yüzyılda yazılan Magna Carta'ya dayandırırken, Skinner (2012, 59) bireysel özgürlüğün ifade edilişini on yedinci yüzyılın erken modern Britanya'sına konumlandırıyor.

Oliver Cromwell'in İngiltere'yi yönetimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. W. Walker (2022). Şanlı Devrim ve Whig oligarşisinin yükselişi için bkz. Vallance (2011).

Zuckert (2000, 691), Amerikan Devrimi sırasında yasalara göre yaşama hakkı kavramının önemini ana hatlarıyla ele alıyor. "Temsil yoksa vergi de yok" sloganı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Michael (2023). "...aynı güç..." ifadesi Priestley'den (1769 [1993], 140) alındı. "Her siyasi birliğin..." ifadesi, İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi'nden (1789 [2022]) alındı. "Devrim derken..." ifadesi ise Thomas Jefferson'ın mektuplarından (Jefferson, 2012, 682) alındı.

J. Levy (2014, 212-13), Mill ve Tocqueville'in demokrasinin yükselişinin özgürlüğü potansiyel olarak tehdit edebileceğine dair endişelerini ana hatlarıyla ele alıyor. "Özgürlük, bu nedenle..." ifadesi Price'tan (1776 [1992], 24) alındı. Acemoğlu ve Robinson (2012, 314-18), on dokuzuncu yüzyılda Büyük Britanya'nın kademeli demokratikleşmesini belgeliyorlar. Acemoğlu, Cantoni, Johnson ve Robinson (2011), Fransız Devrimi'nin Alman eyaletlerindeki reformlar ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ele alıyorlar. Chambru ve arkadaşları (2024), Fransız departmanlarında da benzer sonuçları belgeliyorlar. Habsburg İmparatorluğu'nun sanayileşmeye direnişi için bkz. Blum (1943, 24) ve Freudenberger (1967, 493-509). Rus İmparatorluğu'nun yavaş

sanayileşmesi için bkz. Saunders (1992, 142-43). Lehner (2021), Çin ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki altyapı inşaat hızlarını karşılaştırıyor.

Bölgesel dalgalanmaların yol açtığı demokratikleşme süreçlerinin etkileri de dahil, demokratikleşmenin büyümeye ve kişi başına düşen gelirin artmasına yol açtığına dair kanıtlar Acemoğlu ve arkadaşları (2019) tarafından sunulmuştur. Acemoğlu ve arkadaşları (2019) ve Ansell (2010, 224), demokratikleşmenin eğitim harcamaları üzerindeki olumlu etkisini belgeliyorlar, Acemoğlu ve arkadaşları (2019) ile Lake ve Baum (2001), demokratikleşmenin kamu hizmetlerine yapılan harcamaları artırdığını öne sürüyor, Gerring ve arkadaşları (2012) ise demokrasilerin uzun vadede daha düşük bebek ölüm oranlarıyla ilişkili olduğunu ortaya koyuyor. Acemoğlu ve arkadaşları (2019) ayrıca demokratikleşmenin ekonomik reform ve istikrar üzerindeki olumlu etkilerini de gösteriyorlar. Güney Kore'nin siyasi ve ekonomik gelişimi için bkz. Seth (2017) ve S. Lee (2020). Tayvan'ın ekonomik ve demokratik mucizeleri için bkz. Hsiao (2024). Stroem (2025), Brezilya ekonomisinin askeri diktatörlük dönemindeki gidişatını, 1960'lardaki güçlü büyüme döneminin ardından 1970'ler ile 1980'lerdeki stagflasyon ve ekonomik küçülme süreçlerinin geldiğini ve bunların da rejimin 1985'teki çöküşüne katkıda bulunduğunu belirterek açıklıyor. Adrogué ve arkadaşları (2006), 1990'lardan bu yana Brezilya'daki ekonomik büyümeyi ele alıyor.

Chatterjee ve arkadaşları (2023), apartheid sonrası Güney Afrika'da eşitsizliğin arttığını ancak hükümetin artan yeniden bölüşüm politikalarıyla bu durumu telafi ettiğini ortaya koyuyor.

Bandelj ve Mahutga (2010), komünizmin çöküşünün ardından bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde artan eşitsizliği inceliyor.

Başarılı demokrasilerin kendi desteklerini oluşturması ve artan yolsuzluğun demokratik desteği azaltması hakkında bkz. Acemoğlu, Ajzenman, Aksoy ve arkadaşları (2025).

"Bu programı önerirken..." ifadesi, Roosevelt'in (1938) 14 Nisan 1938'deki "Fireside Chat" konuşmasından alındı. You (2021), yolsuzluk ve eşitsizlik arasındaki iki yönlü ilişkiyi inceliyor. Latin Amerika'daki yüksek profilli yolsuzluklar üzerine yapılan çalışmalar arasında Rivera ve arkadaşlarıyla (2025) Poertner ve Zhang (2024) yer alıyor. Doğru bilgi sağlamanın Türkiye'de oy verme davranışı üzerindeki etkilerini inceleyen araştırma için bkz. Acemoğlu, Aksoy ve arkadaşları (2024). Arjantin'le ilgili çalışma Acemoğlu, Ajzenman, Cruces ve arkadaşları (2025) tarafından yapıldı.

Kamu Hizmetleri. "Prangalanmış Leviathan" ifadesi Acemoğlu ve Robinson (2019)'dan alındı. "Ben hükümetten geliyorum..." ifadesi Reagan (1986)'dan alıntıdır. Ryan Miller (2021, 16), 1832 Reform Yasası'na karşı Tory muhalefetini ve yasanın devrimin yolunu açacağına dair argümanları açıklıyor. Disraeli ve 1867 Reform Yasası hakkında daha fazla bilgi için bkz.

Gillum (2023). "Aralarında hiçbir ilişki ve sempati..." ifadesi Disraeli'den (1845, 149-150) alıntıdır. "Bir ülke tarihi..." ifadesi, Disraeli'nin (1872) "Sanitas Sanitatum, Omnia Sanitas" başlıklı konuşmasından alıntıdır. Disraeli, Baldwin ve tek ulus muhafazakârlığı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Jones (2023, 18-20). İngiliz İşçi Partisi'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki zaferi hakkında bkz. Batrouni (2020, 12-14). Baldwin (1990a, 63), on dokuzuncu yüzyılın sonlarında İskandinavya'da toprak sahipleriyle kitleler arasındaki iktidar mücadelesini ele alıyor. Hinnerich ve Petterson-Lidbom (2014) ise seçkinlerin, İsveç'te erken dönem yerel demokrasi girişimlerini nasıl kontrol altına aldığını gösteriyor.

İsveç'te en zengin yüzde 1'lik kesimin ulusal gelirden aldığı payın değişimiyle ilgili istatistikler için Dünya Eşitsizlik Veritabanı'na, Norveç için Aaberge ve Atkinson (2010, 454)'a, Danimarka için se Atkinson ve Søgaard'a (2016, 275)'a başvurulabilir. Yirminci yüzyıl İsveç siyasetine dair açıklamalar için bkz. S. Berman (2006b, 152-176), Esping-Andersen (1985) ve Baldwin (1990a, 55-94). S. Berman (152-155), Hansson (2019) ve Norberg (2023), SAP'nin reformist yaklaşımını, Marksizm'den vazgeçişini ve liberal fikirlerin etkisini açıklıyor; "İsveç gibi geri kalmış..." ifadesi Berman'dan (2006b, 157) alıntıdır.

Norveç'teki sosyal demokrasi ve Halk Okulu Reformu ve "ücretsiz ve genel eğitim ve devlet okulları" için bkz. Acemoğlu, Pekkarinen ve arkadaşları (2025). Danimarka'daki sosyal demokrasi için bkz. Baldwin (1990, 55-94). Avrupa Sosyal Modeli denen Avrupa'nın siyasi ve ekonomik modeli için bkz. Avrupa Toplulukları Komisyonu'nun beyaz kitabı (1994, 2). Britanya işçi sınıfıyla Liberal Parti arasındaki ilişki için bkz. Mann (2012, 538); İşçi Partisi içinse bkz. Webb (2025).

"Mutlak bir eşitliğin..." ifadesi Helvétius'a aittir ve Israel (2010, 97) tarafından alıntılanmıştır.

Boyunduruğun Son Bulduğunu Hayal Etmek. Hıristiyanların ve liberallerin köleliğe karşı muhalefeti hakkında bkz. J. Coffey (2006). "Çok sevdiğim Amerika'mı..." ifadesi, Paine'in 1790 yılında Benjamin Rush'a yazdığı mektuptan alıntıdır. Diderot'nun sömürgecilik eleştirileri için bkz. Strugnell (2011, 74-85). "Şimdi bir karşılaştırma..." ifadesi Kant'tan (1795 [1917], 139) alındı.

Reeves (2009, 12-15), John Stuart Mill'in kadın haklarını savunmasını belgeliyor. Caroline Norton için bkz. Hause (2006). Mary Wollstonecraft için bkz. Bergès ve Coffee (2016, 2-5). Oy hakkı hareketinin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Stanley Holton (1986).

M. Collins (2015), yirminci yüzyıldaki hızlı sömürgecilikten kurtulma sürecini anlatıyor ve Birleşmiş Milletler'in 1945'te 51 üye ülkeden, 1965'te ise 117 üye ülkeden oluştuğuna dikkat çekiyor. Menand (2017), Cezayir,

Vietnam ve Kenya gibi istisnalar dışında, sömürgecilikten kurtulmanın ekonomik ve jeopolitik nedenlerle Avrupa güçleri tarafından büyük ölçüde barışçıl bir şekilde kabul edildiğini belgeliyor. "On Dört Madde" konuşması için bkz. Wilson (1918b). "Kendi kaderini tayin etmek... değildir" ifadesi, Wilson'ın (1918a) "Uluslararası Düzen Üzerine Kongre Konuşması"ndan alıntıdır. Wilson'ın ırkçı politikalarına bir örnek olarak, Aneja ve Xu'nun (2022) Wilson'ın istihdamda ayrışma politikalarının sonuçlarına dair incelemesine bakınız.

Liberal Bilim. On sekizinci yüzyıldaki bilimsel cehalet için bkz. Corbin (2021, 87-89). Landreth (2021, 58-97), önde gelen doğa filozoflarının katkılarını belgeliyor. Guthrie ve Underwood (2025), mikrop teorisi ve bakteriyolojinin on dokuzuncu yüzyılda Louis Pasteur tarafından resmileştirildiğini vurguluyor. Alberts (2025), hücre teorisinin ilk kez 1838'de Theodor Schwann ve Matthias Jakob Schleiden tarafından ortaya atıldığını doğruluyor. Dünya Sağlık Örgütü (tarih yok), inokülasyonun Avrupa dışında yüzyıllardır uygulanmasına rağmen Edward Jenner'ın 1796'da ilk başarılı aşıyı geliştirdiğini, Louis Pasteur'un da 1872'de laboratuvarda üretilen ilk aşıyı geliştirdiğini belirtiyor. Galloway ve arkadaşları (2013), on dokuzuncu yüzyılda nitrojen döngüsü anlayışının nasıl geliştiğini anlatıyor. Buchwald ve arkadaşları (2021), Hertz'in 1887-88 yıllarında elektromanyetik radyasyonu keşfini anlatıyor. Usselman ve Rocke'nin (2025) kimya tarihi anlatısına göre, kimyasal anlayışın temelini oluşturan modern atom ve moleküler teori ilk olarak 1803'te John Dalton tarafından geliştirildi. Cannon (2024), bilim insanlarının on yedinci yüzyıldan itibaren atmosfer basıncını ölçebilmelerine ve on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda küçük ölçekli deneyler yapılmasına rağmen, hava tahmini için hayati önem taşıyan atmosferik cepheler teorisinin ancak yirminci yüzyılın başlarında geliştirilebildiğini savunuyor. Bradley'e (2004) göre, metal ve diğer kimyasal elementlerin çoğu ancak on dokuzuncu yüzyılda keşfedildi. Narasimhan (2010), on dokuzuncu yüzyılın başında ısının bir akışkan (kalorik olarak bilinir) mı yoksa bir hareket biçimi mi olduğu konusunda hâlâ tartışmalar olduğunu belirtiliyor. Cipolla (1962, 52-54), insanın, insan veya hayvan gücüyle üretilen haricindeki enerji kaynakları üzerinde kontrolü ancak Sanayi Devrimi sırasında ele geçirdiğini savunuyor. Landreth (63-68), Bacon'ın ampirik bir bilimsel yöntemle ilgili ilk kavramsallaştırmalarını ve ardından gelen uygun yaklaşım üzerine tartışmaları açıklıyor. Acemoğlu ve Johnson (2023, 145-151), Sanayi Devrimi'nin sorunları çözmeye çalışan yeni bir girişimci ve mucit sınıfı tarafından gerçekleştirildiğini savunuyor. Evrimsel biyolojinin temelini oluşturan Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri 1859'da yayınlandı. Adler (2023), Gregor Mendel'in genetik konusunda ilk temel bilgileri 1860'larda geliştirdiğini, ancak bu teorinin 1900'lerin başına kadar büyük ölçüde göz ardı edildiğini

belgeliyor. Alfred (2000), ilk transatlantik radyo sinyalinin 1901'de gönderildiğini aktarıyor. Pain (2017), insanların gücü kullanma yollarının zaman içindeki değişimini ele alıyor. Crouch (2025), Wright kardeşlerin 1903'teki ilk belgelenmiş başarılı uçuşunu anlatıyor. Hawking (1999), Einstein'ın 1905'te ilk kez görelilik teorisini ortaya koyduğunu ve Planck'ın 1900'de kuantum mekaniği alanına ilk katkısını yaptığını belirtiyor. Tretkoff (2006), Rutherford'un 1911'de atom çekirdeğini keşfedişini açıklıyor. Smil (2005), yirminci yüzyıl boyunca yeni malzemelerin ve sentezlerin oluşumunu anlatıyor. Patentlerin tarihçesi için bkz. Fisher (2025). Birleşik Krallık'a ait bu rakamlar, 1853 yılı için Bottomley'den (2014, 53), 1901 yılı için Patent, Tasarım ve Ticari Markalar Genel Denetleme Kurulu'ndan (1903, 15) ve 2023 yılı için Fikri Mülkiyet Ofisi'nden (2024) alındı. Fransa'ya ait istatistikler, 1853 ve 1900 yılları için B. Khan'dan (2008), 2023 yılı için ise Avrupa Patent Ofisi'nden (2024) alındı ancak son rakam tüm Avrupa'yı kapsadığı için tarihsel verilerle karşılaştırılması daha zordur. ABD'ye ait istatistikler, 1853, 1900 ve 2020 yılları için ABD Patent ve Ticari Marka Ofisi'nden (tarih yok) alındı. 1910 ABD nüfus sayımında mühendislik (haritacılar dahil) ve kimya (metalurji uzmanları dahil) ile ilgili mesleklerdeki çalışanların oranı, Blank ve Stigler (1957, 144) temel alınarak hesaplandı. 2020 yılındaki bilim ve araştırma mesleklerinin oranı, bilgisayar ve matematik meslekleri, mimarlık ve mühendislikle yaşam, fizik ve sosyal bilimler mesleklerindeki toplam işçi sayısının, on altı yaş ve üzeri istihdam edilen toplam işçi sayısına bölünmesiyle hesaplandı. Bu veriler ABD İşçi İstatistikleri Bürosu'ndan (2025a) alındı.

1940'ta araştırma ve geliştirme harcamalarının milli gelire oranına dair veriler, 1940 yılı için V. Bush'tan (1945, 2-3), 2020 yılı için U.S. Bureau of Economic Analysis'den (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2024a) alınan eğitim araştırmalarına yönelik toplam harcamaların, St. Louis Federal Rezerv Bankası FRED'den (2025c) elde edilen ABD milli gelirine oranlanmasıyla hesaplandı. 1800'lerin ortalarındaki üniversite sayısı, Avrupa için Rüegg'den (2004, 3), ABD içinse Labaree'den (2017) alındı. Güncel tahminler Avrupa için Avrupa Eğitim Alanı'ndan (2022), ABD içinse Ulusal Eğitim İstatistikleri Merkezi'ne (2024) dayanıyor. Bilimsel yayın sayılarıyla ilgili istatistikler Thelwall ve Sud'dan (2022) alınmış olmakla birlikte Scopus veritabanındaki makale sayısıyla sınırlıdır. "Bilim, coşku ve batıl inanç..." ifadesi A. Smith'ten (1776 [1999], 384) alıntıdır. Akademik kadro sistemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Spoehr (2019). Çin akademi dünyasındaki çarpık teşviklerin kanıtları Acemoğlu, Yang ve Zhou (2024) kaynaklıdır.

Seri Üretimin Getirileri. Acemoğlu ve Johnson (2023, 214-250), yirminci yüzyılda seri üretimin sağladığı ortak refahı şekillendiren güçleri açıklıyor. Dayanışmanın inşasında şehirlerin önemi konusunda MacDonald (2017, 4), Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi sınıfının ve sendikacılığın oluşumunun

yalnızca işyeri odaklı değil, kentsel bir nitelik taşıdığını açıklıyor. Lester (2011) sendikaların hem sivil alandaki ve toplumsal dayanışmanın sağlanmasındaki işlevlerini inceliyor. Detroit Anlaşması için bkz. Eidlin (2016). Van Noort (2024), sanayileşme ve demokrasi arasındaki ülkeler arası ilişkiyi belgeliyor.

Batchelor (2018), seri üretim kavramının Ford tarafından geliştirildiğini öne sürüyor. Acemoğlu ve Johnson (2023, 224-229), Ford'un Model T otomobilinin etkisini anlatıyor. "Tüm işleyiş" ve "...temel ilkesi" ifadeleri Colvin'den (1913) alındı. "40 bin silindir..." ifadesi Hounshell'den (1984, 221) alındı. Ford'un 1913 yılındaki üretimi Hounshell'den (224) alındı. Ford'un 1923'teki otomobil üretim adedi Mazzeno'dan (2021) alıntıdır. Candelo (2019), 1920'lerin sonlarına doğru General Motors'un satış hacmi açısından Ford'u geçtiğini belgeliyor. Otomobil sanayisindeki işçi sayısı Durkin ve Clague'den (1953, 28) alındı.

Ücretleri artırma ve işçi sirkülasyonunu azaltma yaklaşımı, Nye'den (1992, 215-216) alındı. Otomobil üreticilerinin saatlik ücretleriyle ilgili veriler Durkin ve Clague'dan (1953, 19) alınıp in2013dollars.com/us/inflation/1953?amount=2.08 adresi aracılığıyla 2025 yılının dolar değerine göre düzeltildi. Saatlik ücretler yıllık gelire dönüştürüldü ve Weeks ve Burgess'ten (1955) elde edilen, erkeklerin 1953'teki medyan yıllık geliriyle karşılaştırıldı. "Vasıfsız işgücü:... iş imkânı" ifadesi Katznelson (2013, 385) tarafından alıntılandı. Acemoğlu ve Johnson (2023, 179-193), on dokuzuncu yüzyılın başlarında Britanya'daki ilk sanayileşme dalgalarının nasıl daha yüksek ücretlere yol açmadığını açıklıyor. "Verimlilik satın alma gücü yaratır..." ifadesi M. Alexander'dan (1929, 43; italik orijinal metinde) alıntıdır. Michaels (2006), işbölümünün daha karmaşık olduğu sektörlerin (meslek çeşitliliğiyle ölçülen) daha fazla işgücü talebi gösterdiğini belirtiyor. Gopnik (2025), yirminci yüzyılda ABD'deki diğer sektörlerin yükselişini anlatıyor.

Acemoğlu ve Johnson (2023, 221-223), on dokuzuncu yüzyılın sonları ve yirminci yüzyıldaki sanayileşmenin mavi ve beyaz yakalı işçilere yönelik işgücü talebini nasıl artırdığını ele alıyor. Yirminci yüzyılın başlarında daha hızlı verimlilik artışıyla istihdam artışı arasındaki ilişki Alexopoulos ve Cohen (2016) tarafından belgelenmiştir. İşe alımlarda mesleki çeşitlilik arasındaki ilişki Michaels'tan (2006) alındı.

Savaş sonrası Avrupa üzerine genel tartışma Judt'tan (2006, 132-135) alındı. 1940 ve 1970 yıllarında en zengin yüzde 1'lik kesimin elde ettiği vergi öncesi milli gelirdeki pay, Dünya Eşitsizlik Veritabanı'ndan alındı. 1940 ve 1970 arasındaki ücret artışı için bkz. Peake ve Vandenbroucke (2020). Acemoğlu ve Johnson (2023, 242-243), Autor ve arkadaşlarının (2024) verilerine dayanarak yeni teknolojilerin yarattığı yeni görev ve işleri ve ardından gelen eğitim ve becerilerdeki artışı açıklıyor.

Lin (2011), ABD işgücü piyasasında yeni görevlerle ilgili ilk ampirik çalışmayı sunuyor. Acemoğlu ve Restrepo (2018), yeni görevlerle istihdam artışı arasındaki ilişkiyi belgeliyor. Autor, Chin ve arkadaşları, profesyonel, idari ve büro işlerinin büyümesini açıklıyor. Acemoğlu ve Johnson (2023, 249), ortak refahın sağlanmasında demokrasinin ve işçi hareketinin önemini açıklıyor.

ABD'deki sosyal güvenlik ağının tarihi için bkz. Howard (2025), ülkedeki sağlık sigortasının tarihi için bkz. Morrisey (2013). Jencks (2015a, 2015b), Yoksullukla Mücadele mirasını inceliyor ve sınırlamalarına rağmen kısmen başarılı olduğu sonucuna varıyor. ABD'de 1959'daki yoksulluk oranı, U.S. Census Bureau'dan (1968, 5) alındı. Siyah Amerikalılara yönelik ayrımcılık için bkz. Ware (2013).

"Bu yönetim bugün..." ifadesi, Lyndon Johnson'ın (1964a) State of the Union konuşmasından alındı. "Federal Hükümet..." ifadesi, Ronald Reagan'ın 1988 State of the Union konuşmasından alındı. 1975 ABD yoksulluk oranı, U.S. Census Bureau'dan (1976) alındı. Head Start ve İki Dilli Eğitim Yasası için bkz. Taylor ve Christ (2010, 420-421).

Sivil haklar hareketiyle ilgili bilgi için bkz. Ware (2013). "Tavrımız son derece..." ifadesi, Robert F. Kennedy'nin Georgia Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin 1961 Law Day Exercises konuşmasından alıntıdır. Kennedy'nin Freedom Riders'a verdiği destek ve Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu'na uyguladığı baskı için bkz. John F. Kennedy Başkanlık Kütüphanesi ve Müzesi (2022). "İnsanların kalplerini..." ifadesi, Dwight D. Eisenhower'ın 1957'deki basın toplantısından alındı. Farklı ırklar arası evliliklerle ilgili onay anketi, Gallup'tan alındı (McCarthy, 2021). "ya birlikte..." ifadesi, Martin Luther King Jr.'ın 1959'da Morehouse Koleji mezuniyet töreninde yaptığı "Remaining Awake Through a Great Revolution" [Büyük Bir Devrim Yaşanırken Uyanık Kalmak] başlıklı konuşmasından alındı. King'in düşük ücretli işçileri savunması için bkz. Shewan (2024). 1966 Adil Çalışma Standartları Yasası ve ırksal eşitsizlik hakkında bkz. Derenoncourt ve Montialoux (2021).

"Yoksunluğun ortadan kaldırılması" ifadesi Beveridge'den (1942, 7) alıntıdır. Tarımın makineleşmesi ve Siyah işçilere talebin azalması hakkında bkz. Hornbeck ve Naidu (2014). Wright (2016, 4), Jim Crow yasalarının uygulanmasının Güney ekonomisine getirdiği maliyetleri belgeliyor. Besley ve arkadaşları (2010), sivil haklar hareketinin ardından Güney'de artan siyasi rekabetin, büyüme yanlısı politikaların benimsenmesi ve eyaletlerin kişi başına düşen devlet gelirinde daha yüksek büyüme oranlarıyla ilişkili olduğunu belgeliyor.

Alıntılar. Eliot, Fawcett'te (2014, 19) alıntılanmıştır; Marcuse (1965, 82).

Voltaire'in hapsedilmesi ve sürgünü için bkz. Pomeau (2025). *Candide*'in sansürlenmesiyle ilgili olarak bkz. Birn (2012). "Roma'da edebiyata sansür..." ifadesi, Voltaire'in (1733 [1919], 32) bir yetkiliye yazdığı mektuptan alıntıdır. Lacorne (2019), Jean Calas vakasını anlatıyor. "Jean Calas..." ifadesi Hugo'dan (1878 [1923], 13-14) alındı. "Cehaletti bu..." ifadesi Hugo'dan (12) alındı. Iverson (2016), Lefebvre de La Barre'nin ölümüne Voltaire'in verdiği tepkiyi belgeliyor. "Zulmetme hakkı..." ve "toplumun toleransına..." ifadeleri Voltaire'den (1763 [2000], 28 ve 78) alındı. "Bizimki [Hıristiyanlık veya Katoliklik] hiç şüphesiz..." ifadesi, Voltaire'in Büyük Frederick'e yazdığı mektuptan alıntıdır (1767 [1927], 285).

Bir İkiyüzlülük Esintisi. "Şu gerçeklerin..." ifadesi Jefferson'dan alıntıdır (1776 [1927]). Mann (2019), Jefferson'ın hayatı boyunca altı yüzden fazla köleye sahip olduğunu anlatıyor. Pitts (2005, 1-2), Mill ve Tocqueville gibi birçok on dokuzuncu yüzyıl Fransız ve İngiliz liberal düşünürünün sömürge yönetimini savunduğunu ve gerekçelendirdiğini ortaya koyuyor. Kadınlara oy hakkı hareketinde liberal söylemlerin etkisi hakkında bkz. L. Walker (2007, 77).

Magna Carta hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Stenton (2025). "Hiç kimse..." ve "Hiçbir özgür insan..." ifadeleri, G. Davis'in derlediği Magna Carta'nın 16. ve 39. maddelerinden alındı (1215 [1982], 26, 28). Holt (2015, 36), Magna Carta'nın başlangıçta tüm insanlar için bir haklar bildirgesi olarak değil, onu kaleme alan aristokrasiyi korumak için tasarlandığını belgeliyor.

D. Alexander (2015), Levellerler, Çartistler ve oy hakkı savunucularının hepsinin Magna Carta'ya atıfta bulunduğunu belgeliyor. "Konstantiniye şehrinde...", "Bir paganın bizimle ticaret..." ve "her fırsatta yönetimi..." ifadeleri Locke'dan (1765, 41, 63, 59) alıntıdır. Katolik Kurtuluş Yasası için bkz. Steinel ve Bily (2023), Fransa'daki Huguenotlar için bkz. Dziak (2024).

Günümüz Polonya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Litvanya ve Moldova'daki Yerleşim Bölgesi'nde (Pale of Settlement) Yahudilere uygulanan ayrımcılık için bkz. Kulik (2025).

"Güzel Amerika'mız..." ifadesi L. Johnson'ın (1965) New York Liberty Island'da 1965 Göçmenlik Yasası'nın imzalanmasındaki konuşmadan alınmıştır. "Yetişkinlik dönemi..." ifadesi, Lincoln'ün (1861 [1953], 202) Ohio'nun Cincinnati kentinde Almanlara yaptığı konuşmadan alındı.

1870 ve 1920 yıllarında Avrupa'nın farklı bölgelerinden gelen göçmenlerin oranları Tabellini'den (2020, 459) alındı. Racine (1973), 1916'da KKK'nın yeniden doğuşunu ve Katolikliğin yabancı tehditlerin simgesi olarak algılanmasını anlatıyor. Zeidel (2018) göçmen sayısını kısıtlamak ve "niteliklerini"

artırmak için yasa çıkarılmasını öneren Dillingham Komisyonu'nun 1911 tarihli raporuna dikkat çekiyor. Tabellini, 1850 ve 1920 yılları arasında Avrupa'dan ABD'ye kitlesel göçün Amerikan ekonomik büyümesine önemli ölçüde katkı sağladığını ve Avrupalıların yoğunlukta olduğu bölgelerin yirmi birinci yüzyılda da kişi başına daha yüksek gelire ve daha düşük yoksulluk oranlarına sahip olmaya devam ettiğini belirtiyor.

"Avrupa'da işçiler..." ifadesi, Habakkuk'un (1962, 4) alıntıladığı Chevalier'e aittir. İkinci Sanayi Devrimi için bkz. Engelman (2025). Kim (2007) ve Tabellini (2020), 1840 ve 1920 yılları arasında ABD'ye vasıfsız göçmen akınının fabrika üretimi ve şehirlerin büyümesine ve yayılmasına katkıda bulunduğunu savunuyor. "İşgücü ihtiyacı..." ifadesi, "Need of Labor Is the Universal Cry"dan [İşgücü İhtiyacı Evrensel Bir Taleptir] (1906) alıntıdır. Tabellini göçün yerli halkın istihdamını artırdığını, bununla birlikte göç karşıtı siyasi tepkilerle, daha muhafazakâr politikacıların seçilmesiyle ve yeniden bölüşüme talebin azalmasıyla ilişkilendirildiğini tespit etmiştir. Ayrıca siyasi tepkilerin göçmenlerle yerli halk arasında giderek artan kültürel farklılıklarla bağlantılı olduğunu savunuyor.

Windrush kuşağı, Campbell (2023) tarafından anlatılıyor. "Geleceğe baktığımda..." ve "Dürüst, sıradan..." ifadeleri, Powell'ın 1968'de Birmingham'da düzenlenen bir Muhafazakâr Dernek toplantısında yaptığı "Rivers of Blood" [Kan Nehirleri] konuşmasından alıntıdır. Prynne (2013), 1951'de Birleşik Krallık'taki yabancı bir ülkede doğmuş nüfusun büyüklüğünü ve bu nüfusu oluşturanların kökenlerini aktarıyor. 2010'larda ABD'ye kabul edilen yasal göçmen sayısı, ABD İç Güvenlik İstatistikleri Ofisi'nden (2019) alındı. Park (2015), 2010'lu yıllardan itibaren Avrupa'ya göçteki tırmanışın yarattığı göçmen krizini açıklıyor. 2010-2020 yılları arasında İsveç'in aldığı toplam göçmen sayısı İsveç Resmi İstatistikleri'nden (2025) alındı. Mellersh (2024), 2022'de Almanya'ya göç eden kişi sayısını belgeliyor. 2023'te Britanya'ya kabul edilen göçmen sayısı, Birleşik Krallık Ulusal İstatistik Ofisi'nden (2024) alındı.

1960'lar ve 70'lerde Hollanda'da Müslüman göçmenlerin kamuya açık yerlerde hayvan kesmelerine karşı ortaya çıkan tepkilerle ilgili belgeler için bkz. Jung (2022). Kurban Bayramı hakkında bkz. Osman (2025). "Banyo küvetinde" ifadesi Fichtner (2007) tarafından alıntılandı.

Eğitim mi, Endoktrinasyon mu? Ruggeri ve arkadaşları (2024), aşı tereddüdünü ve halk sağlığı bilgilendirme kampanyaları da dahil, bununla mücadeledeki çeşitli müdahaleleri tanımlıyor. Paglayan (2024, 261-68) ise Britanya'da kitle eğitiminin yükselişini anlatıyor. "Ülkenin en büyük..." ifadesi Earl de Grey ve Ripon'un Lordlar Kamarası'ndaki konuşmasından alıntıdır (1870, 826). "Cahil barbarlar" ifadesi, Marcham'da (1973, 186) alıntılandığı üzere Lowe'a (1867) aittir. "Felakete karşı bir koruma" ifadesi, Forster'ın

Avam Kamarası'nda 1870 İlköğretim Yasası'nı tanıttığı konuşmasından (1870, 466) alındı. "İngiltere'nin durumu" ifadesi Carlyle'a (1840) aittir.

Paglayan (100-107), Prusya'yı sadakat ve itaat geliştirmek için kitle eğitimini kullanan otokratik bir rejimin açık bir ilk örneği olarak ortaya koyuyor. Melton'un (2002, 165) alıntıladığı "Köylünün ahlaki karakteri..." ifadesi Egon von Furstenberg'e aittir. Guizot'un eğitime yaklaşımı Paglayan (137-55) tarafından açıklanıyor; "İnsanlar çocukluktan itibaren..." ifadesi, Paglayan'ın (144) alıntıladığı Guizot'a (1860) aittir. Paglayan (251-61), cumhuriyetin ilk dönemlerinde ABD'deki eğitime yaklaşımı ele alıyor.

Shays ve Viski İsyanları'nın ABD Anayasası üzerindeki etkileri için bkz. Holton (2008). "Halkın eğitimi" ifadesi, Jefferson'un 1787'de James Madison'a yazdığı mektuptan alıntıdır. "Bir ulus..." ifadesi, Jefferson'un 1816'da Charles Yancey'e yazdığı mektuptan alıntıdır. "İnsanları... dönüştürmek" ve "gençlerimizi yasalara... hazırlayarak" ifadeleri Rush'tan (1786 [1965], 17; 16) alıntıdır. Paglayan (2024, 80), sosyalist fikirlerin yayılmasını önlemek amacıyla on dokuzuncu yüzyılda Fransız ilkokullarında denetime verilen önemin artırılmasını anlatıyor.

"Düzenlemelerdeki ve..." ifadesi, 1841'de Horace Mann'a mektup yazan Homer Bartlett'ten alındı ve Bowles ve Gintis'te (1976, 109) alıntılandı. "Çamurlu Missouri'nin..." ifadesi Swan'dan (1851, 289-90) alındı. "Temsilcilerini seçme..." ifadesi Forster'dan (1887, i) alındı. "Disiplin altına almak..." ifadesi Kant'tan (1900, 18) alındı. "Yetişkinlik dönemi için..." ifadesi Rousseau'dan (1762 [1913], 268-69) alındı. "Gençliğinde kendi..." ifadesi Locke'dan (1693 [1996], 36) alındı. John Stuart Mill'in eğitim hakkındaki görüşleri için bkz. Cynamon (2024).

Dewey'in katılımcı, sorgulamaya dayalı ve bilimsel eğitim yaklaşımları hakkındaki görüşleri Herman ve Pinard (2015), Cunningham (2017) ve English (2017) tarafından ele alındı. Hitchcock (2022), Dewey'in "eleştirel düşünme" ifadesinin nasıl ortaya çıktığını anlatıyor. "Bilimdeki her büyük..." ifadesi Dewey'den (1929, 310) alıntıdır. Devlet okulu sisteminin hedefleri Paglayan (2024, 252-56) tarafından açıklanıyor. ABD'de ortaöğretim okullarının yaygınlaşması Goldin ve Katz (2009) tarafından ele alınıyor. "Fikir ve görüşlerin..." ifadesi, İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi'nden (1789 [2022]) alındı.

Tahammülsüze Tahammül Etmek. "İnsan ne kadar sıcak..." ve "Tahammülsüzlük sorununa..." ifadeleri Wolff'tan (1965, 22) alıntıdır. "...din uğruna çıkan..." ifadesi Locke'dan (1765, 63) alındı. "Mutlak ve..." ifadesi Locke'a (1667 [2010], 90) aittir. "Komşumun yirmi..." ifadesi Jefferson'dan (1781 [1832], 166) alıntıdır. Lacorne'da (2019, 33) alıntılanan "[Fanatizm] canavarı" ifadesi Voltaire'e (1763) aittir. "Eğer..." ve "Tahammülsüzlük tehdidine..." ifadeleri Popper'dan (2008, 314-15) alıntıdır. "Benim liberalizm anlayışım"

ifadesi, Creighton'ın 1887'de Lord Acton'a yazdığı mektuptan alıntıdır (1905, 374).

"Genel İrade Her Zaman Adildir." "Söylenenlerden, genel iradenin" ifadesi Rousseau'dan (1762, 25) alıntıdır.

Değişen Dünyanın İkilemleri. 1973 General Social Survey'de (Genel Sosyal Araştırma) eşcinsel ilişkilerin "her zaman yanlış" veya "neredeyse her zaman yanlış" olduğunu belirten Amerikalıların oranları sırasıyla yüzde 74 ve yüzde 7'ydi; 2018'de bu oranlar yüzde 32 ve yüzde 4'tü (Davern ve arkadaşları, 2025). 1988 GSS'sinde eşcinsel evliliğe "kesinlikle katılıyorum" veya "katılıyorum" diyen Amerikalıların oranları sırasıyla yüzde 5 ve yüzde 7'ydi; 2024'te bu oranlar sırasıyla yüzde 46 ve yüzde 26'ya ulaştı. Bu yüzdeler, yanıt veren Amerikalıların sayısının, geçerli yanıt veren toplam Amerikalı sayısına bölünmesiyle hesaplandı.

Ortadoğu'dan Avrupa'ya artan göç için bkz. Park (2015). Göçmen topluluklarının önemi ve sonuçları Portes ve Manning (2006) tarafından incelendi.

Müslümanlar ve Katolikler arasında kuşaklararası dini aktarımla başörtüsü takan kadınların oranı hakkındaki istatistikler Drouhot ve arkadaşlarının (2023) çalışmasından alındı. Avrupa'daki örtünme pratikleri hakkında laik ve dini gerilimlerin kapsamlı incelemesi için bkz. Baldi (2021).

Bursztyn ve arkadaşları (2022), ekonomik krizlerin nasıl günah keçisi yaratma ve azınlık karşıtı davranışlara yol açtığını inceliyor. "Her tarafa yayılan küreselleşmenin..." ifadesi, 2017 cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turuna kalmasının ardından Le Pen'in konuşmasından alındı ve Reuters (2017) tarafından aktarıldı.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda liberalizmin hedefleri için bkz. Girvetz ve Minogue (2025). Yirminci yüzyılda ilericiliğin tarihi için bkz. Bell (2015).

6. Bölüm: Krize Giden Yol

Alıntılar. D. Bell (1973, 119); Ricardo (1951, 399-400).

Ohio'daki Lancaster'ın refahı ve gerilemesiyle ilgili anlatım B. Alexander'dan (2017) alındı. "Tam bir Amerikan kasabası", "Anchor eşleri", "This is America" ve "Cam fabrikalarının..." ifadeleri, sırasıyla 33, 29, 22 ve 25-26. sayfalarda Alexander tarafından alıntılanan 1947 tarihli bir *Forbes* makalesinden alındı. "Artık hiçbir şey..." ifadesi Alexander'dan (67) alındı.

Sanayi Akdi. "ABD'nin en büyük sorunu: işgücü" ifadesi Chamberlain'den (1946, 93) alındı. Yılda bin işçi ve üzeri katılımla gerçekleşen grevlerin ortalama sayısı, sırasıyla 1950-55 ve 2015-19 dönemleri için ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu (2025b) verilerine göre hesaplandı. "İşgücüne dayanmayan..." ifadesi Leaver ve Brown'dan (1946) alındı. Achter'e (2025) göre McCarthyizm 1950'lerde öne çıktı.

"...tek bir parti var..." ifadesi Vidal'dan (1975, 62) alıntıdır. Downs'un parti rekabeti modeli Downs (1957) tarafından ana hatlarıyla açıklanıyor; son araştırmalarda bu modelin güçlü bir şekilde çürütülmesi için bkz. Lee ve arkadaşları (2004).

Avrupa'daki koalisyon hükümetlerinin istikrarsızlığı için bkz. Schofield (1987), Avrupa'daki sendikalar için bkz. Brody ve arkadaşları (2023).

ABD'deki resmi resesyon tarihleri, St. Louis Federal Rezerv Bankası FRED (2025h) veritabanından alındı. Ham petrol fiyatlarındaki dalgalanma, St. Louis Federal Rezerv Bankası FRED (2025g) tarafından belgelendi. Solimano (2020) Avrupa'da, özellikle Güney Avrupa'da resesyonların daha sık ve şiddetli olduğuna ve ABD ile Avrupa'daki durgunluğun etkilerine dikkat çekiyor. Amerikalıların çocuklarının geleceğine duydukları güvenle ilgili anketler Roper Starch Worldwide'a aittir ve Ladd ve Bowman'da (1998, 63) özetlendi.

İmalat Çıpası. 1952 ve 2019 yıllarında imalat sanayisinde istihdam edilen Amerikalı işçilerin oranı K. Harris (2020) tarafından ele alınırken Netflix'te dünya genelinde mevcut olan içerik sayısı Netflix (2023) tarafından bildirildi.

1950'lerdeki imalat sanayisi ücret primleri, 1950 ve 1960 nüfus sayımlarının yüzde 1'lik örneklemleri kullanılarak hesaplandı. Üniversite diploması olmayan işçilerin ücret primleri de aynı kaynaklar kullanılarak hesaplandı ve üniversite mezunu olmayan işçilerin, üniversite mezunlarına kıyasla imalat sektöründe daha yüksek bir ücret primine sahip olduğunu doğruluyor. Yaş ve cinsiyet kontrol edildiğinde, söz konusu ücret priminin üniversite mezunu olmayan işçiler için 1949'da yüzde 1,3, 1959'da ise yüzde 1,7 daha yüksek olduğu görülüyor. Ömür boyu süren işlerin önemi için bkz. R. Hall (1982). Lise diploması veya daha düşük bir eğitim düzeyine sahip olup aynı işte on beş yıldan fazla süredir çalışan işçi sayısı, Current Population Survey'in (Güncel Nüfus Araştırması) İş Süresi Ek Anketleri verilerinden üniversite diploması olmayan ve on beş yıl veya daha uzun süreli iş tecrübesine sahip sivil işgücü payının tahmin edilmesi ve bu payın FRED (2025a)'den elde edilen toplam sivil işgücüyle çarpılmasıyla hesaplandı.

Ford'un Rouge kompleksi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Weber (2019). D. Nye (2013, 24), belirli bir Ford fabrikasındaki 7882 farklı işten 949'unun "sağlıklı ve zinde erkek" gerektiren işler olduğunu belgeliyor. 1950'lerde kullanılan ekipmanlara ait görseller Wells ve Villarroel (2025) ile Rupp'ta (2022) yer alıyor. Scranton (2009) ise çeşitli mekanik alet inovasyonlarını anlatıyor. Ramirez (2025), yeni otomobil parçalarının geliştirilmesinde zaman alıcı el çizimi sürecini ana hatlarıyla açıklıyor. J. Allen (2019), otomobil üretimi ve kalite kontrolünde otomatik ekipmanlar tarafından yürütülen görevlerin kullanımını açıklıyor. Keenan (1995), araç geliştirmede bilgisayar destekli tasarım araçlarının kullanımını özetliyor. Hemmerle (2019), BMW'nin kalite kontrolünde yapay zekâ kullanımını belgeliyor.

Farklı sektörlerin katma değerindeki işgücü payı, U.S. Bureau of Economic Analysis'in (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2025a) (BEA) verileri kullanılarak hesaplanıyor. Bu oran, nominal işgücü ücretinin nominal katma değere oranı olarak hesaplanıyor. Nominal katma değer, cari fiyatlarla hesaplanan brüt üretim değerinden ara girdi değerinin çıkarılmasıyla elde ediliyor. Daha fazla detay için bkz. replikasyon paketi. Sektörler arası işgücü üretkenliği artış oranları, BEA verileri kullanılarak hesaplanıyor. Bu oranlar, reel katma değer artış oranlarının logaritması ile kaliteye göre ayarlanmış işgücü saatlerinin logaritması arasındaki fark olarak hesaplanıyor. Kaliteye göre ayarlanmış işgücü saatleri, üniversite mezunu ve üniversite mezunu olmayan işgücü saatlerinin artış oranlarının logaritmalarının ortalaması olarak tanımlanıyor; her bir değer, toplam işgücü ücretindeki paylarla ağırlıklandırılıyor.

"Her büyük atölye..." ifadesi Thelwall'dan (1796, 21) alındı.

İmalat sektöründeki ve diğer tüm özel sektör işverenlerindeki sendikalı işçi oranı, Dunlop ve Shiskin'in (1975) BLS *Handbook of Labor Statistics*'teki [İşgücü İstatistikleri El Kitabı] 39 ve 155 numaralı tablolara göre hesaplandı. Holmes (2006), imalat sanayisi sendikalarına yakın olan imalat dışı işçilerin sendikalaşma olasılığının arttığını ortaya koyuyor. Van Noort (2024) ise imalat sektöründeki yüksek istihdam payı ile demokrasi arasındaki bağlantıyı vurguluyor.

ABD'de enflasyondan arındırılmış ücret artış oranlarıyla ilgili istatistikler, bir kez daha 2000 yılından önceki yıllar için ABD Nüfus Sayımı'nın yüzde 1'lik örneklemlerinden ve sonraki yıllar için ise bir yıllık Amerikan Toplum Anketi (ACS) kamuya açık verilerine göre hesaplandı (Ruggles ve arkadaşları, 2025). Örneklem, bir önceki takvim yılında istihdam edilmiş tüm ücretli ve serbest meslek sahiplerini kapsıyor. Tüm istatistikler, işgücü arzı ağırlıkları kullanılarak hesaplandı. Ücretler, FRED'den (2025b) elde edilen Tüm Kentsel Tüketiciler İçin Tüketici Fiyat Endeksi (CPIAUSL) kullanılarak enflasyona göre düzeltildi.

ABD ulusal gelirindeki işgücü payıyla ilgili veriler, U.S. Bureau of Economic Analysis'in (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2024b) Ulusal Gelir ve Ürün Hesapları'na göre, ulusal gelirden çalışanların ücretlerine ödenen ulusal gelir payı olarak hesaplandı. Sabadish ve Mishel (2012), üst düzey yöneticilerin ve uzmanların ücretlerindeki artışı belgeliyorlar. En zengin yüzde 1 ve yüzde 0,1'in ulusal gelirden elde ettiği paylar, Dünya Eşitsizlik Veritabanı'ndan alındı. Chetty, Deming ve Friedman (2023), "Ivy Plus" üniversitelerine (Ivy League, Stanford Üniversitesi, Massachusetts Teknoloji Enstitüsü, Duke Üniversitesi ve Chicago Üniversitesi dahil) devam etmenin, öğrencilerin gelir dağılımında en üst yüzde 1'lik dilime ulaşma olasılığını yüzde 50 artırdığını tespit etti. Carnevale ve arkadaşları (2015), 2015 yılında

en yüksek ücretli lisans programlarının STEM alanlarında olduğunu ve en yüksek ücretli lisans programlarından mezun olanların, ömür boyu en düşük ücretli lisans programlarından mezun olanlara göre 3,4 milyon dolar daha fazla kazandığını ortaya koyuyor. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında aktarılan sektörlere göre işgücü payı verileri de U.S. Bureau of Economic Analysis'den (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2025a) alındı. Bu verilere göre, 1981'den 2016'ya kadar motorlu taşıt sanayisinde işgücü payı yüzde 79'dan yüzde 43'e, kimyasal ürünlerde yüzde 59'dan yüzde 25'e, elektrikli ekipmanlarda yüzde 80'den yüzde 62'ye, birincil metallerde yüzde 73'ten yüzde 57'ye ve işlenmiş metallerde yüzde 77'den yüzde 65'e düştü.

Goos ve arkadaşları (2014), Batı Avrupa'da da benzer iş kutuplaşması eğilimlerini belgeliyor ve tüm ülkelerde "orta düzeydeki" mesleklerin azaldığını gösteriyor. Ayrıca bkz. Acemoğlu ve Autor (2011). Katz ve Autor (1999), 1980'ler ve 1990'larda çoğu OECD ülkesinde genel ücret eşitsizliği ve beceri farklılıklarında artışlar olduğunu belgeliyor ancak bu artışlar ABD ve Birleşik Krallık'takinden daha küçüktü.

"*İşgücüne Talep Yok.*" Otomasyonun istihdam ve ücretler üzerindeki etkileri için bkz. Acemoğlu ve Autor (2011), Acemoğlu ve Restrepo (2018, 2019b) ile Autor, Levy ve Murnane (2003). Acemoğlu ve Restrepo (2019b, 2020c, 2022b) ile Autor ve Salomons (2018), otomasyonun, ortaya çıktığı sektörlerde işgücünün katma değerdeki payını azalttığını ampirik olarak belgeliyor. Genel beceriye dayalı teknolojik değişimler hakkında açıklama için bkz. Acemoğlu (2001). Tekstil sektöründeki makineleşme ve dokumacıların ücretlerindeki düşüşle ilgili bir inceleme için bkz. Acemoğlu ve Johnson (2024a).

Babbage'ın otomasyon araçlarına dair hayal gücü için bkz. Roncaglia (2017, 120). Carlsson (1984, 100-108), numerik kontrollü makinelerin tarihsel bir incelemesini sunuyor. Ofis işlerini otomatikleştiren yazılımların gelişimi Haigh (2006) tarafından anlatıldı. Gasparetto ve Scalera (2019), yirminci yüzyılda endüstriyel robotların gelişimini ele alıyor.

İşçilere oranla sanayi robotlarının yaygınlığı, tüm dünya için Acemoğlu ve Restrepo (2022a) çalışmasından, yalnızca Amerika Birleşik Devletleri için ise Acemoğlu, Koster ve Özgen (2023) çalışmasından alındı. 1981'de imalat sektöründeki işgücü payı, U.S. Bureau of Economic Analysis (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2025a) verilerine göre hesaplandı.

Acemoğlu ve Restrepo (2022b), otomasyonun mavi yakalıların istihdamı ve ücretleri üzerindeki etkisini belgeliyor ve otomasyonun ABD'deki ücret eşitsizliği üzerindeki genel etkilerini hesaplıyor, modelin özelliklerine bağlı olarak, 1980'den 2016'ya kadar gruplar arası ücret eşitsizliğindeki değişimlerin yüzde 50 ve 70'inin otomasyondan kaynaklandığını tahmin ediyorlar.

1960'larda üniversite diploması olmayan işçiler için otomobil imalatı işlerinin diğer sektörlere göre görece ücreti, ABD on yıllık nüfus sayımlarının yüzde 1'lik örneklemlerine göre hesaplandı. Otomotiv sektöründe çalışan işçi sayısı, lise veya daha düşük eğitim düzeyine sahip olup otomobil imalatında çalışanların payının sırasıyla 1960 ABD on yıllık nüfus sayımının yüzde 1'lik örnekleminden ve 2010 bir yıllık ACS verilerinden hesaplanması ve bu payın, U.S. Bureau of Economic Analysis'den (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2025b) elde edilen tam zamanlı ve yarı zamanlı toplam çalışan sayısına uygulanmasıyla elde edildi. Otomotiv şirketlerinde işbaşı eğitimin yaygınlığı, Durkin ve Clague (1953) ile Murnane ve Levy (1996) tarafından belgelendi. Hufford (2019), imalat sektöründe mavi yakalı işçilere olan talebin azaldığını açıklıyor.

Acemoğlu ve Autor (2011), fabrika ve idari işlerin otomasyonunu belgeliyor. Orta sınıf mesleklerle ilgili istatistikler, 1970 ve 1990 on yıllık nüfus sayımlarıyla 2017 ACS örneklemlerinden hesaplandı. Orta sınıf meslek grubu, 1989'daki ortalama ücret dağılımının istihdam ağırlıklı orta üçte birlik kısmını oluşturan meslekler olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bkz. Acemoğlu ve Johnson (2023). Goos ve arkadaşları (2014), bu bulgunun sanayileşmiş dünyadaki çeşitli ekonomilerde de geçerli olduğunu gösteriyor. Acemoğlu ve Restrepo (2022b), otomasyonun etkisiyle uzmanlaşmış becerilerin getirisinin arttığını ve üniversite mezunu olmayan işçilerin ücretlerinin düştüğünü belgeliyor.

İmalat sektöründe yıllık ortalama işgücü verimliliği artışı, 1980'den 2007'ye kadar yüzde 3,9, 1950'den 1980'e kadar yüzde 2,2 oldu. Bu rakam, "İmalat Çıpası" bölümünde açıklanan aynı yöntemle hesaplandı.

Maliyet Hastalığı ve El Emeği. Baumol'un maliyet hastalığı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Baumol ve Bowen (1965), Campbell (2024) ve Baumol (2012). Duernecker ve arkadaşları (2023), İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD'deki verimlilik düşüşünde Baumol'un maliyet hastalığının rolünü ortaya koyarken, Hubmer (2023) bunun eşitsizlik üzerindeki etkilerini ele alıyor. Baumol mekanizmasının eşitsizlikler üzerindeki etkilerini Acemoğlu ve Restrepo (2022b) da tahmin ediyor. Autor, Levy ve Murnane (2003), teknolojinin rutin olan ve olmayan görevler üzerindeki etkisini belgeliyor (ayrıca bkz. Acemoğlu ve Autor, 2011). 1980 ve 2023 yıllarında farklı sektörlerdeki istihdam verileri, U.S. Bureau of Economic Analysis'den (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2025b) alındı. Çeşitli sektörlerdeki üniversite mezunu işçilerin payı, 2023 yılı tek yıllık ACS'nin kamuya açık dosyasındaki 1980 nüfus sayımının yüzde 1'lik örneklemine göre hesaplandı. Henderson ve Safir (2018), 1888'den 1910'lara kadar ortalama bir ailenin toplam 527,94 dolarlık harcamasının 238,66 dolarını gıdaya ayırdığını, bunun da harcamaların yüzde 45'ini oluşturduğunu belirtiyor. 2024 yılına ait aynı veri için bkz. Zeballos

ve Sinclair (2025). 1960-1969 ve 2015-2019 yılları arasında çeşitli sektörlerden alınan mallara yapılan toplam tüketim harcamalarının oranı, U.S. Bureau of Economic Analysis'in (ABD Ekonomik Analiz Bürosu) (2024b) Ulusal Gelir ve Ürün Hesapları kullanılarak hesaplandı.

"Çin İthalatı ABD Sermayesine Darbe Vuruyor." Autor, Dorn ve Hanson (2016), Çin ticaret şokunun ABD imalat ve işgücü piyasaları üzerindeki etkisini belgeliyor. Çin şokuna olanak tanıyan politika değişikliklerini Lincicome ve Anand (2023) açıklıyor. Çin rekabetinden dolayı ABD'deki iş kayıplarıyla ilgili istatistikler Acemoğlu, Autor, Dorn, Hanson ve Price'tan (2016) edinildi. "...'nın yaşayabilmesini" ve "küresel pazarı istila ederek" ifadeleri, Yellen'in 2024'te düzenlediği bir basın toplantısında Lawder (2024) tarafından alıntılandı. Ebenstein ve arkadaşları (2017), üretimin düşük ücretli ülkelere taşınmasının ABD'li işçilerin ücretleri üzerindeki etkisini açıklıyor. Mogstad ve arkadaşları (2025, 15), İskandinav ülkelerinde ABD'ye kıyasla sendikalaşma oranlarının daha yüksek ve daha istikrarlı, eşitsizliğinse daha düşük olduğunu belgelerken Kaeser (2017) belirli Alman firmalarında işçilerin dijital üretim için yeniden eğitilmesine dikkat çekiyor. Handel (2012), OECD ülkelerinde mavi yakalı işlerin azalmasını belgeliyor.

İşlerin Yeni Coğrafyası. Ford ve General Motors'un Michigan'ın Detroit kentinde kurulmasıyla ilgili olarak bkz. Olalere (2024). Ledebur ve Taylor (2008), Ohio'nun Akron kenti hakkında arka plan bilgisi sunuyor. Ohio'nun Dayton kentindeki buji üretimi, daytonhistorybooks.com/spark.html adresinde anlatılıyor. Michigan'ın Flint kentindeki otomotiv sektörü istihdamı ve nüfus istatistikleri için bkz. Bourque (2009). Indiana'nın Muncie kentindeki üretim için bkz. Barkey (2002). Hossli (2007), Indiana'nın Anderson kentindeki otomobil üretimini anlatıyor. Wisconsin'in Kenosha kentindeki üretim için bkz. Reuters (2009) ve Wisconsin'in Janesville kentindeki üretim için bkz. Goldstein (2018). Berube ve Murray (2018), daha küçük şehir ve kasabalardaki fabrikaların büyümesini belgeliyor. Ohio'nun Defiance kentinde otomasyona maruz kalma durumu için bkz. Acemoğlu ve Restrepo (2020a), Teksas'ın Beaumont kenti içinse Isaac (2023). Autor ve Hanson (2025), Virginia'nın Martinsville kenti ile Kuzey Carolina'nın High Point kentinde imalat sanayisinin gerilemesini ele alırken, Mullin (2020) ve Goodman (2024) Çin'den gelen ithalat rekabetinin Kuzey Carolina'daki imalat sanayisi üzerindeki etkisini daha geniş bir kapsamda inceliyor. İşlerin değişen coğrafyası hakkında daha fazla bilgi için bkz. Moretti (2012).

Charles ve arkadaşları (2019), 2000'li yıllarda yerel bölgelerdeki imalat sanayi gerilemesinin, yerel işgücü piyasası sonuçları üzerinde büyük ve kalıcı olumsuz etkilere yol açtığını ortaya koyuyor.

ABD'deki küçük kasabaların kişisel gelir payı, 1969 yılı için Pate ve Failor'dan (1975, 33), 2023 yılı içinse U.S. Bureau of Economic Analysis (ABD

Ekonomik Analiz Bürosu) (2024b) verilerine göre hesaplandı. Aynı kaynaklara göre, en büyük metropollerde (New York/New Jersey, Chicago, Boston, Los Angeles, San Francisco, Miami, Atlanta, Washington, DC, Riverside, Dallas-Fort Worth ve Philadelphia) ABD kişisel gelirindeki pay 1969'da yüzde 27, 2023'te ise yüzde 32'dir. Millsap (2018), Ohio'nun Dayton kentinde nüfusun 1960'larda yaklaşık 270.000'den 2010'larda 140.000'e düştüğünü belirtiyor. Bourque (2009), Michigan'ın Flint kentinde nüfusun 1970'lerde 190.000'den 2000'lerde yaklaşık 110.000'e gerilediğini vurguluyor. Glaeser ve Gyourko (2025) ise ABD'deki metropollerde fiyat artışlarını belgeliyor.

En büyük on altı metropoldeki üniversite mezunu olmayan işçilerle üniversite mezunu olanlarının ücretleri, CPS'nin Mart ekine göre hesaplandı (Flood ve arkadaşları, 2025). Bu rakamlar, FRED'den (2025d) alınan PCEPI (Kişisel Tüketim Harcamaları Fiyat Endeksi) kullanılarak enflasyondan arındırıldı. Bu on altı büyük metropol New York, Chicago, Boston, Los Angeles, San Francisco, Miami, Atlanta, Washington, DC, Riverside, Dallas-Fort Worth, Philadelphia, San Jose, Houston, Seattle, Phoenix ve Minneapolis'tir.

Autor, Dorn ve Hanson (2019), yok olan imalat sanayisi işlerinin erkeklerin evlilik oranları, erken ölüm oranları ve bekar annelerin oranı üzerindeki etkisini ortaya koyuyor. Elser ve arkadaşları (2019), alüminyum sanayisindeki işten çıkarmaların ruh sağlığı üzerindeki etkisine dikkat çekiyor. "Umutsuzluk ölümleri" için bkz. Case ve Deaton (2020). O'Brien, Bair ve Venkataramani (2022), otomasyonun "umutsuzluk ölümleri" nedeniyle artan ölüm oranları üzerindeki etkisini belgeliyor. J. Nye (2025), Amerikalı yetişkinler arasındaki ölüm oranının 2023'te, 2000'lerin başlarına kıyasla yüzde 70 daha yüksek olduğunu bildiriyor. Dehry ve Krueger (2023), yüksek gelirli ülkeler arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin yaşam beklentisinin istisnai derecede kötü olduğunu bildiriyor.

Minnesota'nın Austin kentindeki Hormel'in geçmişi için bkz. Aronczyk ve Longoria (2022) ile Hage ve Klauda (1989). Couture ve Handbury (2023), ABD şehirlerinde eğitime göre ayrışmanın artışını vurguluyor.

Papoutsaki ve arkadaşları (2020), Birleşik Krallık'ta artan iç göçün toplumsal hareketlilik üzerindeki etkilerini araştırırken, Bekhtiar (2024) sanayi robotlarının Avusturya'da iç göç ve kırsal gerileme üzerindeki etkisini belgeleyerek bu eğilimi Avrupa genelinde bağlamına oturtuyor.

Tekelleşme. Tekelleşmelerin ABD ekonomisinde giderek artan rolü için bkz. Eeckhout (2022) ve Philippon (2019). Scott ve Spadavecchia (2023), Ford, General Motors, General Electric ve Standard Oil'in tekelci ve oligopolistik uygulamalarını açıklarken Kobrick (tarih yok) AT&T'yi, Reback (2007) ise U.S. Steel ve Carnegie Steel'i ele alıyor. "[Tekelleşme] grev korkusu olmadan..." ifadesi, Sherman'ın 21 Mart 1890 tarihinde Senato'daki konuşmasından alındı.

Standard Oil'in 1912'deki piyasa değeri Taylor'dan (2017) alındı ve In 2013 Dolars'ın Tüketici Fiyat Endeksi (CPI) Enflasyon Hesaplayıcısı kullanılarak 2025 dolarına göre fiyat düzenlemesi yapıldı. Alphabet, Amazon, Microsoft, NVIDIA ve Apple'ın 17 Ocak 2025'teki piyasa değerleri Companies Market Cap (2025a, 2025b, 2025e, 2025f, 2025c) kaynaklarından alındı. Aynı tarihte ve aynı kaynaktan (2025d, 2025g) alınan verilere göre Meta ve Tesla'nın piyasa değerleri sırasıyla 1,55 trilyon dolar ve 1,37 trilyon dolardı. UnitedHealth'in 2023'teki pazar payı E. Walker'dan (2025) alındı. En büyük dört havayolu şirketinin Nisan 2025'ten itibaren pazar payı U.S. Bureau of Transportation Statistics'ten (ABD Ulaştırma İstatistikleri Bürosu) (2025) alındı. En büyük dört bankacılık grubunun 2025'teki toplam pazar payı, Federal Financial Institutions Examinations Council National Information Center'dan (Federal Finansal Kurumlar Denetim Konseyi Ulusal Bilgi Merkezi) (2025) alınan raporlanmış varlıklarının toplamının, Federal Deposit Insurance Corporation'dan (Federal Mevduat Sigorta Kurumu) (2025) alınan FDIC tarafından sigortalanan varlıkların toplam değerine bölünmesiyle hesaplandı. Paradis ve arkadaşları (2025), McKinsey, Boston Consulting Group ve Bain'i en büyük ve en baskın yönetim danışmanlığı firmaları olarak tanımlıyor. Comcast'in pazar payı, Comcast Corporation'dan (2024) elde edilen 2025'teki Comcast yerel video müşteri sayısının, IBISWorld Inc.'den (2025) elde edilen 2025'teki toplam kablolu TV abonelik sayısına bölünmesiyle hesaplandı. P. Bell'den (2025) alınan verilere göre AT&T, T-Mobile ve Verizon'un 31 Aralık 2024 itibarıyla pazar payları sırasıyla yüzde 27, yüzde 34 ve yüzde 35'tir. Feldman ve arkadaşları (2021), tekellerin genel merkezlerinin ve yüksek ücretli işlerin büyük şehirlerde yoğunlaşmasının diğer yerleri geride bırakarak mekânsal kutuplaşmaya nasıl yol açtığını açıklıyor. Murambinda (2024), Google'daki avantajları açıklarken Sainato (2023) da Amazon'daki zorlu çalışma koşullarına dikkat çekiyor.

Eşitsizliğin Politik İktisadı. Thatcher-Reagan devrimi sırasındaki deregülasyon için bkz. Cooper (2012, 136-79). Yeni Düzen'e yönelik muhafazakâr tepkilerle ilgili tartışmalar için bkz. Phillips-Fein (2009), Gerstle (2018, 248-49) ve Acemoğlu ve Johnson (2023).

Reagan başkan olarak muhafazakâr aktivistlere ilk konuşmasını 20 Mart 1981'de Muhafazakar Siyasi Eylem Konferansı Yemeği'nde yaptı. "...devasa ve benzeri görülmemiş" ifadesi Simon'dan (1978, 229) alıntıdır. Dunleavy ve O'Leary (1987, 92-93), Reagan ve Thatcher tarafından somutlaştırılan Yeni Sağ'ın siyasetinde liberal değerlerin önemini vurguluyor. Beckerman (2023) ve Robinson (1986), refah devletinin Reagan ya da Thatcher tarafından tamamen ortadan kaldırılmadığını belgeliyor.

Gerstle (2018, 257), Bill Clinton'ın başkanlığı döneminde merkez solun neoliberal düzeni devam ettirdiğini açıklıyor. Lynn (2017) ise Robert Bork

ve diğer muhafazakâr yargıçların öncülük ettiği ve daha büyük kurumsal yoğunlaşmaya yol açan antitröst yaklaşımındaki değişimi inceliyor. Ash ve arkadaşları (2022), bu ve diğer muhafazakâr fikirlerin çeşitli konularda federal yargıçların kararları üzerindeki etkilerini değerlendiriyor.

Feiner ve Heath (2025), Meta'nın Instagram ve WhatsApp'i satın alarak sosyal ağ pazarını yasadışı bir şekilde tekelleştirmekle suçlandığı, Meta ile Federal Ticaret Komisyonu arasındaki antitröst davasını açıklıyor. Dava düşmüş olsa da Gennaro (2024) Alphabet'e, Waze'i satın alarak GPS navigasyon pazarını ele geçirmek için tekel gücünü kullandığı gerekçesiyle dava açıldığını belgelerken C. Collins (2024) Google'ın YouTube'u satın almaması durumunda çevrimiçi video pazarının çok daha canlı olacağını savunuyor. Bank of America, JPMorganChase, Citibank ve Wells Fargo'nun 2000'deki toplam pazar payı, SEC veya yıllık raporlarından elde edilen varlıklarının toplamının, Tanoue'dan (2000) alınan ve o yıl FDIC tarafından sigortalanan varlıkların toplam değerine bölünmesiyle hesaplandı. 2025 yılına ait bu hesaplama daha önce "Tekel" bölümünde açıklandı.

PATCO grevi ve özel sektör şirketlerinin tepkileri de dahil olmak üzere, Reagan ve Thatcher'ın sendikalara yönelik yaklaşımlarının kapsamlı bir analizi için bkz. Cooper (2012, 117-35).

ABD'nin 1946 ve 1980 yıllarındaki sendikalaşma oranı Mishel ve Schieder (2016) ile Adams'tan (1985, 26) alındı ve R. Freeman (1998, 292-93) tarafından aktarılan rakamlarla uyumludur. "Ulusal güvenlik için tehdit" ifadesi Reagan'ın, Romero (2011) tarafından alıntılanan PATCO grevi hakkındaki açıklamalarından alıntıdır. 1970'ler, 1980'ler ve 2010'lardaki iş bırakma eylemlerinin oranı U.S. Bureau of Labor Statistics'ten (ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu) (2025b) alındı. ABD'nin 2024'teki sendika üyeliği oranı da U.S. Bureau of Labor Statistics'ten (ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu) (2025c) alındı. C. Gordon (2012), sendikaların gerilemesiyle artan eşitsizlik arasındaki bağlantıya dikkat çekiyor.

Teknolojide Tercih ve Gereklilik. Bu bölümün genel kavramsal yapısı Acemoğlu ve Restrepo (2018) ve Acemoğlu ve Johnson'dan (2023) alındı. Turner (2006, 103), 1960'lar ve 1970'lerde Körfez Bölgesi bilgisayar programcıları tarafından savunulan merkeziyetsizleştirmenin karşı kültürel değerlerini açıklıyor. Blanchet ve arkadaşları (2022), 1980 ile 2017 yılları arasında Avrupa'da en yüksek yüzde 1'lik kesimin vergi öncesi gelir payının yüzde 8'den yüzde 11'e yükseldiğini, ABD'de ise bu payın yüzde 11'den yüzde 21'e yükseldiğini ortaya koyuyor. Krueger ve arkadaşları (2010), 1980'lerden itibaren ABD, Birleşik Krallık, Kanada ve Meksika'da nitelikli işgücünün primindeki önemli artışla nitelikli priminin büyük ölçüde düştüğü veya aynı kaldığı kıta Avrupası ülkeleri arasında keskin bir tezat olduğunu belirtmiştir. Friedrich ve arkadaşları (2021), İsveç'te 1985 ile 2015 yılları arasında yüksek

eğitimli ve düşük eğitimli işçilerin reel kazanç artışlarının benzer olduğunu belirtiyor. Katz ve Autor (1999), Fransa'da eğitim ve mesleki beceri farklılıklarının 1970'lerde azaldığını, 1980'lerde ise sabit kaldığını belirtiyor. Bennett ve Salvanes (2023), ücretlerin tüm gruplarda artmasına rağmen, bu artışın eğitim düzeyi daha yüksek olan bireyler arasında biraz daha belirgin olduğunu ortaya koydu.

Acemoğlu ve Restrepo (2022a), 2014'te ABD'de her bin sanayi işçisine düşen sanayi robot sayısının 8,4 olduğunu, Almanya'da ise bu sayının 17,1 olduğunu belirtiyor. Woessner ve arkadaşları (2017), Almanya'daki iş konseyleri ve sendikaların önemini açıklıyor ve sanayi robotlarının Alman istihdamı üzerindeki sınırlı etkisini buna bağlıyor.

Acemoğlu ve Pischke (1998) ve Eddy (2024), Alman çıraklık programını ve yeniden eğitim çabalarını ele alıyor. The European Monitor of Industrial Ecosystems (Avrupa Sanayi Ekosistemler İzleme Raporu) (2017), Almanya'nın Sanayi 4.0 programına genel bir bakış sunuyor; CEDEFOP (2019) ve Krzywdzinski (2021), işçileri devam eden dijitalleşmeye hazırlamak için Almanya'nın ülke çapındaki "Sanayi 4.0 için Çırak" eğitim programını açıklıyor. Sendikalı firmaların mavi yakalı işçileri teknik işler için daha fazla eğitme olasılığının daha yüksek olduğuna dair kanıtlar Dauth ve arkadaşları (2021) tarafından sunuldu.

Hall (2025a), Douglas Engelbart'ın icatlarını anlatıyor. Foresight Institute (2013), "insanlığın karmaşık ve..." ifadesini Engelbart'ın uzun vadeli hedefi olduğunu belirtiyor. Iwatsuki (2025), yeni teknolojilerin Japonya'daki eşitlik üzerindeki daha ılımlı etkilerinin nedenini açıklamak için buradaki kurumsal organizasyonların yeni teknolojilere verdiği tepkilerin önemini vurguluyor. Bender (2024), sanayi ilişkilerinin süreci etkilemesine izin verdiği durumlarda, İsveç sanayilerinin işçilerin otomasyon ve yapay zekâdan fayda sağladığına örnek teşkil ettiğini savunuyor. Nosratabadi ve arkadaşları (2023), Finlandiya ve Hollanda'nın dijital dönüşüm süreçlerinin tüm AB ülkeleri arasında toplumsal açıdan en sürdürülebilir süreçler olduğunu bildiriyor. Ayrıca bkz. Acemoğlu ve Johnson'daki (2023) tartışma.

7. Bölüm: Sanayi Sonrası Siyasete Doğru

Alıntılar. Trilling (1976, ix); Sandel (2020, 227).

Yeni Bir Seçkin Türünün Yükselişi. Domhoff (2020) yirminci yüzyıldaki güç dengesini, özellikle şirketlerin ve örgütlü meslek kuruluşlarının rolüne odaklanarak inceliyor. Yeni Düzen politikalarının örgütlü işçi sendikaları, Dixiecratlar ve sol eğilimli uzmanların koalisyonuna dayandığı yorumu Katznelson'a (2013) dayanıyor. Bryan (2010), Oliver Wendell Holmes'un kısa bir biyografisini ve Boston tıp camiasında nasıl algılandığını anlatıyor.

MacLaury (1988) *History of the Department of Labor, 1913-1988* [Çalışma Bakanlığı Tarihi, 1013-1988] adlı resmi eserde, uzmanların Roosevelt döneminde politikalar önermek ve bu politikalar üzerinde etki yaratmak amacıyla işçi liderleriyle nasıl koalisyonlar kurduğunu anlatıyor. "... mevkileri işgal edenler" ifadesi Mills'ten (1956 [1959], 3) alıntıdır.

"*Kamu Sorumluluğu Kapsamında Değişim.*" Acemoğlu ve Robinson (2000, 2006), demokrasiye geçişleri tetiklemede devrim tehdidinin rolünü ele alıyor. Meskill (2018, 20, 22), *Optimizing the German Workforce: Labor Administration from Bismarck to the Economic Miracle* [Alman İşgücünü Optimize Etmek: Bismarck'tan Ekonomik Mucizeye İşgücü Yönetimi] kitabının birinci bölümünde, İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Alman işgücü piyasasının tarihini aktarıyor. "İşçinin asıl sıkıntısı..." ifadesi Bismarck'tan (1884) alıntıdır. J. Smith (2009), Building New Deal Liberalism [Yeni Düzen Liberalizmini İnşa Etmek] kitabında, bu bölümde ele alınan Yeni Düzen'in gelişimini ve temel mevzuatı inceliyor. "Yeni Düzen..." ifadesi Humphrey'den (1970) alıntıdır. Brands (2008), ABD demokrasisine yönelik tehlikelerin ve Büyük Buhran'ın derinliğinin, seçkin bir ailede yetişmiş olmasına rağmen Roosevelt'i daha destekleyici devlet kurumlarının oluşturulmasını onaylamaya ittiğini savunuyor. H. M. (1960), 1960'larda Johnson yönetiminin politika önceliklerinin büyük ölçüde uzmanların görüşlerine dayandığını aktarıyor. Wagner (2006), Eisenhower'ın Yeni Düzen'in regüle edici yaklaşımını kendi yönetimine nasıl dahil ettiğini açıklıyor. Rung (1999), Nixon yönetiminin idari devletin işleyişinin bazı yönlerini güçlendirdiğini belgeliyor.

Siyaset Şekil Değiştiriyor. 1950'de, Ulusal Eğitim İstatistikleri Merkezi (NCES) (2025), yirmi beş yaş ve üzeri 88,3 milyon Amerikalının (ABD Nüfus Sayım Merkezi, 1955) yüzde 6,2'sinin lisans veya daha yüksek bir dereceye sahip olduğunu, bunun da toplamda 5,4 milyon Amerikalı olduğunu bildirmiştir. 2023'te, Ulusal Eğitim İstatistikleri Merkezi (2025), 2023 ACS verilerine göre 242 milyon 25 yaş ve üzeri Amerikalının yüzde 38,3'ünün, yani 92,6 milyon Amerikalının lisans veya daha yüksek bir dereceye sahip olduğunu bildiriyor.

Üniversite mezunlarının lise mezunlarına kıyasla ücret primleri, 1940 ve 1980 ABD nüfus sayımlarının yüzde 1'lik örneklemi kullanılarak hesaplandı; her yıl için dört yıllık üniversite eğitimi almış işçilerin ortalama ücreti, lise mezunu işçilerin ortalama ücretine bölündü. Fiziksel güç gerektiren işlerde çalışanlarla profesyonel mesleklerde çalışanlar arasındaki kazanç farkı, aynı 1940 ve 1980 nüfus sayımlarının %1'lik örneklemleri ve 2023 ACS verileri kullanılarak hesaplandı. Medyan ücretler kullanılarak elde edilen sonuçlar da benzerdir. Fiziksel güç gerektiren işlerde çalışanlar arasında büro çalışanları, zanaatkârlar, operatörler, inşaat işçileri, üretim/onarım meslekleri ve belirli ulaştırma meslekleri yer alıyor. Profesyonel çalışanlarsa beyaz

yakalı çalışanlar, teknik personel (eğlence alanındaki profesyonellerle din görevlileri hariç), yöneticiler, mühendisler, bilim insanları, sağlık çalışanları ve teknisyenler yer alıyor.

Üniversite mezunu olmayan çalışanların ağırlıkta olduğu çeşitli meslek gruplarının prestiji düştü. 1947'de yapılan bir NORC anketinde (Hodge ve arkadaşları, 1964), katılımcıların genel görüşüne göre tezgâhtarlık, taksi şoförlüğü ve aşçılık ortalama prestije sahip mesleklerdi. 2010'lu yıllardaysa, Hughes ve arkadaşları (2024), bu mesleklerin artık ortalamanın altında bir prestije sahip olduğunu belirtmiştir. 1972 GSS verileri, üniversite mezunu olmayan işçilerin ortalama mesleki prestij puanı 40 olan işlerde çalıştığını gösterirken (0-100 arası bir ölçekte) üniversite mezunu işçiler için bu puanın 43 olduğunu gösteriyor. 2018'e gelindiğinde, bu puan üniversite mezunu olmayan çalışanlar için 38'ken, üniversite mezunları için 48'e yükselmiştir. Benzer eğilimler Birleşik Krallık'ta da görülüyor. Burada tezgahtârlık veya büro görevlisi gibi meslekler eskiden ortalama mesleki prestije sahipken (A. Davies, 1952), günümüzde ortalamanın altında kalıyorlar (Newlands ve Lutz, 2024).

Katz ve Autor (1999), Acemoğlu (2002a) ve Acemoğlu ve Autor (2011), yirminci yüzyılda beceriye dayalı teknolojik değişimin yükselişini ve bunun sonucunda üniversite mezunu işçilere olan talebin artışını belgeliyor. Duernecker ve arkadaşları (2023) ise, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD'deki verimliliğin azalmasında Baumol'un maliyet hastalığının rolünü ortaya koyuyor.

1950'lerden bu yana, üniversite mezunu olan ve olmayan grupların dünya görüşleri önemli ölçüde farklılaştı. 1984'te Gallup Organizasyonu ve *Newsweek* dergisinin yaptığı ankette, üniversite mezunu olan ve olmayan bireylerin yaklaşık yüzde 70'i, dünyanın en az bir bölgesinden çok fazla göçmen geldiği konusunda hemfikirdi. 2006 GSS verilerine göre bu oran üniversite mezunu olmayanlar için yüzde 64'le neredeyse aynı kalırken, üniversite mezunu olanlar daha hoşgörülü hale geldi ve göçmen sayısının çok fazla olduğuna inananların sayısı yüzde 45'e geriledi. Beyazlar arasında dini ibadete katılmama oranı eğitim düzeyine göre farklılık gösteriyor. GSS verilerine göre, 1963'te yapılan Gallup Organizasyonu anketine kıyasla, 2024'te dini ibadete hiç katılmayanların oranı, üniversite mezunu katılımcılar arasında yüzde 23'ten yüzde 28'e, üniversite mezunu olmayan katılımcılar arasında ise yüzde 19'dan yüzde 36'ya yükselmiştir. Lise mezunu kadınlar arasında boşanma oranları 1970'lerden 1990'lara kadar yüzde 35'ten yüzde 38'e yükselirken, lise mezunu olmayanlar arasında bu oran yüzde 38'den yüzde 46'ya çıktı (Martin, 2006). Öte yandan üniversite mezunu kadınlarda bu oran yüzde 29'dan yüzde 17'ye dikkat çekici bir düşüş gösterdi. Ayrıca, son kırk yılda sağlık sonuçları da eğitim düzeyine göre önemli ölçüde farklılaştı.

Üstelik üniversite mezunu olmayanlarda ölüm oranları düşerken bu eğilim gelişmiş ülkeler arasında yalnızca Amerika Birleşik Devletleri için geçerli görünüyor. 1992'ye kıyasla, 2019'da üniversite mezunu olmayan yetişkinler arasında üniversite mezunu olanlara kıyasla yaşa göre ayarlanmış ölüm sayısı her 100 bin kişide 234 daha fazlaydı (Case ve Deaton, 2023). Gençler arasında "umutsuzluk ölümleri" önemli bir rol oynuyor. 1972 GSS verilerine göre, üniversite mezunu olanların yüzde 87'si halinden oldukça memnun veya çok memnun olduğunu belirtirken, üniversite mezunu olmayanlarda bu oran yüzde 83'tü. 2024'te bu rakamlar sırasıyla yüzde 85 ve yüzde 76'ydı. Parker, Menasce Horowitz ve Brown (2022), üniversite mezunu Amerikalıların, bir kişiden bahsederken onun yeni ismini veya zamirlerini kullanmanın "son derece" veya "çok" önemli olduğunu belirtme olasılığının, daha az eğitimli kişilere kıyasla daha yüksek olduğunu aktarırken, üniversite mezunu olmayan Amerikalılarınsa toplumun trans bireyleri kabul etme konusunda çok ileri gittiğini söylemeye en yatkın grup olduğunu ifade ediyor.

Terk Edilen İşçi Sınıfı. Bound ve Turner (2002), "1920 ve 1926'nın ortaları arasında doğan ve 1938 ve 1944 yılları arasında 18 yaşına girmiş olan beyaz erkeklerde, doğum yılının her çeyreğinde askere gitme oranı yaklaşık yüzde 75 seviyesinde neredeyse sabit kalmış, 1921'in dördüncü çeyreğinde bu oranı yüzde 81'le en yüksek düzeye ulaşmıştır" şeklinde bir tahminde bulunuyor. Collins ve Zimran (2025), İkinci Dünya Savaşı'nda görev yapmış genç eski askerlerin okula devam etme oranının, askere gitmeyenlere kıyasla neredeyse 10 puan daha yüksek olduğunu ve bunun da askerlik hizmetine olumlu bir eğitimsel seçilim etkisine işaret ettiğini vurguluyor.

Wehrle (2005, 109-26), sendika liderliğinin, özellikle de AFL-CIO başkanı George Meany'nin, Lyndon Johnson'ın işçi hareketine verdiği destek karşılığında Vietnam Savaşı'na göz yumduğunu ve tabanın muhalefetini bastırdığını belgeliyor. Chapel Hill'deki Kuzey Carolina Üniversitesi (Dijital Okuryazarlık ve İletişim Laboratuvarı, Kuzey Carolina Üniversitesi, 225. Yıl Dönümü Zaman Çizelgesi, tarih yok) ve Vassar College (Vassar Encyclopedia, tarih yok) da dahil, çok sayıda üniversite tarihi, savaş birliklerinin konuşlandırılmasının ardından küçük öğrenci ve entelektüel gruplarının ABD'nin Vietnam'daki varlığına karşı protestolara 1962 gibi erken bir tarihte başladığını belgeliyor. Card ve Lemieux (2002), üniversite okuyan ve okumayan erkekler arasında askerlik hizmeti yapma olasılığını tahmin etmek için 1973 tarihli Kuşaklararası Mesleki Değişim Araştırması verilerini kullanıyor. Serratore (2020), Kent State katliamından birkaç gün sonra inşaat işçilerinin savaş karşıtı protestoculara fiziksel saldırıda bulunmasıyla gerilimin tırmandığını anlatıyor. Ulusal Çalışma İlişkileri Kurulu (tarih yok), 1950'ler ve 1960'larda ABD'de sendika gücünün ve federal iş hukukunun gelişimini belgeliyor.

1970 ile 1978 yılları arasındaki ABD Temsilciler Meclisi seçimlerinde, Amerikan Ulusal Seçim Çalışmaları (2021) verilerine göre, üniversite mezunu olmayan Amerikalı seçmenlerin ortalama yüzde 60'ı Demokratlara oy verirken, üniversite mezunu olan seçmenlerin yüzde 44'ü Demokratlara oy verdi. Günümüzde ise durum tam tersine döndü: Üniversite mezunu olmayan Amerikalı seçmenlerin yüzde 48'i Demokratlara oy verirken, üniversite mezunu olanların yüzde 60'ı Demokratlara oy verdi. Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya'daki seçim oy oranları, Dünya Siyasi Bölünmeler ve Eşitsizlik Veritabanı'ndan (tarih yok) alındı. Kuziemko ve arkadaşları (2023), 1970'lerle 1980'lerden bu yana daha düşük eğitimli seçmenlerle Demokrat Parti arasındaki siyasi tercihlerdeki eğitim farkını belgelemek için American National Election Study, General Social Survey, Cooperative Congressional Election Study, Gallup ve diğer kaynaklardan elde edilen anket verilerini kullanıyor. Şekil 5'te yazarlar, her iki partinin de tarihsel olarak orantısız bir şekilde Ivy League mezunlarından destek aldığını, ancak Cumhuriyetçilerin bir zamanlar kongre temsilcileri arasında daha büyük bir paya (yaklaşık üçte bire kadar) sahip olduğunu, bu eğiliminse 1970'lerin sonlarında tersine döndüğünü gösteriyor. Şekil 4'te yazarlar, Demokratların Cumhuriyetçilere kıyasla çok daha fazla eğitimli ve genellikle seçim bölgesi dışındaki seçmenlerden gelen ön seçim kampanya bağışlarına güvendiğini belirtiyorlar. "Watergate bebeleri" hakkında daha fazla bilgi için bkz. Stoller (2020), 14. bölüm. "Sözün özü..." ifadesi, Al From'un (2013, 120) Demokratik Liderlik Komitesi'nin yükselişiyle ilgili anlatımından alındı. Bernie Sanders'ın 6 Kasım 2024 tarihli seçim sonrası tweet'inin tam metni şöyledir: "İşçi sınıfını terk eden bir Demokrat Parti'nin, işçi sınıfının da onları terk ettiğini fark etmesi pek de şaşırtıcı olmamalı. Demokrat liderlik statükoyu savunurken Amerika halkı öfkeli ve değişim istiyor. Ve haklılar."

Galston ve Karmarck (2025) trans hakları, cinsiyet ayrımcılığı ve ırk gibi kutuplaştırıcı kültürel meselelerin seçmenleri Demokrat Parti'den giderek uzaklaştırdığını savunuyor. Longuet-Marx (2025), kültürel konularda merkeze doğru hareket etmenin Demokratlar için üniversite eğitimi almamış seçmenlerin oylarında önemli bir artışa yol açacağını tahmin ediyor. "...işçi sınıfının partisi" ifadesi, Phillips-Fein (2009, 216) içinde geçen, Pat Buchanan'ın 1976 tarihli bir makalesinden alıntıdır.

Günümüzde daha etkili hale gelen Samuel Francis ve diğer sağcı düşünürler için bkz. Rose (2021, 112-14). Samuel Francis (1997) liberal düzen tarafından ihanete uğradıklarını iddia ettiği seçkin olmayan Amerikalıların siyasi etkisini harekete geçirmek için Cumhuriyetçilerin bir kültür savaşını, yani kendisinin "Orta Amerika Devrimi" dediği hareketi benimsemesi gerektiğini savunuyor. Haziran 1984'te yapılan bir ankete katılan beyazların, o dönemde ABD'ye şu bölgelerin her birinden (Avrupa ülkeleri, Afrika ülkeleri,

Latin Amerika ülkeleri, Asya ülkeleri) çok fazla göçmen girdiğini düşünenlerin oranı, üniversite mezunu olmayanlarda yüzde 69, üniversite mezunu olanlarda ise yüzde 70'ti (Gallup Organizasyonu, 1984). 2008'de, GSS'ye katılanlardan üniversite mezunu olmayanların yüzde 63'ü, üniversite mezunu olanlarınsa yüzde 42'si göçün "biraz azaltılması" veya "çok azaltılması" gerektiğini düşünüyordu. Black (1978) ve Kuziemko ve Washington (2018), 1960'lar ve 1970'lerde Güney'de Demokrat Parti'ye verilen desteğin azaldığını belgelerken bunu Cumhuriyetçilerin Güney stratejisine ve Demokratların ırk konusundaki söylemlerine bağlıyor. Gingrich'in meclis başkanlığı dönemindeki kutuplaşma için bkz. Theriault (2013) ve Zelizer (2020).

"*Anketler Nasıl Başa Baş Gidebilir ki?*" Ortalama bir üniversite mezununun yaşadığı nüfus sayım bölgesindeki üniversite mezunlarının oranı, NHGIS Tarihsel Tabloları (Schroeder ve arkadaşları, 2025) verilerine göre hesaplandı. 1970'te bu oran yüzde 22'ydi. 2021 yılına gelindiğinde bu oran yüzde 46'ya yükselerek 24 puanlık bir artış gösterdi. Üniversite mezunu olmayan ortalama birinin yaşadığı mahalledeki üniversite mezunlarının oranı ise daha az bir artış göstererek, yaklaşık 18 puanlık bir artışla yüzde 11'den yüzde 29'a yükseldi.

Aynı eğitim düzeyindeki kişiler arasında evlilik olasılığı, 1970'teki yüzde 1'lik on yıllık metro1 ve metro2 nüfus sayımı örneklemleriyle 2023 beş yıllık ACS örneklemi kullanılarak hesaplandı. Evli bireyler arasında, dört yıllık üniversite eğitimi almış birinin, yine dört yıllık üniversite eğitimi almış biriyle evli olma olasılığı 1970'te yüzde 27, 2023'teyse yüzde 42'ydi. En fazla lise diploması olanların dört yıllık üniversite eğitimi almış biriyle evli olma oranı, 1970'te yüzde 5'ten 2021'de yüzde 12,5'e yükseldi (üniversite mezunları arasındaki evliliklerde görülen yüzde 15'lik artışa kıyasla yüzde 7,5'lik bir artış). Lisansüstü eğitim almış (yani dört yıldan fazla üniversite eğitimi almış) birinin, yine lisansüstü eğitim almış biriyle evli olma olasılığı, evli olanlar arasında 1970'te yüzde 26, 2023'te ise yüzde 44'tü. Buna karşılık, üniversite mezunu olmayan Amerikalıların, lisansüstü eğitim almış (yukarıda tanımlandığı gibi) biriyle evli olma oranı, 1970'te yüzde 2'den 2021'de yüzde 6'ya yükseldi (lisansüstü eğitim almış kişiler arasındaki evliliklerde görülen 18 puanlık artışa kıyasla 4 puanlık bir artış). Birleşik Krallık, ABD, Belçika ve Hollanda'da yüksek eğitimlilerin düşük eğitimlilere karşı olumsuz tutumlarını belgeleyen çalışmalar Kuppens ve arkadaşları (2018) tarafından belgelendi.

"Anketler nasıl..." ifadesi, Solomon'un Eylül 2004'te Arthur Miller'la yaptığı röportajdan alıntıdır. 1973 ve 2018 yılları arasında, GSS katılımcılarının basına duyduğu güven oranı yaklaşık yüzde 25'ten yaklaşık yüzde 10'a düştü. 1973'ten 2024'e kadar, ABD Yüksek Mahkemesine "büyük ölçüde güvenen" katılımcıların oranı yüzde 31'den yüzde 18'e düştü. 2012 GSS'sinde, beyaz katılımcıların büyük kısmı "Sıradan vatandaşın siyaset üzerinde

önemli bir etkisi vardır" ifadesine katılmadıklarını veya kesinlikle katılmadıklarını bildirdi. Tüm GSS oranları örneklem ağırlıklarına göre hesaplandı. Dunn (2020), 2020 yazında Trump destekçilerinin yüzde 38'inin ve Biden destekçilerinin yüzde 35'inin, rakip başkan adayını destekleyen hiçbir arkadaşı olmadığını gösteriyor. Fox News'ün yanlış bilgilendirmesi konusunda bkz. DellaVigna ve Kaplan (2007), Martin ve Yörükoğlu (2017).

Dayanışmanın Azalması. Cox (2021), insanların bildirdiği arkadaş sayısında önemli ölçüde düşüş yaşandığını kaydediyor. Leveton ve arkadaşları (1995), 1990'larda kan bağışı için uygun kriterlerdeki Amerikan nüfusunun yaklaşık yüzde 5'inin kan verdiğini tahmin ederken Kracalik ve arkadaşları (2023), 2021'de bu oranın yaklaşık yüzde 3 olduğunu tahmin ediyor. Putnam ve Garrett (2020, 193, 98), *The Upswing: How America Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again* isimli kitaplarında "topluluk", "anlaşma" ve "birlik" gibi toplumsal söylemlerin ve kolektif "biz" kavramının gerilemesini inceliyor.

Üniversite eğitim oranı düşük mahalleler, üniversite mezunu olma oranına göre ABD genelindeki ilçelerin en alt çeyreği olarak tanımlanıyor; bu ilçelerde sakinlerin yaklaşık yüzde 17'si veya daha azı üniversite mezunudur. Ergenlik dönemi gebelik oranları, on beş ila on dokuz yaş grubundaki kadınların nüfus içindeki payına göre ağırlıklandırılarak bu yaş grubundaki annelerin her bin kadına düşen doğum sayısı olarak hesaplanmaktadır. ABD Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri (CDC) Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi'nin (2025c) Ulusal Hayati İstatistik Sistemi verilerine göre 1972'de, daha önce tanımlandığı şekliyle düşük eğitimli ilçelerdeki ergen gebelik oranları, diğer tüm ilçelere kıyasla yüzde 45 daha yüksekti. Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi'nden Khan ve arkadaşlarının (2025) sunduğu verilerle yapılan hesaplamalara göre 2020'de, bu ilçelerdeki genç yaşta gebelik oranları diğer tüm ilçelere kıyasla yüzde 93 daha yüksekti. Evlilik dışı doğum oranları, ABD CDC Ulusal Hayati İstatistik Sisteminin 1978 ve 2023 Kamu Kullanımına Açık Doğum Veri Dosyalarına göre hesaplandı. Lisans mezunu olmayan annelerde evlilik dışı doğum oranı 1978'de yüzde 19'ken 2016'da yüzde 50 oldu. Lisans mezunu annelerde ise evlilik dışı doğumlar 1978'de yüzde 2, 2023'te yüzde 11 olarak gerçekleşti. Opioid kaynaklı ölüm oranları, ABD CDC Ulusal Hayati İstatistik Sistemi'nin 1989 ve 2023 yıllarına ait Ölüm Oranları Çoklu Ölüm Nedeni Kamu Kullanımına Açık Dosyalarına göre hesaplandı. 2023'te üniversite mezunu olmayan bireylerin tüm ölümlerinin yüzde 4'ü opioid kaynaklıyken, üniversite mezunu olan bireylerde bu oran yüzde 1'den azdır. 1989'da ise üniversite mezunu olan ve olmayan bireylerde aşırı dozda opioid kullanımına bağlı ölümler yüzde 1'in altındaydı. 1960'lardan bu yana Amerika'da yaşanan sınıf ayrımları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Murray (2012).

Başkanlık seçimlerindeki seçmen katılım oranı, 2010'lu yıllar için National Neighborhood Data Archive (NaNDA): Voter Registration, Turnout, and Partisanship by County, United States 2004-2022 (Clary ve arkadaşları, 2022) verileri kullanılarak, 1972 yılı içinse Clubb, Flanigan ve Zingale (2006) verileri kullanılarak hesaplandı. İşçi sınıfı mahalleleri, üniversite eğitimi almış sakinlerin en düşük dörtte birlik diliminde yer alan ilçeler olarak tanımlandı. Lester (2011), sendikaların toplumsal dayanışma geliştirme yeteneğinin, sivil alana katılımlarında belirleyici bir rol oynadığını savunuyor.

Kültürel Payda. Eğitim ve meslek ücret primleri, 2000 öncesi yıllar için ABD on yıllık nüfus sayımından, sonraki yıllar içinse yıllık ACS verilerinden hesaplanan ortalamalardır. Mavi yakalı işçiler, (1) mühendislik, bilgisayar ve ilgili meslekler, hukuk, tıp ve üst yönetimle (2) üniversite dışı öğretim ve beyaz yakalı ofis işleri kapsamına girmeyen tüm işlerde çalışanlar olarak tanımlanır. Sandel (2020), ekonomik geçmişe göre meritokrasiye dair farklı görüşleri ortaya koyan anketleri ele alıyor.

Dörtte birinin protestolara katıldığı ve 2011'de Occupy web sitesini ziyaret edenler arasında yapılan 2011 tarihli bir anket, katılımcıların yüzde 92'sinin üniversite mezunu olduğunu veya üniversiteye devam ettiğini, yüzde 48'ininse yıllık gelirinin 24.999 doların altında olduğunu ortaya koyuyor (Cordero-Guzman, 2011). Wall Street'i İşgal Et hareketine tepki olarak ABC News ("'Bir Masa İşgal Et' İş Fuarı Zuccotti Park'a Geliyor," 2011), küçük bir karşı-protestocu grubun "Bir Masa İşgal Et" yazılı dövizler taşıdığını ve Zuccotti Park'ta bir "Bir Masayı İşgal Et Özbeöz Amerikan İş Fuarı" düzenlediğini bildiriyor. Langbert (2018) ise seçmen kayıt verilerinde parti aidiyeti kayıtlı olan öğretim üyeleri arasında, Cumhuriyetçilerin mühendislik fakültesi öğretim üyelerinin yalnızca yüzde 38'ini, beşeri bilimler fakültesi öğretim üyelerinin yüzde 3'ünü ve sosyal bilimler fakültesi öğretim üyelerinin yüzde 8'ini oluşturduğunu bildiriyor.

Teknoloji Sektörü Değerleri. Bilgi ve iletişim teknolojisiyle elektronik ve elektrikli ekipman alanlarındaki inovasyoncuların payları, ABD Patent ve Marka Ofisi'nin (2025) verileri kullanılarak 2018 ve 2023 yılları arasında verilen ABD faydalı model patentlerinin payı olarak hesaplandı: sırasıyla yüzde 29 ve yüzde 23. Bilgi ve İletişim Teknolojisi ile elektronik ve elektrikli ekipman alanlarında çalışan mühendislerin payı, Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun Mesleki İstihdam ve Ücret İstatistikleri (2024) verilerine göre hesaplandı. Teknoloji sektörünün kültürel değerleri ve inançları için bkz. Ferenstein (2017). Joint Venture Silikon Vadisi Bölgesel Çalışmalar Enstitüsü'nün (2024) anketine göre, teknoloji çalışanlarının eşleri hariç, "Silikon Vadisi'ndeki teknoloji şirketlerinin başarısının bölgedeki herkese fayda sağladığı" görüşüne katılan teknoloji çalışanlarının oranı (yüzde 63), teknoloji dışı çalışanlara (yüzde 36) kıyasla neredeyse iki kat daha fazla. Graham (2024),

Airbnb'nin kurucu ortağı Brian Chesky'nin (Patel, 2024) konuşmasından yola çıkarak iki temel yönetim tarzını tanımlıyor: Çalışanların net bir kurumsal hiyerarşinin bulunduğu ve kendi işlerini yapmalarına izin verilen "yönetici moduyla" liderlerin daha aktif bir yaklaşım benimsediği ve kuruluşların operasyonel işlerinin detaylarına sürekli müdahil olduğu "kurucu modu".

8. Bölüm: Toplum Mühendisliği

Alıntılar. Scott (1998, 4); Peirce (1877).

Çin Kültür Devrimi'nin tarihi Branigan'dan (2023) alındı. Şu ifadeler için de ayrıca bkz. Branigan (12, 27, 27, 31, 31, 174, 45, 218, 177): "Toplumumuz ahlaki olarak...", "Kontrol o kadar...", "Konuşmaya cesaret ederseniz...", "İster Buddha..." "Başkan Mao'nun kitaplarını...", "Aslında sanat...", "Annemi..." ve "İnsanları düşünceden..." Wang (tarih yok), Mao'nun Kızıl Muhafızları "Vahşi ol!" diye teşvik ettiğini anlatıyor.

Daha Yumuşak Bir Dar Ceket. Kampüslerde platformdan çıkarma eğilimleri, Foundation for Individual Rights and Expression (FIRE) (Bireysel Haklar ve İfade Özgürlüğü Vakfı) (2025b) Kampüste Platformdan Çıkarma Veritabanı'ndaki 1998-2024 yıllarına ait verilere dayanıyor. Kampüste istenmeyen konuşmaları engellemek için öğrencilerin şiddeti kabul etme oranları hakkındaki istatistikler, FIRE'ın 2026 College Free Speech Rankings'den (Üniversitelerde İfade Özgürlüğü Sıralaması) (2025a) alındı. Dorian Abbot'un John Carlson Konferansı'nın iptal edilmesiyle ilgili detaylar için bkz. Flaherty (2021). "İnsanlara... bir grubun üyeleri olarak..." ve "en iyi akademisyenlerin çoğu..." ifadeleri, Abbot ve Marinovic'in (2021) Newsweek dergisinde yayınlanan çeşitlilik, eşitlik ve kapsayıcılık üzerine başyazısından alıntıdır. "Özgürlük bir anlam..." ifadesi Orwell'den (1972) alıntıdır.

2023'te Pew Araştırma Merkezinin bir anketinde, çalışan katılımcıların yüzde 52'si işyerlerinde çeşitlilik, eşitlik, kapsayıcılıkla ilgili eğitimler veya toplantılar yapıldığını bildirmiştir (Minkin, 2023). 2020 tarihli bir Knight Vakfı ve Gallup raporuna göre, üniversite öğrencilerinin çoğu DEI çalışmalarının ifade özgürlüğüyle "sıklıkla" (yüzde 27) veya "ara sıra" (yüzde 49) çeliştiğine inandığını, yüzde 19'u bunun "nadiren" olduğunu, yüzde 5'i ise "asla" olmadığını söylüyor. Free Speech Union tarafından Britanyalı işçiler arasında yapılan temsili bir ankette (T. Harris, 2024) işçilerin yüzde 65'i mevcut veya önceki işverenleri tarafından çeşitlilik eğitimi aldığını bildirmiştir. İşçilerin yüzde 62'si eğitim hakkında gerçekte ne düşündüklerini gizlemek zorunda kaldıklarını, yüzde 22'si aslında inanmadıkları şeyleri söylemeye zorlandıklarını belirtti. "DEI sorgulayamazsınız..." ifadesi, FIRE'ın 2024 tarihli öğretim üyesi anket raporunda (Honeycutt, 2024) yer alan, Michigan Üniversitesi'nden bir profesörden alıntıdır.

UC Berkeley yaşam bilimleri fakültesi öğretim üyesi arama sürecinin detayları Heald ve Wildermuth (2019) çalışmasında yer alıyor. Ibram X. Kendi'nin kitapları oldukça tartışmalıdır; 2020'den bu yana Kendi'nin çok sayıda kitabı, Cumhuriyetçilerin okul kitaplarını yasaklama girişimlerinin hedefi oldu. 1 Temmuz 2021'den 31 Mart 2022'ye kadar, altı bölgede üç kitabı on kez yasaklanarak ülkedeki en çok yasaklanan yazarlardan biri oldu (Pen America, 2022). Fensterwald (2025a, 2025b), 101 sayılı Meclis Tasarısı'nın kabulünü ve California genelindeki okul kurullarının etnik çalışmalar derslerini müfredata ekleme konusundaki tartışmalı çabalarını belgeliyor. Çeşitli okul yönetim kurulları, etnisite çalışmaları müfredatını tasarlarken halkı sürece dahil etmedikleri gerekçesiyle dava edildi. Bu müfredatların bazıları Yahudi hak savunucusu gruplar tarafından antisemitik olmakla eleştirildi. Jacobson (2015), Amerikan Ders Kitabı Konseyi direktörünün Howard Zinn'in *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi* kitabının etkisini "olağanüstü ve rakipsiz" olarak tanımladığını bildiriyor. Temmuz 2025 itibarıyla, Zinn Eğitim Projesi (2025), 170.000'den fazla eğitimcinin *Halklarının Tarihi* kitabına dayalı öğretim materyallerini içeren e-postaları almak üzere kaydolduğunu bildiriyor.

The New York Times'ın tartışmalı mesleki kararlar ve görüşlerden dolayı gazetecileri ve editörleri işten çıkarması konusuyla ilgili bkz. Dugyala (2020), Gabbatt (2021) ve B. Smith (2021). 2021'de *The Economist*, yüzlerce akademisyenin Britanyalı toplumsal cinsiyet eleştirmeni filozof Kathleen Stock'un Britanya İmparatorluk Nişanı'na aday gösterilmesini eleştiren bir açık mektubu imzaladığını ve Kanadalı antropoloji doçenti Kathleen Lowrey'in, ofis kapısındaki toplumsal cinsiyet eleştirmeni posterlerle ilgili öğrenci şikâyetlerinin ardından 2021'de lisans bölüm başkanlığı görevinden alındığını bildiriyor ("A Backlash Against Gender Ideology Is Starting in Universities," 2021). Müller ve Schwarz (2021) sosyal medyada sağcı şiddetin yayılması konusunda bir ilçede Twitter kullanımının artmasının, 2016 başkanlık ön seçimlerinden sonra Müslüman karşıtı nefret suçlarında kayda değer bir artışla ilişkili olduğunu belgeliyor.

Yeni Bir Kültürel Birlik. Okunabilirlik kavramı ve "Tek tipleştirme ve..." ifadesi, James C. Scott'ın (1998, 90) *Seeing Like a State* [Devlet Gibi Görmek] adlı eserinden alıntıdır.

Savaş Barıştır. "Dünyadaki en vahşi..." ifadesi Platon'dan (MÖ 360) alıntıdır. "Tüm halkı eğitin ve bilgilendirin" ifadesi, Thomas Jefferson'ın (1787) James Madison'a yazdığı bir mektuptan alıntıdır. Göksel yetki ve Qing hanedanlığı hakkında daha fazla bilgi için sırasıyla bkz. Sheposh (2023) ve Kyle Crossley (2000). "Güç, insan zihnini..." ve "Savaş Barıştır..." ifadeleri Orwell'den (1949, 203, 15) alıntıdır. "Bir meseleyi doğru anlamakla" ifadesi Kafka'dan (1925 [2024], 186) alıntıdır. Sovyet yönetiminde Politbüro'nun tarihi hakkında bir inceleme için bkz. Rees (2004).

Toplum Mühendisliğinin Arzı ve Talebi. Uluslararası Af Örgütü (2015), Stasi'nin gözetim ağını tarihin en büyük fiziksel gözetim ağlarından biri olarak tanımlıyor. "Bir sırrı saklamak..." ifadesi Orwell'den (1949, 213) alıntıdır. 1800'de Fransa'daki öğretmen sayısıyla ilgili nicel veriler çok azdır. Ben üst sınır olarak 1833'teki okul sayısını kullanıyorum. Montalbo (2021), 1833'te her bölgede ortalama olarak 100 belediye başına yaklaşık 57 devlet okulu olduğunu bildiriyor. O dönemde yaklaşık 35.000 belediye olduğunu varsayarsak, 1833'te Fransa'da en fazla 20.000 devlet okulu olduğunu ve 1800'de muhtemelen daha az okul olduğunu tahmin ediyorum. É. Levasseur (1900, 262), Fransa'nın 1897-98 öğretim yılında yaklaşık 150.000 öğretmen olduğunu belirtiyor. 1900'de Birleşik Krallık'taki öğretmen sayısı, Bolton'dan (2012, 3) alınan veriler kullanılarak hesaplandı: Her birinde 154 öğrenci bulunan ve öğretmen başına 42 öğrenci düşen 34.300 ilkokul, yani yaklaşık 125.000 ilkokul öğretmeni, ayrıca her birinde ortalama 172 öğrenci bulunan ve öğretmen başına 16 öğrenci düşen 969 ortaokul, yani yaklaşık 10.000 ortaokul öğretmeni, dolayısıyla 1900'de yaklaşık 135.000 öğretmen bulunuyordu. Britanya'da 1900'lerden önce eğitimin gayriresmi olması nedeniyle, 1800'deki öğretmen sayısıyla ilgili tahminler kesin değildir. Tompson (1966), 1800'de yaklaşık 700 okul olduğunu öne sürüyor. Okula kayıt sayıları ve öğretmen-öğrenci oranları 1900'dekine benzer olsaydı –ki muhtemelen daha düşüktü– yaklaşık 2.500 öğretmen olacaktı. Her durumda bu sayının 10.000'in altında olması çok muhtemeldir. Özetle, 1800'de Britanya'daki öğretmen sayısının, aynı dönemin Fransa'sındaki öğretmen sayısıyla benzer olduğunu tahmin ediyorum.

Goghari ve Kusi (2023), kast sistemi ve tarihçesine genel bir bakış sunuyor. "Çalışma, öğretme, kurban sunma..." ifadesi Kautilya'dan (1951, 6) alıntıdır.

"Toplumu Hayali Bir Plana Göre Yeniden İnşa Etmek." "Her durumda..." ifadesi Scott'tan (1998, 2) alıntıdır. Kenez (1999), Sovyetler Birliği'nin beş yıllık planlarıyla uygulanan şiddet ve baskıyı inceliyor. Schmadel (2003), Pyatiletka gezegeninin isimlendirmesinin kökenlerini belgeliyor. "Tıpkı astronomların..." ifadesi, Daniel Guérin'in (1970, 15-16) Anarchism: From Theory to Practice [Anarşizm: Teoriden Pratiğe] adlı eserinde alıntıladığı ve daha sonra Scott'ın (342) atıfta bulunduğu Pierre-Joseph Proudhon'un "Qu'est-ce que c'est la propriété?"unun çevirisidir.

Katolik Toplum Mühendisliği. Magister Konrad ve "...o kadar çok sapkın..." hikâyesi için bkz. Holland (2019) kitabının 10. bölümüne. "Kusursuz olmak istiyorsan..." ifadesi Matta 19:21'den (Yeni Uluslararası Versiyon), "Bir devenin iğne deliğinden..." ifadesi Matta 19:24'ten (NIV) ayetinden alıntıdır ve "düşmanını sev" ifadesi Matta 5:44'ten (NIV) alıntıdır. "Diğer yanağını çevir" ifadesi, Matta 5:39'dan (NIV) bir yorumdur: "Sağ yanağınıza tokat

atana öbür yanağınızı da çevirin." Gonzalez (2010), Aziz Pavlus ve Konstantin'in katılımı da dahil, erken dönem Hıristiyan kilisesinin yükselişini belgeliyor. Gwynn (2010), Ariusçuluk tartışmasıyla ilgili çeşitli yorumları destekleyen arkeolojik kanıtları inceliyor. İznik İnanç Bildirgesi'nin gelişimi ve "...tek bir Rabbe" alıntısı hakkında açıklama için bkz. Holland (2019), 4. bölüm. Clovis'in din değiştirme motivasyonlarıyla ilgili argümanlar için bkz. Shanzer (1998) ve Fletcher (1999). Story (2005), Charlemagne hükümdarlığı ve dini tektipleştirme sağlama çabalarının tarihçesini sunuyor. Charlemagne'ın hükümdarlığı döneminde zorla din değiştirme uygulamalarıyla ilgili detaylar için bkz. Asbury (2023). J. Lee (2017), Augustinus'un doktrinsel yorumlamaya tekdüzelik getirme çabalarını inceliyor. Kilisede Augustinus ile Papa III. Innocentius arasındaki tartışmalar için bkz. vatican.va/roman_curia/congregations/cclergy/documents/rc_con_cclergy_doc_01011993_chisto_en.html. "Günahları ortadan kaldırıp..." ifadesi, Dördüncü Lateran Konsili'ndeki Konsil Babaları'nın (Council Fathers) (1215) "Giriş" bölümünden alındı. Tentler (1974), Katolik Kilisesi'nin 1215'ten itibaren başlattığı yıllık günah çıkarma beklentisinin, toplumsal kontrolün artmasını sağladığını savunuyor. Kilise üye sayısındaki artış hakkında bkz. Russell (1944). Bilimsel ilerlemede önemli bir çöküşe yol açan Protestan karşıtı Karşı Reform'un arka planı ve etkileri için bkz. Cabello (2023).

Ulema Yasakları. Muhammed bin Suud ve Muhammed bin Abdülvehhab'ın ittifakı ve bunun etkisi için bkz. Aslan (2005, 241-43). "İçinizden hayra çağıran..." ifadesi Kuran 3:104'ten alıntıdır (Nasr ve arkadaşları, 2015). Suudi Arabistan'daki ilk kız okulunun 1955'te kurulmasıyla ilgili olarak bkz. SDA Bocconi School of Management (tarih yok). Akeel (2020), bir yangından kaçmaya çalışan ortaokullu kız öğrencilerin ölümünde Suudi din polisinin rolünü anlatıyor. Kuru (2019, 142), Kuran ve hadis öğretilerinin yorumlanmasında alimlerin rolünü açıklıyor. Nawas (1996), Kuran'ın yaratılmış olma üzerine yapılan tartışmaları gözden geçiriyor. Fadel (1996), Kadiri Akidesi'nin metnini ve hukuki ve bilimsel düşünce üzerindeki etkilerini analiz ediyor. Kuru (95), ulema ve *icma* arasındaki tartışmaların çözülme sürecini açıklıyor. Selçuklu dönemine ait çömleklerde kadın tasvirleri ve bunların önemi hakkında bkz. Burcu Tekin (2014). Kuru (101-120), İslam coğrafyalarında güçlü Selçuklu-ulema ittifakını otoriterliğin kalıcı olmasının temel bir faktörü olarak ele alırken, Lewis (2003) ulemanın rolünü özetliyor. Bein'in (2011) 7. bölümü, Osmanlı İmparatorluğu genelinde ulemanın kültür, eğitim, siyaset ve din üzerindeki kalıcı gücünü inceliyor.

Sınavın Gücü. Keju hakkında bilgi için bkz. Huang (2023a, 19). D. G. Johnson (1970), Longxi'deki Li komutan ailesi de dahil, Ortaçağ Çin'inde aristokrasinin siyasi rolünü ve varlığını belgeliyor. Ho (1962 [1964], 258), İmparator Taizong'un şu tarihi sözünü aktarıyor: "Dünyanın en olağanüstü...".

Tang ve Song hanedanları arasındaki şiddetli geçiş dönemi ve mandarin sınıfının gücünün artmasıyla ilgili detayar için bkz. Johnson ve Tackett (2014). Keju sınav içeriğinin gelişimine genel bir bakış için bkz. Chen ve arkadaşları (2020) ve Huang (34-35). Roberts (1999, 48) ve Kellaghan ve Greaney (2019), devlet memurluğu sınavının, iş dünyası gibi diğer güç alanlarında becerilerin geliştirilmesinden ödün verilmesi pahasına, dikey hareketlilik aracı olarak artan rolünü ele alıyor. Tanner (2009, 211, 354), sınav içeriğinin ezber odaklı bir yapıya doğru kaydığına dikkat çekiyor. Ho (1962 [1964], 46), on dokuzuncu yüzyıl sonlarına ait *A Revelation of the True Countenance of the Bureaucracy* [Bürokrasinin Gerçek Yüzünün Açığa Çıkışı] romanın bir bölümünden şu metni aktarıyor: "İmparatora yardım etmek..." Huang (2023b), Ming hanedanlığı dönemindeki son sınavı başarıyla geçen adayların yaş ortalamasının otuz iki olduğunu belirtiyor ve 19. yüzyıl sonlarına ait ismi belirtilmemiş bir kitaptan "Sınav sistemi getirildiğinden beri..." alıntısını aktarıyor. Bai ve Jia (2016), Çin'in memuriyet sınav sisteminin kaldırılmasının etkisini ampirik olarak inceliyor ve sınav kota sistemi altında bürokrat adaylarının sayısının daha fazla olduğu bölgelerde devrimci faaliyetlerin daha yoğun olduğunu belirtiyor.

Toplum Mühendisliği Hevesi. "Yüksek modernizimin..." ve "Özetle, bir toplumun..." ifadeleri Scott'tan (1998, 93, 86) alındı.

Sanayi Sonrası Toplum Mühendisliği. Chozick (2016), Hillary Clinton'ın Manhattan'daki bağış kampanyasında Trump destekçilerini tanımlayan sözlerini aktarıyor: "Kaba bir genelleme yapmak gerekirse, Trump destekçilerinin yarısı benim 'acınası insanlar sepeti' dediğim gruba giriyor. Haksız mıyım?" dediği an alkışlar ve kahkahalar yükseldi. "Irkçı, cinsiyetçi, homofobik, yabancı düşmanı, İslamofobikler, adını siz koyun. Ne yazık ki böyle insanlar var ve o da bu insanları yüceltti."

Geri Tepme. Blanc ve Kubo (2024), Fransız devlet inşasında lehçenin rolünü ampirik olarak inceliyor. "Dil, ordusu ve..." ifadesi Weinreich'ten (1945) alıntıdır. McLeod (2015), İngilizlerin tarih boyunca İngilizceyi dayatmasına rağmen Kelt dillerinin direncini ve kalıcılığını ortaya koyuyor. Blau ve Suleiman (2013), Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Kürt dilinin ve kimliğinin kalıcılığını ortaya koyuyor. Birinci Dünya Savaşı döneminde Amerikan yemek adlandırma kurallarında yapılan değişiklikler için bkz. Team Mighty (2023). Fouka (2020), Birinci Dünya Savaşı dönemindeki eğitim dili kısıtlamalarının, Alman asıllı Amerikalıların İkinci Dünya Savaşı'nda gönüllü askerlik yapma olasılığını azalttığını ve topluluk içi evlilikleri artırdığını ortaya koyuyor. "Tüm özel ve..." ifadesi, Hood (1921) tarafından aktarıldığı üzere Indiana eyalet yasasından alıntıdır.

Florida 2022'de genel olarak "Don't Say Gay" (Eşcinsel Deme) yasası olarak bilinen Eğitimde Ebeveyn Hakları Yasası'nı yürürlüğe koydu. Bu

yasa başlangıçta devlet okullarında heteroseksüel olmayan cinsel yönelimlerden veya cisgender olmayan kimliklerden herhangi bir şekilde bahsedilmesini yasaklayan ve ebeveynlerin ihlallerden dolayı dava açmasına izin veren bir düzenleme olarak yorumlanmıştı. 2024'teki bir hukuki uzlaşma, bu kısıtlamanın yalnızca doğrudan öğretim amacıyla kullanılan materyaller için geçerli olduğunu ortaya koydu (Mazzei, 2024). Haziran 2025'te Teksas, devlet okullarının çeşitlilik, eşitlik ve kapsayıcılıkla ilgili olduğu şeklinde yorumlanabilecek eğitim veya faaliyetler sunmasını yasaklayan SB 12 sayılı yasayı yürürlüğe koydu (Teksas Amerikan Sivil Özgürlükler Birliği, 2025). 2024 itibarıyla, en az dokuz eyalet sınıf içi eğitimlerin içeriğini kısıtlayan benzer yasalar çıkardı. Folkenflik (2023), Fox News ve diğer muhafazakâr talk show sunucularının, Joe Biden'ın 2020 başkanlık seçimlerindeki zaferinin hileli olduğu iddiasını desteklemeyi reddettikleri için işten çıkarıldıkları veya görev yetkilerinin kısıtlandığına dair haberleri ele alıyor.

9. Bölüm: Algoritmalar Çağında Liberalizm

Alıntılar. Lanier (2018, 20); Licklider (1960, 4).

Sacco'nun hikâyesi "Afrika'ya gidiyorum...", "Justine Sacco denen..." ve "Ben bir IAC çalışanıyım ve..." Ronson'da (2015 [2016], 64-65) yer alıyor. "Gerçek bir ırkçı..." başlıklı yazı Biddle'dan (2014) alındı. Sacco hakkında haber yaptıktan sonra Ronson'ın aldığı tepkiler için bkz. Ronson (273-76). Yglesias (2020), siyasi veri analisti David Shor'un Black Lives Matter protestoları sırasında yaşanan vandalizmin siyasi sonuçlarıyla ilgili endişelerini dile getirdiği için karşılaştığı tepkileri anlatıyor; Chuck (2018), Google'da mühendis olan James Damore'un çeşitlilik programlarını eleştiren bir iç yazışmadan dolayı işten çıkarılmasını anlatıyor; Hudson (2020), sosyal medya paylaşımlarından dolayı disiplin cezası alan öğretmenlerle ilgili birkaç örneği ana hatlarıyla ele alıyor. Zamudio-Suarez (2017), Rebecca Tuvel'in ırklararasılık üzerine yazdığı tartışmalı akademik makaleye yönelik sosyal medyadaki tepkileri ve bu tepkilerin derginin yayın kurulunun istifa etmesine yol açtığını belirtiyor.

Walsh (2020), algoritmaların eşitsizlik ve gelir dağılımları üzerindeki etkisine dikkat çekiyor. Kruikemeier ve arkadaşları (2021), algoritmik sistemlerin iletişimi nasıl dönüştürdüğünü açıklıyor. Reichman ve arkadaşları (2021), algoritmaların özgürlük ve temel haklar üzerindeki potansiyel etkilerini tartışıyor. Yapay zekânın istihdam yaratma ve yıkma konusunda bkz. Acemoğlu, Autor, Hazell ve Restrepo (2022) ile Brynjolfsson ve arkadaşları (2025). Jason Burton (2023), algoritmaların kolektif bilgiyi güçlendirmek için nasıl kullanılabileceğini özetliyor.

"*Toplumun İpleriyle Yönetilen Kuklalar*." Normlar kafesi için bkz. Acemoğlu ve Robinson (2019). Milgram deneyi, Milgram (1974) tarafından

tanımlandı ve Reicher ve arkadaşları (2012) ve Haslam ve Reicher (2017) tarafından yakın dönem tarihsel ve sosyal psikoloji araştırmaları bağlamında yeniden yorumlandı. Benim yorumum, hem erken dönem hem geç dönem literatürdeki argümanların ana hatlarıyla uyumludur.

"Belki de biz kuklayız..." ifadesi, Krishna Iyer'in (1979) alıntıladığı Milgram'a aittir. Toplumsal normlar için bkz. Gross ve Vostroknutov (2022), Kandori (1992) ve Su ve arkadaşları (2023).

Algoritmik Kafes. Acemoğlu ve Robinson (2019, 100-102), devletsiz toplumlarda paylaşımın önemini açıklıyor. "Onları geri çevirmek..." ifadesi Colson'dan (1974, 49) alıntıdır.

1990 ve 2021 yıllarında on veya daha fazla arkadaşı olan Amerikalıların oranları Cox (2021) tarafından aktarılıyor. Cox ayrıca, 1990'da Amerikalıların yüzde 16'sının iki veya daha az arkadaşı olduğunu, 2021'de bu oranın yüzde 32'ye çıktığını belirtiyor. Amerikalıların 2003 ve 2020 yıllarında arkadaşlarıyla sosyal etkileşimde bulundukları süre, Office of the Surgeon General (2023, 13) tarafından bildirilmiştir. Sosyal medyada yanlış bilginin yayılması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Allcott, Gentzkow ve Yu (2019), Allcott ve Gentzkow (2017) ve Vosoughi ve arkadaşları (2018). Ramos ve arkadaşları (2024), çeşitli sosyal ağların toplumsal uyum ve refahla ilişkili olduğunu ortaya koyuyor. Cinelli ve arkadaşları (2021), sosyal medyanın yankı odalarının oluşumuna nasıl zemin hazırladığını ele alıyor. Robertson ve arkadaşları (2024), sosyal medyayı bir "güldüren ayna fabrikası" benzetmesiyle sosyal medyadaki normların gerçek hayattaki normlara kıyasla daha aşırı ve çarpık olma eğiliminde olduğunu açıklıyor.

Düşünce Polisliğinin İşleyişi. İnternet tarihi hakkında bkz. Kahn ve Dennis (2025) ve Isaacson (2014). World Wide Web'in ortaya çıkışı CERN (2025) tarafından anlatılıyor. Page ve Brin'in page-rank algoritmasını geliştirme süreci ve Google'ın kuruluşu için bkz. O'Shaughnessy (2017). Facebook'un tarihi için bkz. Frenkel ve Kang (2021) ve M. Hall (2025b). Lauer (2021), Facebook'un kâr modelinin etkileşim ve viral olmaya dayandığını savunuyor. Muralidharan (2024) yapay zekânın, sosyal medya reklamlarını kişiselleştirmek için nasıl kullanıldığını ayrıntılı olarak ele alıyor. Milli ve arkadaşları (2025), X'in sıralama algoritmasının, kullanıcıların tercih ettiği içerikleri öne çıkarmak yerine, duygusal yükü yüksek ve düşmanca içerikleri desteklediğini ortaya koyuyor. Liedtke (2025), "Beğen" butonunun tarihçesini ve etkisini açıklıyor. Angwin ve Grassegger'e (2017) göre, tüm beyazların ırkçı olduğunu iddia eden aktivistlere bir örnek, Bostonlu şair ve Black Lives Matter aktivisti DiDi Delgado'dur ve "Tüm beyazlar ırkçıdır. Bu referans noktasından başlayın, yoksa zaten başarısız olmuşsunuz demektir" yazan paylaşımından dolayı Facebook hesabı geçici olarak devre dışı bırakıldı (2017).

Döngü Daralıyor. Bessinger ve Thompson (2025), American Eagle tartışmasını ve bunun siyasi sağ tarafından abartılmasını ele alıyor. Reklamdan

alınan "Sydney Sweeney'nin..." ve "Genler ebeveynden" ifadeleri makalelerinde alıntılanmıştır. "...hiç mi ders çıkarmadınız?" ifadesi, J. D. Vance'in *Ruthless Podcast*'teki (2025) konuşmasından aktarılmıştır. Başkan Trump (2025), Truth Social'da Sweeney'nin reklamı için "piyasadaki 'EN ATEŞLİ' reklam" ifadesini kullanmış, Senatör Ted Cruz (2025) ise X'te "Çılgın Sol güzel kadınlara da karşı çıktı. Eminim bu anketlerde iyi sonuç verecektir..." şeklinde bir paylaşım yapmıştır.

Algoritmalar ve Yapay Zekâ. Elamin (2024), Muhammed bin Musa el-Harezmi'nin matematiğe katkılarını ve algoritmaların adını ondan aldığını açıklıyor. Algoritmaların tanımı için bkz. "Algoritma" (tarih yok). Babar (2024) algoritmaların yapay zekânın daha eski, sembolik formlarında kullanımını açıklıyor. Crevier (1993, 109) tarafından alıntılanan "İnsan beyniyle..." ifadesi Herbert Simon'a aittir. Heaven (2020) tarafından alıntılanan "[çok yakında] ortalama..." ifadesi Marvin Minsky'ye aittir. Yapay zekânın evrimi Acemoğlu ve Johnson (2023, 307-11) tarafından anlatılanmıştır. Üretken yapay zekâ ve iş dünyasındaki kullanımları için bkz. McKinsey & Company (2024). Farmiloe ve Scott-Briggs (2025), sosyal medya içeriğini kişiselleştirmek için yapay zekânın nasıl kullanıldığına dair genel bir bakış sunuyor. Krönke (2019) ise sosyal medyada yapay zekânın çeşitli uygulamalarına genel bir bakış sunuyor. Roh ve arkadaşları (2021), makine öğrenimi için büyük ölçekli veri toplama ve yönetiminin önemini ele alıyor.

Bilginin Merkezileştirilmesi. Bilginin merkezileştirilmesinin tehlikeleriyle ilgili argümanlar Acemoğlu (2023) tarafından özetlendi. "...dağınık bilgi...", "Kalay kullanıcılarının", "...başlangıcı olan 'veriler'" ve "Toplumun ekonomik sorununun..." ifadeleri Hayek'ten (1945, 519, 526, 519, 524) alıntıdır. Elliott (2024), yapay zekânın bilimsel süreçte devrim yaratma potansiyeliyle ilgili çeşitli teknoloji uzmanlarının görüşlerini sunuyor. Yapay zekânın protein yapısı tahmin sürecini önemli ölçüde hızlandırdığı görülüyor. İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi 2024 Nobel Kimya Ödülü'nü, yapay zekânın protein katlanmasında kullanımıyla ilgili çalışmalarından dolayı Demis Hassabis ve John Jumper'a paylaştırdı. Wooldridge (2021), yapay zekânın tarihsel gelişimi konusunda genel fikirlerini sunuyor. YZ'nin gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) ve verimlilik üzerindeki potansiyel makroekonomik etkisiyle ilgili daha detaylı bir tartışma için bkz. Acemoğlu (2025). Teknolojinin ücretler, refah ve istihdam üzerindeki etkisine dair daha fazla bilgi için bkz. 4. bölümün bibliyografik deneme bölümleri.

Yapay Zekâ İnsanın Öğrenmesine Yardımcı Olabilir mi? Del Rio-Chanona ve arkadaşları (2024), ChatGPT'nin yazılım odaklı soru-cevap platformu Stack Overflow üzerindeki olumsuz etkisini belgeliyor. Lyu ve arkadaşları (2025), ChatGPT'nin sağladığı içerikle daha fazla örtüşen maddelerde, ChatGPT'nin Wikipedia görüntülemeleri ve katkıları üzerindeki olumsuz

etkilerini belgeliyor. Bastani ve arkadaşları (2024), lise matematik eğitiminde yapay zekâ kullanımının, öğrenme ortamından uzaklaşıldığında akademik performansı düşürebileceğini ortaya koyuyor. Öğrenmede çeşitlilik ekonomileri üzerine bir tartışma için bkz. Rosen (1983).

İşçi Yanlısı Yapay Zekâ. Yapay zekânın görevlerin otomasyonundaki yaygınlığıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Acemoğlu (2025). İşçilere zarar veren yapay zekâ geliştirme teşvikleri için bkz. Acemoğlu ve Restrepo (2020b) ile Acemoğlu (2021). İşçi yanlısı yapay zekâ tartışması, büyük ölçüde Acemoğlu (2021) ile Acemoğlu, Autor ve Johnson'ın (2023, 2025) çalışmalarından faydalanıyor. Licklider'in hayatı ve yenilikleri hakkında arka plan bilgisi için bkz. Isaacson (2014). Godemel (2024), Schneider Electric adlı bir şirketin çalışanlarını yapay zekâyla destekleme çabalarını belgeliyor. Öğretmen yanlısı yapay zekâ aracı, halihazırda devam ettiğim araştırmamın bir parçası olarak geliştiriliyor. Dijital reklamlar ve sansasyonel içeriklerin öne çıkarılmasıyla ilgili materyaller, Isaacson ve Markoff (2015) ve Acemoğlu ve Johnson'ın (2023) 11. Bölümü üzerine inşa edilmiştir.

Teknolojiyi Yeniden Yönlendirmek. "Teknoloji ne iyidir..." ifadesi Kranzberg (1986, 545) adlı eserden alıntıdır.

10. Bölüm: İşçi Sınıfı Liberalizmi

Alıntılar. Winterson (2011, 16); J. S. Mill (1859 [2011], 93).

Trump'ın 2014 tarihli konuşmasının bir kaydı ve metni Trump (2014) çalışmasında bulunabilir. Bu olay Peters (2022) tarafından detaylıca ele alınıyor. Hooghe ve Dassonneville (2018), ırkçı ve göçmen karşıtı kızgınlıkların 2016 başkanlık seçimlerinde Trump'ın seçmen tabanının önemli belirleyicileri olduğunu ileri sürüyor. Patrick Buchanan'ın göçmen karşıtı söylemi Terkel ve Rupar (2006) tarafından açıklanıyor. Noriega ve Iribarren (2011), özellikle Hispaniklere yönelik nefret söyleminin konuşma programları aracılığıyla yayıldığını belgeliyor; Hada ve arkadaşları (2022) ise göçmen karşıtı duyguların sosyal medyadaki yankı odaları vasıtasıyla nasıl yayıldığını açıklıyor.

Birinci Meydan Okuma: Topluluk Değerleri. Dunbar (2022), ritüel ve topluluk faaliyetlerinin endorfin üretimini nasıl tetiklediğini detaylıca ele alıyor. Johnson ve Dunbar (2016), bir bireyin sosyal ağının büyüklüğünün, endorfin salınımı yoluyla acı eşiğiyle ilişkili olduğunu ortaya koyarken, Rossano (2020) kucaklaşma ve öpüşme gibi farklı ritüellerin endorfin ve dopamin düzeylerini artırdığını belgeliyor. Michael Walzer'in düşünce deneyi Walzer (1980, 225-26) çalışmasında anlatılıyor; "...tarihsel dini ve..." ifadesi 226. sayfadan alıntıdır.

İkinci Meydan Okuma: Özgürlüğe Karşı Topluluk. S. Walker (1999), ACLU'nun ifade özgürlüğü meselelerindeki rolünün tarihçesini sunuyor;

Tinker davası 280. sayfada anlatılmıştır. ABD Yüksek Mahkemesi adına Abe Fortas, *Tinker v. Des Moines School Dist.* kararında "Öğrenciler... okul kapısında bırakmazlar..." ifadesini (1969, 506) kullanmıştır. *Skokie* davası Walker (323-27) tarafından belgelendi. Doniger ve Preston (2025), sati sisteminin tarihçesini anlatıyor. Kadın sünnetinin yaygınlığı UNHCR (2014) tarafından detaylıca ele alınmıştır. Amishlerin okul eğitimi konusundaki kısıtlamalarıyla ilgili olarak Yüksek Mahkeme, *Wisconsin v. Yoder* (406 U.S. 205 [1972]) davasında oybirliğiyle, liseye devam etmenin Amish dinine ve yaşam tarzına aykırı olması nedeniyle, çocukların on altı yaşına kadar okula gitmesini zorunlu kılan eyalet yasasının, Amish halkının dinini özgürce uygulama hakkını güvence altına alan Birinci Anayasa Değişikliğini ihlal ettiğine hükmetti. Zehr'e (2000) göre, eğitimlerini daha iyi kontrol etmek ve topluluğun değerlerinin (barışçılık ve özel mülkiyetin olmaması gibi) dünyevi etkilerle aşınmamasını sağlamak amacıyla Hutterite çocukları genellikle kendi kolonilerinde bulunan ancak yerel okul bölgelerinin yönettiği devlet okullarında eğitim görüyorlar. Miranda (2025), Birleşik Krallık'ta kararlarının yasal bir geçerliliği olmamasına rağmen, Müslüman toplulukların uyuşmazlıkları İslam hukuku kurallarına göre çözmelerine yardımcı olan tahmini otuzla seksen beş arasında şeriat konseyi bulunduğunu aktarıyor. Birleşik Krallık hükümeti bu konseyler tarafından şeriat kanunlarının uygulanmasının İngiliz hukukuyla uyumsuz olup olmadığına dair bir soruşturma yürütmüş olsa bile, söz konusu yapıları kısıtlamak veya düzenlemek adına herhangi bir adım atmadı. Caine (2022), eyalet haklarının Amerika'nın Güneyindeki Siyahi topluluğa karşı ayrımcılığı kolaylaştırmak için tarihsel olarak nasıl kullanıldığını belgeliyor. Çok kültürlülüğün kökenleri ve bunun liberalizmle uyumlu ve uyumsuz yönleri için bkz. Hooker (2015).

Üçüncü Meydan Okuma: Ses ve Vatandaşlık İnşası. Lincoln'ün Gettysburg Konuşması 1863 yılında yapıldı. Zinn'in *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi* adlı eseri hakkında daha fazla bilgi için bkz. 8. bölüm. O'Brien ve Rickne (2016), İsveç Demokrat Partisi'nin 290 belediyede uyguladığı kota sisteminin yarattığı doğal bir deneyden faydalanarak yüksek kota uygulanan bölgelerde hem kadın liderlerin seçilme olasılığının arttığını hem de kadınların bu pozisyonlar için nitelikli olduğu algısının güçlendiğini ortaya koydu. Besley, Folke, Persson ve Rickne (2017), bunun daha nitelikli adayların terfi etmesini sağladığını gösteriyor.

Kumar ve Ghosh (2024), Hindistan'da 1993 yılından bu yana kentsel yerel yönetimlerdeki koltukların üçte birinin kadınlara ayrıldığını detaylarıyla açıklarken Chattopadhyay ve Duflo (2004) bu kotaların, alınan politika kararlarının kadınların tercihlerini daha iyi yansıtmasını sağladığını belgeliyor.

J. Berman (2025), 1960 ve 2010 yılları arasında, topluluk kolejlerinde eğitim görmenin değerinin, devlet araştırma üniversitelerinde eğitim görmeye

kıyasla yarıya azaldığını ve son zamanlarda iki yıllık kolej sektörünün önemli oranda küçüldüğünü vurguluyor. Emms (2022), Birleşik Krallık'taki politeknik sistemin önemini ve gerilemesini anlatıyor. Riphahn ve Zibrowius (2015), Doğu ve Batı Almanya'daki çıraklık programlarıyla mesleki eğitimin, işgücü piyasasına erken istihdam başarıları üzerinde güçlü ve olumlu etkileri olduğunu ortaya koyuyor.

Dördüncü Meydan Okuma: Sanayi Sonrası Toplumda Ortak Refah. Otomasyonun işçi sınıfı topluluklarının ve gelecek beklentilerinin zayıflamasına yol açması hakkında bkz. Acemoğlu ve Restrepo (2022b) ve altıncı bölüm. İşçi yanlısı yapay zekâ hakkında daha fazla bilgi için bkz. Acemoğlu, Autor ve Johnson (2023). Acemoğlu, Manera ve Restrepo (2020), ABD vergi sisteminin otomasyonu desteklediğini ve bu bağlamda bildirilen rakamların kaynağının da bu çalışma olduğunu belgeliyor. Acemoğlu ve Pischke (1999a) ve Waldman-Brown (2022), Almanya'ya kıyasla ABD'de işçi eğitimine yapılan yatırımın yetersiz olduğunu açıklarken, Brunello ve arkadaşları (2023) AB, Birleşik Krallık ve ABD'deki işverenlerin ileri teknolojileri uygulamaya koyduktan sonra eğitim yatırımlarını azaltmaya yöneldiğini ortaya koyuyor. Khanal ve arkadaşları (2025), teknoloji tekellerinin yapay zekânın yönlendirilmesinde nasıl büyük bir etkiye sahip olduğunu açıklıyor. Acemoğlu (2022) ve Acemoğlu, Autor ve Johnson (2023), sağlık hizmetleri ve eğitim alanlarında işçi yanlısı yapay zekâ kullanımıyla ilgili olası yöntemlere dikkat çekiyor.

Beşinci Meydan Okuma: Yirmi Birinci Yüzyılın Kanalizasyonu. Gordon ve Reber (2021), ABD'deki okul yönetiminin karmaşık ve merkezsizleştirilmiş yapısını detaylıca ele alıyor. Rossetti ve arkadaşları (2018), sera gazı emisyonlarını azaltmada karbon vergilerinin regülasyonlara kıyasla önemli ölçüde daha etkin maliyetli olduğunu ortaya koyuyor. Narayanan ve Lee-Makiyama (2020), *ex ante* düzenlemelerin ekonomik maliyetlerini araştırırken, Kay ve Migueis (2025) ise *ex post* değerlendirmenin faydalarını vurguluyor ve bu hesap verebilirlik yaklaşımı için tasarım kuralları öneriyor. Federal Rezerv Sistemi Yönetim Kurulu (2009), Federal Rezerv Sisteminin tabi olduğu denetim düzeylerini açıklıyor. Yönetim kurulu üyeleri ve personel sıklıkla Kongrede ifade veriyor, Hükümet Hesap Verebilirlik Ofisi (Government Accountability Office) Federal Rezerv faaliyetlerini inceleyip denetliyor, ayrıca yönetim kurulunun ve rezerv bankalarının mali tabloları her yıl bağımsız denetimden geçiriliyor. Federalizm hakkında genel bir bakış için bkz. Inman ve Rubinfeld (1997).

Göçmen Savaşları. "Immigration: USC Experts Available to Discuss America's Most Polarizing Topic" [Göç: USC Uzmanları Amerika'nın En Kutuplaştırıcı Konusunu Tartışmaya Hazır] (2024) başlıklı çalışma ve Herold ve arkadaşları (2023), göçün ABD ve Avrupa'da sürekli olarak en yüksek

düzeyde kutuplaşmaya yol açan konu olduğunu bildiriyorlar. Göçün yerli nüfus üzerindeki uzun vadeli olumlu etkileriyle ilgili kanıtlar için bkz. Tabellini (2022) ve Beşinci Bölüm'deki tartışma. Göçmen sayısının en az olduğu toplulukların en güçlü göçmen karşıtı tutumlar sergilediğine dair bir örnek Brownstein (2017) tarafından sunuldu. Yazar, Obama'nın başlattığı Deferred Action for Childhood Arrivals (Çocukluk Döneminde Gelenler için Ertelenmiş Eylem) (DACA) programına karşı çıkan eyaletler koalisyonunda Teksas haricindeki diğer eyaletlerde programdan faydalananların sayısının son derece az olduğunu aktarıyor. Gelatt (2024), federal düzeyde göçmenlerin devlet hizmetlerinden ve yardımlarından faydalandıklarından daha fazla vergi ödediğini, yerel ve eyalet yönetimlerine maliyetlerininse ödedikleri vergiden daha fazla olma eğilimi gösterdiğini açıklıyor.

Yeni Zorluklar ve Fırsatlar. Sosyal medyada yanlış bilginin yayılması hakkında bilgi için bkz. Allcott, Gentzkow ve Yu (2019) ve Allcott ve Gentzkow (2017). Sosyal medyanın ruh sağlığı üzerindeki etkileri için bkz. Braghieri ve arkadaşları (2022). Allcott, Braghieri, Eichmeyer ve Gentzkow (2020), sosyal medyanın refah üzerindeki etkilerine genel bir bakış sunuyor. Sosyal medyanın zararlı etkileri hakkında daha kapsamlı kaynaklar için bkz. dokuzuncu bölümün kaynakça girişi. Romer (2021) ve Acemoğlu ve Johnson (2024b), dijital reklamlara vergi uygulanması gerektiğini savunuyor. Pahwa (tarih yok), Wikipedia'nın gönüllülük ve bağışa dayalı iş modelini anlatırken, Larsen (2024) Netflix'in aboneliğe dayalı modelini detaylıca ele alıyor.

Citizens United kararı için bkz. Weiner (2025).

Küresel nüfusun yaşlanması ve bunun olası sonuçları Navaneetham ve Arunachalam (2023) ve Madgavkar ve arkadaşları (2025) tarafından ele alınıyor. Demografik değişimle birlikte Almanya, Japonya ve Güney Kore'de robotların ve diğer otomasyon teknolojilerinin daha fazla benimsenmesi arasındaki bağlantı için bkz. Acemoğlu ve Restrepo (2022a). Peri (2020), göçün Batı'nın karşı karşıya olduğu demografik sorunların çözümüne nasıl yardımcı olabileceğini ele alıyor.

Haggerty ve arkadaşları (2018), kömür kullanımını bırakmanın belirli bölgeler üzerindeki ekonomik etkilerini, bu etkileri hafifletecek etkili stratejilerin eksikliğini ve bunun doğurduğu sonuçları ele alıyor. Foroushani (2025), iklim politikasının uyum ve dayanıklılık odaklı hale getirilmesinin önemini ana hatlarıyla ele alıyor. Karbon vergilerinin potansiyeli, Acemoğlu (2022) ve Moore (2025) tarafından ele alınıyor.

Küreselleşmenin sermaye ve işgücü üzerindeki etkileri için bkz. Clausing (2017) ve Guscina (2006). Çokuluslu şirketlerin yabancı işgücü kullanımı Aisbett ve arkadaşları (2021) tarafından detaylarıyla ele alınıyor. Dyreng ve Hanlon (2021) ise çokuluslu şirketlerin vergi kaçakçılığını inceliyor.

Kaynakça

Aaberge, R. ve A. B. Atkinson. 2010. "Top Incomes in Norway." *Top Incomes, Global Perspective* içinde, der. A. B. Atkinson ve T. Piketty. Oxford University Press.

Abbot, Dorian ve Ivan Marinovic. 2021. "The Diversity Problem on Campus." *Newsweek*, 12 Ağustos. newsweek.com/diversity-problem-campus-opinion-1618419.

Acemoğlu, Daron. 2001. "Good Jobs Versus Bad Jobs." *Journal of Labor Economics* 19 (1): 1–21. doi.org/10.1086/209978.

Acemoğlu, Daron. 2002a. "Technical Change, Inequality, and the Labor Market." *Journal of Economic Literature* 40 (1): 7–72. doi.org/10.1257/jel.40.1.7.

Acemoğlu, Daron. 2002b. "Directed Technical Change." *The Review of Economic Studies* 69 (4): 781–809.

Acemoğlu, Daron. 2003a. "Labor-and Capital-Augmenting Technical Change." *Journal of the European Economic Association* 1 (1): 1–37. doi.org/10.1162/154247603322256756.

Acemoğlu, Daron. 2003b. "Patterns of Skill Premia." *Review of Economic Studies* 70 (2): 199–230. doi.org/10.1111/1467-937X.00242.

Acemoğlu, Daron. 2010. "When Does Labor Scarcity Encourage Innovation?" *Journal of Political Economy* 118 (6): 1037–78. doi.org/10.1086/658160.

Acemoğlu, Daron. 2011. *Introduction to Modern Economic Growth.* Princeton University Press.

Acemoğlu, Daron. 2021. "AI's Future Doesn't Have to Be Dystopian." *Boston Review*, May 20. bostonreview.net/forum/ais-future-doesnt-have-to-be-dystopian.

Acemoğlu, Daron. 2022. "Environmental Tariffs Could Be a Game Changer." *Project Syndicate*, 25 Temmuz. project-syndicate.org/commentary/environmental-tariffs-carbon-taxes-on-imports-game-changer-by-daron-acemoglu-2022-07.

Acemoğlu, Daron. 2023. "Would AI-Enabled Communism Work?" *Project Syndicate*, 28 Haziran. project-syndicate.org/commentary/ai-central-planning-versus-decentralization-by-daron-acemoglu-2023-06.

Acemoğlu, Daron. 2024a. "The Fall and Rise of American Democracy." *Project Syndicate*, 3 Aralık. project-syndicate.org/commentary/what-democrats-must-do-after-trump-2024-election-by-daron-acemoglu-2024-12.

Acemoğlu, Daron. 2024b. "Harms of AI." *The Oxford Handbook of AI Governance* içinde, der. Matthew M. Young ve ark. Oxford Handbooks. Oxford University Press.

Acemoğlu, Daron. 2025. "The Simple Macroeconomics of AI." *Economic Policy* 40 (121): 13–58. doi.org/10.1093/epolic/eiae042.

Acemoğlu, Daron, Philippe Aghion, Leonardo Bursztyn ve David Hemous. 2012. "The Environment and Directed Technical Change." *American Economic Review* 102 (1): 131–66. doi.org/10.1257/aer.102.1.131.

Acemoğlu, Daron, Nicolas Ajzenman, Cevat Giray Aksoy, Martin Fiszbein ve Carlos Molina. 2025. "(Successful) Democracies Breed Their Own Support." *Review of Economic Studies* 92 (2): 621–55.

Acemoğlu, Daron, Nicolás Ajzenman, Guillermo Cruces, Martin Fiszbein, Gastón García Zavaleta ve Carlos Molina. 2025. "Informational Roots of Support for Right-Wing Populists: Evidence from Argentina." Yayınlanmamış el yazması.

Acemoğlu, Daron, Cevat Aksoy, Ceren Baysan, Carlos Molina ve Gamze Zeki. 2024. "Misperceptions and Demand for Democracy Under Authoritarianism." SSRN Scholarly Paper 4978697. Social Science Research Network, 1. Ekim. papers.ssrn.com/abstract=4978697.

Acemoğlu, Daron ve David Autor. 2011. "Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings." *Handbook of Labor Economics* içinde, der. David Card ve Orley Ashenfelter, cilt 4. Elsevier. doi.org/10.1016/S0169-7218(11)02410-5.

Acemoğlu, Daron, David Autor, David Dorn, Gordon H. Hanson ve Brendan Price. 2014. "Return of the Solow Paradox? IT, Productivity, and Employment in US Manufacturing." *American Economic Review* 104 (5): 394–99. doi.org/10.1257/aer.104.5.394.

Acemoğlu, Daron, David Autor, David Dorn, Gordon H. Hanson ve Brendan Price. 2016. "Import Competition and the Great US Employment Sag of the 2000s." *Journal of Labor Economics* 34 (S1): S141–98.

Acemoğlu, Daron, David Autor, Jonathon Hazell ve Pascual Restrepo. 2022. "Artificial Intelligence and Jobs: Evidence from Online Vacancies." *Journal of Labor Economics* 40 (S1): S293–340. doi.org/10.1086/718327.

Acemoğlu, Daron, David Autor ve Simon Johnson. 2023. "Can We Have Pro-Worker AI? Choosing a Path of Machines in Service of Minds." shapingwork.mit.edu/wp-content/uploads/2023/09/Pro-Worker-AI-Policy-Memo.pdf.

Acemoğlu, Daron, David Autor ve Simon Johnson. 2025. "The Three Laws of Pro-Worker AI." Ön baskı, *The Brookings Institution*.

Acemoğlu, Daron, Davide Cantoni, Simon Johnson ve James A. Robinson. 2011. "The Consequences of Radical Reform: The French Revolution." *American Economic Review* 101 (7): 3286–307. doi.org/10.1257/aer.101.7.3286.

Acemoğlu, Daron, Gino Gancia ve Fabrizio Zilibotti. 2015. "Offshoring and Directed Technical Change." *American Economic Journal: Macroeconomics* 7 (3): 84–122. doi.org/10.1257/mac.20130302.

Acemoğlu, Daron ve Simon Johnson. 2023. *Power and Progress: Our 1000-Year Struggle over Technology and Prosperity*. PublicAffairs.

Acemoğlu, Daron ve Simon Johnson. 2024a. "Learning from Ricardo and Thompson: Machinery and Labor in the Early Industrial Revolution and in the Age of Artificial Intelligence." *Annual Review of Economics* 16 (1): 597–621. doi.org/10.1146/annurev-economics-091823-025129.

Acemoğlu, Daron ve Simon Johnson. 2024b. "The Urgent Need to Tax Digital Advertising." *Network Law Review*, 25 Mart. networklawreview.org/acemoglu-johnson.

Acemoğlu, Daron, Simon Johnson ve James A. Robinson. 2005a. "Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth." *Handbook of Economic Growth* içinde, der. Philippe Aghion and Steven Durlauf, vol. 1A. Elsevier.

Acemoğlu, Daron, Simon Johnson ve James A. Robinson. 2005b. "The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth." *American Economic Review* 95 (3): 546–79. doi.org/10.1257/0002828054201305.

Acemoğlu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson ve Pierre Yared. 2008. "Income and Democracy." *American Economic Review* 98 (3): 808–42. doi.org/10.1257/aer.98.3.808.

Acemoğlu, Daron, Michael Jordan ve Glen Weyl. 2021. "The Turing Test Is Bad for Business." *Wired*, 8 Kasım. wired.com/story/artificial-intelligence-turing-test-economics-business.

Acemoğlu, Daron, Fredric Kong, and Pascual Restrepo. 2025. "Tasks at Work: Comparative Advantage, Technology and Labor Demand." *Handbook of Labor Economics* içinde, der. Christian Dustmann ve Thomas Lemieux, cilt 6.

Acemoğlu, Daron, Daniel le Maire ve Alex X. He. 2022. "Eclipse of Rent-Sharing: The Effects of Managers' Business Education on Wages and the Labor Share in the US and Denmark." National Bureau of Economic Research Working Paper 29874. doi.org/10.3386/w29874.

Acemoğlu, Daron, Hans Koster ve Ceren Ozgen. 2023. "Robots and Workers: Evidence from the Netherlands." SSRN Scholarly Paper No. 4379042. Social Science Research Network, 1 Mart. https://papers.ssrn.com/abstract=4379042.

Acemoğlu, Daron, Andrea Manera ve Pascual Restrepo. 2020. "Does the US Tax Code Favor Automation?" *Brookings Papers on Economic Activity* 2020 (1): 231–85. doi.org/10.1353/eca.2020.0003.

Acemoğlu, Daron, Suresh Naidu, Pascual Restrepo ve James A. Robinson. 2019. "Democracy Does Cause Growth." *Journal of Political Economy* 127 (1): 47–100. doi.org/10.1086/700936.

Acemoğlu, Daron, Tuomas Pekkarinen, Kjell G. Salvanes ve Matti Sarvimäki. 2025. "The Making of Social Democracy: The Economic and Electoral Consequences of Norway's 1936 Folk School Reform." *Journal of the European Economic Association* 23 (1): 119–58. doi.org/10.1093/jeea/jvae039.

Acemoğlu, Daron ve Jörn-Steffen Pischke. 1998. "Why Do Firms Train? Theory and Evidence." *Quarterly Journal of Economics* 113 (1): 78–118.

Acemoğlu, Daron ve Jörn-Steffen Pischke. 1999a. "Beyond Becker: Training in Imperfect Labour Markets." *Economic Journal* 109 (453): 112–42. doi.org/10.1111/1468-0297.00405.

Acemoğlu, Daron ve Jörn-Steffen Pischke. 1999b. "The Structure of Wages and Investment in General Training." *Journal of Political Economy* 107 (3): 539–72. doi.org/10.1086/250071.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2018. "The Race Between Man and Machine: Implications of Technology for Growth, Factor Shares, and Employment." *American Economic Review* 108 (6): 1488–542. doi.org/10.1257/aer.20160696.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2019a. "Artificial Intelligence, Automation, and Work." *The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda* içinde, der. Ajay Agarwal, Joshua S. Gans ve Avi Goldfarb. University of Chicago Press. doi.org/10.7208/chicago/9780226613475.003.0008.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2019b. "Automation and New Tasks: How Technology Displaces and Reinstates Labor." *Journal of Economic Perspectives* 33 (2): 3–30. doi.org/10.1257/jep.33.2.3.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2020a. "Robots and Jobs: Evidence from US Labor Markets." *Journal of Political Economy* 128 (6): 2188–244. doi.org/10.1086/705716.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2020b. "The Wrong Kind of AI? Artificial Intelligence and the Future of Labour Demand." *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 13 (1): 25–35. doi.org/10.1093/cjres/rsz022.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2020c. "Unpacking Skill Bias: Automation and New Tasks." *American Economic Review, Papers and Proceedings* 110: 356–61. doi.org/10.1257/pandp.20201063.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2022a. "Demographics and Automation." *Review of Economic Studies* 89 (1): 1–44. doi.org/10.1093/restud/rdab031.

Acemoğlu, Daron ve Pascual Restrepo. 2022b. "Tasks, Automation, and the Rise in U.S. Wage Inequality." *Econometrica* 90 (5): 1973–2016. doi.org/10.3982/ECTA19815.

Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. 2000. "Why Did the West Extend the Franchise? Democracy, Inequality, and Growth in Historical Perspective." *Quarterly Journal of Economics* 115 (4): 1167–99. doi.org/10.1162/003355300555042.

Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. 2001. "A Theory of Political Transitions." *American Economic Review* 91 (4): 938–63. doi.org/10.1257/aer.91.4.938.

Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. 2006. *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Cambridge University Press.

Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. 2012. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Business.

Acemoğlu, Daron, and James A. Robinson. 2019. *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*. Penguin.

Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. 2025. "Culture, Institutions, and Social Equilibria: A Framework." *Journal of Economic Literature* 63 (2): 637–92. doi.org/10.1257/jel.20241680.

Acemoğlu, Daron, David Y. Yang ve Jie Zhou. 2024. *Power and the Direction of Research: Evidence from China's Academia*. Yayınlanmamış el yazması.

Achter, Paul J. 2025. "McCarthyism." *Britannica*, 28 Temmuz. britannica.com/event/McCarthyism.

Adams, Larry T. 1985. "Changing Employment Patterns of Organized Workers." *U.S. Bureau of Labor Statistics Monthly Labor Review* 108 (2): 25–31.

Adler, Richard. 2022. "Native American Smallpox Epidemics in the 17th Century." EBSCO. ebsco.com/research-starters/consumer-health/native-american-smallpox-epidemics-17th-century?.

Adler, Richard. 2023. "Rediscovery of Mendel's Hereditary Theory." EBSCO. ebsco.com/research-starters/law/rediscovery-mendels-hereditary-theory?.

Adrogué, Ricardo, Martin Cerisola ve Gaston Gelos. 2006. "Brazil's Long-Term Growth Performance—Trying to Explain the Puzzle." IMF Working Paper. International Monetary Fund. imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp06282.pdf.

Aisbett, Emma, Ann E. Harrison, David I. Levine, Jason Scorse ve Jed Silver. 2021. "Do Multinational Corporations Exploit Foreign Workers?" *Global Goliaths* içinde, der. C. Fritz Foley, James R. Hines ve David Wessel. Multinational Corporations in the 21st Century Economy. Brookings Institution Press. jstor.org/stable/10.7864/j.ctv11hpt7b.10.

Akeel, Makka. 2020. "When a Deadly Fire Killed 15 School Girls in Makkah." *Arab News Japan*, 22 Mayıs. arabnews.jp en/45thanniversary/article_20903.

Alberts, Bruce M. 2025. "Cell Theory." *Britannica*, 31 Mayıs. britannica.com/science/cell-theory.

Alexander, Brian. 2017. *Glass House: The 1% Economy and the Shattering of the All-American Town*. St. Martin's Press.

Alexander, Dominic. 2015. "Magna Carta: A Tradition of Rebellion." Counterfire, 7 Haziran. counterfire.org/article/magna-carta-a-tradition-of-rebellion.

Alexander, Magnus W. 1929. "The Economic Evolution of the United States: Its Background and Significance." Dünya Mühendislik Kongresinde sunulan bildiri. Tokyo, Kasım.

Alexopoulos, Michelle ve Jon Cohen. 2016. "The Medium Is the Measure: Technical Change and Employment, 1909–1949." *Review of Economics and Statistics* 98 (4): 792–809. doi.org/10.1162/REST_a_00588.

Alfred, Randy. 2000. "Dec. 12, 1896: Marconi Demos Radio Dec. 12, 1901: Marconi Transmits Across Atlantic." *Wired*. 11 Aralık. wired.com/2008/12 dec-12-1896-marconi-demos-radio-dec-12-1901-marconi-transmits-across-atlantic-2.

al-Gharbi, Musa. 2024. *We Have Never Been Woke: The Cultural Contradictions of a New Elite*. Princeton University Press. doi.org/10.1515/9780691232614.

"Algorithm." t.y. *Merriam-Webster*. merriam-webster.com/dictionary/algorithm.

Allcott, Hunt, Luca Braghieri, Sarah Eichmeyer ve Matthew Gentzkow. 2020. "The Welfare Effects of Social Media." *American Economic Review* 110 (3): 629–76. doi.org/10.1257/aer.20190658.

Allcott, Hunt ve Matthew Gentzkow. 2017. "Social Media and Fake News in the 2016 Election." *Journal of Economic Perspectives* 31 (2): 211–36. doi.org/10.1257/jep.31.2.211.

Allcott, Hunt, Matthew Gentzkow ve Chuan Yu. 2019. "Trends in the Diffusion of Misinformation on Social Media." *Research & Politics* 6 (2). doi.org/10.1177/2053168019848554.

Allen, John. 2019. "A Guide to the Industrial Production of Cars." AZoRobotics, 15 Ekim. azorobotics.com/Article.aspx?ArticleID=322.

Alvaredo, F., A. B. Atkinson, T. Piketty ve E. Saez. 2024. "World Inequality Database." Dataset. wid.world/data.

Teksas Amerikan Sivil Özgürlükler Birliği. 2025. "ACLU of Texas, SEAT Will Sue over S.B. 12—Texas Law That Prohibits Programs and Discussions Involving Race, Gender Identity, and Sexual Orientation in K—12 Schools." 23 Haziran. aclutx.org/en/press-releasesaclu-texas-seat-will-sue-over-sb-12-texas-law-prohibits-programs-and-discussions.

Amerikan Hastaneler Birliği. 1950. *Statistics and Directory* 24 (6:2): 5.

American Çelik İnşaat Enstitüsü. t.y. "Longfellow Bridge Historic Rehabilitation." aisc.org/contentassets/441f741fd8c84f7bb034a47c4dbb5c01/longfellow-bridge-historic-rehabilitation.pdf.

Amerikan Ulusal Seçim Çalışmaları. 2021. "ANES Time Series Cumulative Data File (1948-2020)." Veri seti ve belgeleme. electionstudies.org/data-center/anes-time-series-cumulative-data-file.

Amerikan Ulusal Seçim Çalışmaları. t.y. "Data Center." Erişim tarihi: 4 Ağustos 2025. electionstudies.org/data-center.

Amery, Julian. 1972. "Hansard, 23 May 1972." House of Commons, Londra. https://api.parliament. uk/historic-hansard/written-answers/1972/may/23/national-house-condition-survey.

Amnesty International. 2015. "Lessons from the Stasi." 31 Mart. amnesty.org/en/latest/news/2015/03/lessons-from-the-stasi.

Anchassi, Omar. 2022. "Against Ptolemy? Cosmography in Early Kala ̄m Omar Anchassi."

Journal of the American Oriental Society 142 (4): 4. doi.org/10.7817/jaos.142.4.2022.ar033.

Anderson, Elizabeth. 2017. *Private Government: How Employers Rule Our Lives (and Why We Don't Talk About It).* Princeton University Press.

Anderson, Elizabeth S. 1991. "John Stuart Mill and Experiments in Living." *Ethics* 102 (1): 4–26. Aneja, Abhay, and Guo Xu. 2022. "The Costs of Employment Segregation: Evidence from the Federal Government Under Woodrow Wilson." *Quarterly Journal of Economics* 137 (2): 911–58. doi.org/10.1093/qje/qjab040.

Angwin, Julia ve Hannes Grassegger. 2017. "Facebook's Secret Censorship Rules Protect White Men from Hate Speech but Not Black Children." *ProPublica*, 28 Haziran. propublica.org/article/facebook-hate-speech-censorship-internal-documents-algorithms.

Ansell, Ben W. 2010. *From the Ballot to the Blackboard: The Redistributive Political Economy of Education.* Cambridge Studies in Comparative Politics. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511730108.

Aronczyk, Amanda ve Julia Longoria. 2022. "SPAM Strikes Back: Planet Money." NPR, February 16. npr.org/2022/02/16/1081215997/spam-strikes-back.

Arrow, Kenneth J. 1962. "The Economic Implications of Learning by Doing." *The Review of Economic Studies* 29 (3): 155–73. doi.org/10.2307/2295952.

Asbury, Dustin. 2023. "Charlemagne and the Legacy of Christian Political Violence." *9Marks*, 28 Nisan. 9marks.org/article/charlemagne-and-the-legacy-of-christian-political-violence.

Ash, Elliott, Daniel L. Chen ve Suresh Naidu. 2022. "Ideas Have Consequences: The Impact of Law and Economics on American Justice." NBER Working Paper 29788, National Bureau of Economic Research, Şubat. doi.org/10.3386/w29788.

Ashcraft, Richard. 1986. *Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government*. Princeton University Press.

Aslan, Reza. 2005. *No God but God: The Origins, Evolution, and Future of Islam*. Random House.

Atkinson, Anthony B ve Jakob Egholt Søgaard. 2016. "The Long-Run History of Income Inequality in Denmark." *Scandinavian Journal of Economics* 118 (2): 264–91.

Autor, David. 2014. "Skills, Education, and the Rise of Earnings Inequality among the 'Other 99 Percent.'" *Science* 344 (6186): 843–51. doi.org/10.1126/science.1251868.

Autor, David. 2019. "Work of the Past, Work of the Future." *American Economic Review, Papers and Proceedings* 109: 1–32. doi.org/10.1257/pandp.20191110.

Autor, David, Caroline Chin, Anna Salomons ve Bryan Seegmiller. 2024. "New Frontiers: The Origins and Content of New Work, 1940–2018." *Quarterly Journal of Economics* 139 (3): 1399–465. doi.org/10.1093/qje/qjae008.

Autor, David, David Dorn ve Gordon Hanson. 2013. "The China Syndrome: Local Labor Market Effects of Import Competition in the United States." *American Economic Review* 103 (6): 2121–68. doi.org/10.1257/aer.103.6.2121.

Autor, David, David Dorn ve Gordon Hanson. 2016. "The China Shock: Learning from Labor-Market Adjustment to Large Changes in Trade." *Annual Review of Economics* 8: 205–40. doi.org/10.1146/annurev-economics-080315-015041.

Autor, David, David Dorn ve Gordon Hanson. 2019. "When Work Disappears: Manufacturing Decline and the Falling Marriage Market Value of Young Men." *American Economic Review: Insights* 1 (2): 161–78. doi.org/10.1257/aeri.20180010.

Autor, David, David Dorn, Lawrence F. Katz, Christina Patterson ve John Van Reenen. 2020. "The Fall of the Labor Share and the Rise of Superstar Firms." *Quarterly Journal of Economics* 135 (2): 645–709. doi.org/10.1093/qje/qjaa004.

Autor, David ve Gordon Hanson. 2025. "We Warned About the First China Shock. The Next One Will Be Worse." Görüş. *The New York Times*, 14 Temmuz. nytimes.com/2025/07/14/opinion/china-shock-economy-manufacturing.html.

Autor, David, Lawrence Katz ve Alan Krueger. 1998. "Computing Inequality: Have Computers Changed the Labor Market?" *Quarterly Journal of Economics* 113 (4): 1169–213. doi.org/10.1162/003355398555874.

Autor, David, Lawrence Katz ve Melissa Kearney. 2008. "Trends in U.S. Wage Inequality: Revising the Revisionists." *Review of Economics and Statistics* 90 (2): 300–323. doi.org/10.1162/rest.90.2.300.

Autor, David, Frank Levy ve Richard J. Murnane. 2003. "The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration." *Quarterly Journal of Economics* 118 (4): 1279–333.

Autor, David ve Anna Salomons. 2018. "Is Automation Labor Share–Displacing? Productivity Growth, Employment, and the Labor Share." *Brookings Papers on Economic Activity*, Bahar, 1–63.

Babar, Zia. 2024. "Evolution of Symbolic AI: From Foundational Theories to Contemporary Advances." *Medium*, 11 Haziran. medium.com/@zbabar/evolution-of-symbolic-ai-from-foundational-theories-to-contemporary-advances-5ef74b179fa9.

"A Backlash Against Gender Ideology Is Starting in Universities." 2021. *Economist*, 5 Haziran. economist.com/international/2021/06/05/a-backlash-against-gender-ideology-is-starting-in-universities.

Bacon, Francis. 1620 [1902]. "Book 1, Aphorism 84." *Novum Organum* içinde, cilt 1. New York: P. F. Collier & Son.

Bai, Ying ve Ruixue Jia. 2016. "Elite Recruitment and Political Stability: The Impact of the Abolition of China's Civil Service Exam." *Econometrica* 84 (2): 677–733. doi.org/10.3982/ECTA13448.

Bailey, Mark. 2014. "The Decline of Serfdom and Its Historical Significance." *The Decline of Serfdom in Late Medieval England: From Bondage to Freedom* içinde. Boydell & Brewer. cambridge.org/core/books/decline-of-serfdom-in-late-medieval-england/decline-of-serfdom-and-its-historical-significance/FB4D148DF9E699F853C7132BD145EA95.

Bailyn, Bernard. 1967 [2017]. *The Ideological Origins of the American Revolution*. 50. yıldönümü baskısı. Harvard University Press. doi.org/10.4159/9780674977952.

Baldi, Giorgia. 2021. *Un-Veiling Dichotomies: European Secularism and Women's Veiling*. Boundaries of Religious Freedom: Regulating Religion in Diverse Societies. Springer International. doi.org/10.1007/978-3-030-79297-8.

Baldwin, Peter. 1990. *The Politics of Social Solidarity*. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/cbo 9780511586378.002.

Ban, Cornel. 2020. "Scandinavian Social-Democracy and the Economics of Reformism (1840–1940)." *Transilvania*, Mayıs. revistatransilvania.ro/wp-content/uploads/2020/06/01.-Cornel-Ban.pdf.

Bandelj, N. ve M. C. Mahutga. 2010. "How Socio-Economic Change Shapes Income Inequality in Post-Socialist Europe." *Social Forces* 88 (5): 2133–61. doi.org/10.1353/sof.2010.0042.

Bank of America. 2001. "Excerpt of 2000 Annual Report to Shareholders." investor.bankofamerica.com/regulatory-and-other-filings/all-sec-filings/content/0000950130-01-500261/dex13.htm.

Bansal, Amit. 2023. "From Rejection to the Nobel Prize: Karikó and Weissman's Pioneering Work on mRNA Vaccines, and the Need for Diversity and Inclusion in Translational Immunology." *Frontiers in Immunology* 14 (Kasım). doi.org/10.3389/fimmu.2023.1306025.

Barbash, Jack. t.y. "Chapter 6: Unions and Rights in the Space Age By Jack Barbash." U.S. Department of Labor. Erişim tarihi 4 Kasım 2025. dol.gov/general/aboutdol/history/chapter6.

Barkey, Patrick M. 2002. "Muncie." *Indiana Business Review*, Outlook 2003 77 (4): 24–25.

Bartels, Larry M. 2009. *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*. STU-Student ed. Princeton University Press.

Bastani, Hamsa, Osbert Bastani, Alp Sungu, Haosen Ge, Özge Kabakcı, and Rei Mariman. 2024. "Generative AI Can Harm Learning." *The Wharton School Research Paper*. 18 Temmuz. doi.org/10.2139/ssrn.4895486.

Batchelor, Bob. 2018. "Mass Production." Encyclopedia.com. encyclopedia.com/social-sciences-and-law/economics-business-and-labor/economics-terms-and-concepts/mass-production.

Batrouni, Dimitri. 2020. "The Battle of Ideas in the Labour Party, 1945–92." *The Battle of Ideas in the Labour Party: From Attlee to Corbyn and Brexit*. Bristol University Press içinde. doi.org/10.46692/9781529205077.

Baumol, W. J. ve W. G. Bowen. 1965. "On the Performing Arts: The Anatomy of Their Economic Problems." *American Economic Review* 55 (1/2): 495–502.

Baumol, William J. 2012. *The Cost Disease: Why Computers Get Cheaper and Health Care Doesn't*. David de Ferranti, Monte Malach, Ariel Pablos-Méndez, Hilary Tabish, and Lilian Gomory Wu ile birlikte. Yale University Press. jstor.org/stable/j.ctt32bhj9.

Bayer, Patrick ve Kerwin Kofi Charles. 2018. "Divergent Paths: A New Perspective on Earnings Differences Between Black and White Men Since 1940." *Quarterly Journal of Economics* 133 (3): 1459–501. doi.org/10.1093/qje/qjy003.

Beckerman, Morgan. 2023. "Reaganomics: Pragmatic or Ideological, Revolution or Reform, Success or Failure?" *Global Journal of Management and Business Research*, 24 Nisan, 49–53. doi.org/10.34257/GJMBRDVOL23IS1PG49.

Bein, Amit. 2011. *Ottoman Ulema, Turkish Republic: Agents of Change and Guardians of Tradition*. Stanford University Press.

Bekhtiar, Karim. 2024. "Robotization, Internal Migration and Rural Decline." Preprint, SSRN, 6 Mart. doi.org/10.2139/ssrn.4749483.

Bell, Daniel. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.

Bell, Jonathan. 2015. "Liberalism from the Fair Deal to the Great Society." *Oxford Research Encyclopedia of American History* içinde. Erişim tarihi 2025. doi.org/10.1093/acrefore/9780199329175.013.13.

Bell, Pete. 2025. "Mobile Market Overview: Still Buoyant into 2025." 10 Nisan. blog.telegeography.com/2025-mobile-market-summary.

Bellah, Robert N., Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler ve Steven M. Tipton. 1985. *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in American Life*. University of California Press.

Bender, German. 2024. "Organizing the Labor Market: Power, Ideas, and Institutions in Wage Formation, Digital Automation, and Migration." PhD diss., Stockholm School of Economics.

Bennett, Patrick ve Kjell Salvanes. 2023. *Inequality in Norway: 1970–2017*. Country Studies: Inequalities in Europe and North America. Institute for Classical Studies.

Bentham, Jeremy. t.y. *The Rationale of Reward*. John and HL Hunt.

Bergès, Sandrine ve Alan Coffee. 2016. "Introduction." *The Social and Political Philosophy of Mary Wollstonecraft* içinde, der. Sandrine Bergès ve Alan Coffee. Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198766841.003.0001.

Berlin, Isaiah. 1958. *Two Concepts of Liberty*. Oxford.

Berman, Julien. 2025. "How Higher Education Failed America's Poor." *Washington Post*, July 20. washingtonpost.com/opinions/2025/07/20/college-degree-value-poor-inequality.

Berman, Sheri. 2006a. *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511791109.

Berman, Sheri. 2006b. "The Swedish Exception." *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* içinde. Cambridge University Press.

Bernstein, Joseph. 2022. "Not the Last Word: Planck's Principle and the Case for Pseudonymous Publication." *Clinical Orthopaedics and Related Research* 480 (5): 859–61. doi.org/10.1097/CORR.0000000000002196.

Berube, Alan ve Cecile Murray. 2018. *Renewing America's Economic Promise Through Older Industrial Cities*. Brookings Institution.

Besley, Timothy, Olle Folke, Torsten Persson ve Johanna Rickne. 2017. "Gender Quotas and the Crisis of the Mediocre Man: Theory and Evidence from Sweden." *American Economic Review* 107 (8): 2204–42. doi.org/10.1257/aer.20160080.

Besley, Timothy, Torsten Persson ve Daniel Sturm. 2010. "Political Competition, Policy and Growth: Theory and Evidence from the US." *Review of Economic Studies* 77: 1329–52. doi.org/10.1111/j.1467-937X.2010.00606.x.

Bessinger, Ken ve Stuart A. Thompson. 2025. "How the Right Shaped the Debate over the Sydney Sweeney Ads." *New York Times*, 7 Ağustos. nytimes.com/2025/08/07/business/sydney-sweeney-ad-right-wing-media.html.

Betjeman, John. 1940. "In Westminster Abbey." *Old Lights for New Chancels* içinde. Londra: John Murray.

Beveridge, William. 1942. *Social Insurance and Allied Services*. His Majesty's Stationery Office. Beveridge, William Henry. 1945. *Why I Am a Liberal*. Londra: Herbert Jenkins.

Biddle, Sam. 2014. "Justine Sacco Is Good at Her Job, and How I Came to Peace with Her." *Gawker*, 20 Aralık. gawkerarchives.com/justine-sacco-is-good-at-her-job-and-how-i-came-to-pea-1653022326.

Birn, Raymond. 2012. *Royal Censorship of Books in Eighteenth-Century France*. Stanford University Press. sup.org/books/history/royal-censorship-books-eighteenth-century-france.

Bishop, Bill. 2008. *The Big Sort: Why the Clustering of Like-Minded America Is Tearing Us Apart*. Houghton Mifflin.

Bismarck, Otto von. 1884. "Speech to Reichstag." reichstagsprotokolle.de/Blatt3_k5_bsb00018445_00161.html.

Bivens, Joshua ve Lawrence Mishel. 2015. "Understanding the Historic Divergence Between Productivity and a Typical Worker's Pay." Economic Policy Institute, 2 Eylül. epi.org/publication/understanding-the-historic-divergence-between-productivity-and-a-typical-workers-pay-why-it-matters-and-why-its-real.

Black, Merle. 1978. "Racial Composition of Congressional Districts and Support for Federal Voting Rights in the American South." *Social Science Quarterly* 59 (3): 435–50.

Blanc, Guillaume ve Masahiro Kubo. 2024. "French." Unpublished manuscript, 14 Ocak. guillaumeblanc.com/files/theme/BlancKubo_French.pdf.

Blanchet, Thomas, Lucas Chancel ve Amory Gethin. 2022. "Why Is Europe More Equal Than the United States?" *American Economic Journal: Applied Economics* 14 (4): 480–518. doi.org/10.1257/app.20200703.

Blank, David M. ve George J. Stigler. 1957. *The Demand and Supply of Scientific Personnel*. NBER. nber.org/books-and-chapters demand-and-supply-scientific-personnel.

Blau, Joyce ve Yasir Suleiman. 2013. "Language and Ethnic Identity in Kurdistan: An Historical Overview." *Language and Identity in the Middle East and North Africa* içinde, der. Yasir Suleiman. Routledge. doi.org/10.4324/9781315026497.

Bloch, Marc. 1961. *Feudal Society*. Çev. L. A. Manyon, vol. 1. University of Chicago Press.

Bloland, Harland G. 1995. "Postmodernism and Higher Education." *Journal of Higher Education* 66 (5): 521–59.

Blum, Jerome. 1943. "Transportation and Industry in Austria, 1815–1848." *Journal of Modern History* 15 (1): 24–38.

Board of Governors of the Federal Reserve System [Federal Rezerv Sistemi Yönetim Kurulu.] 2009. "Oversight of the Federal Reserve System." 24 Nisan. federalreserve.gov/monetarypolicy/bst_oversight.htm?.

Bolton, Paul. 2012. "Education: Historical Statistics." House of Commons Library. researchbriefings.files.parliament.uk/documents/SN04252/SN04252.pdf.

Bottomley, Sean. 2014. "Patenting in England, Scotland and Ireland during the Industrial Revolution, 1700–1852." *Explorations in Economic History* 54: 48–63.

Boulay, Harvey ve Alan DiGaetano. 1985. "Why Did Political Machines Disappear?" *Journal of Urban History* 12 (1): 25–49. doi.org/10.1177/009614428501200102.

Bound, John ve Sarah Turner. 2002. "Going to War and Going to College: Did World War II and the G.I. Bill Increase Educational Attainment for Returning Veterans?" *Journal of Labor Economics* 20 (4): 784–815. doi.org/10.1086/342012.

Bourque, Peter. 2009. "Remembering When GM Employed Half of Flint, Michigan." *Arizona Daily Star*, 2 Ağustos. tucson.com/lifestyles/article_e4176079-2b6b-591e-bd13-3ca041c9dcf2.html.

Bowden, Sue ve Avner Offer. 1994. "Household Appliances and the Use of Time: The United States and Britain Since the 1920s." *Economic History Review* 47 (4): 725. doi.org/10.2307/2597714.

Bowles, Samuel S. ve Herbert M. Gintis. 1976. *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. Basic Books.

Boyd, Richard. 2023. "Thomas Hobbes and the Making of Popular Sovereignty." *When the People Rule: Popular Sovereignty in Theory and*

Practice içinde, der. Ewa Alanassow, Thomas Bartscherer ve David A. Bateman. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/9781009263757.006.

Boyd, Robert ve Peter J. Richerson. 1985. *Culture and the Evolutionary Process.* University of Chicago Press.

Bradley, David. 2004. "Elemental Discoveries—the History of the Chemical Elements." *David Bradley Science Writer*, 28 Nisan. sciencebase.com/science-blogelemental-discoveries-the-history-of-the-chemical-elements.html?.

Brady, Henry E. ve Thomas B. Kent. 2022. "Fifty Years of Declining Confidence & Increasing Polarization in Trust in American Institutions." *Daedalus* 151 (4): 43–66. doi.org/10.1162/daed_a_01943.

Braghieri, Luca, Ro'ee Levy ve Alexey Makarin. 2022. "Social Media and Mental Health." *American Economic Review* 112 (11): 3660–93. doi.org/10.1257/aer.20211218.

Brailsford, Henry Noel. 1961. *The Levellers and the English Revolution.* Stanford University Press.

Bramhill, Nick. 2016. "Over 20,000 March in Dublin in Mass Pro-Choice Rally." *IrishCentral*, 25 Eylül. irishcentral.com/news/over-20-000-march-in-dublin-in-mass-pro-choice-rally.

Brands, H. W. 2008. *Traitor to His Class: The Privileged Life and Radical Presidency of Franklin Delano Roosevelt.* Doubleday.

Branigan, Tania. 2023. *Red Memory: Living, Remembering and Forgetting China's Cultural Revolution.* Guardian Faber.

Brennan, Cianan. 2016. "Pictures: Thousands Throng Dublin City Centre for Pro Choice Rally." *Journal* (Ireland), 24 Eylül. thejournal.ie/pro-choice-march-dublin-5-2994885-Sep2016.

Brin, Sergey ve Lawrence Page. 1998. "The Anatomy of a Large-Scale Hypertextual Web Search Engine." *Computer Networks and ISDN Systems* 30 (1): 107–17. doi.org/10.1016/S0169-7552(98)00110-X.

Brody, David, Diane P. Koenker ve Solomon B. Levine. 2023. "Organized Labor: Western Europe." *Britannica.* britannica.com/money/organized-labor/Western-Europe.

Brooks, Leah ve Zachary Liscow. 2023. "Infrastructure Costs." *American Economic Journal: Applied Economics* 15 (2): 1–30. doi.org/10.1257/app.20200398.

Brown, Willie. 2000. *City and County of San Francisco Fall 2000 Homelessness Count Report.* ia902904.us.archive.org/2/items/citycountyofsanf32000sanf/citycountyofsanf32000sanf.pdf.

Brownstein, Ron. 2017. "Places with Fewest Immigrants Push Back Hardest Against Immigration." CNN, 22 Ağustos. cnn.com/2017/08/22/politics/immigration-trump-arizona.

Brunello, Girogio, Désirée Rückert, Christoph Weiss ve Patricia Wruuck. 2023. "Advanced Digital Technologies and Investment in Employee Training: Complements or Substitutes?" European Investment Bank Working Papers. data.europa.eu/doi/10.2867/16937.

Bryan, Charles S. 2010. "'The Greatest Brahmin Among Them': William Osler's (1849–1919) Perspective on Oliver Wendell Holmes (1809–94)." *Journal of Medical Biography* 18 (1): 15–18. doi.org/10.1258/jmb.2009.009059.

Bryant, Edwin. 2001. *The Quest for the Origins of Vedic Culture: The Indo-Aryan Migration Debate*. Oxford University Press. doi.org/10.1093/0195137779.001.0001.

Brynjolfsson, Eric, Bharat Chandar ve Ruyu Chen. 2025. "Canaries in the Coal Mine? Six Facts About the Recent Employment Effects of Artificial Intelligence." Working paper, Stanford Digital Economy Lab and Stanford University Huma-Centered Artificial Intelligence, 26 Ağustos. digitaleconomy.stanford.edu/publications/canaries-in-the-coal-mine.

Buchwald, Jed, Chen-Pang Yeang, Noah Stemeroff, Jenifer Barton ve Quinn Harrington. 2021. "What Heinrich Hertz Discovered About Electric Waves in 1887–1888." *Archive for History of Exact Sciences* 75 (2): 125–71. doi.org/10.1007/s00407-020-00260-1.

Burcu Tekin, Başak. 2014. "Selçuklu Kültüründe Kadın'ın Konumu: Sanat Eserlerinden Hareketle Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme." *Journal of Turkish Studies* 9 (10): 991–991. doi.org/10.7827/TurkishStudies.7252.

Burnham, James. 1941. *The Managerial Revolution*. Londra: Putnam and Company.

Burns, Robert. 1785 [1890]. "To a Mouse." *The Kilmarnock Edition of the Poetical Works of Robert Burns* içinde, 7. baskı, der. William Scott Douglas. Toronto: Rose Publishing Company.

Bursztyn, Leonardo, Georgy Egorov, Ingar Haaland, Aakaash Rao ve Christopher Roth. 2022. "Scapegoating During Crises." *AEA Papers and Proceedings* 112 (May): 151–55. doi.org/10.1257/pandp.20221069.

Burton, Jason W. 2023. "Algorithmic Amplification for Collective Intelligence." Knight First Amendment Institute. knightcolumbia.org/content/algorithmic-amplification-for-collective-intelligence.

Bush, George W. 2000. "In Bush's Words: 'Join Together in Making China a Normal Trading Partner.'" 18 Mayıs. nytimes.com/2000/05/18/world/in-bush-s-words-join-together-in-making-china-a-normal-trading-partner.html.

Bush, Vannevar. 1945. *The Endless Frontier*. 75. yıldönümü baskısı National Science Foundation.

Cabello, Matías. 2023. "The Counter-Reformation, Science, and Long-Term Growth: A Black Legend?" Preprint, SSRN, 21 Mart. doi.org/10.2139/ssrn.4389708.

Caine, Paul. 2022. "States' Rights, the Supreme Court, and a History of Discrimination." *WTTW News*, 14 Temmuz. news.wttw.com/2022/07/14/states-rights-supreme-court-and-history-discrimination.

Caldwell, Louise. 2019. "I Took Part in a Citizens' Assembly—It Could Help Break the Brexit Deadlock." *Guardian*, 16 Ocak. theguardian.com/commentisfree/2019/jan/16/citizens-assembly-ireland-abortion-referendum.

Calhoun, David B. 2013. "William Tyndale: 'Apostle of England.'" C.S. Lewis Institute. Erişim tarihi 21 Temmuz 2025. cslewisinstitute.org/resources/william-tyndale-apostle-of-england.

Campbell, Josephine. 2023. "Windrush Generation." EBSCO. ebsco.com/research-starters/history/windrush-generation.

Campbell, Josephine. 2024. "Baumol's Cost Disease." EBSCO. ebsco.com/research-starters/economics/baumols-cost-disease.

Candelo, Elena. 2019. "The Metamorphosis of the Automotive Market." *Marketing Innovations in the Automotive Industry: Meeting the Challenges of the Digital Age* içinde, der. Elena Candelo. Springer International. doi.org/10.1007/978-3-030-15999-3_3.

Cannon, Byron D. 2024. "Meteorology." EBSCO. ebsco.com/research-starters/earth-and-atmospheric-sciences/meteorology.

Card, David ve Thomas Lemieux. 2002. *Did Draft Avoidance Raise College Attendance During the Vietnam War?* Working Paper 46, Center for Labor Economics University of California, Berkeley. cle.berkeley.edu/wp/wp46.pdf.

Carlsson, Bo. 1984. "The Development and Use of Machine Tools in Historical Perspective." *Journal of Economic Behavior & Organization* 5 (1): 91–114. doi.org/10.1016/0167-2681(84)90028-3.

Carlyle, Thomas. 1829. "Signs of the Times." *Edinburgh Review*.

Carlyle, Thomas. 1839 [1904]. "Chartism." *Critical and Miscellaneous Essays* içinde, cilt 4. New York: Charles Scribner. archive.org/details/worksofthomascar29car.

Carlyle, Thomas. 1840. "Condition-of-England Question." *Chartism* içinde, cilt 1. Londra: James Fraser.

Carnevale, Anthony P., Ban Cheah ve Andrew R. Hanson. 2015. *The Economic Value of College Majors*. Georgetown University. cew.georgetown.edu/cew-reports/valueofcollegemajors.

Case, Anne ve Angus Deaton. 2017. "Mortality and Morbidity in the 21st Century." *Brookings Papers on Economic Activity*, Bahar. princeton.edu/~accase/downloads/Mortality_and_Morbidity_in_21st_Century_Case-Deaton-BPEA-published.pdf.

Case, Anne ve Angus Deaton. 2020. *Deaths of Despair and the Future of Capitalism*. Princeton University Press.

Case, Anne ve Angus Deaton. 2023. "Accounting for the Widening Mortality Gap Between American Adults With and Without a BA." *Brookings Papers on Economic Activity* 2023 (2): 1–78. doi.org/10.1353/eca.2023.a935412.

Cashell, G. T. Willoughby. 1971. "A Short History of Spectacles." *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 64 (10): 1063–64.

CEDEFOP. 2019. "Germany: New Nationwide Training Concept for Industry 4.0." 21 Mayıs. cedefop.europa.eu/en/news/germany-new-nationwide-training-concept-industry-40.

CERN. 2025. "A Short History of the Web." 23 Temmuz. home.cern/science/computing/birth-web/short-history-web.

Cervigni, Vittorio. 1985. "FS a tutta velocità." *I treni oggi*, 6 (51): 21–23.

Chamberlain, John. 1946. "Every Man a Capitalist." *Life*, 23 Aralık.

Chambru, Cédric, Emeric Henry ve Benjamin Marx. 2024. "The Dynamic Consequences of State Building: Evidence from the French Revolution." *American Economic Review* 114 (11): 3578–622. doi.org/10.1257/aer.20220110.

Chandler, Daniel. 2023. *Free and Equal: What Would a Fair Society Look Like?* Allen Lane.

Chandler, Daniel. 2024. *Free and Equal: A Manifesto for a Just Society*. Knopf Doubleday.

Charles, Kerwin Kofi, Erik Hurst ve Mariel Schwartz. 2019. "The Transformation of Manufacturing and the Decline in US Employment." *NBER Macroeconomics Annual* 33 (Ocak): 307–72. doi.org/10.1086/700896.

Chatterjee, Aroop, Léo Czajka ve Amory Gethin. 2023. *Redistribution Without Inclusion? Inequality in South Africa Since the End of Apartheid*. Preprint. amory-gethin.fr/files/pdf/Chatterjee CzajkaGethin2023.pdf

Chattopadhyay, Raghabendra ve Esther Duflo. 2004. "Women as Policy Makers: Evidence from a Randomized Policy Experiment in India." *Econometrica* 72 (5): 1409–43. doi.org/10.1111/j.1468-0262.2004.00539.x.

Chen, Ting, James Kai-Sing Kung ve Chicheng Ma. 2020. "Long Live Keju! The Persistent Effects of China's Civil Examination System." *Economic Journal* 130 (631): 2030–64. doi.org/10.1093/ej/ueaa043.

Chetty, Raj, David J. Deming ve John N. Friedman. 2023. "Diversifying Society's Leaders? The Causal Effects of Admission to Highly Selective Private Colleges." Nos. RWP23-021. Ön baskı, HKS Faculty Research Working Paper Series.

Chetty, Raj, David Grusky, Maximilian Hell, Nathaniel Hendren, Robert Manduca ve Jimmy Narang. 2017. "The Fading American Dream: Trends in Absolute Income Mobility Since 1940." *Science* 356 (6336): 398–406. doi.org/10.1126/science.aal4617.

Chetty, Raj, Nathaniel Hendren, Patrick Kline ve Emmanuel Saez. 2014. "Where Is the Land of Opportunity? The Geography of Intergenerational Mobility in the United States." *Quarterly Journal of Economics* 129 (4): 1553–623. doi.org/10.1093/qje/qju022.

Cholij, Roman. t.y. "Priestly Celibacy in Patristics and Church History." Erişim tarihi 28 Ağustos 2025. vatican.va/roman_curia/congregations/cclergy/documents/rc_con_cclergy_doc_01011993_chisto_en.html.

Chozick, Amy. 2016. "Hillary Clinton Calls Many Trump Backers 'Deplorables,' and G.O.P. Pounces." *New York Times*, 10 Eylül. nytimes.com/2016/09/11/us/politics/hillary-clinton-basket-of-deplorables.html.

Christ, Matthew R. 1990. "Liturgy Avoidance and Antidosis in Classical Athens." *Transactions of the American Philological Association* 120 (1990): 147–69. doi.org/10.2307/283983.

Christian, Brian. 2020. *The Alignment Problem: Machine Learning and Human Values*. W. W. Norton.

Chuck, Elizabeth. 2018. "Google Engineer Fired for Writing Manifesto on Women's 'Neuroticism' Sues Company." NBC News, 9 Ocak. nbcnews.com/news/us-news/google-engineer-fired-writing-manifesto-women-s-neuroticism-sues-company-n835836.

Churchill, Winston. 1947. Volume 444 House of Commons Debate, 5. seri, sütun 207. 11 Kasım.

Commons Chamber. Hansard. U.K. Parliament. hansard.parliament.uk/Commons/1947-11-11/debates/ac22a8ea-e202-4be6-b2b6-a5a448a12182/CommonsChamber#main-content.

Cialdini, Robert B. 1987. *Influence, New and Expanded: The Psychology of Persuasion*. Gözden geçirilmiş baskı. İlki Harper Business yeni ve geliştirilmiş ciltli baskı. Harper Business.

Cicero. M.Ö. 44 [1887]. *De officiis*. Kitap 1. constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/cicerode-officiis-on-duties-44-bc.

Cinelli, Matteo, Gianmarco De Francisci Morales, Alessandro Galeazzi, Walter Quattrociocchi ve Michele Starnini. 2021. "The Echo Chamber Effect on Social Media." *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 118 (9): e2023301118. doi.org/10.1073/pnas.2023301118.

Cipolla, Carlo M. 1962. *The Economic History of World Population*. 7. baskı. Penguin Books.

Citigroup. t.y. *Citigroup 2000 Annual Report*. citigroup.com/southafrica/homepage/data/ap20ar.pdf.

The Citizens' Assembly [Vatandaşlar Meclisi]. 2016. "Welcome from the Citizens' Assembly Chairperson, Ms. Justice Mary Laffoy." YouTube. 31 dk. 1 sn. youtube.com/watch?v=DuGSG6Pnlh8.

City and County of San Francisco [San Francisco Şehri ve Bölgesi] 2025. "Homelessness Population." sf.gov/data—homeless-population.

Claassen, Christopher ve Pedro C. Magalhães. 2023. "Public Support for Democracy in the United States Has Declined Generationally." *Public Opinion Quarterly* 87 (3): 719–32. doi.org/10.1093/poq/nfad039.

Clark, LaToya Baldwin. 2023. "The Critical Racialization of Parents' Rights." *Yale Law Journal* 132(7): 2139–204.

Clark, William. 1647 [1951]. "1647: The Putney Debates." *Puritanism and Liberty, Being the Army Debates (1647–9) from the Clarke Manuscripts with Supplementary Documents* içinde, 2. baskı, der. A. S. P. Woodhouse. University of Chicago Press. Erişim tarihi 21 Temmuz 2025. oll.libertyfund.org/pages/1647-the-putney-debates.

Clary, Will, Iris N. Gomez-Lopez, Megan Chenoweth ve ark. 2022. "National Neighborhood Data Archive (NaNDA): Voter Registration, Turnout, and Partisanship by County, United States, 2004–2022: Version 2." ICPSR—Interuniversity Consortium for Political and Social Research. doi.org/10.3886/ICPSR3 8506.V2.

Clausing, Kimberly. 2017. "Labor and Capital in the Global Economy." *Democracy* 43 (Kış). democracyjournal.org/magazine/43/labor-and-capital-in-the-global-economy.

Cleage, Kristin. 2012a. "Doris Graham, High School Senior—1940." *Finding Eliza: A Family History Blog*, 16 Kasım. findingeliza.com/archives/8017.

Cleage, Kristin. 2012b. "My Mother Was a Teacher." *Finding Eliza: A Family History Blog*, 13 Mart. findingeliza.com/archives/4017.

Cleage, Kristin. 2022. "One Way Ticket." *Finding Eliza: A Family History Blog*, 16 Temmuz. findingeliza.com/archives/35664.

Cleage, Kristin. 2023. "Poppy at Ford's." *Finding Eliza: A Family History Blog*, 16 Eylül. findingeliza.com/archives/42284.

Cleage, Kristin. 2025. "Three of My Grandparent's Grandparents." *Finding Eliza: A Family History Blog*, 19 Şubat. findingeliza.com/archives/44773.

Cleage, Pearl, (yönetmen) 2004. *Pearl Cleage, 45 Stories.* The HistoryMakers. https://www.thehistorymakers.org/biography/pearl-cleage-39.

Clubb, Jerome M., William H. Flanigan ve Nancy H. Zingale. 2006. "Electoral Data for Counties in the United States: Presidential and Congressional Races, 1840–1972." Inter-university Consortium for Political and Social Research, 13 Kasım. doi.org/10.3886/ICPSR08611.v1.

Coast, David. 2021. "William Tyndale, Henry VIII, and the Obedience of a Christian Man." *Historical Journal* 64 (4): 823–43. doi.org/10.1017/S0018246X20000552.

"Codes of Pakhtoonwali." 2022. Khyber.org (site discontinued). 27 Ocak. web.archive.org/web/20220127100659/http://khyber.org/culture/a/Codes_of_Pakhtoonwali.shtml.

Coffey, John. 2006. "The Abolition of the Slave Trade: Christian Conscience and Political Action." *Cambridge Papers*, 3 Haziran. cambridgepapers.org/the-abolition-of-the-slave-trade-christian-conscience-and-political-action.

Coffey, Rebecca. 2021. "Why Charles Darwin Delayed for Decades Before Publishing His Bold Ideas on Evolution." *Forbes*, 29 Nisan. forbes.com/sites/rebeccacoffey/2021/04/29/why-charles-darwin-delayed-for-decades-before-publishing-his-bold-ideas-on-evolution.

Cohen, Joshua. 2002. "For a Democratic Society." *Cambridge Companion to Rawls* içinde, der. Samuel Freeman. Cambridge University Press.

Collier, Paul. 2024. *Left Behind: A New Economics for Neglected Places*. Allen Lane.

Collignon, Stefan. 2018. "Negative and Positive Liberty and the Freedom to Choose in Isaiah Berlin and Jean-Jacques Rousseau." *Journal of Philosophical Economics* 12 (1): 10715. doi.org/10.46298/jpe.10715.

Collins, Carlos. 2024. "Freeing the Internet: Why Splitting Up YouTube and Google Benefits Everyone." Apple Scoop, 8 Ekim. applescoop.org/story/monopoly-meltdown-the-case-for-splitting-up-youtube-and-google.

Collins, Michael. 2015. "Decolonization." *The Encyclopedia of Empire* içinde, der. N. Dalziel ve J. M. MacKenzie. John Wiley & Sons. doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe360.

Collins, Roger. 1995. "The Arab Conquest." *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400–1000* içinde, der. Roger Collins. Macmillan Education U.K. doi.org/10.1007/978-1-349-24135-4_6.

Collins, William J. ve Ariell Zimran. 2025. "World War II Service and the GI Bill: New Evidence on Selection and Veterans' Outcomes from Linked Census Records." *Explorations in Economic History* 96 (Nisan): 101649. doi.org/10.1016/j.eeh.2024.101649.

Colson, Elizabeth. 1974. *Tradition and Contract: The Problem of Social Order*. Transaction. Colvin, Fred H. 1913. "Building an Automobile Every 40 Seconds." *American Machinist* 38 (19): 757–62.

Comcast Corporation. 2024. "Comcast Reports 1st Quarter 2024 Results." April 25. cmcsa.com/news-releases/news-release-details/comcast-reports-1st-quarter-2024-results.

Commission of the European Communities [Avrupa Toplulukları Komisyonu.] 1994. *European Social Policy: A Way Forward for the Union*. Tanıtım yazısı 94. Avrupa Toplulukları Komisyonu.

Committee for Review of the Project Management Practices Employed on the Boston Central Artery/Tunnel ("Big Dig") Project, Board on Infrastructure and the Constructed Environment, Transportation Research Board, Division on Engineering and Physical Sciences, National Research Council, and National Academy of Engineering. [Boston Merkez Arter/Tünel ("Big Dig") Projesinde Uygulanan Proje Yönetimi Uygulamalarını İnceleme Komitesi; Altyapı ve Yapı Çevre Kurulu, Ulaştırma Araştırma Kurulu, Mühendislik ve Fizik Bilimleri Bölümü, Ulusal Araştırma Konseyi ve Ulusal Mühendislik Akademisi] 2003. *Completing the "Big Dig": Managing the Final Stages of Boston's Central Artery/Tunnel Project*. National Academies Press. doi.org/10.17226/10629.

Companies Market Cap. 2025a. "Alphabet (Google) (GOOG)—Market Capitalization." companiesmarketcap.com/alphabet-google/marketcap.

Companies Market Cap. 2025b. "Amazon (AMZN)—Market Capitalization." companiesmarketcap.com/amazon/marketcap.

Companies Market Cap. 2025c. "Apple (AAPL)—Market Capitalization." companiesmarketcap.com/apple/marketcap.

Companies Market Cap. 2025d. "Meta Platforms (Facebook) (META)—Market Capitalization." companiesmarketcap.com/meta-platforms/marketcap.

Companies Market Cap. 2025e. "Microsoft (MSFT)—Market Capitalization." companiesmarketcap.com/microsoft/marketcap.

Companies Market Cap. 2025f. "NVIDIA (NVDA)—Market Capitalization." companiesmarketcap.com/nvidia/marketcap.

Companies Market Cap. 2025g. "Tesla (TSLA)—Market Capitalization." companiesmarketcap.com/tesla/marketcap.

Comptroller- General of Patents, Designs, and Trade Marks. [Patent, Tasarım ve Ticari Markalar Genel Denetleme Kurulu]. Marks. 1903. *Twentieth Report of the Comptroller-General of Patents, Designs, and Trade Marks with Appendices for the Year 1902*. House of Commons. assets.publishing.service.gov.uk/media/5a8041c3e5274a2e8ab4f1a5/historical-patent-data.pdf.

Conniff, Richard. 2012. "When Continental Drift Was Considered Pseudoscience." *Smithsonian*, Haziran. smithsonianmag.com/science-nature/when-continental-drift-was-considered-pseudoscience-90353214.

Constantine, Matthew. t.y. "Who was Lady Mary Wortley Montagu?" North Yorkshire National Trust. Erişim tarihi 14 Ocak 2026. https://www.nationaltrust.org.uk/visit/yorkshire/wentworth-castle-gardens/who-was-lady-mary-wortley-montagu.

Coodley, Lauren. 2013. *Upton Sinclair: California Socialist, Celebrity Intellectual*. University of Nebraska Press.

Cooper, J. 2012. Margaret Thatcher and Ronald Reagan: A Very Political Special Relationship. Palgrave Macmillan.

Corbin, Alain. 2021. "The State of Scientific Ignorance at the End of the Age of Enlightenment." In *Terra Incognita: A History of Ignorance in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. Çev. Susan Pickford. Polity Press.

Cordero-Guzman, Hector. 2011. "Main Stream Support for a Mainstream Movement: The 99% Movement Comes From and Looks Like the 99%." Yayınlanmamış el yazması. 19 Ekim. occupywallst.org/media/pdf/OWS-profile1-10-18-11-sent-v2-HRCG.pdf.

Coşgel, Metin M., Thomas J. Miceli ve Jared Rubin. 2012. "The Political Economy of Mass Printing: Legitimacy and Technological Change in the Ottoman Empire." *Journal of Comparative Economics* 40 (3): 357–71. doi.org/10.1016/j.jce.2012.01.002.

Council Fathers [Konsil Babaları]. 1215. "Introduction." *Fourth Lateran Council* içinde. papalencyclicals.net/councils/ecum12-2.htm.

Couprie, Dirk L. 2018. *When the Earth Was Flat: Studies in Ancient Greek and Chinese Cosmology*. Historical and Cultural Astronomy. Springer.

Couture, Victor ve Jessie Handbury. 2023. "Neighborhood Change, Gentrification, and the Urbanization of College Graduates." *Journal of Economic Perspectives* 37 (2): 29–52. doi.org/10.1257/jep.37.2.29.

Cox, Daniel A. 2021. "The State of American Friendship: Change, Challenges, and Loss." Survey Center on American Life, 8 Haziran. americansurveycenter.org/research/the-state-of-american-friendship-change-challenges-and-loss.

Creative Destruction Lab. 2016. "Geoff Hinton: On Radiology." YouTube, yayınlanma tarihi 24 Kasım. 1 dk., 24 sn. youtube.com/watch?v=2HMPRXstSvQ.

Creighton, Mandell. 1905. *Life and Letters of Mandell Creighton*, cilt 1. Der. Louise Creighton. Londra: Longmans, Green, and Co. archive.org/details/a566044401creiuoft.

Crevier, Daniel. 1993. *AI: The Tumultuous History of the Search for Artificial Intelligence*. Basic Books.

Crouch, Tom D. 2025. "Wright Brothers." *Britannica*. britannica.com/biography/Wright-brothers/Powered-sustained-flight.

Cruz, Ted (@tedcruz). 2025. "Wow. Now the crazy Left has come out against beautiful women. I'm sure that will poll well" Twitter, 29 Temmuz. x.com/tedcruz/status/1950253558093504679.

Cunningham, Craig A. 2017. "Dewey on Educational Research and the Science of Education." *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory* içinde, der. M. A. Peters. Springer, Singapore. doi.org/10.1007/978-981-287-588-4_49.

Cynamon, Jeremy Kingston. 2024. "John Stuart Mill: Education, Freedom, and Dependence." *The Palgrave Handbook of Educational Thinkers* içinde, der. B. A. Geier. Palgrave Macmillan. doi.org/10.1007/978-3-030-81037-5_56-2.

Dahl, Robert Alan, der. 1961. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Yale University Press.

D'Amico, Leonardo, Edward L. Glaeser, Joseph Gyourko, William Kerr ve Giacomo A. M. Ponzetto. 2023. "Why Has Construction Productivity Stagnated? The Role of Land-Use Regulation." SSRN Scholarly Paper 4679195. Social Science Research Network, 30 Aralık. doi.org/10.2139/ssrn.4679195.

Darwin, Charles. 1859. *The Origin of Species: By Means of Natural Selection*. 6. baskı. Cambridge Library Collection. Londra: Cambridge University Press.

Dauth, Wolfgang, Sebastian Findeisen, Jens Suedekum ve Nicole Woessner. 2017. "German Robots—the Impact of Industrial Robots on Workers." CEPR Discussion Paper No. DP12306. Social Science Research Network, 1 Eylül. papers.ssrn.com/abstract=3039031.

Dauth, Wolfgang, Sebastian Findeisen, Jens Suedekum ve Nicole Woessner. 2021. "The Adjustment of Labor Markets to Robots." *Journal of the European Economic Association* 19 (6): 3104–53. doi.org/10.1093/jeea/jvab012.

Davern, Michael, Rene Bautista, Jeremy Freese, Pamela Herd ve Stephen L. Morgan. 2025. "General Social Survey 1972–2024." Makinede okunabilir veri dosyası. NORC at the University of Chicago. gssdataexplorer.norc.org.

Davies, A. F. 1952. "Prestige of Occupations." *British Journal of Sociology* 3 (2): 134. doi.org/10.2307/587491.

Davis, G. R. C. 1215 [1982]. *Magna Carta*. British Library.

Davis, Ralph. 1973. *The Rise of the Atlantic Economies*. World Economic History. Cornell University Press.

De Vroey, Michel. 2004. "The History of Macroeconomics Viewed against the Background of the Marshall–Walras Divide." *History of Political Economy* 36 (Suppl_1): 57–91. doi.org/10.1215/00182702-36-Suppl_1-57.

The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen [İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi]. 1789 [2022]. elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen.

Dehry, Sarah E. ve Patrick M. Krueger. 2023. "Excess Deaths in the United States Compared to 18 Other High-Income Countries." *Population Research and Policy Review* 42 (2): 27. doi.org/10.1007/s11113-023-09762-6.

Del Rio-Chanona, R. Maria, Nadzeya Laurentsyev ve Johannes Wachs. 2024. "Large Language Models Reduce Public Knowledge Sharing on Online Q&A Platforms." *PNAS Nexus* 3 (9). doi.org/10.1093/pnasnexus/pgae400.

DellaVigna, S. ve E. Kaplan. 2007. "The Fox News Effect: Media Bias and Voting." *Quarterly Journal of Economics* 122 (3): 1187–234. doi.org/10.1162/qjec.122.3.1187.

Deneen, Patrick J. 2018. *Why Liberalism Failed*. Politics and Culture. Yale University Press.

Derenoncourt, Ellora ve Claire Montialoux. 2021. "Minimum Wages and Racial Inequality." *Quarterly Journal of Economics* 136 (1): 169–228. doi.org/10.1093/qje/qjaa031.

Desmond, Adrian ve James Moore. 1991. *Darwin*. Michael Joseph.

Devecka, Martin. 2015. "Raisins d'Etat: Trade, Politics, and Diplomacy in the History of the Levant Company." *Chartering Capitalism: Organizing Markets, States, and Publics* içinde, der. Emily Erikson, Political Power and Social Theory, vol. 29. Emerald Group. levantineheritage.com/pdf/Raisins-detat-trade-politics-and-diplomacy-in-the-history-of-the-levant-company.pdf.

Dewey, John. 1929. *The Quest for Certainty: A Study of the Relation of Knowledge and Action*. Minton, Balch.

Dijital Okuryazarlık ve İletişim Laboratuvarı, Kuzey Carolina Üniversitesi. İngiliz Dili ve Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü 225. Yıldönümü Zaman Çizelgesi. t.y. "1962–1973 U.S. Involvement in the Vietnam War Prompts Student Protests." Erişim tarihi 4 Ağustos 2025. scalar.usc.edu/works/english-and-comparative-literature-225+anniversary-timeline/1962–1973-us-involvement-in-the-vietnam-war-prompts-student-protests.

Disraeli, Benjamin. 1845. *Sybil*. Londra: Henry Colburn Publisher.

Disraeli, Benjamin. 1872. "Sanitas Sanitatum, Omnia Sanitas." Free Trade Hall'daki konuşma, Manchester, İngiltere, 3 Nisan.

Domhoff, G. William. 2020. *The Corporate Rich and the Power Elite in the Twentieth Century: How They Won, Why Liberals and Labor Lost*. Routledge.

Doniger, Wendy ve Charles Preston. 2025. "Sati." *Britannica*, 1 Ağustos. britannica.com/topic/suttee.

Douglass, Frederick. 1860. "A Plea for Free Speech in Boston." constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/frederick-douglass-a-plea-for-free-speech-in-boston-1860.

Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. Harper & Row.

Drouhot, Lucas, Patrick Simon ve Vincent Tiberj. 2023. *Religious Diversity in France: Intergenerational Transmissions and Practices by Origins*. Insee References. insee.fr/en/statistiques/7342918?sommaire=7344042&.

Du Bois, W. E. B. 1920. "Of the Ruling of Men." *Darkwater: Voices from Within the Veil* içinde. Hardcourt, Brace and Howe.

Duernecker, Georg, Berthold Herrendorf ve Ákos Valentinyi. 2023. "Structural Change within the Services Sector and the Future of Cost Disease." *Journal of the European Economic Association* 22 (1): 428–73. doi.org/10.1093/jeea/jvad030.

Duggan, Jennifer. 2016. "Ireland Grapples with the Thorny Issue of Repealing an Abortion Ban." *Time*, 27 Ekim. time.com/4534656/ireland-repeal-8th-amendment-debate.

Dugyala, Rishika. 2020. "NYT Opinion Editor Resigns After Outrage over Tom Cotton Op-Ed." *Politico*, 7 Haziran. politico.com/news/2020/06/07/nyt-opinion-bennet-resigns-cotton-op-ed-306317.

Dunbar, R. I. M. 2022. *How Religion Evolved: And Why It Endures*. Oxford University Press.

Dunkelman, Marc J. 2025. *Why Nothing Works: Who Killed Progress, and How to Bring It Back*. PublicAffairs.

Dunleavy, Patrick ve Brendan O'Leary. 1987. *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy*. Macmillan Education.

Dunlop, John T. ve Julius Shiskin. 1975. *Handbook of Labor Statistics 1975—Reference Edition*. Bulletin 1865. U.S. Department of Labor and Bureau of Labor Statistics.

Dunn, Amina. 2020. "Few Trump or Biden Supporters Have Close Friends Who Back the Opposing Candidate." Pew Research Center, 18 Eylül. pewresearch.org/short-reads/2020/09/18/few-trump-or-biden-supporters-have-close-friends-who-back-the-opposing-candidate.

Durkin, Martin P. ve Ewan Clague. 1953. *Employment Outlook in the Automobile Industry*. Bulletin No. 1138. Occupational Outlook Series. U.S. Department of Labor and Bureau of Labor Statistics.

Dyreng, Scott ve Michelle Hanlon. 2021. "Tax Avoidance and Multinational Firm Behavior." *Global Goliaths* içinde, der. C. Fritz Foley, James R. Hines ve David Wessel. Multinational Corporations in the 21st Century Economy. Brookings Institution Press. jstor.org/stable/10.7864/j.ctv11hpt7b.13.

Dziak, Mark. 2024. "Huguenot." EBSCO. ebsco.com/research-starters/history/huguenot.

Earl de Grey ve Ripon. 1870. HL Deb. (3. seri.) (25 Temmuz 1870) (203) sütun 846. api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1870/jul/25/elementary-education-bill.

Ebenstein, Avraham, Ann Harrison ve Margaret McMillan. 2017. "Why Are American Workers Getting Poorer? China, Trade, and Offshoring." *The Factory-Free Economy: Outsourcing Servitization, and the Future*

of Industry içinde, der. Lionel Fontagné and Ann Harrison. Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198779162.003.0009.
Eddy, Melissa. 2024. "A German Initiative to Keep Workers Employed by Retraining Them." *New York Times*, 10 Mayıs. nytimes.com/2024/05/10/business/germany-workers-retraining.html.
Edge, Matt. 2009. "Athens and the Spectrum of Liberty." *History of Political Thought* 30 (1): 1– 45.
Eeckhout, Ocak 2022. *The Profit Paradox: How Thriving Firms Threaten the Future of Work*. Karton kapak. Princeton University Press.
Ehl, David. 2022. "How Africa Increased Healthy Life Expectancy." *DW*, 25 Ağustos. dw.com/en/how-africa-increased-its-healthy-life-expectancy/a-62923832.
Eichengreen, Barry, der. 1995. *Europe's Post-War Recovery*. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511759314.
Eidlin, Barry. 2016. "The House That Reuther Built." *Jacobin*, 8 Haziran. jacobin.com/2016/06/uaw-academic-workers-colleges-union-walter-reuther-treaty-detroit.
Eisenhower, Dwight D. 1957. "The President's News Conference." Executive Office Building, Washington, DC'deki basin toplantısı. 3 Eylül. presidency.ucsb.edu/documents/the-presidents-news-conference-286.
Elamin, Mustafa Osman I. 2024. "Muhammad Ibn Musa Al-Khwarizmi: The Pioneer of Algorithms and His Enduring Legacy in Artificial Intelligence." *Journal of Ecohumanism* 3 (8). doi.org/10.62754/joe.v3i8.5695.
Elliott, David. 2024. "3 Technologists on How AI Is Expanding Scientific Discovery." World Economic Forum, 5 Temmuz. weforum.org/stories/2024/07/technologists-ai-scientific-discovery.
Elser, Holly, Eli Ben-Michael, David Rehkopf, Sepideh Modrek, Ellen A. Eisen ve Mark R. Cullen. 2019. "Layoffs and the Mental Health and Safety of Remaining Workers: A Difference-in-Differences Analysis of the US Aluminium Industry." *Journal of Epidemiology and Community Health* 73 (12): 1094–100. doi.org/10.1136/jech-2018-211774.
Élysée. 2022. "Liberty, Equality, Fraternity." https://www.elysee.fr/en/french-presidency/liberty-equality-fraternity.
Emms, Katherine. 2022. "30 Years On: What Do Polytechnics Teach Us About Transcending the Vocational/Academic Divide in Today's Higher Education Landscape?" Higher Education Policy Institute, 5 Aralık. hepi.ac.uk/2022/12/05/30-years-on-what-do-polytechnics-teach-us-about-transcending-the-vocational-academic-divide-in-todays-higher-education-landscape
Engelman, Ryan. 2025. "The Second Industrial Revolution, 1870–1914." US History Scene. ushistoryscene.com/article second-industrial-revolution.

English, Andrea R. 2017. "Dewey on Thinking in Education." *Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory* içinde, der. Michael A. Peters. Springer, Singapore. doi.org/10.1007/978-981-287-588-4_44.

Esping-Andersen, Gøsta. 1985. "Class Alliances in the Development of Scandinavian Social Democracy." *Politics Against Markets* içinde. The Social Democratic Road to Power. Princeton University Press. jstor.org/stable/j.ctt1m322zp.8.

European Education Area [Avrupa Eğitim Alanı]. 2022. "Higher Education Initiatives." 20 Nisan. education.ec.europa.eu/education-levels/higher-education/about-higher-education.

European Monitor of Industrial Ecosystems. 2017. "Germany—Industry 4.0." monitor-industrial-ecosystems.ec.europa.eu/reports/other-reports/germany-industry-40.

European Patent Office [Avrupa Patent Ofisi]. 2024. "Patent Index 2023: Digital and Clean Energy Technologies Driving Growth." epo.org/en/about-us/statistics/patent-index-2023.

Evans, Medford Stanton. 1965. *The Liberal Establishment: Who Runs America ... and How.* Devin-Adair.

Fadel, Mohammad. 1996. "The Social Logic of Taqlid and the Rise of the Mukhatasar Issues and Problems." *Islamic Law and Society* 3 (2): 193–233.

Farmiloe, Brett ve Angela Scott-Briggs. 2025. "How Do AI Algorithms Personalize Social Media Content?" *TechBullion*, 15 Şubat. techbullion.com/how-do-ai-algorithms-personalize-social-media-content.

Fawcett, Edmund. 2014. *Liberalism: The Life of an Idea.* Princeton University Press. doi.org/10.2307/j.ctvc77gn1.

Federal Deposit Insurance Corporation (1920–1936). 2025. "Quarterly Banking Profile." fdic.gov/quarterly-banking-profile.

Federal Financial Institutions Examinations Council National Information Center. 2025. "Large Holding Companies." 31 Mart. ffiec.gov/npw/Institution/TopHoldings.

Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025a. "Civilian Labor Force Level." 5 Eylül. fred.stlouisfed.org/series/CLF16OV.

Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025b. "Consumer Price Index for All Urban Consumers: All Items in U.S. City Average." 24 Ekim. fred.stlouisfed.org/series/CPIAUCSL.

Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025c. "National Income." 29 Mayıs. fred.stlouisfed.org/series/A032RC1A027NBEA.

Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025d. "Personal Consumption Expenditures: Chain-Type Price Index." 26 Eylül. fred.stlouisfed.org/series/PCEPI.

Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025e. "Resident Population in San Francisco County /City, CA." 14 Mart. fred.stlouisfed.org/series/CASANF0POP.
Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025f. "Share of Net Worth Held by the Top 1% (99th to 100th Wealth Percentiles)." 20 Haziran. fred.stlouisfed.org/series/WFRBST01134.
Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025g. "Spot Crude Oil Price: West Texas Intermediate (WTI)." 2 Temmuz. fred.stlouisfed.org/series/WTISPLC.
Federal Reserve Bank of St. Louis [St. Louis Federal Reserv Bankası] FRED. 2025h. "Unemployment Rate." 1 Ağustos. fred.stlouisfed .org/series/UNRATE.
Feiner, Lauren ve Alex Heath. 2025. "FTC v. Meta: The Antitrust Battle's Final Day." *Verge*, 14 Nisan. theverge.com/news/646809/ ftc-v-meta-antitrust-monopoly-trial-instagram-whatsapp.
Feldman, Maryann, Frederick Guy ve Simona Iammarino. 2021. "Regional Income Disparities,
Monopoly and Finance." *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 14 (1): 25–49. doi.org/10.1093/cjres/rsaa024.
Fensterwald, John. 2025a. "Anatomy of a Divided California School Board's Vote on Ethnic Studies." EdSource, 27 Ocak. edsource.org/2025/ anatomy-of-a-divided-school-boards-vote-on-ethnic-studies/725672.
Fensterwald, John. 2025b. "Santa Ana to Drop Contested Ethnic Studies Courses to Settle Closely Watched Lawsuit." EdSource, 21 Şubat. edsource.org/2025/santa-ana-to-drop-contested -ethnic-studies-courses-to-settle-closely-watched-lawsuit/727272.
Ferenstein, Gregory. 2017. "The Disrupters." *City Journal*, Kış. city-journal. org/article/the-disrupters.
Fernandes, Heitor B. F., Mateo Peñaherrera Aguirre, James G. Zerbe ve Aurelio José Figueredo. 2021. "Humans: Within-Group Conflicts." *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science* içinde, der. T. K. Shackelford ve V. A. Weekes-Shackelford. Springer Nature. doi.org/ 10.1007/978-3-319-19650-3_3779.
Fichtner, Ullrich. 2007. "Sarkozy Closes In on His Goal: Ambition and Honesty on the French Campaign Trail." International. *Der spiegel*, 9 Nisan. spiegel.de/international/europe/ sarkozy-closes-in-on-his-goal-ambition-and-honesty-on-the-french-campaign-trail-a-476255.html.
Field, Alexander J. 2011. *A Great Leap Forward: 1930s Depression and U.S. Economic Growth.* Yale Series in Economic and Financial History. Yale University Press.
Filmer, Robert. 1680. *Patriarcha, or, the Natural Power of Kings by the Learned.* Londra: R. Chiswel,

W. Hensman, M. Gilliflower ve G. Wells. proquest.com/docview/2240954371/citation/606CA6983354D90PQ/1.

Fisher, William Weston. 2025. "Patent." *Britannica*, 27 Temmuz. britannica.com/topic/patent.

Flaherty, Colleen. 2021. "A Canceled Talk, and Questions About Just Who Is Politicizing Science." Inside Higher Ed, 5 Ekim. insidehighered.com/news/2021/10/06/mit-controversy-over-canceled-lecture.

Fletcher, Richard A. 1999. *The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity*. University of California Press.

Flood, Sarah, Miriam King, Renae Rodgers ve ark. 2024. "IPUMS CPS: Version 12.0." IPUMS. doi.org/10.18128/D030.V12.0.

Folkenflik, David. 2023. "How a Civil War Erupted at Fox News After the 2020 Election." NPR, 8 Mart. npr.org/2023/03/08/1161694400/fox-news-lawsuit-civil-war-ingraham-hannity.

Foresight Institute. 2013. "Foresight Advisor Doug Engelbart, 1925–2013, Will Be Greatly Missed." 3 Temmuz. foresight.org/foresight-advisor-doug-engelbart-1925-2013-will-be-greatly-missed.

Foroushani, Sepehr. 2025. "It's Time for Climate Policy to Shift to Adaptation and Resilience." *Policy Options*, 12 Şubat. policyoptions.irpp.org/magazines/february-2025/climate-policy-adapt.

Forster, William E. 1870. HC Deb. (3. seri.) (17 Şubat 1870) 199 sütun 466. api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1870/feb/17/leave-first-reading.

Forster, William E. 1887. "Preface." *The Citizen Reader* içinde, der. H. O. Arnold-Forster. Londra: Cassell. catalog.hathitrust.org/Record/008646456

Fouka, Vasiliki. 2020. "Backlash: The Unintended Effects of Language Prohibition in U.S. Schools After World War I." *Review of Economic Studies* 87 (1): 204–39. doi.org/10.1093/restud/rdz024.

Foundation for Individual Rights and Expression. 2025a. "2026 College Free Speech Rankings: America's Colleges Get an 'F' for Poor Free Speech Climate." 9 Eylül. thefire.org/news/2026-college-free-speech-rankings-americas-colleges-get-f-poor-free-speech-climate.

Foundation for Individual Rights and Expression. 2025b. "Campus Deplatforming Database." thefire.org/research-learn/campus-deplatforming-database?orderdir=desc&orderby=year.

Francis, Samuel T. 1997. *Revolution from the Middle*. Middle American Press.

Franklin, Julian H. 1978. *John Locke and the Theory of Sovereignty: Mixed Monarchy and the Right of Resistance in the Political Thought of the English Revolution*. Cambridge University Press.

Freeman, Samuel. 2016. "Liberalism." *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford University Press. doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.236.

Freeman, Richard B. 1998. "Spurts in Union Growth: Defining Moments and Social Processes." *The Defining Moment: The Great Depression and the American Economy in the Twentieth Century* içinde, der. Michael D. Bordo, Claudia Goldin ve Eugene N. White. University of Chicago Press. nber.org/books-and-chapters/defining-moment-great-depression-and-american-economy-twentieth-centuryspurts-union-growth-defining-moments-and-social-processes.

Frenkel, Sheera ve Cecilia Kang. 2021. *An Ugly Truth: Inside Facebook's Battle for Domination*. HarperCollins.

Freudenberger, Herman. 1967. "State Intervention as an Obstacle to Economic Growth in the Habsburg Monarchy." *Journal of Economic History* 27 (4): 493–509.

Friedrich, Benjamin, Lisa Laun ve Costas Meghir. 2021. "Income Dynamics of Immigrants and Natives in Sweden 1985–2016." NBER Working Paper 28527, National Bureau of Economic Research, Mart. doi.org/10.3386/w28527.

From, Al. 2013. *The New Democrats and the Return to Power*. Palgrave Macmillan.

Fujiwara, Thomas. 2015. "Voting Technology, Political Responsiveness, and Infant Health: Evidence from Brazil." *Econometrica* 83 (2): 423–64. doi.org/10.3982/ecta11520.

Fukuyama, Francis. 1989. "The End of History?" *National Interest*, no. 16: 3–18. Fukuyama, Francis. 2022. *Liberalism and Its Discontents*. Farrar, Straus and Giroux. Gabbatt, Adam. 2021. "New York Times Fires Editor Targeted by Rightwing Critics over Biden Tweet." *Guardian*, 25 Ocak. theguardian.com/media/2021/jan/25/lauren-wolfe-new-york-times-editor-fired-biden-tweet.

Galilei, Galileo, Stefano Della Bella, Gio. Batista Landini, House Of Liechtenstein, and Lessing J. Rosenwald Collection. *Dialogo di Galileo Galilei Linceo, matematico sopraordinario dello studio di Pisa. E filosofo e matematico primario del serenissimo gr. duca di Toscana, doue ne i congressi di quattro giornate si discorre sopra i due massimi sistemi del mondo tolemaico e copernicano, proponendo indetermi-natamente le ragioni filosofiche e naturali tanto per l'una quanto per l'altra parte*. Fiorenza, Per Gio: Batista Landini, 1632. Pdf. https://www.loc.gov/item/12018406/.

Galloway, James N., Allison M. Leach, Albert Bleeker ve Jan Willem Erisman. 2013. "A Chronol-ogy of Human Understanding of the Nitrogen Cycle." *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 368 (1621): 20130120. doi.org/10.1098/rstb.2013.0120.

Gallup News Service. 2023. "Gallup Poll Social Series." news.gallup.com/poll/508169/historically-low-faith-institutions-continues.aspx.

Gallup Organizasyonu. 1963. "Gallup Poll #681." Roper Center for Public Opinion Research (distribütör). doi.org/10.25940/ROPER-31087665.

Gallup Organizasyonu ve *Newsweek* Dergisi. 1984. "Gallup/Newsweek Poll # 1984-84137: Immigration." June1.ropercenter.cornell.edu/ipoll/study/31089351/questions#821556f9-5ca9-47d6-b55e-d238cfcca6ec.

Galston, William ve Elaine Karmarck. 2025. "Renewing the Democratic Party." Third Way, 2 Şuvar. thirdway.org/report/renewing-the-democratic-party.

Gasparetto, A. ve L. Scalera. 2019. "A Brief History of Industrial Robotics in the 20th Century." *Advances in Historical Studies* 8 (1): 1. doi.org/10.4236/ahs.2019.81002.

Gat, Azar. 1999. "The Pattern of Fighting in Simple, Small-Scale, Prestate Societies." *Journal of Anthropological Research* 55 (4): 563–83.

Gat, Azar. 2015. "Proving Communal Warfare Among Hunter-Gatherers: The Quasi-Rousseauan Error." *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews* 24 (3): 111–26. doi.org/10.1002/evan.21446.

Gatti, Hilary. 2015a. "Epilogue." In *Ideas of Liberty in Early Modern Europe: From Machiavelli to Milton*. Princeton University Press. jstor.org/stable/j.ctt1dr35qj.9.

Gatti, Hilary. 2015b. "The Freedom of the Press." *Ideas of Liberty in Early Modern Europe: From Machiavelli to Milton* içinde. Princeton University Press. jstor.org/stable/j.ctt1dr35qj.8.

Gelatt, Julia. 2024. "Explainer: Immigrants and the U.S. Economy." Migrationpolicy.org, 23 Ekim. migrationpolicy.org/content/explainer-immigrants-and-us-economy.

Gennaro, Michael. 2024. "Google Dodges Antitrust Suit over Mapping Services." Courthouse News Service, 16 Temmuz. courthousenews.com/google-dodges-antitrust-suit-over-mapping-services.

"Germany's Bundestag Bars AfD MPs from Its Football Team." 2025. *Economist*, 3 Temmuz. economist.com/europe/2025/07/03/germanys-bundestag-bars-afd-mps-from-its-football-team.

Gerring, John, Strom C. Thacker ve Rodrigo Alfaro. 2012. "Democracy and Human Development." *Journal of Politics* 74 (1): 1–17. doi.org/10.1017/s0022381611001113.

Gerstle, Gary. 2018. "The Rise and Fall(?) of America's Neoliberal Order." *Transactions of the Royal Historical Society* 28: 241–64.

Gethin, Amory ve Clara Martínez-Toledano. 2025. "Political Cleavages in Contemporary Democracies." *Handbook of Political Economy* içinde, der. Daron Acemoglu and James Robinson, Handbooks in Economics, cilt 1. Elsevier.

Gethin, Amory, Clara Martínez-Toledano ve Thomas Piketty, der. 2021. *Political Cleavages and Social Inequalities: A Study of Fifty Democracies, 1948–2020*. Harvard University Press. doi.org/10.2307/j.ctv209xnfn.
Gethin, Amory, Clara Martínez-Toledano ve Thomas Piketty. 2022. "Brahmin Left Versus Merchant Right: Changing Political Cleavages in 21 Western Democracies, 1948–2020." *Quarterly Journal of Economics* 137 (1): 1–48. doi.org/10.1093/qje/qjab036.
Gilens, Martin. 2012. *Affluence and Influence: Economic Inequality and Political Power in America*. Princeton University Press.
Gillum, K. Fred. 2023. "Benjamin Disraeli." EBSCO. ebsco.com/research-starters/history/benjamin-disraeli.
Ginsburg, Tom. 2011. "An Economic Interpretation of the Pashtunwali Governance and Power." *University of Chicago Legal Forum* 2011: 89–114.
Girvetz, Harry K. ve Kenneth Minogue. 2025. "Liberalism." *Britannica*, July 11. britannica.com/topic/liberalism.
Glaeser, Edward ve Joseph Gyourko. 2025. "America's Housing Affordability Crisis and the Decline of Housing Supply." The Brookings Institution, 26 Mart. brookings.edu/articles americas-housing-affordability-crisis-and-the-decline-of-housing-supply.
Glaeser, Edward L., Joseph Gyourko ve Raven E. Saks. 2005. "Why Have Housing Prices Gone Up?" *American Economic Review* 95 (2): 329–33. doi.org/10.1257/000282805774669961.
Godemel, Frederic. 2024. "Three Ways Generative AI Is Helping Our Services Experts Become Superheroes." *Schneider Electric Blog*, 14 Mayıs. blog.se.com/services/2024/05/14/three-ways-generative-ai-is-helping-our-services-experts-become-superheroes.
Goghari, Vina M. ve Mavis Kusi. 2023. "An Introduction to the Basic Elements of the Caste System of India." *Frontiers in Psychology* 14 (December): 1210577. doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1210577.
Goldin, Claudia ve Robert A. Margo. 1992. "The Great Compression: The Wage Structure in the United States at Mid-Century." *Quarterly Journal of Economics* 107 (1): 1–34. doi.org/10.2307/2118322.
Goldin, Claudia ve Lawrence Katz. 2009. "Why the United States Led in Education: Lessons from Secondary School Expansion, 1910 to 1940." *Human Capital and Institutions: A Long-Run View* içinde. Cambridge University Press. https://goldin.scholars.harvard.edu/publications/why-united-states-led-education-lessons-secondary-school-expansion-1910-1940.
Goldstein, Amy. 2018. "When GM Closes a Plant, Workers Lose Their Jobs. But the City Loses Its Spirit." *Washington Post*, 30 Kasım. washingtonpost.com/outlook when-gm-closes-a-plant-

workers-lose-their-jobs-but-the-city-loses-its-spirit/2018/11/30/2d5b429a-f385-11e8-80d0-f7e1948d55f4_story.html.
Gonzalez, Justo L. 2010. *The Story of Christianity: The Early Church to the Dawn of the Reformation*. The Story of Christianity, cilt 1. HarperCollins.
Goodman, Peter S. 2024. "Why There's Hope for U.S. Factory Towns Laid Low by the 'China Shock.'" Business. *New York Times*, November 1. nytimes.com/2024/11/01/business/economy/china-us-trade-tariffs.html.
Goos, Maarten, Alan Manning ve Anna Salomons. 2014. "Explaining Job Polarization: Routine-Biased Technological Change and Offshoring." *American Economic Review* 104 (8): 2509–26. doi.org/10.1257/aer.104.8.2509
Gopnik, Adam. 2025. "Industrialization of the U.S. Economy." *Britannica*, 29 Temmuz. britannica.com/place/United-States/Industrialization-of-the-U-S-economy.
Gopnik, Alison, Andrew N. Meltzoff ve Patricia K. Kuhl. 1999. *The Scientist in the Crib: Minds, Brains, and How Children Learn*. W. Morrow.
Gordon, Colin. 2012. "Union Decline and Rising Inequality in Two Charts." Economic Policy Institute, June 5. epi.org/blog/union-decline-rising-inequality-charts.
Gordon, Matthew S. 2021. "Slavery in the Islamic Middle East (c. 600–1000 CE)." In *The Cambridge World History of Slavery*, vol. 2, *AD 500—AD 1420*, edited by Craig Perry, David Eltis, David Richardson, and Stanley L. Engerman. The Cambridge World History of Slavery. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/9781139024723.014.
Gordon, Nora ve Sarah Reber. 2021. "Addressing Inequities in the US K—12 Education System." Aspen Institute Economic Strategy Group, 1 Aralık. economicstrategygroup.org/publication/gordon-reber.
Graham, Paul. 2024. "Founder Mode." *Paul Graham*, September. paulgraham.com/foundermode.html.
Gramling, Carolyn. 2021. "How Plate Tectonics Upended Our Understanding of Earth." *Science News*, 13 Ocak. sciencenews.org/century/earth-history-plate-tectonics-volcanoes-earthquakes.
Gross, Jörg ve Alexander Vostroknutov. 2022. "Why Do People Follow Social Norms?" *Current Opinion in Psychology* 44 (April): 1–6. doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.08.016.
Guérin, Daniel. 1970. *Anarchism: From Theory to Practice*. Çev. Mary Klopper. Monthly Review Press.
Gunja, Munira, Evan Gumas ve Reginald Williams. 2023. *U.S. Health Care from a Global Perspective, 2022: Accelerating Spending, Worsening Outcomes*. Commonwealth Fund, Issue Briefs, 31 Ocak. commonwealthfund.org/publications/issue-briefs/2023/jan/us-health-care-global-perspective-2022.

Guscina, Anastasia. 2006. "Effects of Globalization on Labor's Share in National Income." IMF Working Paper 2006/294. International Monetary Fund, 1 Aralık. imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Effects-of-Globalization-on-Labors-Share-in-National-Income-19244.

Guthrie, Douglas James ve E. Ashworth Underwood. 2025. "History of Medicine: Germ Theory, Microbes, Vaccines." *Britannica*, September 19. britannica.com/science/history-of-medicine/Verification-of-the-germ-theory.

Gwynn, David M. 2010. "Archaeology and the 'Arian Controversy' in the Fourth Century." *Late Antique Archaeology* 6 (1): 229–63. doi.org/10.1163/22134522-90000136.

H. M. 1960. "The Democratic Convention: Kennedy's Brain Trust and His Plans for a 'New' New Deal." *Science* 132 (3421): 209–11.

Habakkuk, H. J. 1962. *American and British Technology in the Nineteenth Century: The Search for Labour-Saving Inventions.* Cambridge University Press.

Hada, Rishav, Amir Ebrahimi Fard, Sarah Shugars ve ark. 2022. "Beyond Digital 'Echo Chambers': The Role of Viewpoint Diversity in Political Discussion." arXiv:2212.09056. Ön baskı, arXiv, 18 Aralık. doi.org/10.48550/arXiv.2212.09056.

Hage, Dave ve Paul Klauda. 1989. *No Retreat, No Surrender: Labor's War at Hormel.* W. Morrow. Hager, Thomas. 2019. "How One Daring Woman Introduced the Idea of Smallpox Inoculation to England." *Time*, 5 Mart. time.com/5542895/mary-montagu-smallpox.

Haggerty, Julia H., Mark N. Haggerty, Kelli Roemer ve Jackson Rose. 2018. "Planning for the Local Impacts of Coal Facility Closure: Emerging Strategies in the U.S. West." *Resources Policy* 57 (Ağustos): 69–80. doi.org/10.1016/j.resourpol.2018.01.010.

Haigh, T. 2006. "Remembering the Office of the Future: The Origins of Word Processing and Office Automation." *IEEE Annals of the History of Computing* 28 (4): 6–31. doi.org/10.1109/MAHC.2006.70.

Hall, Mark. 2025a. "Douglas Engelbart." *Britannica*, 28 Haziran. britannica.com/biography/Douglas-Engelbart.

Hall, Mark. 2025b. "Facebook." *Britannica*, 25 Ağustos. britannica.com/money/Facebook. Hall, Robert E. 1982. "The Importance of Lifetime Jobs in the U.S. Economy." *American Economic Review* 72 (4): 716–24.

Handel, Michael J. 2012. "Trends in Job Skill Demands in OECD Countries." OECD Social, Employment and Migration Working Paper 143, 28 Kasım. doi.org/10.1787/5k8zk8pcq6td-en.

Hansson, Gunnar. 2019. "Social Change by Compromise? The Reformist Argument

of Ernst Wigfross." *Scandinavian Journal of History* 44 (3): 355–78. doi.org/10.1080/03468755.2018.1564693.
Harris, Katelynn. 2020. "Forty Years of Falling Manufacturing Employment." *Bureau of Labors Statistics: Beyond the Numbers* 9 (16).
Harris, Thomas. 2024. *The EDI Tax: How Equity, Diversity and Inclusion Is Hobbling British Businesses.* Free Speech Union. freespeechunion.org/the-edi-tax-how-equity-diversity-and-inclusion-is-hobbling-british-businesses.
Harrison, William. 1577 [1889]. *Elizabethan England.* Edited by Lothrop Withington. Londra:W. Scott. catalog.hathitrust.org/Record/000150966.
Harvey, Ailsa ve Katharine Gammon. 2021. "What's the World's Longest Bridge?" *Live Science*, 27 Ekim. livescience.com/34448-worlds-longest-bridge.html.
Harvey Young, John. 1989. *Pure Food: Securing the Federal Food and Drugs Act of 1906.* Princeton Legacy Library.
Haslam, S. Alexander ve Stephen D. Reicher. 2017. "50 Years of 'Obedience to Authority': From Blind Conformity to Engaged Followership." *Annual Review of Law and Social Science* 13: 59–78. doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-110316-113710.
Hatfield, Jenn. 2024. "More than 80% of Americans Believe Elected Officials Don't Care What People Like Them Think." Pew Research Center, 30 Nisan. pewresearch.org/short-reads/2024/04/30/more-than-80-of-americans-believe-elected-officials-dont-care-what-people-like-them-think.
Hause, Steven C. 2006. "Norton, Caroline."Encyclopedia.com. encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/norton-caroline-0?.
Hawking, Stephen. 1999. "A Brief History of Relativity." *Time*, 31 Aralık. time.com/archive/6737409/a-brief-history-of-relativity.
Hayek, Friedrich August. 1945. "The Use of Knowledge in Society." *American Economic Review* 35 (4): 519–30.
Hayek, Friedrich August. 1944. *The Road to Serfdom.* University of Chicago Press.
Hayek, Friedrich August. 1960 [2011]. *The Constitution of Liberty: The Definitive Edition*, der. Ronald Hamowy. The Collected Works of Friedrich August Hayek, cilt 17. University of Chicago Press.
Hays, J. N. 2005. "Smallpox in Eighteenth-Century Europe." *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History* içinde. ABC-CLOI.
Heald, Rebecca ve Mary Wildermuth. 2019. *Year End Summary Report: 2018–2019.* Initiative to Advance Faculty Diversity, Equity and Inclusion in the Life Science at UC Berkeley, University of California, Berkeley. mathberkeley.edu/~lott/lifesciences.pdf.

Heaven, Will Douglas. 2020. "Artificial General Intelligence: Are We Close, and Does It Even Make Sense to Try?" *MIT Technology Review*, 5 Ekim. technologyreview.com/2020/10/15/1010461/artificial-general-intelligence-robots-ai-agi-deepmind-google-openai.

Hemmerle, Andreas. 2019. "Fast, Efficient, Reliable: Artificial Intelligence in BMW Group Production." BMW Group, 15 Temmuz. press.bmwgroup.com/global/article/detail/T0298650EN/fast-efficient-reliable:-artificial-intelligence-in-bmw-group-production?language=en.

Henderson, Steve ve Adam Safir. 2018. "130 Years of the Consumer Expenditure Surveys (CE) 1888–2018." U.S. Bureau of Labor Statistics, Washington D.C, 7 Haziran. https://www.bls.gov/cex/ce-130-presentation-safir-henderson.pdf.

Henrich, Joseph Patrick. 2016. *The Secret of Our Success: How Culture Is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species, and Making Us Smarter*. Princeton University Press.

Herman, William E. ve Michele R. Pinard. 2015. "Critically Examining Inquiry-Based Learning: John Dewey in Theory, History, and Practice." *Inquiry-Based Learning for Multidisciplinary Programs: A Conceptual and Practical Resource for Educators* içinde, der. Patrick Blessinger ve John M. Carfora, Innovations in Higher Education Teaching and Learning, cilt 3. Emerald Group. doi.org/10.1108/S2055-364120150000003016.

Herold, Maik, Janine Joachim, Cyrill Otteni ve Hans Vorländer. 2023. *Polarization in Europe: A Comparative Analysis of Ten European Countries*. Mercator Forum Migration and Democracy.

Herrmann, Esther, Josep Call, María Victoria Hernàndez-Lloreda, Brian Hare ve Michael Tomasello. 2007. "Humans Have Evolved Specialized Skills of Social Cognition: The Cultural Intelligence Hypothesis." *Science* 317 (5843): 1360–66. doi.org/10.1126/science.1146282.

Hinnerich, Björn Tyrefors ve Per Pettersson-Lidbom. 2014. "Democracy, Redistribution, and Political Participation: Evidence from Sweden 1919–1938." *Econometrica* 82 (3): 961–93. doi.org/10.3982/ECTA9607.

Hitchcock, David. 2022. "Critical Thinking." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University Press. plato.stanford.edu/entries/critical-thinking/history.html.

Ho, Ping-ti. 1962 [1964]. *The Ladder of Success in Imperial China: Aspects of Social Mobility, 1368–1911*. Columbia University Press.

Hobbes, Thomas. 1651 [1914]. *Leviathan*. New York: J M. Dent & Sons.

Hobbes, Thomas, Richard Tuck ve Michael Silverthorne. 1998. "Hobbes: On the Citizen." Higher Education from Cambridge University Press. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511808173.

Hodge, Robert W., Paul M. Siegel ve Peter H. Rossi. 1964. "Occupational Prestige in the United States, 1925–63." *American Journal of Sociology* 70 (3): 286–302.

Holland, Tom. 2019. *Dominion: How the Christian Revolution Remade the World*. Basic Books.

Holmes, Thomas J. 2006. "Geographic Spillover of Unionism." NBER Working Paper 12025, National Bureau of Economic Research, February.

Holt, Andrew. 2019. "Death Estimates for the Crusades." *Andrew Holt, Ph.D.*, 30 Ocak. apholt.com/2019/01/30/death-estimates-for-the-crusades.

Holt, J. C. 2015. *Magna Carta*. 3. baskı. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO978 1316144596.

Holton, Woody. 2008. *Unruly Americans and the Origins of the Constitution*. Hill & Wang. Honeycutt, N. 2024. *Silence in the Classroom: The 2024 FIRE Faculty Survey Report*. Foundation for Individual Rights and Expression. thefire.org/facultyreport.

Hood, Christopher ve Rozana Himaz. 2017. *A Century of Fiscal Squeeze Politics: 100 Years of Austerity, Politics, and Bureaucracy in Britain*. Londra: Oxford University Press. econpapers.repec.org/RePEc:oxp:obooks:9780198779612.

Hood, William. 1921. "State Laws Relating to Education Enacted in 1918 and 1919." Government Printing Office. files.eric.ed.gov/fulltext/ED543399.pdf.

Hooghe, Marc ve Ruth Dassonneville. 2018. "Explaining the Trump Vote: The Effect of Racist Resentment and Anti-Immigrant Sentiments." *PS: Political Science & Politics* 51 (3): 528–34. doi.org/10.1017/S1049096518000367.

Hooker, Juliet. 2015. "Multiculturalism and Liberalism." *Oxford Handbook Topics in Politics* içinde, der. Oxford Handbooks Editorial Board. Oxford University Press. doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199566631.013.9.

Horgan, John. 2023. "Germ Theory." *World History Encyclopedia*, July 24. worldhistory.org/Germ_Theory.

Hossli, Peter. 2007. "Twilight Town." *Hossli*, 6 Haziran. hossli.com/articles/2007/06/06/twilight-town.

Hornbeck, Richard ve Suresh Naidu. 2014. "When the Levee Breaks: Black Migration and Economic Development in the American South." *American Economic Review* 104 (3). aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.104.3.963.

Hounshell, David A. 1984. *From the American System to Mass Production, 1800–1932: The Development of Manufacturing Technology in the United States*. Johns Hopkins University Press.

Hout, Michael ve Alexander Janus. 2008. *Educational Mobility in America: 1930s–2000s.* Survey Research Center, University of California, Berkeley.

Howard, Christopher. 2025. "Two Histories of the Public Safety Net." *Journal of Economic Perspectives* 39 (1): 77–100.

Hsiao, Frank S. T. 2024 "Taiwan's Miracle Development: Its Economy over a Century." *Oxford Bibliographies*, 20 Ağustos. oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199920082/obo-9780199920082-0219.xml.

Huang, Yasheng. 2023a. *The Rise and Fall of the East: How Exams, Autocracy, Stability, and Technology Brought China Success, and Why They Might Lead to Its Decline.* Yale University Press.

Huang, Yasheng. 2023b. "Why Chinese Minds Still Bear the Long Shadow of Keju." *Aeon*, 19 Ekim. aeon.co/essays/why-chinese-minds-still-bear-the-long-shadow-of-keju.

Hubmer, Joachim. 2023. "The Race Between Preferences and Technology." *Econometrica* 91 (1): 227–61. doi.org/10.3982/ecta18580.

Hudson, David, Jr. 2020. "Controversial Social Media Posts by Public School Employees Raise Interesting Free-Speech Questions." *Freedom Forum*, 29 Haziran. freedomforum.org/controversial-social-media-posts-by-public-school-employees-raise-interesting-free-speech-questions.

Hufford, Austen. 2019. "American Factories Demand White-Collar Education for Blue-Collar Work." *Wall Street Journal*, 9 Aralık.

Hughes, Bradley T., Sanjay Srivastava, Magdalena Leszkov e David M. Condon. 2024. "Occupational Prestige: The Status Component of Socioeconomic Status." *Collabra: Psychology* 10 (1): 92882. doi.org/10.1525/collabra.92882

Hugo, Victor. 1878 [1923]. *Oration on Voltarie.* Ten Cent Pocket Series. Haldeman-Julius.

Humboldt, Wilhelm von. 1792 [1854]. *The Sphere and Duties of Government.* Çev. Joseph Coulthard Jr. London: J. Chapman.

Hume, David. 1738 [1911]. *A Treatise of Human Nature.* Vol. 1. London: J. M. Dent & Sons, New York: E. P. Dutton. archive.org/details/b24875946_0001.

Hume, David. 1739 [1946]. "Of the Connexion or Association of Ideas." *A Treatise of Human Nature* içinde, cilt 1. Oxford University Press.

Humphrey, Hubert H. 1970. *The Political Philosophy of the New Deal.* Louisiana State University Press. Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies.* Yale University Press. doi.org/10.12987/9780300196382.

Husain, Yusuf. 1971. *Indo-Muslim Polity (Turko-Afghan Period).* Indian Institute of Advanced Study.

Huth, Edward. 2006. "Quantitative Evidence for Judgments on the Efficacy of Inoculation for the Prevention of Smallpox: England and New England in the 1700s." *Journal of the Royal Society of Medicine* 99 (5): 262–66. doi.org/10.1258/jrsm.99.5.262.

IBISWorld Inc. 2025. "Number of Cable TV Subscriptions—Business Environment Profile Report." 17 Temmuz. ibisworld.com/united-states/bed/number-of-cable-tv-subscriptions/4625.

"Immigration: USC Experts Available to Discuss America's Most Polarizing Topic." 2024. *USC Today*, 25 Ocak. today.usc.edu/immigration-usc-experts-available-to-discuss-americas-most-polarizing-topic.

Inman, Robert P. ve Daniel L. Rubinfeld. 1997. "Economics of Federalism." *Perspectives on Public Choice: A Handbook* içinde. Cambridge University Press.

Intellectual Property Office. 2024. "Facts and Figures: Patents, Trade Marks, Designs and Hearings: 2023." 20 Haziran. gov.uk/government/statistics/facts-and-figures-patents-trade-marks-designs-and-hearings-2023/facts-and-figures-patents-trade-marks-designs-and-hearings-2023.

Isaac, Paul E. 2023. "A Historical Overview of Beaumont, Texas." Texas State Historical Association. tshaonline.org/handbook/entries/beaumont-tx.

Isaacson, Walter. 2014. *The Innovators: How a Group of Hackers, Geniuses, and Geeks Created the Digital Revolution*, karton kapak baskı. Simon & Schuster.

Israel, Jonathan 2006. "Popular Sovereignty, Resistance, and the 'Right to Revolution.'" *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 167901752* içinde. Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199279227.003.0013.

Israel, Jonathan. 2010. *A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*. Princeton University Press.

Iverson, John R. 2016. "Attention: Livre Dangereux." Voltaire Foundation, 30 Eylül. voltairefoundation.wordpress.com/tag/banned-books.

Iwatsuki, Shinya. 2025. "Position of Japan Regarding Changes in Work Environment Following Introduction of AI Technology in Workplace: International Comparison Focusing on Reponses by Corporate Organizations." *Japan Labor Issues* 9 (53).

Jack, Rebecca, Clare Halloran, James Okun ve Emily Oster. 2023. "Pandemic Schooling Mode and Student Test Scores: Evidence from US School Districts." *American Economic Review: Insights* 5 (2): 173–90. doi.org/10.1257/aeri.20210748.

Jacobson, Louis. 2015. "Is Book by Howard Zinn the 'Most Popular' High-School History Textbook?" Politifact, 15 Nisan. politifact.com/factchecks/2015/apr/15/rick-santorum/book-howard-zinn-most-popular-high-school-history-.

Jefferson, Thomas. 1776 [1927]. "The Declaration of Independence." 4 Temmuz. docs.house.gov/meetings/GO/GO00/20220929/115171/HHRG-117-GO00-20220929-SD010.pdf.

Jefferson, Thomas. 1781 [1832]. *Notes on the State of Virginia*. Boston: Lilly and Wait. archive.org/details/notesonstateofvir00jeff.

Jefferson, Thomas. 1787. "Thomas Jefferson to James Madison, 20 December 1787." National Archives, University of Chicago Press. founders.archives.gov/documents/Madison/01-10-02-0210.

Jefferson, Thomas. 1816. "Thomas Jefferson to Charles Yancey, 6 January 1816." National Archives, Princeton University Press, 6 Ocak. founders.archives.gov/documents/Jefferson/03-09-02-0209.

Jefferson, Thomas. 2012. *The Papers of Thomas Jefferson*. Vol. 8, *1 October 1814 to 31 August 1815*, der. J. Jefferson Looney. Retirement Series. Princeton University Press. doi.org/10.1515/9781400840045.

Jencks, Christopher. 2015a. "Did We Lose the War on Poverty?—II." *New York Review of Books*, 23 Nisan. nybooks.com/articles/2015/04/23/did-we-lose-war-poverty-ii

Jencks, Christopher. 2015b. "The War on Poverty: Was It Lost?" *New York Review of Books*, 2 Nisan. Jia, Ruixue, Hongbin Li ve Claire Cousineau. 2025. *The Highest Exam: How the Gaokao Shapes China*. Harvard University Press.

John F. Kennedy Presidential Library and Museum. 2022. "The Modern Civil Rights Movement and the Kennedy Administration." 28 Şubat. jfklibrary.org/learn/about-jfk/jfk-in-history/civil-rights-movement.

Johnson, David George. 1970. "The Medieval Chinese Oligarchy: A Study of the Great Families in Their Social, Political, and Institutional Setting." Doktora tezi, California Üniversitesi, Berkeley. proquest.com/openview/e5682914e2e69565a77c8edb4a684157/1.

Johnson, David George. 1977. *The Medieval Chinese Oligarchy*. Westview Special Studies on China and East Asia. Westview Press.

Johnson, Glen. 2006. "Governor Seeks to Take Control of Big Dig Inspections." *Boston.com*, 13 Temmuz. web.archive.org/web/20070311201155/http://boston.com/news/local/massachusetts/articles/2006/07/13/governor_seeks_to_take_control_of_big_dig_inspections.

Johnson, Katerina V.-A. ve Robin I. M. Dunbar. 2016. "Pain Tolerance Predicts Human Social Network Size." *Scientific Reports* 6 (1): 25267. doi.org/10.1038/srep25267.

Johnson, Lyndon. 1964a. "Annual Message to the Congress on the State of the Union." Kongre konuşması, Washington, DC, 8 Ocak. presidency.ucsb.edu/documents/annual-message-the-congress-the-state-the-union-25.

Johnson, Lyndon. 1964b. "Remarks at the University of Michigan." Michigan Üniversitesi mezuniyet töreni konuşması, 22 Mayıs. presidency.ucsb.edu/documents/remarks-the-university-michigan.

Johnson, Lyndon. 1965. "Remarks at the Signing of the Immigration Bill, Liberty Island, New York." 3 Ekim. presidency.ucsb.edu/documents/remarks-the-signing-the-immigration-bill-liberty-island-new-york.

Joint Venture Silicon Valley Institute for Regional Studies. 2024. "Silicon Valley Poll." docs.google.com/spreadsheets/d/1-xqdShG8hlarZlvMSJSazxrgeLpt6lQ8w1miN942zl4.

Jones, Emily. 2023. "Impressions of Disraeli: Mythmaking and the History of One Nation Conservatism, 1881–1940." *Revue francaise de civilisation britannique* 28 (1): 18–39.

Jones, Susan S. 2009. "The Development of Imitation in Infancy." *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 364 (1528): 2325–35. doi.org/10.1098/rstb.2009.0045.

J.P. Morgan Chase & Co. 2001. "J.P. Morgan Chase & Co. Form 10-Q." 30 Eylül. sec.gov/Archives/edgar/data/19617/000095012301508483/y54924e10-q.htm. Judt, Tony. 2006. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin Books.

Jung, Mariska. 2022. "Religion, Animals, and Racialization: Articulating Islamophobia Through Animal Ethics in the Netherlands." *Religions* 13 (10): 955. doi.org/10.3390/rel13100955.

Kaeser, Joe. 2017. "Why Robots Will Improve Manufacturing Jobs." *Time*, 14 Eylül. time.com/4940374/joe-kaeser-siemens-robots-jobs.

Kafka, Franz. 1925 [2024]. *The Trial*. Der. Ritchie Robertson, çev. Mike Mitchell. Oxford University Press.

Kahn, Robert ve Michael Aaron Dennis. 2025. "Internet." *Britannica*, 21 Temmuz. britannica.com/technology/Internet.

Kandori, Michihiro. 1992. "Social Norms and Community Enforcement." *Review of Economic Studies* 59 (1): 63–80. doi.org/10.2307/2297925.

Kant, Immanuel. 1785 [2002]. *Fundamental Principles of the Metaphysic of Morals*. Project Gutenberg. gutenberg.org/files/5682/5682-h/5682-h.htm.

Kant, Immanuel. 1785 [2018]. *Groundwork for the Metaphysics of Morals*. Der. ve çev. Allen W. Wood. Jerome B. Schneewind, Melissa Baron ve Shelly Kagan'ın katkılarıyla. Rethinking the Western Tradition. New Haven: Yale University Press.

Kant, Immanuel. 1795 [1917]. *Perpetual Peace; a Philosophical Essay*. Der. M. Campbell Smith. George Allen & Unwin. archive.org/details/perpetualpeaceph00kantuoft.

Kant, Immanuel. 1900. *Kant on Education (Über Pädagogik)*. Çev. Annette Churton. D. C. Heath. catalog.hathitrust.org/Record/001734983.

Katz, L. F. ve K. M. Murphy. 1992. "Changes in Relative Wages, 1963–1987: Supply and Demand Factors." *Quarterly Journal of Economics* 107 (1): 35–78. doi.org/10.2307/2118323.

Katz, Lawrence F. ve David H. Autor. 1999. "Changes in the Wage Structure and Earnings Inequality." In *Handbook of Labor Economics*, der. Orley C. Ashenfelter ve David Card, cilt 3. Elsevier. doi.org/10.1016/S1573-4463(99)03007-2.

Katznelson, Ira. 2013. *Fear Itself: The New Deal and the Origins of Our Time*. Norton. Kautilya. 1951. *Arthasastra*. Çev. R. Shamasastry. Sri Raghuveer.

Kay, Benjamin S. ve Marco Migueis. 2025. "How to Design Rules for Ex-Post Evaluation." Board of Governors of the Federal Reserve System, 26 Haziran. federalreserve.gov/econres/notes/feds-notes/how-to-design-rules-for-ex-post-evaluation-20250626.html.

Keck, Margaret. 1992. *The Workers' Party and Democratization in Brazil*. Yale University Press.

Keeley, Lawrence. 1996. *War Before Civilization*. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/war-before-civilization-9780195119121.

Keenan, Tim. 1995. "Engineering Revolution: CAD/CAE Advancements Changing Vehicle Development." Wards Auto, 1 Mart. wardsauto.com/internal-combustion-engines/engineering-revolution-cad-cae-advancements-changing-vehicle-development-.

Kellaghan, Thomas ve Vincent Greaney. 2019. *Public Examinations Examined*. World Bank Group. doi.org/10.1596/978-1-4648-1418-1.

Kemeny, Tom ve Michael Storper. 2024. "The Changing Shape of Spatial Income Disparities in the United States." *Economic Geography* 100 (1): 1–30. doi.org/10.1080/00130095.2023.2244111.

Kenes, Bulent. 2020. *Viktor Orbán: Past to Present*. European Center for Populism Studies. doi.org/10.55271/lp0001.

Kenez, Peter. 1999. *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*. Cambridge University Press.

Kennedy, John F. 1961. "Address of President-Elect John F. Kennedy Delivered to a Joint Convention of the General Court of the Commonwealth of Massachusetts, January 9, 1961." 9 Ocak. jfklibrary.org/archives/other-resources/john-f-kennedy-speeches massachusetts-general-court-19610109.

Kennedy, Robert F. 1961. "Address by Honorable Robert F. Kennedy, Attorney General of the United States, Prepared for Delivery at the Law Day Exercises of the University of Georgia Law School." Athens, GA, 6 Mayıs. justice.gov/sites/default/files/ag/legacy/2011/01/20/05-06-1961.pdf.

Keppens, Marianne. 2017. "The Aryans and the Ancient System of Caste." *Western Foundations of the Caste System* içinde, der. Martin Fárek, Dunkin Jalki, Sufiya Pathan ve Prakash Shah.Springer International. doi.org/10.1007/978-3-319-38761-1_7.

Khan, B. Zorina. 2005. *The Democratization of Invention: Patents and Copyrights in American Economic Development, 1790–1920*. University of Chicago Press.

Khan, B. Zorina. 2008. "An Economic History of Patent Institutions." EH.Net Encyclopedia, 16 Mart. eh.net/encyclopedia/an-economic-history-of-patent-institutions.

Khan, D., B. Hamilton, L. M. Rossen, Y. He, R. Wei ve E. Dienes. 2025. *Teen Birth Rates in the United States by County, 2003–2020*. U.S. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. doi.org/10.15620/cdc/20250305002.

Khan, Shamus Rahman. 2021. *Privilege: The Making of an Adolescent Elite at St. Paul's School*.Princeton University Press.

Khanal, Shaleen, Hongzhou Zhang ve Araz Taeihagh. 2025. "Why and How Is the Power of Big Tech Increasing in the Policy Process? The Case of Generative AI." *Policy and Society* 44 (1): 52–69. doi.org/10.1093/polsoc/puae012.

Kim, Sukkoo. 2007. *Immigration, Industrial Revolution and Urban Growth in the United States,1820–1920: Factor Endowments, Technology and Geography*. NBER Working Paper 12900. National Bureau of Economic Research, Şubat. doi.org/10.3386/w12900.

King, Martin Luther, Jr. 1959. "Remaining Awake Through a Great Revolution." Morehouse College Mezuniyet Töreni Konuşması, Atlanta, GA, 2 Haziran. kinginstitute.stanford.edu/king-papers/documentsremaining-awake-through-great-revolution-address-morehouse-college.

Klarman, Michael. 2013. "How Same-Sex Marriage Came to Be." *Harvard Law Today*. hls.harvard.edu/today/how-same-sex-marriage-came-to-be.

Klein, Ezra ve Derek Thompson. 2025. *Abundance*. Avid Reader Press.

Kleiner, Morris M. ve Alan B. Krueger. 2013. "Analyzing the Extent and Influence of Occupational Licensing on the Labor Market." *Journal of Labor Economics* 31 (S1): S173–202. doi.org/10.1086/669060.

Knapp, Keith N. 2007. "Did the Middle Kingdom Have a Middle Period? The Problem of 'Medieval' in China's History." *Education About Asia* 12 (3): 12–17.

Knight Foundation and Gallup. 2020. *The First Amendment on Campus 2020 Report: College Students' Views of Free Expression*. knightfoundation.org/wp-content/uploads/2020/05/First-Amendment-on-Campus-2020.pdf.

Knutsen, Torbjørn L. 2024. "The Scottish Enlightenment: Francis Hutcheson, David Hume, and Adam Smith." *Key Thinkers of the English, Scottish and American Enlightenments* içinde. Palgrave Macmillan.

Kobrick, Jake. t.y. "The Breakup of 'Ma Bell.'" Federal Judicial Center, erişim tarihi 6 Ağustos 2025. fjc.gov/history/spotlight-judicial-history/breakup-ma-bell.

Kracalik, Ian ve ark. 2023. "Supplemental Findings of the 2021 National Blood Collection and Utilization Survey." *Transfusion* 63 (S4). doi.org/10.1111/trf.17509.

Kranzberg, Melvin. 1986. "Technology and History: 'Kranzberg's Laws.'" *Technology and Culture* 27 (3): 544. doi.org/10.2307/3105385.

Krishna Iyer, V. R. 1979. *Of Law and Life*. Vikas, 1979.

Krönke, Christoph. 2019. "Artificial Intelligence and Social Media." *Regulating Artificial Intelligence* içinde, der. Thomas Wischmeyer and Timo Rademacher. Springer International. doi.org/10.1007/978-3-030-32361-5_7.

Krueger, Dirk, Fabrizio Perri, Luigi Pistaferri ve Giovanni L. Violante. 2010. "Cross-Sectional Facts for Macroeconomists." *Review of Economic Dynamics* 13 (1): 1–14. doi.org/10.1016/j.red.2009.12.001.

Kruikemeier, Sanne, Sophie C. Boerman ve Nadine Bol. 2021. "How Algorithmic Systems Changed Communication in a Digital Society." *Media and Communication* 9 (4): 116–19.

Krzywdzinski, Martin. 2021. "Automation, Digitalization, and Changes in Occupational Structures in the Automobile Industry in Germany, Japan, and the United States: A Brief History from the Early 1990s until 2018." *Industrial and Corporate Change* 30 (3): 499–535. doi.org/10.1093/icc/dtab019.

Kuhn, Thomas. 1962 [1970]. *The Structure of Scientific Revolutions*. 2. Baskı, University of Chicago Press.

Kulik, Rebecca M. 2025. "Pale of Settlement." *Britannica*. britannica.com/place/Pale-of-Settlement.

Kumar, Sunaina ve Ambar Kumar Ghosh. 2024. "The State of Women's Representation in Urban Local Self-Government in India: A Review." Observer Research Foundation, 27 Ağustos. orfonline.org/english/research/the-state-of-women-s-representation-in-urban-local-self-government-in-india-a-review.

Kuppens, Toon, Russell Spears, Antony S. R. Manstead, Bram Spruyt ve Matthew J. Easterbrook. 2018. "Educationism and the Irony of Meritocracy: Negative Attitudes of Higher Educated People towards the Less Educated." *Journal of Experimental Social Psychology* 76 (May): 429–47. doi.org/10.1016/j.jesp.2017.11.001.

Kuran, Timur. 1995. *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification.* Harvard University Press.

Kuru, Ahmet T. 2019. *Islam, Authoritarianism, and Underdevelopment: A Global and Historical Comparison.* Cambridge University Press.

Kuziemko, Ilyana, Nicolas Longuet-Marx ve Suresh Naidu. 2023. *"Compensate the Losers?" Economic Policy and Partisan Realignment in the US.* NBER Working Paper 31794. National Bureau of Economic Research, October. doi.org/10.3386/w31794.

Kuziemko, Ilyana ve Ebonya Washington. 2018. "Why Did the Democrats Lose the South? Bringing New Data to an Old Debate." *American Economic Review* 108 (10): 2830–67. doi.org/10.1257/aer.20161413.

Kyle Crossley, Pamela. 2000. *A Translucent Mirror: History and Identity in Qing Imperial Ideology.* University of California Press.

Kymlicka, Will. 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights.* Oxford University Press.

Labaree, David. 2017. "An Unlikely Triumph." Aeon, 11 Ekim. aeon.co/essays/how-the-us-college-went-from-pitiful-to-powerful.

Lacorne, Denis. 2019. "Voltaire and Modern Tolerance." *The Limits of Tolerance: Enlightenment Values and Religious Fanaticism* içinde. Çev. C. Jon Delogu ve Robin Emlein. Columbia University Press. jstor.org/stable/10.7312/laco18714.6.

Ladd, Everett Carll ve Karlyn H. Bowman. 1998. *Attitudes Toward Economic Inequality.* AEI Press.

Lake, David A. ve Matthew A. Baum. 2001. "The Invisible Hand of Democracy: Political Control and the Provision of Public Services." *Comparative Political Studies* 34 (6): 587–621. doi.org/10.1177/0010414001034006001.

Landreth, Sara. 2021. "Science in the Long Eighteenth Century." *The Cambridge Companion to Eighteenth-Century Thought* içinde, der. Frans De Bruyn. Cambridge University Press.

Landrieu, Mitch. 2022. "A Guidebook to the Bipartisan Infrastructure Law for State, Local, Tribal, and Territorial Governments, and Other Partners." The White House, Mayıs. bidenwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2022/05/BUILDING-A-BETTER-AMERICA-V2.pdf.

Langbert, Mitchell. 2018. "Homogenous: The Political Affiliations of Elite Liberal Arts College Faculty." *Academic Questions* 31 (2): 186–97. doi.org/10.1007/s12129-018-9700-x.

Lanier, Jaron. 2018. *Ten Arguments for Deleting Your Social Media Accounts Right Now*. Hoffman.

Larsen, Roald. 2024. "Explaining the Business Model and Revenue Streams." Untaylored, 27 Şubat. untaylored.com/post/netflix-explaining-the-business-model-and-revenue-streams.

Lauer, David. 2021. "Facebook's Ethical Failures Are Not Accidental; They Are Part of the Business Model." *AI and Ethics* 1 (4): 395–403. doi.org/10.1007/s43681-021-00068-x.

Lawder, David. 2024. "US Will Not Accept Chinese Imports Decimating New Industries, Yellen Says." World. Reuters, 8 Nisan. reuters.com/world/yellen-meets-with-chinas-central-bank-chief-presses-case-excess-capacity-2024-04-08.

Laycock, Douglas, Thomas Berg, Carl Esbeck ve Robin Fretwell Wilson. 2024. "The Respect for Marriage Act: Living Together Despite Our Deepest Differences." *University of Illinois Law Review*, no. 2: 511–56.

Leaver, E. W. ve J. J. Brown. 1946. "Machines Without Men." *Fortune*, Kasım.

Ledebur, Larry ve Jill Taylor. 2008. *Akron, Ohio: A Restoring Prosperity Case Study*. Brookings Institution Metropolitan Policy Program. brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/200809_Akron.pdf.

Lee, David S., Enrico Moretti ve Matthew J. Butler. 2004. "Do Voters Affect or Elect Policies? Evidence from the U. S. House." *Quarterly Journal of Economics* 119 (3): 807–59. doi.org/10.1162/0033553041502153.

Lee, James K. 2017. *Augustine and the Mystery of the Church*. 1517 Media.

Lee, Seungjoo. 2020. *Democracy and Economic Development: Experience from South Korea*. Asia Decoracy Issue Briefing. East Asia Institute.

Lee Boggs, Grace. 2008. "King's Legacy of Change." *Nation*, Ocak. thenation.com/article/archive/kings-legacy-change.

Lehner, Urban C. 2021. "Can Slow-Building Democracies Compete with China?" *Asia Times*, 23 Ağustos. asiatimes.com/2021/08/can-slow-building-democracies-compete-with-china.

Leo XIII. 1893. "Providentissimus Deus." Vatikan, 18 Kasım. vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_18111893_providentissimus-deus.html.

Lester, Gillian. 2011. "Beyond Collective Bargaining: Modern Unions as Agents of Social Solidarity." *The Idea of Labour Law* içinde, der. Guy Davidov ve Brian Langille. Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199693610.003.0021.

Levasseur, Émile. 1900. "Statistique de L'enseignement Primaire." *Journal de La Société Statistique de Paris* 41: 257–64.

Leveton, Lauren B., Harold C. Sox, Michael A. Stoto ve Institute of Medicine (U.S.), der. 1995. *HIV and the Blood Supply: An Analysis of Crisis Decisionmaking*. National Academy Press.

Levin, Michael. 1998. *The Condition of England Question*. Palgrave Macmillan U.K. doi.org/10.1007/978-1-349-26562-6.

Levitt, Gerald M. 2000. *The Turk, Chess Automaton*. McFarland.

Levy, Jacob T. 2014. "Centralization in a Democratic Age: Tocqueville and Mill." *Rationalism, Pluralism, and Freedom* içinde. Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198717140.003.0009.

Lewis, Bernard. 2003. *What Went Wrong? The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*. Perennial.

Liang, Fan, Vishnupriya Das, Nadiya Kostyuk ve Muzammil M. Hussain. 2018. "Constructing a Data-Driven Society: China's Social Credit System as a State Surveillance Infrastructure." *Policy & Internet* 10 (4): 415–53. doi.org/10.1002/poi3.183.

Licklider, J. C. R. 1960. "Man-Computer Symbiosis." *IRE Transactions on Human Factors in Electronics* 1: 4–11.

Liedtke, Michael. 2025. "Like It or Not, the Like Button Has Changed the World." Associated Press, 16 Mayıs. apnews.com/article/like-button-facebook-history-book-89d00e73c7c6da500b06e251d44b858c.

Lin, Jeffrey. 2011. "Technological Adaptation, Cities, and New Work." *Review of Economics and Statistics* 93 (2): 554–74. doi.org/10.1162/REST_a_00079.

Lincicome, Scott ve Arjun Anand. 2023. "The 'China Shock' Demystified: Its Origins, Effects, and Lessons for Today." Cato Institute, 12 Aralık. cato.org/publications/china-shock.

Lincoln, Abraham. 1861 [1953]. "Speech to Germans at Cincinnati, Ohio." *Collected Works of Abraham Lincoln* içinde, cilt 4 [5 Mart 1860—24 Ekim 1861]. Michigan Üniversitesi Kütüphanesi Dijital Koleksiyonları. http://name.umdl.umich.edu/lincoln4.

Lincoln, Abraham. 1863. "Address at the Dedication of the National Cemetery at Gettysburg, Pennsylvania [Gettysburg Address]." Gettysburg, Pennsylvania, 19 Kasım. presidency.ucsb.edu/documents/address-the-dedication-the-national-cemetery-gettysburg-pennsylvania-gettysburg-address.

Lind, Michael. 2020. *The New Class War: Saving Democracy from the Managerial Elite*. Penguin. Lindemann, Mary. 2010. "Plagues and Peoples." *Medicine and Society in Early Modern Europe* içinde. Cambridge University Press.

Lindow, John. 2002. *Norse Mythology: A Guide to Gods, Heroes, Rituals, and Beliefs*. Oxford University Press, USA.

Lipset, Seymour Martin. 1959. "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy." *American Political Science Review* 53 (1): 69–105. doi.org/10.2307/1951731.

Lo, Chun-Han, Leonard Chiu, Anna Qian ve ark. 2022. "Association of Primary Care Physicians Per Capita with COVID-19 Vaccination Rates Among US Counties." *JAMA Network Open* 5 (2): e2147920. doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2021.47920.

Locke, John. 1667 [2010]. *A Letter Concerning Toleration and Other Writings*. Der. Mark Goldie. Liberty Fund.

Locke, John. 1689a. *Second Treatise*. press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/v1ch17s5.html.

Locke, John. 1689b [1823]. *Two Treatises of Government*. Yeni, düzeltilmiş baskı. Londta: Thomas Tegg.

Locke, John. 1693 [1996]. *Some Thoughts Concerning Education*. Der. Ruth W. Grant ve Nathan Tarcov. Hackett.

Locke, John. 1765. *Letters Concerning Toleration*. Çev. Andrew Dickson White. A. Millar. archive.org/details/cu31924095312991.

Longuet-Marx, Nicolas. 2025. "Party Lines or Voter Preferences? Explaining Political Realignment." Columbia Üniversitesi. Yayınlanmamış el yazması, 8 Temmuz. nicolaslonguetmarx.github.io/PartyLines_NLM.pdf.

Lord Acton. 1887. "Letter I." To John Emerich Edward Dalberg. 5 Nisan. oll.libertyfund.org/titles/acton-acton-creighton-correspondence#.

Lovett, Frank. 2010. *A General Theory of Domination and Justice*. Oxford University Press.

Lovett, Frank ve Philip Pettit. 2009. "Neorepublicanism: A Normative and Institutional Research Program." *Annual Review of Political Science* 12 (1): 11–29. doi.org/10.1146/annurev. polisci.12.040907.120952.

Luft, Eric V. D. t.y. "Geocentrism vs. Heliocentrism: Ancient Disputes." Encyclopedia.com. encyclopedia.com/science/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/geocentrism-vs-heliocentrism-ancient-disputes.

Lutz, Donald S. 1988. *The Origins of American Constitutionalism*. Louisiana State University Press.

Lynn, Barry C. 2017. "The Consumer Welfare Standard in Antitrust: Outdated or a Harbor in a Sea of Doubt?" Senato Yargı Alt Komitesi Antitröst, Rekabet ve Tüketici Hakları Komitesi önünde verilen ifade. Washington, DC, 13 Aralık.

Lyu, Liang, James Siderius, Hannah Li, Daron Acemoglu, Daniel Huttenlocher ve Asuman Ozdaglar. 2025. "Wikipedia Contributions in the Wake of ChatGPT." *Companion Proceedings of the ACM on Web Conference 2025* içinde. Association for Computing Machinery. doi.org/10.1145/3701716.3715543.

Macaulay, Thomas Babington. 1849. *The History of England from the Accession of James II*. Cilt 1.

Londra: Longman, Brown, Green, and Longmans. archive.org/details/in.ernet.dli.2015.226320.

MacDonald, Ian Thomas. 2017. "Introduction: The Urbanization of Union Strategy and Struggle." *Unions and the City: Negotiating Urban Change* içinde. Cornell University Press.

Maciej Chudek, Sarah Heller, Susan Birch ve Joseph Henrich. 2012. "Prestige-Biased Cultural Learning: Bystander's Differential Attention to Potential Models Influences Children's Learning." *Evolution and Human Behavior* 33 (1): 46–56. doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2011.05.005.

MacIntyre, Alasdair C. 1981. *After Virtue: A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.

MacLaury, Judson. 1988. "Chapter 3: The Department in the New Deal and World War II 1933–1945." In *History of the Department of Labor, 1913–1988*. ABD Çalışma Bakanlığı. dol.gov/general/aboutdol/history/dolchp03.

Madgavkar, Anu, Marc Canal Noguer, Chris Bradley, Olivia White, Sven Smit ve T. J. Radigan. 2025. *Dependency and Depopulation? Confronting the Consequences of a New Demographic Reality*. McKinsey.

Madison, James. 1788 [1831]. "Number 51." In *The Federalist on the New Constitution*. Hallowell, ME: Glazier, Masters. archive.org/details/federalistoncon00hami.

Mann, Lina. 2019. "The Enslaved Household of President Thomas Jefferson." White House Historical Association, 20 Kasım. whitehousehistory.org/slavery-in-the-thomas-jefferson-white-house

Mann, Michael, der. 2012. "The Resistible Rise of the British Working Class, 1815–1880." *The Sources of Social Power* içinde. Cilt 2, *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*, 2nd ed., Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9781139381314.017.

Marcham, A. J. 1973. "Educating Our Masters: Political Parties and Elementary Education 1867 to 1870." *British Journal of Educational Studies* 21 (2): 180–91. doi.org/10.2307/3120525.

Marcuse, Herbert. 1965. "Repressive Tolerance." *A Critique of Pure Tolerance* içinde. Beacon Press.

Margolis, Joseph. 1998. "Peirce's Fallibilism." *Transactions of the Charles S. Peirce Society* 34 (3): 535–69.

Markoff, John. 2015. *Machines of Loving Grace: The Quest for Common Ground Between Humans and Robots*. Ecco.

Martin, Gregory J. ve Ali Yurukoglu. 2017. "Bias in Cable News: Persuasion and Polarization." *American Economic Review* 107 (9): 2565–99. doi.org/10.1257/aer.20160812.

Martin, Steven P. 2006. "Trends in Marital Dissolution by Women's Education in the United States." *Demographic Research* 15 (Aralık): 537–60. doi.org/10.4054/DemRes.2006.15.20.

Marx, Karl. 1867. *Capital: A Critique of Political Economy*. Progress.

Marx, Karl ve Frederick Engels. 1848 [1969]. *The Communist Manifesto*. Çev. Samuel Moore. marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/index.htm.

Marx, Karl, Annette Jolin ve Joseph O'Malley. 1844 [1970]. *A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right*. Cambridge University Press.

Mattera, Julie. 2020. "Learning from Vaccination's History." Carnegie Mellon Üniversitesi, Mayıs. cmu.edu/news/stories/archives/2020/may/learning-from-vaccinations-history.html.

Mazzei, Patricia. 2024. "Legal Settlement Clarifies Reach of Florida's 'Don't Say Gay' Law." *New York Times*, 11 Mart. nytimes.com/2024/03/11/us/florida-dont-say-gay-law-settlement.html.

Mazzeno, Laurence W. 2021. "American Automobile Industry in the 1920s." EBSCO. ebsco.com/research-starters/history/american-automobile-industry-1920s.

McCarthy, Justin. 2021. "U.S. Approval of Interracial Marriage at New High of 94%." Gallup, 10 Eylül. news.gallup.com/poll/354638/approval-interracial-marriage-new-high.aspx.

McGreevy, Ronan. 2018 "Citizens' Assembly Is an Example to the World, Says Chairwoman." *Irish Times*, 21 Haziran. irishtimes.com/news/ireland/irish-news/citizens-assembly-is-an-example-to-the-world-says-chairwoman-1.3539370.

McKinsey & Company. 2024. "What Is Generative AI?" April 2. mckinsey.com/featured-insights/mckinsey-explainers/whats-the-future-of-ai.

McLeod, Wilson. 2015. "The Introduction of English in Gaelic Scotland, Ireland and Wales: The Dynamics of Imposition, Acquiescence and Assertion." *Revista canaria de estudios ingleses*, Aralık, 91–102.

"Medical Expenditure Panel (MEPS)." Office of Disease Prevention and Health Promotion, U.S. Department of Health and Human Services, 2025. odphp.health.gov/healthypeople/objectives-and-data/data-sources-and-methods/data-sources medical-expenditure-panel-meps.

Mellersh, Natasha. 2024. "Germany: Net Migration at All Time High." InfoMigrants, 11 Ocak. infomigrants.net/en/post/54441/germany-net-migration-at-all-time-high.

Melton, James van Horn. 2002. *Absolutism and the Eighteenth-Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge University Press. cambridge.org/universitypress/subjects/history/european-history-after-1450/absolutism-and-eighteenth-century-origins-compulsory-schooling-prussia-and-austria.

Menand, Louis. 2017. "What Happens When War Is Outlawed." *New Yorker*, 11 Eylül. newyorker.com/magazine/2017/09/18/what-happens-when-war-is-outlawed.

Menasce Horowitz, Juliana, Ruth Iglielnik ve Rakesh Kochhnar. 2020. "Most Americans Say There Is Too Much Economic Inequality in the U.S., but Fewer Than Half Call It a Top Priority." Pew Research Center, 9 Ocak. pewresearch.org/social-trends/2020/01/09/most-americans-say-there-is-too-much-economic-inequality-in-the-u-s-but-fewer-than-half-call-it-a-top-priority.

Meskill, David. 2018. "'Organizing' the Labor Market in the Dynamic Kaiserreich." *Optimizing the German Workforce: Labor Administration from Bismarck to the Economic Miracle* içinde. Monographs in German History, cilt 31. Berghahn Books.

Michael, Ruth. 2023. "'No Taxation Without Representation' Slogan." EBSCO. ebsco.com/research-starters/political-science/no-taxation-without-representation-slogan.

Michaels, Guy. 2006. "Technology, Complexity and Information: The Evolution of Demand for Office Workers." Ön baskı, SSRN, 1 Mayıs. doi.org/10.2139/ssrn.903397.

Miert, Dirk van, Howard Hotson ve Thomas Wallnig. 2019. "What Was the Republic of Letters?" *Reassembling the Republic of Letters in the Digital Age* içinde, der. Howard Hotson and Thomas Wallnig. Göttingen University Press.

Milgram, Stanley. 1974. *Obedience to Authority: An Experimental View*. Tavistock.

Mill, James. 1824. "Education." *Encyclopedia Britannica*, 4. 5. 6. baskılara ek, cilt 4. Archibald Constable.

Mill, John Stuart. 1859 [2011]. *On Liberty*. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/cbo9781139149785.

Miller, Richard Lawrence. 2021. *Money in American Politics: The First 200 Years*. McFarland.

Miller, Ryan. 2021. "A Dire Need for Parliamentary Reform: Or, the Role of Elite Fears in Britain's Great Reform Bill of 1832." *Virginia Tech Undergraduate Historical Review* 10 (1): 13–25. doi.org/10.21061/vtuhr.v10i1.126.

Milli, Smitha, Micah Carroll, Yike Wang, Sashrika Pandey, Sebastian Zhao ve Anca D. Dragan.

2025. "Engagement, User Satisfaction, and the Amplification of Divisive Content on Social Media." *PNAS Nexus* 4 (3): pgaf062. doi.org/10.1093/pnasnexus/pgaf062.

Mills, C. Wright. 1956 [1959]. *The Power Elite*. Oxford University Press.

Millsap, Adam A. 2018. *How the Gem City Lost Its Luster and How It Can Get It Back: A Case Study of Dayton, Ohio.* George Mason Üniversitesi Mercatus Merkezi.

Milton, John. 1660. "The Readie and Easie Way to Establish a Free Commonwealth." milton.host.dartmouth.edu/reading_room/readie_and_easie_way/text.shtml.

Minkin, Rachel. 2023. *Diversity, Equity and Inclusion in the Workplace.* Pew Research Center. pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2023/05/ST_2023.05.17_Culture-of-Work-DEI_Report.pdf.

Miranda, Cameron. 2025. "Sharia Law In The Uk: Is It Possible?" Law Shun, 26 Nisan. lawshun.com/article/can-sharia-law-be-implemented-in-the-uk?.

Mishel, Lawrence ve Jessica Schieder. 2016. "As Union Membership Has Fallen, the Top 10 Percent Have Been Getting a Larger Share of Income." *Economic Policy Institute.* epi.org/publication/as-union-membership-has-fallen-the-top-10-percent-have-been-getting-a-larger-share-of-income.

Mitchell, Thomas N. 2001. "Roman Republicanism: The Underrated Legacy." *Proceedings of the American Philosophical Society* 145 (2): 127–37.

Moene, Karl Ove. 2003. "Social Democracy as a Development Strategy." Oslo Üniversitesi İktisat Fakültesi, Memorandum No. 2003,35. econstor.eu/dspace/bitstream/10419/63140/1/373620128.pdf#.

Mogstad, Magne, Kjell G. Salvanes ve Gaute Torsvik. 2025. "Income Equality in the Nordic Countries: Myths, Facts, and Lessons." NBER Working Paper 33444. National Bureau of Economic Research, Şubat.

Mokyr, Joel. 2016. "Institutions and the Origins of the Great Enrichment." *Atlantic Economic Journal* 44 (2): 243–59.

Monaghan, Christopher J. 2023. *A Friendly Guide to the Lost Gospels.* Garratt Publishing.

Montagu, Lady Mary Wortley. 1766. "Letter XXXI to Mrs S. C." *Letters of the Right Honourable Lady Mary Wortley Montague: Written, During Her Travels in Europe, Asia and Africa, to Persons of Distinction, Men of Letters. &c. in Different Parts of Europe: Which Contain, Among Other Curious Relations, Accounts of the Policy and Manners of the Turks; Drawn from Sources That Have Been Inaccessible to Other Travellers.* Sarah Goddard. quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=evans;cc=evans;rgn=main;view=text;idno=N31507.0001.001.

Montalbo, Adrien. 2021. "Schools Without a Law: Primary Education in France from the Revolution to the Guizot Law." *Explorations in Economic History* 79 (Ocak): 101364. doi.org/10.1016/j.eeh.2020.101364.

Moore, Scott M. 2025. "Carbon Tariffs: The Future of Climate Policy." Perry World House, 22 Ocak. perryworldhouse.upenn.edu/news-and-insight/carbon-tariffs-the-future-of-climate-policy.

"More Than Half of British Homes Don't Have a Bathroom." 1950 [2018]. *Guardian*, 21 Mart. theguardian.com/society/2018/mar/21 british-homes-without-bathroom-archive-1950.

Moretti, Enrico. 2012. *The New Geography of Jobs*. Houghton Mifflin Harcourt.

Morrisey, Michael A. 2013. "Health Insurance in the United States." *Handbook of Insurance içinde*, Georges Dionne ile. Springer New York. doi.org/10.1007/978-1-4614-0155-1_33.

Mounk, Yascha. 2023. *The Identity Trap: A Story of Ideas and Power in Our Time*. Penguin Press.

Müller, Karsten ve Carlo Schwarz. 2021. "Fanning the Flames of Hate: Social Media and Hate Crime." *Journal of the European Economic Association* 19 (4): 2131–67. doi.org/10.1093/jeea/jvaa045.

Mullett, Charles F. 1939. "Classical Influences on the American Revolution." *Classical Journal* 35 (2): 92–104.

Mullin, John. 2020. "The Rise and Sudden Decline of North Carolina Furniture Making." Federal Reserve Bank of Richmond Econ Focus. richmondfed.org/publications/research/econ_focus /2020/q4/economic_history.

Muralidharan, Sudarshan. 2024. "Impact of AI on Personalised Targeting in Social Media Advertising." *Journal of Informatics Education and Research* 4 (2). doi.org/10.52783/jier.v4i2.815.

Murambinda, Brandon. 2024. "Google Employees Benefits and Perks." Human Capital Hub, 11 Temmuz. thehumancapitalhub.com/articles/ google-employees-benefits-and-perks.

Murnane, Richard J. ve Frank Levy. 1996. *Teaching the New Basic Skills: Principles for Educating Children to Thrive in a Changing Economy*. Free Press.

Murray, Charles A. 2012. *Coming Apart: The State of White America, 1960–2010*. Crown Forum.

Narasimhan, T. N. 2010. "Thermal Conductivity Through the Nineteenth Century." *Physics Today* 63 (8): 36–41. doi.org/10.1063/1.3480074.

Narayanan, Badri ve Hosuk Lee-Makiyama. 2020. *Economic Costs of Ex Ante Regulations*. ECIPE Occasional Paper. European Center for International Political Economy.

Naşr, Husain, Caner K. Dagli, Maria Massi Dakake, Joseph E. B. Lumbard ve Mohammed Rustom, der. 2015. *The Study Quran: A New Translation and Commentary*. HarperOne.

National Center for Education Statistics, U.S. Department of Education. 2023. "Table 236.70. Current Expenditures Per Pupil in Average Daily Attendance in Public Elementary and Secondary Schools, by State or Jurisdiction: Selected School Years, 1969–70 Through 2020–21." nces.ed.gov/programs/digest/d23/tables/dt23_236.70.asp?current=yes.

National Center for Education Statistics, U.S. Department of Education. 2024. "The Total Number of Higher Education Institutions Decreases by 2 Percent." 21 Ağustos. nces.ed.gov/whatsnew/press_releases/8_21_2024.asp.

National Center for Education Statistics. U.S. Department of Education. 2025. "Table 104.10. Rates of High School Completion and Bachelor's Degree Attainment Among Persons Age 25 and Over, by Race/Ethnicity and Sex: Selected Years, 1910 Through 2023." nces.ed.gov/programs/digest/d23/tables/dt23_104.10.asp.

National Center for Education Statistics. U.S. Department of Education. t.y. "Rates of High School Completion and Bachelor's Degree Attainment among Persons Age 25 and Over, by Race/Ethnicity and Sex: Selected Years, 1910 through 2023." *Digest of Education Statistics*. Erişim tarihi 1 Ağustos 2025. nces.ed.gov/programs/digest/d23/tables/dt23_104.10.asp.

National Labor Relations Board. t.y. "Our History." Erişim tarihi 4 Ağustos 2025. nlrb.gov/about-nlrb

/who-we-are/our-history. National Railroad Passenger Corporation. 2025. "New York, NY (NYP) ® Boston, MA (BBY) Timetable." amtrak.com/tickets/departure.html

Navaneetham, Kannan ve Dharma Arunachalam. 2023. "Global Population Aging, 1950–2050." *Handbook of Aging, Health and Public Policy* içinde, der. S. Irudaya Rajan. Springer. doi.org/10.1007/978-981-16-1914-4_154-1.

Nawas, John A. 1996. "The Mih. na of 218 A. H./833 A. D. Revisited: An Empirical Study." *Journal of the American Oriental Society* 116 (4): 698. doi.org/10.2307/605440.

"Need of Labor Is the Universal Cry: Demand in All Parts of the Country Greater Than Supply." 1906. *New York Times*, 7 Ekim. nytimes.com/1906/10/07/archives/need-of-labor-is-the-universal-cry-demand-in-all-parts-of-the.html.

Neiman, Susan. 2023. *Left Is Not Woke*. Polity.

Netflix. 2023. "What We Watched: A Netflix Engagement Report." Netflix, 12 Aralık. about.netflix.com/news/what-we-watched-a-netflix-engagement-report.

Newlands, Gemma ve Christoph Lutz. 2024. "Occupational Prestige and Occupational Social Value in the United Kingdom: New Indices for the Modern British Economy." *Research in Social Stratification and Mobility* 91 (Haziran): 100935. doi.org/10.1016/j.rssm.2024.100935.

NobelPrize.org. t.y. "The Nobel Prize in Physics 2024." Erişim tarihi 15 Temmuz 2025. nobelprize.org/prizes/physics/2024/summary.

Noble, David. 1984. *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation*. Alfred Knopf. doi.org/10.4324/9780203791806.

Norberg, Johan. 2023. *The Mirage of Swedish Socialism: The Economic History of a Welfare State*. Realities of Socialism. Frasier Institute.

Noriega, Chon ve Francisco Javier Iribarren. 2011. "Quantifying Hate Speech on Commercial Talk Radio: A Pilot Study." CSRC Working Paper No. 1, UCLA Chicano Studies Research Center, Kasım. chicano.ucla.edu/files/WP01_Quantifying-Hate-Speech.pdf.

North, Douglass C. ve Robert Paul Thomas. 1973 [2012]. "The Fourteenth and Fifteenth Centuries." *The Rise of the Western World* içinde, Cambridge University Press. doi.org/10.1017/cbo9780511819438.008.

North, Douglass C., John Joseph Wallis ve Barry R. Weingast. 2009. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Yeni baskı. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511575839.

Nosratabadi, Saeed, Thabit Atobishi ve Szilárd Hegedüs. 2023. "Social Sustainability of Digital Transformation: Empirical Evidence from EU-27 Countries." *Administrative Sciences* 13 (5): 126. doi.org/10.3390/admsci13050126.

Nye, David 1992. *Electrifying America: Social Meanings of a New Technology*. MIT Press.

Nye, David. 2013. *America's Assembly Line*. Cambridge: MIT Press.

Nye, Jessica. 2025. "Mortality Among Adults in US Is 70% Higher in 2023 Than Early 2000s." *Endocrinology Advisor*, 24 Şubat. endocrinologyadvisor.com/news/mortality-rates-adults-us-higher-than-early-2000s.

O'Brien, Diana Z. ve Johanna Rickne. 2016. "Gender Quotas and Women's Political Leadership." *American Political Science Review* 110 (1): 112–26. doi.org/10.1017/S0003055415000611.

O'Brien, Rourke, Elizabeth F. Bair ve Atheendar S. Venkataramani. 2022. "Death by Robots? Automation and Working-Age Mortality in the United States." *Demography* 59 (2): 607–28. doi.org/10.1215/00703370-9774819.

"'Occupy a Desk' Job Fair Comes to Zuccotti Park." ABC News, 11 Aralık. abcnews.go.com/Business/york-anti-occupy-wall-street-campaign-hosts-job/story?id=15121278.

OECD. 2024. "Society at a Glance 2024: OECD Social Indicators." 20 Haziran. doi.org/10.1787/918d8db3-en.

OECD. 2025a. "Avoidable Mortality." data-explorer.oecd.org/vis?lc=en&df[ds]=dsDisseminate FinalDMZ&df[id]=DSD_HEALTH_STAT%40DF_AM&df[ag]=OECD.ELS.HD&df [vs]=1.0&dq=.A.AVM.DT%2BDT_10P5HB.._T&pd=2010%2C&to[TIME_PERIOD]=false&vw=tb.

OECD. 2025b. "Life Expectancy." data-explorer.oecd.org/vis?lc=en&ac=false&tm=DF_LE&pg=0&snb=1&vw=tb&df[ds]=dsDisseminateFinalDMZ&df[id]=DSD_HEALTH_STAT%40DF_LE&df[ag]=OECD.ELS.HD&df[vs]=&pd=2015%2C&dq=.A . . . Y0&ly[rw]=REF_AREA&ly[cl]=TIME_PERIOD&ly[rs]=MEASURE%2CSEX&to[TIME_PERIOD]=false.

OECD. 2025c. "Physicians." data-explorer.oecd.org/vis?fs[0]=Topic%2C1%7CHealth%23HEA%23%7CHealthcare%20human%20resources%23HEA_RES%23&pg=0&fc=Topic&bp=true&snb=15&df[ds]=dsDisseminateFinalDMZ&df[id]=DSD_HEALTH_EMP_REAC%40DF_PHYS&df[ag]=OECD.ELS.HD&df[vs]=1.0&dq=..10P3HB P.&pd=%2C&to[TIME_PERIOD]=false&vw=tb. Office for National Statistics. 2024. "Long-Term International Migration, Provisional." ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity populationandmigration/internationalmigration/bulletins/longterminternationalmigrationprovisional/yearendingdecember2023.

Office of the Surgeon General. 2023. *Our Epidemic of Loneliness and Isolation: The U.S. Surgeon General's Advisory on the Healing Effects of Social Connection and Community*. U.S. Department of Health and Human Services. ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK595227.

Official Statistics of Sweden. 2025. "Immigrations and Emigrations by Country of Citizenship and Sex. Year 2000–2024." statistikdatabasen.scb.se:443/pxweb/en/ssd/START_BE_BE0101 _BE0101J/ImmiEmiMedb.

Olalere, Michael. 2024. "Detroit's Automotive Industry: Past, Present, and the Exciting Future Ahead." Mann Supply. 16 Aralık. mannsupply.com/blogs/safety/detroits-automotive-industry-past-present-future.

O'Neil, Cathy. 2016. *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Penguin.

O'Neil, Cathy. 2022. *The Shame Machine: Who Profits in the New Age of Humiliation*. Penguin. Oreskes, Naomi. 1999. "From Fact to Theory." In *The Rejection of Continental Drift: Theory and Method in American Earth Science*, edited by Naomi Oreskes. Oxford University Press. doi:org/10.1093/oso/9780195117325.003.0012.

Orwell, George. 1949. *Nineteen Eighty-Four*. Secker & Warburg.

Orwell, George. 1972. "The Freedom of the Press." *New York Times*, 8 Ekim. timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1972/10/08/91351484.html?pageNumber=142.

O'Shaughnessy, Kevin. 2017. "History of the Internet: Part 8—the Google Story." Simple Programmer, 15 Aralık. simpleprogrammer.com/history-internet-eight-google-story.

Osman, Nadda. 2025. "Eid Al-Adha: What Is Qurbani? Why Muslims Sacrifice Livestock, Explained." *Middle East Eye.* Erişim tarihi 2 Temmuz 2025. middleeasteye.net/discover/eid-adha-qurbani-islamic-sacrifice-explained.

Paglayan, Agustina. 2024. *Raised to Obey: The Rise and Spread of Mass Education.* The Princeton Economic History of the Western World Series. Princeton University Press.

Pahwa, Aashish. t.y. "How Does Wikipedia Make Money?" Feedough. Erişim tarihi 4 Kasım 2025. feedough.com/how-does-wikipedia-make-money-wikipedia-business-model.

Pain, Stephanie. 2017. "Power Through the Ages." *Nature* 551 (7682): S134–37. doi.org/10.1038/d41586-017-07506-z.

Paine, Thomas. 1790. "To Benjamin Rush March 16, 1790." Thomas Paine Historical Association, 16 Mart. thomaspaine.org/writings/1790/to-benjamin-rush-march-16-1790.

Papoutsaki, Dafni, Jonathan Buzzeo, Helen Gray ve ark. 2020. *Moving Out to Move on: Technical Report.* Birleşik Krallık Sosyal Mobilite Komisyonu. gov.uk/government/publications/internal-migration-and-social-mobility-moving-out-to-move-on moving-out-to-move-on-technical-report.

Paradis, Tim, Lakshmi Varanasi ve Kelsey Vlamis. 2025. "MBB Explained: How Hard It Is to Get Hired and What It's Like to Work for the Prestigious Strategy Consulting Firms, McKinsey, Bain, and BCG." Business Insider. Erişim tarihi 8 Ağustos 2025. businessinsider.com/mbb-explained-mckinsey-bain-bcg-compare-big-three-strategy-consultants-2024-11.

Park, Jeanne. 2015. "Europe's Migration Crisis." Council on Foreign Relations, 23 Eylül. cfr.org/backgrounder/europes-migration-crisis.

Park Chung, Andrea, Martin Gaynor ve Seth Richards-Shubik. 2017. "Subsidies and Structure: The Lasting Impact of the Hill–Burton Program on the Hospital Industry." *Review of Economics and Statistics* 99 (5): 926–43. doi.org/10.1162/rest_a_00654.

Parker, Kim, Juliana Menasce Horowitz ve Anna Brown. 2022. "Americans' Complex Views on Gender Identity and Transgender Issues." *Pew Research Center*, 28 Haziran. https://www.pewresearch.org/social-trends/2022/06/28 americans-complex-views-on-gender-identity-and-transgender-issues/.

Pate, James ve Edward Failor. 1975. "Survey of Current Business." Nisan. apps.bea.gov/scb/issues/1975/scb-1975-april.pdf.

Patel, Nilay. 2024. "Airbnb CEO Brian Chesky Says 'Founder Mode' Came from Studying Steve Jobs." *Verge*, October 28. theverge.com/24279570/airbnb-ceo-brian-chesky-founder-mode-apple-steve-jobs-management-decoder-podcast-2024.

Paull, John. 2009. "A Century of Synthetic Fertilizer: 1909–2009." *Journal of Bio-Dynamics Tasmania*, no. 94.

Peake, Makenzie ve Guillaume Vandenbroucke. 2020. "Worker Diversity and Wage Growth Since 1940." *Review* (Federal Reserve Bank of St. Louis) (İlk Çeyrek): 1–18. doi.org/10.20955/r.102.1-18.

Peirce, Charles Sanders. 1877. "Illustrations of the Logic of Science." *The Popular Science Monthly*, Kasım. en.wikisource.org/wiki/Popular_Science_Monthly/Volume_12/November_1877/Illustrations_of_the_Logic_of_Science_I.

Peirce, Charles Sanders. 1897 [1960]. "Notes on Scientific Philosophy." *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* içinde, der. Charles Hartshorne and Paul Weiss, cilt 1. Harvard University Press.

Peirce, Charles Sanders. 1998. *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*. Cilt 2 (1893–1913). Indiana University Press.

Peri, Giovanni. 2020. "Immigrant Swan Song." Uluslararası Para Fonu, Mart. imf.org/en/Publications/fandd/issues/2020/03/can-immigration-solve-the-demographic-dilemma-peri.

Pen America. 2022. "Banned in the USA: Rising School Book Bans Threaten Free Expression and Students' First Amendment Rights." 11 Nisan. pen.org/report/banned-in-the-usa-rising-bans-threaten-1a.

Peters, Jeremy. 2022. *Insurgency: How Republicans Lost Their Party and Got Everything They Ever Wanted*. Crown.

Pettit, Philip. 1997 [1999]. *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford Political Theory. Oxford University Press. doi.org/10.1093/0198296428.001.0001.

Pettit, Philip. 2011. "The Instability of Freedom as Noninterference: The Case of Isaiah Berlin." *Ethics* 121 (4): 693–716. doi.org/10.1086/660694.

Pettit, Philip. 2014. *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. The Norton Global Ethics Series. W. W. Norton.

Pew Research Center. 2014. *Political Polarization in the American Public: How Increasingly Ideological Uniformity and Partisan Apathy Affect Politics, Compromise and Everyday Life*. pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/4/2014/06/6-12-2014-Political-Polarization-Release.pdf.

Pew Research Center. 2019. *Public Highly Critical of State of Political Discourse in the U.S.* pewresearch.org/politics/wp-content/uploads/sites/4/2019/06/PP_2019.06.19_Political-Discourse_FINAL.pdf.

Pew Research Center. 2022. *As Partisan Hostility Grows, Signs of Frustration with the Two-Party System*. pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2022/08/PP_2022.09.08_partisan-hostility_REPORT.pdf.

Pew Research Center. 2023. *Americans' Dismal Views of the Nation's Politics*. pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2023/09/PP_2023.09.19_views-of-politics_REPORT.pdf.

Philippon, Thomas. 2019. *The Great Reversal: How America Gave Up on Free Markets*. Harvard University Press. doi.org/10.2307/j.ctv24w62m5.

Phillips-Fein, Kim. 2009. *Invisible Hands: The Businessmen's Crusade Against the New Deal*. W. W. Norton.

Piketty, Thomas, Emmanuel Saez, and Gabriel Zucman. 2018. "Distributional National Accounts: Methods and Estimates for the United States." *Quarterly Journal of Economics* 133 (2): 553–609. doi.org/10.1093/qje/qjx043.

Pincus, Steven. 2006. *England's Glorious Revolution, 1688–1689: A Brief History with Documents*. The Bedford Series in History and Culture. Bedford/St. Martin's.

Pincus, Steven C. A. ve James A. Robinson. 2011. "What Really Happened During the Glorious Revolution?" NBER Working Paper 17206. National Bureau of Economic Research, July. doi.org/10.3386/w17206.

Pinker, Steven. 2011. *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. Penguin Books. Pitts, Jennifer. 2005. *A Turn to Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France*. Princeton University Press.

Plaisted, David A. 2006. "Estimates of the Number Killed by the Papacy in the Middle Ages and Later." Yayınlanmamış el yazması. static1.1.sqspcdn.com/static/f/827989/15116787/1321289366180/50+million+protestants+killed.pdf.

Planck, Max. 1949. *Scientific Autobiography and Other Papers*. Çev. Frank Gaynor. Philosophical Library.

Plato. M.Ö. 360. *Laws*. Çev. Benjamin Jowett. classics.mit.edu/Plato/laws.6.vi.html. Poertner, Mathias ve Nan Zhang. 2024. "The Effects of Combating Corruption on Institutional Trust and Political Engagement: Evidence from Latin America." *Political Science Research and Methods* 12 (3): 633–42. doi.org/10.1017/psrm.2023.4.

Pomeau, René Henry. 2025. "Voltaire." *Britannica*, 9 Ağustos. britannica.com/biography/Voltaire.

Popper, Karl R. 1934. *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge Classics. taylorfrancis.com/reader/download/ffbdf8af-88c8-4986-bea0-2cc53ca23715/book/pdf?context=ubx.

Popper, Karl R., 1945 [2013]. *The Open Society and Its Enemies*. Tek ciltlik yeni baskı. Princeton University Press. doi.org/10.1515/9781400846672.

Popper, Karl R. 2008. *After the Open Society: Selected Social and Political Writings*. Edited by Jeremy Shearmur and Piers Norris Turner. Routledge.

Portes, Alejandro ve Robert D. Manning. 2006. "The Immigrant Enclave: Theory and Empirical Examples." *Inequality* içinde, der. David Grusky ve Szonja Szelenyi. Routledge.

Powell, Enoch. 1968. "Rivers of Blood." Muhafazakâr Dernek toplantısındaki konuşma, Birmingham, İngiltere, 20 Nisan. anth1001.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/04/enoch-powell_speech.pdf.

Prak, Maarten ve Jan Luiten van Zanden. 2022. *Pioneers of Capitalism: The Netherlands 1000–1800*. Princeton University Press. doi.org/10.1515/9780691242460.

Price, Richard. 1776 [1992]. "Observations on the Nature of Civil Liberty, the Principles of Government, and the Justice and Policy of the War with America." *Price: Political Writings* içinde, der. D. O. Thomas. Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9781139170239.007.

Priestley, Joseph. 1769 [1993]. "The Present State of Liberty." *Priestley: Political Writings* içinde, der. Peter Miller. Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9781139170369.006.

Prynne, Miranda. 2013. "Foreign-Born Population Quadrupled in 60 Years." *Telegraph*, 17 Aralık. telegraph.co.uk/news/uknews/immigration/10523315/Foreign-born-population-quadrupled-in-60-years.html.

Putnam, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster.

Putnam, Robert D. ve Shaylyn Romney Garrett. 2020. *The Upswing: How America Came Together a Century Ago and How We Can Do It Again*. Simon and Schuster.

Racine, Philip N. 1973. "The Ku Klux Klan, Anti-Catholicism, and Atlanta's Board of Education, 1916–1927." *Georgia Historical Quarterly* 57 (1): 63–75.

Rajan, Raghuram. 2019. *The Third Pillar: The Revival of Community in a Polarised World*. William Collins.

Ramet, Sabrina P. 2024a. "The American Enlightenment: Thomas Paine, Thomas Jefferson, and James Madison." *Key Thinkers of the English, Scottish and American Enlightenments: From Locke to Madison* içinde, der. Sabrina P. Ramet ve Torbjørn L. Knutsen. Springer Nature Switzerland. doi.org/10.1007/978-3-031-62454-4_4.

Ramet, Sabrina P. 2024b. "The English Enlightenment: Algernon Sidney and John Locke." *Key Thinkers of the English, Scottish and American Enlightenments* içinde. Palgrave Macmillan.

Ramirez, Alex. 2025. "Life Before Autocad: Photos from 1950 to 1980." *Engineerine*, 23 Ocak. engineerine.com/life-before-autocad-photos-from-1950-to-1980.

Ramos, Miguel R., Danying Li, Matthew R. Bennett, Unaysah Mogra, Douglas S. Massey ve Miles Hewstone. 2024. "Variety Is the Spice of Life: Diverse Social Networks Are Associated with Social Cohesion and Well-Being." *Psychological Science* 35 (6): 665–80. doi.org/10.1177/09567976241243370.

Rauch, Jonathan. 2021. *The Constitution of Knowledge: A Defense of Truth*. Brookings Institution Press.

Rawls, John. 1993. *Political Liberalism*. Columbia University Press.

Rawls, John. 2005. *A Theory of Justice*. Belknap Press.

Rayner Stephens, Joseph. 1838. *Northern Star* (Kersal Moor, Manchester), 29 Eylül.

Raz, Itzchak Tzachi. 2025. "Soil Heterogeneity, Social Learning, and the Formation of Close-Knit Communities." *Journal of Political Economy* 133 (8): 2643–91. doi.org/10.1086/735506.

Razzell, Peter ve Christine Spence. 2005. "Social Capital and the History of Mortality in Britain." *International Journal of Epidemiology* 34 (2): 477–78. doi.org/10.1093/ije/dyi035.

Reagan, Ronald. 1981. "Remarks at the Conservative Political Action Conference Dinner." Mayflower Hotel'deki konuşma, Washington, DC, 20 Mart. reaganlibrary.gov/archives/speech/remarks-conservative-political-action-conference-dinner.

Reagan, Ronald. 1986. "The President's News Conference." Hyatt Regency Hotel'deki basın konferansı, Chicago, 12 Ağustos. reaganlibrary.gov/archives/speech/presidents-news-conference-23.

Reagan, Ronald. 1988. "Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union." Kongre konuşması, Washington, DC, 25 Ocak. presidency.ucsb.edu/documents/address-before-joint-session-congress-the-state-the-union-0?.

Reback, Charles. 2007. "Merger for Monopoly: The Formation of U.S. Steel." *Essays in Economic & Business History* 25: 105–16.

Rees, E. A., der. 2004. *The Nature of Stalin's Dictatorship*. Palgrave Macmillan U.K.. doi.org/10.1057/9780230524286.

Reeves, Richard. 2009. "John Stuart Mill: Liberal Father of Feminism." *Journal of Liberal History* 62: 12–15, 55.

Reicher, Stephen D., S. Alexander Haslam ve Joanne R. Smith. 2012. "Working Toward the Experimenter: Reconceptualizing Obedience Within the Milgram Paradigm as Identification-Based Followership." *Perspectives on Psychological Science* 7 (4): 315–24. doi.org/10.1177/174569161 2448482.

Reichman, Amnon, Andrea Simoncini, Giovanni De Gregorio, Giovanni Sartor, Hans-W. Micklitz ve Oreste Pollicino, der. 2021. "Algorithms, Freedom, and Fundamental Rights." *Constitutional Challenges in the Algorithmic Society* içinde. Cambridge University Press. cambridge .org/core/books/constitutional-challenges-in-the-algorithmic -society/algorithms-freedom-and-fundamental-rights /30D847265D978ED70348C666594DAB60.

Reid, Joseph D., and Michael M. Kurth. 1992. "The Rise and Fall of Urban Political Patronage Machines." In *Strategic Factors in Nineteenth Century American Economic History: A Volume to Honor Robert W. Fogel*, edited by Claudia Dale Goldin and Hugh Rockoff. University of Chicago Press.

Reuters. 2009. "Kenosha, Wisconsin in Auto History." 11 Ekim. reuters.com/ article/markets/us/kenosha-wisconsin-in-auto -history-idUSN11120780.

Reuters. 2017. "Le Pen Says Will Defend France Against Globalization." 23 Nisan. yahoo.com/news /le-pen-says-defend-france-against-globalization-192652629.html.

Rhodes, Richard. 1995. *The Making of the Atomic Bomb*. Simon & Schuster.

Ricardo, David. 1951. *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Der. Piero Sraffa. Cilt 11. Cambridge University Press.

Richardson, Joseph G., William H. Ford, and C. C. Vanderbeck. 1901. *Medicology; or, Home Encyclopedia of Health: A Complete Family Guide. Abounding in Practical Household Information on the Structure and Functions of the Human Body, the Laws of Hygiene, Diet, Accidents and Emergencies, Accessory Treatments and Remedies, Air and Exercise, Sanitary House Building, Duties of Mothers, Care of Children, Art and Science of Nursing and Cooking, and Home Administration of Medicines. Ten Books: One Volume*. Der. Joseph P. Wood. University Medical Society.

Riphahn, Regina T. ve Michael Zibrowius. 2015. "Apprenticeship, Vocational Training and Early Labor Market Outcomes in East and West Germany." IZA Discussion Paper 8901. Mart. docs.iza.org / dp8901.pdf.

Rivera, Eduardo, Enrique Seira ve Saumitra Jha. 2025. "Apex Corruption Erodes Democratic Values." SSRN Scholarly Paper 4828243. Social Science Research Network, 5 Mayıs. doi.org/10.2139/ssrn.4828243.

Roberts, John A. G. 1999. *A Concise History of China*. Harvard University Press.

Robertson, Claire E., Kareena S. del Rosario ve Jay J. Van Bavel. 2024. "Inside the Funhouse Mirror Factory: How Social Media Distorts Perceptions of Norms." *Current Opinion in Psychology* 60 (Aralık): 101918. doi.org/10.1016/j.copsyc.2024.101918.

Robespierre, Maximilien. 1792. "Robespierre's Second Speech." 28 Aralık. revolution.chnm.org/items/show/524.

Robinson, James. 2018. "The Emergence of Weak, Despotic and Inclusive States." SSRN Scholarly Paper No. 3210575. Social Science Research Network, 1 Temmuz. papers.ssrn.com/abstract=3210575.

Robinson, Ray. 1986. "Restructuring the Welfare State: An Analysis of Public Expenditure, 1979/80–1984/85." *Journal of Social Policy* 15 (1): 1–21. doi.org/10.1017/S0047279400023084.

Roh, Yuji, Geon Heo ve Steven Euijong Whang. 2021. "A Survey on Data Collection for Machine Learning: A Big Data–AI Integration Perspective." *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering* 33 (4): 1328–47. doi.org/10.1109/TKDE.2019.2946162.

Romer, Paul. 2021. "Taxing Digital Advertising." *Paul Romer*, 17 Mayıs. adtax.paulromer.net. Romero, Frances. 2011. "Top 10 Government Showdowns." *Time*, July 27. content.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,2085383_2085381_2085346,00.html.

Roncaglia, Alessandro, der. 2017. "The Ricardians and the Decline of Ricardianism." *A Brief History of Economic Thought içinde*. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/9781316798416.009.

Ronson, Jon. 2015 [2016]. *So You've Been Publicly Shamed*. Karton kapak baskı Picador.

Roosevelt, Franklin D. 1938. "Fireside Chat." 14 Nisan. presidency.ucsb.edu/documents/fireside-chat-15?.

Rose, Matthew. 2021. *A World After Liberalism: Five Thinkers Who Inspired the Radical Right*. Yale University Press. doi.org/10.12987/9780300263084.

Rosen, Sherwin. 1983. "Specialization and Human Capital." *Journal of Labor Economics* 1 (1): 43–49. doi.org/10.1086/298003.

Rosenblatt, Helena. 2018. *The Lost History of Liberalism: From Ancient Rome to the Twenty-First Century*. Princeton University Press.

Rossano, Matt J. 2020. "Ritual as Resource Management." *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 375 (1805): 20190429. doi.org/10.1098/rstb.2019.0429.

Rossetti, Philip, Dan Bosch ve Dan Goldbeck. 2018. *Comparing Effectiveness of Climate Regulations and a Carbon Tax*. American Action Forum.

Roush, Wade. 2016. *Why It's Taking So Long to Fix the Longfellow Bridge*. WBUR, 15 Eylül. wbur.org/morningedition/2016/09/15/longfellow-bridge-delay.

Rousseau, Jean Jacques. 1762 [1913]. *The Social Contract*. Carlton House. archive.org/details/in.ernet.dli.2015.203827/page/n5/mode/2up.

Rousseau, Jean-Jacques. 1762. *The Social Contract & Discourses*. Der. Ernest Rhys. Londra: J. M. Dent & Sons. ia801602.us.archive.org/31/items/therepublicofpla00rousuoft/therepublicofpla00rousuoft.pdf.

Rüegg, Walter. 2004. "Themes." In *A History of the University in Europe.* Cilt 3, *Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945).* Cambridge University Press.

Ruggeri, Kai, Samantha Vanderslott, Yuki Yamada ve ark. 2024. "Behavioural Interventions to Reduce Vaccine Hesitancy Driven by Misinformation on Social Media." *BMJ* 384: e076542. doi.org/10.1136/bmj-2023-076542.

Ruggles, Steven, Sarah Flood, Matthew Sobek ve ark. 2025. IPUMS USA. 16.0 versiyonu. doi.org/10.18128/D010.V16.0.

Rung, Margaret C. 1999. "Richard Nixon, State, and Party: Democracy and Bureaucracy in the Postwar Era." *Presidential Studies Quarterly* 29 (2): 421–37.

Rupp, Steven. 2022. "How Did Classic Car Assembly Lines Work in the '50s, '60s, and '70s?" Hot Rod, 19 Ekim. hotrod.com/features/vintage-gm-assembly-line-images.

Rush, Benjamin. 1786 [1965]. "Thoughts upon the Mode of Education Proper in a Republic." *Essays on Education in the Early Republic* içinde, der. Frederick Rudolph. Harvard University Press.

Russell, Josiah Cox. 1944. "The Clerical Population of Medieval England." *Traditio* 2: 177–212. doi.org/10.1017/S0362152900017177.

Rutar, Tibor. 2023. "The Prehistory of Violence and War: Moving Beyond the Hobbes–Rousseau Quagmire." *Journal of Peace Research* 60 (4): 720–26. doi.org/10.1177/00223433221090112.

Ruthless Podcast. 2025. "JD Vance Exclusive Interview: Keeping America Safe, Life as VP, Football & Sydney Sweeney Drama." YouTube. 1 saat, 2 dk, 12 sn. youtube.com/watch?v=uMWYJum81Vc.

Sabadish, Nathalie ve Lawrence Mishel. 2012. "CEO Pay and the Top 1%: How Executive Compensation and Financial-Sector Pay Have Fueled Income Inequality." Economic Policy Institute, 2 Mayıs. epi.org/publication/ib331-ceo-pay-top-1-percent.

Sabbadini, Lorenzo. 2016. "Popular Sovereignty and Representation in the English Civil War." *Popular Sovereignty in Historical Perspective* içinde, der. Quentin Skinner and Richard Bourke. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9781316418024.008.

Sainato, Michael. 2023. "'They're More Concerned About Profit: OSHA, DoJ Take on Amazon's Grueling Working Conditions." *Guardian,* 2 Mart. theguardian.com/technology/2023/mar/02/amazon-safety-citations-osha-department-of-justice.

Sandberg, Sheryl ve Mark Zuckerberg. 2011. "Charlie Rose—Exclusive Interview with Facebook Leadership: Mark Zuckerberg / Sheryl Sandberg." Söyleşiyi yapan Charlie Rose. *Charlie Rose,* PBS, 9 Kasım. epublications.marquette.edu/zuckerberg_files_videos/239.

Sandel, Michael J. 1996. *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*. Harvard University Press.
Sandel, Michael J. 1998. *Liberalism and the Limits of Justice*. 2. Baskı. Cambridge University Press.
Sandel, Michael J. 2020. *The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* Penguin Press. Sanders, Bernie (@BernieSanders). 2024. "It should come as no great surprise that a Democratic Party which has abandoned working class people would find that the working class has abandoned them. While the Democratic leadership defends the status quo, the American people are angry and want change. And they're right." X, 6 Kasım. x.com/BernieSanders/status/1854271157135941698.
Saunders, David. 1992. "The Administrative and Social Policy of Nicholas I." *Russia in the Age of Reaction and Reform, 1801–1881* içinde. Longman Group.
Scheidel, Walter. 2017. *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. The Princeton Economic History of the Western World. Princeton University Press.
Schmadel, Lutz D., ed. 2003. "(2122) Pyatiletka." In *Dictionary of Minor Planet Names*. Springer. doi.org/10.1007/978-3-540-29925-7_2123.
Schofield, Norman. 1987. "Stability of Coalition Governments in Western Europe: 1945–1986." *European Journal of Political Economy* 3 (4): 555–91. doi.org/10.1016/0176-2680(87)90012-7.
Schroeder, Jonathan ve ark. 2025. "IPUMS National Historical Geographic Information System." 20.0 versiyonu. IPUMS. doi.org/10.18128/D050.V20.0.
Scorpions. 1990. "Winds of Change." *Crazy World*.
Scott, James C. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
Scott, Peter ve Anna Spadavecchia. 2023. "Patents, Industry Control, and the Rise of the Giant American Corporation." *Research Policy* 52 (1): 104651. doi.org/10.1016/j.respol.2022.104651.
Scranton, Philip. 2009. "The Shows and the Flows: Materials, Markets, and Innovation in the US Machine Tool Industry, 1945–1965." *History and Technology* 25 (3): 257–304. doi.org/10.1080/07341510903083245.
SDA Bocconi School of Management. t.y. "Saudi Arabia Effat University." Erişim tarihi 28 Ağustos 2025. sdabocconi.it/en/about/effat-univeristy.
Seneca. 62–65 CE [1881]. *Seneca's Morals of a Happy Life: Benefits, Anger, and Clemency*. Çev. Robert L'Estrange. Chicago: Belford, Clarke and Co.
Serratore, Angela. 2020. "The 'Hard Hat Riot' of 1970 Pitted Construction Workers Against Anti-War Protesters." *Smithsonian*. Erişim tarihi 4

Ağustos 2025. smithsonianmag.com/history/hard-hat-riot-1970-pitted-construction-workers-against-anti-war-protesto rs-180974831.

Seth, Michael J. 2017. "South Korea's Economic Development, 1948–1996." *Oxford Research Encyclopedia of Asian History* içinde. Erişim tarihi 24 Temmuz 2025. doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.271.

Shanzer, Danuta. 1998. "Dating the Baptism of Clovis: The Bishop of Vienne vs the Bishop of Tours." *Early Medieval Europe* 7 (1): 29–57. doi.org/10.1111/1468-0254.00017.

Sheposh, Richard. 2023. "Mandate of Heaven." EBSCO. ebsco.com/research-starters/history/mandate-heaven.

Sherman, John. 1890. "John Sherman's Remarks to the Senate." Washington, DC, 21 Mart. govinfo.gov/content/pkg/GPO-CRECB-1890-pt3-v21/pdf/GPO-CRECB-1890-pt3-v21-13.pdf.

Shewan, Lulit. 2024. "Remembering Martin Luther King, Jr. as a Labor Leader and Champion of Working People in the Civil Rights Movement." Center for Law and Social Policy, 18 Ocak. clasp.org/blog/remembering-martin-luther-king-jr-as-a-labor-leader-and-champion-of-working-people-in-the-civil-rights-movement.

Shneiderman, Ben. 2022. *Human-Centered AI*. Oxford University Press. doi.org/10.1093/oso/9780192845290.001.0001.

Sidney, Algernon. 1698 [1751]. *Discourses Concerning Government*. Londra: J. Darby. Simon, William E. 1978. *A Time for Truth*. McGraw-Hill.

Simonetta, Marcello. 2010. "The Renaissance of City-States." *Lapham's Quarterly*, 9 Kasım. laphamsquarterly.org/roundtable/renaissance-city-states.

Skinner, Quentin. 1978. *The Foundations of Modern Political Thought*. Cambridge University Press.

Skinner, Quentin. 2001. *Machiavelli: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.

Skinner, Quentin. 2008. *Hobbes and Republican Liberty*. Cambridge University Press.

Skinner, Quentin. 2012. "Free States and Individual Liberty." In *Liberty Before Liberalism*. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9781139197175.

Smil, Vaclav. 2005. "New Materials and New Syntheses." *Creating the Twentieth Century: Technical Innovations of 1867–1914 and Their Lasting Impact* içinde, der. Vaclav Smil. Oxford University Press. doi.org/10.1093/0195168747.003.0004.

Smith, Adam. 1776 [1999]. *The Wealth of Nations Books IV–V*. Der. Andrew S. Skinner. Cilt 2. Penguin.

Smith, Adam. 1853. *The Theory of Moral Sentiments*. Londra: Henry G. Bohn. archive.org/details/dli.bengal.10689.4837.

Smith, Ben. 2021. "Postcard from Peru: Why the Morality Plays Inside The Times Won't Stop."*New York Times*, 14 Şubat. nytimes.com/2021/02/14/business/media/new-york-times-donald-mcneil.html.

Smith, Bruce D. 1995. *The Emergence of Agriculture*. W. H. Freeman.

Smith, Jason Scott. 2009. *Building New Deal Liberalism: The Political Economy of Public Works, 1933–1956*. Karton kapak baskı. Cambridge University Press.

Snyder, Thomas D., der. 1993. *120 Years of American Education: A Statistical Portrait*. National Center for Education Statistics. nces.ed.gov/pubs93/93442.pdf.

Solimano, Andrés. 2020. *A History of Big Recessions in the Long Twentieth Century*. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/9781108755276.

Solomon, Deborah. 2004. "Goodbye (Again), Norma Jean." *New York Times Magazine*, 19 Eylül. nytimes.com/2004/09/19/magazine/goodbye-again-norma-jean.html.

Soukup, Pavel. 2020. "The Council of Constance: Conviction and Execution, 1414–15." *Jan Hus: The Life and Death of a Preacher* içinde. Central European Studies. Purdue University Press. research.ebsco.com/linkprocessor/plink?id=d787087f-f678-3cc6-a8fb-3065670df8e1.

Spoehr, Luther. 2019. "Academic Freedom and Tenure in the United States." Oxford Bibliographies, 29 Mayıs. oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199756810/obo-9780199756810-0170.xml.

Stanko, Ivana. 2020. "The Architectures of Geoffrey Hinton." *Guide to Deep Learning Basics: Logical, Historical and Philosophical Perspectives* içinde, der. Sandro Skansi. Springer International. doi.org/10.1007/978-3-030-37591-1_8.

Stanley Holton, Sandra. 1986. *Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain 1900–1918*. Cambridge University Press.

Starr, Paul. 1984. *The Social Transformation of American Medicine: The Rise of a Sovereign Profession & the Making of a Vast Industry*. Basic Books.

Steinel, James H. ve Cynthia A. Bily. 2025. "Roman Catholic Emancipation." EBSCO. Erişim tarihi 11 Ağustos 2025. ebsco.com/research-starters/history/roman-catholic-emancipation.

Stenton, Doris Mary. 2025. "Magna Carta." *Britannica*, 29 Temmuz. britannica.com/topic/Magna-Carta.

Stoller, Matt. 2020. *Goliath: The 100-Year War Between Monopoly Power and Democracy*. Simon & Schuster.

Story, Joanna, der. 2005. *Charlemagne: Empire and Society*. Manchester University Press.

Strauss, Peter L. 1984. "The Place of Agencies in Government: Separation of Powers and the Fourth Branch." *Columbia Law Review* 84 (3): 573. doi.org/10.2307/1122501.

Stroem, Alexander. 2025. "An 'Irresponsible' Miracle: The Economics of the Brazilian Military Dictatorship (1964–1985)." *Retrospect Journal*, 23 Mart. retrospectjournal.com/2025/03/23/an-irresponsible-miracle-the-economics-of-the-brazilian-military-dictatorship-1964-1985.

Strugnell, Anthony. 2011. "Diderot's Anti-Colonialism: A Problematic Notion." *New Essays on Diderot* içinde, der. James Fowler. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO97805119 75202.006.

Strunk, Thomas E., der. 2022. "Freedom Lost Cannot So Easily Be Regained." *On the Fall of the Roman Republic: Lessons for the American People* içinde. Anthem Press. cambridge.org/core/books/on-the-fall-of-the-roman-republic/freedom-lost-cannot-so-easily-be-regained/8705D8C8 58D3ADE41F225A7A74B1EEF5.

Su, Lujun, Huixuan Chen, Yinghua Huang ve Xiuqiong Chen. 2023. "In-Group Favoritism or Black Sheep Effect? The Moderating Role of Norm Strength on Destination Residents' Responses Towards Deviant Behaviors." *Tourism Management* 98 (October): 104773. doi.org/10.1016/j.tourman.2023.104773.

Sunstein, Cass. 2025. *On Liberalism: In Defense of Freedom*. MIT Press.

Swan, Wm. D. 1851. "Immigration." *The Massachusetts Teacher* 4 (10): 289–91.

Szreter, Simon, and Graham Mooney. 1998. "Urbanization, Mortality, and the Standard of Living Debate: New Estimates of the Expectation of Life at Birth in Nineteenth-Century British Cities." *Economic History Review* 51 (1): 84–112. doi.org/10.1111/1468-0289.00084.

Tabellini, Marco. 2020. "Gifts of the Immigrants, Woes of the Natives: Lessons from the Age of Mass Migration." *Review of Economic Studies* 87 (1): 454–86. doi.org/10.1093/restud/rdz027.

Tabellini, Marco. 2022. "The Economic and Political Effects of Immigration: Evidence from the Age of Mass Migration." In *Oxford Research Encyclopedia of Economics and Finance*. Erişim tarihi 11 Ağustos 2025. oxfordre.com/economics/display/10.1093/acrefore/9780190625979.001.0001/acrefore-9780190625979-e-768.

Tackett, Nicolas. 2014. *The Destruction of the Medieval Chinese Aristocracy*. Harvard-Yenching Institute Monograph Series 93. Harvard University Asia Center.

Tamanaha, Brian Z., der. 2004. "Liberalism." *On the Rule of Law: History, Politics, Theory* içinde. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511812378.004.

Tanner, Harold Miles. 2009. *China: A History*. Hackett.

Tanoue, Donna. 2000. "FDIC Quarterly Banking Profile." Federal Deposit Insurance Corporation. fdic.gov/analysis/quarterly-banking-profile/qbp/archive/qbp-2000-4qtr.pdf.

Tatnall, Edith C. 1970. "The Condemnation of John Wyclif at the Council of Constance." *Councils and Assemblies* içinde, der. Cuming. Studies in Church History. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511665820.013.

Taylor, Brian. 2017. "The First Billion-Dollar Company." Investment Office. investmentoffice.com/Observations/Markets_in_History/The_First_Billion-Dollar_Company.html.

Taylor, Charles. 1992. *Multiculturalism and "The Politics of Recognition": An Essay*. Princeton University Press.

Taylor, Erika L. ve Theodore J. Christ. 2010. "Elementary and Secondary Education Act (ESEA)." *Encyclopedia of Cross-Cultural School Psychology* içinde, der. Caroline S. Clauss-Ehlers. Springer.

Team Mighty. 2023. "How WWI Changed How and What Americans Eat at Mealtimes." *We Are the Mighty*, 5 Ocak. wearethemighty.com/mighty-history/how-wwi-changed-what-americans-eat.

Tentler, Thomas N. 1974. "The Summa for Confessors as an Instrument of Social Control." *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion* içinde, der. Heiko A. Oberman and Charles Edward Trinkaus. Brill. doi.org/10.1163/9789004477414_008.

Terkel, Amanda ve Aaron Rupar. 2006. "Pat Buchanan's Anti-Hispanic Rhetoric Echoes Earlier Anti-Immigrant Hysteria." ThinkProgress, 23 Ağustos. archive.thinkprogress.or/pat-buchanans-anti-hispanicrhetoric-echoes-earlier-anti-immigrant-hysteria-8d1555d3eda4.

Tetreau, Jared. 2023. "Sharecropping: Slavery Rerouted." American Experience, 16 Ağustos. pbs.org/wgbh/americanexperience/features/harvest-sharecropping-slavery-rerouted.

The Royal Swedish Academy of Sciences. 2024. "Press Release: The Nobel Prize in Chemistry 2024." 9 Ekim. nobelprize.org/prizes/chemistry/2024/press-release.

Thelwall, John. 1796. *The Rights of Nature, Against the Usurpations of Establishments*. 3. baskı. Londra:H. D. Symonds.

Thelwall, Mike ve Pardeep Sud. 2022. "Scopus 1900–2020: Growth in Articles, Abstracts, Countries, Fields, and Journals." *Quantitative Science Studies* 3 (1): 37–50. doi.org/10.1162/qss_a_00177.

Theriault, Sean M., der. 2013. *The Gingrich Senators*. Oxford University Press.

"30 Years of Freedom: The Re-Burial of Imre Nagy, the Point of No Return for Communism in Hungary." 2020. *Budapest Business Journal*, 12 Mart. bbj.hu/budapest/culture/history/30-years

-of-freedom-the-re-burial-of-imre-nagy-the-point-of-no-return-for-communism-in-hungary.
Thucydides. t.y. "Pericles and Plague: From the Peloponnesian War." University of Baltimore. https://home.ubalt.edu/ntygfit/ai_02_building_athens/ai_02b/ai_02b_tell/thucydides_pericles_plague4.htm.
Thucydides. 444 AD. *History of the Peloponnesian War*. bristol.ac.uk/classics/research/thucydides/ttt/text.
Tinker v. Des Moines School Dist., 393 U.S. 503 (1969). loc.gov/resource/usrep.usrep393503. Tocqueville, Alexis de. 1835 [1899]. *Democracy in America*. Çev. Henry Reeve. Londra: D. Appleton.
Tocqueville, Alexis de. 1835 [2010]. "Of the Influence of Mores on Maintaining the Democratic Republic in the United States." *Democracy in America* içinde. Liberty Fund.
Tolbert, Jennifer, Sammy Cervantes, Clea Bell ve Anthony Damico. 2024. "Key Facts About the Uninsured Population." KFF, 18 Aralık. kff.org/uninsured/issue-brief/key-facts-about-the-uninsured-population.
Tomasello, Michael. 1999. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Harvard University Press.
Tomasello, Michael ve Josep Call. 1994. "Social Cognition of Monkeys and Apes." *American Journal of Physical Anthropology* 37 (S19): 273–305. doi.org/10.1002/ajpa.1330370610.
Tompson, Richard. 1966. "Classics and Charity: The English Grammar School in the 18th Century. Final Report." U.S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education. files.eric.ed.gov/fulltext/ED054038.pdf.
Touraine, Alain. 1969. *La société post industrielle: Naissance d'une société*. Denoël.
Tretkoff, Ernie. 2006. "May, 1911: Rutherford and the Discovery of the Atomic Nucleus." Advancing Physics. aps.org/apsnews/2006/05/rutherford-discovery-atomic-nucleus.
Trilling, Lionel. 1976. *The Liberal Imagination: Essays on Literature and Society*. Scribner.
Trojan, Cody. 2021. "Republican Autocritas: Harrington's Dual Theory of Political Legitimacy."
European Journal of Political Theory 20 (3): 398–420. doi-org.libproxy.mit.edu/10.1177/1474885118806677.
Trump, Donald. 2014. "Speech at the Freedom Summit in Manchester, NH—April 12, 2014." 12 Nisan. rollcall.com/factbase/trump/transcript/donald-trump-speech-manchester-nh-april-12-2014.
Trump, Donald (@realDonaldTrump). 2025. "Sydney Sweeney, a registered Republican, has the 'HOTTEST' ad out there. It's for American Eagle,

and the jeans are 'flying off the shelves.' Go get 'em Sydney! On the other side of the ledger, Jaguar did a stupid, and seriously WOKE advertisement, THAT IS A TOTAL DISASTER! The CEO just resigned in disgrace, and the company is in absolute turmoil. Who wants to buy a Jaguar after looking at that disgraceful ad. Shouldn't they have learned a lesson from Bud Lite, which went Woke and essentially destroyed, in a short campaign, the Company. The market cap destruction has been unprecedented, with BILLIONS OF DOLLARS SO FOOLISHLY LOST. Or just look at Woke singer Taylor Swift. Ever since I alerted the world as to what she was by saying on TRUTH that I can't stand her (HATE!). She was booed out of the Super Bowl and became, NO LONGER HOT. The tide has seriously turned—Being WOKE is for losers, being Republican is what you want to be. Thank you for your attention to this matter!" Truth Social, 4 Ağustos. truthsocial.com/@realDonaldTrump/posts/114970952739677687.

Turner, Fred. 2006. "Taking the Whole Earth Digital." *From Counterculture to Cyberculture* içinde. University of Chicago Press. UNHCR. 2014. *Female Genital Mutilation and Asylum in the European Union: A Statistical Update.* March. unhcr.org/sites/default/files/legacy-pdf/53187f379.pdf. United States Patent and Trademark Office. [Patent ve Ticari Marka Ofisi]. 2025. "Patent Grant Bibliographic (Front Page) Text Data." USPTO. data.uspto.gov/bulkdata/datasets ptblxml?fileDataFromDate=2025-01-1&fileDataToDate=2025-09-12.

Urbanowicz, Charles F. 2023. "First Transatlantic Telegraphic Radio Transmission." EBSCO. ebsco.com/research-starters/history/first-transatlantic-telegraphic-radio-transmission.

U.S. Bureau of Economic Analysis. 2024a. "R&D Value Added." 9 Mayıs. bea.gov/data/special-topics/research-and-development-satellite-account.

U.S. Bureau of Economic Analysis. 2024b. "Table 1.11. Percentage Shares of Gross Domestic Income." National Income and Product Accounts, 27 Eylül. apps.bea.gov/iTable/?reqid=19& step=2&isuri=1&categories=survey#eyJhcHBpZCI6MTksInN0ZXBzIjpbMSwyLDMsM10sIm Rhd GEiOltbImNhdGVnb3JpZXMiLCJTdXJ2ZXkiXSxbIk5JUEFf VGFibGVfTGlzdCIsIj UyIl0sWyJGaXJzdF9ZZWFyIiwiMTk4 MCJdLFsiTGFzdF9ZZWFyIiwiMjAyMyJdLFsi U2NhbGUiLCIwIl0sWyJTZXJpZXMiLCJBIl1dfQ==.

U.S. Bureau of Economic Analysis. 2025a. "Value Added by Industry." apps.bea.gov/industry/Release/XLS/GDPxInd/ValueAdded.xlsx

U.S. Bureau of Economic Analysis. 2025b. "Full-Time and Part -Time Employees by Industry." apps. bea.gov /iTable/?reqid=19&step=

2&isuri=1&1921=survey&_gl=1
*17fztuu*_ga*MTQwMjIzNjk3 LjE3NTY4MzQ1ODQ.*_ga
_ J4698JNNFT*czE3NjIyOTQ1NDAkbzE2JGcxJHQxNzYy
Mjk2NzI0JGo1OCRsMCRoMA..#
eyJhcHBpZCI6MTksInN0ZXBzIjpbMSwyLDNdLCJkY
XRhIjpbWyJDYXRlZ29yaWVzIiwiU3Vydm
V5Il0sWyJOSVBBX1RhYmxlX0xpc3QiLCIx OTMiXV19.

U.S. Bureau of Economic Analysis. t.y. "Research and Development Satellite Account." Erişim tarihi 28 Temmuz 2025. bea.gov/data/special-topics/research-and-development-satellite-account.

U.S. Bureau of Labor Statistics. 2024. "Employed Persons by Detailed Occupation and Age." bls.gov/cps/cpsaat11b.htm.

U.S. Bureau of Labor Statistics. 2025a. "Employed Persons by Detailed Occupation and Age." 29 Ocak. bls.gov/cps/cpsaat11b.htm.

U.S. Bureau of Labor Statistics. 2025b. "Major Work Stoppages: Annual Summary Data." Şubat. bls.gov/web/wkstp/annual-listing.htm.

U.S. Bureau of Labor Statistics. 2025c. "Union Members—2024." Basın bülteni. bls.gov/news.release/pdf/union2.pdf.

U.S. Bureau of Transportation Statistics. 2025. "Bureau of Transportation Statistics: Airline Domestic Market Share May 2024—April 2025." Erişim tarihi 6 Ağustos 2025. transtats.bts.gov.

U.S. Census Bureau. 1951. *1950 Census of Housing: Preliminary Reports.* US Department of Commerce. www2.census.gov/library/publications/decennial/1950/hc-5/hc-5-02.pdf.

U.S. Census Bureau. 1955. "Current Population Reports: Population Estimates." Eylül. www2.census.gov/library/publications/1955/demographics/P25-121.pdf.

U.S. Census Bureau. 1968. *The Extent of Poverty in the United States: 1959 to 1966*. Current Population Reports 54. Series P-20.

U.S. Census Bureau. 1976. "Money Income and Poverty Status of Families and Persons in the United States: 1975 and 1974 Revisions (Advance Report)." Eylül. census.gov/library/publications/1976/demo/p60-103.html.

U.S. Census Bureau. 2025b. "Table Data—New Private Housing Units Authorized by Building Permits: 1-Unit Structures for San Francisco-Oakland-Berkeley, CA (MSA)." Federal Reserve Bank of St. Louis. fred.stlouisfed.org/data/SANF806BP1FH#.

U.S. Census Bureau. 2025c. "Resident Population in San Francisco-Oakland-Hayward, CA (MSA) [SFCPOP]". Federal Reserve Bank of St. Louis. fred.stlouisfed.org/series/SFCPOP.

U.S. Census Bureau. n.d. "S0101: Age and Sex—Census Bureau Table." Erişim tarihi 1 Ağustos 2025. data.census.gov/table/ACSST1Y2023.S0101?q=pop+by+age+2023.

U.S. Centers for Disease Control and Prevention. 1999. "Achievements in Public Health, 1900–1999: Improvements in Workplace Safety—United States, 1900–1999." *Morbidity and Mortality Weekly Report* 48 (22): 461–69. cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/mm4822a1.htm.

U.S. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. 2025a. "Mortality Multiple Cause-of-Death Public Use Record." 1989 U.S. data. cdc.gov/nchs/data_access/vitalstatsonline.htm.

U.S. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. 2025b. "Mortality Multiple Cause-of-Death Public Use Record." 2023 U.S. data. cdc.gov/nchs/data_access/vitalstatsonline.htm.

U.S. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. 2025c. "Natality Public Use File." 1978 ABD verisi. cdc.gov/nchs/data_access/vitalstatsonline.htm.

U.S. Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Health Statistics. 2025d. "Natality Public Use File." 2023 ABD verisi. cdc.gov/nchs/data_access/vitalstatsonline.htm.

U.S Department of Health, Education, and Welfare. 1973. *Literacy Among Youths 12–17 Years*. (HRA) 74-1613. Rockville, Maryland.

ABD Ulaştırma Bakanlığı. 2025. "U.S. Department of Transportation Celebrates Biden Administration's Progress Delivering on the Bipartisan Infrastructure Law." Ocak. transportation.gov/sites/dot.gov/files/2025-01/BIL-Progress-One-Pager-Updated-Stats-1-15-2025.pdf.

U.S. Department of Transportation, Federal Railroad Administration. 1984. *History of Running Times: Passenger Trains: Northeast Corridor*. railroads.dot.gov/sites/fra.dot.gov/files/fra_net/2763/history2.pdf.

"U.S. Inflation Calculator: 1635–2025, Department of Labor Data." t.y. Erişim tarihi 12 Ağustos 2025. in2013dollars.com.

U.S. Office of Homeland Security Statistics. 2019. "Persons Obtaining Lawful Permanent Resident Status: Fiscal Years 1820 to 2019." ohss.dhs.gov/topics/immigration/yearbook/2019.

U.S. Patent and Trademark Office. t.y. "U.S. Patent Activity, CY 1790 to Present." Erişim tarihi 28 Temmuz 2025. uspto.gov/web/offices/ac/ido/oeip/taf/h_counts.htm.

U.S. Selective Service System. t.y. "Selective Service Registration Cards, World War II: Fourth Registration." National Archives and Records Administration.

Usselman, Melvin, and Alan J. Rocke. 2025. "Chemistry—Elements, Reactions, Revolution." *Britannica*, 22 Haziran. britannica.com science/chemistry/Chemistry-and-society.

Vallance, Edward. 2011. "The Glorious Revolution." BBC. bbc.co.uk/history/british/civil_war_revolution/glorious_revolution_01.shtml.

Van Noort, Sam. 2024. "Industrialization and Democracy." *World Politics* 76 (3): 457–98.

Vassar Encyclopedia. t.y. "Viet Nam." Erişim tarihi 4 Ağustos 2025. vcencyclopedia.vassar.edu/vassar-in-wartime/vietnam.

Vidal, Gore. 1975. "The State of the Union." *Esquire*, 1 Mayıs. classic.esquire.com/article/1975/5/1/the-state-of-the-union.

Vider, Stephen ve David S. Byers. 2015. "A Half-Century of Conflict over Attempts to 'Cure' Gay People." *Time*, 12 Şubat. time.com/3705745/history-therapy-hadden.

Voltaire. 1733 [1919]. *Voltaire in His Letters, Being a Selection from His Correspondence*. Çev. S. G. Tallentyre. New York ve Londra: G. P. Putnam's Sons. archive.org/details/voltaireinhislet0000sgtr.

Voltaire. 1763 [2000]. *Treatise on Tolerance*. Der. Simon Harvey. Cambridge Texts in the History of Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press.

Voltaire to Frederick the Great. 1767 [1927]. "From Voltaire—5th January, 1767." In *Letters of Voltaire and Frederick the Great*. Çev. Richard Aldington. George Routledge and Sons Ltd. archive.org/details/dli.ministry.03748.

Vosoughi, Soroush, Deb Roy ve Sinan Aral. 2018. "The Spread of True and False News Online." *Science* 359 (6380): 1146–51. doi.org/10.1126/science.aap9559.

Wagner, Steven T. 2006. *Eisenhower Republicanism: Pursuing the Middle Way*. Northern Illinois University Press.

Waldman-Brown, Anna. 2022. "Automation Isn't the Biggest Threat to US Factory Jobs." *Wired*, 1 May. wired.com/story/robots-automation-jobs-manufacturing-labor-germany-us.

Walker, Elizabeth. 2025. "Top 25 Health Insurance Companies in the U.S." People Keep, 9 Ocak. peoplekeep.com/blog/top-25-health-insurance-companies-in-the-u.s.

Walker, Linda. 2007. "Gender, Suffrage and Party: Liberal Women's Organisations, 1880–1914." *Suffrage Outside Suffragism: Women's Vote in Britain, 1880–1914* içinde, der. Myriam Boussahba-Bravard. Palgrave Macmillan U.K. doi.org/10.1057/9780230801318_4.

Walker, Samuel. 1999. *In Defense of American Liberties: A History of the ACLU*. Southern Illinois University Press.

Walker, William T. 2022. "Oliver Cromwell Becomes Lord Protector." EBSCO. ebsco.com/research-starters/history/oliver-cromwell-becomes-lord-protector.

Walsh, Mike. 2020. "Algorithms Are Making Economic Inequality Worse." Harvard Business Review. hbr.org/2020/10/algorithms-are-making-economic-inequality-worse.

Walzer, Michael. 1980. "The Moral Standing of States: A Response to Four Critics." *Philosophy & Public Affairs* 9 (3): 209–29.

Walzer, Michael. 1985. *Exodus and Revolution.* Basic Books.

Wang, Youqin. t.y. "Student Attacks Against Teachers: The Revolution of 1966." Chinese Holocaust Memorial. Erişim tarihi 4 Eylül 2025. ywang.uchicago.edu/history/1966teacher.htm

Ware, Leland. 2013. "Civil Rights and the 1960s: A Decade of Unparalleled Progress." *Maryland Law Review* 72 (4). digitalcommons.law.umaryland.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3567&context=mlr.

Webb, Paul David. 2025. "Labour Party." *Britannica*, 22 Temmuz. britannica.com/topic/Labour-Party-political-party.

Weber, Austin. 2019. "Ford's Rouge Assembly Plant Turns 100." *Assembly*, 19 Mart. assemblymag.com/articles/94799-fords-rouge-assembly-plant-turns-100.

Weeks, Sinclair ve Robert W. Burgess. 1955. *Current Population Reports: Consumer Income.* P-60. No. 16. U.S. Department of Commerce and Bureau of the Census. www2.census.gov/library/publications/1955/demographics/p60-16.pdf.

Wehrle, Edmund. 2005. *Between a River and a Mountain: The AFL-CIO and the Vietnam War.*University of Michigan Press. doi.org/10.3998/mpub.88540.

Weightman, Gavin. 2020. "The Forgotten History of Inoculation." Yale University Press, 9 Ekim. yalebooks.yale.edu/2020/10/09/the-forgotten-history-of-inoculation.

Weiner, Daniel I. 2025. "Citizens United Explained." *Brennan Center*, 29 Ocak. brennancenter.org/our-work/research-reports/citizens-united-explained.

Weinreich, Max. 1945. "Der YIVO un di problemen fun undzer tsayt." *YIVO bleter* 25 (1): 1–13.

Wells, Melissa, and Kristine Villarroel. 2025. "Vintage Photos Show What American Car Manufacturing Looked Like 100 Years Ago." *Business Insider*, 25 Mart. businessinsider.com/car-factories-usa-vintage-photos.

Wells Fargo. 2000. *Wells Fargo Annual Report 2000.* history.wf.com/assets/pdf/annual-reports/2000-annual-report.pdf.

World Health Organization. t.y. "A Brief History of Vaccination." Erişim tarihi 25 Temmuz 2025. who.int/news-room/spotlight/history-of-vaccination/a-brief-history-of-vaccination.

Wial, Howard ve Alec Friedhoff. 2006. "Manufacturing Job Loss in the Great Lake Region, 1995–2005." *The Brookings Institution.* brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/20060727_manufacturing.pdf.

Wickham, Chris. 2016. *Medieval Europe*. Yale University Press. doi.org/10.12987/9780300222210.

Wilke, Richard, Moira Fagan, Christine Huang, Laura Clancy, and Jordan Lippert. 2025. *Economic Inequality Seen as Major Challenge Around the World*. Pew Research Center. pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2025/01/pg_2025.01.09_inequality_report.pdf.

Wilson, Woodrow. 1918a. "Address to Congress on International Order." Washington, DC, 11 Şubat. presidency.ucsb.edu/documents/address-congress-international-order.

Wilson, Woodrow. 1918b. "Fourteen Points." Kongre konuşması, Washington, DC, 8 Ocak. exodusbooks.com/Samples/VP/O3FourteenPoints.pdf.

Winterson, Jeanette. 2011. *Why Be Happy When You Could Be Normal?* Alfred A. Knopf Canada.

Winthrop, John. 1630. "John Winthrop Dreams of a City on a Hill, 1630." *American Yawp Reader*.americanyawp.com/reader/colliding-cultures/john-winthrop-dreams-of-a-city-on-a-hill-1630.

Wisconsin v. Yoder, 406 U.S. 205 (1972). supreme.justia.com/cases/federal/us/406/205.

Woessner, Nicole, Sebastian Findeisen, Jens Südekum ve Wolfgang Dauth. 2017. "The Rise of Robots in the German Labour Market." CEPR, 19 Eylül. cepr.org/voxeu/columns/rise-robots-german-labour-market.

Wolf, Martin. 2023. *The Crisis of Democratic Capitalism*. Penguin Press.

Wolff, Robert Paul. 1965. "Beyond Tolerance." *A Critique of Pure Tolerance* içinde. Beacon Press.

Wooldridge, Michael J. 2021. *A Brief History of Artificial Intelligence: What It Is, Where We Are, and Where We Are Going*. Flatiron Books.

World Bank (Dünya Bankası). 2025. "Literacy Rate, Adult Total (% of People Ages 15 and Above)—Brazil." data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS?locations=BR.

World Political Cleavages and Inequality Database [Dünya Siyasi Bölünmeler ve Eşitsizlik Veritabanı]. t.y. Erişim tarihi 4 Ağustos 2025. wpid.world/resources.

Wright, Gavin. 2016. "Jim Crow South." *The New Palgrave Dictionary of Economics* içinde. Palgrave Macmillan. doi.org/10.1057/978-1-349-95121-5_2009-1.

Wrightson, Keith. 1982. *English Society 1580–1680*. Unwin Hyman.

Wyhe, John van. 2024. "That Darwin Delayed the Publication of His Theory for Twenty Years, Being Afraid of the Reactions It Would Cause." *Darwin Mythology: Debunking Myths, Correcting Falsehoods* içinde, der. Kostas Kampourakis. Cambridge University Press. doi.org/10.1017/9781009375719.011.

Wynne, Brian. 1989. "Sheepfarming After Chernobyl: A Case Study in Communicating Scientific Information." *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* 31 (2): 10–39. doi.org/10.1080/00139157.1989.9928930.

Yglesias, Matthew. 2020. "The Real Stakes in the David Shor Saga." *Vox*, 29 Temmuz. vox.com/2020/7/29/21340308/david-shor-omar-wasow-speech.

You, Jong-Sung. 2021. *The Oxford Handbook of the Quality of Government*. Der. Monika Bauhr, Andreas Bågenholm, Marcia Grimes ve Bo Rothstein. Oxford University Press.

Young, Jay. 2015. "Infrastructure: Mass Transit in 19th- and 20th-Century Urban America." 2 Mart. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199329175.013.28.

Zamudio-Suarez, Fernanda. 2017. "Months After 'Transracialism' Flap, Controversy Still Rages at Feminist Philosophy Journal." *Chronicle of Higher Education*, 21 Temmuz. chronicle.com/article/months-after-transracialism-flap-controversy-still-rages-at-feminist-philosophy-journal.

Zeballos, Eliana ve Wilson Sinclair. 2025. "Share of Disposable Personal Income Spent on Food Continues to Decline in 2024." U.S. Department of Agriculture Economic Research Service, 10 Haziran. ers.usda.gov/data-products/chart-gallery/chart-detail?chartId=76967.

Zehr, Mary Ann. 2000. "Hutterite History." *Education Week*, March 8. edweek.org/policy-politics/hutterite-history/2000/03.

Zeidel, Robert F. 2018. "A 1911 Report Set America on a Path of Screening Out 'Undesirable' Immigrants." *Smithsonian*, 16 Temmuz. smithsonianmag.com/history/1911-report-set-america-on-path-screening-out-undesirable-immigrants-180969636.

Zeier, Kristin ve Grün Gianna-Carina. 2025. "German Election Results Explained in Graphics."*DW*, 27 Şubat. dw.com/en/german-election-results-explained-in-graphics/a-71724186.

Zelizer, Julian E. 2020. *Burning Down the House: Newt Gingrich, the Fall of a Speaker, and the Rise of the New Republican Party*. Penguin.

Zeng, Elena Yi-Jia. 2022. "Empire and Liberty in Adam Ferguson's Republicanism." *History of European Ideas* 48 (7): 909–29. doi.org/10.1080/01916599.2022.2040045.

Zinn Eğitim Projesi. 2025. "Impact." Zinn Education Project. zinnedproject.org/about/impact. Zuckert, Michael. 2000. "Rights." In *A Companion to the American Revolution*, edited by Jack P. Greene and J. R. Pole. John Wiley & Sons. doi.org/10.1002/9780470756454.ch88.

Dizin

A

Abbasi halifeliği 257
Abbot, Dorian 238, 239, 388, 401
ABD Anayasası 370
ABD Temsilciler Meclisi 384
ABD Yüksek Mahkemesi 305, 397
Adalet Teorisi (Rawls) 95, 358
Adams, John 112, 121, 379, 405
Adams, Lowndes 112, 121, 379, 405
Ahlaki Duygular Kuramı (Smith) 88, 98
Alexander, Magnus 139, 335, 366, 368, 371, 406, 428, 433, 435, 438, 461, 468
algoritmalar 44, 185, 273, 274, 279, 284, 287, 300, 318, 319
Almanya 17, 26, 66, 139, 157, 193, 202, 203, 212, 217, 251, 309, 318, 330, 352, 354, 369, 380, 384, 398, 399
Almanya için Alternatif (AfD) 26
Amerika Birleşik Devletleri 12-14, 17-22, 35, 42, 43, 75, 79, 81, 105, 109, 118, 122, 124, 131, 134, 135, 139, 141, 154, 157, 161, 163, 164, 171, 176, 178, 186, 189, 191-194, 198, 199, 201, 202, 205-207, 209, 210, 212, 213, 221, 223, 225, 233, 240, 241, 264, 267, 271, 303, 306, 307, 309-313, 318, 320, 321, 323, 324, 329, 331, 341, 362, 365, 374, 377, 383, 389, 397
Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi (Zinn) 240, 312, 389, 397
Amerika'da Demokrasi (Tocqueville) 17, 97
Amerikan Devrimi 117, 120, 360, 361
Amerikan Sivil Özgürlükler Birliği (ACLU) 305, 393, 407
Amish kültürü 307, 308, 397
Anchor Hocking 175, 176, 195
Aristoteles 30, 54
Ariusçuluk 252, 391
Arrow, Kenneth 99, 408
Arthashastra 249
Augustinus 254, 391
Avrupa Komisyonu 25
Aydınlanma 47, 61, 85, 88, 89, 131, 158
Aziz Pavlus 252, 391

B

Babbage, Charles 185, 374
Babür İmparatorluğu 307
Bacon, Francis 62, 133, 356, 364, 409
Bağımsızlık Bildirgesi 117, 118, 151
Baldwin, Stanley 127, 363, 410, 419
Batlamyus (Klaudios Ptolemaios) 54
Baumol'un maliyet hastalığı 189-192, 196, 201, 315, 375
Bell, Daniel 31, 175, 177, 354, 371, 378, 411, 444, 470
Bentham, Jeremy 86, 97, 99, 344, 411
Berlin, Isaiah 86, 92, 94, 101, 269, 358, 411, 420, 458
Berners-Lee, Tim 280
Betjeman, John 16, 349, 412
Beveridge, William 20, 84, 104, 144, 358, 359, 367, 412
Biden, Joe 25, 271, 386, 393, 425, 430, 473
bilgi merkezileştirmesi 289
bilimsel ilerleme 48, 63, 64, 66, 68, 114, 135, 145, 164, 263, 391
Bin Suud, Muhammed 256, 391
bireysel hak ve özgürlükler 13, 15, 29, 38, 53, 111, 114, 115, 119, 121, 123, 209, 212, 360, 388
Birinci Dünya Savaşı 67, 132, 270, 392
Birinci Reform Yasası 122, 126
Birleşik Devletler İstihdam Servisi 138
Birleşik Krallık. Ayrıca bkz. Büyük

Britanya 18, 22, 61, 134, 178, 197, 201, 214, 217, 223, 241, 313, 350-352, 365, 369, 374, 377, 379, 382, 384, 385, 390, 397, 398
Birleşik Otomotiv İşçileri (UAW) 208
Bismarck, Otto von 209, 212, 381, 412, 451
Bolşevik Devrimi 105
Bork, Robert 200, 378
Boston Brahminleri 208, 210
Brahmanlar 37, 249
Brezilya 15, 16, 50, 123, 206, 323, 350, 362
Brin, Sergey 280, 394, 414
Buchanan, Patrick 219, 220, 302, 384, 396, 469
Burns, Robert 70, 357, 415
Bush, George W. 107, 223, 359, 365, 415
Büyük Britanya 156, 157, 159, 160, 163, 185, 210, 248, 307,308, 350, 357, 361, 363, 366, 369, 388-390
Büyük Buhran 127, 128, 210, 212, 381
Büyük Toplum 112

C

Cailliau, Robert 280
Calas, Jean 148, 149, 153, 368
Caldwell, Louise 85, 358, 416
Candide (Voltaire) 147, 368
Carlyle, Thomas 100, 359, 370, 416
Case, Anne 197, 352, 377, 383, 412, 416, 417, 443, 446, 452, 458, 477
ChatGPT 285, 291, 395, 448
Chiang Kai-shek 123
Churchill, Winston 17, 20, 350, 418
Cicero 87, 88, 115, 147, 150, 358, 418
Cotton, Tom 241, 425
COVID-19 pandemisi 23, 26, 64, 159
Creighton, Mandell 168, 371, 422
Cromwell, Oliver 63, 101, 120, 359, 361, 474

Ç

çalışma 12, 15, 19, 24, 31-33, 37, 61, 124, 125, 136, 138, 144, 182, 211, 236, 249, 335, 358, 362, 378, 398
Çernobil nükleer kazası 61, 356
çeşitlilik, eşitlik ve kapsayıcılık (DEI) politikaları 239, 240, 388
çıraklık 203, 313, 380, 398
çiçek hastalığı 46, 47
Çin 23, 37, 54, 107, 115, 122, 135, 192, 193, 195, 206, 242, 245, 260-262, 264, 298, 338, 340, 355, 359, 362, 365, 376, 388, 391, 392
Çocukların Velayeti Yasası 132
çokkültürlülük 309, 310

D

Dahl, Robert 19, 25, 351, 423
Dalitler 249
Danimarka 127, 129, 363
Danyang-Kunshan Köprüsü 24
Dar Koridor (Acemoğlu ve Robinson) 2, 50, 125
Dartmouth Koleji 284
Darwin, Charles 55, 240, 355, 364, 420, 423, 424, 476
Dava (Kafka) 75, 246, 379
Deaton, Angus 197, 352, 377, 383, 416, 417
Debreu, Gerard 99
demografik değişim 327, 330
Demokratik Liderlik Konseyi (DLC) 218
Demokrat Parti (ABD) 201, 211, 216-221, 224, 226, 232, 384, 385
Deneen, Patrick 27, 354, 424
deneysellik 70-73, 76, 78, 79, 99, 108, 109, 135, 156, 298, 302, 310, 338
deontoloji 89
deregülasyon 200, 321, 378
Derrida, Jacques 64
Description of England (Harrison) 116
Detroit Anlaşması 136, 366
Detroit, Michigan 112, 113, 136, 137, 194, 195, 360, 366, 376, 456
Dewey, John 164, 370, 422, 424, 427, 436
Dias, Bartolomeu 118
Diderot, Denis 131, 363, 468
difüzyon modelleri 284
Diggers (Kazıcılar) 55

dijital teknolojiler 34, 44, 177, 179, 184, 185, 191, 192, 202-204, 214, 296, 319
Disraeli, Benjamin 126, 362, 363, 424, 432, 441
Doğu Almanya 26, 354
Dominikenler 255
Douglass, Frederick 9, 306, 349, 424, 455
Downs, Anthony 178, 372, 424
Dördüncü Lateran Konsili 255, 391
Du Bois, W. E. B. 74, 357, 425
düşünce polisliği 236, 242, 243, 246, 248, 249, 255, 258, 267, 268, 281, 282

E

eğitim 16, 17, 19, 22, 27, 30, 31, 33, 35, 36, 43, 57, 94, 104, 106, 107, 113, 123, 127, 129, 138, 140-143, 149, 158-165, 172, 180, 183, 184, 187, 189-192, 196, 197, 207, 208, 215-218, 221-223, 228, 232, 233, 236-238, 241, 242, 247, 255, 257, 265-268, 270, 291, 292, 294, 295, 301, 307, 313-315, 318, 319, 320, 321, 323, 339, 340, 359, 362, 363, 365, 366, 370, 372, 375, 380, 382, 384, 385, 386, 388, 391-393, 397, 398
Eichmann, Adolph 275
Eisenhower, Dwight 143, 212, 367, 381, 426, 474
ekonomik büyüme 20, 27, 29, 33, 39, 43, 45, 80, 115, 122-124, 126, 139, 200, 354, 361
Eliot, T. S. 147, 168, 368
el-Kadir, halife 258
endoktrinasyon 30, 158, 160, 161, 165, 168, 173, 242, 245, 248, 255, 256, 259, 261, 266, 268, 310
enerji dönüşümü 331
Engelbart, Douglas 203, 380, 429, 434
Engels, Friedrich 93, 94, 96, 105, 358, 359, 450
Engizisyon 256
Erasmus 88
eşcinsel evlilik 230
eşcinsellik 57, 171, 215, 308
eşitsizlik 17, 21, 34, 66, 193, 202, 203, 216, 335, 340, 354, 362, 367, 375, 379, 393
Evans, Stanton 212, 335, 427
Evli Kadınların Mülkiyet Yasası 132
Evlilik Davaları Yasası 132
evlilik oranları 196, 226, 377

F

Federal Et Denetleme Yasası 19
Federalist Yazılar 75
Federal Rezerv 75, 322, 350, 365, 372, 398, 413
Felsefe Sözlüğü (Voltaire) 149
feodalizm 52, 118, 120, 122, 151, 360
Ferguson, Adam 117, 360, 477
Fichte, Johann Gottlieb 29
Fidesz (Genç Demokratlar İttifakı) 11
Finlandiya 203, 380
Fisher, Ronald 240, 365, 429
Floyd, George 26
Ford Motor Company 113, 137, 139, 180, 181, 194, 197, 359, 366, 372, 376, 377
Forster, William 159, 163, 369, 370, 429
Fortas, Abe 306, 397
Foucault, Michel 64
Francis, Samuel 11, 12, 62, 117, 133, 220, 278, 360, 384, 409, 429, 430, 444
Fransa 17, 22, 66, 118, 121, 134, 139, 148, 152, 153, 158, 161, 163, 171- 173, 202, 217, 248, 269, 352, 365, 368, 380, 384, 390
Fransız Devrimi 93, 97, 117, 121, 122, 360, 361
Friedman, Milton 199, 373, 417
Fukuyama, Francis 11, 12, 340, 349, 430
Fürstenberg, Carl Egon von 161

G

Galilei, Galileo 54, 133, 355, 430
genel irade 43, 86, 90, 93, 94, 95, 103, 145, 359

General Motors 136, 137, 138, 139, 194, 197, 366, 376, 377
General Social Survey (Genel Sosyal Araştırma) 170, 353, 371, 384, 423
Gettysburg Konuşması 311, 325, 397
Gilder, George 231
Gingrich, Newt 220, 385, 469, 477
Goldwater, Barry 199
Gore, Al 178, 231, 474
Göç Komisyonu 154
göç 26,154-157, 171, 195, 215, 220, 271, 309, 325-327, 355, 369, 371, 377, 398, 481
göçmen karşıtlığı 26, 155, 302, 324, 396, 399
Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine (Kopernik) 54
Graham, Mershell Cunningham 112, 359, 360, 387, 419, 433, 468
Great Society (Büyük Toplum) 411
Guizot, François 161, 370, 452
Güney Kore 123, 330, 362, 399
Güneyli Demokratlar ("Dixiecratlar") 211, 215

H

Haber, Fritz 67, 357
Habsburg İmparatorluğu 361
Haçlı Seferleri 254, 360
Haklar Bildirgesi 118, 121
halk egemenliği 63, 91, 119, 356
Halk Okulu Reformu 129, 363
Hard Hat Riot (Baret İsyanı) 216, 465
Harrison, William 116, 360, 406, 425, 426, 435
Hart, Gary 231
Hayek, Friedrich 46, 54, 57, 59, 66, 86, 101-103, 199, 286, 287, 288, 337, 338, 354-357, 359, 395, 435
Head Start 142, 367
heliosentrizm 355
Helvétius, Claude-Adrien 130, 363
Henry VIII., İngiltere kralı 116, 360
Hıristiyanlık. Ayrıca bkz. Katolik Kilisesi 131, 153, 166, 167, 252-254, 391
Hindu kültürü 37, 307
Hinton, Geoffrey 56, 356, 422, 467
Hitler, Adolf 29, 174
Hobbes, Thomas 49, 55, 90, 91, 125, 355, 356, 358, 413, 436, 464, 466
Holmes, Oliver Wendell, Sr. 208, 373, 380, 415, 437
Hooke, Robert 133
Hoşgörü Fermanı 153
hoşgörüsüzlük 36, 43, 166, 268
Hoşgörü Üstüne Bir Mektup (Locke) 152, 166
Hoşgörü Üzerine İnceleme (Voltaire) 149
Hugo, Victor 148, 368, 438
Huguenotlar 368
Humboldt, Wilhelm von 46, 65, 344, 354, 438
Hume, David 62, 84, 109, 117, 356, 358, 360, 438, 444
Humphrey, Hubert 210, 381, 438
Huneric, Vandallar ve Alanlar kralı 253, 254
Huntington, Samuel 106, 359, 438
Hus, Jan 115, 116, 360, 467
Hutcheson, Francis 117, 360, 444
Hutteritler 308

I

Icahn, Carl 176
Innocentius III. (Papa) 251, 255, 391
Illinois Yüksek Mahkemesi 306
ırk 22, 26, 143, 205, 211, 240, 271, 352, 384, 385
ırk ayrımcılığı 22

İ

İki Büyük Dünya Sistemi Hakkında Diyalog (Galileo) 54, 55, 355
İkinci Dünya Savaşı 13, 17, 20, 42, 43, 114, 115, 127, 139, 177, 186, 204, 208, 211, 212, 215, 264, 270, 350, 363, 375, 381-383, 392
iklim değişikliği 290, 303, 312, 327
İlköğretim Yasası 159, 163, 370

imalat 22, 34, 177, 180-183, 186-193, 195, 198, 202, 203, 213, 222, 313, 316, 372-377, 482
imparatorluk sınav sistemi (keju) 260-162, 391, 392,
İmparator Konstantin 252, 253
İngiltere 22, 47, 63, 100, 106, 116-121, 134, 147, 157, 160, 161, 354, 359-361, 370, 424, 460
İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 93, 118, 423
internet 273, 280, 457, 482
İrlanda 84, 85, 86, 95, 105, 109, 110, 157, 269, 303, 346, 358
İskandinavya 32, 104, 105, 127, 129, 130, 363
İslam 37, 256-259, 264, 279, 284, 340, 360, 391, 397
istihdam 138, 314, 387
İsveç 32, 43, 127, 128, 157, 202, 203, 304, 312, 363, 369, 379, 380, 395, 397
İtalya 23, 353
İyiliği Emretme ve Kötülükten Men Etme Komitesi 257
İznik İnanç Bildirgesi 253, 254, 391

J

James, II. İngiltere kralı 63
Japonya 17, 22, 203, 330, 352, 380, 399
Jefferson, Thomas 118, 121, 151, 162, 167, 245, 361, 368, 370, 389, 440, 449, 460
Jenner, Edward 48, 355, 364
jeosantrizm 355
Jim Crow 142, 144, 367, 476
Jobs, Steve 233, 401, 402, 404, 432, 434, 441, 453, 458, 474
John Carlson Konferansı 238, 388
John, İngiltere kralı 151
Johnson, Lyndon B. 112, 142, 144, 153, 210, 216, 367, 383
Johnson, Simon 68, 335

K

kadın hakları 131, 132, 363
Kadınların Köleleştirilmesi (Mill) 131
Kadiri Akidesi 258, 391
Kafka, Franz 75, 246, 311, 389, 441
Kamenev, Lev 246, 247
kanalizasyon sistemleri 15, 16, 18, 25, 65, 124, 320, 349
Kant, Immanuel 89, 96, 103, 131, 163, 358, 363, 370, 441, 442
karbon vergisi 268, 331, 332, 398, 399
Karikó, Katalin 56, 356, 410
Kartacalılar 150
kast sistemi 37, 51, 249, 355, 390
Katolik Kilisesi 37, 55, 147, 247, 256, 259, 279, 355, 391
Kendi, Ibram X. 12, 25, 41, 98, 132, 238, 240, 259, 264, 364, 389
Kennedy, John F. 367
Kennedy, Robert F. 143, 144, 211, 212, 218, 367
Kepler, Johannes 133
kimlik siyaseti 219
King, Martin Luther, Jr. 143, 144, 367, 429, 443, 446, 466
kolektif bilgi 45, 65, 79, 82, 86, 87, 102, 105, 110, 111, 321, 345
Komünist Manifesto (Marx ve Engels) 94, 105, 359
komünizm 14, 29, 174, 210, 212, 264, 269, 362
Konfüçyüsçülük 260, 261
Kongre (ABD) 14, 132, 154, 364, 441, 461, 476
Konrad von Marburg 251
Konstantiniye 152, 368
Konstanz Konsili 115
Kopernik, Nikolaus 54
Kore Savaşı 216
Kranzberg'in birinci yasası 300
Kuhn, Thomas 63, 356, 444
Ku Klux Klan 142, 154, 460
Kuran 256, 257, 339, 391, 445
Kuveyt 107
Kuzey Wei Hanedanı 260
kürtaj 85, 105, 109, 230
Kürtçe 270

L

Laffoy, Mary 84, 358, 419
Langton, Stephen, Canterbury Başpiskoposu 151
Lanier, Jaron 272, 393, 446
Latin Amerika 123, 124, 362, 385
Lefebvre de La Barre, François-Jean 149, 368
Leibniz, Gottfried Wilhelm 133
Le Pen, Marine 173, 371, 462
Levant Company 106, 359, 424
liberalizmin ikilemleri 170, 174, 266, 283, 343
Liberal Parti (Büyük Britanya) 130, 363
liberteryanizm 72, 306
Licklider, J. C. R. 272, 280, 293, 393, 396, 447
Lincoln, Abraham 154, 240, 311, 325, 368, 397, 447
Locke, John 55, 86, 88, 91, 97, 99, 117, 119, 147, 152, 164, 166, 167, 356, 358, 360, 361, 368, 370, 408, 429, 448, 460
Lovett, Frank 73, 335, 337, 357, 448
Lowrey, Kathleen 241, 389
Luther, Martin 115, 116, 143, 256, 367, 443, 466, 467

M

Machiavelli, Niccolò 88, 90, 431, 466
Madison, James 75, 118, 357, 361, 370, 389, 440, 449, 460
Magna Carta 151, 152, 361, 368, 406, 423, 437, 467
mandarin sınıfı 37, 260, 392
Mann, Horace 162, 164, 363, 368, 370, 449, 456
Mao Zedong 235, 236, 388,
Marcuse, Herbert 147, 167, 368, 449
Marksizm 14, 104, 363
Marsilius (Padovalı) 90
Marx, Karl 30, 93, 94, 96, 105, 335, 339, 354, 358, 359, 384, 417, 445, 448, 450
Medicare ve Medicaid 142
Mektuplar Cumhuriyeti (Edebiyat Cumhuriyeti) 61
meritokrasi 223, 232, 387
Milgram, Stanley 275, 276, 393, 394, 451, 461
Miller, Arthur 223, 362, 385, 451, 460
Mill, John Stuart 29, 53, 65, 70, 86, 88, 97, 99, 121, 131, 164, 301, 355, 357-359, 361, 363, 368, 370, 396, 407, 423, 447, 451, 461
Mills, C. Wright 208, 381, 451
Milton, John 40, 147, 199, 354, 360, 431, 452
milyarderler 79, 80, 223, 309,
Ming hanedanı 262, 392
Mises, Ludwig von 199
Modernleşme teorisi 107
Montagu, Edward Wortley 47
Montagu, Mary Wortley 46-48, 52, 62, 354, 421, 452
Montesquieu 75, 86, 117, 360
mRNA aşıları 56
Muhafazakâr Parti (Britanya) 126, 127
Muhammed bin Abdülvehhab 256, 391
Muhammed bin Musa el-Harezmi 395
Mussolini, Benito 29, 174
mülkiyet hakları 91, 97
mülteciler 324, 326
Müslümanlar 371

N

Nader, Ralph 208
Nagy, Imre 11, 469
Nantes Fermanı 153
Nazizm 29, 174
negatif özgürlük 86, 101, 358
New Deal 13, 32, 141, 145, 208, 210-212, 215, 216, 218, 219, 381, 434, 438, 442, 449, 459, 467
New Hampshire Özgürlük Zirvesi 301
New Model Army 76, 117
New York 18, 21, 155, 216, 241, 272, 273, 328, 351, 352, 368, 377, 389, 409, 411, 412, 416, 418, 426, 430, 433, 436, 438, 440, 441, 450, 453, 454, 456, 467, 474

Newell Company 176
Newton, Isaac 133
Nixon, Richard 212, 219, 220, 381, 464
Nobel Ödülü 56
Norton, Caroline 132, 363, 418, 435, 442; 458, 459
Norveç 43, 127, 128, 129, 130, 202, 203, 363

O

Obama, Barack 301, 399
Orbán, Viktor Mihály 11, 12, 349, 442
Ortaçağ 37, 66, 115, 116, 118, 251, 252, 254, 257, 279, 357, 360, 391
Ortadoğu 54, 106, 115, 157, 158, 171, 259, 360, 371, 392
ortak refah 15, 27-29, 31, 33, 34, 38, 69, 80, 83, 104, 105, 124, 138, 141, 177, 186, 193, 202, 289, 314, 315, 326, 339, 347
orta sınıflar 100
Orwell, George 160, 239, 246-248, 269, 339, 388-390, 456
Osmanlı İmparatorluğu 47, 48, 106, 259, 269, 354, 355, 391
otomasyon 34, 154, 179, 185, 187-189, 191, 194-197, 201, 202, 207, 214, 290-293, 296, 297, 300, 317-319, 330, 347, 354, 374, 380, 399
otomotiv sanayi 140, 180, 187-89, 191, 208, 375, 376
otoriterlik 14, 42

Ö

Özgürlük Üzerine (Mill) 53, 65, 97
özyönetim 13, 16, 28, 33, 39, 40, 43, 45, 72, 75-77, 81, 83, 86, 100, 101, 103, 111, 114, 115, 120, 141, 144, 146, 150, 151, 169, 170, 209, 224, 227, 233, 242, 302, 309, 314, 320, 323, 324, 327, 337, 345

P

Page, Larry 280, 394, 414, 471
Paine, Thomas 117, 131, 363, 457, 460
Pankhurst, Emmeline 132
Papa Francis 278
Papa IX. Gregorius 251
Park Chung-hee 123
Parks, Rosa 142
Parlamento (Büyük Britanya) 91, 117, 126
patentler 134, 231, 365, 387
Peirce, Charles Sanders 52, 53, 56, 72, 235, 267, 337, 355, 357, 388, 449, 458
Peloponnesos Savaşı 87
Perikles 87, 358
Peştunlar 51
Pettit, Philip 73, 74, 78, 335, 337, 357, 448, 458
Pew Research Center 349, 425, 435, 451, 452, 457-459, 476
Pisagor 54
piyasa ekonomisi 100, 141, 145, 211, 286
piyasanın "görünmez eli" 98, 99, 104
Planck, Max 63, 356, 365, 412, 459
Platon 30, 54, 245, 354, 389
Polder modeli (Hollanda) 357
Popper, Karl 52, 167, 171, 337, 370, 459
Powell, Enoch 156, 157, 369, 460
Price, Richard 117, 122, 361, 376, 402, 427, 428, 460
Priestley, Joseph 120, 361, 460
Proudhon, Pierre-Joseph 251, 390
Prusya 161, 370
Putnam, Robert 225, 339, 386, 415, 460, 474

R

Rainsborough, Thomas 117
Rawls, John 95, 96, 109, 339, 346, 358, 420, 461
Reagan, Ronald 125, 142, 199-201, 362, 367, 378, 379, 422, 461
refah devleti 20, 104, 130
Reform Yasası (1867) 122, 126, 362
rekabet. Ayrıca bkz. deneysellik 29, 40, 62, 79, 98, 99, 106, 123, 176, 178, 186, 193, 195, 198, 207, 211, 297, 298, 319, 329, 347, 367, 372, 376

Rhee, Syngman 123
Ricardo, David 175, 185, 371, 403, 405, 462
Robespierre, Maximilien 93, 358, 463
Robinson, James 2, 50, 125, 335, 338, 340, 350, 355-357, 359-362, 378, 381, 393, 394, 403-405, 431, 459, 463
robotlar 34, 181, 186
Roma Cumhuriyeti 73, 87, 115, 119, 361
Roma İmparatorluğu 115, 253, 360
Ronson, Jon 273, 393, 463
Roosevelt, Franklin Delano 32, 104, 124, 210-212, 216, 362, 381, 414, 463
Rousseau, Jean-Jacques 43, 86, 90-96, 103, 105, 150, 163, 169, 170, 243, 306, 343, 358, 370, 371, 420, 463, 464
Rönesans 88, 119, 361
Rumbold, Richard 119, 361
Rush, Benjamin 131, 162, 363, 370, 457, 464
Rus İmparatorluğu 361

S

Sacco, Justine 272, 273, 278, 279, 282, 283, 393, 412
Saf Gıda ve İlaç Yasası 19
sağlık hizmetleri 127, 128, 141, 189, 295, 319, 398
Sanayi 4.0 203, 380
sanayi akdi 135, 177, 298
Sanayi Devrimi 19, 67, 133, 136, 155, 185, 357, 364, 369
sanayileşme 67, 68, 106, 122, 155, 366
sanayisizleşme 34, 194, 195
sanayi sonrası ekonomi 38, 177, 193
sanayi sonrası siyaset 35, 42, 83, 150, 206, 309, 341, 342
sanayi sonrası toplum mühendisliği 44, 268, 271
Sandel, Michael 205, 226, 335, 337, 380, 387, 465
Sanders, Bernie 52, 53, 72, 219, 235, 267, 384, 458, 465
Sarkozy, Nicolas 158, 428
Sati (Önleme) Yasası 307, 424
Sati geleneği 307
Scorpions 11, 12, 349, 465
Seçme Hakkı Yasası (1965) 143
Scott, James 37, 235, 244, 250, 251, 262, 263, 266, 267, 335
Seeing Like a State (Scott) 37, 354, 389, 465
Seekers (Arayıcılar) 55
Sekizinci Yasa Değişikliği (İrlanda) 85
Selçuklular 259
sendikalar 21, 68, 128, 208, 372
Seneca, Lucius Annaeus 88, 150, 358, 465
seri üretim 31, 136, 137, 139, 179, 366
servet eşitsizliği 17, 21, 34, 79, 128, 183, 193, 354, 362, 363, 366, 373, 375, 379, 393,
Shays İsyanı 162
Sherman, John 198, 377, 466
Sidney, Algernon 76, 112, 117, 145, 357, 359, 360, 460, 466
Silikon Vadisi 36, 228, 232, 233, 273, 315, 387
Sinclair, Upton 19, 351, 376, 422, 475, 477
sinir ağları. Ayrıca bkz. Yapay Zekâ (YZ) 56, 285
Sivil Haklar Yasası (1964) 142
sivil toplum 24, 33, 35, 36, 107, 243, 263, 266, 267, 278, 322
Siyah Amerikalılar 113, 141
Skinner, Quentin 73, 337, 361, 464, 466
Smirnova, Tamara Mikhailovna 251
Smith, Adam 86, 88, 98-100, 104, 117, 131, 134, 336, 358-360, 365, 381, 389, 442, 444, 461, 466, 467
Soğuk Savaş 135
Song hanedanı 260, 392
Sosyal Demokratlar (İsveç) 128, 130
Sosyal Güvenlik 141, 142, 211
sosyal güvenlik ağı 319, 323
Sosyalist Eğitim Hareketi 236
sosyal medya 44, 57, 58, 60, 223, 267, 268, 271, 273, 278, 279, 281-283,

285, 286, 299, 300, 302, 303, 314, 321, 327-329, 340, 393-395, 482, 486
Sovyetler Birliği 12, 135, 246, 250, 269, 286, 390
Stalin, Joseph 29, 174, 246, 263, 461
Stasi 247, 248, 390, 407
STEM (bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik) 184, 374
Stock, Kathleen 241, 389
Suudi Arabistan 107, 257, 391
Sweeney, Sydney 283, 395, 412, 464, 470
Sybil (Disraeli) 126, 424

Ş

Şanlı Devrim 55, 120, 121, 361
Şarlman (Charlemagne) 254, 391
şeriat yasası 308, 309, 397
Şarlman 254
Şikago Mezbahaları (Sinclair) 19

T

Taft-Hartley Yasası 32, 211
tahakkümsüzlük 39, 40, 74, 77-80, 87, 100-105, 111, 118, 120-122, 130, 141, 144, 145, 337, 338, 486
Tang Hanedanı 260, 392
Tanrı Kenti (Augustinus) 254
Tarım Düzenleme Yasası (AAA) 211
Tayvan 123, 362
tekeller 106, 118, 199, 319
teknoloji 21, 36, 68, 72, 78, 107, 177, 184, 185, 198, 200, 203, 207, 231-234, 263, 265, 266, 290, 292, 293, 296, 297, 299, 300, 318, 319, 335, 339, 347, 387, 395, 398
Thatcher, Margaret 199-201, 378, 379, 422
The Constitution of Liberty (Hayek) 54, 435
Thelwall, John 182, 365, 373, 469
Tinker, Mary Beth 305, 397, 470
Tocqueville, Alexis de 17, 20, 48, 97, 121, 314, 350, 355, 361, 368, 447, 470
toplulukçuluk 39, 40, 81
topluluktan ayrılma hakkı 307-309, 325, 346
toplum mühendisliği 31, 37, 44, 45, 74, 83, 145, 160, 170, 237, 241-244, 248-251, 255-259, 261, 263-265, 268-271, 283, 308, 310, 321, 327, 339, 341, 342
toplum sözleşmesi 43, 90, 339, 346
Touraine, Alain 31, 354, 470
Töton Savaşları 254
Trento Konsili 256
Trilling, Lionel 205, 212, 380, 470
Troçki, Leon 246
Truman, Harry 217
Trump, Donald J. 223, 267, 278, 283, 301, 302, 324, 386, 392, 395, 396, 418, 425, 437, 470
Türkiye 89, 125, 158, 252, 362
Türlerin Kökeni (Wallace) 55, 364
Tyndale, William 116, 360, 416, 419

U

Ukrayna 250, 368
ulema 37, 257, 258, 259, 264, 391
Ulusal Anayasa Meclisi (Fransa) 118
Ulusal Çevre Politikası Yasası 24
Ulusal Tarihi Koruma Yasası 24, 353
Ulusların Zenginliği (Smith) 98
uzlaşma 66-68, 174, 310, 323, 326, 393

Ü

ücretler 20, 21, 68, 113, 128, 139, 140, 179, 182, 183, 195, 201, 202, 289, 313, 319, 349, 366, 374, 381, 395
üretimin yurtdışına kaydırılması 34

V

vaksinasyon 48
Vance, J. D. 283, 395, 464
vatandaşlar meclisleri 84, 85, 95, 358
Vehhabiler 256, 257, 264
Venezuela 50
vergilendirme 72, 118, 217, 218, 320
Versailles Fermanı 153
Vidal, Gore 178, 372, 474

Vietnam Savaşı 216, 305, 383
Vikingler 84
Viski İsyanı 162
Voltaire 29, 147-149, 150, 152, 165, 167, 171, 368, 370, 439, 445, 459, 474
Voltaire Üzerine Söylev (Hugo) 148

W

Wagner Yasası 210, 216
Wall Street'i İşgal Et hareketi 229, 230, 387
Wallace, Alfred Russel 55
Walras, Léon 99, 423
Walzer, Michael 304, 337, 396, 475
Wegener, Alfred 55, 356
Weissman, Drew 56, 356, 410
Why Liberalism Failed (Deneen) 27, 424
Wilson, Woodrow 132, 364, 407, 446, 450, 476, 477
Winterson, Jeanette 301, 305, 396, 476
Winthrop, John 153, 476
Wolff, Robert Paul 166, 370, 476
Wollstonecraft, Mary 132, 363, 411
Wycliffe, John 116, 360

Y

Yahudiler ve Yahudilik 152, 153, 173, 276, 368, 389
yanılabilirlik 39, 53, 56, 64, 69, 89, 134, 158, 337, 341, 346, 347, 355
Yapay Zekâ (YZ) 44, 45, 56, 181, 274, 281, 284-300, 305, 312, 313, 315-323, 330, 331, 340, 341, 347, 373, 393-96, 398
yasalar önünde eşitlik 33, 37, 120, 151, 307
Yellen, Janet 193, 376, 446
Yeni Ahit 116, 253
yeniden bölüşüm 40, 79, 82, 232, 320, 321, 345, 362
yerli Amerikalılar 155
yerli halklar 61, 130, 132, 155, 369
yolsuzluk 107, 124, 125, 322, 362
Yunan 29, 54, 117, 298, 355, 360

Z

Zinn Eğitim Projesi 240, 389, 477
Zinn, Howard 240, 312, 389, 397, 440, 477
Zinovyev, Grigory 246, 247
Zuckerberg, Mark 281, 464

"Bu kitap, Roosevelt tarzı 'işçi sınıfı liberalizmi'nin yeniden inşası için son derece güçlü bir sav ortaya koyuyor. Çok önemli ve mutlaka okunması gereken bir eser."
— Thomas Piketty

"Özgürlüğe ve eşitliğe giden yolda son yıllarda beliren kara bulutları nasıl aşabiliriz? Acemoğlu geçmişi ve bugünü kapsamlı çözümledikten sonra *Hangi Liberal Demokrasi* ile geleceği dönüştürme arayışına önemli katkı yapıyor. Daha güçlü bir demokrasi ve daha eşitlikçi bir toplum için sorumlu aydınlarla çalışan kesimler arasında üretken bir işbirliği-dayanışma modeli öneriyor. Bu yaklaşımın özellikle kurumsal gelişmesinde zafiyetler taşıyan Türkiye gibi gelişen ülkeler için hayati olduğunu düşünüyorum. Toplumsal sorunlara duyarlı herkes bu kitabı mutlaka okumalıdır."
— Asaf Savaş Akat

Nobel ödüllü Daron Acemoğlu bu kitabında liberal demokrasinin temel vaatlerini yerine getirdikçe geliştiğini savunuyor. Başlangıçta iktidara meydan okumak üzere inşa edilmiş bir felsefe olan liberalizm, düzenin kendisi haline gelmeye hiçbir zaman uyum sağlayamadı; dijital teknolojilerin yol açtığı ekonomik ve toplumsal aksaklıklarla baş etmekte yetersiz kaldı. Belki de en kötüsü, liberalizm sanayi sonrası ekonomide refahın paylaşımı, demokratik yönetim ve bilgiye ulaşım gibi en temel vaatlerine arkasını döndü.

Acemoğlu, disiplinlerarası bakış açısıyla liberalizmin yarattığı olağanüstü ve benzeri olmayan ilerlemeyi belgeliyor ve liberal demokratik kurumların son birkaç on yılda nasıl kendi kendilerini krize sürüklediklerini anlatıyor. Çağımızın en önemli siyasal sisteminin başarılarını ve eksikliklerini analiz ediyor. Ortak refahı önceleyen, yerel toplulukları güçlendiren ve farklı değerlerle görüşlerin bir arada var olmasına olanak tanıyan bir liberalizm felsefesini, kendi deyimiyle *işçi sınıfı liberalizmini* tasavvur ediyor.

Çeviren: Solina Silahlı

QR kodu okutunuz
Dijital fiyat etiketi
THG 0049572 ZTE

ISBN 978-625-8593-64-8
Sertifika no: 44919
9 786258 593648
Doğan Kitap